

વાંચો,

વિચારો,

ખાત્રી કરો,

અમેરીકન આશ્ચર્યક કામલાજ.

પ્રો. જેમ્સની.

વીજળીક શક્તિની ગોળીઓ.

ગમે તેવા ભયંકર રોગોને નષ્ટપ્રાપ્ત કરવાનો સર્વોપરી

ઇલાજ છે. હવે પછી કોઇ પણ માણસોએ યોતાને

થયેલા દરદોની વેદના લાંબો વખત લોગવથી નહીં નેહ્યો. જે મનુષ્યો યોતાના દરદોની વેદનામાંથી નજીક મુક્ત થવા માંગતા હોય તેઓએ બીજી દવાઓ વાપરતા પહેલાં પ્રો. જેમ્સની વીજળીક શક્તિની ગોળીઓ જે એક અત્યંત શુભકારક દવા છે તેનો જલદીથી ઉપયોગ કરવો નેહ્યો છે.

એ ગોળીઓ સ્વપ્નામાં અને યેસાળમાં જતી ધાતુને બંધ કરી શરીરને શક્તી આપે છે, જ્ઞાનતંતુની નળખાઇ, ધાતુનું પાતળાપણું, અજીરણ, ખોરાક ન પચવો, હાથ પગનું દુખવું, મગજે ચક્રી આવવી, ચાદાદસ્તિશક્તિ ગુમ થવી, જીવાનીમાં બુદ્ધાપાત્રી હાલત, મનની ચિંતા, ઉદાશી, કોઇ પણ કામપર ચીત ન લાગવું, ખાવા પર અરુચી, છાતીનો ધબકારો, હરશ, દમ, ધાંસણી, આંખે અધારા આવવાં, ચેહેરાની ફીકારા, જીવાન વીધાર્થીઓનું અભ્યાસના બોલને લીધે નળખું પડી ગયેલું મગજ, તેમજ વકીલો, બારીસ્ટરો અને કલેક્ટરો, સ્કુલમાસ્ટરો અને બીજાઓ કે જેમને રાત દિવસ મગજ કરાવું પડે છે, તેમને એ ગોળીઓ વીજળીક ઇલાજથી થોડીક મુદતમાં અજીર જેવો અનુભવ કરે છે. તેમજ જે બીજાને હૃદય બહાર માસીક બીમારીથી શરીર લેવાઇ જાય છે અને હીસ્ટીરીઆ, કમરનું દુખારો, પ્રદર, બુખ મરી જવી, વીગેરે રોગો થાય છે, તે ઉપર આ ગોળીઓ ઘણીજ ફાયદાકારક છે. ખરીદતી વખતે પ્રો. જેમ્સ ઇલેક્ટ્રોટોનિક પર્લ્સ, Prof. James Electro Tonic Pearls. બંરાબર વાંચીને લેવી. કારણ કે નમૂની દવાથી કાયદો થવાને બદલે નુકશાન થાય છે.

કીમત રૂપે ગોળીની શીશીનો. રૂ. ૧-૪-૦; ૪૦ ગોળીની શીશીના રૂ. ૨-૦-૦ વી. પી. ખર્ચ એકથી ત્રણ શીશીના પાંચ આના વધુ.

પ્રમેહ માટે

ઓડમેન્સ સેન્ટલ પર્લ્સ.

(રજીસ્ટર્ડ.)

ઓડમેનના સુખડનાં તેલની ગોળીઓ પેશાબમાં ગમે તેવી અગત હોય તે દ્રક્ત બાર કલાકમાં મથાડે છે. પ્રમેહ, નવો યા જીનો ગરમીનો રોગ, પેશાબમાં ધાતુ જવી, પેશાબ લાલ થવો વગેરે દરદોને થોડી મુદતમાં આરામ કરે છે. આ દવાથી ખરાબ ઓડકાર આવતા નથી. અને સ્ત્રીલાઇથી લઈ શકાય છે. ખરીદતી વખતે ઓડમેન્સ સેન્ટલ પર્લ્સ ODMANS (SANTAL PERLES) લેજો. આ દવાને બદલે કોઈ પણ વેપારી હલકી અને સંસારી દવા આપવા માંગે તો લેવી નહીં. કારણ કે નમૂની દવાથી નુકશાન થાય છે. માટે ઓડમેનનાં સુખડનાં તેલની ગોળીઓ લેવી. કીં ૧૦ શી ૧ ના રૂ. ૧-૧૨-૦ વી. પી. ખર્ચ ચાર આના જીંડું.

નમોવાનું ઠેકાણું:—

એન્ડ્રો ઇડીયન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કંપની.

નં ૧૫૫ જી. જીમામસીદ-મુબઈ.

॥ हरे ! समयं कुरुतां दनामयम् ॥

वांचो, आवा. लाब उग्रचित्त मणरो.

तमो कोष्ठ पण व्याधिथी पीडता हो तो तेनी सविस्तर हुडीकत लणी, रपाल अर्चना ये आना मोडली औपध म गावो तथा प्रायदा थाय तोज पैसा मोडलजे.

सुरमाओ, हंतमंजन, हादर, अस, अरजवुं, कोठ, गुंथडां विगेरेना मलमो, सुगंधी तेल, पायन गोणीओ, शक्तिनी गोणीओ विगेरे योग्य डिमते मोडलवासां आवशे. प्रायस् दीस्ट मद्रत मंगावो.

मेशर्स. जेन. जेय. लगतनी कुं०

ना. १६ डावेल, डावगादेवीरोड, मुंयध.

श्री स्त्री धर्म गीता

आ पुस्तकमां श्री उपयोगी उत्तमोत्तम सद्गोपि कथाओ, जगत प्रसिद्ध सती सुन्दरीओनां चरित्रो, श्री धर्म संपंधी श्रुति, स्मृतिना लगलग ४०० श्लोको अर्थ सहित, श्री उपयोगी कविताओ अने संपन्ना अर्द्ध धर संसारोपयोगी विषयानुं विस्तार पूर्वक वर्णन आधुं छे भेटाटा कदनां ६६० पृष्ठनुं दण्दर पुस्तक, सेनेरी तणु नाम संयुक्त अत्युत्तम मनहर पाठुं पृष्ठु अने कर्तानी सुंदर छणी समेत डि० ३. २ पोस्टेज जुहु.

मणवानुं ठेकाणुं-वजगादी. राम मंदिर पास,

भीमछ वालछ रघुवंशी अने नक्षीता शुद्धसेवरो.

वांचवा लायक उत्तम पुस्तको.

३.-आ.-पै.

१	आदशाद अने भीरणवतो संपूर्ण पुस्तक	...	...	२-	८-	०
२	महाकालीनी मूर्ति अने तेना लोग	...	...	२-	०-	०
३	वीर विजय (वीरो सहित)	...	...	१-	०-	०
४	दीदी नाछट्टस (१० वर्त)	...	...	१-	०-	०
५	वसंत सेना	...	...	१-	८-	०
६	दीनोपदेश	...	...	१-	४-	०
७	सुखवती दुःखीय दीसनरी	...	...	१-	८-	०

छाणुं-जेय. ७. सरयंक.

विक्रयवादी घर ना. १०५ गुंफा.

मेशर्स-३. वसंतध परमाणुद आदेवाणा, लक्ष्मेश्वर, डावडादेवी रोड मुंयध.

M.N. KAMDA 's, ૩

PRIVATE LIBRARY.

BOOK No. ~~18~~ F25

“ગુજરાતી” એ આપેલી ભેટ

સંગ્રહ

- ૧ રાસોલાસની કથા.
- ૨ મહારાણીશ્રીનું સંક્ષિપ્ત જીવન ચરિત્ર.
- ૩ હિન્દ અને ખ્રિસ્તિયા.
- ૪ ગંગા ગોવિન્દસિંહ.
- ૫ સન્નિતા મુંદરી.
- ૬ ટીપૂ સુલતાન. (પ્રથમ ભાગ.)
- ૭ દિલ્લીપર હલ્લો.
- ૮ અરાઝમી સદીનું હિન્દુસ્તાન.
- ૯ ઔરંગઝેબ અને રાજપૂતો.
- ૧૦ શાહજહાને ને લીખારી.
- ૧૧ હેસ્ટીંગ્સની સોડી.
- ૧૨ બાલાજી બહાણ.
- ૧૩ બેગમ સાહેબ.
- ૧૪ પાણીપતનું યુદ્ધ.
- ૧૫ નૂરજહાં.
- ૧૬ રબનગરની રાજકુંવરી.
- ૧૭ ધનું કુમારી.
- ૧૮ પ્લાસીનું યુદ્ધ.
- ૧૯ શિવાજીનો વાઘનખ.
- ૨૦ હલદીધાટનું યુદ્ધ.
- ૨૧ મુંદનવનનો નારાં.
- ૨૨ પેશ્વાની પડતીનો પ્રસ્તાવ.

સંગ્રહ

“ગુજરાતી” ની ભેટ

19734

પેશ્વાઈની પડતીનો પ્રસ્તાવ

(લાલન ધી એરાગત)

ભરતખંડના ઇતિહાસનો અતિમ દેખાવ
પાણીપતના યુદ્ધની દંતકથા.

અંગ્રેજીમાં લખનાર
મીરઝાં મુરાદઅલી ખેગ, (ગાયકવાડી)
ગુજરાતીમાં લખનાર
ઈશ્વરદાસ ઇચ્છારામ, બી. એ.

તન ખાખ મીલી એહેની કંકની;
કર નેગનકા સામાન ચલી;
હિંદુસ્થાની ગીત.

ગ્રીષ્મસે ન ડરે ચારો—
ન તોપૂત પર ઘોડે ડાટો!
બનડી સંગીન સે બંજીકા અની કારી હે.
જયશંકરરાવ હો દકરનું રણગીત.

મુંબઈ:

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

સંવત ૧૯૬૪.

સને ૧૯૦૮.

કિંમત રૂ.૧૨/—
(બી.૫)

(સર્વ હક પ્રક્ટે ક્ષતિએ સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

મૂળ કર્તાની પ્રસ્તાવના.

આ પુસ્તક લખતાં માત્ર એ જ વિચારો મહારા મનમાં પ્રબળ હતા; એક આ પુસ્તક લખવાનો અને ખીજો તેનો કાળ તથા સ્થળ નિશ્ચિત કરવાનો.

હિંદુસ્થાનમાંના, તેમજ યુરોપમાંના, મહારા અનુભવદ્વારા મહેં જાણ્યું કે, હિંદના લોકોની જીવનરીતિ તથા રીતભાતદર્શક એક પણ પુસ્તક અંગ્રેજીમાં લખાયું નથી. માત્ર ‘પાંડુરંગ હરિ’ ને ‘મેડોઝ ટેલર’ની એ ત્રણ વાર્તાઓ જ છે. ‘મેડોઝ ટેલર’ આશ્ચર્યકારક રીતે ખારિક વર્ણન કરવામાં, યોગ્ય પહેરવેશ રાખવામાં ને દેખાવોના વર્ણનમાં અને સામાન્ય રીતે વસ્તુ સંકલનામાં ઠીક છે, પણ તેનાં વર્ણનો ને નાયક નાયીકાઓ, હિંદી પહેરવેશમાં યુરોપીયનો છે—‘તારા’ સાડી ચોળી પહેરેલી મરાઠણ છે, પણ તે યુરોપી નવલકથાની ‘મિસ સ્મિથ’ છે ને ‘અઝરીયલ’ તે પાદ્રી ને યાત્રી પહેરનારો ઇટલીનો રાજ્યક્રાંતિકાર છે. ‘પાંડુરંગ હરિ’નો કર્તા હિંદી-વાનના વિચારથી વધારે મોહ પામ્યો છે, જે કે સ્થાનિક ચિત્ર ચિતરવામાં તે તેટલો જ ધ્યાન આપે છે અને મહેનત લે છે તોપણ, તે કંઈક અને લાગણીહીન છે અને તેણે ઘણી જ ઉંડી અને અતિશયોક્તિ ભરેલી અસર કરવાના ઉદ્દેશથી—એક ચિત્ર-ચિતરવાને નહિ, પણ હાસ્ય પેદા કરનાર ચિત્ર ચિતરવાને માટે—રંગો પુર્યાં છે.

આ પુસ્તક લખવાનો પ્રયત્ન કરતાં પૂર્વે, આ વિષયમાં કોઈએ પ્રયત્ન કીધો નહોતા તેમ હું માનતો હતો અને તેથી તે સમયના લોકોના રીતિરીવાજો તથા સ્થિતિ દેખડાવાય તે હેતુથી, મહેં પડતી મોગલ શાહનશાહતનો કાળ તથા સ્વતંત્ર આર્યાવર્તના અંતના ભારત સંગ્રામનો કાળ, પસંદ કીધો છે. આમાં મને લોકોના વસ્ત્રાલંકારો—દેશની સ્થિતિ—દેશની જગ્યાઓ—રીતિરીવાજો—સૈનિક સ્થિતિ—રાજ્યનય અને રાજનયની તે લોકોની કુશળતા—આદિ સર્વ વિષયોપર પ્રસંગોપાત લખવાનું અનુકૂળ પડશે. અંગ્રેજોના આગમન પૂર્વના હિંદના લોકોના રીતિરીવાજો વિષયે ઘણું લખાયું છે—પણ હંમેશાં ભૂલાવો ખવાડનારું લખાયું છે—લેખકોએ પોતાની અજ્ઞાનતાને લીધે, અથવા તો મનમાં ધર કરી રહેલા આર્થવર્તવાસી-ઓના મૂર્ખપણાના અને પોતાના બુદ્ધિમાનપણાના ધમંડને લીધે, અથવા તો સ્વેચ્છાથી હિન્દના લોકોના દોષ જ, પર્વત જેવા કરીને અતાવવાની

ઈચ્છાથી, જે કાંઈ પણ લખ્યું છે તે બધું ભૂલાવો ખવાડનારું છે. શાળાઓમાં ચાલતો ઇતિહાસ અને રાજકીય-ધર્મચર્યાના ચોપાનિયાઓમાં, પદ્ધતિપુરઃસર ભૂદી દૃષ્ટિથી લખવામાં આવ્યું છે. તેટલા માટે દોષ ઓછો દેખાય તેમ હું કરવા માંગતો નથી, તેમ દ્વેષભાવથી પણ કંઈ લખતો નથી. પણ જેમ લંડનનો એક રહેવાશી, જે એક સમાજના જીવન અને કાર્યની સ્થિતિથી અજાણ્યો છે, તેમ મુંબઈનો કે પુનાનો રહીશ જેનાથી અજાણ્યો છે, તે ખતાવે છે. તે સમાજના જીવન અને કાર્યમાં રહેલી લાગણી અને રીતરિવાજો હજી પણ નામના ટપી રહ્યા છે. જેઓએ તેમને જીવતા રહેલા જોયા છે અને જેઓ મારી પેટે વગર સુધરેલા રજવાડામાં લોકો ભેગા રહેલા છે તેઓ સીવાય ખીજીઓ, મારી ખાતરી છે કે, તે સમયનું ખરું સ્વરૂપ યથાર્થ સમજી શકે નહીં અને હું તે સ્વરૂપ પર કંઈ અજવાળું પાડવાની આશા રાખું છું. બ્રિટીશ મુલકોમાં વસનાર તેના બાપદાદાની રીતિરીવાજો જાણતો નથી; પરંતુ તે રીતિરીવાજો અદૃષ્ટ થાય, તે પહેલાં તે નોંધવા યોગ્ય છે અને હમણાંના હિંદીવાને તેમજ અંગ્રેજો શીખવું જોઈએ કે સો વરસ પહેલાં ભૂટારા પીંડારીઓ, ગાય કાપનાર મુસલમાનો અને ધન હરણ કરનારા રાજાઓના શંભુમેળાથી જ, જેમ કેટલીક શાળામાં ચાલતી ચોપડીઓ તેમને શીખવે છે તેમ આ દેશ-વસાયલો નહતો, પણ જેમ નેપોલીયને, ખીરમાઝો અને આજકાલના ખીકન્સશીદ્દો યુરોપના રાજાના જીવનના મોટા મોજાઓપર, તેમની લડાઈઓ અને તેમના તોફાનોથી, તરી આવ્યા છે તેટલા જ તેઓ ઉપર ઉપરના શીશુ અને ખાલી ઘોંઘાટ કરનારા હતા. જે કે હિંદુસ્તાન ઇતિહાસમાં યુદ્ધો, દરોડા અને ઘેરાઓ માટે વધારે જણાયેલા છે તોપણ એવાં તોફાની અંગ્રેજોમાં સમાજના મંત્રો અને જાહેર કાયદાઓની નકી કરેલી, પણ આગળ વધતી ચોજનાઓવાળો એ દેશ હતો.

મહારી નાચીકાની માફક જ મહારા હૃદયરત્નરૂપી વાંચકવૃંદની પ્રશંસાને શોધતો હું હવે બહાર પડું છું, તથા “લાલન” જેવી જ એક વેરા-જણના પ્રેમથી પૂર્ણ નીચલા શબ્દોથી કલમ બંધ કરું છું:-

“શીખ જેવું સખીરી ઉસ નંદનકા,

કે બની બાંચત ધર આવૈ;

મૈને હાર સિંગાર તજ સારા,

આર બહ બેરાગણુ ઓલ વરા.”

“ગાયકવાડી.”

બીજા ભાગની પ્રસ્તાવના.

ગ્રંથના કદ તરફ વિચાર કરતાં લાગે છે કે, જગતની સમક્ષ તેને રજુ કરવામાં અસાધારણ લાંબા કાલ વીત્યો છે અને તે બહાર પાડતા બનેલા બંનાવોની રેટમાળનો ઇતિહાસ પોતે જ કંઈ વિચિત્ર છે અને જેને માટે કેટલાંક કારણોસર ગ્રંથકર્તા લોકોના ઉપકાર તળે છે, તે કંઈક સત્યદર્શક છે.

હિંદના ઇતિહાસના જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા કાળનું દર્શન કરાવાને જે વાર્તામાળા લખવા ધારી હતી, તેમાંની એક તરીકે, આસરે ૧૮૬૪ માં, લાલનની પ્રથમ ઘટના થી હતી. એ વાર્તામાળા આ પ્રમાણે હતી.

(૧) “આર્ય”-પ્રાચીન ભારતવર્ષ.

(૨) “મહાકાલી અથવા ચાંપાનેરનું પડવું”-૧૬ મી સદીના એક હિંદુ રાજ્યમાં ગાળવામાં આવતી હાલગી.

(૩) “ખાંડા”-મોગલ સમયની પૂર્વના મુસલમાન રાજ્યમાં ગાળવામાં આવતી હાલગી.

(૪) “લાલન”-ખ્રિષ્ટીશાએ હિન્દુ જિત્યું તે પૂર્વનો તરતનો સમય.

(૫) “જમીલા”-૧૮૫૭ ની એક વાર્તા.

(૬) “લૂટ અથવા મુંબઈ રહસ્ય”-૧૮૫૭ અને ૧૮૭૦ ની વચ્ચેના કાળની દેશીઓની ખરી હાલગીની વાર્તા.

આમાંની નં ૧ અને ૨ ના, દરેકનાં પ્રારંભનાં પ્રકરણ સિવાય કંઈ પણ વધારે લખવામાં આવ્યું નહતું અને તે આજે કર્તાની પાસે છે.

નં ૩ કે જેમાં મહમદ બેગડાના રાજ્યમાં અમદાવાદના એક ધર્મચુસ્ત મુસલમાનની હાલગીનું ચિત્ર આપ્યું છે તે પૂરી કરી હતી. છાપનારની શોધમાં તે ઇંગ્લાંડ મોકલવામાં આવી હતી, જે હજી પાછી ફરી નથી અને મારી પાસે તેની એકે નકલ નથી.

નં ૪ “લાલન”-વાંચક સમક્ષ ખડી છે.

નં ૫ “જમીલા.”-એનાં ૨૦ કરતાં વધારે પ્રકરણ લખ્યાં હતાં, પણ એક દિવસે કેટલાંક દેખીતાં કારણોસર, કર્તાના મગજમાં એમ આવ્યું કે, તેથી ખરાબ લાગણી ફેલાશે અને તેથી તેણે તે પ્રાડી નાંખ્યાં.

નં ૬. ‘સ્ટાર ઓફ ઈન્ડિયા’ (૧૮૭૩-૭૪ માં મુંબઈમાં પ્રકટ થતું દૈનિક પત્ર)વાળા સ્વર્ગસ્થ ઍંદુ વિલસન (ડા. વિલસનના ઉત્સાહી પુત્ર)ના કહેવાથી એ પત્રમાં આનંદ આપનાર વિષય તરીકે લખવાનો આરંભ કર્યો હતો. એક મોગલ વેપારીના મૃત્યુના, અને તેની બીજી વારની બદમાસ યૌરીએ અને એક પારસી ખીઠાંવાળા, એક મેમન જુગારી અને દીલ્હીના એક સદાસીક હિંદુસ્તાનીની બનેલી ત્રિપુટીએ, તેના દિકરાનો નાશ કરવાને લીધેલાં પગલાંનાં વર્ણનો લખવામાં આવ્યાં હતાં. પરંતુ એ “સ્ટાર” ચમક્યા વગર—નામોશીમાં પડી ભાંગ્યું, એટલે વધારે કહેવાની શી જરૂર હોય ?

૧૮૭૦ અને ૧૮૮૩ ની વચ્ચેના સમયમાં જૂદા જૂદા આવેગથી ‘લાલન’ને પૂરી કરી હતી. કર્તાએ લાવનગરની સેવા બજાવી હતી અને એ રાજ્યના કારભારીની મહેરબાનીથી લાવનગરમાં ૧૮૭૬ માં તે છાપવાનું શરૂ કર્યું હતું અને વગર પૈસે રાજ્યના છાપખાનામાં (દીવાન) મીં શામલદાસે છાપવા દીધું હતું.

પહેલા મહીનામાં એ લાગ છાપી બહાર પાડવાની જાહેરાત આપી હતી અને ૫ લાગ (જેનો ૧ લો લાગ બન્યો છે) ગ્રાહકોને તે પ્રમાણે ખરેખર આપવામાં આવ્યા હતા. ત્યાર પછી કર્તાએ લાવનગરની નોકરી છોડી દીધી અને પછી એક જાતના ખાનગી વિચિત્ર અને દુઃખદાયક કમનસીબ બનાવેથી, કર્તાને થોડોક સમય સૂધી કોઈ પણ જાતના શારીરિક અને માનસિક બળ વાપરવાને અશક્ત કરી મૂક્યો અને તેથી એક વાર્તાવળી તરીકે લાલન છપાતી અટકી પડી. આ અનિવાર્ય હતું અને ગ્રાહકોને ઠગવાને નહતું, (આખાં પુસ્તકને માટે પ્રમાણીકપણે તેમને નાણાં મોકલ્યાં હતાં અને મને મળ્યાં હતાં) તે આ બીજું પુસ્તક બહાર પડવાથી સિદ્ધ થાય છે.

બીજા લાગને માટે વઢવાણના ઠાકોર સાહેબે મહેરબાની કરી છાપવાના પૈસા આપવાનું કબુલ કર્યું અને તેથી મુંબઈમાં “યુનિયન પ્રેસ”માં છાપવામાં આવ્યું. વાંચનાર સમક્ષ પરિણામ તૈયાર છે. છાપવાને માટે મળેલી મદદને માટે કર્તા લાવનગરના ઠાકોર સાહેબ અને તેના દિવાન મીં શામલદાસ પરમાનંદદાસનો પ્રથમ લાગ છાપવામાં કરેલી મદદ માટે, અને બીજા લાગ છાપવા, બાંધવા વગેરેના સર્વ ખર્ચ માટે વઢવાણના ઠાકોર સાહેબનો; અને પોતાના અંગત મિત્ર તે લાવનગરના ગણપતરામ વેણીલાલ ઝોઝાનો પુસ્તક બહાર પાડવાને એક વ્યક્તિ તરીકેના તેના પ્રયત્નો અને બીજી મદદો માટે, ગ્રાહકો મેળવી આપવા

માટે, અને હિસાબ રાખવા અને પૈસા વગેરેની વ્યવસ્થા કરવા માટે, પ્રીથી ઉપકાર માને છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ કર્તા ધણા વિચિત્ર અને ભયંકર તપાસમાંથી અથવા કસોટી અને કમનસીબની સંકટાવળી—માનસીક અને શારીરીક બેઉ—તેમાંથી, જ્યારથી લાલનની શરુઆત કરી સારથી, પસાર થયો છે. ધણા બનાવોપર કર્તાના વિચારમાં સુધારા થયા છે અને ફેરફાર પણ થયા છે. તેટલા માટે કર્તા, લાલનને એક વાર્તા તરીકે અથવા એક ઇતિહાસના ઐતિહાસીક ભાગ તરીકે, વાંચનાર વાંચશે અને નહીં કે તેમાં આવતા નૈતિક, રાજદ્વારી, તત્ત્વજ્ઞાનના કે ધર્મના વિચારોથી વાંચનાર, વિરુદ્ધ મત બાંધે—એવી ગ્રંથ કર્તાની વિનંતિ છે.

ગ્રંથના ઐતિહાસીક ભાગની માન્યતા માટે કર્તાએ ઇતિહાસમાં જેમ અને તેમ એછો કે નહિ જેવો ફેરફાર કરેલો છે. તેની પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તે ઇતિહાસને એટલો બધો વળગી રહ્યો છે કે, કર્તા એમ માને છે કે, ખરેખર મોટાં નામો અને પ્રસંગો કહાડી નાંખવામાં આવે તો, મળી આવેલાં પ્રમાણો કબુલ રાખે ત્યાં સૂધી, યુદ્ધ અને લડાઈનો ઇતિહાસ, વગર આંચકે સત્ય આપવામાં આવ્યો છે અને (ક્રીઝીની “જંગતની પંદર મહાન લડાઈઓ”ની શૈલીમાં) બ્રિટીશોના આ દેશના આગમનના પૂર્વ-કાળમાં થયેલી, હિંદના ઇતિહાસની જાણીતી, છેવટની, મોટી અને નિશ્ચિત પરિણામવાળી લડાઈનું વર્ણન, એક સત્ય તરીકે, વિચારપૂર્વક ગંભીરપણે ખરો માની શકાશે.

કર્તા.

“ગૂજરાતી”ના ગ્રાહકોને માટે આ ભેટ ગાવીસમી છે; અને માલિક માને છે કે “દિલ્લીપર હલ્લો” “ઐરંગઝેબ અને રાજપૂતો” આદિ જે ઐતિહાસિક સુંદર નવલકથાની ભેટ અપાઈ છે, તેનાથી આ વિશેષ સુંદર, સૂચક ને યોગ્ય નવલકથા છે. પૂર્વેકાળમાં શુદ્ધ યૂરોપિયન, પણ કેટલાક કારણથી ઉત્તર કાળમાં ઇસલામી ધર્મ સ્વીકારી, આ દેશ માટે મહોત્ત અભિમાન ધરાવનાર, લશ્કરી કળામાં કુશળ આ કથાનો પિતા મીરજાં મુરાદઅલ્લી છે; ને ૧૮૬૬ માં વડોદરાના મહારાજા ગાયકવાડ ખંડેરાવે, ક્રોધવશ બની, એક પ્રજાજનને હાથીને પગે ક્યડાવી મરાવી નાંખ્યો, તે પ્રસંગે તે કૃત્ય ધિક્કારી સપ્ત પ્રહાર કરી, ખંડેરાવને વડી સરકારથી ઠપકાને પાત્ર બનાવનાર સુપ્રસિદ્ધ વીરનર “ગાયકવાડી” છે.

આ ગ્રંથનું મૂળ નામ “લાલન ધી યેરાગન” છે. કેટલાક ખાસ કારણોથી નામ બદલ્યું છે, કામ તો તેનું તે જ છે—માત્ર ધૂરથી, કથાનો રસ જળવી લાપાંતર કીધું છે.

વાર્તા રસભરિત, નવા નવા ભાવો—તરો ઉત્પન્ન કરનારી, ભાવિ-સૂચક ને કાર્યબોધક છે. હિંદની પ્રજાને રાષ્ટ્ર બનાવવાના ત્રણ પ્રસંગો હતા—૧૧૯૩ માં પૃથ્વીરાજ ને ૨.૧૬૫૬ની ઘોરીનો, શિવાજી ને ઐરંગઝેબનો અને પૈશ્વા ને અમલદારનો. તેમાંના આ છેલ્લો—સંપૂર્ણ નાશમાં મૂકનાર—પ્રસંગ હતો. ત્રણે પ્રસંગો ભારતવાસીઓએ એજે જયા દીધા! રાષ્ટ્રના વિચાર રસાતળમાં ગયા. કારણ? હિંદી પ્રજાને, સંપત્તિ ખામી, સ્વાર્થપરાયણતા, સ્વાત્મભોગમાં અપૂર્ણતા, હૃદયની અશુદ્ધિ, ગર્વિષ્ટતા, ઈર્ષ્યા અને અહંભાવ—એ રૂપી સાત પિશાચણીએ પકડેલી—જકડેલી છે—એ જ આપણી ઉન્નતિના નાશનું ખીજ છે. મહાશિવરાવનો ગર્વ, અહંભાવ અને હૃદયની અશુદ્ધિ—મહારાવની ઈર્ષ્યા, સ્વાર્થપરાયણતા અને હૃદયની અશુદ્ધિએ હિંદી રાષ્ટ્ર બંધાતું અટકાવ્યું છે. આજે આપણે રાષ્ટ્ર બાંધવાને મથિયે છિયે, ‘સ્વરાજ્ય’ની જિજ્ઞાસા કરિયે છિયે, પણ ભાઉનો ગર્વ ને અહંભાવ અને મહારાવની ઈર્ષ્યા ને સ્વાર્થપરાયણતા—આપણને છોડી ગયાં છે ખરાં? જે પિશાચણીઓએ આપણા સર્વસ્વનો નાશ કીધો છે, તે મૃતપાય થઈ છે ખરી?

જેઓ મહાદલની કામનાવાળા છે—અમે છિયે ને સર્વ ભારતવર્ષ પણ છે—તેમને ‘માટે આ પ્રશ્ન ઓછો કે આછો વિચારણીય નથી.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ.
૧ હું. એકી કે બેકી.	...	૧
૨ હું. ઉત્તર વિરહ દક્ષિણ.	...	૬
૩ હું. અકધાત ઊવણીમાં.	...	૧૨
૪ થું. બીનતું ગાત.	...	૧૮
૫ મું. પ્રેમપાશમાં લૂતુંકેલ્યાહ!	...	૨૪
૬ હું. રણસ્થંભપરની મુલાકાત.	...	૩૧
૭ મું. મરાઠા લશ્કરની ઊવણી.	...	૩૮
૮ મું. પાણી લેવા ગયો.	...	૪૪
૯ મું. પ્રેમની યાત્રા.	...	૫૦
૧૦ મું. રાત માકા પેટ.	...	૫૬
૧૧ મું. પીંજરામાં પડેલા ગાયો.	...	૬૪
૧૨ મું. મહાત્ બાઉની કચેરી.	...	૭૦
૧૩ મું. પ્રતિસ્પર્ધી ભરવાડો.	...	૭૫
૧૪ મું. પૃથ્વીને પણ કાત!	...	૮૧
૧૫ મું. વરૂની ગુફામાં મેંદુ.	...	૮૫
૧૬ મું. પાછા હઠાવ્યા.	...	૯૦
૧૭ મું. પીછી હટ.	...	૯૩
૧૮ મું. મહાદાજની મુદ્રા...	...	૯૮
૧૯ મું. નેનું બાજ.	...	૧૦૨
૨૦ મું. પાણીપતના માર્ગમાં.	...	૧૦૮
૨૧ મું. ધર્મનો બાપ.	...	૧૧૫
૨૨ મું. શોધનો અન્ત.	...	૧૨૦
૨૩ મું. ભુખમરો.	...	૧૨૮
૨૪ મું. મશણિયો ભાઈ.	...	...
૨૫ મું. વેશધારી બ્રાહ્મણ.	...	...

અહીંમાં ગોળીઓ અને બારદના રખાઓ પણ સીંદલા હતા. તેમના રાખા ખૂબા ઉપર ધરાની મોટી ઢાલો તથા રાખી બગલમાં પકડેલા પદામાંથી લાંબી અર્ધ ગોળ ધરાની તરવારો લટકતી હતી. લગભગ પાંચ ફૂટ લાંબી બંદુકો તેમના સ્કંધ ઉપર હતી તથા સળગતા ધુંધવાતા દોરડાનો વીંચો તેની સાથે વીંચાળેલો હતો.

મનુષ્યગણોના ઉચ્ચ સ્વરે ખોલવાથી તથા હસવાથી થતા અવાજથી, ઘોડાના ખોંખારવાથી થતા સ્વથી, હસ્તિઓની ચીસોથી થતા શોરથી, નગારાથી થતા ધોંધાટથી વગેરે અનેક જાતના ચિહ્નોથી પોતાનું અસ્તિત્વ પ્રકટ કરનારા એક મહાન સમુદાયના તરફ જવાને પોતાનો માર્ગ શોધતી, નીચેના નાળામાંથી ત્વરથી ચાલી જતી એક આકૃતિને, આ ખેચ જણાવ્યોએ ઉપર પ્રમાણે સંબોધી વાન કીધી હતી.

આ આકૃતિ એક નવચૂંવના બાલિકાની હતી. સોળ વર્ષની અંદરની, ચપળ પણ ચિત્તાહર્ષક, અપ્સરાઓના જેવી સુંદરતાવાળી, નાનુક અવયવોવાળી આ બાલિકા હતી. લાંબી કમાન જેવી બ્રહ્મીઓથી સુરક્ષિત થયેલી તેણીની મોટી કાળી હરિણ જેવી આંખો ઉપર ભયનો છાપ પ્રકટ થતો હતો. તેના હજારો પણ વિસ્તૃત કપાળપર વળેલાં વાંકડીયા લાંબા કાળા બ્રમર જેવા વાળો, પહોળા દેશ લટકતા હતા. તેણીનું નાક લાંબું અને સીધું પણ ચંપક કળી સમાન નાનુક હતું અને તેના હિટ્ટો નહાતાં હતાં. તેણીનું મુખ નહાતું અને હોઠ પાતળા હતા. તેની નહાતી સરખી ચિબુક ઉપર તથા તેના સુંદર અને કોમળ ગાલો ઉપર, ઘુંટણના મનોહર લાગતા ભૂરા ચિહ્નો હતાં. તેણીનું શરીર ઘડ વર્ણુ હતું.

અનેક જાતના અને વર્ણના લોકોથી વસાયેલા આ દેશમાંના અનેક પ્રકારના પરિધાનોમાં પણ વિચિત્ર જેવો લાગતો વેશ તેણીએ લીધેલો હતો. મોટા ભરાઈ ઘેરવાળો પગની ધૂંટી મુઠ્ઠી પહોંચતો ઘાંધરો તેણીએ પહેરેલો હતો, તથા તેના ઉપર ઢુંગી મુઠ્ઠી પહોંચતી ટુંકાપણ ઢીલી બાંહોવાળી, સ્તન બાળને મહા પ્રયાસથી આચ્છાદિત ફરી રહેલી તસતસતી કંચુકી તેણીએ પહેરેલી હતી, તથા તે ઉપર દક્ષિણાત્યમાં જેવામાં આવે છે તે પ્રમાણે ઉલટા પહેરે એક લાંબી પણ ટુંકા પનાની ચોટાળી શરીરપર ત્રિશળેલી હતી. મસ્તક ઉપર એક મોટી કાંતકાંકણ ટોપી, તેના કાંતના પરદાને ઉપર વાળીને બાંધી લઈને પહેરેલી હતી. આ સર્વ પરિધાનો બારિક સૂતરના, પણ ભંગવા રંગમાં રંગેલા નહતા. આ સિવાય તેણીના અંગપર બહુજ ઘોરા આભુષણો હતા. તેણીના એક પગમાં પાતડી લોખંડની કડી હતી, તથા હાથમાં થોડી સરેલી લાખની અને તાંબાની બંગડીઓ હતી; ગળામાં પેટ મુઠ્ઠી પહોંચતા ચઠ-હતર નહાના મોટા કાચના-પથ્થરના અથવા હસ્તિદંતના મણિકાઓની માળાઓ હતી; હાથ નાકમાં અરધા નહાના વરાળા જેવી આંદીની દાઝ હતી, તથા કાનોમાં પીતલની સારી મોટી કડીઓ હતી. તેણીના કેશમાં, ગાલ ઉપર, અને ટુંકમાં આખા શરીર તથા વસ્ત્રો ઉપર રાખ-અબૂતિ-સગરિકી હતી. તેના નાનુક અને કોમળ આંગળિયાવાળા અંગુઠામાં કોઈપણ પ્રકારના પાદરક્તકો ન હોતાં; પણ જમણા હસ્તમાં કાળા રંગના ચક્રચક્રીત થતો એક પાતડો દંડ હતો, અને આ દંડના ઉપરના બાળને તાંબાની ટોટી પહેરાવેલી હતી તથા ઝીણી ઝીણી પીતલની ઘુમરીઓ લગાડેલી હતી, તથા તેના હાથ હાથમાં, બાળને આધાર રહેલી એક લાંબી

અને સુંદર “બીન” હતી. તેના નેત્રો, વદન તથા સ્થિતિ ઉપરથી સહજ સમજી શકાતું હતું કે તેણી અતિશય ગભરાયેલી છે.

તેણીની આ ભીતિ અસ્થાને ન હોતી. રાક્ષસી હાસ્ય સાથે તે બેચાં જાણુઓ નાળામાં ફેદી પડ્યા અને તેની તરફ ચાલવા લાગ્યા. ભયથી કંપતી આ બાલિકાએ પોતાના હાથમાંનો દંડ અને “બીન” જમીન ઉપર મૂકી દીધાં અને ઘૂંટણ ઉપર પડીને બે હાથ ઉંચા કરીને અતિશય દીનતાથી આ બે સિપાઈઓને આજીજી કરવા લાગી. “જી સાહીબાન,” (મહેરબાન સાહેબો) મધ્ય હિંદુસ્થાનમાં પ્રચલિત ભાષામાં અતિશય મૃદુ અને મધુર અવાજે તેણી બોલી; “શૂરા વીરો! મને ક્ષમા કરો તથા મારું રક્ષણ કરો! હું એક ગરીબ વેરાગણ છું, અને સ્થળે સ્થળે ભટકીને “બીન” વગાડીને બિદ્યાથી મહાદેવ શુનરાન કરું છું. એક માંગણ લીખારણને ક્યો શૂરવીર સિપાઈ હરકત કરશે? હું એક વેરાગણ છું ને શરણે આવેલી છું. હું તમોને ગાયન ગાઈ સંભળાવીશ.”

પોતાની માતૃભુમિમાંના હિંદુ કે મુસલમાન સિપાઈઓની પ્રમાણે જ તેણીની વિરક્તાવસ્થાને આ યોદ્ધાઓ પાણુ માન આપશે અને તેનું રક્ષણ કરશે એવી તેની આશા, આ અર્ધ જંગલી પરદેશી પહાડવાસીઓની આગળ નિષ્ફળ ગઈ. કોં તો તેઓ તેનું કહેવું સમજી શક્યા નહિ, અથવા તો ભારતભુમિના વીર પુત્રો જે પવિત્ર વૃત્તિથી શરણાંગતોનું રક્ષણ કરે છે તેવી ઉચ્ચ શૌર્ય યુદ્ધિથી તેઓ તબચલા હતા. જાતની હિંદુવાણી-તેમાં વળી યુવાન અને સ્વરૂપવાન-એકાંતમાં પ્રાપ્ત થયેલી, તેથી તેઓ મોહાંધ થઈ ગયા, અને તેમાંના એકે તેણીની ખાંસ પકડીને તેને મૂઠપણે પોતાની તરફ ખેંચી અને બરાડ પાડી ઉઠ્યો, “ખામોશ, દીલરૂબા!” (મધુરી-ચૂપ રહે). આમ બોલતા બોલતા તેણે તેણીને પોતાના જમણા હાથમાંની ખંડેક બાજુ-પર કરીને તે હાથથી ઉપાડી ઉંચી કરી તથા ડાબાં હાથ તેણીના મુખ ઉપર મૂક્યો. પછી અનાયારે પ્રાપ્ત થયેલા આ શિકાર તરફ એક દૃષ્ટિએ જોતાં જોતાં અને તેણીની ખુબસુરતી ઉપર મોહિત થતાં થતાં, તેણે પોતાનું વદન પોતાના સાથી તરફ ફેરવ્યું અને બોલ્યો; “મારા ઉઘાહ અખદુલકાદર જીવાનીની* કૃપાથી આ રત્ન પ્રાપ્ત થયું છે. સ્ત્રીઓને છાવણીમાં કે છાવણી સાથે રાખવી નહિ એવો નામવંદ શાહનો સમ્પત હુકમ હોવાથી એક આખો માસ વીતી ગયો, પણ આપણે એક પણ સ્ત્રીના દર્શન સરખાં થયાં ન હોતાં, તેથી કૃપાળુ પીર સાહેબે, ગરીબ લઠવૈયાઓ ઉપર મેહેર કરીને આ શિકાર મોકલી આપ્યો છે, તો, બદે ખુદા! જોકે તે આપણને કેટલોક લાભ આપશે; અને જો તેણીથી કંટાળી જઈશું તો આપણે તેણીને કોઈ અમીરને દારીદ્ર્યે વેચી દેઈશું તો તેથી પણ ખુબજ પ્રાપ્તિ થશે.”

પોતાના સાથીના મુખમાંથી નિકળતા આ સુંદરાંગીની પ્રસંસાના શબ્દોથી તેના હૃદયમાં રહેલી જાતિને સ્વાભાવિક લોભ અને ઇર્ષ્યાની વૃત્તિઓ, તેના મનમાં ઉભરાઈ આવી, અને સાથીના હાથમાં તે રત્ન પડેલું જોઈને તેણે કહ્યું;—“અને જો તેટલામાં કોઈને કંઈ માલમ પડી ગયું તો પાદશાહના ફરમાનનો ભંગ કરનારા મહારા અને તહારા જેવા ગરીબ સિપાઈઓ પાસેથી તે રત્નને છીનવી લેવામાં આવશે

* અખદુલકાદર જીવાની સુની મુસલમાનોનો મહોદ્દામાં મહોદ્દા પીર છે અને તે “ખડાપીર સાહેબ” કહેવાય છે. તેની ક્યાર બગદાદ પાસે છે.

અને આપણને મૂળ આટલા કરવામાં આવશે. ના, ના, ખુદાયાર ! કાલે માત્ર યનાર મહદ્ધ ધન કરતાં આજે મળી જતું અલ્પધન વધારે સાહે છે, કારણ કે એક દામ પછી આપણે જીવતા રહીશું કે નહિ તેની કોને ખબર છે ?”

ખુદાયાર આરે તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી; “સ્થળ અંકાંત-છે,” તેણે કહ્યું. “દાઉદ ! તું દૂર થા. મહે તેણીને પ્રથમ પકડી છે અને તેથી તે મહારી છે.”

દાઉદ સ્થીર થયો અને ઉલટો સોહેજ નહક ગયો.

શાંતપણે પણ સાવધાની સાથે પોતાનો સાથી-જે તેટલીજ સાવચેતીથી તેની તરફ જોઈ રહ્યો હતો, તેના તરફ જોતાં અને આગળ દૃઢ પગલાં ભરતાં તેણે ઉત્તર આપ્યો; “પરમાત્માએ તેણીને તને કેવી રીતે આપી છે તે હું સમજી શકતો નથી. મહે તેણીને પ્રથમ જોઈ હતી, અને તેથી મહારો પણ તેટલો જ હક છે અને હું પણ તને કહી શકું કે ખુદાયાર ! ત્યાં દૂર થા.”

ખુદાયારે તે કંપતી અને ધ્રુજતી બાળાને પોતાના જમણા હાથમાંથી ટાળા હાથમાં લીધી, અને છરીના પટામાં ભરાવેલી પોતાની અંદુકને છરી કરી તથા તેનો શોષ અને જીવન સ્પર્શપણે દર્શાવી રહેલા વદનને દાઉદ તરફ ફેરવી, ભવાં ચઢાવીને તેણે કુંક ઉત્તર આપ્યો, “તેણી મહારી છે.”

ખુદાયાર, તેની રીતભાતથી જરાક પણ નહિ ડરેલો, તેમજ દૃઢ અને નિશ્ચિન્ત-પણે પોતાનો હક પોતે લેશોન એમ દેખાડતા, ધીરે પણ મક્કમ અવાજે કહ્યું. “શરૂનો ઉપયોગ કીધા વિના આ વાંધો પતાવવાનો મને માત્ર એક જ રસ્તો દેખાય છે. આપણે એકી બેકી રમીએ, અને પરમાત્માને જ તેની ઇચ્છાનુસાર નિર્ણય કરવા દઈએ.”

અર્ધ જંગલી અને કાંઈક અનિશ્ચિત જણાતાં ખુદાયારે થોડીક પણ સુધી આ બાળત ઉપર વિચાર કરીને જવાબ આપ્યો, “હા, દાઉદ ! એક નિર્ણય હિંદુ અબળા, જેણી એક અરધા ક્લાક પછી બેમાંથી કોઈને પણ કંઈ પણ કિંમતની નહિ રહે, તેને માટે એ ચુસ્ત મુસલમાનોએ પરસ્પરમાં લડવું તેના કરતાં એ માર્ગ બહુ જ ઉત્તમ છે. ત્યાં હું એકી કે બેકી પૂછીશ, અને સમૂલ ઈલાહ તથા ઘોસ મોહયુદ્ધીન* ઉપર પરિણામ માટે વિશ્વાસ રાખીશ.”

દાઉદે તુરંતજ પોતાનો હાથ ગોળીઓની પેટીમાં નાંખ્યો અને ત્વરાથી બાહર કાઢીને પોતાની મૂઠી સામે પોતાના સાથી તરફ ધરીને પૂછ્યું, “જોલ એકી કે બેકી ?”

“એકી !” ખુદાયારે સહસા ઉત્તર આપ્યો. પરંતુ દાઉદે પોતાની મૂઠી ઉઘારીને ઉચે પોતાના સોબતી તરફ હાલુ તો ધરી નથી, તેટલામાં તેઓના કાન ઉપર દોડતા ઘોડાઓની ખરીના અવાજે આવ્યા. તેણે બેઘ્યાનપણે ગોળીઓ નીચે નાંખી દીધી અને બેઠે જણા કોઈ શિકારની શોધમાં હોય તેમ તાળાની બાજુમાં દોડવા અને સંતાવા લાગ્યા અને છેવટે દાઉદે એક લેખરની ઓથમાં બેસીને પોતાનું માથું સંહળ ઉંચું કરીને ઉપર જોયું, અને વીજલીની ત્વરાથી તે ત્યાંથી પાછો ફર્યો અને બૂમ પાડી ઉઠ્યો;—“નહાસ, નહાસ, ખુદાયાર ! ભાગ, દોડ, નાળાની ઉપરની તરફ, ને બાગી જા. પનાહ બૂદા-શાહ પોતેજ આ તરફ આવે છે અને જો તે આવી વખતે

* અબદુલ કાદર જલાલીની ગદ્ય છે.

પહોરા ઉપર ઉભા રહેલા જોવાને બદલે, આપણને આવી જમ્યાએ કોઇ સ્ત્રી સાથે રમત કરતા જોશે તો, આ ઘોસ મોહુદીન—યા હજરત ખવાન ખદીર,* યા અદલાહ—આપણા તો દિવસ પૂરાજ થઇ ગયા—”

ખુદાયારના પાણુ હોરા ઉડી ગયા અને વીલે મહેડે તેણે ત્યાંથી ચાલવા માંડ્યું અને પોતાની સાથે જ પોતાના શિકારને પાણુ અડધી ઘસડાતી ખેંચી ચાલ્યો. પંકાણેની સ્વાભાવિક લોભ વૃત્તિને વશ થઇને, દાઉદે પાણુ દંડ અને બીન ને તેમની અસલ જગ્યાએથી પકવાડેથી લઇ લીધા અને તેમની પકવાડે ચાલ્યો.

આ ત્રણ જાણુઓ નાળાના વાંક આગળથી, વાંકા વળતા અને સંતાતા તથા નિરાધાર અબળાને પાણુ તેવી રીતે વર્તવાની ફરજ પાડતા હતા તો અદશ્ય થયા નથી તેટલામાં જ ભલકાદાર વસ્ત્રો અને શસ્ત્રોથી સજ્જ થયેલા મુદ્દર ઘોડા ઉપર ખેડેલા પાંચથી છ સ્વારો ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેઓની અગાડી કોલસા જેવા કાળા રંગના ઉંચી તુમખના તુર્ફમાંની અશ્વ ઉપર વિરાજેલો, કાળા પરિધાનમાં સજ્જ થયેલો, એક મજબુત ઘોડેસ્વાર ચાલતો હતો. તેઓ નાળામાં ફેંધા અને તેની ઉપલી તરફ જ ચાલવા લાગ્યા.

એકએક અગાડીનો સ્વાર ઉભો રહ્યો અને પ્રભાતના સૂર્યના તેજને પોતાની આંખ ઉપરથી હસ્તપટવડે નિવારતા નિવારતા તેણે નાળાના ઉપલા ભાગે તરફ એક તિર્કણ લાંબી દૃષ્ટિ કાઢી અને પાછો ઘોડો દોડાવ્યો, પછી જમાણી તરફ વળી જઇને તટ ઉપર ચડી ગયો અને બધા સ્વારો સહિત અદશ્ય થઇ ગયો.

અગાડીનો સ્વાર તે હિંદમાં કાળો કેહેર વર્તાવી ગયેલા પ્રખ્યાત નાદિરશાહનો શિષ્ય અને તેવું જ અવસરણુ કરનાર ખોરાસાનનો પાદશાહ અહમદશાહ અબદાલી હતો.

આ સઘળો વખત સેહેજમાં જ પકડાતા બેસી ગયેલા પેલા બે અધ્યાનો પાદશાહની ગંરૂડ જેવી તિર્કણ દૃષ્ટિ ચૂકવવાને નાળાના ઉંડા ભાગમાં ચાલવાનો પ્રયત્ન કરતાં કરતાં વાંકા ને વાંકા વળીને અગાડી વધતા હતા તથા સાથે ભીતિચરત શિકારને પાણુ લઇ જતા હતા. તેઓ હવે નાળાના છેક છાછરા ભાગમાં આવ્યા, અને અત્ર તેમના કર્ણોએ સાક્ષી આપી કે તેઓ હવે પોતાની છાવણીની લગોલગ આવી પહોંચ્યા હતા.

તેઓ એક કાણુભર થોભ્યા અને ત્વરાથી નિશ્ચય કીધો કે શિકારને તંબૂમાં લઇ જવો; અને જોકે સખ્તાઇથી વર્તનાર શાહના શાસનનો ભંગ તેથી થતો હતો, તોપણ બીજા બચે કરતાં આ જોખમ ઓછું હતું, અને તેથી શાહ બંદી દીશામાં જાય છે એવું તેના અપેક્ષાના ચરણના આછા અને આછા થતા અવાજ ઉપરથી નક્કી કરીને તેઓ ડાબી તરફના કિનારા ઉપર ચઢ્યા. અત્રથી બસો હાથથી પાણુ નહક આવેલી અધ્યાન છાવણી, તેઓ સ્પષ્ટપણે જોઇ શક્યા.

ન્યારે પોતાની ગભરાયેલી આંખોપરે આ દુઃખી બાળા તજ્જ આગળનો ચિત્રવિચિત્ર દેખાવ જુએ છે ત્યારે આપણે વાંચકને જે કાળમાં આ કથામાં કહેવામાં આવનારા બનવો બન્યા છે તે ઐતિહાસિક કાળનું દર્શન કરાવીશું તથા આ છાવણીના હેતુનું, તેમાંના રહેવાસીઓની રીતિનું તથા તેના સ્થાનનું જ્ઞાન આપીશું.

* તે “આબેહયાત” અથવા હંદીનો, સમુદ્રનો, નદીનો અને પાણીનો અધિકાર છે.

પ્રકરણ ૨. ૦૭.

ઉત્તર વિરૂદ્ધ દક્ષિણ.

આપણી ચાર્તાની શરૂઆત થાય છે તે દહરો તા. ૨૮ મી નવેમ્બર ૧૭૬૦ નો હતો. મહાન વિજયી શાહનશાહ આખરે સ્થાપેલું ને તેના પુત્રે શુમાવીને પુનઃ સંપાદન કરેલું અને પૌત્રે અનેક રીતે તેની જરૂને દૃઢ કરીને સ્વસ્થ બનાવેલું મહાન શાહનશાહત, આજે મૃત્યુના મુખમાં પેસવાની આણી ઉપર હતું. સ્વદેશી સત્તા અને કીર્તિના સ્થાનરૂપે, જોકે લોકો તેના પ્રતિ અધાપિ પણ માનભરી દૃષ્ટિથી જોતા હતા તથા તેના છવનને અર્થે પ્રયત્નો કરતા હતા, તથાપિ સ્પષ્ટપણે પ્રતીત થતું હતું કે ચારે તરફથી તેનો નાશ કરવાના ચત્રો આહુ થયા હતા. એક ધાયલ થયેલા અને મરાઠા-મુખ પહેલા સિંહના જર્જરીત શરીરની આસપાસ જેમ ભૂખ્યા વરૂઓના ટોળે ટોળાં એકઠાં થાય છે ને તેને આમથી તેમ ખેંચવા તથા ફારવા અડે છે, તેવી જ રીતે અનેક તરફથી, અનેક વતના ફટકાઓ મારી મારીને, બૃહા બૃહા શત્રુઓ આ એક વારની પ્રતાપી પાદશાહતનો અંત આણવાને મથતા હતા. બંગાલામાં અંગ્રેજો પગપેસારો કરવા મથતા હતા; ઉત્તર તથા વાયવ્ય દીશાઓ તરફથી શરા અને લોભી અધ્યાનો પોતાની સત્તા સ્થાપન કરવાને મથતા હતા; દક્ષિણમાંથી મરાઠા-સિંપાઈઓના ટોળા તીવ્રની માફક દેશપર પ્રસરી જઈને તેનો કળજો મેળવવાને મરાઠાલ થયેલા હતા, અને છેક દહર આગળ પણ રોહીલાઓ અને બંટો તેના ઉપર પોતાનું પરાક્રમ ખાલી કરતા હતા. આ પ્રગટ શત્રુઓ સિવાય રાજ્યના ગુપ્ત શત્રુઓ, જેવા કે, અશક્ત રાજ્યકર્તાઓ, નિમકહરામ મુખાઓ, ખટપટી અને સ્વાર્થી અમીર ઉમરાવો, હુલ્લડીયા ચોદાઓ, મન વગરના અને સ્વાર્થી શિક્ષિમાં દક્ષ લશ્કરી અમલદારો, રાજ્યના આ નિનાશકી યજ્ઞમાં આહુતિયો આપતા હતા.

મહારાજ્યનો નાશ કરવાના કાર્યમાં મચી રહેલા અનેક શત્રુઓમાં, તે રાજ્યનું પદ ધારણ કરીને હિંદમાં પોતાનું મહારાજ્ય સ્થાપન કરવાની આશા માત્ર એક જ શત્રુ રાખતો હતો. દક્ષિણીઓ, જેઓનો હૃદય આલમગીર પહેલાના અમલમાં થયો હતો; અને જેઓ મરાઠાને નામે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા હતા તેઓ, મોગલ શાહનશાહનું સ્થલ સામ્યવશે એવું લાગતું હતું. અને તેનાં અનેક કારણો પણ હતાં. મહાન ઔરંગઝેબ સામેનું તેમનું યુદ્ધ, ધર્મના રક્ષણાર્થે ઉદ્ભવ્યું હતું, અને ત્યાર પછી પણ આજ સુધી તેઓએ આર્યધર્મના રક્ષક હોવાનો દાવો કરીને, ધીરે ધીરે સર્વ હિંદુઓની લાગણી પોતાની તરફ ખેંચી લીધી હતી. વળી તેઓએ નવી વતની યુદ્ધ કળા (જેને "ગેરીલા" કહે છે) અનિયમિતપણે યુદ્ધ કરવાની કળા-વાપરવા માંડી હતી. આ યુદ્ધ કળા મહાન રાજ્યની સ્થાપનાને અર્થે જો કે નિરૂપયોગી છે ખરી, પરંતુ તે વખત સુધી આહુ દાવપેચની તથા મહાન સમારંભ સાથે યુદ્ધ કરવાની રીતિ સાથે તે અતિશય ઉપયોગી થઈ પડી હતી. મરાઠા સંરદારો મહાન મોગલોના સૈન્યને એકત્ર ઘડીને યુદ્ધમાં રોકવાને બદલે, છટા છવાયાં તે મહાન સૈન્યમાંના નખળા ભાગો ઉપર તુટી પડતા અને તેને કડકે કડકે વીખેરી નાંખતા હતા.

ત્રીજું, હાલના જમાનાના પ્રસ્થાનોની માફક તેઓ પણ લડાઈનો અર્થ લડાઈ-

માંથી ૯૨ પૂરો કરતા. આ વખતની પૂર્વે આ રીતિ* અત્ર પ્રચલિત નહોતી, ત્યારે બેય તરફના સૈન્યો દેશના લોકોને ઇબ્ન કરતા નહોતા. પરંતુ મરાઠાઓએ તે રીતિ બદલી નાંખી. ન્યાં આગળ તે લોકો લૂટફાટ કરતા નહોતા ત્યાં આગળ તેઓ ખેડુતો અને રૈયતો પાસેથી લાગો, લેતા અને તેવી રીતે લરાઇનો ખર્ચ લરાઇમાંથી ૯૨ પૂરો કરતા. આ રીતિ હજી મોગલોને આવડી નહોતી અને તેથી તેઓ મરાઠાઓની સામે લાગી વખત સુધી ટકાવ કરી શકતા નહોતા.

આ વેળાએ મરાઠા સરદારોનો નામનો ઉપરી તો મહારાજ શિવાજી છત્રપત્રીનો પ્રપૈત્ર હતો, પરંતુ ખરી સત્તા તો તેના અષ્ટ પ્રધાનોમાં ઉપરી પેશ્વાઓના હાથમાં ૯ હતી. પેશ્વા આજ કાલ ખરા રાજ્યકર્તાનું પદ ભોગવતો હતો અને તેના શાસનથી મરાઠાઓ આખા દેશ ઉપર ફરી વળ્યા હતા. મધ્ય હિંદુસ્થાન તેઓએ કબજે કરીધું હતું અને બંગાળ તથા પંજાબના લોકોના દ્વંદ્વમાં તેના ધારપાકુ સિપાઇઓનો ભય નિત્યનો હતો. તેઓએ ખુદ પાયતખ્ત શહેર દિલ્લીમાં પણ પોતાનો પગપેસારો કરીધો હતો અને પોતાની મરજી પ્રમાણેના શાહનશાહને આદી ઉપર ખેસાડયો હતો.

પરંતુ આ તેમની મહત્તા ધીરકાળી નહોતી; કારણ કે હમણાં ૯ એક નવિન શત્રુએ દેખાવ દીધો હતો.

પ્રખ્યાત ધરાની શાહ નાદિરશાહ, જેણે ઇ. સ. ૧૭૩૮ માં હિંદુસ્થાનની પ્રજામાં કાળો કહેર વર્તાવ્યો હતો તથા જે હિંદુના પ્રખ્યાત શોખીન બાદશાહ શાહ-જહાને બનાવેલું જગતના નુરુદ્ધ મહાન સિંહાસન “મયુરાસન” કબાડી ગયો હતો. તેના સરદારોમાંનો એક, અને તેનો માનીતો શિષ્ય, હાલમાં ખેરાસાનની પાદ-શાહતનો ધણી થઇ બેઠો હતો. આહમદશાહ અબદાલી પોતાને દુરાની કહેવડાવતો અને હિંદમાં, તેમજ એશિયાના બીજા ભાગોમાં, તે અધાપિ પણ દુરાનીના નામથી ૯ વધારે જાણીતો છે. દુરાનીએ પોતાનું રાજ્ય પૂર્વના દેશોમાં વધારવાની ઇચ્છાથી, વારંવાર હિંદ ઉપર હુકા કરીધો અને ધીરે ધીરે પંજાબમાં પોતાની સત્તા સ્થીર કરીને સ્થાપી; તથા પોતાના ન્યેય પુત્ર તૈમૂરશાહને તે પ્રાંતનો સુબો નિર્ણયો હતો.

આ સમયે દિલ્લીના તખ્ત ઉપર આલમગીર બીજાને ખેસાડવામાં આવ્યો હતો, અને તેના વજીર મીર ગાજીયુદ્દીને, મરાઠાઓની સહાયતાથી પોતાના હરીફ

* પૂર્વેના યુરોપીયન પ્રવાસીઓ (બર્નીયર અથવા ટ્રેવર્નિયર) ના પુસ્તકો પરથી માલમ પડે છે કે ન્યારે દેશમાં લડાઈ ચાલતી હોય ત્યારે પણ ખેડુતો અને રૈયતો કોઈ પણ બતની ઇબ્ન કે દુઃખ ખગ્યા ત્રગર પોતાનું કામ કર્યા જતા હતા.

† અફઘાનિસ્થાન, ઉત્તર બહુચીસ્થાન, યુસુફઘાનો મૂલક, બલખ અને બદુખશાન, ઉત્તર સેઇનસ્થાન, હિરાત પરગણું, મશુદ અને નિશાપૂરમાંનો ધરાનના તાખાનો ભાગ, મર્વ અને સુરક્ષમાંનો તુર્કોમાંનો ભાગ-આદલા મૂલકને તેવારના લોકો ખેરાસાન કહેતા હતા. અને આહમદશાહ અબદાલીથી તે શાહ સુલ્તન-સુલ્ક સુધીના પાદશાહોનો ખેતાબ “બાદશાહ-એ-ખેરાસાન” હતો તથા આ બધો મૂલક ત્યાંસુધી “દુરાની શાહનશાહ”ને નામે ઓળખાતો હતો. રશીયોએ કાબુલના “શેરઅલી”ને “બાદશાહ-એ-ખેરાસાન”નો ઇલકાબ પાછો આપવાની લાલચે પોતાના પક્ષમાં લીધો હતો.

નજીબદારીને દૂર કરીને પોતાની યત્ના ગેરસાધી હતી. તેથી રીતિ પોતાનો કાષ્ટ દદ કરીને યમુનાથરાવને પોતાની સહાયતામાં રાખીને તેણે હવે પંચળ પ્રાંત પાછો લેવાનો ઉદ્દેશ આરંભ્યો; અને ઇ. ય. ૧૭૫૮ ના વર્ષમાં તેમજશાહને હરાવીને પંચળ પ્રાંત કબ્જે કરીશ તથા અધ્યાનિને લાંકી મુક્યા. આ હારનો ખદશો લેવાને માટે ગોરાસાતના બાદશાહે દિંદ ઉપર ફરીથી હુમલો કરવાનું ઠરાવ્યું.

અહમદશાહે આવીને મરાઠા સરદાર શાખાજીને લાહોરમાંથી લાંકી કાઢ્યો અને દુરાની લશ્કર દિલ્લી તરફ આગળ વધ્યું. દુનાજીને શિંધમાંથી અને મહદારાવ હોલ્કર યમુનાની પૂર્વના અને ચંબળની દક્ષિણના પોતાના મુખ્ય કથાનકોપરથી એકદમ નીકળીને ઉત્તર તરફ શાખાજીને તથા પાટનગરમાંના મરાઠા સરદાર જનકાજીને સહાયતા આપવાને આગળ વધ્યા. તેઓ શાખાજીની મદદે સવેળા આવી શક્યા નહિ અને તેથી જ વિભાગમાં પોતાનું બળ વહેંચી નાંખ્યું અને યમુનાના જમણા તટ ઉપરથી પાછા ફરવા માંડ્યું. આ પાછળ ફરવાની નાસભાગમાં પાછલા ભાગની સરદારી દુનાજીને આપી હતી. અહમદ શાહે તેમની પૂઠ લીધી ખરી, પરંતુ માર્ગમાંથી તે પોતાના સૈન્યનો મોટો ભાગ લઇને યમુનાજી ઉતરીને આગલ વધ્યા તથા બાકીના ભાગને પાછા ફરતા મરાઠાઓની પૂઠે જવાને કહેતો ગયો. તેની આ રીતિથી તેને ધ્રોણક લાભ થયો. આ ભાગ શેહીલાઓના તાબામાં હોવાથી, મરાઠાઓનો ઉપદ્રવ ઝાઝો ન હોતો તેથી ગ્યે તેને પોતાના સૈન્યને માટે જોઈતી ગોરાશી મંડી શકી, તેમ જ તેની અને મરાઠાઓની વચ્ચે યમુનાજી આવેલા હોવાથી તે વિના હરકતે ધાસચારો એકઠો કરી શક્યો તથા સેહેલાઈથી અગાડી વધી શક્યો. વળી વચ્ચેમાં નદી હોવાથી તેની હીલ ચાલથી મરાઠાઓ અજ્ઞાન રહેતા અને આ ભાગમાં મુખ્ય વસ્તી મુસલમાનો તથા શેહીલાઓની હોવાથી તેને નવા માણસોની પણ સહાયતા મળી. વળી અવધી તે શેહીલા સરદારો, નજીબદારીવા અને હાફેઝ રહેમતખાન સાથે તથા આઉદના (અવધ પ્રાંતના) સુબેદાર સુલકદૌલા સાથે પણ સંદેશા, મુશ્કેલી વિના ચલાવી શક્યો. આ સિવાય તેને આ રીતિથી ખીલ્તે મોટો લાભ એ થયો કે, શત્રુને પોતાની હીલ ચાલની ખબર પડવા દીધા વિના, તે બંને તેઓની ખબર રાખી શકતો તથા જમનાના કીનારે કીનારે આગળ વધીને તે શત્રુના નહાસવાના માર્ગને રોકીને, તેમને વચ્ચેમાં લાવી શકતો હતો. એશીયાના લશ્કરી અમલદારોને માટે આ તેની રીતિ ધણી જ નવાઈની હતી. પરંતુ નાહીરશાહની તથા તેના શિષ્યની અક્લ આથી ખરેખરી માલમ પડતી હતી. દુનાજી સિધિયા આ બધો વખત એમ જ સમજતો હતો કે શાહ પોતાના સધળા સૈન્ય સાથે તેની પૂઠે આવતો હતો. તેની રાખી તરફ જમનાજી હોવાથી તેના ઘેરિયારો આગળ પાછળની ઝાઝી ખબર મેળવી શકતા નહોતા—ત્યારે દેશમાંના લોકો—જેઓને તેણે ઉત્તરમાં જતી વખતે બહુજ સતાવેલા હતા—તેઓ—તેને શત્રુ સંબંધી કાંઈપણ ખબર આપતા નહોતા. આથી તે બહુજ ધીરે ધીરે પાછો હકતો હતો; અને વચ્ચેમાં વચ્ચેમાં શત્રુ સાથે નહાની નહાની અપાઝંધી પણ કરતો હતો. આ બધાનો મૂળ હેતુ કદાચ જનકાજીને; દિલ્લી ખાલી કરીને; મહદારાવ હોલ્કરને જઈ મળવા—જેટલો વખત આપવાનો પણ હોય. એટલામાં અહમદશાહ ધસારાખંધ અગાડી વધ્યો જતો હતો; અને તે દિલ્લીથી થોડે દૂર હતો ત્યારે એકાએક તેણે જમણી તરફ પાછા વળીને જમુનાજી ઉતરવા માંડીને સામે પાર આવીને શત્રુની બાજુ ઉપર

જેરથી ધસારે કીધો. મહારાવ તો આટલા સમયમાં બહુ દૂર નીકડી ગયો. હતો; પરંતુ દત્તાત્ર સિંધિયા આ બળમાં ફસાઈ ગયો, અને યુદ્ધમાં માર્યો ગયો. તેનું અર્ધું સૈન્ય પણ માર્યું ગયું અને તેનો નહાનો ભાઈ પ્રખ્યાત મહાદાહરાવ મહામુશકેલીથી જીવ લઈને નાહો.

દિલ્હીમાં હવે ગભરાટ મચી રહ્યો હતો. જનકોજ ત્યાંથી જીવ લઈને નાહો ને મહારાવને જઈ મર્યો. પોતાના કેટલાક કૃત્યોથી નારાજ થયેલો પાદશાહ અહમદશાહની તથા તેની સાથેના રોહીલા સરદારો અને સુબકદૌલાની સાથે મળી જઈને, પોતાની સત્તા બ્રહ્મ કરશે એવો ભય લાગવાથી, ગાઝીયુદ્દીને, તેનામના પાદશાહને મારી નાંખ્યો, તથા ઐરંગઝેબના સર્વથી નહાના પુત્ર કામળાક્ષના એક પુત્રને શાહબંદાન બીજના નામથી ગાદી ઉપર બેસાડવાનો યત્ન કરવા લાગ્યો. પરંતુ શત્રુના નજીક આવવાથી ભયભીત થયેલો તે બાયલો સરદાર, દિલ્હી છોડીને નાહો અને સુરબમલ બંદના એક કિલ્લામાં-મરાઠાઓ અફઘાનોને આવીને હાંકી કાઢે ત્યાંસુધી રાહ જોવાને-ભરાઈ બેઠો.

મહારાવ આઘા મૂશીને અગાડી ગયો હતો ત્યાંથી અહમદશાહના અંગરૂઠા રોહીલાઓના રક્ષણ નીચે, ખોરાકી અને ધાસદાણા, શત્રુને અર્થે જય છે એવું સાંભળતાં જ, તેને માર્ગમાં લૂંટવાના વિચારથી, તે પાછો ફર્યો અને આશ્ચિત્તો તેના ઉપર છાપો મારીને તે બધા સાથેને પકડીને તેના નાશ કીધો. પણ આ કાર્યમાં તેને અણુચિંતવ્યો એટલો તો વિલંબ થઈ ગયો કે અફઘાનોના સૈન્યના આગળ વધેલા ભાગે તેને પકડી ખાડ્યો અને સિંકદરા આગળ એક લડાઈ થઈ, જેમાં તેના ઘણા માણસો માર્યા ગયા. મરાઠાઓના છંછછવાયા માણસો હવે દક્ષિણ તરફ પાછા ફર્યા અને વિજયી અહમદશાહે દિલ્હીમાં પ્રવેશ કીધો તથા પોતાની મહેનત વ્યર્થ ન જાય માટે રોહીલાઓ સાથે તથા સુબકદૌલાની સાથે કાંઈક સ્થાયીની વ્યવસ્થા કરવાને મસલત ચલાવવા લાગ્યો.

આ હારની ખબર પૂના પહોંચી કે તુરત જ વૈર વાળવાને માટે મહાભારત પ્રયત્ન કરવાનો નિશ્ચય ત્યાં આગળ થયો. આ વખતે પૂનાની દરબારમાં પેશ્વા બાલાહરાવના કાકાના પુત્ર સદાશીવરાવનું ચલાણ હતું અને તેણે આ વાતને ઉપાડી લીધી. થોડુંક થયા જ તે દક્ષિણના સુબેદાર નિઝામને હરાવીને પાછો આવ્યો હતો અને પ્રખ્યાત ફ્રેંચ સરદાર ખુસીના શિક્ષણથી નિપુણ થયેલા ઇબ્રાહીમખાન ગાર્દીના હાથ નીચે તેણે એક યુરોપીયન પદ્ધતિ પ્રમાણેનું સૈન્ય એકઠું કીધું હતું. જેમ યુદ્ધ કળામાં તેણે ખ્યાતિ મેળવી હતી, તેમજ તેના પિતાએ પણ પોર્ટુગીસોના હાથમાંથી કોંકણનો સમુદ્ર કિનારાનો બધો ભાગ જીતી લઈને ખ્યાતિ મેળવી હતી. તે હવે વધારે મહેટો વિજય મેળવવાને આતુર હતો, તેમજ તેને પોતાને માથેથી મેહેણું પણ ટાળવાનું હતું. તૈમૂરશાહને હરાવીને લાહોર સર કીધા પછી ન્યારે રચુનાથરાવ પૂના પાછા આવ્યા ત્યારે તેના ભારે ખર્ચ માટે તેણે તે સરદારની મજાક કીધી હતી અને તે ઉપરથી તે સરદારે તેને ટકોરમાં પોતાને હાથે તેનું પરાક્રમ કરી દેખાડવાને કહ્યું હતું-જેમ કરવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા પણ કીધી હતી; તો હવે પોતાની પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરવાનો સમય આવ્યો હતો. આખા એશિયાખંડમાં પોતાની કીર્તિને ફેલાવી દેનાર અને યુદ્ધકળામાં નિપુણ એવા મહાન પાદશાહને હરાવીને હાંકી કાઢવાનું માન તેને ખાટવા દેવાને માટે તેણે પેશ્વાને આજીજી કરીને

તોણે પ્રતિજ્ઞા કીધી કે “દક્ષિણીઓની કીર્તિને લાગેલું આ ક્ષત્રક દૂર કરીને અધ્યાત્મોને જો હિંદુસ્થાનમાંથી અટક બાહેર હાંકી ન મૂકું તો છવતો પૂતામાં પણ મૂકું નહિ.”

યુદ્ધને માટે મહાભારત તૈયારીઓ ચાલવા લાગી. પેશ્વાનું સઘળું સૈન્ય, નવી રાખેલી સઘળી દુકડીઓને દરેકે દરેક નહાતા મોદાસ મરાઠા સરદારોનું સર્વ બળ, એકત્ર કરવામાં આવ્યું હતું. વળી મરાઠાઓએ પોતાની હમૈશની રીતિ પ્રમાણે આને ધર્મ-યુદ્ધમાં ગણાવવાને પ્રયત્ન કીધો હતો; અને ગૌબ્રાહ્મણના રક્ષણાર્થે કરવામાં આવતા આ યુદ્ધમાં સામેલ થવાને રાજપૂતો, જાટો અને દરેકે દરેક હિંદુને ઉત્કેશવામાં આવ્યા હતા. વળી તેમાં ઉત્સાહ વધારવાને પેશ્વાના ન્યેય પુત્ર વિશ્વાસરાવે પણ સાથે જવાનું જાહેર કીધું હતું. આવી રીતે શીવાજી મહારાજના સમય પછી-કદીપણ દક્ષિણમાં નહિ જોવામાં આવેલા એવા ભારે ઉત્સાહ સાથે, અતિરાય સમારંભ અને સરંજામ સાથે આ મોટાં દળ, વાદળ જેમ હિંદી મહાસાગરમાંથી ઉત્તરમાં હિમાલય તરફ ધસ્યું જાય છે, તેમ સમુદ્રના મહાન મોજાની માફક, ઉત્તર તરફ આગળ ધસ્યું.

આ સઘળો વખત અહમદશાહ પણ હિંદુઓના ધર્મયુદ્ધની સામે તેવું જ ધર્મયુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરતો હતો. તે મુન્શિફદોશને પોતાના પક્ષમાં લઈને રાહીલાઓને પોતાની સાથે મલી જવાને ઉત્કેશવાને દિલ્લી મૂકીને, રાહીલખંડમાં આવેલા અનુપરાહરનાં આવ્યો હતો, તેણે હવે આ દીનની લડાઈ છે એમ જાહેર કીધું અને ભાઈસાહેબની સામે થવાને મહાન પ્રયાસ આરંભ્યો. મરાઠાઓ દક્ષિણમાંથી પાણીના મોજાની માફક ધસ્યા આવે છે તે તેણે સાંભળ્યું, પણ ચમુનાજી અને કાળી નદીમાં પૂર ચઢેલા હોવાથી તે સમયસર દિલ્લી બચાવવાને આવી શક્યો નહિ.

પિતાની કીર્તિનો અભિમાની, પોતાની નિપુણતામાં પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખનાર, જે મહાન સૈન્ય તોણે એકત્ર કીધું હતું તેથી બ્યર્થ ગુમાનમાં આવી જનાર, સદા-શીવરાવ લડાઈઓ લડવાને તથા શહેરોને ઘેરા નાંખવાને આતુર હતો, અને તેથી ન્યારે સૂરજમલ જાટે તથા મહારાવ હોલકરે તેને મરાઠાઓની ખાસ રીતિને અનુસરવાને કહ્યું, ભારે હિંદને હવે ભાગ્યે તે મિથ્યાભિમાનીએ તેમનું “ખેડુતો અને બરબરોની” શીખામાણ ઉપર બ્યાન આપવું એ યોગ્ય થારતો નથી.” કહીને અપમાન કીધું. આ અપમાનને લીધે તેઓના મન દુભાયા અને મરાઠાઓની હારનું તે પણ એક કારણ હતું.

દિલ્લી તેઓએ એકદમ કમળે કીધું અને સદાશીવરાવે પાદશાહત પેશ્વાના પુત્ર

* જેમ મુસલમાનો પોતાના ધર્મયુદ્ધમાં જુદા ઉપર “અર્ધચન્દ્ર” રાખે છે તેમ જ મરાઠાઓએ આ યુદ્ધમાં પોતાના ભગવા જુદા ઉપર “ત્રિશૂળ” મૂકેલું હતું. “જાટ” લોકો મુળમાં ખેતી કરતા હતા, અને હાલમાં થોડો વખત થયા જ તેઓ રાજદારી બાગતમાં વચ્ચે પડ્યા હતા. રાજસ્થાનના કર્તા ટોડ સાહેબના પ્રમાણે તેઓ (Jats) જાતના લોકો જેઓએ એનનાઈની ઉત્તર “જાટલેન્ડ” (Jatland) વસાવ્યું છે તેમની જાતના છે અને હિંદુસ્થાનમાં સ્થિતિયોનાની પછી આવેલા છે. હાલમાં તેમનાં મુખ્ય સ્થાનો ખરતપૂર અને ખતિયાળા છે.

મહારાવ અને ધનગર હતા અને પોતાની ચાકાઈ તથા હાંમતથી તે એક એકા સરદાર ગઈ ગયા હતા.

વિશ્વાસરાવને આપવાનો વિચાર જાહેર કીધો તથા સુબહૌલાને વજરાત આપવાની માંગણી કીધી. સુબહૌલાને આવી માંગણી કરવામાં તેના બે હેતુ હતા. એક તે તેને પોતાના પક્ષમાં લાલચ વશ કરીને લાવવાની હતી અને બીજો તેમ નહિ અને તે શત્રુ પક્ષમાં સંશયના બીજ વાવીને તેમાં વિરોધ પાડવાની તેની મૂળ ધારણા હતી. પરંતુ સદાશીવરાવ પોતાના પક્ષના માણસોના ઉપર અત્યુક્ત વિશ્વાસ રાખવામાં આવ્યો. બે કે ધર્મને નિમિત્તે રાજપૂતો અને જોડાએ મરાઠા સૈન્યમાં ભાગ લીધો હતો ખરો, પરંતુ “તખ્તે તાડસ” પ્રતિ તેઓનું માન એટલું દૃઢ હતું કે જેવટે સદાશીવરાવને પોતાનો વિચાર હાલ તુરત માટે મંજૂરી દેવો પડ્યો. તેણે અફગાનોને હાંકી કાઢ્યા પછી તે કાર્ય પૂરું કરવાનો પોતાના મનમાં દૃઢ ઠરાવ કીધો હતો* અને તેથી તેણે હાલ તુરત તે “ખાદશાહ-એ-નહિદ”નો માનવંત પાણી જીવસેણ ઇલકાખ અને શાહનશાહપદ મિરજા જવાનખખ્સને આપ્યું.

પરંતુ પેશવાના પાયતખ્ત શહેરથી દિલ્હી ઘણું દૂર આવેલું હોવાથી, અને માર્ગમાંના નદી નાળાઓમાં પૂર આવેલાં હોવાથી, દક્ષિણમાંથી ખોરાકી કે પૈસા આવી શકતા નહોતા અને તેથી આવડા મહોટા સૈન્યને માટેની તેની ખોરાકી ખૂટી. તેણે મિત્ર રાજાઓ તથા ખંડીયા રાજાઓ અને સરદારો પાસેથી મળે તેટલાં નાણાં લીધાં અને જેવટે કાંઈ પાણી ન રહેવાથી ખાદશાહી તખ્ત અને છત્ર તથા મહેલમાંના ઝવેરાત ઉપર હાથ નાંખ્યો. તખ્ત અને છત્રનો આમ નાશ કરવાની તેની ધૃષ્ટતાથી-જોડો અને રાજપૂતો, જોડો તેને દેવી છત્ર માનતા હતા તેઓ, બીલકુલ નારાજ થઈ ગયા, અને મૂળમાં જ, ભાવના જેવટના વિચારો ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ન હોવાથી, તથા તેના અહંપણથી કંટાળેલા હોવાથી, તેઓએ તેનો ત્યાગ કર્યો; અને પોતાનું બળ તેમના વિના પાણી અહમદશાહ સાથે આથ લીરવાને પૂરતું છે એવો દૃઢ વિશ્વાસ હોવાથી, તેણે વખતને અતુસરતી ધીરજ રાખી ખરી. પરંતુ ‘દાકયા ઉપર હુકામ’ પ્રમાણે “એવા અર્ધ મુસલમાનો વિના લડવું એ જ કુતમ છે” એમ કહીને તેઓને નિત્યને માટેના શત્રુ કીધા.

હવે ચોક્કાસાનો અંત આવ્યો હતો અને શત્રુ લડાઈને ચોખ્ખી હતી. અહમદશાહ જમનાની પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફ આવેલા દિલ્હીની ઉત્તરના રોહિલખંડ અને પંજાબની વચ્ચેમાંના મૂલકમાં પડેલા હતા અને અહિંની વેળાએ નડાસવામાં હરકત ન પડે તથા પોતાને પોતાના વૃત્ત-સાથેનો વહીવટ ચાલુ રહે તે હેતુથી, તેણે એક મહોટું સૈન્ય દિલ્હીથી ઉત્તરે ૬૦ મૈલ ઉપર, જમુના નદી અને તેની ફીરોઝ નોહેરના સંગમ ઉપર આવેલા કુંજપુરામાં રાખ્યું હતું. સદાશીવરાવે, જમુનાજી ઉતરી જાય અને અહમદશાહ તેની મદદે આવી પહોંચે તે પૂર્વે તે લઈ લેવાના વિચારથી તે તરફ દૃષ્ટિ કીધી. અહમદશાહને આ વાતની ખબર પડતાં જ તે સુબહૌલા અને રોહિલાઓની હુકમીઓ સહિત અનૂપશહેરથી નીકળ્યો અને જમુનાજીના કિનારે કિનારે આગળ વધ્યો. સદાશીવરાવની માફક જ તેને પાણી યરાનો અને વિજયનો

* ટેટલાકેના મતથી તેના આ દૃઢ ઠરાવને લીધે જ હથેરે તેને હાર પમાડી હતી.

† “યા રાશુનીયા, યા બીબીનીયા” એ કહેવત પ્રમાણેના રાજપૂતો અને મોગલોના પરસ્પર લગ્ન સંબંધને તેણે ઉદ્દેશ્યો હતા. ૧૮૭૩૪

પૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાથી, તેણે મરાઠાઓની અને દિલ્લીની વચ્ચેમાં પોતાનું સૈન્ય લઈ જવાનો ઠરાવ કીધો અને ત્યાં આગસ અંતની લડાઈ લડવી પડે તેવી જોડવાણ કીધી. આવી રીતે ખંને સૈન્યો એક બીજાના મૂલસ્થાન સાથેનો વહીવટ તોરવાને મથતાં હતાં અને તે કાર્યમાં ખેચ સૈન્ય સફલ નિવડ્યા હતા; પરંતુ તેમાંથી જે પરિણામો નિપજ્યાં તે હવે પછી આપણે જોઈશું.

ધ્યાણીમખાન ગાદીના રસાલાએ કુંજપૂરા તુરત જ લીધું અને ભાઈનું અભિમાન વધ્યું. તેણે દિવાણો તોડીને શહેર કબજે કીધું અને તેમાંના રક્ષકોને કતલ કીધા. પણ વૈર લેનાર આવી પહોંચ્યા હતા. આ ખખર સાંભળતાં જ અહમદશાહે વૈર લેવાના સોગંદ લીધા અને જ્યાં આગળથી કોઈપણ વેળાએ કોઈપણ ઉતરવાની હિંમત નહિ કરે તેવે સ્થળેથી, પૂરજોશમાં વેહેતી યમુનામાં તેણે માણસો સાથે ઝંપ લાવ્યું અને સામેપાર નિકળ્યા. આમાં તેના ઘણા માણસો ડુબી ગયાં. સામે તટે ચોક્કી કરનારા થોડા ઘણા મરાઠા સ્વારો હતા, તે ત્યાંથી ભાગી ગયા અને અહમદશાહે કુંજપૂરાથી પાછા ફરતા વિજયી મરાઠા સૈન્યને માર્ગમાં રોકવાને મટિ જરાક જમણી તરફ હેરીયું લીધું. અનેક કારણો, જેનું વર્ણન અત્ર અસ્થાને થઈ પડશે, તેને લીધે, ખેચ સૈન્યોએ ત્યાં પરાવ નાંખ્યો અને પોતપોતાની છાવણીઓનો ખ્યાવ મંજુર કરવા લાગ્યા અને આપણી વાર્તાના આરંભમાં આપણે ખેચ સૈન્યને આવી રીતે ખેડેલું જોઈએ છીએ.

રંગરંગી વાવટાઓ અને નિશાનોવાળા શ્વેત, કાળા, ખાખી રંગના ચટાપટાવાળા અનેક નતના તંબૂઓ હતા, જેની ટોચો, કોટરાની ઉપરથી ડોંકીયું કરીને બાહર બનતા બનાવો ઉપર ધ્યાન આપતી હોય એવી દેખાતી હતી, તથા તેના ઉપર નહી નહી ધાતુઓના નાના પ્રકારના ઘાટના શુંગારો ઝળકી રહ્યા હતા. દરથી જ અંદરની વસ્તીની મહાન સંખ્યાને પ્રસિદ્ધ કરનારો અવાજ, હવે નજીક આવવાથી, અતિશય મોટા કોલાહલ જેવો ભાસવા લાગ્યો.

આ ઇવણીની ડાખી તરફ કૃત્રિમ જેવી ભાસતી એક નહાની ટેકરી ઉપર એક નહાનાં જેવો લાલ રંગનો તંબુ બેવામાં આવતો હતો, અને તેના મધ્યના સ્થંભની ટોચ ઉપર ખારેકના ઘાટનું એક ઓપ ચડાવેલું ધંડું, દરથી પણ ઝળકતું દેખાતું હતું. આ તંબુની સામેના ચોગાનમાં એક મોટો લીલા રંગનો ઝુંડો-જે રાત્ર્યના નિશાન જેવો લાગતો હતો-તે એક ઉંચા સ્થંભ ઉપર હવામાં ફરફરી રહ્યો હતો; અને તેની આસપાસ અનેક હથિયારબંધ મનુષ્યો આમતેમ ફરતા હતા તથા તેઓની સ્વારીને મોટા જન બાંધેલા ઘોડાઓ પણ બાજુમાં આરામથી ધાસ ચરતા હતા.

હાલના સમયમાં લશ્કરી ઇવણીમાં જતાં જ જે નજીકતા અને ચોક્કસી જોવા-રને પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિગચ્છ થાય છે તેવી કોઈપણ નતની સંસ્થા આ ઇવણીમાં દૃષ્ટિએ પડતી નહોતી; તથાપિ એટલું તો પ્રત્યક્ષ હતું કે ઇવણી ઉપર મોટો મજબુત હતો. અને કોટરાની બાહર લાકડાની એક મોટી ત્રીપાટી ઉપર એક મોટું નગારું મૂકેલું હતું અને તેની આસપાસ સરાસર તથા અસરાસર અનેક અકધાન સિપાઈઓ સૂતેલા, બેઠેલા કે હલેલા નજરે પડતા હતા. કેટલાક સિપાઈઓ ત્યાં આગળ પાસે ઉગેલા વડ વૃક્ષની ઊંચામાં ઝાડને આધારે પોતાના શસ્ત્રો મૂકીને લાંબો હાથ કરવાથી સેવાય તેટલે અંતરે સાદડી, શેતરંજ કે ગાલિયો નાંખીને તે ઉપર બેઠા બેઠા કે આડા પડીને ગપાટા હાંકતા હતા. આ બધામાં એક જણ મોરેગીર હતો એમ તેની એટલા ઉપરથી માલમ પડતું હતું. તે બાહેરના વૃક્ષના કોટરા-જેને પારિભાષિક ભાષામાં ઝુંધટ કહે છે તેની બાહર મુખમાં કલિઉન નામની ઘરાની નાની હુકલી ખીતી ખીતી આમથી તેમ ફેરા મારતો હતો તથા વચમાં વચમાં સંસારી જેવા દેખાતા આવનાર જનારને પ્રત્યે પૂછતો તથા ઘણીજ બારીક નજરથી તેઓને નિહાળતો હતો-અને કોટરાની બાહર ઇવણીથી થોડે અંતરે પાંચ સાત સ્વારો-ટોળો મળીને વારંવાર આમથી તેમ જતા આવતા હતા તથા વચમાં વચમાં મોરેગીરને કાંઈક પૂછતા હતા. આ ઉપરથી તેઓ ઇવણીના રક્ષક છે એમ લાગતું હતું. દરવાજાની ઉપર એક ઉંચા ચાતળા સ્થંભ ઉપર એક લાલ તપખીરીયા રંગનો વાવટો હડી રહ્યો હતો અને તેની અડધાડે કોટરાની અંદરની બાજુએ ત્રણ નહાની તોપો સાંકળથી જકડીને ગોઠવેલી હતી.

આપણા જે અકધાનો પોતાના બંધીવાન સહિત દરવાજા ઉપર આવ્યા અને ચોકીવાન તેઓને આજખતો હોવાથી તેણે તેઓની તરફ કાંઈ પણ વિશેષ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ, પરંતુ બીજા સિપાઈઓનું ધ્યાન તેઓની સાથેના સોળતી ઉપર ખેંચાયું.

“ખરા રહો!” ત્યાં રખડતા એક સિપાઈએ ઘોટા પાડ્યો-“આ તમે કોને ઇવણીની અંદર ચોરીથી ધૂસાડો છો?”

“સામારા! ખુબ કીધી,” “આ વળી ક્યાંથી ઉપાડી લાવ્યો;” “આહાહા! શીત રતુને મોટા બહુ સારો ખોરાક લાવ્યો;” એવા એવા અનેક અવાજો, દોડી આવતા ટોળામાંથી કાને પડવા લાગ્યા.

ખુદાયારને પકડી પાડવાને ઝડપથી ચાલતાં દાડકે રોપમાં ઝસમ પાડી, “પણ તેમાં તમારે કંઈ પણ વળવાનું નથી.” અને બેચની મુખમુદ્રાપરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થતું હતું કે બંને બંધા આ નવિન આગંતુકને દૂર રહેલા બેવાને ધમ્મતા હતા.

“મહેબૂબા, વધારે વિનયથી ઉત્તર આપતા તમને શું થાય છે? વહાલું બાઈ, આપણું મૂસલમાનોનો ધર્મ છે કે જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય તે સર્વેએ સરખે હિસ્સે વહેંચી લેવું બેઠાયે.”

“હવે તમે માર્ગમાંથી દૂર થવાની મહેરબાની કરશો કે?”

“અરે! અરે! હવે તો આપણે લોકો પણ કૃપા બનવાં લાગ્યા. અરે બાઈ! જરાક તો શરમા. જ ન જ શરમા અને લોકો મોહુ આ કપરામાં છૂપાવી દે.”

“શરમા! દાદી વગરના બાથલા, જ ન જ અહીંથી. તને ઉત્પન્ન કરવામાં હારા માબાપની વચ્ચે જે શરમ હતી તેથી વધારે લગ્ન હું રાખું છું. ખેડારમ, દૂર થા, રસ્તો મેલ.”

“હારા અપવિત્ર મુખથી તું મહારા પવિત્ર માતાઈનું નામ લેવાની હિંમત કેમ કરે છે, દૂતરાનો બચ્ચા?”

આ વાતચીત થતી હતી તેટલામાં તો ત્યાં સીપાઈઓનું ટોળું વધેલા માંડ્યું અને તેઓમાંથી કેટલાક ઘોંઘાટ કરવા તથા લાગ ફાવે આપણા જે મિત્રોને કોપરાપાકની પ્રસાદી પણ આપવા લાગ્યા. એટલામાં આ ટોળામાંથી એક હુચ્ચો અને મજબૂત પર્વતવાસી, બીજાને ધક્કો મારીને અંગાડી આવ્યો, અને પોતાના જતનમાં, પોતાની ટોળીમાંના દાડકેનો પક્ષ કરીને, તેનું નામ લેનારા તથા તેને સતાવનારાઓ સાથે, હોંસા-તોંસી કરવા લાગ્યો. આથી વાત વધી પડી ને કેટલાકો હથિઆર મ્યાનમાંથી ખેંચવા લાગ્યા અને ઘડીકમાં ત્યાં લોહીની રેલ ચાલવા માંડશે એમ ભાસવા લાગ્યું.

આત્મ બાત્મથી ખેંચાખેંચી કરી રહેલાઓમાંનો કોઈ પણ ખેંચી ન લઈ જાય તેથી ખુદાયાર અને દાડકે આપણી વેરાગણને બેચ બાત્મથી સમગ્ર પકડી ને તેઓના મક્કમ કબજાથી હાથમાં થતી વેદનાને લીધે તેણીએ હુમ પાડી—“બાપરે, બાપ! અરે રામ! આ માતાઈ! શું આ ઉદ્ધત અસુરોના હસ્તમાંથી મને મુક્ત કરાવનારા કોઈને આપ અત્રે નહિ મોટલી આપો? અરે માંડ! આ બાળકીની વડારે ધાઓ!”

થઈ રહેલા ઘોંઘાટથી તે કરવાબંધના રક્ષકનું ધ્યાન ખેંચાયું અને હાથમાં હોળા મેલો બાલો લઈને તે લશ્કરી ત્યાં આવ્યો અને મોટા રાક્ષસી આવાળે તે વિચારનું કારણ પૂછ્યું—તેના જે ત્રણ વેળાના પ્રનોપર તો કંઈએ ધ્યાન આપ્યું નહિ, પણ પછી તેના રોપ ત્યાં અવાળે, ત્યાં થોડી શાંતિ કાઢી અને સાંભળી રાકાય તેવા સ્વરે દાડકે બોલવા માંડ્યું—“સરદાર સાહેબ! મહારા મીઆ સાહેબ! આ દૂતરાઓ તરફ જુઓ. આ ખુરમસાકેને*—”

“મહારા બાપ ખુરમસાક! મહારા દાદા ખુરમસાક!”—ટોળામાંથી એકે હુમ પાડી સરદાર સુતકદાદા પોતાના હાથમાંનો બાલો તેની તરફ ઉગામતાં ધાંટી પાડ્યો—“મુઝા મર!”

“હા! હા! હું છું છું કે આ ખુરમસાકો છે!”—દાડકે અંતુર્ની અવાળે ત્રાં મારી—“આ ખુરમસાકો આ ઝાંઝરીને મહારી પાસેથી ખેંચી લેવાને ધમ્મ છે—બહા:

પોરે ભરતા હતા ત્યારે આ ખુબસુરત હિંદવાણી મહારે હાથ આવી છે અને મહારી મેળવેલી લૂટ ઉપર તેઓનો શો હક છે?”

લૂટફઢલાહખાને તે વેરાગણ તરફ જોયું અને મને કહ્યા વિના ચાલતુ નથી કે તેણીને જોતાં જ તેનું મન પીગળ્યું અને પોતાના માણસોને પગલે ચાલવાનું તેને પણ મન થયું.

“અને તમારો પણ એના ઉપર શો હક છે? આજે કોઈ પણ ઠેકાણે અપાઝપી થઈ નથી તો લૂટ ક્યાંથી મળી? રૈયતને કોઈ પણ રીતે નહિ રંબડવાનો શાહનો હુકમ શું તમને માલમ નથી?”

“તેણી એક મૂર્તિપૂજક છે; અને જેહાદમાં આવેલા સર્વેને કાફરોની સ્ત્રીઓ તથા ખબનો લેવાની આજ્ઞા, સૂરામાં આપેલી છે—” સરદાર સાહેબના મનનો હેતુ દાઉદ કળી ગયો અને ઉત્તર આપ્યો.

કોઈ પણ ચુસ્ત મુસલમાન, અને ખાસ કરીને અકધાન મુસલમાન, આવી સત્તાનો અનાદર કદી પણ કરી શકતો ન હોવાથી, લૂટફઢલાહ ખીજી યુક્તિ ચલાવી.

“પણ તે ઇવાણીમાં! શાહે કોઈ પણ સ્ત્રીને ઇવાણીમાં પેસવા નહિ દેવાનો સખ્ત હુકમ આપ્યો છે તે શું તમો જાણતા નથી? હું દ્વારપાલ છું અને હું તેણીને અંદર કદી પણ જવા દઈશ નહિ.”

“ખરેખર કહ્યું, ખરેખર કહ્યું!”—દાઉદ અને તેના સાથી ઉપર ધસી આવેલા ઓમાંના કેટલાકો ખૂબ પાડી ઉઠ્યા—“સરદાર સાહેબ! તેણીને ઇવાણીમાં જવા નજ દેતા. હબરતખાન સાહેબ, મેહેરખાની કરીને તેણીને અમોને સોંપો અને અમો તેણીને દૂર જંગલમાં લઈ જઈશું.”

“તે પહેલાં જ હું તેણીને ઠાર કરીશ,” એટલું જોડીને દાઉદે પોતાની લાંબી છરી ખેંચી કાઢી. પરંતુ એકજ વિચારથી પ્રેરીત થયેલા લૂટફઢલાહખાને અને ખુદાચારે તેનો હાથ પકડી લીધો.

“ત્યારે મને તેને અંદર લઈ જવા દો”—છૂટવાને મથતાં પકાણે કહ્યું—“અમો તેણીને લાંબા વખત સુધી રોકીશું નહિ ને હું કસમ ખાધને કહું છું, મીઆં સાહેબ! તમો કાલે તપાસ કરજો ને ખાત્રી કરજો કે તેણી અત્રે નથી. માત્ર અમને આ સ્વર્ગના ફળનો સ્વાદ લઈ લેવા દો, અને પછી કાલે આપની ઇચ્છા હશે તો હું આપને જ તેને વેચાતી આપીશ.”

“મહેબૂદા! તું ગાંડો થઈ ગયો દેખાય છે. શાહનો સખ્ત હુકમ છે કે ઇવાણીમાં સ્ત્રીઓને પગ મૂકવા દેવા નહિ”—સરદાર સાહેબે કહ્યું.

“ખરેખર”—દાઉદે ટકોર કીધી—“આ આજ્ઞા અમારા જેવા ગરીબો માટે છે, પણ તમારા જેવા સત્તાધારીઓ માટે નથી જ.”

અનુની દાઉદે પોતાની છરી ખેંચી તથા ખુદાચારે તેને અટકાવવાને તેનો હાથ પકડ્યો તેનો લાભ લઈને, વેરાગણ તેમના પંજમાંથી છૂટી થઈ અને જો કે ત્યાં થતી વાતચીતમાં તેને સમજણ પડી નહિ, તો પણ તેણી એટલું તો પામીજ ગઈ કે લૂટફઢલાહ આ લોકોનો સરદાર છે અને તેથી તેણીએ આ રૂપવાન યુવાનનું શરણ માંગ્યું અને હાથ જોડી પગે લાગીને જોડી “—યારાગૌ, યારાગૌ, (તારી-ગાય) મને રખીઓ શાહબખ્શ.”

લૂટફઢલાહની મુખ મુદ્રાપરથી આ વેરાગણ તરફનો તેનો પક્ષપાત અને તેણીને છોડવાનો દૃઢાવ સ્પષ્ટ દેખાતો હતો, અને પોતાની લાવેલી વસ્તુ એવી ને

એવી ચૈતન્યશાળી ખીલતોને પત્રચા નહિ દેવાના હતાવચ્ચા એ પાસેના મનુષ્યોના અનુભવી થઈ ગયા હતા. તેમાંના એકેના હાથ નાચી હતી સુદિત વેરગાળના શિર ઉપર ધરેલો હતો અને ટાંખામાંના ફેટલાંને પણ હથિયારો મ્લનમાંથી કાઢીને તૈયાર હોલેલા હતા; ખીલતો લડાઈની જ વાટ દેતાં હોવા છતાં અને ગરબરના લામ્બ લઈને વેરગાળને ઉપાડી જતી એવો તેમનો હેતુ હતો. આ ગરબર આવતી હતી એટલામાં જ “બાનુ, બાનુ, બાનુ”ના ફરારો અંદરના ભાગમાંથી કાને પડ્યા.

ખીળી અળકતી સાકીના વસ્ત્રોમાં સજ્જ મહેલા, ન્હાનાં અળકતા બાલકાઓ ફેટલાંક બાલકો અને આર ઘોડેપારો પ્રત્યક્ષ થયા અને તેઓ ઓળખી તરફ જ આવતા હતા.

પ્રથમ જે દૃષ્ટિ પડ્યા તે પુરૂષ અહમદશાહ અમરદાસી હતો. તેના વાળ ફેટ અને ખડક હતા. તેની મુંઝા ભરાઈ અને કાળી હતી. તેના બડા લાલ હોંડો અને સૂર્યના તાપથી લાલ ટાંખા જેવો દેખાતો ચહેરો, તેની ઉપરના લાંબા ગદ્દ જેવા તિફાણ નાક, મોઢા જભરા જડબા, તથા સીધા ભરાઈ ભરાઈઓવાલી નકાતી પણ અળકતી આંખો, સાથે સાથે જ બેનારના મનમાં ઓપ પાડી દેતાં હતાં. તીરના ત્રણવાળા તેના પહેાળા ભવ્ય કપાળ ઉપર, હચી ત્રીકાણાકાર ટોપી હતી અને તેની આસપાસ એક કિમતી કાદમીરી શાફ વીંટળેલી હતી—જેના અંતરાયામાંથી પોલાદની બળી દેખાતી હતી. તેવાજ રંગના પશ્મીનાતું એક “કફતાન” (બરીયાત) તેના બૂરા રંગના હીલા પાયબનમા ઉપર થઈને ધૂંધાળુ પર્યંત પહેાળતું હતું અને તેની નીચે મોઢા ધરાની ખૂંટ પહેરેલા હતા. સુંદર ભરત કામવાળો એક પહેાળો કમરપટો તેણે આંધેલો હતો; તેમાંથી એક નાના વળનદાર ખુરાસાની કટાર, સુંદર કિમતી રત્ન જડિત મ્યાન સાથે લટકતો હતો; તથા જે સુંદર ધરાની બનાવટની પીરતોલો તેને જ આધાર રહેલી હતી—તેના શરીર ઉપર ટુંગારરૂપે માત્ર એક કઠિપર્યંત પહેાળ્યો મોઢા મોઢા મણકાનો અકીક—“હલખાકાર”નો હાર હતો. તેના અશ્વ પ્રખ્યાત “ફિપચાક” નતતને, સુંદર રીતે સજ્જ કરવામાં આવેલો હતો. અને તેની લગામ તથા પલાણ સુવર્ણ અને રત્નના કામથી પૂર્ણ હતા.

તેનાથી સહેજ પછવાડે, પણ તેની જભાળી તરફનો પુરૂષ, દેખાવમાં તેનાથી તદ્દન બંદો પડતો હતો. તે હચો અને કંઠાવરે હતો તથા તેનું પેટ પટથમ પ્રમાણે બાહરે ઝુકી રહ્યું હતું, તો પણ તેની હમ્મર—જે લગભગ પંચાવન વર્ષની હતી તેને માટે તે વધારે અળવાન દેખાતો હતો. તેનું ભેદાઈ અને સુંદર મુખ, લાંબું સીધું નાક, પાતળા શ્યામળા હોંડો, મોઢી અંચળ આંખો, નાનુક કમાનદાર ભવાં, વિશાળ પાંચ અવનત અને લમણાઓ પાસેથી ઉપસી આવેલું કપાળ; તેને આ દેશના દેશી રૂપે પ્રકટ કરતા હતા. તેને માથે સુંદર પાવડી હતી અને તેમાં ગ્રીણા સૂચારૂના તારો તથા રત્નો અને હીરાઓ જડીત શીરખેચ લગાડેલો હતો. તેની લાંબી ગરદન આંબુપણીથી ભરાઈ ગઈ હતી—પાતલી હચી મલમલનો અંગરૂખો તેણે પહેરેલો હતો તથા હચા ભરતકામવાળો પહેાળો પટો, અતિશય શોભાયમાન અંબર સહિત તેની કમર ઉપર તેણે ધારણ કરેલો હતો. શ્વેત મોઢો પાયબનમા તથા સુવર્ણ ભરેલાં અંપલો તેણે પહેર્યા હતાં. તેની કોળાની ઉપર રત્ન જડીત કડાં હતાં તથા તપકીરીયા રંગની એક શાફ, તેના જભાળા બાજા ઉપર થઈને આંખો શરીર ઉપર વિંટળેલી હતી. તેના

પટામાં એક ખીલ લાંબી સીધી રત્નજડીત મુંઠવાળી તરવાર હતી અને તેના અશ્વના પદાણુની ખેચ તરફ બે સુંદર ટરફીશ પીસ્તોલો રાખેલી હતી. “ધુની” ન્વતના શ્વેત જ્વરા અશ્વ ઉપર તે બેઠેલો હતો. આ અશ્વના મસ્તક ઉપર એક સુંદર સૂવર્ણનો મયુર હતો તથા બીજા બેમાં સાજ બહુજ કિમતી હતો. આ તે વખતના ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાંના બળવાનમાં ગણાતા મુસલમાન સરદારોનો અગ્રણી, લખનોરનો મુખેદાર સુબેદાર હતા.

અકુશાન શાહની ડાબી તરફ કંચા અને જુરસાવાળા પંચાલી અશ્વ ઉપર આઠ થયેલો-તે મુરલેનના વંશજોને અર્થે હિંદને જીતીને અકુશમાં રાખનાર મુગલાઈ યોદ્ધાઓના પ્રતિનિધિરૂપ, ઔરંગઝેબના સિપાઈઓમાંના રહેલાઓમાંના એક, નાદિર-શાહના કઝીલબાશીઓ (કાળા યોદ્ધાઓ)ની સાથે હાથ મેળવનારાઓમાંના એક, પંચાસ યોદ્ધાઓનો નાયક હતો. મોગલ શાહનશાહતને અર્થે આત્માને અર્પણ કરનારા મુગલ યોદ્ધાઓનો તે એક માત્ર બચી રહેલો યોદ્ધો હતો. તેનો ચહેરો સખી અને સુખ શ્યામરૂં હતું. તેની આંખો રાતી હતી અને તેની રાતી રંગેલી મૂંછોને આંખોને કાન સુધી પહોંચાડેલી હતી-તેના મસ્તક ઉપર તથા ચહેરા ઉપર એક લોખંડનું બખતર તેણે પહેરેલું હતું અને તેને વાળ વગરની હરપચી ઉપર જકડી લીધેલું હતું. તેના આંખો શરીર ઉપર પોલાદનું બખતર હતું તથા કહોણીના અને આંગળીઓ આંગળોના ભાગોને સૂવર્ણથી, તેમ જ ચાંદીથી શોભાયમાન કરેલા હતા. તેના જડીથી ભરેલા પહોળા કમરપટામાં એક પાસે મહામૂલ્યવાન મ્યાનમાં રહેલી બે લાંબી સીધી અસિઓ તથા ખીલ પાસે લાંબાં મુખવાળી ટરફીશ પીસ્તોલ હતી-એક સોનેરી પટાને તેણે ખભા ઉપર નાંખેલો હતો અને તેમાં દોર તથા ગોળીના રખખાઓ લટકાવેલા હતા-તેના જોડા ઉપર પણ સુંદર સૂવર્ણનું ભરતકામ હતું. એક પીળા પરકાથી બાંધી લીધેલી ત્રાંખાની ઢાલ તેની પીઠ ઉપર લટકતી હતી અને આ ઢાલ ઉપરનું ચાંદીનું તથા કિમતી પાર્થિવ પદાર્થોનું જડતર, જોનારનું મન આકર્ષતું હતું. તેના જમણા હાથમાં પગના પાવડાના આધારે રહેલો એક લાંબો અણિયાળો ભાલો હતો. તેનો ‘પાંચાલી’ અશ્વ પણ અતિ તેજ અને બખ્તરથી સજ્જ હતો. ત્રાંખા અને લોખંડના ગોળ અતિશય ચળકતી પાલીસવાળા ટુકડાઓની એક પાસે એક એમ ઘણી જ નજીકમાં, પાતળા ચામડાની ઉપર જડી દબને, તે ચામડાનું ઢાંકણ તેના ઉપર નાંખેલું હતું. સર્વોચ્ચ ધાતુથી આશ્રિત થયેલા સૂર્યના પ્રભાત રશ્મિથી ઝળહળી રહેલો આ યોદ્ધો, ગંગાપારનો મુખેદાર, સિપાહ સાલરહિંદ, અમીરકલ ઉમરા, મુગલાઈ બાદશાહતનો માલ વજર, નવાબ નજીબકદૌલા હતા.

શરવીર, ઉદાત્ત અને ભભકદાર દેખાવવાળા પણ દૃઢ મનના અને લોહસમ બળવાન યોદ્ધાઓના પ્રતિનિધિરૂપ, નજીબકદૌલાની પછવાડે જ તેની પછીનો નાનુક દેખાતો, ચંચળ અને સ્વાર્થ સાધવામાં તત્પર, પોતાના બાહુબળપર મસ્તક રહેવાવાળો, પણ બાહ્ય બપેકાં વિનાનો, કંચ પ્રકારના શરવીરામાં પ્રચલિત આચાર વિચારોવાળો, અર્ધ શ્રદ્ધ થયેલા યોદ્ધાઓના પ્રતિનિધિરૂપ-ખરેકીનો હાકેલ રહેમત આવતો હતો-સુબેદારકદૌલાની સાથે બંધી બંધને મરાઠા સરદાર ગોવિંદપંત બૂદેલાને ગંગાપાર હાંકી કાઢ્યો. તે વેળાએ પકડેલા અગ્રેમાંના એક, નીચા બાંધાનાં, પણ દૃઢ શરીરના સુંદર અશ્વ ઉપર તે બેઠેલો હતો. તેના ઘોરા ઉપર છત નહેલું અને તેણે

માથા ઉપર “ખતી”નો ફેટો બાંધીને તેના તોરાને બાહરથી છેલ્લાની માફક ઢરતો મેલ્યો હતો. તેનું મુખ ઉચ્ચ જણાતું હતું, તેના વાળો અને દાઢી મૂંઝા ભરફ અને ટકકા હતા, અને આંખો મોટી હતી. તેના ન્હાના હંડમાં એક વાદનખો અને માંદ-ક્ષીયાઓથી ભરેલો સૂવણું હાર હતો. તેના નીચા પાચું મંજખુત અંગ ઉપર મરના ચામરાતું લાંબું અંગરણું હતું અને તેમાં ગોળ ગોળ હારકાના અને ઘાતુના કકરણો લગાડેલા હતા. તેની છાતી ઉપર ન્હાની સરળી કપે મહેલી ગેડાના ચામરાની ઘાલ મંજખુત બાધેલી હતી. તેની જમણી તરફ જે ન્હાની પીસ્તોલો હતી, જેનો પીત-ળનો પાછલોભાગ જમણી બગલમાં આવતો હતો. તેની થીડ ઉપર તે સમાતા લોકામાં સામાન્યપણે વપરાતી મોટી ભારી બંદુક, ચક્રમચ્છના છેડાવાળી અને સીપના જડાવ કામવાલી, લટકતી હતી. તેના જમણા હાથમાં એવડો વળેલો “સોસનપૂત” નામનો ક્યાર-હાલની તરવાર ખેંચાનેટ જેવો-ખમકાદાર ઘાલ આનમાં મુકેલો હતો. તેનો સૂરવાળ આસમાની રંગનો અને ઘણો જ લાંબો હતો અને તેના ઉપર નવાળ જલ્દ-બકડોલાના જેવા જ પાદરફાંડો હતા. તેનો અશ્વ થોડા જ શાશ્વતરેલો હતો. તેના થોડા ઉપર ચંદેરીની સુંદર ઝાલર અને ચાંદીના નંદર પાવડા હતા.*

મરાઠાના આ ન્હાના ટાળાને મોખરે ટેરલાક પ્યાદખો દોડતા હતા. હાથમાં કિમતી ઘાતુઓની છડીઓવાળા ચોપદારો નકીબ પેકારતા લોકોને ફર કરતા હતા; અશ્વપાલો પાવડાની બાજુએ દોડતા હતા; ખીજમતગારો હાથમાં હુકા અથવા પાણીની શીશોલી (સૂરાઈ) લઈને દોડતા હતા, અને લોકોના ઉપર ઘસતા અને થોરાઓની સાથે રહેવાને મથતા અંગરક્ષકો ચારે તરફ દોડતા હતા.

પ્રકરણ ૪ થું.

ખીનતું જાન.

“આ કી ગરબર છે?” અક્રધાન શાહે તે વેરાગણની આસપાસ ઉભેલા ટોળાની વચમાં પોતાના અશ્વને સ્થિર કરતાં બેશબેર પૂછ્યું.

આ અવાજ સાંભળતાં જ સર્વે ભૂંડી ભૂંડી રીતે નમન કરવા લાગ્યા, અને હુતકહલાહે કહ્યું—“માલક-ઉઝ હુમન” (કાળના કાળ).”

તેને ખાલતાં જ અટકાવવાને શાહે હુરતજ પૂછ્યું—“શું તુઝાના રક્ષણ નીચેના આ દ્વાર આગળ આટલી બધી ગરબર કરવા દેતા તને લાજ નથી આવતી?”

“પણુ દરિયાએહાકેઝ” આ હુરામતદખોને ગરબર કરતાં હું અટકાવતો હતો. તેરકામાં જ આપના પવિત્ર કંદમ અને ધયા.”

શાહની તીવ્ર રોષભરી દૃષ્ટિ આગળ આ ઉદ્ધન લગરાઓ પણ ગરીબ બહરી જેવા બની ગયા અને વેરાગણ ઉપર દૃષ્ટિ પડતાં જ તેણે બરાટ મારી—

* પાછલથી જ્યારે મરાઠાઓ નખલા પડી ગયા અને આઠમદશાહનો બચ જતો રહ્યો ત્યારે નવાબ મુબકદ્દોલાએ આ લોકોને પોતાના અધિકાર નીચે લાવવાને પ્રક્રમો લ્યા અને પોતાના મિત્રો અધિકારીની સદાયતા લઈને તેમની સામે લગાઈ લઈ ગયા, અને તે વખતે આ શરત સિપાઈએ દેસ્તીગસને થોડા જ હંકાર્યો હોનો.

“હું સમજ્યો! હું સમજ્યો! હરામ, હરામ, આ શું? આ સ્ત્રી કેવી? આ બધી ગરબડનું કારણ છે. કેમ સારે? આ બ્રમાણે મહારી આજ્ઞા મનાય છે, કેમ? પકડો એ યુરમ શાંખેને અને લઇ લ્યો તે છેકરીને.”

આ શબ્દો હજુ તો શાહના મુખમાંથી નીકળ્યા નથી તેટલામાં તો દાઉદ અને ખુદાયારને પાછળથી પકડીને બાંધી લીધા અને તેમના હાથમાંથી વેરાગણને ખેંચી લીધી.

“અહીં લાવો!” નો ઉચ્ચાર અમહદશાહે કીધો. તે ત્રણેને, કાળા કીપચકના શ્વાસથી પુલી જતાં નરકોરાંની છેક પાસે જ ધકેલવામાં આવ્યા અને ઘોરાના ભયથી તે વેરાગણ અર્ધ ખેલાન હાલતમાં પડી ગઇ.

“અરે ફતરાઓ! કાળા મહોનાઓ!” શાહે કહ્યું. “નાપાકો, તમેએ આ ખીરાને વલી ક્યાંથી સંઘરી?”

“અમે ફતરાઓ નાપાકો નથી, જહાંપનાહ!” દાઉદે અર્ધ ગુસ્સામાં જ નવાબ આપ્યો, “પણ યુસુફઝાદ જતના સ્વતંત્ર યોદ્ધાઓ છેએ. અને આ સ્ત્રી, અમારી “કુનીઝક”—પકડેલી શુલામઝી—ધશ્વરના અને પેગામ્બર સાહેબના કાયદા પ્રમાણે મેળવેલી લૂટ—એક હિંદવાણી છે.”

યુસુફઝાદના આવા ઉછળતા જવાબથી શાહના મુખ ઉપર સેહેજ સંતોષની રેખા જણાઇ. હાલના અમલદારોની માફક તે સાંકટા વિચારનો નહોતો, પરંતુ આવા શબ્દો તેનું તેજ બતાવે છે એમ માનનારો હતો. તથાપિ તેના માણસો બીલકુલ ખોટું બોલેછે એમ તે અનુભવી સરદાર ખાત્રીથી માનતો હતો; અને પોતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ન થાય ને જાવણી વેશ્યાઓ તથા કલાવંતીઓથી ભરાઇ ન જાય તે માટે તેણે પોતાની તપાસ ચાલુ રાખી.

“ઠીક, ઠીક. પણ શેરહિલ (મહારા હિંમતવાન બન્યા)! જે મહાન યુદ્ધમાં તે આ પરાક્રમી યોદ્ધાને પકડી હોય તેનું કાંઈક વર્ણન તો અમને સંભળાવ; મહારી કુનીઝક—વાહ! બોલ, બોલ, તું ક્યાં હતો અને આને ક્યાંથી લાવ્યો? બોલ, બોલ, લખ્યા ચોર!” છેલ્લા શબ્દો બોલતાં બોલતાં શાહનો ઘાટો બદલાયો અને જવાબ ન આપતાં નીચું મુખ કરીને તેમને ઉભેલા જતાં જ તે બોલ્યો, “બોલો, ચોરાઓ! આને ક્યાંથી આણી?”

કંઈક વૈર વાળવાની વૃત્તિથી લૂતકેહલાહે જવાબ આપ્યો—“હું ધાંકું છું કે તેઓ ઉમરખાન યુસુફઝાદના માણસો છે, અને આજે તેઓની “છુવીના”ની* તારી હોવાથી ખેરો ભરતાં તેઓએ આને ક્યાંક દીડી હરો ને ત્યાંથી ઉપારી લાવ્યા હશે.”

“આ માટે મહારી ખાત્રી છે કે?” શાહે કહ્યું.

“હા, પત્રાહે આલમ! હું તે લોકોને ખરેખર જાણું છું ને એમ જ હોયું જોઇએ.”

“ઠીક છે, મીઝ્યા સાહેબ! તમારી પણ વાત છે,” એવું દર્શાવનારી રાખબરી કટાક્ષ દાઉદે આ યુવાન સરદાર ઉપર ફેંકી.

“આ ખરી વાત છે કે ચારો? તમો ઉમરખાનના માણસો છો કે?”—અત્યાર સગી પૂછુમાં બોલતાં દુરાનીશાહે હવે ફારસીમાં બોલવા માંડ્યું.

“હા, હા!” દાઉદે ધીમે સાહે કહ્યું.

* જાવણીની આસપાસ તપાસ રાખતી તે—પેટ્રોલ.

“ત્યારે તો તમે ઘડારા દેશીના બાળકો યા, આજ તમે બધા પહેરા ઉપર હતા કે?”

“હાં, જતાણ.” ફરીથી તેણે ન પડકારનો જવાબ આપ્યો.

“તમેને સંપેલા કામ ઉપર ધ્યાન આપવાને બદલે તમે સ્ત્રીઓની તપાસમ રખડતા હતા કેમ ત્યારે? લગ્ન્યા હો! બાલો, આને ક્યાંથી સંધરી?”

“અરે પ્રહરનો ‘સન’ ફરતાં ફરતાં અમે એક નાજા પાસે પહોંચ્યા ત્યાં અમે લોકોએ તેણીને આપણી છાવણી તરફ દ્વિપાતી દ્વિપાતી આવતી દીડી; અને તેથી તેણીને દૂત જાણીને અમેએ પકડી લીધી.” પોતાના અચ્ચાચાર્ય એક નવિન વિચાર સુઝી આવતાં જ હર્ષભરે મોઝા અવાજે દાહડે ઉત્તર આપ્યો.

આ આશ્ચર્યિતચા નુતન જવાબથી માત્ર લૂતફડલાહાન જ દિગ્મુદ બની ન ગયો—પણ “અનુભવી અને ચતુર શાહ” પણ તેથી ક્ષણભર વિચારમાં પડ્યા. પરંતુ આખરે તે નિશ્ચયપર આવ્યા કે દાહડે પોતાના અચ્ચાચાર્ય માત્ર એક યુક્તિ જ સ્ત્રી કાઢી હતી—જે કે તે યુક્તિ ત્વરાથી પ્રકાશને ન પામે તેવી હતી—તેમજ કેટલીક નીતે માનવા યોગ્ય પણ હતી; કારણ કે જ્યાં કોઇપણ પુરુષ આવી શકે નહિ ત્યાં એક સ્ત્રી સેહેલાઈથી પ્રવેશ કરી શકે તેમ હોવાથી, આશ્ચર્ય નીતિના વિદ્યાર્થી મરાહાઓએ તે યુક્તિ ઉપયોગમાં લીધી પણ હોય અને તેથી એક ક્ષણભર પોતાની તીવ્ર દૃષ્ટિ—બાળ પક્ષી જેમ આકાશમાંથી નીચેના શિકાર ઉપર સ્થીર કરે છે તેમ—તે સમૂહ ઉપર સ્થીર કરી ને રોપ ભર્યા મોઝા અવાજે તે બોલ્યા—“ત્યારે તું પ્રથમથી જ તેમ કાં બંધ્યો નહિ? તું જવાબ માટે આમ તેમ કાંઈ મારતો હતો અને “હુનીઝ” અને ‘લૂટ’ ને એવી એવી બીજી બીજી તેડી વાતો કરતો હતો, તો એવી એવી વાતો બનાવવાની શી ગરજ?”

“અરે મને પણ તેણે તેણીના દૂત હોવા વિષેનો ઇસારા સરખો કીધો નહોતો;” લૂતફડલાહા હવે સાક્ષી પૂરી. “તેણે તો માત્ર “સૂરા” પ્રમાણે તે તેની છે અને તેને ‘સ્વર્ગીય’ ફળનો આસ્વાદ લેવા દેવો બેઠાએ’ એવી એવી અનેક વાતો કીધી હતી; અને છેવટે જ હું, આજે તેણીને છાવણીમાં જવા દઉં તો કાલે અને તેને વેચાતી આપવાની પણ તે વાતો કરતો હતો.”

“હાં, એમ છે! ખરી વાત તો ત્યારે એ છે, કેમ ગદ્દાના બેટા!”—(પોતાના દેશના વંતનીઓમાં અસલ ભાષણની ટેવ સામાન્ય હોવાથી તે પરત્યે બહુ ધ્યાન નહિ આપનાર)† શાહનો પીતા પણ હવે ઉછળ્યો; કારણ કે તેઓએ બહુ બોલવા ઉપરાંત ખીજે પણ મહાન ગુન્હો કીધા હતા. શાહની સ્પષ્ટ આજ્ઞાઓનો ભંગ જતે કરીને તે કાર્યમાં સહાય મેળવવાને અર્થે તેઓએ શાહના અમલદાર લૂતફડલાહાનને લાંચ આપવાને પ્રયત્ન કીધો હતો. આથી તેણે બોલવું આહુ રાખ્યું કે, “બે ઇમાન હો! તમે જાતે માહિરા સારાનનો અનાદર કરો છો, એટલું જ નહિ પણ મારા દ્વારપાળોને પણ તમારી ઉચ્છિષ્ટ વસ્તુ આપવાના લોભને વશ કરીને તેનો ભંગ કરાવવા મથો છો. એકદમ તેઓને વહર પાસે લઇ જાઓ અને તેને કહો કે ઉમરખાન યુસુફઝાદને બોલાવીને તેના માણસોને લૂટકાટ કરવાના તથા પોતાનું કામ નહિ કરવાના દોષો માટે શિક્ષા કરે. સાબારા—શો. પહેરા ઉપર રહેવાને

* દુરાનીના લશ્કરમાં યુસુફઝાદના માણસોની આખર ન હતી—તેઓ લૂટારાને નામે જ બોલાખાતા. † પકાણુ સાચો નહિ ને સ્ત્રી પવિત્ર નહિ—અકગાન કહેવત.

બદલે સ્ત્રીઓને શોધતા ફરે છે. બ-સરે-નાહર! (નાહરનાં શીરના કસમ) જે આને અટકાવીશું નહિ તો આપણાં સઘળાં આદમીઓ કામકાજ મુકીને મરાઠાઓ આવીને સ્વેચ્છાનુસારે આપણને લૂંટી જાય ત્યાંસુધી તેઓ નાણાઓ અને ખુણાખાંચરાઓમાં પોતાની કુનીઝકો અને નાયકાણીઓ સાથે પડયા રહેશે. બે દિવસ સુધી તેઓને અન્ન પાણી સિવાય 'હર' (લાકડાના ઝંઘીખાનામાં) નાખવું અને રોજ સવારે "કોરા" (કોરડા) નો મહો પ્રસાદ આપવું.

દૃઢ મનના અને વૈર લેવાની પ્રબલ ઇચ્છાવાલા, પરંતુ પ્રકટપણે આજ્ઞાનું ઉદ્દલ ધન નહિ કરનારા આ બે યુસુફઝાઇઓને ત્યાંથી લઇ ગયા નહિ કે શાહે નગર તે કન્યા તરફ નાંખી અને તેથી જ તેનામાં પણ હવે બોલવાની ગતિ આવી.

"ઓ મા બાપ!" વાંકાં વળી નમન કરી બે હાથ ઊંચા કરીને બેડતાં બેડતાં બોલી, "હું એક ગરીબ છોકરી છું. મહારા માખાંપ દૂર દેશમાં વસે છે. અને આ સ્થળે ઉંચે પરમાત્મા અને પૃથ્વીપર આપ સરકાર સિવાય મહારે કોઇનો આશ્રય નથી. હું છાવણીઓમાં ભટકું છું ને બીન વગાડીને પેટનું પૂરું કરું છું. અમારા દેશી માંનો કોઇ પણ મહારા જેવી રૂંક વેરાગણને હેરાન કરે નહિ, પણ ઉલટો અમને લોભન અને દક્ષિણા આપીને સંતુષ્ટ કરે. પણ આપ લોકો વિદેશીઓ છો અને આ આપના વિદાયતી સીપાઇઓ અમારી રીતભાતથી અજ્ઞાત હોવાથી મને આમ આટલે દૂર ઘસડી લાવ્યા છે. પરંતુ આપ ગરીબ પરવરદેગાર છો, અને પરમાત્માએ તમારા મહાન હૃદયમાં દયા અને જ્ઞાન બેન્ને આપેલાં છે. તમે ફરેક વસ્તુની ગતિ જાણો છો. હું આપના ચરાણની રજ છું, આપની દાસી છું, આપના પાલવને હું છું, તે મહારે રક્ષણ કરો."—આટલું બોલતાં બોલતાં તેણીએ હાથ લંબાવ્યા અને શાહનાં કસ્તાનની ચાળ પકડી માથે અટકાડી.

હિંદુસ્થાની અને તેમાં પણ સામાન્ય દેશવાસીઓમાં વંપરાતી આ વેરાગણની ભાષા સમજવાની શાહમાં શક્તિ નહોતી, તથાપિ તેણીના હાવભાવ અને આળા ઉપરથી તે મર્મ સમજ શક્યો અને મુન્નઉદ્દોલાને તે સમજવવા જણાવ્યું. પરંતુ તે નવાબ સાહેબમાં પણ સમજવવા જેટલું જ્ઞાન ન હોવાથી, દક્ષિણીઓના સાહવાસમાં આવેલા અને તે લોકોમાં વપરાતી હિંદુસ્થાનીનો પરિચય પામેલા નજબુદ્દોલાએ તે સમજવવા માંડ્યું. તે સમજવી રહ્યો કે શાહે કહ્યું, "તેણીને પૂછો કે જ્યારે આ લોકોએ એને પકડી લ્યારે તે ક્યાં જતી હતી, અને આ છાવણીમાં આવવામાં તેની મતલબ શું હતી?"

નજબુદ્દોલાએ તે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

"મરાઠા છાવણીમાં જતી હતી સરકાર માખાંપ! મારે વળી આ છાવણીમાં શું કરવા આવવું બેઠ્યો? મહારી ભાષા નહિ સમજનારા આ વિદાયતીઓ જે મહારે અપમાન કદાચ ન કરતે તોપણ તેઓ મને ખાવાનું તો પૂરું નહીં જ પાડી શકતે, તે જાણવા છતાં હું અત્રે શું કામ આવું?"—તે નિર્દોષ છોકરીએ જવાબ આપ્યો.

"રાસ્ત-અસ્ત (સત્ય છે)! આ બાળકી ચાર નથી જ. આ બોલો-રાખ્તે રાખ્તે ખરા છે. નવાબ સાહેબ, પણ તમે એને ક્યા નામથી સંબોધો છો, કારણ કે તેનો વેશ મને તો તદ્દન અપરિચિત છે." નજબુદ્દોલાદ્વારા જવાબ સાંભળતાં જ શાહે કહ્યું.

"ઓ જમાનાના શાહ! તેણીને વેરાગણ કહે છે; તે હિંદુઓની 'દરવેશી' છે

અને છાંચાળીઓમાં સિપાઈઓ પાસે ગાઈને. અત્ર નળ મેળવે છે—સામાન્ય રીતે પ્રેમમાં નિરાશ થનારી બાલકીઓ તે વેશ ગ્રહણ કરે છે.”

“આ ખંડેખર બહુ જ શરમ ભરેલું છે.” અત્રે આવી વસેલા એક અફઘાન સિપાઈ, જેના દાદાને અફઘાનીસ્તાનમાંથી હાંકી કઢાડ્યો હતો ને આજે હિંદવાસીઓનાં કરતાં પણ હિંદને સ્વભુમિરૂપે વધારે ચ્હાનાર, હાકીઝ રહેમત ગોલ્યો, “બહુ જ શરમ ભરેલું છે કે પેલા બે વિલાયતી હેવાનોએ તેણીને આવી રીતે ગભરાવી ને પકડી કાઢે માલમ તે ખીચારીની આગર પણ લીધી હોય તો, ખુદાતાલા!” અને પછી શાહથી નહિ સંભળાય પણ પાસેના બેય હિંદી સરદારો સાંભળી શકે તેવા અવાજે તેણે આહુ રાખ્યું કે, “આપણા દુદ્દેવે આલમગીરને હિંદુ માત્રને વટલાવીને મુસલમાન બનાવવાની દુર્બુદ્ધિ મુઝી, નહિતર જમાખરચના પાસા ખંડેખર કરવાની એટલે કે સઘળા મુસલમાનોને હિંદુ બનાવવાની ઈચ્છા આ લોકોને થાત નહિ જ, અને આપણે દક્ષિણીઓ સાથે મલી જઈને આં ખરદેશી અફઘાનોને તથા ફિરંગીઓને અટક પાર તથા સમુદ્ર પાર હાંકી કાઢતે.”

“આમીન!” તેવાજ નમ્ર અવાજે મુનઉદ્દૌલા ગોલ્યો.

“તમેએ ‘આમીન’ ઉચ્ચાર શા માટે કીધો?” તે દ્વારાની પાદશાહે પોતાના અશ્વાસનમાં ફરતાં પૂછ્યું.

“આ બાલકીની મર્યાદાનો ભંગ નહિ થયો હોય એવી હાકીઝ રહેમતે બતાવેલી ઇચ્છાને માટે”—દિલ્હીની દરબારમાં પચાસ વર્ષો કાઢનાર લખનોરના પક્ષા નવાબે તુરત જ જવાબ ગોડવી દીધો.

“સારે તેણીને પૂછી નુઓ”—શાહે કહ્યું.

“નહિ, મહારા માલિકો”—નજીબુદ્દૌલાદ્વારા પૂછાએલા ઉપરના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તે વેદાગણે જણાવ્યું, “ભગવાનકી કૃપાસે આરે હનુરકી ઇકબાલકે ખરસે તે સ્વેચ્છેએ આપની રક દાસીના શરીરને હાથ લગાડવાની હિમત કીધી નથી. આપ જેવા પ્રતાપી ફૈસ્તમોનો “દાઉરાન” (સમય)માં મહારા જેવી રક દાસીની ઇજ્જત કેમ લઈ શકે?”

જવાબર તે બાલકીની નિરીક્ષા કર્યા પછી શાહે ગોલ્યો, “તમે કહો છો કે તેણી ગાઈ શકે છે તો એક ગાયન સંભલાવવાને કહો.”

નજીબુદ્દૌલાએ શાહનો હુકમ કહી સંભલાવ્યો.

“જે હુકમ, જહાંપનાહ; પરંતુ આપ મહારી બીન અપાવો.”

દાઉદ પાસેથી લઈ લીધેલા દંડ અને બીન નજીબુદ્દૌલાના ફરમાનથી તેને પાછા આપતાં જ તેણી શાહના અશ્વસામે ભુમિપર ગેસી ગઈ અને બીનના તારોની એક સંક્રાંતિ કરીને ઉભી થઈ, શાહ વગેરે સર્વને વંદન કીધું અને પાછી ગેસીને બીનની એક તુંબડી ખખા પછવોટ નાંખતી નાંખતી ગાવાં લાગી.

નવી જાતનાં પ્રભુ કંઠાનાં ભાવ ઉત્પન્ન કરતા બીનના અવાજ સાથે તેણીએ મધુર અને સ્પષ્ટ સ્વર નીચલું ગાયન ગાયું.

મદદાર.

મધુર સુરવાલે મધુર પુનઃ ખાલ.

પ્રિય વિયોગિની—ફર રાહને;

કદન કદ મન ખાલ.—મધુર પુનઃ ખે

કરી કરી રહેન જરતં નિય ખ્યાહલ;
સૂકે નૈન-અમોલ.-મયુર પુનઃ ખોલ.
ધર્જત ધન અરુ ચમકત વિનુલી;
કોચલ-ફેકે અતોલ.-મયુર પુનઃ ખોલ.
હરિત ત્રનિત ભૂ કુસુમિત તરુવર;
છાઈ સુગંધ કપોલ.-મયુર પુનઃ ખોલ.
ખંધી તરુ જૂલા જૂલત સંઘખાલા;
મેં ઈત રહિ દુઃખ જોલ.-મયુર પુનઃ ખોલ.
રે ધન ન સદેશ લે દુઃખકો;
લા ઝટ પીય ઠોકોલ.-મયુર પુનઃ ખોલ.
મયુર સુરવાલે મયુર પુનઃ ખોલ;
પુનઃ ખોલ, પીધું ખોલ-મયુર.

વેરાગણનો કંઠ મધુર અને ખુલ્લો હતો; તેણીનું વંગાડડું દોષ રહિત હતું, અને કંઠના અને વાલિત્રના સ્વરો એકતાર થઈને આનંદમાં લય કરતો હતા. રાગ પ્રસિદ્ધ ‘મેઘરાગ’ અર્થવા ‘મહાર’ વરસાદના દિવસમાં ગવાતો તે હતો. તેના આરોહણ ને અવરોહણ, માધુર્ય ને મંજુલ સ્વરથી, હિંદવાસીને આનંદ પમાડે તેનાથી વધારે વિદેશીને આનંદ થતો હતો. પ્રાચ્ય પ્રજામાં-પર્વતવાસીઓમાં પણ, ગાનનો શોખ હોય છે; અને થોડા જ અક્ષાંશોનો એનો ભાવ સમજી શક્યા હતા, છતાં ધીમે ધીમે સાંભળનારાઓની સંખ્યા વધી ગઈ અને સર્વ મંડળ તેના ગાયનના અર્થથી અજ્ઞાન હોવા છતાં પણ, આનંદમગ્ન થઈ ગયું. એ ગાનથી શાહપર બહુ સારી અસર થઈ અને લૂતફઢીહાહ પર તો ચમત્કારીક અસર થઈ, તેમાં તે લટુલ બની ગયો. ગાયન પૂર્ણ થતાં જ વેરાગણે અંગ ઉપરથી બીન ઉપાડીને શાહને નમન કર્યું કે શાહે નજીબુદ્દૌલાને તે ગાયનનો અર્થ સમજાવવાને કહ્યું.

“ઓ નમાનાના શાહ! તે એક વિરહદર્શક ગાયન છે;” એમાં એક બાલિકા પોતાના પ્રીતમને માટે ચોમાસામાં શોક કરે છે, જે મોસમ ખારા ખારીની વિરહ-વેદનાની છે.” તે વક્ષ્ય ચોક્કસ કહ્યું.

“ઠીક, ઠીક, એવા ચાતુર્માસમાં ગવાતા વિરહદર્શક પદો પુષ્ટમાં અને ફારસીમાં ઘણાંય છે. પણ તેણીએ બહુ જ સુંદર રીતે ગાયું છે ને હવે આપણે એનું શું કરવું?”

“તેને છાવણી બાહરે કાઢી મૂકે ને સ્વેચ્છા પ્રમાણે વિચરવા દેયો;” સુન્નદદૌલાએ નિસ્પૃહપણે જવાબ આપ્યો.

અતિશય વાંકા વળીને સલામ કરતાં લૂતફઢીહાહ બોલે કહ્યું-“પૃથ્વીપતિ, આપણે તેની ખરી વાતથી અજ્ઞાન છીએ અને તેથી તેણી ચાર હોય એ સંભવિત છે, માટે આપણે પૂર્ણ તપાસ કરીએ ત્યાંસુધી ખેચાર દિવસ તેણીને અત્રે જ રાખવી સારી વાત છે. અને ગરીબપરવર! જો આપની આજ્ઞા હશે તો આપનો શુભામ તેણીને સ્વસ્થ રચળે રાખશે ને આજ્ઞા થતાં જ ત્યાં હાજર કરશે.”

અહમદશાહે એક રોયભરી તીવ્ર કટાક્ષ લૂતફઢીહાહ ઉપર નાંખીને સૂચ્યું કે તેનો પાદશાહ તે ધારે છે તેટલો મૂર્ખ કે બોલો નથી; પણ તેના હૃદયમાંની દુષ્ટ વાસના તે જાણી ગયો છે; અને પછી આશ્વેપ કરનારા અવાજે બોલ્યો-“શું તું પણ

અને હાલથીઓમાં સિપાઈઓ પાસે ગાંધને અત્ર નળ મેળવે છે—સામાન્ય રીતે પ્રેમમાં નિરાશ થનારી બાલકીઓ તે વેશ ગ્રહણ કરે છે.”

“આ ખરેખર બહુ ન શરમ ભરેલું છે.” અત્રે આવી વચ્ચેલા એક અફગાન સિપાઈ, જેના દાદાને અફગાનીસ્તાનમાંથી હાંકી કઢાડ્યો હતો ને આગે હિંદવાસીઓના કરતાં પણ હિંદને સ્વભૂમિકાએ વધારે ચઢનાર, હાકીમ રહેમત બોલ્યો, “બહુ ન શરમ ભરેલું છે કે પેલા જે વિલાયતી હેવાનોએ તેણીને આવી રીતે ગમરાવી ને પકડી ક્રમે માલમ તે ખીચારીની આખર પણ લીધી હોય તો, ખુદાતાલા!” અને પછી શાહુથી નહિ સંભળાય પણ પાસેના જેય હિંદી સરદારો સાંભળી શકે તેવા અવાજે તેણે ચાહુ રાખ્યું કે, “આપણા હુદૈવે આલમગીરને હિંદુ માત્રને વડલાવીને મુસલમાન બનાવવાની દુર્બુદ્ધિ સુઝી, નહિતર જમાખરચના પાસા ખરોખર કરવાની એટલે કે સઘળા મુસલમાનોને હિંદુ બનાવવાની ઈચ્છા આ લાહને થાત નહિ ન; અને આપણે દક્ષિણીઓ સાથે મલી નહને આ પરદેશી અફઘાનોને તથા ફિરંગીઓને અટક પાર તથા સમુદ્રપાર હાંકી કાઢતે.”

“આમીન!” તેવાજ નમ્ર અવાજે સુબહદૌલા બોલ્યો.

“તમેએ ‘આમીન’ ઉચ્ચાર શા માટે કીધો?” તે દ્વારાની પાંદડાહે પોતાના અશ્વાસનમાં ફરતાં પૂછ્યું.

“આ બાલકીની મર્યાદાનો ભંજ નહિ થયો હોય એવી હાકીમ રહેમતે બતાવેલી ઇચ્છાને માટે”—દિલ્હીની દરબારમાં પચાસ વર્ષો કાઢનાર લખનોરના પક્કા નવાબે તુરત ન જવાબ ગોઠવી દીધો.

“ત્યારે તેણીને પૂછી જુઓ”—શાહે કહ્યું.

“નહિ, મહારા માલિકો”—નજબહૌલાદારા પૂછએલા ઉપરના પ્રશ્નનો ઉત્તરમાં તે વેરાગણે જણાવ્યું, “ભગવાનકી કૃપાસે આરે હજુરકી ઇચ્છાલકે અરસે તે સ્વેચ્છએ આપની રંક દાસીના શરીરને હાથ લગાડવાની હિમત કીધી નથી. આપ જેવા પ્રતાપી વૈસ્તમોનો “દાહરોન” (સમય)માં મહારા જેવી રંક દાસીની ઇજાજત કેમ લઈ શકે?”

જરાકવાર તે બાલકીની નિરીક્ષા કર્યા પછી શાહે બોલ્યો, “તમે કહો છો કે તેણી ગાંધ શકે છે તો એક ગાયન સંભલાવવાને કહો.”

નજબહૌલાએ શાહનો હુકમ કહી સંભલાવ્યો.

“લે હુકમ, જહાંપનાહ; પરંતુ આપ મહારી બીન આપાવો.”

દાહર પાસેથી લઈ લીધેલા દંડ અને બીન નજબહૌલાના ફરમાનથી તેને પાછા આપતાં ન તેણી શાહના અશ્વસામે સુમિખર બેસી ગઈ અને બીનના તારોની એક સંક્રાંતિ કરીને ઉભી થઈ, શાહ વગેરે સર્વેને વંદન કીધું અને પાછી બેસીને બીનની એક તુખડી ખબા પછયોર નાંખતી નાંખતી ગાવા લાગી:—

નવી જાતનાં પણ કસબાનો બાવ ઉપર કરતા બીનના અવાજ સાથે તેણીએ મચુર અને સ્વપ્ન સ્વપ્ન નીચલું ગાયન ગાયું.

મદદાર.

મચુર સુરવાસે મચુર પુનઃ બોલ.

પ્રિય વિચારિની દુર રહનતે:

રહન કં મન બોલ.—મચુર પુનઃ બોલ.

કરી કરી રહેન નરતે નિય પ્યાકલ;
 સૂકે નૈન અમોલ-મયુર પુનઃ ખોલ.
 ધર્જત ધન અરુ અમકત વિનુલી;
 કોયલ ફૂંકે અતોલ-મયુર પુનઃ ખોલ.
 હરિત ત્રનિત ભૂ દસુમિત તરુવર;
 ઝાઈ સુગંધ કપોલ-મયુર પુનઃ ખોલ.
 બંધી તરુ જૂલા જૂલત સંઘખાલા;
 મેં ઈત રહિ દુઃખ જોલ-મયુર પુનઃ ખોલ.
 રે ધન ન સંદેશ લે દુઃખકે;
 લાં ઝટ પીય ઠંકોલ-મયુર પુનઃ ખોલ.
 મયુર સુરવાલે મયુર પુનઃ ખોલ;
 પુનઃ ખોલ, પીધું ખોલ-મયુર.

વેરાગણનો કંક મયુર અને ખુલ્લો હતો; તેણીનું વગાડતું દોષ રહિત હતું, અને કંઠના અને વાળિત્રના સ્વરો એકતાર થઈને આનંદમાં લય કરતા હતા. રાગ પ્રસિદ્ધ ‘મેઘરાગ અથવા મલહાર’ વરસાદના દિવસમાં ગવાતો તે હતો. તેના આરોહણ ને અવરોહણ, માધુર્ય ને મંત્રુલ સ્વરથી, હિંદવાસીને આનંદ પમાડે તેનાથી વધારે વિદેશીને આનંદ થતો હતો. પ્રાચ્ય પ્રેક્ષકો-પર્વતવાસીઓમાં પણ, ગાનનો શોખ હોય છે; અને થોડાં જ અફગાનો એનો ભાવ સમજી શક્યા હતા, છતાં ધીમે ધીમે સાંભળનારાઓની સંખ્યા વધી ગઈ અને સર્વ મંડળ તેના ગાયનના અર્થથી અજ્ઞાન હોવા છતાં પણ, આનંદમગ્ન થઈ ગયું. એ ગાનથી શાહુપર બહુ સારી અસર થઈ અને લૂતફલ્લાહપર તો અમકારીક અસર થઈ, તેમાં તે લટુન બની ગયો. ગાયન પૂર્ણ થતાં જ વેરાગણે અંગ ઉપરથી બીન ઉપાડીને શાહને નમન કર્યું કે શાહે નજીબદૌલાને તે ગાયનનો અર્થ સમજાવવાને કહ્યું.

“ઓ નમાનાના શાહ! તે એક વિરહદર્શક ગાયન છે;” એમાં એક ખાલિકા પોતાના પ્રીતમને માટે ચોમાસામાં શોક કરે છે, જે મોસમ ખ્યારા ખ્યારીની વિરહ-વેદનાની છે.” તે વક્ષ ચોક્કસ કહ્યું.

“ઠીક, ઠીક, એવા આતુર્માસમાં ગવાતા વિરહદર્શક પદો પુષ્ટમાં અને ફારસીમાં થાણાય છે. પણ તેણીએ બહુ જ સુંદર રીતે ગાયું છે ને હવે આપણે એનું શું કરવું?”

“તેને ઇવજી બાહેર કાઢી મૂકે ને સ્વેચ્છા પ્રમાણે વિચરવા દેયો;” સુબહદૌલાએ નિસ્પૃહપણે જવાબ આપ્યો.

અતિશય વાંકા વળીને સલામ કરતાં લૂતફલ્લાહખાને કહ્યું-“પૃથ્વીપતિ, આપણે તેની ખરી વાતથી અજ્ઞાન છીએ અને તેથી તેણી ચાર હોય એ સંભવિત છે, માટે આપણે પૂર્ણ તપાસ કરીએ ત્યાંસુધી ખેચાર દિવસ તેણીને અત્રે જ રાખવી સારી વાત છે; અને ગરીબપરવર! જે આપની આજ્ઞા હશે તો આપનો શુભામ તેણીને સ્વસ્થ સ્થળે રાખશે ને આજ્ઞા થતાં જ ત્યાં હાજર કરશે.”

અહમદશાહે એક રોષભરી તીવ્ર કટાક્ષ લૂતફલ્લાહ ઉપર નાંખીને સૂચવ્યું કે તેનો પાદશાહ તે ધારે છે તેટલો મૂર્ખ કે ચોલો નથી, પણ તેના હૃદયમાંની દુષ્ટ વાસના તે નાણી ગયો છે; અને પછી આક્ષેપ કરનારા અવાજે બોલ્યો-“શું તું પણ

હૃતકંઠીહા! નહિ, નહિ, મને તેણીના વચનપર વિશ્વાસ આવે છે અને તેને શસ્ત્ર નથી. એને આ જાવણી પાર ચાલી ચલામત પડેઆવવાનું કાન હું વને જ સોંપું છું અને તેને બે વરસક પણ હરકત પડી છે તો બગદાદનાં પવિત્ર સ્થાનના કરમ લઈને કહું છું કે તે ઇત્ત કરનારના હાથ કાઢી નાંખવાનું વાર કરનાર નથી. બસ હવે ચાલો!”

પોતાની હાંમધુરી ઘોડીને અગાડી લાવતાં હાફેજ રહેમત બોલ્યો, “હાલ જ નહિ; આપણે તેનું ગાયન સાંભળ્યું છે અને તેના બહોળા આપણે જોઈએ!” આમ વક્તાં તેણે એક ન્હાની સૂવાણું મુદ્રા તે વેરાગણ તરફ ફેર્યો.

“વધાઈ બિલાહ; હા, હા,” ચાહ બોલી ઉઠ્યો. “તેણીએ આપણને પરદેશી હોવાનો તથા તેણીની રીતબાતથી આજ્ઞાન હોવાનો કષ્ટ આપ્યો હતો તથા કહ્યું હતું કે તેણી આપણી પાસેથી કાંઈપણ મેળવવાની આરામ રાખતી નથી જ. પણ મરાઠા હાવાણીમાં જઈને તેણી એમ કહેવા પામે કે આપણે મૂર્ખ ને મૂમ મનુષ્યો છીએ માટે, એ જવાબદાર બહુલીમ”-પોતાની પાસે ઉભેલા એક વિશ્વાસુ કાદર શુલામ તરફ ફરીને તે બોલ્યો, “એરાસાનના પાદશાહની યાદગીરી કાયમ રહે માટે તેણીને મુઠી ભરીને તોમાન આપો અને કહો કે જઈને તે ભાડેને ખતાવે.”

“કસમ પંચતન પાક્ટી! * બે તેણી તેમ કરશે તો ભાડેને જરૂર જ શરમાવું પડશે; કારણ કે કાશીરાય કહે છે કે, હાલમાં તેની પાસે પલટણને આપવા જેટલા પૈસા પણ નથી.” લખનૌરના સુબાએ હુમેયું.

“સારે તો આની સાથે સરખાવાય તેનું હું પણ આપીશ-બે કે મહારી પાસે પણ આ વખતે કાંઈ પૈસા નથી.” એમ કહેતાની સાથે નજીબદોલાએ પોતાના ગળામાંથી એક સોનાની સાંકળી હતારીને તે વેરાગણને આપી.

“સીપાઈઓ!”-પોતાના ઘોડા ઉપર પાવરામાં પ્રગટેલીને ઉભા થઈને મુઠ્ઠામાં શાહે કહ્યું, “આ વેરાગણ ભાડેના યશનું ગાન કરવાને મરાઠા હાવાણીમાં જાય છે. તો તેણીને જે બહાદુર સૈન્યોના યશ પ્રસારવાને કારણ આપો, અને આપણા સૈન્યની કીર્તિને માટે આ હિંદુ દરવેશીનીને સર્વ યથાશક્તિ આપો.”

તેણે બોલતું પૂરું કરીયું નહિ ત્યાં તો હૃતકંઠીહા પોતાની મુદ્રિકા કાઢીને નાંખી તથા પોતાના શાહના શાસન પ્રમાણે સર્વજન બક્ષીએ વર્ધાવા લાગ્યા અને શાહના અર્થોના પગલાં સંભળાવા અંધ થયા તહિ તેણે અર્થ સમયમાં તો ત્યાં જોડી જોડી જતૂતી સિક્કાઓનો તથા કિમતી પદાર્થોના મોટા ઢગ થઈ ગયો.

પ્રકરણ પ મું.

પ્રેમપાસમાં હૃતકંઠીહા!

શાહના જવાબી હવે હૃતકંઠીહા અને વેરાગણ એકલા પડ્યા અને એક બીજાના મુખ જોઈ રહ્યા.

હૃતકંઠીહા બાવીસ વરસનો, યુદ્ધના સૈનિક જેવા-આલ દેખાવવાળો, જીવાન આંધવાન હતો. હથેલી અને કદાવર જણાતો, આયુમાન પણ તાજુદ બાંધાનો, ખોડી

* શીહુઆના અચલિત એક સોગંદ-“પંચપવિત્ર આત્માના સોગંદ.” પાંચપવિત્ર આત્માનો નામ-નહમદ, અલી, ફાતમા, હસન, હુસેન. સુનહદીક્ષા શાહ હતો.

† લખનૌરના સુબાના કિવાન. એણે પાણીપતના યુદ્ધની નાંચપાથી લખી છે.

જાતીવાલો હતો. વેરાગણ બાળાના સૌંદર્યનાં દર્શન તમને કરાવ્યાં છે ને હવે આ પોપલગ્રાઈ *સરદારની ઓળખાણ કરાવીશું.

સૌંદર્યથી વિભૂષિત શુદ્ધ લઠ્ઠવૈયા છેલાણીના જેવા દેખાવવાળો આ યુવક હતો. તેનું શરીર નાજુક નજીવું હોવા છતાં કદાવર અને મજબુત તથા ઉચું હતું. તેના ખભા અને છાતી ઉંચા અને પહોળા, હાથમાં સલ હતી, તથા કમર પાતલી હતી. તેનું મુખ સુંદર અને મોટા પણ પાતળા નરકોરાંવાળું પાતળા ગરડ જેવા નાકની ખેચ તરફના ગાલો ઉપર સેહેજ રતાશના આભાસ યુક્ત હતું. સેહેજ પહોળું નજીવું તેનું મુખ, તેમાંના જ્વેત અને સમપહે ગોઠવાયેલા દાંતોની સુંદર હારે દેખાડવાની લાલસાથી ધડીએ ધડીએ ઉધારવામાં આવતું હોય તેમ સેહેજ ઉધારું રહેતું. શરીરના રંગ સાથે સ્પર્ધા કરતી હોય તેવી તેની કાળી ચળકતી ભરાડ અને લાંબી તથા ખરેખર હોળેલી મૂછોના છેડાઓ બહુજ સંભાળ-પૂર્વક આંકડા માફક વાળેલા હતા. તેના લીસા અને ઉપસેલા કપાળની ઉપર મુગ્ધ-ધિક્ તેલોથી ખેંચી અને ચળકી રહેલા, છેડેથી ગોળ વળેલા કાળા વાળોના ગુચ્છા ખરેખર કાંસકીથી જમાવેલા હતા તથા તેને ખંધખેસતી આવે તેવી રીતે ચીચુ-કની નીચેની તેની દાઢીના ટુંકા પણ રેશમ જેવા સુંવાળા વાળોને બે ભાગમાં છુટા પાડીને ગાલ ઉપર તેના આંકડા ચઢાવેલા હતા. લાંબી રેશમ જેવી પાંપણોવાળી તેની મોટી નિર્મળ હરિણ જેવી આંખોની ઉપરની પાતલી લીટી જેવી સ્યામ ભ્રમરો નાસિકાના મૂળ આગળ મળી જતી હોય તેવી દેખાતી હતી. છેલાણીની માફક ટાપડીપવાળી તેની મૂછોની અંદરથી હાથીદાંત જેવા જ્વેત દાંતોની હારના દર્શન કરાવવાને કાંઈક દૂર રહેતા હોય તેવા તેના ઘટમદાર કમાન જેવા ભરાડ હોડો, પરવાળા જેવા લાલ હતા. શરીરે મજબુત અને સૌર્યવાન, ખુશમીજી, ન્સાદી અને વિવેકી રીતભાતવાળો, પોતાના ગૃહણ કીધેલા ધંધા વિષે, તેમ જ પોતાના દેશ અને કાળના ચાહુ વિષયો વિષે, જરૂરી માહિતિ ધરાવનાર સામાન્ય ખુદ્ધિવાળા, પણ બધા સાધારણ મંગલશક્તિવાળા, બહુજ ખુશમીજી અને આરામી પ્રકૃતિવાળા મનુષ્ય. જીવનમાંના કોઈપણ ઉદ્યોગમાં સારે કે નરસે કોઈપણ માર્ગે મહાન મહત્તા મેળવવાને જરૂરની નવિન કક્ષપનાશક્તિ વગરના, પૃથ્વીના પરપરનાં સર્વ દેશોમાં સામાન્યપણે મળી આવતા રંગીલા; પણ શૂરા, યુવકોના જેવો જ તેનો શારીરીક દેખાવ હતો. તેનું મુખ એક પ્રખ્યાત રણવીર સેનાનીના કરતાં રંગીલા રણશૂર દરબારીને વધારે જેમ આપતું હતું. તેની મુદ્રા ઉપરથી જોતાર તેને મહાન ખુદ્ધિવાન કે કુકર્મી શક ન લેખતો, પરંતુ સૌર્યવાન ને આનંદી અને એશઆરામી એક સામાન્ય મનુષ્ય તરીકે પ્રમાણુતો. તેના વસ્ત્રો પણ સૈનિકજીવનમાં પડેલા છેલ્લગટાઉની વૃત્તિવાળા મનુષ્યને વધારે મળતાં આવતાં હતાં અતિશય ઝાણી પોતી આસમાની રંગના પટકાથી વિદાયેલી ન્હાની પોલાદની

* શુદ્ધ અધ્યાન જાત બે વિભાગમાં વહેંચાયેલી છે-ગીલજ અને અખદાલી; અને આ બેમાં ધણક પેટા વિભાગો છે, જેવા કે, અખદાલીના સક્રાઈ (અહમદ-શાહનો પોતાનો પેટા ભાગ), ખરકઝાઈ (દારિત મહમદનો પેટા ભાગ) વગેરે, સક્રાઈ વગેરેના પાછા પેટા ભાગો છે ને પોપલગ્રાઈ તેમાંના એક ભાગ છે. અહમદશાહ પોતે આજ ભાગનો હતો.

ટોપી તેના મસ્તકને ઢાંચી સંદી હતી. ધુમ્મસ સુધી, ખાનુઓપરથી બંદેલી તેમજ મહોટા બંદેલા પટવાલી બાંહોવાળો, કમર આગલથી નવીકામથી ચોખી રહેલો, મ્વેત ઉનનો લાંબો પાયજનમો તેણે પહેર્યો હતો-તેના શરીર ઉપર સોનાના તારાંથી વિચિત્ર વિચિત્ર રીતે સજાસજ્જલો દમાસકસના પોશાહની ચાર મહોટી તારકોનો બનેલો “બાળતરં ચાર આયના” નામનો અબ્કો હતો. આ બાળતરનો સર્વથી ઉપરનો-છેક ગળા આગળનો પટો-અંદરથી પેહેરેલો સૂતાર્જુનો ગળેબંદ તથા ઉંચામાં ઉંચી મલમલનું મોતીયા રંગનું પેહેરણુ દેખાડવાને, નળી બેઢને છટો રાખવામાં આવ્યો હોય એમ લાગતું હતું. કહોણી સુધી ચઢાવી દીધેલી તેની છટી બાંહો બની શકે તેટલી નીચી લટકતી હતી અને તેમ કરીને તે કહોણીથી કાંડા સુધી પહેરેલી રૂપેરી પત્રાઓથી ઢાંકેલી મુંઠને પ્રકટ કરતી હતી. પાયજનમાની બાંહોમાંથી અંદર પેહેરેલો ઢીલો તપકીરીયા રંગનો સૂરવાળ દેખા દેતો હતો. સોનેરી તારાના તથા રંગબેરંગી રેશમી દોરાઓના સુંદર ભરતકામવાળા પીળા ચામડાના ધરાની સ્વારીના બૂટ (સાઈડીંગ બૂટ) તેણે પહેર્યો હતા. તેની પાતલી કમર ઉપર માથાના પટકાસુપે, હરિકાઈ કરે તેવી સોનેરી છટાઓવાળી આસમાની શાલ વિટેલી હતી તથા તેની ઉપરથી રૂપાના બકલોવાળો મહોળો બંદ રંગનો પટો બાંધેલો હતો. આ પટામાં ત્રાંકું હાંથીદાંતનાં હાથાવાળું ખંબર, સારી રીતે શોભાયમાન કરેલી લાંબી નળીવાળી અકમક સાથની પીસ્ટોલ અને લાંબો ધારદાર “પેશકબ્બ” હતા. ઉંચી જતના પાલીસવાળા લગભગ પ્રારદર્શક ચામડાની બનેલી ચાર મોટી ઉપસી આવેલા સોનેરી કુલોવાળી ઢાલ તેના ખભા ઉપર લટકતી હતી. તેના જમણા હાથમાં વજનદાર ખીજના ચંદ્રના જેવા ઘાટવાળી પાણીદાર ધરાની તરવાર હતી. તુરાની સૈન્યમાં બહુજ માનીતી થઇ પડેલી અને મરાઠા ઘોડેસ્વારને ભયંકર રીતે પ્રાણુઘાતક નિવડેલી આ “તુમુરે ધરાન”ના છોડા આગળ એક હથોડાના જેવો દેખાતો લોખંડનો હાથો હતો અને તેના ઉપર હાથમાંથી સરી ન પડે માટે રેશમની દોરી વિટેલી હતી.*

હુતકહોહાહુખાન ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જે કે સામાન્ય બુદ્ધિનો, મહોટા પેદને માટે બેઢતાં ખાસ લક્ષણ વિનાનો યુવાન હતો, તથાપિ દુરાની સૈન્યમાં તે બહુજ જ્ઞાનવંતો આધ્યા ભોગવતો હતો. તે અબદાલી જતની પોપલઝાઈ શાખાનો વંશપરંપરાનો ઉપરી હતો. (અહમદશાહ જતે પણ આજ શાખામાંનો હતો.) તેનો પિતા ફેઝહોહાહુખાન ખીરવાયઝને મળ્યો હતો, મહમદ ગીલઝાઈ-સાથે ધરાન ઉપર ચઢ્યો હતો તથા નાહિરશાહના હાથ નીચે ને શાહના અંત સુધી રહ્યો હતો અને છેવટે તેણે અહમદશાહેના પાદશાહ થવા પછી તેનું રક્ષણ કરતાં કરતાં તેની નજર આગળ જ યુદ્ધમાં પ્રાણુ અર્પણ કીધા હતા. તેના પીતાના મરણ વખતે તે બાળક હોવાથી શાહનો તેના ઉપર ધણો જ પ્રેમ બંધાયો હતો અને તેથી તેનો અનુભવ કે બુદ્ધિ-તેની લાયકાત દેખાડે તેના કરતાં વધારે મોટા આદ્વાઓ તેને મલતા હતા, તથા શાહ આગળ

* તુમુરે ધરાન, શમશેરે હિંદ, નેઝાએ અરબ-એ સામાન્ય વાક્યો પૂર્વ દેશોમાં ચાલે છે. એવું કહેવાય છે કે આ હથિયારો ખરતા તારાઓની ધાતુમાંથી બનાવવામાં આવતા હતા અને દમાસકસના બનાવટી પોશાહના શસ્ત્રો કરતાં આ વધારે પાણીદાર અને તીક્ષ્ણ બનેલા હતા. આ ધાતુ ખોરાસાનની આસપાસની મીનમાંથી મળે છે અને તેથી જ તેને લોકો ખરતા તારાની ધાતુ તરીકે માને છે.

તેનો ઘણોજ સારો વગ હતો. જે કે તેની પોતાની જાતના માત્ર ખસે જેટલા સ્વારો અને ચારસેક બહાદુર પહાડી નિશાનખાને તેની પાસે હતા તોપણ, શાહ તેને વાર-વાર ઘણાં મોઢા અને જોખમના કાર્યોની સોંપણ કરતો. તથા પોતાના પગારદાર સેનાનીઓની મોટી મોટી દુકડીઓ તેના હાથ તળે સોંપતો અને આ વખતે પણ તેને ઊવણીના એક મુખ્ય દરવાજાના સંરક્ષણનું અતિ મહત્વવાળું અને જોખમભરેલું કામ તેણે સોંપ્યું હતું.

લૂતકઉઘાડ વેરાગણને જોતાં જ પ્રેમ વરા થયો હતો; રક્ષણ મંડિની તેણીની વિજ્ઞાપિત્રી તેને પુષ્ટી મળી હતી, અને તેણીના સુંદર ગાયન અને મધુર સ્વરે તેના ઉપરનો મોહપાશ દૃઢ કીધો હતો. આથી શાહના જતી વખતના ભય ભરેલા કસમ અને શાસન છતાં પણ તેણે આ વેરાગણને રાખવાનો યત્ન કીધો. શાહની સમ્પત્તાઈને લીધે જે કે તેણે જીલમ તો ન કીધો, તોપણ પોતાની શારીરીક સુંદરતાનો, અને ધનનો લોભ દેખાડીને તેણીને સમજાવત્રી વરા કરવાના પ્રયત્નો કરવાનો તેણે કરાવ કીધો.

ખતી શકે તેવા નમ્ર તથા મૃદુ સ્વરથી તે બોલ્યો, “અયિ ગુલે ગુલિસ્તાન ! શાહ ગયા છે અને તને મહારા રક્ષણમાં મૂકી ગયા છે. બોલ અયિ આંદકા દુકરા ! હવે તારો શો હુકમ છે ?”

“હુકમ,” તે બાળાએ દીન સ્વરે કહ્યું, “મહારા જેવી રંક દાસીનો આપ જેવા મહોટા સરદારને વળી હુકમ કેવો ? પણ મહારી ઇચ્છા”-

“આવા હંદય ભેદક બોલનારના મુખમાંથી નિકલતી ઇચ્છાઓ તે તેના હુકમો જ છે,” તે વચ્ચમાં બોલી ઉઠ્યો. “જે તમે મેહેર કરીને આજ્ઞા આપશો તો તે હું ત્રીલી લઘશ અને જે તમો કહો છો તે પ્રમાણે તમો મારી દાસી છો તો તમારે ખાત્રી રાખવી કે તમારો આ સ્વામિ તમારે અર્થે પોતાના પ્રાણ અર્પી દેવાને પણ પાછો પડશે નહિ”-આટલું બોલીને તેણે તેના પ્રતિ પોતાના બોલવાના ભાવ-દર્શક દૃષ્ટિ નાખી.

“મહારી ઇચ્છા,” પોતાને ભંગાણ ન થયું હોય તેવી રીતે જમીન ઉપર પોતાની દૃષ્ટિ રાખીને તે વેરાગણે આહુ કીધું-“છે તે મહે શાહોના શાહને સ્પષ્ટ બજાવી દીધી છે. મહારે હિંદુ ઊવણીમાં જવું છે.”

“આ બધા ધન સાથે ત્યાં જવાનું ઘણું ભય ભરેલું છે, મહારી દીલરબા !” દૃઢતાસૂચક અવાજે તેણીના ઉપર કટાક્ષ નાખતાં લૂતકઉઘાડે કહ્યું, “આથી સહ-વાર સુધી અત્રે રહેવું જ સલામતી ભરેલું છે અને જે તમો રહેશો તો તમારું રક્ષણ કરવામાં હું મહેટા આનંદ માનીશ અને પછી જે તમારી ઇચ્છા હશે તો હું સ્વ-હસ્તે જ તમોને પ્રાતઃકાળે મરાઠી ઊવણી સુધી પહોંચાડી આવીશ.”

“તેમ હાલ કરી શકારો” તે હિંદુ બાળાએ શાંતપણે જવાબ આપ્યો, “અને શાહનો પણ તેવો જ હુકમ છે.”

“હા, હા, તે ખરું છે. પણ આજે હું જાતે તમોને મૂકવાને આવી શકું તેમ નથી, કારણ કે મને આ દરવાજાની રક્ષા કરવાની છે, પરંતુ કાલે તો હું આ કામ ઉપર બીજાને નિયત કરીને તમારી સાથે આવી શકીશ.”

પોતાના દેખાવથી તેના ઉપર કંઈપણ અસર થશે અને તેના બોલવાથી તે કંઈક સમજશે એવી તેની ધારણા નિષ્ફળ ગઈ અને તેના કહેવાનો

સંગે ન હોય તેમ સાંત પણ દીન આવડે આ બાળાએ ઉપર આવ્યા; “મહારા જેવી એક રંક લીખારણ માટે આપને જાતે પ્રયાસ લેવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી. માત્ર કાંઈ નિશ્ચય નોકરને કે સિપાઈને સાધે મોકલશે તો બરાબ છે.”

અધ્યાન થોડી વાર તો આળા જેવો ઉભો રહ્યો, પણ પછી પોતાનું મન વધારે સંપ્રેતતાથી પ્રકાશ કરવા લાગ્યો, “પણ હાલ તુરત જવાથી તમો આ સર્વ ધન ગુમાવી દેશો—જ્યારે આજની રાત્રિ અત્રે રહી પરવાથી તે દ્વિગણું કે ત્રણગણું થઈ જશે.”

“મહેને તેનો ભય નથી કે મને તેની સ્મૃતિ નથી,” તેણીએ કાંઈક દયાદ્ર અંતે કાંઈક બેદરકારસ્વરે જવાબ આપ્યો. “મહાર આટલું બધું શું કરવું છે? હું વળી તે ક્યાં સાચવતી ફરીશ? અને લઈ પણ કેમ જઈશ? મને મહારા પરમંથર રોજ રોજલા પૂરા પાડે છે. હું મહારા દેશીઓની જાવાળીમાં સહીસલામત પહોંચવાને માટે આ બધું આપી દેવાને રાજ છું ને મહે તો પહેલેથી જ નક્કી કીધું છે કે મને સહીસલામત પહોંચાડનારને આનું અર્થ આપી દઈશ.”

આં રાખેથી પાસેના સિપાઈઓમાં નવિન ધમ્મજ જન્મ પામી અને ખાન સાહેબની ધારણાઓમાં નવું વિદ્ય નડ્યું. તેના કપથી કે ધનથી નહિ અંજનારી આ યુવાન બાળા ઉપર જીલમ કરવાને તેની હિમત આવતી ન હોતી અને તેમાં પણ તેણીના છેલ્લા ઉદાર રાખેથી ઘણાક સિપાઈઓ તેણી તરફ ઢળેલા હોવાથી હવે તેવી કાંઈ પણ વાત તુરત જ શાહને કાને પહોંચી જાય એવો ભય તેને લાગ્યો અને તેણે તે વિચાર તો મૂકી જ દીધો અને એક છેવટનો પ્રયત્ન સમજાવવાને કીધો. “અઈ-પરિફા! હું મહારા કેહેવાનો અર્થ સમજતી લાગતી નથી. ત્હારી સુંદરતાએ પ્રદિપ્ત કરેલો અગ્નિ મહારા હૃદયને ફાટે છે તેથી જ હું તને અત્રે રહેવાને કહું છું. જનનેમન! એક રાત રહી જ, અને હું તને હાં અલાર સુધીમાં કદીપણ નહિ અનુભવેલા એવા મહા સુખમાં ગરકાવ કરી દઈશ. હું એક સરદાર છું ને મહારી પાસે અમિતધન છે—તે બધું ત્હારે જ માટે હું વાપરીશ. તને કંચનના પલંગો મળશે, ચાંદીનાં વાસણો મળશે, સુંદર સ્વાદિષ્ટ ભોજનો મળશે, અને ગુલામો અને સિપાઈઓ ત્હારા પરતા રાકુનો છલ્લી લેશે, અને એ હુર! આવી ખાકનશીની જાંઘળી કરતાં શું આ જાંઘળી વધારે આવકારદાયક તને નથી લાગતી. મહેય તુઝકે દિલો જનરો ચડાવુંગા, ચોર કાલ ચોર કલિય નિશર કાંગો.” (હું તને પૂર્ણ પ્રેમથી ચલાઈશ અને મહારા દેહ અને આત્મા તને સમર્પીશ.)

એક ક્ષણભર તે વેરાગણુ તેના મુખને તાકી રહી અને તુરંત જ તેણીના મુખપર વિસ્મયતાની અને પછી મુખમુદ્રાપર ભયની લાગણી પ્રેકટ થઈ. તેણીને હવે સમજાયું કે અધ્યાપિ તેણીનો છૂટકારો થયો ન હોતો અને તેથી અતિશય દીન તથા આર્ત સ્વરે તેણી બોલી, “સરકાર, મા બાપ, મહારા જેવી એક રખડતી વેરાગણુની આવી મશકરી શું કરતા હશે?”

“મશકરી!” તેની ભાષામાંથી કાંઈક સમજતાં ખાનસાહેબ વચમાં બોલી ઉઠ્યા, “મશકરી! નહિ, નહિ, બંગદાદના પવિત્ર સ્થાનના કસમ, ઘોસ મોહુદીન અબદુલ કાદર જીલાનીના કસમ, મુઝારે શરીફના પવિત્ર આરામગાહના સોગંદ, અને પવિત્ર કુશનની આણ લઈને કહું છું કે હું મળક કરતો નથી પણ ખરેખર કહું છું.

તે બાળા ચમકી, કાંઈક કુણ તથા જે હાથ જોડીને રહેતે સ્વરે કાકડુદી ફરતી બોલી, “ગરીબ પરવર, આ રંક ભીખારણુપર મેહેર કરો, ઔર જાને દો. વિચાર કરો કે હું હિંદુ છું, વિધર્મી છું, અને મહારી જ્ઞાતિ કે ધર્મનો ત્યાગ કરી શકું તેમ નથી. અને હું એવી શી વસ્તુ છું કે આપ જનાબની ખીદમતમાં રહી શકું ? હું એક રંક વેરાગણુ-ભીખારણુ-રખડતી નિરાધાર બાળા છું, ઔર મય આપકા જુતીયોંકી ખાક હોને લાયક પણ નહિ હું”-

અર્ધ હિંદી મિશ્રિત ભાષામાં જ બોલવું ચાલુ રાખી, હિંદની જાગૃતી કહેવત ખાત સાહેબે કહી, “રાજકે મન ભાઈ સો રાની કહાઈ”-

“જગપાળ, મેહેર કરો, ક્ષમા કરો.”

“માત્ર એક જ રાત્રિ,” તેણે નિરાશીથી કહ્યું, “તુને શું ભૂત ભરાયું છે જે તું આમ મહારો તિરસ્કાર કરે છે ! તારા જેવી એક રંક ભીખારણુ જે કાંઈપણ, ઇચ્છા થાય તે પૂરી પાડી શકનાર મહારા જેવા સરદારની આજીજ સ્વીકારે નહિ એ ધૃષ્ટતા કે મૂર્ખતા ? શું હું ગંભીરો નથી કે ? ખૂદો છું કે કદરવો છું કે ગુણુદીન છું કે નીચ છું કે અધમ છું કે”-

“પૃથ્વીનાથ ! હું એક હિંદુ બાળા છું”-

“અને શું તારા કરતાં પણ ઉંચા કુળ અને જાતની હિંદુ બાળાઓ મુસલમાનોને પરાણી પોતાનો ધર્મ રાખીને રહેતી નથી-માત્ર એક જ રાત રહે. હું આજીજ-જીને હાથે તને પાણી મંગાવી આપીશ તથા શુદ્ધ રસોઈ કરાવી આપીશ. ઓ આજીજ-તાબકા નુર ! વિચાર કર કે માત્ર તારી સુંદરતાપર મોહલો એક મહાન સરદાર અને યોદ્ધાઓનો નેતા, તારા જેવી રંક ભીખારણુને યાચે છે તે એક તારા સૌંદર્યને લીધે જ. મેહેર કર, મહારી બુલબુલ”-

હાથ જોડીને ફૂજતે અંગે, નીચું જોઈને, આંસુ વર્ષાવતા હોવા રહેવા સિવાય ખીજે કાંઈપણ ઉત્તર તેણીએ ઉપલા અસલ્ય ભાષણનો આગ્યો નહિ. અને તેથી લૂતકુંડલાહની ખાત્રી થઈ કે વધારે પ્રયત્ન નિષ્ફળ છે. તે થોડીવાર તેની તરફ જોઈ રહ્યો અને તેની આંખમાં પ્રશંસા, નિરાશા, પ્રેમ, અને શેષ ક્ષણે ક્ષણે આવતા જતા દેખાતા હતા, અને જેવટ બધી લાગણીઓ દબાવીને, પોતાની ધારણા સફળ થવાનો વિશ્વાસ આવ્યો હોય તેમ તે શાંતપણે બોલ્યો, “જેવી તારી ઇચ્છા. શાહની આજ્ઞાનું પાલન થવું જ જોઈએ. જો તેનો હુકમ નહોતો તો”-તે અગાડી બોલતાં અટક્યો અને ખૂમ પાડી “જમરૂદ, જમરૂદ.”

વેરાગણુની આસપાસ ઉભેલા ટોળામાંથી લોકોને ધક્કા મારીને કાંઈક ઠીંગણો પણ મજબુત અને લઠ્ઠ શરીરનો ધૂળીયા રંગના મેલાં ઉનનાં કપડાં અને કટાયલા લોખંડની સાંકળના બખતરમાં સજ્જ થયેલો એક હજારસી, ઉપલું નામ પોકારવામાં આવતાં જ, બાહર આવી નીચો વળીને નમન કરીને ઉભો.

“ચાલ આમ આવ. દૂર ખસો છો કે નહિ, મૂર્ખાઓ”-પોતાનો નિરાશાજન્ય સર્વ શેષ આ લોકોના ઉપર કાઢી નાંખતાં અને હાથમાંના ભાલાને આમથી તેમ ઝડપબંધ ફેરવતાં ફેરવતાં આપણા અધ્યાન નાયકે કહ્યું. તેનો હજારસી સિપાઈ પણ પોતાના હાથમાંનો મજબુત લોખંડનો ભાલો ફેરવીને લોકોને દૂર ખસેડવા લાગ્યો. તેનો ભાલો હાલતાં જ બચતરત લોકો એકદમ પાછા હટી જવા લાગ્યા.

જમરદની પાસે આવ્યાં તેના કાનમાં કાંઈક કહ્યું નહિ હોય તેટલામાં તેો લોહિયા પાછા અગાડી ધસવા લાગ્યા.

“જમરદ,” તેણે ધીમેથી કહ્યું, “આ મીઝગનની પછવાડે પછવાડે જવાને બેઠકમ જઈને મૂરખી બીરળીલને કહે, અને જણાવ કે આજે રાત્રે તેણી ક્યાં રહેનારી છે તેનો ખરોખર પત્તો લાવ. નાદિરશાહકાસર કી કસમ થાઉં વેરાગણું મય ખૂંદ ભાઈકી ઠાવણીમેરે પાણુ ઉઠા લ્યાઈગા”-તે હળસી ગયો કે તેણે ઉમેર્યું.

તેણે શરસામાંને શરસામાં જોરાબેર આમથી તેમ તે વેરાગણની સામે ફરવા માંડ્યું, પણ તે બીધેલી બાળા પોતાના હાથો જોડી રાખી, નજર પૃથ્વીપર રાખી, નીચું જોઈને ધૂંટણ ભર જ બેસી રહી, અને તેણીના મુખ આગલ તેણીની બીન અને મળેલી વસ્તુઓનો ઢગ પડેલો હતો, તેની તરફ તેણે નજર ફેંકી નહિ. પર્વતવાસી યોદ્ધાઓ તેણીનાં વખાણ કરતા અગાડી આવ્યા, પણ ટોળાંનું આ ધસડું શાંત હતું.

પોતાનો સંદેશો પહોંચવા જોડેલો સમય અતીત થયો છે એવું સમજીને પુપલઝાઈઓનો આ ઉપરી આજુબાજુના ટોળા ઉપર એક ઝડપ બંધ નજર નાંખતો રોષ ભરેલા મહોઠા અવાજે બોલ્યો; “ધોસ મહમદ ! આ સ્ત્રીને લઈ જનારી ટોળકીનું ઉપરીપણું તને સોંપું છું. કોઈપણ રીતે લટાઈ કીધા વિના રણરથભ પાસે જઈ કોઈપણ દક્ષિણીને તેણીને સોંપી આવજો અને જાણજો કે તેણીની સલામતી માટે તું જોખમદાર છે. તેણી જે કાંઈપણ સ્વેચ્છાથી આપે તેથી જરાક પણ વધારે લેતો નહિ અને હવે તેણી માટે તથા તેના સામાન માટે એક ઊંટ લાવ. યાસીનખાન, મીરઅલાદ, જંગીશાહ હઝારા, અબદુલ રહેમાન બદશી, શમસુદ્દીન ગીલઝાઈ, ખવાન-રોશન તાતારી-તમે એની સાથે જાઓ.”

તેના આસરો હેઠલના યોદ્ધાઓમાંના જ આ સઘળા વૃદ્ધ અને શરા સિપાઈઓ હતા અને તેઓ પોતાની તયારી કરવાને ગયા કે નિરાશ થયેલા આ સરદારે ત્યાં આમથી તેમ ફરવું શરૂ કીધું. થોડી થોડી વારે તે કોઈને નહિ માલમ પડે તેમ કટાક્ષો, આ વેરાગણ બાળા, જેણે તેની સઘળી પ્રાર્થનાઓ ઉપર લક્ષ્ય આપ્યું નહોતું તેના તરફ તે ફેંકતો હતો. ધોસ મહમદ અને તેના સાથીઓ આવ્યા તથા સાથે એક ઊંટ તૈયાર કરીને લાવ્યા; અને તેનો સારવાન તેના ઉપરની આગલી બેઠક ઉપર, કમરમાં ખંજર અને બોલામાં બંદુક લઈને, બેઠો હતો. તેની પાછલ જ વેરાગણને બેસાડીને તેના હાથમાં બીન આપી, તથા તેનો દંડ અને સર્વ વસ્તુઓ લૂતુકુંડલાહે આપેલા એક વસ્ત્રથી બાંધીને જીનના આગલા ભાગમાં બિંટના ગળા આગળ ધંટની માફક લટકાવી દીધી અને એ સર્વ અસુખાખ સાથે આ નહાંની સ્વારી અવેથી ઉપડી.

મહોડી બરાડ નાંખતાં નાંખતાં એક સખ્ત આંચકા સહિત ઊંટ ઉભું થયું અને છેવટની નજર કરતો હોય તેમ વેરાગણને જોતાં જોતાં લૂતુકુંડલાહે બોલ્યો, “અયિ પરિનન ! તું જાય છે. અફાહ હાફિઝ ! (ખેલુ લઢાઈ રક્ષણ કરો.) મને આશા છે કે તે માહાન કૃપાળુ આપણને ફરીથી મેળવશે.”

વેરાગણે અતિશય દીન વદનથી પાંકા વલીને સલામ કીધી અને બોલી, “સરકાર, પરમેશ્વર આપણને ફરી મેળવવાની કૃપા નહિ કરે એમ હું તેને વિનવીશ; પરંતુ પેલા સ્વેચ્છાથી ગુહર્થ રક્ષણ કરીને રસ્તે પાડનારા તમારા જેવા શરા યોદ્ધાનું જ ફરવાને હું નિત્ય પ્રત્યે તેની વિનંતી પ્રીતિ.”

પોતાના પ્રેમનો તિરસ્કાર દર્શાવનારો આ સ્પષ્ટપણે વદાયલો નિર્દોષ બાળનો નવાબ સાંભળીને, તેનું મુખ ઉતરી ગયું; પણ થોડા સમયમાં જ તે પાછું આરાધી ચમકતું દેખાયું.

થોડે દૂર જતાં જ ઘોસ મહમદને તેના એક હોસ્તે ચરસના એક બે દમ મારી લેવાને કહ્યું અને દોડતાં આવીને ચલમ તેને આપી, તે હુંફે પીતો હતો તેમાંથી નીકલતી બાળ તરફ અને ઊંટ તરફ હુતુફડાહ એકી ટોચે જોઇ રહ્યો અને તે જોતો હતો તેટલામાં જ કોઇએક શખ્સ તેની સાથે અથડાયો અને આગળ ચાલી ગયો.

મૂળમાં તો ખીન્નચેલો હતો જ અને તેમાં ધક્કો લાગ્યો એટલે આ ગરમ મીઠાળ અને ગર્વિષ્ટ પક્ષાણુ સરદારનો રોષ તીવ્ર થઈ ગયો અને તેને મારવાના હેતુથી પોતાના હાથ ઉઘા કર્યા. પણ જ્યો તેને ધક્કો મારનાર એક વૃદ્ધ અને દીન હિંદુને જોયો કે તેનો રોષ અટક્યો થઈ ગયો. ખંભા ઉપર એક વાંસને કાવડ જેમ રાખીને તેમાંથી કાંઇક કપડાલત્તા બાંધી રાખે તેમ જ પોતાનો સામાન આ વૃદ્ધે લીધો હતો અને તેના શરીર ઉપર પૂરાણા વસ્ત્રો અને એક રત્નકંઈ હતાં. તેણે પાછળ ફરી જોયું અને કાંઇક ગુસ્સે સંજ્ઞા બ્રૂપથી કીધી.

હવે સ્વારી આગળ વધી અને આ વૃદ્ધ હિંદુ તેઓની સાથે સાથે બેર લેર આગળ આવ્યો.

“હલહમ દુલિહાહ ! શું ખીરબલ પણ તે જ રસ્તે જાય છે? કાંઈપણ ભૂલ હોવી જોઈએ.” આ બોલતા કાંઈક સંતોષ દર્શક છાયા તેના મુખ ઉપર પથરાઇ ગઇ.

પ્રકરણ ૬ હું.

રણુસ્થંભપરની મુલાકાત.

મુસલમાન અને મરાઠાઓની છાવણીઓથી બરોબર સમાંતરે એક મોટું ચોગાન હતું અને તેમાં એક જુના ખીપળાના વૃક્ષની પાસે એક મહોટી વાવ તથા નહાની સરખી ધર્મશાળા હતી.

આ વૃક્ષથી સોઝેક હાથને. અંતરે મરાઠાઓએ આર્યાવર્તના યોદ્ધાઓની રીતિનું અનુકરણ કરીને એક મહોટો “રણુસ્થંભ” રોપેલો હતો. નાથકો પોતાનું બળ અને ચતુરાઈ દર્શાવવાને દ્વંદ્વયુદ્ધ કરે તે શિવાય અત્રે મારામારી થતી નહિ. જેય તરફના માણસો અત્રે મલતાં, અને આ ધર્મશાળાનો, ખીપલાનો તથા કુવાનો ઉપયોગ એક સરખી રીતે જ કરતાં. અત્રે અમલદારો અને માણસો એક ખીન્નને સામ સામાં દ્વંદ્વયુદ્ધના કેહેણ મોકલતા અને જેય પક્ષના માણસોના દેખતાં પરસ્પર યુદ્ધ રમતા. અત્રે જેય પક્ષના સરદારો ખાનગી અથવા બહાર પત્રવ્યવહાર કરતા, તેમ પ્રતિ પક્ષી સૈન્યમાં યુદ્ધ કરનારા પોતાના સંબંધીજનોની બખર પાંજુ તેઓ મેળવતા; અત્રે સૈનિકોને તેમજ અમલદારોને સ્વપક્ષમાં લેવાના સામ અને દામના પેચ રમતા; કેદીઓની પરસ્પર અદલાબદલી હતી; અત્રે જ શત્રુ સૈન્યમાંના એતદેશીય રાજાઓ અને નવાબોને દામના પ્રતાપથી કે ભેદ કે દંડના પ્રયોગથી પોતાના પક્ષમાં લેવાના કે વિરકત રહેવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવતા હતા. હુંકમાં તે સમયના પૂર્વ દેશોના સૈન્યોમાં જોવામાં આવતા અનેક તરેહના દાવપેચો રમવાને

મઠે આ સર્વમાન્ય અને સુરક્ષિત સ્થાન હતું. આવાં આવાં અનેક કાર્યો ત્યાં થતાં હતાં એ દેવે કે જે પક્ષના મૂળીઓ બાબુતા હતા, નથાપિ તેમાં પોતાને જ વધારે લાભ થાય છે એવું માનનારા હોવાથી, કોઈ પણ પક્ષે આ કાર્યમાં અટકાવ નાંખ્યો ન હોતો. આહમદશાહને, તેના વજીરે આ મેળાપોમાં અટકાવ નાંખવાને સુચવ્યું, પણ પોતાના બળ અને ચતુરાર્થ ઉપર મુસ્તાફ તે ચતુર શાહે આર્યોવનેના પોદ્દાઓની આ બળને, તે વાત કરતામાં ઉરાડી મેલશે અને તેથી પોતાને કોઈ પણ હાનિ થઈ શકશે નહિ એમ સુચવતાં ઉત્તર આપ્યો કે, “હુ: હુ: હિન્દીઓને મનમાં આવે તેમ બોલવા દો. તેથી મને કોઈ પણ હાનિ થવાનો ભય નથી. મહાં કોઈ પણ તે પક્ષમાં જનાર નથી. હિન્દુઓને બચ્ચા કરવાની ટેવ છે તેથી મહારે મહારા જવાન શરવીરોને ત્યાં જઈ પોતાનું પરાક્રમ દેખાડતાં શા. મઠે અટકાવવા જોઈએ ? તેઓ ભલે મળે ને ગરબા કરે, પણ તેથી મને કોઈ પણ હાનિ કે ભય નથી ન.”

નથાધવક્ષના એક નહાના ઘરને ઉપરની ઢાલ કાઢી લેઈને રણરથભરપે રાપેલો હતો; અને તેના ઉપર, જગતની સંહારકશક્તિ ભવાની તથા તેના પતિનું, યશુના વધથી પૂજન કરનારા અર્ધ જંગલી મરાઠાઓએ અહુણાં ચઢાવેલા સિંહુર અને તેલના ડાઘાઓ પડેલા હતા તથા કેટલાક સુકાયેલા પુષ્પોના હારો, મરાઠા મનની પુરાતન રીતિનું સ્મરણ કરાવતા હતા. તેની પાસેની જમીન ઉપર દ્વંદ્વયુદ્ધ સ્મનારા થોડેસ્વાર ઘોડાના ચરોજીની છાપો પડેલી હતી તથા અહીંઆ તહીંઆ મનુષ્યના કે અશ્વના ધામાંથી જરોપેલાં વાસ આરતાં લોહીનાં નિશાનો નજરે પડતાં હતાં. થોડે દૂર એક પૃથક્કરણ પામતું અશ્વનું શરીર પરેકું હતું અને તેની ઉપર તથા આસપાસ ખાખી રંગના ગીંધો ચાદરની માફક ભરાઈને બેઠા હતા. તેથી થોડે દૂર એક મૂલ્યવાન રેશમી કપડો, ધા વેહેતો અટકાવવાને અર્થે વાપર્યો પછી નિરાશ થઈને ફેંકી દીધો હોય તેમ પડેલો હતો. તે વૃક્ષની નીચેનો રાખનો ઢગલો તથા ધૂંધવાતાં લાકડાંઓ જોનારને કહેતાં હતાં કે અત્રેથી બેય પક્ષના માણસો પોતાની ચક્ષમનો અંગાર મેળવે છે.

આ સ્થળે, આખણી વોર્તાનો આરંભ થાય છે તે દિવસે મધ્યાહ્ને આપણી વેરાગણ અને તેના રક્ષકો આવી પહોંચ્યા. તેની સાથે સાથે ધોસ મહમદની આજ્ઞાઓ કરી અને અનેક ગાળો અને અપમાનોને સહીને પાંજુ, પેલો વૃદ્ધ જટ દોડતો દોડતો આવી પહોંચ્યા.

“અત્રે આજે કોઈ પણ મરાઠા નથી. અફઘાન અમલદારે, પોતાની આંખ ઉપર આવતાં સૂર્યનાં રશ્મિઓ અટકાવવા માટે હાથ ઉઠાવેલાં કરતાં ક્યું, પણ તેણે તુરત જ ઉમેર્યું કે, “પણુ દૂર કોઈ આવે છે ખરા.”

અત્રેથી ચારસો પાંચસો હાથપર જમીન અવનત દેખાતી હતી અને ત્યાંથી એક નહાનો સરખો ઝરો વેહેતો હતો. આ ઝરાના કિનારા ઉપર અવલીની ઝાડી હતી અને આ ઉંચી ઝાડીમાંથી પોતાના મસ્તકપરની રંગબેરંગી પાંચડીઓમાં ભેરવેલાં રંગબેરંગી પીંછાઓ હવામાં ફરકરાવતા, પોતાના અંચળ તુરંગોને ગમે તેમ ચારે પાસ નચાવતાં અને કૂદાવતાં, હાથમાં બાંધેલા અંજીયાળા બાલાઓ લઈને આવતું પચાસ મનુષ્યોનું રોળું નજરે પડ્યું. તેઓની અનિયમિત અને જુરસાદાર આસ તથા રીનખાત ઉપરથી તેઓ મરાઠા હતા એમ સિદ્ધ થઈ શકતું હતું.

ઘોસ મહમદે પોતાની સાથનાઓને થોભાવ્યા અને પોતાના ઘોડાને થોડા કદમ અગાડી વંધારીને, પોતાની બાજુમાંથી એક જડા અને મેલાં મ્વેત કટકને કાઢીને પોતાના મસ્તક ઉપર ચારે તરફ ફેરવીને પોતે તે પવિત્ર સ્થાનપર, રાત્રુતાથી લડવાને નહિ, પણ મિત્રભાવ રાખીને પ્રસંગ પાડવાને આવ્યો છે એવું જણાવ્યું.

આ નિશાન જોઈને દક્ષિણી ટાળી પણ ઉભી થઈ રહી અને તે ગોળ સમૂહમાંથી એક સ્વાર જેમ કમાનમાંથી તીર છૂટે તેમ અડપળંધ છૂટે પર્યો અને પોતાના ઘોડાને તે દડાડતો હોય તેમ આમથી તેમ વાંકાચુકો ફેરવવા અને કૂદાવવા લાગ્યો તથા પોતાની રાત્ર નિપુણતા જણાવતો હોય તેમ હાથમાંના લાંબા ભાલાને માથાં ઉપર ફેરવીને દૂરો દિશામાં તેની અણિઓ મારતો હોય તેમ ફેંકવા લાગ્યો.

“મારા ઉલ્લાહ! અનંયેષ અસ્પ અસ્ત! શું મઝાનો થોડા!”—જંગીશાહે એકએક કહ્યું, “મારા ઉલ્લાહ!” ખવાનરોશન તાતારીએ કહ્યું, “અને કેવો ચાલાક સ્વાર.”

અશ્વારૂઢ જન નયકમાં આવતાંજ વેરાગણે પણ કાંઈક એકદમ ધવન ઉઠ્યાર્યું, પણ તેણીના સાથીઓથી તે ગુલ જ રહ્યું.

“ક્યા હય?” ઘોસ મહમદે પાછલ ફરી પૂછ્યું.

“કુછ નહિ!” વેરાગણે કહ્યું. પણ જો ઘોસ મહમદ આગતુંક મરાઠાને જોઈ ન રહ્યો હોત, તો વેરાગણ ખોટું બોલે છે એમ તેણીના મુખ ઉપરથી તે તુરત કળી જતે.

આવનાર એકાદી હોવાથી ને તેના અંતરમાં દુષ્ ભાવ હોવાની કલ્પના સરખી પણ ઘોસ મહમદને થઈ નહિ અને મરાઠાઓની એકલા રખડવાની તથા વખતોવખત દંદચુક રમવાની પ્રકૃતિથી અને અકધાનો-વાકેફ થયા હતા તેથી, તે નિરૂપણે આવનાર સ્વાર કોના સામે કહેણ મોકલે છે તે સાંભલવાને આતુર થઈ ઉભો રહ્યો; અને તેમાં તે નિરાશ થયો નહિ. તે હિન્દુ સ્વારે છેક તેના ઘોડાના મુખ સુધી ધસી આવીને, પછી પોતાના અશ્વને એકદમ ઉભો રાખ્યો. આ સમયે આ હાંકતા અને દીર્ઘશ્વાસ ભરતા અશ્વના નાસિકાના અંચ ભાગો તથા પેટના ભાગો જો હાલતા નહોત તો તે એક પથ્થરના અશ્વ જેવો સ્થિર જણાતે અને તેનો ભાલો પણ પોતાની-છેલ્લી અપલતાની નિશાની, હાલ્લી રહેલી અણિમાં જ રહેવા દઈને, સ્થિરપણે તેની બાજુમાં પડી રહ્યો હતો. આ દક્ષિણી ઉઠ્યા અને સ્પષ્ટ અવાજે બોલ્યો,

“જય મહાદેવજી! હર! હર! ભવાની માતજી જય! જય જગદંબે, હર હર મહાદેવ! પર્વતવાસી મૂર્તિખંડનકારીની સૈન્યમાં એવો કોણ પહેલવાન છે જે પોતાના દીનને મટિ મને ચુક આપશે.”

શૂરા અને ધર્મજનુની અકધાનને આ રાખે તીર જેવા લાગ્યા અને નહિ લડવાનો પોતાના નાયકનો હુકમ ન ગણકારતાં, પોતાનું ખંડે કામ ભૂલી જઈને, હાથમાંના લોખંડના ભાલાને સ્થિર કરી, અશ્વ ઉપરના પલાણુમાં ભેરવેલી તરવારને ખેંચી કાઢીને, તે એકદમ સામો ધસ્યો અને ગાંછ ઉઠ્યો.

“સૂરવ ભક્ષક કાદર! મહારા પરમાત્મા અને તેના પેગામ્બર સાહેબની કીર્તિને મટિ હું તહારી સાથે લહીશ અને તને મારીશ.”

પરંતુ તે મરાઠા સ્વાર તો સ્થિર હાલ્યાલ વિના ઉભો રહ્યો અને હસવા લાગ્યો. એટલા બધા ગાભરા ન થાઓ; અને તેની આ વિચિત્ર રીતિથી ઘોસ મહમદ વિસ્મય થઈ ગયો અને ઘોડાને ઉભો કીધો. “નિરાસંચ છે કે તમો ચુસ્ત મુસલમાન અને શૂરા સિપાઈ છો; પરંતુ દંદચુક તો સરખે સરખાનુંજ હોય છે. જે

પૈસાના લોખંડના દુકરાને સ્થલે કોઈ સુવર્ણનો દુકરો વાપરતા નથી ન. હું-દક્ષિણને એક મોટો સરદાર છું અને વિદાયતના કોઈ મોટા સરદાર સાથે ન. લડવા મળે છે. તમે કોણ છો?”

એશિયાના સર્વ ભાગોમાં આ વાક્યોમાં જણાવેલા વિચારો એટલા તે તે કાળે પ્રવાર્તિ રહેલા હતા કે ઘોસ મહમદ પોતાની શરૂવીરતા, ધર્મજનુન, અને મુસલમાન ધર્મથી ઘતર ધર્મવાળાઓના ઉપરનો પોતાનો તિરસ્કાર દાખીને સ્થિત થઈ ગયો અને પોતાની તરવારને મ્યાન કરતાં કરતાં બોલ્યો; “હુતફ્કરલાહખા પોપલક્રાઈના હાથ નીચેના સામાન્ય સિપાઈઓમાંનો ન હું તો માત્ર એક છું.”

“ત્યારે તું મહારી બરોબરીયા નથી ન.”

“પણ જો તમે તમારા પદનું અભિમાન સાચવવા માગતા હો તો મહાર સાંભળતાં દીનનું અપમાન કરશો નહિ-નહિ તો મહારા દીનને ખાતર ન મહારે લડવું પડશે.”

“નહિ, નહિ, તેવી રીતે દીનની વિરુદ્ધ બડબડવાનું અને ગાયનું નામ અગાડ કરવાનું કામ તો ભાઈ સાહેબને ન સોંપ્યું છે! હું તો રામ અને રહીમને એક સરખા ન સમજીને સ્થાપવા માગું છું.” હિંદુ મુસલમાનદોદીન ઔર એક “રામ ઔર રહીમ.” ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવા સમયે લડનારા સીપાઈઓનો મુખ્ય રણનો બોલ આજ હોતો. અને છેક ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં લડતાં મરાઠા સરદારના મુખમાં આજ શબ્દો હતા.

“ઘણું સાંઝે. ત્યારે આપની શી આજ્ઞા છે;” તે પડાણે સભ્યતાપૂર્વક કહ્યું.

“તમે મહારો પેશામ અહમદશાને સ્વયંને, કે શાહવઢી વજરને, વા સુન્ન-હદૌલા લખનૌવાલાને, કે બરેલીવાળા હાફેઝ રહેમતને, કે પેશા ફત્તા નજબુદ્દૌલાને, અને જો તેઓ મહારા દત્તાઈના* મૃત્યુનો જવાબ આપવાને રાજ ન હોય તો તમારા શાહના સૈન્યમાંના કોઈ પણ મોટામાં મોટા અમીર ઉમરાવને પહોંચાડો.”

પોતે મરાઠા સૈન્યમાંના કોઈ મોટામાં મોટા સરદારની પાસે ઉભેલો છે એવું અત્રે સમજી જતાર ઘોસ મહમદે કહ્યું, “હિંદુ, તમે બહુ મોટી મોટી વાત કરો છો, પણ વાઝ, તેઓએ તમારું પદ શી રીતે જાણવું?”

“હો આ આપને,” કહીને તેણે પોતાની આંગડીપરથી એક રૂપાની મોહોર છાપની વીંટી કાઢી આપી અને પૂછ્યું; “હવે કહો વાઝ તમે અત્રે કેમ આવ્યા છો?”

આ શબ્દો અકસે લાગશે એમ નથી; કારણ કે તે સમયે પણ મરાઠા સૈન્યમાં અનેક મુસલમાનો અને મુસલમાની સૈન્યમાં સુન્નહદૌલાના વિભાગમાં કેટલાક હિંદુઓ પણ હતા. તેઓને પોતાના પક્ષમાં લાવવા બાદ સાંહેબના સર્વ પ્રયત્નોની નિષ્ફળતાએ ન શિદ્દ ફરી આપ્યું છે કે આ જે સાથે સાથે વસતી જતોમાં ધર્મની સહન શક્તિ આવતી જાય છે અને તેથી ધર્મને માટિનું યુદ્ધ (જેહાદ) તેઓમાં થઈ શકે તેમ નથી-તેમાં પણ આ બોલનારના વંશને તો તેઓના ધર્મના સહનશીલ દેવાયી આ શબ્દો અત્રે અનુચિત નથી.

* મરાઠાઓ પણ રાજપુતોની માફક જ વંશપરંપરા પોતાને થયેલું અપમાન કે નુકસાન મનમાં રાખી મૂકે છે અને તેથી જ બંધ પામીને નજબુદ્દૌલાએ વિસાદ કીમત સાથે સદિશા ચલાવ્યા હતા (આંટ)

સત્તરમા અને અસાદમા સૈકામાં સામાન્ય રીતે દરેક મોટા માણસ લખવા વાંચવામાં અશક્ત હોવાથી પોતાની સાથે સાદી અથવા પોતાના નામ ઇપની મોહોરબંધ રૂપાની વીંટી આંગડી ઉપર રાખતા અને તેવડે જ સદી પણ કરતા.

ઘોસ મહમદ પોતાના આગમનનું કારણ રણુરથલપના આ ગ્રાડ પાસે કહે છે તેટલામાં આ વાર્તા સાથે ગાઠ સંબંધ ધરાવનાર અને આ લરાઈમાં મોટામાં મોટા ભાગ લેનાર આ મહાન સરદારના દેખાવનું અને વસ્ત્રાલંકારનું ટુંકે વર્ણન આપણે ફરીશું કે વાંચક ફરીથી તેને જોતાં જ આજખી શકે.

તે મધ્યમ કદનો પણ સુંદર બાંધાનો માણસ હતો, પરંતુ સેહેજ વધારે ભરાઈ હતો. દાઢી અને મુખ ઢાંડીને, નસકોરાં સુધી પહોંચતા સાંકડા પણ ખેત ખરફ જેવા એક પટકથી તેણે બોકાની વાળેલી હતી અને તેથી તેનું આખું મુખ દેખાતું નહોતું—તોપણ જે ભાગ દેખાતા હતા તે ઉપરથી તે એક સુંદર ધાતના અને સાધારણ રીતે સમ પ્રમાણના અવયવોવાળો દેખાવડો પુરુષ કહેવાઈ શકાય. તેનું નાક ઘટમદાર, સીધું અને પાતલું તથા મોટાં અને નરમ છિદ્રોવાળું હતું; બોકાનીના છરાઓમાંથી દેખાતું કપાલ બાહરે પડતું લાગતું હતું. તેનાં ભવાં કમાનની માફક વળેલાં પણ સરખાં, આંખો એક નતનો આકર્ષક ચમકારો કરતી, અને પાંખાંણો લાંબી હતી. તેનું લલાટ વિશાળ અને ચતુષ્કોણ જેવું હતું, પણ તેની શુદ્ધિ અને દૃઢ મનને પ્રકાશતું હતું. તેનું માથું ગોળ અને વાળો ચળકતા ખરોખર હોળેલા હતા અને તેની મુખ-મુદ્રા તથા આખા શરીરના ઉપરથી તે બાહ્ય દેખાવનો શોખીન તેમજ પરાક્રમ કરવાને આતુર હોય એમ સ્પષ્ટ માલમ પડતું હતું.

ખુલ્લા નારંગી રંગના તોરા અને ગુન્જાવાળા ચંદેરી પટકાની સિંધિયાશાહી ત્રિકોણાકાર પાઘડી તેણે બાંધેલી હતી અને તે પાઘડીની વચમાંથી તેના લાંબા વાળની મસ્તક ઉપર વાળી લીધેલી ગાંઠ દેખાતી હતી. પાઘડીની ઉપર એક ઘેરા લાલ-રંગનો સોનેરી પટકો બાંધેલો હતો, જે છાંડીને નીચો કરતાં કાન, આંખ, કપાળ, અને ગરદનના ભાગોનું રક્ષણ કરતો હતો. આ ખુલ્લા રંગનાં વસ્ત્રોમાંથી તેનું કાળું મુખ સ્પષ્ટપણે દેખાતું હતું. તેના ગળાનું રક્ષણ તેમાં પહેરેલો સુવર્ણની શેરેવાળો મોટો કંકો કરતો હતો. ગુંઠણ સુધી પહોંચતો એક ભૂરા રંગનો રેરામી સુવર્ણના ખીચા-ખીચ ભરત કામવાળો અંગરખો તેણે પહેરેલો હતો. આની ઉપર કોણીઓ સુધી પહોંચતી બાંહીઓવાળો બફ રંગનો એક સુંદર કબજો પહેરેલો હતો અને આ કબજાની ચારે તરફ સુવર્ણની ચાંદીની, પીતલની, અને ખરા લોહાની ગોળ બડી બડી તક્તીઓ એટલી તો લગાડેલી હતી કે તેમાંથી નીચેનું કંપડું દેખાવા પણ પામતું નહોતું તથા રિપુની તરવારને શરીરમાં જતી અટકાવવાને તે પૂરતું દૃઢ હતું. તેના હાથના રક્ષણ માટે લોખંડની બળીદાર વજ્ર મુદ્રિ બાંધેલી હતી, પણ તે હીરા માણેક આદીક કિમતી પાર્થિવ પદાર્થોથી એટલી તો ખીચાખીચ ભરેલી હતી કે તેની અસલ ધાતુ તો માલમ પણ પડતી નહોતી. અંતઃદેશીય યોદ્ધાઓની માફક તેની કમરપર કોઈ પણ નતનો બંધ નહોતો, પરંતુ તેના બેય ખભાઉપર “પરતકી” અથવા પહોળા પટાઓ નાંખેલા હતા. તેમાંના ડાબી તરફના પરતકીમાંથી જે વિલાયતી ઉંચી નતની રૂપામાં મેદેલી ખંડુકો હતી અને બીજી તરફ તેના સરંભમના દાખડાઓ હતા. ખીચાખીચ ભરતવાળા ગોગીરપર તેના અંગરખો પથરાઈ રહેલો હતો. તેના ઉંચે આવેલા ઘૂંટણોની આગલ નીકલી

આરેલી આમરી, તેની નાંચેના મેવળાંચો સાથે વિદાય દર્શાવતી હોય તેવી દેખાતી હતી. તેની ટાળી ધુરી ઉપર જે રોનાની કડીઓ ખોલેલી હતી. તેના બરા પગમાં બંધવા આંકડા પંચવાળા દેશી બેરા હતા અને કપાના પાવડામાં તે બેરેવલા હતા. તેની બંદુકો અને હાથગાંતો લાંબો ચળકતો કાળા રંગના અગિયાર ચોલાદના બાકા ચાળો બામ્બુ, જે સસુદ્ર કૃષ્ણને પકડવામાં વપરાતા સળીયા જેવો લાગતો હતો, તે સિવાય તેની પાસે “ઘોપ” નામની પોર્ટુગીઝ તરવાર હતી. યુરોપીયન લોકોએ “બહાદ્રી” અથવા “શીરંગ”ના વર્ણના જે અનેક શસ્ત્રો આ દેશમાં પ્રાપ્ત કર્યા હતાં. તેમાં આ તરવાર મરાઠાઓને વધારે બંધબેસતી થઈ પડી હતી, અને તેનો ઉપયોગ તે લોકો બહુજ કુશળતાથી કરતા હતા. આ તરવાર લાંબી અને પાતળી, એક તરફની ધારવાળી, હલકી અને બેવડી વડી બધે તેની નરમ હોય છે અને તેના ઉપર મરાઠાઓએ પોતાના હસ્તને બંધબેસતી થઈ પડે તેવી ટોપકી જેવી મૂંઝ લગાડેલી હતી. આ સરદારની તરવારની મૂંઝ તો રત્નની ખાણ જ બાંધે હતી. તેને કુચરમાંથી લટકાવેલી ન હોતી, પણ પગની નીચે નરમ ઝાગીરપર દાખથી ટેકવી રાખતા હતા અને જે વધારે થાકમાં કે ઘોર યુદ્ધમાં પણ તેને તેમને તેમ દાખી રાખતો તે વધારે કુશળ કહેવાતો—તેને આ સ્થલેથી ખેંચી કાઢવી સહેલી પડતી તથા તે સ્વાર પડી જતો તો તે પણ તેની સાથે પડતી હતી.

તેનો અશ્વ પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો હતો. તે એક સુંદર સેહેજ ભુરાસ પડતા રંગની કાઠીયાવાડી ઘોડી હતી. તે હચી ઘોડીનું માથું ઉચું અને હરણના મુખ જેવું પાતલું હતું. તેના કાનો ઉપરથી વળેલા તથા અંદરની બાંજુએ ઢલતા હતા અને ન્યારે સ્વાર તેને પાવડો મારતો કે તે માથા ઉપર વડી જઈને એક બીજાને અડકતા દેખતા હતા. તેના માથા ઉપર રોનેરી ભરતકામનું લાલ કપડું ફાંકેલું હતું. તેના પાતળા પગ અને લાંબાં પણ નરમ કાંડાં, તેની હડી પીઠ, અને લાંબાં કમાન જેવી બળવાસી પણ નરમ, બંધ, જે કે આજ કાલના ગહારા વાંચનારને તેના પાશ્વિમાલ્ય વિચારો પ્રમાણે સારા નહિ લાગે, પરંતુ તે વેળાના ઝડપ અને અવધેવની સમતા જોવાવાળા હિન્દના યોદ્ધાઓને તે બહુ જ પ્રિય હતા અને તેણીની ત્રાતી લોહીયાળ આંખો, ખોલા થતાં ગહારા નસકોરાં, સ્થળે સ્થળે ફુલી ગયેલી નરોને દેખાડતી ફેશમ જેવી ચલકતી અને સુંવાળી તેની આમરી, અસ્થિર સ્નાયુઓ, લોખંડ જેવા દૃઢ અવયવો, ગહાના પણ ચપટા અને યોગ્ય સ્થાને આવેલાં તેણીના સંગીન હાડકાંઓ અને દૃઢ સાંધાઓ, તેવી જ રીતે આજના સરતના ઘોડાઓને હિંદનારાઓ પસંદ કરે.

અકાળોના આગમનનું કારણ સમજતાં, આ મરાઠા સરદારને જરાક પણ વિલંબ ન થયો પણ તેને કાંઈ આ વાંતની દરકાર હોય એવું જણાવું ન હોયું. પણ આટલા વંખતમાં આખી-વેરાગણના દૃશ્યમાં અનેક જતના વિચાર તરંગો ઉદ્ભવીને રમી જતા હતા અને છેવટે તેણીના ધૂનતા હસ્તોએ માથાપરના વસ્ત્રને અગાડી ખેંચીને સુખ ન દેખાય તેવી રીતે ખાંચ્યું.

ધોસ મહમદે જોલવું પૂરું કીધું કે તેણે કહ્યું, “એક સ્ત્રીને અમારી છાવણીમાં મોકલી છે કેમ? અમારા માણસોમાંના કાઈતી તે પ્રિયતમા હશે તો તેની મને શું રકાર છે? આજ ‘બહીરા’ અમારી સઘળી જોરાશી ખાઈ જાય છે, અને કદાચ

અમોને સ્વહસ્તે જ તે બધાનો નાશ કરવો પડશે. તમો તેણીને ત્યાં કબિલા મહારા માણસોને સોંપી દો.”

તેણે પોતાની ઘોડીને પાછા ફરવાને ફેરવી અને કોઈ પ્રકારની વીળલી શરીર- માંથી પસાર થઈ હોય તેમ એકાએક આ સ્થીર પુતલી સચેત થઈ ગઈ. પણ તે એક ક્ષણે ભરે તેટલામાં તો પેલો વૃદ્ધ નટ, તેણીના માર્ગમાં પડ્યો અને છેક ભૂમિ સુધી નીચા વળીને પે હાથ નેડી પગે લાગી બોલ્યો, “સરકાર છત્રપતિકો દોહાઈ! મુઝકો સંગ લે નંધયે! રામજી કી આણુ!”

“મર, ખડ—”, શરૂઆતમાં જ પોતાની ઘોડીની લગામ ખેંચતાં અને “બસ” હચ્ચારી તેણીને ઉભું રહેવાને સુચવતાં, તે દક્ષિણી નાયક બોલ્યો; “બટ્ટા, તારે મહાં શું કામ છે?”

“રક્ષણ કરો, સરકાર હું ખીહું છું.”

“તું શાનો ભય રાખે છે.”

“મને બધી તરફથી ડર લાગે છે! હું નટ છું અને મરાઠાઓના મિત્ર-મુરબ- મલ નટની રૈયત છું. હું મહારાજાકરાના લખ્તનો બંદોબસ્ત કરવાને કર્તાવ આપ્યો હતો અને હવે ભરતપૂર પાછો ફરવા મહાઈ છું. મહા મુશ્કેલીથી અને આ કમદા અમીરોની (ધોસમહમદ વગેરેને ખતાવીને) દયાથી હું મુસલમાન હાજીમાંથી છવતો અત્ર આવેલો છું; અને હવે આટલે દૂર મહારા હિંદુઓમાં આવીને જ હું મરીશ. અરે મને બચાવો!” કહીને તે ખૂટો ધુલવા-લાગ્યો.

“ભૂઆ તો ખરા! આ લૂચ્યાનાં ઢોંગી કામ, કાકાજી આણખીં કિતી વર્ષા કાઢાયચા આહે—” તે સરહારે મરાઠીમાં જ કહ્યું અને પછી કાંઈક વહેમ પડ્યો હોય તેમ ધોસમહમદ તરફ જોયું. પણ તે વૃદ્ધ અકધાન બિચારો કાંઈ પણ જાણતો નહોતો, તેણે તુરત જ કહ્યું, “વલ્લાહ બિલ્લાહ! ગોસો અને કુતુ લોકા કાસમ! આ પાછને હું ખીલકલ આજખતો નથી. (જેમ તે હાલ આપતું શરણ મારે છે) તેમ જ તેણે મહારી પાસે પણ (ઢોંગ) કીધા હતા. હવે તમારી મરજી પડે તો તેને હમણાં જ મારી નાખોને! જો તમારી ઇચ્છા હોય તો હું જ તેને તમારી સામે મારી નાખું.”

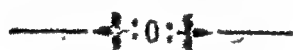
“ઠીક, દાદાં, તુમ્હી ઇચ્છા અસલ તર તુમ્હીં પણ હેં બાયકો સંઘાધી નં, ઇનકી સંઘ તુમ પણ ચાહિયે મરો-ચાલ ખીલલી!”

આ ખાલ નીકલતાં જ તે ઘોડી એકદમ કૂદી અને પછવાડે ધૂળોના ગોટા ઉડાડતી મરાઠાઓ પાસે આવી પહોંચી. તેઓની પાસે આવતાં જ તે ક્ષણભર ઉભો કાંઈક કહ્યું, અને પછી અરધા માણસો સાથે એક પળમાં જ ઝાડી પછવાડે અદૃશ્ય થઈ ગયો—ખાજીનાં મેળામાંનાં એક માણસ અગાડી ગયો અને ક્યા મનુષ્યોને મરાઠા હાવ-ણીમાં સહીસલામત પહોંચાડવાને પોતાના સ્વામિયે કહ્યું હતું તે પૂછ્યું. ધોસમહમદે મેરાગણને ખતાવી અને ખીજી પળમાં તો તેણીને ઊંટપરથી ઉતારવામાં આવી. ઉતરીને તેણીએ પોતાની પાસેનું અરધું ધન ધોસમહમદ અને તેના સાથીઓને આપ્યું, અને ખાજીનું પીઠપર ખાંધીને, હાથમાં ખીન લઇ, મરાઠાઓ સાથે ચાલવાને તૈયાર થઈ ગઈ.

ધોસમહમદે પાછા ફરતાં હિંદુ યોદ્ધાને પૂછ્યું; “પણ ભાઈ, જે સુંદર યુવાન સરહાર મહારી સાથે વાત કરતા હતા તે કોણ છે?”

“તે”-તે મરાઠાએ ગર્વ સહિત ઉતાર આપ્યા. “વાહ! તેણે તને છુત્તી નહીં શું
એ તો મહારા સરદાર ફાંકડા ગમેશ્વર-દક્ષિણના સંન્યના મુખ્ય અમલદાર-સેફ્ટે
ભાઈ સાહેબો અને રાવ સાહેબો જેના ઉપર આવારી નાખીયે તેવા શૂરા પાઠા-
સીપાઈઓના સાચા રનેલી-સમરવિજયી-જેની બરોબરી હિંદમાં આજે કોઈ પણ
કરી શકે તેમ નથી એવા વીર પુરુષ, હિંદુસ્થાનમાંની મરાઠા સનાના મુખ્ય સ્થળ-
અધિષ્ઠાત મહાદાદરાવ સિંધિયા સરકાર પાહાદર હતા.”

આ શબ્દોથી ઘેરાયેલ પાછી ચોંટા અને ગભરાયેલી જાગૃતિ, પણ કોઈનું ધ્યાન તેની
ઉપર નહોતું-અને પછીથી ટાળાઈએ સામસામે મળે યોદ્ધાવારમાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

પ્રકરણ સાતમું.

મરાઠા લશ્કરની ધાવણી.

મરાઠા લશ્કરની ધાવણી પાણિપતના મેદાનમાં તથા તેની આસપાસના ખેતરોમાં
પથરાઈ ગયેલી હતી, અને દોઢ સૈંકા પૂર્વે તે ગામ કેરું હતું તે વર્ણવ્યામાં
કોઈ વિશેષ જ્ઞાન થવાનો સંભવ નથી, તેમજ તેમ બરોબર થવાનું પણ નથી. આ
દોઢ સૈંકામાં હિંદુસ્થાનમાંના નહાના મોટા દરેક-શહેર અને ગામમાં એટલો તો
ફારકેર થઈ ગયેલો છે કે જે તે વખતનો કોઈક વતની-આપણા અમેરિકન મિત્ર
રીપવાન વીક્સની* પ્રમાણે-આજે પાછો તે સ્થલે આવે તો તે ગામને કે ઘરોને
કદીપણ વર્તી શકશે નહિ, પણ હલકો આપણા ચાહેવેદના સંખ્યા સુદામાની
સ્થિતિનો તેને કાંઈક અનુભવ આવશે. આ દેશની રૂઝ-તથા હવા એવા પ્રકારની
છે કે તેના પંજામાંથી કોઈ પણ જાતની અસલ ફરીભરીવાળા પ્રાચીન ભવનો કે
સ્થલો બંધી શક્યાં નથી. પહોરોના પેટમાં હડી કોતરી કાઢેલી ગુહાઓ કે પ્રાચીન
રાજ મહારાજાઓના સમારક સ્થંભો, કે પુરાતન અને હાલના દેવાલયો અને દેહ-
રાઓમાંનાં કોઈ પણ એની નાશકારક અસરમાંથી બંધી શક્યાં નથી-અને જેનો આ
હવા પાણીએ બચાવ કીધેલો છે તેમાંના કેટલાકનો, રાત્ર્યની થયેલી અનેક ક્રાંતિ-
ઓને કીધે-ચશ્વરી કે પરાહત-ત્યાંથી પસાર થતાં દલોએ-નાશ કર્યો છે-જ્યારે
તે બેચ નાશકારકિઓથી દૈવ પ્રભાને બચેલાઓનો અંગેજ વ્યાપારિઓના પદાર્થો
અને સુધારાઓને નામે પ્રચલિત નવીન રીતભાત (દેશનો)ના પ્રભાવે, એવા તો
રૂપાંતર કરી દીધાં છે કે તેનું મૂળસ્વરૂપ કદપતાં પણ હરકત પડે. ક્યાંક જૂની
વાવો અને તલાવો પૂરાઈ ગયાં છે, તો કોઈ સ્થલે પુરાતન દિવાલોને તોડી પાડી
છે-ક્યાંક નવા માર્ગો કઢેલા છે, તો અત્ય સ્થલે ઉધાનોને કાઢી નાંખીને ચોંગાન-પોલો-
કુટખોલ-કીકેટ-આદિક અંગેજ રમતો રમવાને ચોખ્ખું મેદાન બનાવેલાં જોવામાં આવે છે-
કેટલેક દેહાણુ સેનિરી રંગના પીલા પુખ્તોથી લગી રહેલા સરસાવના અને સુરા રંગના
પુખ્તભારથી ઝુકી રહેલા અલસીના ખેતરોને સ્થળે, મોટા મોટા પાક રાજમાંગો કે
અગ્નિરથોની સરકો દૃષ્ટિએ પડે છે-તો ક્યાંક રાજમેદોલોતી ભવ્યતાનો અને સુંદ-
તાનો નાશ, ઉન્નત થયેલા અધિકારીઓએ પોતાના મનના ફાંદાને અનુસરીને ચુનાથી
થોળી નાંખીને-કરેલો નગર પડે છે. આ સ્થાનિક ફેરફારમાં જીવનસાધન પ્રાપ્ત

* વોશિંગ્ટન ઇસ્ટિંગમાંનું એક પાત્ર.

કરવાની નિરંતર પ્રવૃત્તિને વશ થયેલા મનુષ્યોએ કરેલો કારકેર અમહારિક જ લાગશે. ન્યાં આગળ તે વખતે મહોટા મહોટા શહેરો કે ગામો વસતાં હશે ત્યાં તે આજે પાંચ દસ નહાતાં ઘરો કે ઝુપડાં, કે વાવેલાં ખેતરો કે ઉત્તર મેદાનો. નેરો-અને ન્યાં પ્રથમ ખીયાખાન નંગલ તેણે જોયું કે સાંભળ્યું હશે, ત્યાં આજે તે નરનારીના મંગળસમૂહથી ભરેલા જાહોજલાલીવાળાં મહાન નગરો અને શહેરો પ્રલક્ષ કરશે-કે જે નગરો અને શહેરો, પોતાના સમુદ્રના કે અગ્નિરથના વિશ્રામ સ્થળના સામિપ્યને લીધે, હિંદુસ્થાનની લક્ષ્મીને મૈયેરપુર અને ઊંરમાંગહામમાં ત્વરાથી અને અનુકૂળતાથી પહોંચાડવાના કામનો દીર્ઘ પ્રયાસ રાત્રિ દિવસ ક્યારે કરે છે. જે સ્થાને તે રહેતો હશે ત્યાંથી તે તેના વંશજોને આવા કોઈ નગરમાં જઈ વસેલા, પોતાની માનુષ્ય-મિત્ર દારિદ્ર્યાવસ્થામાં લાવનાર વિદેશી વ્યાપારને, સતત ઉત્તેજિત કરી રહેતા નેરો-અને ઉદ્યોગ-કળા અને બુદ્ધિમાં તથા કારીગરીમાં વિખ્યાતી પામેલા પોતાના દેશને તે નહાની મહોટી દરેકે દરેક ચીજ માટે, વિદેશી કારીગરોને આધિન વર્તતી જોઈને પોતાની જનેતાની આ દુઃખદ અવસ્થા માટે તથા પોતાના વંશજોની આજીવન બુદ્ધિ માટે, જરૂર શોક કરશે. તે કાળના હિંદના પ્રાચીન સાધનોને અદૃશ્ય થઈ ગયેલાં જોઈને તથા અપરિચિત નવીન પાશ્ચાત્ય સાધનોના સમુદાય દેખીને, તે વખતનો મનુષ્ય તો આજના સમયમાં બુદ્ધિમાન હોવા છતાં પણ, જરૂર અને બુદ્ધિહીન જેવો બની જશે. આવા-તે વખતે વસ્તીથી ભરેલા, પાકી ખાંધણીવાળા, અનેક ઘરોવાળા અને ચારે તરફ મંજુલ કોટ કિલ્લાવાળા શહેરો આજે વર્ણન આપવાને મહારાજાનેવાની કલમમાં શક્તિ નથી.

પાણિપતમાં મરાઠા છાવણી હતી એમ કહેવા કરતાં મરાઠા છાવણીના એક ખૂણામાં પાણિપતનું મેદાન આવેલું હતું એમ કહેવું વધારે અર્થપ્રાપ્ય કહેવાશે; અને મરાઠાઓએ રક્ષણ કરવામાં એક તરફની ઢાળરૂપે તેનો ઉપયોગ કરી રાંકાય તેમ પોતાની છાવણી ગોઠવી હતી. છાવણીની ચારે તરફ કુરુક્ષેત્રનું મહાન મેદાન આવેલું હતું-અને તે વિશાળ યોગાનમાં અહીં તહીં આવેલાં છટાં છવાયાં ઝાડોની સાથે કે નહાના આતુર્માસમાં ઝડપબંધ વહેતાં ઝરાઓની સાથે જ દૃષ્ટિ અથડાતી-તે જગ્યા એટલી તો સરળ હતી કે તેને સપાટ મેદાન કહેવામાં કોઈપણ જાતની અતિશયોક્તિ કહેવાય નહિ. આ કૌરવપાંડવોનાં પવિત્ર રણક્ષેત્રમાં-જ્યાં ઉગેલા અનેક ઝાડો અને ખેતરોમાંના પાકોને મરાઠા સૈન્યના મનુષ્યોને તથા અશ્વોને ખેરાણી પૂરી પાડવાના હેતુથી આ વખતે આકાળે કાપી નાંખ્યા હતા ત્યાં-મનુષ્ય હસ્તથી નોંધાયેલા ઐતિહાસિક કાળની પૂર્વેના દુરના કાળમાં, અત્ર આવા વસેલા આર્યોના પૂર્વજો, દ્રોણ યુધિષ્ઠિર અને બિષ્મ, અર્જુન અને કર્ણ, દુર્યોધન અને ભીમ, કૃષ્ણ અને સાત્યકી આદીક મહાન નર વીરો લડ્યા અને પડ્યા હતા. અત્રથી થોડેક દૂર જ-ત્યાર પછીના કાળમાં અનેકવારના સ્વતંત્ર થવાના મહા પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ પરતંત્ર દશાને દૂર કરવામાં નિષ્ફળ નિવડેલા-હિંદના યુવોના ગળામાં વિદ્યર્થી રાજ્યકર્તાઓની જુસરી પ્રથમ વેળા પડી હતી. આ જ સ્થાનની નજીકમાં શાહજીની મહામદ ધોરીની સાથે યુદ્ધ કરતાં, હિંદનો પ્રખ્યાત મહારાજાધિરાજ* દિલ્હીપતિ આહાણ

*હિંદમાં આવવા લાગેલા ચવન સૈન્યોની સામે અનેક વાર વિજયવંત સામે થનાર અને હિંદનો છેવટનો જ આર્ય મહારાજા “રા પીથોરા” અથવા પૃથ્વીરાજ

કુળ ભુખારુ 'રા' સીધોરા' અથવા 'પૃથ્વીરાજ' પોતાના મિત્રો અને ખાસ સહાયકો સામું દરાય અને હુમીર હાડા સહિત પડયો હતો ત્યાર પછી, એ જ સ્થળે હિંદના રક્ષણ અર્થે યુદ્ધ કરનાર લેફ્ટીવંશના હિલ્લીપતી ઈશ્રાદિમખાન, પોતાના રાજ્ય ઉપર આવેલા મોગલોડખી તીરોના દોળાને નિવારતાં નિવારતાં કાય પામ્યા હતા- તે જ મહાન વિજયી શાહનશાહ આખરે, પકાણ વંશના રાજાને નામે રાજ્ય કરનાર, રાજ્યધાણી મુસલમાન ધર્મનો સ્વીકાર કરનાર તે સમયના યોદ્ધાઓ અને રાજ્યકાર્ય કરનારાઓમાં ગણાતિ પામેલા હિંદુ રાજ્યાધિકારી હેમૂને હાર ખવાડી હતી, અને આ છેલ્લા હિંદુ યોદ્ધાએ પોતાના દેશની વિરક્તમાં જ પરિણામ આપનાર આ મેદાનમાં જ પોતાના પ્રાણ ગોચરો હતા. જે મહાન શાહનશાહોએ, આ દેશના મૂળ સ્વામિઓનો નાશ કરીને, પોતાની સત્તા આ સ્થાનમાં સ્થાપિ હતી, તે જ મહાન ખાખર અને અકબરના મોગલવંશની આજે કાંતિ અસ્ત થતી હતી. આ જ સ્થળે એક મહાન સૈન્ય-હિંદના પુત્રોનું અને હિંદુઓનું જ બનેલું બળવાન-પ્રભાવશીળ સૈન્ય-આજે ફરીથી વિદેશી, તેમ જ ઈસ્લામ ધર્મના અનુયાયી બનેલા મોઢા સૈન્યની સામે થવાને, આવેલું હતું. અનેક વેળાં હિંદના શુદ્ધ સંનાતન બ્રાહ્મણ ધર્મનો ઉચ્છેદ કરનારાઓને જ વિજયમાળ અર્પણ કરનાર આ ભૂમિ ઉપર જ મહાન સદાશીવરાવ ભાઈએ પણ જાવણી નાખી હતી. જે એ બ્રાહ્મણ હો કે રાજપૂત હો-હિંદુ હો કે મુસલમાન હો-આ દેશના પુત્રોને-હિલ્લીના અધિપતિઓને-અનેક પ્રકારના શુભાશુભ મુહુર્તને માનનારા અને મનાવનારા લોકોને અને તેના નેતાઓને-માટે નિરંતર જીવલેણ નીવડેલી આ રક્તપાનની-હિંદના બળદેના રક્તપાનની ઇચ્છાવાળી તૃપાતુર ભૂમિ ઉપર-આ સદાશિવરાવ ભાઈ! આજે તને કાણ ધસડી આણે છે? કેમ હર વિધાતા! આ બ્રાહ્મણ! આ હિલ્લીપતિ! આ હિંદના અસ્ત થતા દીપકને અંતનો પ્રકાશ આપનાર શંકરા! તને આજે આ હાર અને મૃત્યુના દર્શન કરવાનારી વિકાળ ભૂમિ ઉપર; એશિયાખંડને પોતાના લશ્કરી બળથી કુલવી મૂકનાર, આ પકાણ શાહની સામે ખેંચી લાવે છે.

આપણી નાયીકાએ જાવણી પાસે આવતાં જ, પકાણ સૈન્યના એકએકના હથેલી પોતાનું રક્ષણ કરવાને ભાઈ સાહેબે લીધેલા ઉપાયો, લેયાં-તે વખતમાં લેવામાં આવતા અચાવ કામોથી આ સ્થળનું કામ વધારે દૃઢ અને યુક્તિપૂર્વક રચેલું માલૂમ પડતું હતું અને આમાં તે સમયે પાશ્ચાત્ય લોકોમાં પ્રવર્તિ રહેલી રીતિના દર્શન થતાં હતાં. રેઓનાં હાથ નીચે શિક્ષણ મેળવીને નિપુણ થયેલા ઈશ્રાદિમખાન ગાદીએ આ અચાવની રચના કીધી હતી અને તેણે પોતાની દેખરેખ નીચે જ સર્વ કામ કરાવ્યું હતું. તળાવ અને હલ્લી ખાઈ તથા માટીની બંધી દિવાલવાળા નિયા, પહોળા, પણ કોણાદાર બૂરજ (Bastion and profiles) જે તેપોના અંતરાળમાં ખેંચેને સાથે નાશ પામેલી અટકાવવાનાં હેતુથી બાંધેલી સંગીન દીવાલો (traverse), જે જે બૂરજો જેના સંગીનપણા ઉપર ખાસ ધ્યાન આપેલું હતું.

એમણાના આ યુદ્ધને ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાંના 'હિસ્ટોરિયસના' યુદ્ધ સાથે કેટલેક અંશે સરખાવી રાકાય તથા ખેવ યુદ્ધ લગભગ સમકાળી નજરે હતાં. આ મહારાજાધિરાજ નિષે અનેક રાસાઓ રચાયેલા છે ને તેના મિત્ર અને સંગી ચંદ ખાશિરની વાણી દરેક સ્વદેશવત્સલ આર્થે મનન કરવા યોગ્ય છે.

હવે તેની વચમાં પડદાની માફક બાંધેલી હતી, પણ ખૂરજો કરતાં દૃઢતામાં કિતરતી દિવાલો (Curtain) તથા આ દિવાલો અને ખૂરજોના આથામાં કોઈ પણ માણસ સંતાઈને પોતાનું રક્ષણ કરી નહિ શકે તે હેતુથી તે ભાગોમાં તોપોનો માફે પૂર્ણપણે અને સરળતાથી કરી શકાય તેવી રીતની તોપોની વ્યવસ્થા (Flanking fire) કરી હતી. પહોળી અને છાંયેરી આઈ-જેમાં માણસો પડી જાય તે હેતુથી-ખાડાઓ ખોદેલા હતા, તથા તેમાંથી આવવાનો પ્રયત્ન કરનારને વાગે તેવી રીતે અણિયાલા કટેરા ઉભા કરેલા હતા તથા જેની બહારની બાજુની નજીકમાંથી છૂપો ઢંકાયેલો માર્ગ કરેલો હતો, ભીંતોના રક્ષણાર્થે ખાડીમાંથી નીકળેલી માટીના બનાવેલા ઢોળાવવાળા આથા (Revuee or Glacis)-આ સર્વ રચના પૂર્વ દેશોના લોકોની યુદ્ધ વ્યવસ્થાથી એટલી તો વિચિત્ર હતી કે તે પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ પામેલા વ્યવસ્થાપકની જ છે એમ જોનાર સહેજે કહી શકે-તો પણ તે કામની રચના અને સામાનનો ખર્ચ, જોનારને, તે કામ, કામચલાઉ તાત્કાલિક રક્ષણાર્થે કરેલા છે એવું ન દેખાડતાં, કાંઈક દીર્ઘકાળ માટે તે ચોખ્ખાલા હોય એમ ભાસ કરતા હતા. સમાનતા આણવાને માટે લીધેલો પ્રયાસ, તથા વધારે નળણા અને વધારે મજબુત સ્થળોની તપાસ વિના સર્વત્ર કરેલું એકસરખું બાંધકામ, એક સૈનિકને તેના રચનારની બુદ્ધિમાં તથા પ્રીક્ષક શક્તિમાં ખામી દેખાડતી હતી, તથા હુકમાં હિંદના ખીજ વિષયોનું અતુકરણ કરનારાઓમાં મળતા સામાન્ય દોષો, આ સ્થળે પણ દર્શિત થતા હતા. આપણે જોયું છે કે પાણિપત, મરાઠા ઇાવણીની એક તરફની ઢાળનું કામ સારું હતું. તેની પ્રાચીન માટીની દીવાલોને હાલના સંજોગોને અનુસારતાં રક્ષણના કામમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવી રીતે સુધારી વધારીને વધારે મજબુત તથા સંગીન બનાવી લીધી હતી; તથા તુરતની બનાવેલી નવી દિવાલો અને ખાડીઓ સાથે જોડી દેવાનો અને તે તરફનો બચાવ તેવી રીતે મજબુત કરી લેવાનો પણ પ્રયત્ન કરેલો જણાતો હતો. ઉપર રક્ષકના ઓરડાઓવાળા તેના મહેરાબદાર પથ્થરના મહોટા દરવાજાને ઇાવણીના તે તરફના દ્વારરૂપે વપરાય તેમ તેમાં વધારો કરીને ફેરફાર કર્યો હતો, તથા તે દરવાજાની સામે જ માટીનો અર્ધચંદ્રાકાર ઢોળાવ બનાવીને, તેના ઉપર ઇાવણીના રક્ષણ તેમ જ ભક્ષણમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવી રીતે બે તોપો ગોઠવેલી હતી. પરંતુ આ દ્વાર સમીપ તે મરાઠા સૈન્યના માણસો આવી પહોંચ્યા તેની પૂર્વે તો, આપણી વાર્તાની નાધીકા અને તેની પછવાડે આવેલો પેલો ખૂદો નાટ્ય, તેમનાથી છટા પડી ગયાં હતાં.

આ દરવાજાથી સાંચેક વારને છટે એક નહાનું, સૂકું નાળું, અર્ધચંદ્રાકારે વળીને, મેદાનમાંથી ચમુનાઈ તરફ જવું હતું અને તેના તટ ઉપર આવના, પીપળાના અને આવળના ઝાડોની હાર લાગેલી હતી-જે હાર ત્યાંથી થોડા અંગાડી આવેલા એકે ઓરડા અને નારંગીના ઉદ્યાનમાં, પૂરી થતી હતી. આ નહાના બાગમાં એક તેવું જ નહાનું મંદિર અને મઠ હતાં. જે શત્રુની ગુપ્ત યોજનાઓને તથા અણચિંત્યા હઠીને અતુકજ થઈ પડે એવું ભયાનક સ્થળ આવી રીતે કોઈ પાશ્ચાત્ય સૈન્યના પડોસમાં આવી ગયું હોત તો તેઓ તેનો અનંતાં સુધી તો નાશ જ કરતે, અને જે કદાચિત્તે તેનો નાશ કરે એ ન પરવડતે તો તેનો પોતાની ઇાવણીમાં સમાવેશ કરી દઈને, તેની આસપાસ મજબુતાઈ કરી દેતે અને તે સ્થળ તરફના બચાવ માટે વધારે

સૈન્યની વ્યવસ્થા કરતે. પરંતુ હિંદુસ્થાનના સેનાનીઓમાં સામાન્ય રીતે આવી આવૃત્તિમાં બારીક તપાસ કરવામાં કે ખુસ્તી સાવચેતી સાથેની બારીકાઈથી વ્યવસ્થા નેવામાં આવતી નથી, એમ ઇતિહાસમાં વર્ણવાયેલા અનેક મહાન અને નહાના સુધ્ધાના વ્યૂહો ઉપરથી દર્શાવ થાય છે. આવા જ્ઞાનને લીધે હો, કે ધર્મના વિચારને અનુસરી હો, કે પોતાના સૈન્યના વિનયીપણા વિષેના પૂર્ણ વિશ્વાસનન્ય ગર્વને લીધે હો—ગમે તેમ હો, પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ જણાવું હતું કે મરાઠા સૈન્યે, માત્ર જીવન બાળવાનાં લાકડાં કાપી લેવા, કે ઊંટાને માટે લીલાં પાન કાઢી લેવા, કે ઉધાનમાંનાં પાકાં અથવા કાચાં ફરેક ફળ તોડી લેવા સિવાયનું બીજું કંઈ પણ નુક-શાન તે સ્થળને કીધું નહોતું અથવા તો તે તરફથી પોતાને હાનિ ન પહોંચે તેવી કંઈ ખાસ સાવચેતી રાખેલી જણાતી નહોતી. તો પણ મરાઠાઓ તે તરફના ભયથી બીલકુલ જ અજ્ઞાત હતા એમ તો આપણાથી કહી શકાય નહિ જ; કારણ કે તે મઠ-થી થોડે દૂર તે નાળાના તટ ઉપર તેઓએ ઇચ્છાહીમખાન ગઢીના ચોરા માણું-સોને ચોષ્ટાપહોરાપર રાખ્યા હતા. ઉપર કહેલા અર્ધચંદ્રાકારમાંની એક તોપ; નાળામાં સો વાર સુધી મારો ચલાવી શકે તેમ તેનું મુખ રાખીને ગોઠવી હતી, તથા દરેક જ રાત્રિના વધારે સાવચેતીના ઉપાય તરીકે, દ્વામાછરાવ ગાયકવાડની એક હેદય-હુકમીને ત્યાં રેત ફરવા ઉપર રાખેલી હતી.

મહત્તા દરેકન થતાં જ, પોતાના રક્ષકરૂપે આવેલા વૃદ્ધ પણ લકૃપકુ જેવા મરાઠા સીપાઈને વેરાગણે પૂછ્યું, “રાવ સાહેબજી, પણ દેખાય છે તે મઠ છે શું?”

“હા, અને ત્યાં એક મહાદેવનું મંદિર પણ છે.”

“ત્યાં કોણ રહે છે? તેનો કંઈ રખેવાલ છે કે નહિ?”

“હા, તેના પૂજારી મહારાજ તો ગામમાં રહે છે. પણ એક વૃદ્ધ વિધવા વેરાગણ ત્યાંનું ઝાડુ પાણી કરે છે અને ત્યાં જ રહે છે; અમારામાંના ઘણાકે ત્યાં જઈને ચલમ પીએ છે.”

“એક વેરાગણ ! ત્યારે તો ઘણું જ સાદું. આ ગામમાં મહારા કોઈ સંગાં સંબંધી કે ઓલખાણ પીછાનનાં માણસ વસતાં ન હોવાથી, ત્યાં આગળ એક મહારી જતવાલી વૃદ્ધાની સાથે રહેવાનું વધારે સાદું છે. મને ત્યાં મૂકી જવામાં આપને કંઈ પણ હરકત તો નહિ જ હોય !”

“હરકત શાની, અને તો ‘સરકારે’ માત્ર તમારી સાથે જવાને જ કહેલું છે, પણ કંઈ તમને ઊવણીમાં બંદીબન રૂપે લઈ જવાનું કહ્યું નથી. માટે તમોને ત્યાં ઇચ્છા થાય ત્યાં જાઓ. પણ મહારા કહેવું તો એટલું જ છે કે અત્ર આવા એકાંત અને ભયા-નક સ્થાનમાં રાત્રી કાઢવા કરતાં, મોરચામાં વસવું વધારે સુખકર છે. અત્ર અનેક જાતનાં વિઘ્નો, નિશાના અંધકારમાં નરે છે.”

“કંઈ ચિંતા નહિ. જે લલાટમાં લખાયું હશે તે થશે. મહારા જેવી લીખા-નણને કોણ કનરવાનું છે?”

“એક બીખારણ—”તેને, ચકિત થયેલો તે વૃદ્ધ પગથી માથા સુધી નિહાલતાં બોલ્યો—“એક વેરાગણને માટે આ રૂપ ગ્રહાએ સરજેલું ન હોય—”

બોલતાં બોલતાં તે વચમાં અઘ્રી પડ્યો અને પોતે બોલી દીધું તેના કરતાં કંઈ વધારે શુભ ભાવાર્થ તે સમજી ગયો હોય અથવા કંઈક નવિન વિચાર

આની ગયા હોય તેમ તે માત્ર તેની સામું જોઈને, કાંઈક મલકાયો અને માથું હલાવીને તેણીને ત્યાં રહેવું હોય તો મુખે રહે એમ તેણે મુચવ્યું.

“અને મને-મને ખુદાવિદા!”-હાથ જોડીને નમતાં નમતાં બાંદે પૂછ્યું-“હું અત્ર રહું શું?”

“રહે કે મર-એમાં મને શું”-તેણે જોશભરે જવાબ આપતાં તેની સામું જોયું, અને તુરત જ કાંઈક સ્મૃતિ થઈ આવી હોય તેમ તેના મોં તરફ દીક્રી દીક્રીને જોઈને, તેણે ઘોડાનું મુખ તે બૃહા તરફ ફેરવ્યું ને સામે જોતાં જ કાંઈક સંશયગ્રસ્ત થયો હોય તેમ, દીક્રી દીક્રીને જોતાં જોતાં તેણે વેરાગણ બાળાને પૂછ્યું-“પૂરગી! આ બૃહો લહારી સાથે આવેલો છે કે? તું તેને જાણજે છે કે?”

“નહિ, રાવસાહેબ, તે મહારી સાથે નથી-હું તો ખાનદેશથી રખડતી આવી છું અને એ બૃહો તો કહો છે કે તે ભરતપૂરનો છે.”

આ સઘળા વખત સુધી તે મરાઠાએ બહુ જ ખારીકીથી તે બૃહાની નિરીક્ષા કીધી અને પછી શંકાશીલ હોય તેમ માથું કંપાવીને ભાલો તેની તરફ ફેરવી જોઈને હલાવતાં-હલાવતાં ને હવામાં પંખાનું ચિત્ર પાડતાં પાડતાં તે બોલ્યો-“ગમાર! શરત રાખજે, કમખખત ગધેરા!” તેણે વધારે તરડાઈને કહ્યું-“મૂરખા! ચાલ રાખજે, મને લહારા ઉપર વિશ્વાસ નથી, પરંતુ તને પકડી રાખવાની મને આજ્ઞા ન હોવાથી, તને જતો મૂકું છું; પણ સંભાળજે. જો કાંઈ પણ દગો માલમ પડ્યો છે તો પછી હું છું ને તું છે. ન્યાંથી પણ હાથ આવશે ત્યાંથી પકડીને તને સીપાઇઓના નિશાનની ગરજ સારવાને આડની ડાલીએ લટકાવીશ ને આમડાના દુક દુક થઈને પડશે ત્યાં સુધી ગાળીઓથી તને વિંધાવીશ-રામ રામ!”

આટલું બોલતાં જ તેણે ઘોડાને ફેરવીને એકી મારતાં જ દોડાવ્યો ને તેની પછવાડે એક ક્ષણમાં તેના સાથીઓ અદૃશ્ય થઈ ગયા. રાત્રિ દિવસ આવી નતની ધમકીઓ સાંભળવાનો અનુભવ હોય તેમ એક પળભર ગભરાઈને, સ્વસ્થ થઈ ગયેલો તે બાદ, વેરાગણની પૂકપૂકે બગીચામાં પેડો.

તેઓ વાડમાંથી અંદર પેડા કે વીસ પચીસ કદમ ભરતાંમાં જ તેઓ એક સાંકડો માર્ગ-જેની બેય તરફ નારંગીનાં વૃક્ષો રોપેલાં હતાં-ત્યાં આવી લાગ્યાં; અને આ માર્ગને અંતે એક નહાનું, એક માળનું, માટીનું પણ મંજબુત મકાન, મકંડપે વપરાતું હતું-તેને છાપરાને સ્થળે અગાસી હતી અને તે પણ કાચી માટીની જ હતી-ભોંયતલીએ વચ્ચેવચ્ચ એક મોટો દરવાજો હતો અને તેની બેય તરફ લોખંડના સલીયાઓને મંજબુત બેસાડીને બંધીયાર ફરી લીધેલી, જે નહાની પણ સમચોરસ ડોકાંખારીઓ ઉચેથી મૂકેલી હતી; દરવાજાની સામે જ બે તુલસીના કમરપૂર ઉંચાં ફુંડાંઓ સામસામે બનાવેલાં હતાં, અને તેની પાસેના એક આડ ઉપરથી એક પાતાળા અને લાંબા વાંસને અંતે લગાડેલી શ્વેત પતાકા હવામાં ફરર ફરર ઉડીને, તે સ્થળની પવિત્રતા જાહેર કરતી હતી-દરવાજાને ત્રણ પગથીયાં હતાં અને ઉમરાની ગરજ આ છેવટનું પગથીયું જ સારતું હતું, અને આ વખતે તે ઉપર એક વૃક્ષ વેરાગણ બેઠેલી હતી. તેણીએ ભગવા રંગનું કપડું ઓઢેલું હતું તથા ભગવી ચોલી પહેરી હતી અને તેણીના કચ્છલીઓવાળા પાતલા હાથોમાં, જે પીતલની બંગડીઓ તથા કાનમાં એક એક પીતલનાં ફુંડલો માત્ર હતાં. દેખાવમાં ભગવાં

વસ્ત્રોને લીધે વેરાગણ જણાતી, પામ રીતમાન, આયચસાગ તથા ચરીરની નાનક અને સુંદરતા ઉપરથી હિંચ દુળની બાળા જેવી જણાતી હતી. નવિન અતિથિ વેગાળને જોતાં ન તે વૃદ્ધા હાલી થઈ અને આવધારને મટિ એક પ્રગથીયું નીચે હતું.

“જય સીતારામજી! માતાજીને નમસ્કાર!” નવા પ્રવાસીએ કહ્યું.

“રામ-સીયારામ-આદેશ શરૂહકું”—પોતાના આશ્રમ અને સંપ્રદાયનાસૂચ આ પવિત્ર નામો ઉચ્ચાર્યા પછી જ જાણ એક ખીજાને દાણખર જોઈ રહ્યાં.

“પુત્રી, તું ક્યાંથી આવે છે?”—વૃદ્ધાએ આખરે શરૂઆત કીધી.

“માતાજી! રખરતી રખરતી. બિક્ષા ધર્મ ક્યાં આપ જાણતાં નથી?”

“પુત્રી તારું, તારા પિતાનું, તથા તારા શરૂનું નામ શું!”

“મહારાજ નામ હાલન, મહારા પિતાનું જાનકીદાસ, અને મહારા શરૂ પુરાનપ વાળા મહારાજ રણછોડદાસ છે. માતાજી, આપનું અભિજ્ઞાન કરશો.”

“મહારાજ નામ મોહનપ્યારી છે. મારા પતિ સ્વર્ગવાસી થયા છે—ને મહારા શરૂને જાણવાળા આસગોપાલદાસજી છે. બહે આવી, ખેરા, તારે શું જોઈએ છે?”

“રાતને મટિ ખાવાનું અને ઉતારો.”

“અંદર આવ—પણ આ તારી સાથે કોણ છે?” હાલન પાછી ફરી પોતાના સાથે કુપાઈને આવતા બંધા તરફ જોવા લાગી.

“એક પ્રવાસી છું—માજી હું પણ અત્ર ન રહેવા માગું છું, મને રહેવા દેશો?”

“આ મુસાફરખાનું ન છે ભાઈ”—પણ આજનો કટાકટીનો વખત વિચારત વળી તે બાલી; “પુત્રી તું એને જોઈએ છે?”

તે બાળાએ પોતાનું અજ્ઞાનપણું જાહેર કરતાં, જે કાંઈ માર્ગમાં તેના ન મુખથી તેને વિષે સાંભળ્યું હતું તે કહી સંભળાવ્યું. હાલના સમયનો અને સંજોગોને વિચાર કરતાં મોહનપ્યારી પ્રથમ તો જવાબ દેતાં અચકાઈ, પણ પછીથી આવા બુદ્ધ અખ લીખારી જેવા ડોસાથી પોતાને શું ભય આવવાનો છે એમ વિચારી તેણીએ હા પાડી અને બંનેને મંદિરની અંદરના ચોકમાં લઈ ગઈ. અત્ર અને પ્રવાસીઓએ જાણતાં માંના કુવામાંથી—હિંદના પ્રવાસીઓના સામાન્ય નિયમોને અનુસરીને—હાથ, પગ તથા મુખ ધોવાને પાણી અથવા મારું અને વૃદ્ધા વેરાગણ સાંજનો સમય થતો જોઈ બારણાં અંદરથી બરોબર બંધ કીધાં અને ત્રણને મટિ કાંઈક ખાવાનું કરવાનું દોરવામમાં પડી.

પ્રકરણ ૮ મું.

પાણી લેવા ગયો.

હાલન વેરાગણની અને મહની અધિષ્ઠાત્રી મોહનપ્યારીની જ્ઞાતિ એક હોવાથી એ જ જાણે વાળુ સાથે કીધું, અને પેલા વૃદ્ધ જાહેર કુવામાંથી લોટાવડે પાણી કહાડી, આસરીની પાસેના ચોકમાં ત્રણ પથ્થરાનો ચૂસો બનાવીને, મોહનપ્યારીએ આપેલા લોટ, દાળ, મીઠું ને ધી તથા વાસણ લેઈ ચપાટી અને દાળ બનાવ્યાં.

પરસાળની ભીંતની આડીઓની હારની ભીંતમાં, નહાના નહાના ગોખલાઓ અર્થે બનાવેલા હતા. આ વેળાએ તેમાંના માત્ર એક જ ગોખલામાં એક

ઝીણું સરખું દીવેલું કોડીઉં બળતું હતું, અને તેના પ્રકાશમાં જાડના ચૂલામાંનો નૃત્ય કરી રહેલો અગ્નિ, ઇચ્છાનુસાર પ્રકાશ ઉમેરતો હતો, અને આ સંયુક્ત પ્રકાશના આશ્રયમાં રહીને આપણા ત્રણે મિત્રોએ પોતાનું કામ પૂર્ણ કર્યું. જાડ અને મોહન-ધ્યાત્રી પોતાના પાત્રોને શુદ્ધ કરવાની ક્રિયામાં રોકાયેલાં હતાં તેટલામાં લાલને પોતાના હાથ મુખ ધોઈને, એક ખુણામાં બેસી બીનના તારોને નચાવવા માંડ્યા અને તેમાંથી નિકળતા ત્રુટક ત્રુટક ઉંચા નીચા સૂરોએ અને જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા રાગોએ, તે રાત્રીની શાંતિમાં ભંગ કરીયો.

મોહનધ્યાત્રીએ પોતાની પાસેના ફાટાતુટા સાદડીના હુકડાઓ તથા શેતરંજના કટકાઓ કાઢીને તેની ત્રણ પથારીઓ બનાવી, અને બે એક ચોરડામાં તથા એક બહાર પાથરી દીધી અને પોતાના વાસણો કાંઈક શુભ સ્થળમાં સંતાડી દીધાં. પેલો જાડ પણ લાલનની પાસે ઘુટણ ઉપર બેસીને, પોતાની ગંધમારતી ઝાળીમાંથી માટીની ચલમ કાઢી, તેમાં તંબાકુ ભરી, અંગારા મૂકી, પછી એક નાનો કટકો માણીમાં પલાળી, તે 'સારી,' ચલમની આસપાસ લપેટી, બે હાથમાં ચલમ પકડી, મોટા મોટા દમ ખેંચી ધુમાડાના ગોટા કઢાડવા લાગ્યો.

પોતાનું કામ પૂરું કરીને સુતા પહેલાં કાંઈક ગોઠી કરવાના હેતુથી, મોહન-ધ્યાત્રી પણ આ બે જાણી બેઠાં હતાં ત્યાં આવીને બેઠી.* પરંતુ લાલન કાંઈક વિચાર ઓરત હોય તેમ બેઠ્યાનપણે માથું નીચું કરી, એક ખુણા તરફ નજરને કરાવીને બેસી રહી, અને તેની આંગળીઓ પણ તેવી જ રીતે તારને ધ્રુવવ્યા કરતી હતી અને વચમાં વચમાં જોરથી તારને ખેંચતી હતી અને બેઠેલાઓને ચોંકાવતી હતી. પેલો જાડ પણ પોતાની બાજુ રચવામાં ગુંથાયેલો હોય તેમ વાત કરવાને ઉત્સુક નહોતો. પરંતુ લાલન કાંઈક આલાપ શરૂ કરે તો તે સાંભળવાને માટે તે શાંતપણે બેસી રહ્યો હતો.

ઝાંઝીવાર સુધી મુંગા મુંગા બેસી રહેવાને અશક્ત મોહનધ્યાત્રીએ આખરે પૂછ્યું; “બેટા! તું બહુ જ થાકી ગયેલી લાગે છે?”

લાલને આ શબ્દો સાંભળ્યા હોય તેમ લાગ્યું નહિ. તે તો બીનના “તું તનન તનન” ચલાવતી રહી.

તેને યાદવતી હોય તેમ તે ધરડી સાંધુડીએ ફરી કહ્યું, “બેટા! તું આટલી બધી દીલગીર કેમ લાગે છે?”

બીનના “તું તનનન, તનનન તું” સિવાય કાંઈ પણ ઉત્તર મળ્યો નહિ.

લાલનની આવી બેઠ્યાનપણાની રીતથી નારાજ થયેલી તે વૃદ્ધાએ કાંઈક ચીરડાઈને કહ્યું; “બચ્ચા! સાંભળે છે કે નહિ, કેમ કાંઈ બોલતી નથી!”

કાંઈક સ્વપ્નમાંથી જાગી ઉઠી હોય તેમ ચાંકેલી લાલને સંદેસો ઉચું જોયું, અને તેના આ ગભરાટથી બોળામાં ટેકવેલી બીન ખભા ઉપરથી સરી છેક ઘુટણ

* પૂર્વ તરફના લોકોમાં, રાત્રીના સુતા પૂર્વે, ચાર જાણ બેઠાં હોય ત્યાં આવી ગપસપ ચલાવવાનો રીવાજ છે; અને એવી ગપો મારતા કેટલાક ઉંઘી જાય છે ને કેટલાક વાતોના તડાકા ચલાવ્યા જ જાય છે. યુરોપિયનપેરે સુવાંના પોશાકમાં ફેરફાર કરવાનો આ દેશમાં સામાન્ય રીવાજ નથી.

ઉપર જોળામાં પડી હતું પણ વિચારમસ્ત મને અને કાંઈ પણ સંગમ વિના, તેણીએ પૂછ્યું: “હા, માતાજી! આપે શું કહ્યું?”

“હું તારી પાસે એક મનુષ્ય સ્ત્રીની માફક વાત કરાવવા માગું છું. બેટા! તું કંટાળેલી છે કે દુઃખીયારી છે?”

“હા, મા! ખેંચ વાત ખરી છે. વળી હું ગભરાયેલી ને બેહીનલી જોને છું. આજ સવારથી અત્યાર સૂઝીમાં મહારા ઉપર શીતમ ચુલચોં છે.”

“હા, હું સમજી. પેલા દુષ્ટ સ્વેચ્છ વિલાયતીઓએ તને સંતાપી છે. વાઝ બેટા, તેઓએ તને કાંઈ ધન તો ફરી નથીને?”

“નહિ માજી! શહે પોતે આવીને જો મને જોડ્યા ન હોત તો તેઓ મારી દુર્દશા ફરી નાંખતે.”

“ભગવાન તે દુષ્ટોના મોંમાં કાળાં કરા!” તે ધરડી વેરાગણે કહ્યું—“પરંતુ બેટા! તારા જેવી યુવાન અને સુંદર બાળાને એકલાં તે લોકોમાં જવું કેવી રીતે થયું?”

“માતાજી! આપણા જેવી વેરાગણેને માટે લશ્કરી છાવણીઓમાં જવાનું કાંઈ દુર્લભ નથી.”

“નહિ બેટા, તેમાં કાંઈ નવાઈ તો નથી, અને આપણા હિંદીવાનોની છાવણીમાં જવામાં કાંઈ હરકત પણ નથી, પરંતુ આ પર્વતવાસી સ્વેચ્છો, અર્ધા જંગલી પશુઓ જેવા હોવાથી, ત્યાં જવું તારા જેવીને માટે ખાદ્ય ન ભય ભરેલું કહેવાય.”

“માતાજી! હું મરાઠા છાવણીની શોધમાં હતી, તેજવામાં તેઓએ મને પકડી લીધી હતી.”

“અરે, પણ તું માર્ગમાં ભૂલી કેમ પડી? શું તને યાદિપતના રસ્તાની ખબર નહોતી અને શું તું મરાઠા લશ્કરની સાથે દફલથી આવી નહોતી?”

“હું આ તરફ આવે જ, પહેલવહેલી, દિલ્લીથી આવેલી છું, અને મરાઠા લશ્કરના મુકામ તરફ જવાને દુરાની છાવણીમાંથી પસાર થતી હતી; કેમકે મને ગામડીયાઓએ કહ્યું કે ત્યાં લશ્કરી છાવણી છે.”

“અરે પણ બેટા! એવું તે તારે મરાઠી લશ્કરમાં શું કામ વહી જવું હતું કે વિલાયતીના સૈન્યમાંથી પણ નિકળવાને તું અચકાઈ નહિ? તારાં કોઈ મા, બાપ ભાઈભાંડુ છે કે નહિ અને એ પણ કેવાં વિચાર વગરનાં કેભાય છે કે આવા વખતમાં તને એકલીને આમ આવવા દીધી, શું તારાં બધાં સગાંવહાલાં મરી ગયાં છે, કે શું કોઈ તારો પ્રીતમ સૈન્યમાં આવેલો છે, કે જેને મળવાને તું આવી રીતે ગુસ્સાણે માર્ગમાંનાં સંકટનો કાંઈ પણ વિચાર ન કરતાં, પ્રેમચેલી જેવી તું આવી આવી છે?”

શું ઉત્તર આપવો તે શોચતી હોય તેમ સેહેજ સારમાયલે મુખે તેણીએ આંખો નીચે ઢાળી.

પોતાનો વિચાર ખરો પડવાથી વિનયી શ્રદ્ધાએ જોલવું આણુ કીધું—“હાં, હાં, હું સમજી! બેટા! હવે હું સમજી. પણ ત્યારે બીજી અનેક સ્ત્રીઓની માફક તું તારા પ્રાણેશની સાથે છાવણી ભેગી કેમ આવી નહિ? તે તને મૂંઝાને કેમ આવી આવ્યો? હાં, પ્રેમ! પ્રેમ! વિનયી મદન તારાં કામ સર્વત્ર જ એવાં છે, તે તારે લીધે જ આ બાળા આમ વિચારશૂન્ય અને દુઃખિત જેવી દીસે છે.”

આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં લાલને માત્ર એટલું જ કહ્યું કે—“માતાજી ! હવે હું આ જીવનથી કંટાળી છું.”

“ખરું છે ખેટા ! ખરું છે. પણ ધીરજ રાખ અને મને ત્હારી બધી વાત અથેતિ કહે. સ્ત્રીનું દુઃખ સ્ત્રી નહિ સાંભળે તો કોણ સાંભળશે વાર ?”

“તે બહુ જ લાંબી કથા છે અને વળી તેમાં બીજાને રસ પડે તેવી પણ નથી, માતાજી ! મને તે કહેતાં શરમ અને દુઃખ થાય છે.”

“શરમ શાની અને કોની ? ખેટા અહિં કોણ છે. હું તો ત્હારી મા જેવી છું અને આ વૃદ્ધ છે તે ત્હારા બાપ જેવો છે.”

“તેમ તેમાં કાંઈ શરમાવા જેવું કે હીણપણ લગાડે તેવું પણ નથી;” લાલને કહ્યું.

“નહિ જ. એવું ક્યું ઝાડ છે કે જેને પવન નથી લાગ્યો અને એવી કયી સ્ત્રી છે કે જેને પ્રેમી નહીં મળ્યો હોય ? મને પોતાને—પણ તે વાત જવા દે, પરંતુ કદાચ ત્હારી વાતમાં શુભ ભેદ હશે ?”

“તેમાં કાંઈ પણ શુભ રાખવા જેવું નથી અને જો તમારી સાંભળવાની મરજી જ છે તો તે હું કહીશ.”

“ખેટા ! ત્યારે તો કહે. અમને સાંભળવો દે. વાત કરવાથી ત્હારું હૃદય હલકું પરશે અને આપણી રાત્રી પણ વિતી જશે; અને કદાચ ત્હારી વાત સાંભળીને હું પણ તને કાંઈક મદદ કરી શકું. ખેટા ! આકાશને થીંગડું મારનારી બુદ્ધિયાની વાત તે સાંભળી છે કે નહિ.”—એમ બોલતાં તે વૃદ્ધએ સેહેજ હાસ્ય કીધું.

લાલને પણ બાહરિમત કીધું, અને તે જ પળે જાતે જીની કુવામાંથી પાણીનો એક લોટો ખેંચ્યો અને ધીમે પગલે દરવાજા તરફ ગયો.

“ભાઈ તું કહોં નય છે ?” મોહનધારીએ પૂછ્યું.

“હંમણાં જ પાછો આવું છું,” કહી તે બહાર નિકળ્યો.

“દરવાજા બરાબર બંધ કરજો”—તે વૃદ્ધા બોલી. પણ પછી તુરત જ પોતે જીની દરવાજા બંધ કરતાં કહેતી આવી કે—“તમે આવશો ત્યારે ઉઘારીશ.”

પછી આવીને ઘુંટણ ઉપર હાથ ટેકવીને તે ઉપર પોતાના ગાલને મૂકીને પડખાભેર ખેંસતાં તેણીએ લાલને પોતાની કથાનો આરંભ કરવાને કહ્યું.

“ઓં માતાજી ! મહારા આગમનમાં કાંઈ પણ ભેદ છે એમ સંમનશો નહિ. હું કાંઈ શુભવેશે આવેલી કાંઈ શાહનદી, કે અમીરનદી, કે સોદાગર્ણી નથી; તેમ જ પુરાતન નવલ કથાઓમાં સાંભળવામાં આવતી કાંઈ શાપિત અપ્સરા કે પરી નથી અથવા તો ક્ષણ રહિત રહેલી કાંઈ રાણી કે બેગમ નથી; પરંતુ મેં આરંભમાં જ કહ્યું છે તેમ હું જાનકીદાસ નામના એક વેરાળીની પુત્રી વેરાળણ છું; તાપીના અને વર્ધાના સંગમની પાસે આવેલા પહાડી જંગલોમાંના મકમાં મહારા

* એક વખતે એક રાત્રને કાંઈએક કુલયાની ગરજ પડવાથી, તેણે શહેરમાંથી કાંઈએક નામચીતને પકડી લાવવાને એક ડોસીને હુકમ આપ્યો. તે વૃદ્ધ ડોસરીએ જ ડોસરીને લાવીને ઉભી કીધી અને તેમાંથી વધારે હોશીયારની પરીક્ષા કરવાને રાત્રએ તેમાંની એકને પૂછ્યું કે “તું શું કરી શકશે ?” તેણે કહ્યું “હું જાનને આકાશમાંથી હુકડો લાવી આપીશ.” એટલામાં જ બીજાએ કહ્યું, “પણ હું તો જાનને તે સાંધી આવીશ,” અને તેથી તેણીને રાત્રએ રાખી લીધી.

જન્મ થયેલો છે. તેથી અંધારી રાત્રિ કે ભયાનક વેરાન મને ભય પમાડતું નથી. અમારા મઠથી થોડેક છેટ એક ન્હાતું સરખું ગામડું હતું. તેમાં થોડાક લીલો, ગોરા અને આહીરો તથા આ ઉદ્દમાંતી લોકોને વરામાં રાખવાને તથા આજીવનના પ્રદેશમાંથી પોતાની અને પેશ્વા સરકારની વસુલ ઉચરાવવાને રાખવામાં આવેલા જીજ્ઞ મકરાની સિપાઈઓ રહેતા હતા. હું બાળક હતી ત્યારે જ મહારી માતાનો કાળ થયો હતો અને મહારા બાપે બીજવાર લગ્ન કીધેલાં ન હોવાથી, એટલી ન્હાની વયમાં જ હું ઘરનું કામ કરતાં શીખી. ઘરમાંનું કામ કીધા પછી હું નદી ઉપરથી પાણી પણ ભરી લાવતી અને ગામમાં કોઇ પણ બ્રાહ્મણ કે પૂજારી ન હોવાથી, મહારો બાપ ક્રિયાકર્મ કરાવતા અને એક જે લીલ ભૂવાઓ પણ તેવા કામમાં મદદ કરતા. ત્રિશ્વાસી આહીરો રોજ કંઈ ને કંઈ પણ દક્ષિણા કે ભેટ આપતા હોવાથી મને ખાવા પીવામાં કોઇ પણ વાતની તંગી નહોતી. મહારા પિતા જીવાનીમાં ઘણા દેશ દેશાવરોમાં ફરેલા હતા અને બીન વગાડી બાજુતા હતા. કેટલીક વેળાએ સાંજે બધા ગામના લોકો અમારા મઠમાં ભેગા થતા અને તેવારે ગાંતે ફૂંકતા તથા મહારા બાપ બીન લોકો અમારા મઠમાં ભેગા થતા અને તેવારે ગાંતે ફૂંકતા તથા મહારા બાપ બીન વળડોતા, જે ત્રણ આહીરો મંછરા વળડોતા, અને મકરાનીઓનો જમાદાર તખ્તમાં વગાડોતા તથા બધા ગરમત ઉડાવતા હતા અને મને બીન વગાડોતા. મહારા બાપાએ જ શીખવ્યું છે. આ રીતે આજથી બાર માસ પહેલાં હમો સુખ ચહેતમાં રહેતાં હતાં.

એક વેળાએ અરીણનો પાક પૂર્ણપણે આવેલો એવા નજદીકના ખેતરોમાં પોતાનો લાગો લેવાને મહારા પિતાજી ગયા. ઘરમાં હું એકલી જ હતી. જે વેલા મારી વય ચૌદ વર્ષની હતી. થોડાક વખત રૂંકાંતીને, પછી હું નદીપરથી પાણી લાવવાને ઘરો લઇને ગઈ. વખત બપોરનો હતો—મધ્યાહન હોવાથી તોપ સળ પડતો હતો. મહારી કોઈ પણ સાહેલી સાથે ન હોવાથી હું તદ્દન એકલી જ હતી અને નદી મહારા મઠથી લગભગ એક ગાઉ દૂર હતી. હું પાણી લઇને પાછી ફરવાં દોળાવ ઉપર ચઢતી હતી તેવારે મહારે કાને ફરથી કોઈ મહારા મઠનું દ્વાર ઠોક હોય તેવા અવાજ આવ્યો. હું તે ચઢાણને મથાળે આવી કે મહારી દૃષ્ટિ મઠ દ્વાર પાસેના લીંમરાના વૃક્ષ હેઠે ઉભેલા એક ઘોડેસ્વારપર પડી. આ સ્વાર જીવ હતો અને વારંવાર હણહણાટ કરતા તથા પગે પગે જમીન ખોતરતા ઉભેલા એક તેજ ઘોડા ઉપર સ્વાર થયેલો હતો. ઘેરા તપખીરિયા રંગનો બંધખેરતો પોશાક તેણે પહેરેલો હતો અને હાથમાં પહેળા છેડાનો અણિદાર ભાલો પકડેલો હતો; તેના ઉપર પોલાદનું બનાવેલું કામકું હતું અને ઘોડાના છત સાથે લગાડેલા ભાથામાં તિલણ અણિદાર તીરો પુષ્કળ ખોસેલાં હતાં—એ ઉપરથી મેં બાંધ્યું કે તે શીકારે નિકળેલો છે. તે કાળો રંગનો પણ દેખાવડો જીવાન હતો; તેની આંખો મહારી, ઉપરતી અને લાલ રંગની હતી; અને તેને જોતાંને વાર જ મહારા મનમાં, પૂર્વ કઠી પણ નહિ અનુભવેલી ને વાળુવી કે સમંજ નહિ રાકાય તેવી, કોઈક પ્રકારની વિચિત્ર આંખો સાચી, મહાં માથું તેથી આવ્યું અને મહાં ક્ષેત્રનું ઉચલાઈ જતું હોય તેમ પવા માંડ્યું. મહારી ચાલ લયરવા લાગી અને મહારા માથા ઉપરનો હાલતો ઘડો પડી નડે એવા બય, મયારે હું આડ પાસે આવી ત્યારે, મને લાગ્યો. બાંધે હું શરમાતી અથવા તો રૂંચી હોઈ તેમ ધીમે પગલે હું તે આડ પાસે આવી ઉભી. મને પાસે આવેલી જોતાં જ તેણે પૂછ્યું: “પૂર્ણા, થયે કાંઈ રાહને?”

“જે કે તેનો પોશાક તદન સાદો હતો અને તેના ઘોડાનો સાજ પણુ તદન ભભકા વગરનો હતો, તોપણ તેના કંઠમાંના કિમતી સૂવણ હારે, હાથમાંના કઠાએ, અને વીંટીઆએ તથા તેના ખોલવાની ઢબે અને જાણવું કે તે કોઈ મહેટા માણસ છે.”

“મહે પહીતાં પહીતાં જવાખ આપ્યો ! ‘હનુર ! ગરીબ ખેરાગી લોક ઈધર રહેતે હૈ.’

“તેણે શાંતિ આપનારા ધીરા અવાજે કહ્યું, ‘પૂર્ગી ! લીયું નકો, મીં તુલા હર કત કરણાર નાહિ.’

“તેના ખોલવાથી હીમત પકડીને મહે પૂછ્યું, ‘હનુરનાં આંખકી કયા મંછા હય ?’ (તે વેળાએ હું મરાઠી ખરેખર જાણતી ન હોવાથી) મહે તેને (હિંદુસ્થાનીમાં) જવાખ આપ્યો.

“પાણી, હિંદુ લોગકું ચલ રહે એસા અચ્છતા શુદ્ધ જળ વ્હાં હય કયા. મય સખેરકા શીકારકું નિકલાયા હું, ઔર પાણી સિવાય મેરા છ નિકળ નતા હય. માત્રા સાથી સર્વે ધટા પડુન ગેલે આહે, ઔર જહાં પેણુ મેને ઘોડેકું પાણી કે લીયે નદીકી તરફ લે જાનેકા વિચાર કીયા, વ્હાં સખ ઠેકાણેપર નદીકા ઘાટ બહોતહી સીધા હય, ઔર વ્હાં ઘોડા જ સકતા નહિ હય. ઘોડા તુફાની ઝાલા હય, મહાજુન ત્યાલા સોડુન માલા એકટા પાણી પીયાલા જયાલા જીતિ વાટતે. યે ગાંવાંકી ખાનુપર આયા, તો મેરેકું માલુમ હુઆ કે હાં લીલ, ગોંડ આદીક સખ નીચ લોક રહેતે હય, ઔર મેરેકું પાણી દેવે એસા હચી નંતિકા કોણી નાહિ. લોકાની મલા સાંગિતલે કિ ચહ મકમેસે મેરેકું હિંદુ લોગકે લાયકકા અચ્છા જળ મિલેગા, ઔર ઇસકે લીયે મય હયાં આયા હું.”

આવી રીતે ભાંગાતુટા હિંદુસ્થાની મિશ્ર મરાઠીમાં તેણે મને સમજાવવાને પ્રયત્ન કીધો.

“મહે મારી ઘડોલીમાંથી લોટામાં પાણી ભર્યું કે તે ઘોડા ઉપરથી નીચે કુદી પડ્યો અને જો હથેલીથી ખોખો ખનાવીને તે મુખ આગળ ધરતાં જ મહે તેમાં પાણી રેડ્યું. તે તે પી ગયો. તેણે પાણી પીને આંખો ઉઘી કરી કે મહારી દૃષ્ટિ અને તેની દૃષ્ટિ એક થઈ; અને તેણે મહારા મુખ ઉપર કે મહારી દૃષ્ટિમાં શું જોયું તે હું સમજી કે જાણી શકી નહિ, પણ તુરંત જ તે સહજ હત્યો.

“પોતાના હાથ ખંખેરતાં તે જોલ્યો; ‘પૂર્ગી, તેરી આંખોકું સમાલકે રખ, ઔસી રીતસે જહુકે વશ મત હો. જયા કર જર તું ચેથે થેણાર સર્વ સિપા-યાનાં અશી રીતિને બદલીલ તર તુઝી આયુધ આટપડી સમજ.’

“આવા ખોલવાનો શું જવાખ આપવો તે હું સમજી શકી નહિ, અને સાર-મથી નીચું જતાં ખોલી-આપ સારખ્યાં મહેટા માણસ અસા ગરીબ માણસાલા ખોલતે તે-બરે કાય. અમ તો આપકી પ્રજા હય.”

“તે ફક્ત જરાકે હત્યો અને આંખ વીંચામણી કરવા લાગ્યો.

“છટ, છટ, માલા શીખતું નકો. મય ચહ કામમે બહુત શીખા હું. ઔર તેરે સરીખી એકાદ ખોલકી મલા કાય શીકવણાર. ચલ, મલા ચિલમા કરિતાં થોડીસી આંચ દે.”

“કોઈ વિચિત્ર નતની ખુશાહી મહારા મનમાં આવી અને હું દોડતી દોડતી ખુપડામાંથી રાખમાં દબાવી રાખેલા અંગારમાંથી એક સળગતું છાણું ઉપાડી લાવી.

તેમાંથી એક કડકા પોતાની ચલમ ઉપર મૂકાને તેમાંથી આઠ પાંચ દમ ખેંચાને, ચલમ ખાલી કરી તોખારમાં નાંખતાને વારજ તે ફરીને ઘોડા ઉપર સવાર થઈ ગયા.

“આલતાં પૂર્વે તેણે હસતાં હસતાં મહારી તરફ જોયું અને ખોલ્યો, ‘બાપી, મહેરબાની કરી માફ! પરંતુ થાક રખ કે મેંને તેરંપર ફેરવકા ડાકા દય. હું હસસે મેરી પીછે પીછે જર આવેલી. પ્રિયે! જર તુઝા સરીર નાહિ આઝા તર છા મન તો જર થેભારય; આખી છે, તેરી મુસાફરીકા ખરયા કે લીધે થકુ રકમ હેતા હું સો લેલે.’ આટલું બોલીને તેણે એક મુઠ્ઠી ભરીને મારી તરફ ફેંકી; એ શું હતું તે વર્તવા નેટલી પણ મહારામાં ગુફિ રહી નહોતી અને તે કટકાઓ નહાળી ડીકરીઓની મોંઢક આવીને મહારા ધડા સાથે અકળાયા અને ટનટનનો અવાજ છાધો. તે તો હસતો હસતો ઘોડાને ઝડપબંધ દોડાવી ગયો. શોક, અનયખી, અને રોષને લીધે અર્ધ મૂર્ખ બની ગયેલી હું, કંઈ પણ સમજ સકી નહિ કે આ શું ગાંધ છે અને શું થયું, પરંતુ મને લાગ્યું કે મહારા દહયની નાહિઓ મુટતી હતી, મહારા ઉપર એક મહોટો પહોર આવીને પડ્યો હતો, અને મહાં દહય અંદરથી સીરાણું હતું.

“હું ખેસી ગઈ અને રેડવા લાગી. જ્યારે મહાં મન શાંત થયું ત્યારે મહે જોયું કે મહારી આસપાસ ચળકતા કટકાઓ પડેલા છે અને તેને મહે એકડા કીધા, અને ત્યારે મને માલમ પડયું કે આ પેશ્વા સરકારના રૂપાના સિક્કા હતા.”

આટલું બોલતામાં લાલનનો કંઠ કંધાઈ ગયો. તેણે રડવા માંડયું. મોહન-ખ્યારીએ તેને પોતાની છાતી સરસી આંધી ને વાંસા ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં જોલી; “પણુ બેટા, હજી સુધી પેલો જાટ કેમ પાછો આવ્યો નથી?”

ચમકેલા જેવી લાલને ગભરાટમાં આસપાસ જોયું અને જોલી; “ખરેખર, તેને જવાને તો ઘણી વાર થઈ ગઈ છે.”

થોડીવાર વાટ જોઈને મોહનખ્યારી દરવાજા પાસે ગઈ અને તેને ઉઘાડીને એકચિત્તે ત્યારે તરફ નજર તથા કાન ફેરવ્યા, પણ જાટની કંઈ નિશાની નહિ દેખાવાથી, દરવાજા ફરીથી વધારે ચોકસાઈથી ખંધ કીધો ને પાછા આવીને ખેસતાં ખેસતાં જોલી; “ખેટા, હજી પણ તેની કંઈ આવવાની નિશાની જણાતી નથી.”

પ્રકરણ ૯. મું.

પ્રેમની યાત્રા.

જાટ અત્યાર સુધી બાહર રહેલો છે એવું જ્ઞાન આવવાથી, અને સ્ત્રીઓ ચમકી અને તેમના દહયમાં કોઈક અત્યર્થ ભય લાગવા માંડ્યો. થોડીકવાર વાટ જોઈને લાલન ને મોહનપુરી ખેટ જણાં પોતાના આસને સુવાને ગયાં. પરંતુ કોઈક નહિ સમજ સકાય તેવી લાગણી, ઉંઘને નસાડી દેતી હોવાથી, જેવટે લાલને પોતાનું આખ્યાન આલુ કીધું:-

“માતાજી! તે વખતથી મહાં મન હૃદયમાં પડયું અને મહાં ચિત્ત કોઈ કામમાં ચોટવું નહિ. મહારા અંગમાંથી ઊધિર સકાવા માંડયું મહારા મખ

ઉપરની લાકડી જતી રહેવા માંડી, અને મહારી સહિયરોના સહવાસથી મને કંટાળે. ઉપજવા લાગ્યો; નદી ઉપર પાણીએ જતાં જતાં હું મહારા પ્રીતમના વિચારમાં લીન થઈ જતી અને તેઓની વાતમાં તથા હાસ્યવિનોદમાં કંટાળે ખાતે તથા કોઈક વેળાએ રસ્તામાં દોકરાતી પણ ખરી. લોકોમાં વાત ચાલી કે મને કોઈનું નજર લાગી છે, અને ખરેખર મને એક યુવાન શિકારીની નજર જ લાગી હતી— મહારા જેવી ઉમ્મરે પહોંચેલી અનુભવ રહિત બાળાના મનની સ્થિતિ તેવી થાય તેમાં શી નવાઈ હતી! અત્યાર સુધી ગોરો અને લીલો તથા મેલા ગંધાતા આહીરો અને તાપમાં સહેરાઈ ગયેલા પણ ટાપડીપ રાખનારા મકરાની સીપાઈઓ સિવાય કોઈ પણ મારા મનને ખેંચે એવો પુરૂષ મેં જોયો નહોતો, અને હવે ઇશ્વરી લીલાથી, એકએક માંડ દૃઢ હૃદય કરનાર, સ્વરૂપવાન ફાંકડા યુવાન શિકારીને મેળાપ થયો. તેણે પોતાના કહેવા પ્રમાણે મહારા ઉપર દુરુચકો કીધો હતો એ હવે મને સ્પષ્ટ સમજાયું; અને રાત દહારો હું તેનું જ રથણ કરવા લાગી. મહારી એક સાહેલીએ મને મનકમાં કહ્યું કે, ‘તારું મન શું કોઈ ફાંકડાને આપી આવી છે કે આમ વારંવાર વિચારમાં પડી જાય છે, ને આ રાખેથી હું ચમકી. મહારા મુખ ઉપરના ગમરાઈથી તે લીલાઈએ મહારું મન પ્રારખ્યું ને મને શાંતિ માટે તેણે સમજવવા માંડ્યું. મેં તેને અથેતિ સર્વ વર્તમાન કહ્યો અને તે બોલી, ‘બેહેન! તારા પ્રીતમને મળ, નહિતર તું આમની આમ જ સોપાઈ જઈશ; અને મને પણ તેનું કહેવું બરોબર લાગ્યું. હું સ્વપ્નામાં મહારા પ્રીતમનાં દર્શન પામતી, તેની સાથે વાતો વિનોદ કરતી અને તેને મહારા કંઠ પ્રદેશમાં હસ્ત નાંખેલો તથા મને પોતાને તેના બોળામાં સુતેલી, અનુભવતી, એકવાર આવી જતના સ્વપ્નાંથી હું ચમકી ઉઠી ને જોઈ છું તે આટલા ઉપરથી નીચે ગળડી પડી હતી ને મહારા હાથ, નજરમાં બોંધેલી શિકારીના ગળામાં વિરલાઈ વળેલા હતા. કેટલીકવાર હું અનુભવતી કે પોતાની અગાડી ઘોડા ઉપર મને બેસાડીને તે મહારો પ્રીતમ પૂર જોશમાં અશ્વને દોડાવે છે—આવી સ્થિતિને અનુભવતી હું વારંવાર તે લીમડાના વૃક્ષ હેઠે જઈને બેસતી અને તેની મનહર છબીનું ચિતવન કરતી હતી; એકાંતમાં રૂદ્ધ કરતી હતી; કેટલીક વેળાએ મહારા ધગધગતા દૃઢચેને શાંત કરવાને હું એકલી વગડામાં ફરવા નિકળી જતી; આમતેમ દોડતી, મ્હોટે મ્હોટે ગાતી, અને જતા આવતા માણસની કે પશુની સાથે મસ્તી કરતી ને હસતી—અને મહારા આવા આળાથી લોકોએ મહારા બાપને કહ્યું કે, ‘મને વળગાડ લાગેલો છે’ ને તેથી તેનો સર્વજ્ઞ ઉપાય થવો જોઈએ.

“મહારા પોતાના મનમાં પણ મહારે માટે હવે ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ. જોઈએ તે મહારી બેહેનપણીએ કોઈને મ્હોડે વાત કરી હોય ને તેવી રીતે કોઈએ તેમને કહ્યું હોય, કે ઉડતી ઉડતી વાત જ તેમણે સાંભળી હોય, પરંતુ હવે તેમને માલમ પડ્યું કે મને કામદેવનાં બાણ વાગેલાં છે, અને તેથી મહારા મનમાંનો આ પ્રેમરૂપી રોષ દૂર કરવાને તેણે મહારે માટે લગરૂપી ઔષધિનો ઉપયોગ કરવાનો વિચાર કીધો. એક વેળાએ સીધીએનો જમાદાર અને તે બેય જણા એકલા ચલમ પીતા હતા ત્યારે મને સૂતેલી જાણીને, તેમણે જમાદારને કહ્યું કે, મહારી જ્ઞાતિનાં ઘણાં માણસો ઈલાંચપૂરમાં રહે છે અને તેથી કાલે પ્રાતઃકાળે વહેલો ઉઠીને હું મહારી કન્યાને માટે સારો વર શોધી લાવવાને ત્યાં જઈશ અને મહારા પાછા આવતાં સુધી તમે તેમ જ આહીરોનાં પટેલ, મારી ગેરહાજરીમાં તેની સંભાળ રાખજો.

‘હું ઘોડા દિવસમાં પાછો આવીશ’ એવું કહી બીજી સહવારે મહાકાવ્યમાં ન તેઓ પોતાની કુલુલ* ઘોડી ઉપર સવાર થઈને ઈંદ્રીયપુરને રસ્તે પડ્યા. હવે મહાકાવ્ય મન વધારે મુજબલામાં પડ્યું અને મહારે કેમ કરવું તેના હું મનમાં વિચાર કરવા લાગી. તેણે સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે તેઓ મહારા વિવાહ કરીને જ આવશે ને તેથી તેમના આગ્રહ પછી તેઓ એકદમ મહારા લગ્ન કરી દેશે; અને તેમની મરજીની સામે થવું એ નિરર્થક હતું. તો હવે મહારા પ્રીતમનું શું કરવું? તેમની મનોહર છબી રાત દિવસ મહારી આંખ આગળ તરવા લાગી અને મહારા પિતાના આ પગલાથી તેમને પ્રાપ્ત કરવાની ધમ્મી આશા દૂર જતી હતી. છેવટે મહેં મહારા દીસમાં વિચાર્યું કે નહી, તક્ષાવ કે કુવો પૂરવા સિવાય, અથવા તો અશ્વીણના પાન સિવાય, બીજું કંઈ પણ આરો મહારે મોટે રહ્યો નથી. પણ ત્યારે, હું બાળી સામંદે ન જઈ? એ વિચાર આવતાં જ—મહારા મનમાં નવો ઉલ્લાસ—નવો વેગ ચઢ્યો. હા, તે જ એક મહારા પ્રીતમને મળવાનો ખરો માર્ગ હતો; બાકી મરવાથી તો હું આત્મ-હત્યારી થઈશ ને મહારો પ્રાણેશ મને કદી પણ પ્રાપ્ત થવાનો નથી. — તેથી—આ વિચાર આવતાં જ—તેને ત્વરાથી અમલમાં લાવવાનો મહેં ઈરાવ કીધો. પણ હવે મને નવી ચિંતા થવા લાગી—માર્ગમાં હું મહાકાવ્ય ગુન્ડાન કેમ કરીશ? પણ તુરત જ મને ધીરજ આવી કે હું જન્મથી જ વેરાળા છું, મહારો ધંધો જ લીક્ષ્મીનો છે અને વળી મને તો બીન વગાડતાં આવડે છે એટલે યાત્રા માત્રનું પોપણ કરનાર—દયાળુ વૃત્તિથી ભરેલા ભારતવર્ષના લોખા મનુષ્યોમાં હું ભૂખી તો રખરવાની જ નથી—એમ મને તુરત લાગ્યું, —પણ ત્યારે હવે મને બીજી મહેતી શીકર લાગી. હું જતી રહીશ—હું ગમે તેમ નિર્વાહ કરીશ—એ બધું તો ખરું, પણ હું મહારા હૃદયની મૂર્તિને કેમ શોધી. કહાડીશ. —મને તેનું નામ કે ઠામ, જ્ઞાતિ કે પદવી, કંઈ પણ માલમ નહોતાં, અને આવા વિચારો દેશમાં હું તેને ક્યાંથી જોણી કાઢીશ, અને આ વિચારથી મહાકાવ્ય મન બીલકુલ નિરાશ થઈ ગયું. પણ વળી મહારા પિતા જે શ્લોક રોજ બોલતા હતા કે ચોડસૌવિશ્વંમરો દેવો સંકિં મામુ ન મત્સ્યૈતિ । પરમાત્મા સર્વ સૃષ્ટિનું પાલણુ—પોપણુ કરવાની ચિંતા રાખે છે ને તેના ઉપર ભરોસો રાખનાર કોઈને પણ તે કદી પણ વિસારતો નથી—તો તે હવે મને કેમ વિચારશે—તે મહારી વહારે જરૂર ધારો અને ગૌ જેવી આ બાળકીના કાર્યમાં વિદ્ય નહિ જ પડવા દે. વળી પ્રેમીની નંદરમાંથી તેની પ્રિય વસ્તુ કદી પણ ગુપ્ત રહી શકતી નથી ને પાતાળમાંથી કે સાતમા સ્વર્ગમાંથી પણ હું તેને જોળખી શકીશ—એ વિચારથી મને ધીરજ આવી; અને જતી વખતે, ઘોડા ઉપરથી તેણે નાંખેલા સીકા—જે મહેં છપાવીને રાખ્યા હતા તે, મહેં સાથે લીધા—વેરાળાનો પૂરેપૂરો વેરા લીધો, ખભા ઉપર મહારી બીન લઈ લીધી, તથા હાથમાં એક મળ્યુત દંડ—જે મહારા પિતા જનકીદાસ વાપરતા હતા, તે લઈ લીધો; અને માર્ગમાં મને સહાય થવાની નમ્ર પ્રાર્થના મહારા પિતાની હનુમાનજીની મૂર્તિને કરીને, સહવારમાં વહેલાં—કોઈ જાણે નહિ તેમ—મહેં નાગપુરનો રસ્તો લીધો.

* આ જતના ટહુઓના પાછલા પગો એકબીજામાં આંટી ખાતા—કાતરના જેવા દેખાવના હોય છે, પણ તે દોડવામાં બહુ જ ઝડપવાળા હોય છે.

“લોંસલે રાબના આ શહેર તરફનો રસ્તો વિકટ હતો, અને જંગલોમાં એકલાં જતાં મને કાંટા વાગતા તથા ઘણી બહીક લાગતી. પણ ત્રીજે દિવસે મને એક વાણનરનો સથવારો મળ્યો. આ લોકોની સાથે હવે રોજ હું મુસાફરી કરવા લાગી, અને જ્યારે રાત્રે તેઓ જંગલોમાં પોતાના થેલાઓને ચારે તરફ દીવાલની માફક ગોઠવીને તેની ફરતા પોતાના ખેલોને બાંધીને, વચમાં નિડરપણે સુતા, ત્યારે હું પણ તેઓની સાથે જ રહેતી; અને તે વેળાએ બીન વગાડીને-ગાઈને-તેમને રાજ કરતી અને મહાં ખાવાનું પણ મેળવતી. આવી રીતે ચાલતાં કેટલેક દિવસે હું નાગપૂર આવી અને અત્રે ઘણાક દિવસ રહી. મરાઠા રાબના અનેક સરદારો અને સિપાઈઓ રોજ ફાંકડા બનીને ફરતા અત્રે મહારી નજરે પડતા; પણ તેમાં મહારા મનનો માનીતો મને દેખાયો નહિ અને તેથી મહેં ત્યાંથી હૈદરાબાદ જવાનો નિશ્ચય કીધો. કેટલાક સિપાઈઓની સાથે મહેં અત્રેથી પ્રવાસ શરૂ કીધો. રાતનાં જંગલોમાં ત્યાંના રહેવાસી પશુઓના ભય ઉપજાવે તેવા અવાજો અને કીલકિલોટો સાંભળતી, વાઘ, નાહર, સિંહ આદિકેથી બચવાને હાથમાં મહોટી મહોટી મસાલો લઈને, કોલાહલ મચાવીને દોડતા સિપાઈઓ અને પ્રવાસીઓ સાથે તેવીજ રીતે દોડતી, પર્વત ઉપરના ફાંકડા રસ્તાઓ ઉપર ઢોકરો ખાતી, અફળાતી ઝૂંકાતી, નદીઓની ખીણોમાં અને લીલવાળા પથ્થરોપરથી તથા કાદવ કીચડવાળી જગ્યાઓમાંથી, સરતી, પડતી, આખરતી અને દોડતી, લીલોએ અને ગોંડાએ મહારા સાથી સિપાઈઓને લૂંટ્યા તે જોતી, અને મને પકડીને ધમકાવીને છોડી દેતા ત્યારે વળી ત્યાંથી આગલ ચાલતી, કેટલેક દિવસે હું હૈદરાબાદ પહોંચી. અત્રે દેખાણના મહાન સુખાના આ નગરમાં, હિંદુ અને મુસલમાન, મોગલ, રાજપૂત, મરાઠા, રોહિલા, તાતાર, અફઘાન, બટ, હબ્સી, તુર્ક, સીંધી, ને ત્રણ યુણવાળી ટોપીના પહેરનારા ભૂરા વાળોવાલા અંગ્રેજ અને તાંબુર નામના ઢોલ વગેરે વાજની સાથે હારબંધ કમરમાંથી સીધા લાકડાપેરે ઇસ્ખંધ ચાલવાવાળા ફરાસીસોના અનેક માણસોને મેં જોયા; પરંતુ આ સંઘળાઓમાં મેં મહારા મનમાંની મૂર્તિને દીડી નહિ. ત્યાંથી હું બિજ્જપૂર અને સતારા થઈને, જ્યાં ફીરંગી લોકો સમુદ્ર ઉપર થઈને મહોટા મહોટા વાવટાઓવાળાં જહાજો લાવે છે, અને મહોટાં મહોટાં મકાનોમાં શૂળી ઉપર હબેલા માણસની પૂજા કરે છે, તેવા ગોવા ગામે ગઈ. અત્રે પણ મહારા મનમોહનને નહિ જોવાથી, હું સુબાઈ, જ્યાં સ્ત્રીઓની માફક પછવાડે પૂંછડા પ્રમાણે ગુંથીને લટકતા રાખેલા લાંબા લાંબા વાળોવાલા, ભૂરા રંગનાં કપડાં પહેરનારા ખલાસીઓ, તાડીની દુકાનોમાં અગ્નિપૂર્વક પારસીઓ સાથે અને ‘તુક્રાહાઈ’ નામની પૈસે પૈસે પોતાના દેહનું વેચાણ કરનારી નિર્લજ વેશ્યાઓ સાથે-લડતા જાય છે, અને તોડી પીતા જાય છે તથા જ્યાં પોતાની કુળ દેવીની આજ્ઞા પ્રમાણે અંગ્રેજો પોતાની સ્ત્રીઓને પૂજીને તેમને પગે પડતા નજરે પડે છે, અને જ્યાં તમો એક રૂપીઓ ખર્ચો તો ગમે તેવાને પણ ભરખળરમાં ખાંસડાનો માર મરાવી શકો તથા સમુદ્ર-એક વાડીમાં બંધી જગ્યા ઉપર પથરાઈ જઈને પાછો દૂર ભાગી જાય છે, એવાં તે અંગ્રેજોના શહેરમાં હું ગઈ. અત્રે પણ મહારી શોધ નિષ્ફળ ગઈ-પણ તે શિકારી હિંદુ હતો એમ મેં કહ્યું ત્યારે મને કેટલાકોએ પુતા જવાને કહ્યું. પેશ્વાઓના આ પાટનગરમાં હિંદના દરેક મહા-યોદ્ધાઓની આવક જવક હોવાથી, ત્યાં મહારી આશા સફળ થતી લાગી-અને હું ત્યારથી ઘાટ ઉલ્લંઘીને પુતા શહેર પહોંચી ગઈ. પરંતુ મહાં નસીબ તો બે ડગલા

આગળનું આગળ જ નવા લાગ્યું, અને આવતાં જ મેં જોયું કે પુના શહેર લગભગ ખાલી હતું અને શહેરમાં માત્ર વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો, તેમ જ બાળકો અને બહુવાન સ્ત્રીઓ જ રહેલી હતી. તપાસ કરતાં મને માલમ પડ્યું કે આકીના સધળા, માલમ વિનયી ચોદા ભાડસાદેળ અને પેશ્વાના પાટવીકુવરની સાથે, ઉપરમાં, કાશુલના રાજની સામે યુદ્ધ કરવાને ગયા હતા. લડી શકે એવા નહોતા મોટા સ્વેચ્છા ગયેલા હોવાથી, મહારા હદયમાં રમી રહેલી મૂર્તિ અને ત્યાં જ મળશે એમ જોડાએ કહ્યું. હિન્દના સધળા કુટુંબના જોમાંથી એક પણ પક્ષમાં રહીને લડનાર હોવાથી, મહારી શોધ ત્યાં નિષ્ફળ નહિ જશે એમ મને પણ લાગ્યું અને તેથી ઉત્તરનો માર્ગ લીધો.

દોલતાખાહ અને માલેગામને રસ્તેથી સુરત ધમને, ગાયકવાડના પાટનગર વડોદરા જોઈને, નાયકરા લીલોના પાણી ભાગોદારા ઉદેપુરને માર્ગ, ઈંદોર, કેડા અને જયપુરનાં દર્શન કરી, સધળે દેકાણે મહારા હદયના કામની શોધ કરતી કરતી, અનેક યોડેસ્વારોને પૂછતી પૂછતી, હું અગાડી વધી. નામ કામ બધા વિના એક એમથેલી બાળાનાં મુખમાંથી નિકળતું વિચિત્ર વર્ણન સાંભળીને, કોણ પત્તો આપી શકે તેનો પણ વિચાર મને થયો નહિ. મહારા પ્રીતમને કોઈ પણ ઓળખી શકતા નથી એ વિચારથી મનમાં કેટલીક વાર હું ચીડાતી, પછી રસ્તો કાપતી. માર્ગમાં અહેલોની, મંદિરોની અને અશ્વશાળાઓની આસપાસ હું ક્લાકોના ક્લાકો સુધી બાઝતી હતી; કોઈ પણ સોહામાણી પાઘવાળાનું મુખ ધારી ધારીને જોતી; દરેક ઘોડાના પડયા સાંભળીને તેના સ્વારનું મુખ જોવાને રસ્તા ઉપર દોડતી, વ્યર્થ આશાઓથી નવો ઉત્સાહ ધરતી, ભટોને અને આરણોને, કુશરોને અને વેદામીઓને, જોસાંઈએને અને જોપીઓને, વણવરાઓને અને રાહદારીઓને, નિષ્ફળ થવાની આશા છતાં, પૂછતી; કળાવંતિઓ, વેશ્યાઓ, કુટૂંબીઓ આદિકની સહાયતા મક્તમાં માંગતી; મુસાફરીના અનેક સંકટો છતાં પણ આ નીચ દેહનો અંત આવવાને બદલે, નવી જીવા અને પાણીથી તેને ઉલટું વંધારે આરોગ્યવાળું અને શોભાવાળું થતું જોઈને, આશ્ચર્ય પામતી; દેહને પ્રાપ્ત થયેલી આ ખેહાઈની મોટપને નિહતી; નવી નવી આશાઓનું નવિન શક્તિથી પુનઃ પુનઃ પ્રવાસ કરતી, હતી.

“જયપુર પહોંચતાં ત્યાં જોમાસું નડ્યું. ચાતુર્માસના અંતે હું જયપુરથી ચાલી તે અલવર અને સુરજમલ જાડના ભરતપુરને રસ્તે ધઈ, હું દિલ્હી આવી પહોંચી. અંતે મને માલમ પડ્યું કે મરાઠા સૈન્ય ઉત્તરમાં કુંજપુરા આગળ પહોંચ્યું છે, અને દિલ્હીની અને તે શહેરની મધ્યમાં અફઘાન લશ્કર આડે આવેલું હોવાથી, મહારે ત્યાં જવાનો વિચાર ખીલકલ ઊડી દેવો. લોકોએ કહ્યું કે ફૌરવ અને પાંડોના સમય પછી આજ સૂફીમાં પૂંચીના પડ ઉપર કઠી પણ નહિ થયેલી એવી મહા-ચોર લડાઇ આ વેળાએ ઘશે. પરંતુ તે બધાની મહારા મન ઉપર કંઈ પણ અસર પડી નહિ. મહારા પ્રીતમને મળવું એ જ માત્ર મહારા મનમાં રમી રહ્યું હતું અને તેને એક કે બે ક્લાક પણ મંડી લીધા પછી, તેની સાથે જ રણભૂમિ ઉપર મરવામાં મહારા મનને જરાક પણ ભય લાગતો નહોતો.

“પણ દિવસ ચાલતાં ચાલતાં હું અફઘાન ડાવણીની પછવાડેના ગામમાં આવી પહોંચી. હવે પાણીપત જવાને મારેનો રસ્તો અફઘાન ડાવણીમાંથી હોવાથી

મહે એક ભોમિયાને લાંચ આપીને સાથે લીધો. અમો લાંથી કાલે મંધરાતે નિકલ્યાં અને લગભગ આખી ઊવણી પસાર કરી. ગયાં, તેટલામાં થોડેસ્વારેનાં પગલાં સંભલાવાથી, મહારો ભોમિયો મને મૂકીને નાશી ગયો. હું ઊવડીની ગ્રામીમાં છુપાઈ રહીને સ્વારેના ગયા પછી બાહર નીકળીને રસ્તે પડી. થોડે દૂર ગઈ નહિ તેટલામાં નાળામાંથી પસાર થતા જે કાબુલી સીપાઈઓએ મને દીડી ને દોડી આવીને પકડી લીધી. મહે બહુ પાણુ આછછ કીધી, પણ પડી, પાણુ આ લંગડી અર્ધપ્રશુઓના મનપર તેથી કાંઈ પાણુ અસર થઈ નહિ. મહારે સદ્ભાગ્યે તે જે જણા પરસ્પર લડવામાં પડ્યા અને તેટલામાં તેમના ઉપરી સ્વારો-જેના આગમનથી તેઓ ઘણા જ ગભરાયલા લાગતા હતા-તે આવવાથી તેઓ ગડપથી મને ઉંચકીને ઊવણીમાં લઈ ગયાં. ત્યાં, ઊવણીનાં દરવાજા ઉપરના ચોપીદારોએ મને દીડી અને તેથી તે લોકોમાં મહારે માટે ખોલાવ્યાકી થઈ, અને મહેરો કોળાહળ થઈ ગયો. આ ગડબડથી તેનો ઉપરી સરદાર ત્યાં આવ્યો અને મને જોતાને વાર જ, મહારા દુદ્દેવે તેની આંખમાં પાણુ કમળો વ્યાપ્યો; અને તેના માણસોએ તેના શાસનનો અનાદર કીધો તેથી તે બધાઓ મળીને ત્યાં જ મને વિધી નાંખતા હતા, પણ તેટલામાં પરમાત્માની કૃપાથી શાહ પોતે, જે ત્રણ મોંગલ સરદારો સાથે, ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેઓની વચ્ચેમાં કાંઈ વાત થઈ-તે તે હું સમજી શકી નહિ, પરંતુ મહે જોયું કે મને પકડનારા જે કાબુલીઓને બાંધીને ત્યાંથી લઈ જવામાં આવ્યા. પછી શાહે મહારી પાસે જવડાવ્યું અને તેથી બધા બહુજ રાજ થયલા જણાયા. હું આવીને, ભાઈ સાહેબ સમક્ષ શાહને તથા તેના અમીરોને, મૂર્ખ લંગડીઓમાં ન બપાવું માટે તેમણે બધાએ મને સારી બક્ષીસો આપી અને શાહે મને સહીસલામત પહોંચાડવાનો હુકમ કીધો. શાહના આજ્ઞા આપીને જવા પછી, પેલા સરદારે મને અનેક પ્રકારની લાલચો આપીને તથા ભય દેખાડીને સમજાવવા માંડી, પણ મહારો આગ્રહ દૃઢ જોઈને, તેણે મને મજબૂત પહોરા સાથે રણખંભ આંગળ મોકલાવી. અત્રે માતાજીની કૃપાથી, મહારા આખા પ્રવાસમાં નહિ બનેલો એવો અમલારિક બતાવ બન્યો.”

“તે શું બતાવ હતો, ખેટ?”

“તમે શું ધારો છો? મને ત્યાં કોણ મળ્યું હશે વાર?”

“હું કહી નથી શક્તી, કદાચ—”

“એક મહેરો મરાઠા સરદાર, જે—”

“તેમજ અટકળું છું! તારો પ્રીતમ?”

“તેમ જ, માતાજી, તેમ જ!”

“ખરેખરી ભાગ્યશાળી, ખેટ! અને તેની સાથે ત્હારે વાતચીત થઈ વાર?”

“નહિ, માલ.”

“મૂર્ખો છોકરી, પણ ત્યારે તેનું નામ તો તે જણ્યું હશે જ.”

“હા, માતાજી-મહાદાહ સિંધિયા.” તે વૃદ્ધાએ ચમકીને આંખ તથા મહોં એકદમ નિકસાવ્યાં, અને જે હાથે છાતી ઠોકીને પુંછયું; “ખેટ, પછી શું થયું વાર?”

“પછી તો આપ જણો જ છો. તેના માણસો મને અત્રે મૂકી ગયાં અને આપના ચરણમાં ખેડી છું.”

“પાણુ બેટા, ત્યારે પેલાં બંદર કાણ હશે?”

“હું કહી ન શકી છું કે હું તેને જાણતી નથી. હું અમદાવાદ શાળામાંથી નિકળી ત્યારે તે મને આવી મળ્યા અને મહારાજાશાહની યાચના કરીને સારે સારે અર્થો લગી આવ્યો છે.”

“પાણુ બેટા, તે હજી સુધી પાછો આવ્યો નથી, એ શું કહેવાય?”

તે બે દિવસે દરવાજા દોકાયા અને જેને વિષે તેઓ વાત કરતાં હતાં તેનો બે અવાજ સંભળાયો—“માતાજી, માતાજી! હમાર બોલો.”

“બહુ ન દીર્ઘાયુષી છે!”* કહેતી મોહનપ્યારી કહી.

“માતાજી, માતાજી, સાવચેત રહેજો!”—હાલને કહું.

“માતાજી, માતાજી, માતાજી”—વધારે મહેરે અને મહેરે સાથે બંદરે કહું, “ક્યાં, ઇતનેમે સો ગયે હયાં. બોલો, હશે મત, મય બંદર આયા હું!”

વૃદ્ધા ખીરે—આસે હમાર પાસે આવી અને દ્વારને કાન દઈને સાંભળવા લાગી, પણ બંદરની યુમેના અવાજ સિવાય બીજો કોઈ પણ સમસાસો નહિ થવાથી, તેણીએ હમાર ઉધારવાને હાથ લંબાવ્યો, પણ ઉધારતાં પૂર્વે કોઈકે વિચાર થઈ આવવાથી પૂછ્યું—

“બેટા, તુમ તો કહુ ગયેમે કે મય અથી આતા હું, હસે બંદરે દીતના તીન થંટા તક તુમ કહાં ગયેમે?”

“બરાબર હય! મેરેહું આઈકા એક-પાહારાવાળાને ગીરફતાર કીયાયા, અંદર જાહાં તક હસકા સરદારને આકે મેરી ખાત-સુતકર મેરેહું છૂટા નહિ કીયા, વાહાં તક મેરેહું હમને પકડ રખ્યા યા. માતાજી, અબ બલકીસે મેરેહું અંદર લે લો.”

વાત માનવા જોગ હતી અને વૃદ્ધાના આજ સુધીના અતુલ્ય ઉપરથી તેણે કોયું કે તે વખત ઇશ્વાહીમખાનના શિક્ષીત પહોરેગારોના ચોઈનો બે સમય બરાબર હતો; અને તેથી અચકાતા મને, બહુ ન સંભાળપૂર્વક, અનેક વડતા વડે મ અને ભયથી કુશળતા અંગે, તેણીએ છેવટે સાંજી ઉધારી અને ઉધારતાને વાર ન તેણીના લંહેમે ખરા પડ્યા અને સઘળી સાવચેતી ફેકટ ગઈ.

સાંજી ઉધારી નથી અને ખારણાં અંદરની તરફ વળ્યાં નથી તેટલામાં તો, એકદમ સામઝા માણસોના ધક્કાથી તે દ્વારો હડસેલાયાં અને વૃદ્ધ મોહનપ્યારીને આંચકા સમેત જમીનપર નાંખી દીધી તથા અનેક માણસો મોહનપ્યારીના વૃદ્ધ શરીર ઉપરથી અંદર ફોડી ગયા.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

રાત માકા પેટ.

ખારણાના અવાજથી અને પગોના ધમકારાથી ચમકીને હાલને એક કાંરની ચીસ પાડી.

“વો હય, આઈ વો હય, આઈ વો લરકી હય—હય સાફ મેરી બેરાગણુ કા હય,”—એક પરિચીત અવાજે બાણુચું, “હસેહું શોધો. વો કહાં ખેડી હય—ખ્યાલ રખો—ભાંગ ન જાય”—હુતુંકેહલાહે ખોલહું ચાલુ રાખ્યું.

* હિંદુસ્તાનમાં આ એક વહેમ છે કે જેનું સ્મરણ કરિયે, તે જો તાકાલ આવી જાય તો એમ માને છે કે તેનું આયુષ્ય લાંબું છે.

“હયાંસે આવો,” આ બાલનારના અવાજપરથી લાલને તેને તુરત જ ઓલખી લીધો. તે દગાખોર નાનકે વેશે આવનાર નાનુસે કહ્યું; “ડર મત રખો. વો કહાં પન નહિ જ શક્તી હય. હયાંસે બાહેર ભાગનેકે લીયે ઔર કોઈ પન રસ્તા નહિ હય.”

“દરવાજા સમાલો”—એક સિપાઈએ સાદ કીધો—“મીયાં સાહેબ, પીછે પીછે સમે અંદર ધૂસે જતે હોં સો અક્કલ ઠીકાને હય ક્યાં છાડકે આયે હો. કોઈ તુમહારા દાદા મરાકા પીછેસે આવેગા તો ફેર પીછે ક્યસે ભાગોગે, ખાં સાહેબ તો એક દો કોડીકી લોડીકી પીછે દિવાને ખન ગયે હય—આપ લોગોકી ખી અક્કલ શુમ હુઈ હય ક્યા !”

યાદેલી પ્રવાસણના દગાખોર સાથીના દોરવ્યા પ્રમાણે, હુતુકુંડલાહ અને ત્રણ ચાર માણસો જે ચોરડામાં લાલન હતી ત્યાં જ સીધા ઘસ્યા. હુખતો માણસ તણખલાંને પકડે તે મુજબ લાલને અથવાને છેલ્લી યુક્તિ કામે લગાડી. તેણીએ ઝડપથી ખુલામાંના ગોખલામાંના દીવો ઘેર કીધો અને એક અંધારા ખુલામાં કુકડુંવળીને ખેંચી રહી.

પણ આવનારા લૂટારાઓ કાંઈ એક નાદાન બાલકીની આવી સાદી તદખીરથી ઠગાય તેવા નહોતા. તેમાંના એકે પોતાની સાથેના સળગતા *કુલીતામાંથી એક ગંધકની સળી સળગાવી અને તેના ભૂરા પ્રકારમાં, ચારે તરફ ફેરવતાં, હુતુકુંડલાહે વેરાગણને દીડી, અને એકદમ ઘસીને બાથમાં ઉપાડી લીધી.

“ડર મત, નાનનીન ! ડર મત ! મંચ તુમકો કુછ પન હેરાન ન કુંગા પરહાં તેરેકું મેરી સાંચમેં તો આના હોગા. અખ બહાહને મેરેકું ફેર તુમસે મીલાયા હય, ઔર મંચ મરેગા તોપન તેરેકું છાડુંગા નહિ.” હુસકાં ભરતી, રડતી, હાંફતી પણ નિચેષ્ટપણે તેના હાથમાં પડી રહેલી તે ગભરાયેલી બાળાના કાનમાં તે બડબડયો.

લાલને એક ઝીણી ચીસ પારવાનો ચલ કીધો, પણ પાછળથી કોઈએ તેના મુખપર તેના અવાજને દાખી દે એવો નડો છુગો નાંખી દીધો અને તેનું હરાણ કરનાર સરદાર, તેને પોતાના ધ્રુજતા પણ આતુર હાથોમાં એક નહાના બાળકની માફક ઉપાડીને ત્વરાથી મઠની બાહર ચોગાનમાં લાવ્યો.

તદન ચુપકીદી સાથે, અને ત્વરાથી આંખી ટાંખી મઠની બાહર નીકળી આવી અને શાળી તરફની ઝાડી તરફ વળી ને આગળ જણાવી ગયેલા મઠની પછવાડેથી જતા નાળામાં એક સીધા પણ ટુંકા ઢોળાવ ઉપરથી ઉતરી. ઉતરતાં ઉતરતાં હાથમાંના ભારને લીધે વળી ગયેલા હુતુકુંડલાહે ઠોકર ખાધી અને લગભગ નીચે પડી ગયો, અને ઉઠવા જતાં પાછો નીચે, અગાડી ને અગાડી ગબડતો ચાલ્યો તે અગાડી ઉતરતાં માણસ સાથે અથડાયો ત્યારે જ અટક્યો.

“યા રખ ! ઘર-શમેતાન લેઆનત !” એક જુવાન સરદારે, મોટેથી બૂમ મારીને શાપ દીધો.

* કુલીતા—સુતરનો કે કકડોનો મોટો કાકડો—જે ધુંધવાયા કરે છે. તે સમાના સિપાઈઓ પંદુકો ફેરવાને આવો કાકડો તથા આવી ગંધક લગાડેલી સળીઓ સાથે રાખતા. † છુગો—માથાથી પગ સુધી આવી રહે એવો મોટો ઝલ્લો—અધવાન લોકોમાં બહુ વપરાય છે.

યુવાન “શુદ્ધ ખાતર ખુન મત મારો!”—અગાડી ચાલનાર અને પડતી અટકાવનાર અને સઘળા ટોળાને દોરવનાર બુઢા અને હરમખોર હાથે તેની સાથે બંદુક ધરીને કહ્યું; કારણ કે એને જ હુતુકડલાડે ઉપલા શખ્દો સંભળાવ્યા હતા.

“બીરબલ, ક્યા હય?” અફઘાન સરદાર ધીમે સાહે પૂછ્યું.

“શુદ્ધવિદ! ઈશ્વાહીમખાન બાઈકી છાવળી ચલોપર હય. ટો, આપ સખ્દ આસ્તેએ ચલનેકા ઔર હાથમેંથી બત્તીયેં લકનેકા કહે.”

જેમ અને તેમ આસ્તેથી, જે હાથની હુથેલીઓના ફરીઆઓ બનાવીને, તેમાં ફીપકાને રાખીને, નાળાના કાંડાના પડછાયામાં તે ટોળકીએ ઇડપબંધ કૃત કરવી ચાલુ રાખી.

તેઓ થોડે દૂર ગયા નહિ ત્યાં તે ઉપરના સપાટ બાગમાંથી નીચલો અવાજ તેમને કાને આવ્યો—“બાઈ લોગ, બાઈ લોગ, યાદ વિલાયતી લોગ જતે હય. મારો, મારો, ગોલી મારો, બંદુક ચલાવો, મરી લટકીડું વો ફતે લે જતે હય—દોડો—મારો—મારો—”

પડી જવાથી લાગેલા સખત આંચકાતું હુઝન નરમ. પડ્યું અને ભય કાંઈક કમતી થયો કે, વજ્ર મોહનખારી, ઈશ્વાહીમખાનની છાવળી તરફ પૂર નેશમાં દોડી અને દોડતાં દોડતાં ઉપલા શખ્દો તેણીએ પોતાના પુરતા નેશથી કાઢ્યા. તુરત જ જંગમી બાજુએ સો વારની અંદરથી તાંસાના અવાજ અને ગોળીના ખારોએ જણાવ્યું કે તેનો પોકાર સંભળાયો છે.

“ઓ બૂદી બેહાદી લટકી કોણુ હય, બીરબલ?” હુતુકડલાડે આસ્તેથી પૂછ્યું.

“સાસ! જે મહુ યાદ બનતા હોતા તો રંડીકા હુક હુક કરકે આતા”—દાંત પીસીને તે બૂદાએ કહ્યું.

હવે, આસપાસની સંભાળ રાખ્યા વિના તેઓ અગાડી એકદમ ધસ્યા.

“કો બલા હોસ્ત?”*—ઉપરના કાંકા ઉપરથી કોઠ્યે કહ્યું. તુરત જ બંદુકના ઘોડા પડવાનો અવાજ આવ્યો, અને પોતાના સવાલનો જવાબ ત મળવાથી તેણે ફરીથી પૂછ્યું; “કૌન હય ઉધર?”

“તુરહારા બાપ, ઔર તુરહારી માકા ખાવંદા!” હુતુકડલાડે અપમાન ભરેલી ભાષામાં તુચ્છકાર સાથે કહ્યું.

ખીજ જ પળેબંદુકીના મૂખમાંથી નીકળેલા ભરકાનો ઉલ્લસ, પછવાડે લીજળી જેવો પ્રકાર અને તુરત જ નાળામાં પડેલાં ઉપત્ત કરતો અવાજ અને ગોળી, ત્યાંથી પંસાર થયાં. ગોળી કોઈને પણ ઇબ કીધા વિના સામા કિનારાની લેખડમાં વાગી.

પ્રકારને લીધે જણાતાં ઘેર અંધારોની એસરમાંથી આંખો મુક્ત થઈને તે ટોળકીએ આગળ વધવા માંડ્યું. પણ તેમાંનો એક પછવાડે રહ્યો, ને જમીન ઉપર પડીને પોતાની લાંબી બંદુક ભરી, ને જ્યાંથી સામી બંદુક ભરવાનો અવાજ આવતો

* તે વખતમાં લશ્કરના સઘળા હુકમો ઘણાખરા ફ્રેંચ શબ્દોમાં અપાતા હતા અને ઈશ્વાહીમખાનના માણસો પણ તે સુજબ અપભ્રંશ શબ્દો બોલ્યા, “Qua Va la? Halte.” હાલમાં સીપાઈઓ પણ તેમ જ કરે છે. “Who comes there?” તું “હુકમદાર.”

હતો ત્યાં બરોબર પોતાની ગોળી મારી. એક ક્ષણમાં તીક્ષ્ણ ચીસ, હથિયારનો ખડ-ખડાટ, અને પરતા શરીરના અવાજથી તથા મદદ માટેની યુગ્મોથી માલમ પડ્યું કે બાર સચોટ હતો.

“વહાં, ચલે જતે હય, વહાં ચલે જતે હય, મારો!” મોહનખારીએ નજીક ને નજીક આવતાં મોટા અવાજે કહ્યું.

અકુશનોએ હવે છુપાવતું રહેવા દધને, એકદમ નાળામાંથી, સાથેના ભાર છતાં, જેમ અને તેમ ઝડપથી અગાડી વધવા માંડ્યું. નાળાની ખેચ તરફથી વરદીનાં, ઉત્તેજનના અને સાવચેતીસૂચક શબ્દો તથા કેળવણીથી શિક્ષિત સીપાઇઓ—“ડબલ પેસ” કહેતાં, ઓવરી ચાલની ઝડપથી ચાલતા હોય તેવા પગના ધબકારાઓ તથા ધાયેલ થયેલા સીપાઇને દેખતાં જ, વેર લેવાની લાગણીસૂચક શબ્દો, અકુશનોના કાન ઉપર અથડાવા લાગ્યા. અંધારું ઘાટ હતું અને સુસલમાનો અગાડી બહુ વધેલા હતા તેથી તેઓ બરોબર નજરે પરતા નહોતા તથા તેમની હીલચાલના અવાજ પણ બરોબર આવતા નહોતા—ન્યારે ખીબ હાથ ઉપર હિંદના સિપાઇઓ આવી વખતે દેખાડે છે તેના કરતાં વંધારે સાવચેતીથી, યુસીનો શિષ્ય પોતાના માણસોને અંધારામાં, અજ્ઞાત સંખ્યાવાળા શત્રુ સામે લડ જતો હતો. સો એક વાર શોધમાં ચામ-દોડ્યા પછી, અકુશનોને કાને “હોલ્ટ”—હમા રહેવાનો શબ્દ અથડાયો અને એકઠા ચોરસમાં ગોઠવાઈ જતાં માણસોના પગના ધમધમાટથી તેણે અથડાતા હથિયારોના અવાજથી, તેઓએ જણ્યું કે હવે શોધ બંધ કરીને શત્રુ અટકીને હમા છે.

“ચલો!” ખીરખલે કહ્યું; “ભાગો! ચેહી ખખત હય; શત્રુને કુચ દગા કીયા હોગા ચહ ભયસે અખ જહો લોગ આગે આવેગે નહિ, પર વહાંસેહી બંદુકા છોડેગે.” તેવું ધારતું બરોબર હતું એમ અકુશનોની પુઠે લાગેલી દુકડીના અંમલદારે આપેલા હુકમપરથી તથા પ્રાણ ફરતા સિપાઇઓની બંદુકોના છેલો બારનો અવાજથી માલમ પડ્યું.

ભાગતા અકુશનોબર તુડી પરતી ગોળીઓનો સાણસણાટ, આજીબાજીની હવામાં સંભળાયો. પણ સંઘળી ગોળીઓ નિર્વર્થક ગઈ નાળાની અનિયમિતતા તથા ખાડા ખરબચડાવાળી સ્થિતિને કારણે, અકુશનો નિર્વિઘ્ન રહ્યા અને જવાબમાં બેચાર બારે કરીને, હુતુકલ્લાહ અને તેની ટાળીએ ઝપાટાબંધ આગળ વધવા માંડ્યું.

એટલામાં મરાઠા છાવણીમાં નગારાં વગ્યાં, રણશિંગાં ફુંક્યાં, અને પાણિપતના મેદાનમાંની તોપો તૈયાર કરવામાં આવી અને આ બાજુની છાવણીમાં અંધારાને નવીન જીવ આવેલો જાણ્યો. અકુશનોએ આ અવાજો સાંભળ્યા અને પોતાના આ કાંમથી કાફરોમાં ફેરેલો ગબરાટ ઉત્પન્ન કરી શક્યા છે તેથી બહુ જ ખુશાલીમાં આવી ગયા અને હસતાં હસતાં તેઓ અગાડી વધ્યા. અરબોએક મૈલ આવી રીતે ચાલવા પછી, હુતુકલ્લાહ વેરાગણને જમરદના હાથમાં આપી. તેણે તેને કમરમાંથી પ્રકડીને પોતાની સાથે ધસડવા માંડી. અને આ જગ્યાને બરોબર જાણનાર દગાખોર ‘મૂખવીર’* ખીરખલના દોરવ્યા મુજબ તેઓ હિંમતથી પુઠી જોગાનમાં થઈને સુસલમાન છાવણી તરફ ચાલવા લાગ્યા.

* મૂખવીર—પેટને માટે કામ કરનારા જસુસો અને લોભિયાઓ. આવા માણસો તે વેળાએ હિંદમાં બહુ જ હતા.

પણ માર્ગમાં ખીજ હરકતો નથા વિના રહી નહિ. રાજપૂર્ણની આસપાસ કરતા મરાઠાઓના દેખવાનાં ન અવાય તે હેતુથી તેઓએ રાખી તરફનો રસ્તો લીધો અને હવે તેઓ મુસલમાન ડાવણીની લગભગ આવી પહોંચ્યા હતાં તેટલામાં પ્રજ્વલિથી ઘોડેસ્વારોની ઘોડી દુકડી આવતી હોય એમ માલમ પડ્યું. હુતકે દોહની દુકડીને આસપાસ ફરવાની જગ્યા ન હોતી, અને પ્રજ્વલિ આવતા ઘોડેસ્વારોની નજર ચૂકવીને ખુદા મેદાનમાં દોડવાનું કામ મુશ્કેલ માલમ પડ્યું. તે વખતે માત્ર એક જ રસ્તો હતો અને તે પ્રમાણે તે લોકો વર્ત્યા. દરેકે દરેક જગ્યા ઉપર જ જમીન ઉપર ચૂંતાપાટ સુઈ ગયા અને તેઓએ લાલનને પણ તેમ કરવાની ફરજ પાડી, અને જો કે લાલન, આ અણચિન્તવી રીતથી ગભરાયેલી હોવાથી, તેમ જ ભયની મારી હતી પણ તેણીનું મન સ્વસ્થ થયેલું ન હોવાથી, અને આવનારા રાત્રી કે મિત્રો-અઘ્ગાનો કે મરાઠાઓ-કોણ હતા તે પણ જાણતી ન હોવાથી-મદદ માટે ખુદા મારે એ તદ્દન અસંભવિત હતું-તોપણ તેમ તેમ કરતી અટકાવવાને સાવચેતીરૂપે, તેના હબસી રખવાલે, પોતાનો પહોળો નોકો અને ખરબચડો કાળો પંતે તેણીના મુખ ઉપર ફળાવ્યો.

તેમની યુક્તિ સંચોટ નિવડી. રાત્રીના અંધકારમાં વાંકા જમીનપર પડી રહેલા આ અઘ્ગાનો, તેમની રાખી તરફ માત્ર ચાલીસ ફૂટ દુરથી પસાર થઈ જતારા મરાઠા સ્વારોની દૃષ્ટિએ પડ્યા નહિ. અમકાટ કરી રહેલા તારાથી આશ્ચર્યજિત ભૂર આસમાનમાં કાળી લીટીઓ દોરી હોય તેવા દેખાતા લાંબા લાંબા ભાલાવાળા આ સ્વારો અગાડી અનેક વાવરાઓ સાથે, ઘોડાને કંઠાવતા કંઠાવતા-ખુદ્દી આસે આડી ગયા. ઘોડાની ખંડીઓના પટ પટ પટ થતા અવાજે, કોઈ કોઈ તેજ ઘોડાના હુલ્હુલા રના સ્વરો, ભાલેભાલાનાં અથડાવાથી ઉત્પન્ન થતો ઝીણા ખરખરાટ, એ સિવાય બીજા કંઈ પણ અવાજ કાને પડતો નહોતો. નરમ અને સુંવાળા છતોવાળા, પગની ઘૂંટીઓ છોલાય નહિ તે હેતુથી ફની ગાદીઓ સીવી લીધેલા પાવરાવાળા, નંગ નીચે ફળાવેલી અથવા કમરે પટકાથી કરીને ખાંધેલી-લાકડાનાં મ્યાનવાળી તરવા રોવાળા, સંખર-સાંખરના ચામડાના નહાના બંદનો પહેરેલા, અથવા તો બંધબેસતા પટ્ટા અને કેસોવાળા, ગુંથણીના અંગરખાઓવાળા, ઝીણા ઝીણા કાંટાવાળી કડીદાર લગામો અને રેશમના અથવા સુતરના મળખુત નડા દોરડાઓ છતની આસપાસ બાંધી લીધેલાં-આ સ્વારોનો સઘળો સાજ એવો હતો કે તેથી જરાક પણ અવાજ કે ખાણખણાટ થવા પામે નહિ. આવી ચુપડી સાથે પસાર કરાય તેવો સાજ અ અખત પહેલાના કે પછીના કોઈ પણ સ્વારો પાસે જોવાનાં આવ્યો નથી. આ ઉપરાંત પૂર્વ તરફના મૈત્ર્યમાં ફરી પણ નહિ જોવાનાં આવેલી એવી મૈત્ર્યતા આ સ્વારોમાંના દરેકે દરેકે માણસે ધારણ કરેલી જણાતી હતી.

અંધારામાં તેનો જેઠામાં જેઠો સ્વાર અદૃશ્ય નહિ થયો કે પોતાના પગ ઉપર ઘાર થયેલા હુતકેદોહાડે પૂછ્યું: “યહ લોગ કહાં જાતે હય?”

“ચોટી કરનેદુ શીરતે હોગે!”-ખીરખલ બોલ્યો.

“નહિ!”-હુતકેદોહાએ કહ્યું-“યહ લોગ ખુદત હય, કોઈ ચારસો કે ફરીજ નહ, ફરકી સાથ નગારાં ચીર નિશાનથી હય, ચીર યહ સજ અપની ડાવનીથી ચીર ચલે ચલે જાતે હય.”

“ધાસ દાનાકે લીયે નીકળે હોગે, યા તો અપની ગરબડરે હોશિયાર હુએ હુએ લશ્કરને ઇન-લોગોફું ચહાં તલાસીપર ભેજે હોગે!”—એક સીપાઈએ કહ્યું.

“અગર એસા હોતા તો વહોં લોગ યું ચુપચાપ ઓર ટોળાબંધ ચલે ન જોતે, પર યહ લોગકી ખાસીયત મુજબ ગરબડ કરતે, હસતે ઓર ખાતામેં લગે હુએ, ચારો ઓર પથરાતે હુએ, અલગ અલગ ચલતે; ઇદર તો કુચ ગરબડાટ ન ને હૈ” —હિંદમાં વસવાટ કરી રહેલો એક અફઘાન, જે શત્રુ ને મિત્ર સૌને સારી રીતે પીછાણતો, તેણે કહ્યું.

“ઓરં જો ધાસ દાનાકે લીયે ન રહે હોતે તો સંગમેં ઓર ટકુએ ઓર થોડવાલે બહોતરે રહેતે વિચાર કરતાં કરતાં ખીરબલે ઉમેયું.

“યા અફ્ઘાહુ!”—નવિન વિચાર સ્ફૂરી આવતાં એકદમ હુતુકહ્વાહ બોલી હક્યો,—“ગોવિંદપંતં બુંદેલા ઓર હસકા આદમીયાકા ઘેર લેનેકે લીયે, યહ લોગ ઉત્તીખાનકી ઉપર એકએકે હક્કા લેજોતે હોગે.”

આ વખતે જમીન ઉપર પડીને, કાન ભૂમિ સાથે અડકાડીને સાંભળી રહેલો ખીરબલ એકદમ ઉભો થયો અને બોલ્યો,—“કયસા પણ હો, પર અપનેહું અબ હાં ફેરના અચ્છા નહિ હય, ઓર હેઓ (પોતાની આંગલી અંધારામાં ચોમર ફેરવતાં તે બોલ્યો) યહ દુસરી સ્વારોકી ટુકડી ન રહી હય—વહો વહોં ચલી,—ઓ હાં ચલી—ઓ ઉધર ચલી” —એ મુજબ તે હેખાડવા લાગ્યો.

આ ખબરથી સઘળા ચોંક્યા અને પાછા ત્વરાથી ચાલવા લાગ્યા. પણ ખીરબલ હવે તેઓને વાંકાચૂંકા ઝાડીઓની તથા લેખડોની અંદરથી લઇ જવા લાગ્યો; કારણ કે, તે જાણતો હતો કે સ્વારો સીધા માર્ગમાં આવશે અને તેમને પુનઃ આવી જગ્યાઓનો આશ્રય, સંતાઇ રહેવાને લેવો પડશે—જો કે તેમ કરવાથી તેઓને છાવણીમાં પ્રહોંચવાને વધારે સમય લાગ્યો.

તેઓ થોડા ચાલ્યા નહિ, કે તુરત જ ખીજ પીડા આવીને હલી રહી. પાશ્વી-પતના મેદાનની આસપાસ અનેક નદીઓ અને નહેરો છે તથા ખુદ મેદાનમાં અનેક નાળાંઓ અને ખાડાઓ, ખાડીઓની માફક હડા અને સીધા ચઢાવવાળા કાંઠાવાળા, આવેલા છે; અને તેમાંના એક નાળાથી તેઓ દરેક પગલાં દૂર હતા ત્યાં નજીક અને નજીક આવતા સ્વારોના થોડાની ખરીઓના અવાજો તેઓને કાને પડ્યા. એક ટોળા—તેઓ જતા હતા તે રસ્તાને કાઠખુણે—તેઓની તરફ લાંબી હરોળમાં ધસી આવતી હતી અને તેમાંનો ડાબી તરફનો છેલ્લો માણસ છેક નાળાને કિનારે કિનારે જ ચાલતો હતો.

તુરત જ તેઓએ પૂર્વેની યુક્તિ વાપરી, પણ તે વ્યર્થ ગઇ. લાલનની પ્રથમ વેળાની શાંતિથી દોરવાઇને જમરહેઆ વખતે તેનું મોહાડું દબાવ્યું નહોતું; અને તેથી જેવી તેની ખાત્રી થઇ કે આગાંતુક સ્વારો તેના દેશના અરાકાઓ છે કે તુરત તેણીએ મદદને માટે કારમી ચીસ પાડી.

થોડાને તુરત જ ઉભો રાખતાં, અગાડી ધૂંટણપર પેડેલા ટોળાને જોતાં જોતાં અને હલ્લાને માટે ભાલો ઉચકતાં ઉચકતાં, સર્વેથી આગળનો સ્વાર બોલ્યો; “તુચ્યાં આઇલા મીં ઝોંઝો! તીકરે કોત ખૂમ કરિત આહે!”

જંગલીપણે જમરહે લાલનને એક તમાચો ખેંચી કહાડ્યો, અને દુઃખને લીધે તેણીએ ખીજ ચીસ પાડી.

ગાળ દેતો દેતો હુતુકુલ્લાહ ઉભો થયો, પોતાની પીસ્તોલ ખેંચી કાઢીને મરાઠા સામે ખરેખર નિશાન તાંકીને ફેડી. ગાળી તેની છાતીમાં વાળી અને તે ચીસ પાડતો ઘોડા ઉપરથી ગળડી પરચો; અને તેનો હાંકતો હાંકતો ઘોડો, પછવાડે હાંક્યો, અને લાતો મારતો તથા ચીસો પાડતો નીચે પડી ગયો.

અધ્યાન ટોળી ઉપર એકત્ર થઇને ધસી આવતા તેના સાથીઓએ વેરના શખ્તો ઉચ્ચાર્યા અને ઘોડાની લગામો છૂટી મૂકીને, નીચી નળે, ભોલા તૈયાર કરતાં કરતાં, તેઓ દોડ્યા. આ વખતે જો ખીરબલે સમયસૂચકતા ન વાપરી હોત તો, મુસલમાનોમાંનો એક હવડો પણ ખબર આપવા હવતો નહિ રહેતે.

“મૂર્ખાઓ હલો, ક્યા પરે હો, નાળાકી ઉસ તર્ફ ભાગો, ઉસ તર્ફ ભાગો. ઔર કોઈ બચનેકા ઉપાય નહિ હય. વ્હાં ચહ લોગકા ઘોડા આ નહિ રાંકેગા.”

આ શખ્તોથી નવું ઝનુન આવ્યું અને વિનલીની ત્વરાથી રડતી, કકળતી, સાહે માટે પોકારતી અને તરફડીયાં મારતી લાલનને, હુતુકુલ્લાહ અને જમરદે ખે હાથે પકડીને—તેઓ દોડતા, કૂદતા, ગળડતા અને ચઢતા—સામી તરફ નીકળી ગયા.

સામા પક્ષવાળા પાસે ખંડુકો જોઇને દક્ષણીઓ નાળું ઉલ્લંઘવા તૈયાર થયા નહિ, પણ કિનારા ઉપર હરેળખંધ હભા—અને તેમની મથેરી કરતા, તેમને ગાળો દેતા, પોતાની ખંડુકો ફરીથી ભરતા, અધ્યાનો અગાડી ભાગવા લાગ્યા.

એક ભયમાંથી અધ્યાનો બચ્યા; પણ ખીજું તૈયાર હતું. પણ હવે આખું મેદાન હવતા સ્વારોથી—મરાઠા લડવૈયાઓથી ભરેલું માલમ પડ્યું. તેઓ ખસોવાર આગળ ગયા નહિ, તેટલામાં તો ખંડુકના અવાજથી આકર્ષાયેલું મોહાટું સ્વારાતું ટાળું, ડાખી તરફના અંધકારમાંથી તેમના ઉપર ધસી આવ્યું.

હવે અધ્યાનોએ હવવાની આશા છોડી, પણ મરતાં મરતાં કાફરોને પૂરો સ્વાદ અખાડવાનો ઠરાવ કરીને તેઓ ગોળકુંડાળામાં, વચમાં લાલનને રાખીને, હભા રહ્યા; અને પોતાની લાંબી છરીઓ ખેંચી કાઢીને, પીસ્તોલોના ઘોડા ખરેખર ગોઠવી, હવપર આવી તૈયાર થયા.

“મીઆં સાહેબ! મીઆં સાહેબ!” જમરદે કહ્યું; “ચહ જેહાકે દીલમે મેરી ફરી ખોસનેકી રબ દો! ચહ પાખીનીને અપનેકું ઇસ હાલતમાં ડાકા હય. રબ દો નનાબ!”

અધ્યાન—સ્વભાવ કરતાં વિચિત્ર સ્વભાવવાળા હુતુકુલ્લાહે, દયા અને વીરતાદર્શક શખ્તોમાં કહ્યું; “એસા મત કરો! ઇસને અપનેકું ક્યા કીયા હય. હન્ને ન કુહાથા કી અપન ઉસકી પીછે જવે. અગર મય ઇસકી પ્રીતિકા ન પાઈગા તો કનકું સુખસે રહેને દો, કી હરસે વોં મેરુંકું કઠી કઠી ચાદ તોલી કરેગી. ઔર ખચ્ચે લોગો! હોશિયાર હો જવો, ઔર હિંમત રખો. અક્કાહ ઔર પયગાંબર સાહેબકું ચાદ કરો. કલ સખેરમે રાખ દુનિયા અપનેકું સાહીદ—ગાઝી—કહેવેગી.”

“અપનેકું અબ કુહલી રસ્તા નહિ હય,”—એક સિપાઈએ કહ્યું; “ચહ દેખો, ઇધરસે ઔર સ્વારો આવે હય.”

પૂરેના વહ અધ્યાને કહ્યું; “જેવકું! કુહ કાંન ઔર અક્કલકાલી કીકાના હય. અબ અપન બચે.”

“હા, ઉસકા સાજકા આવાજ સૂનો?”—ખુશાલીમાં આવીને ખીરખલે કહ્યું. ભારે વજનવાળા બખ્તરો અને હથિયારોવાળા ઉત્તરના સ્વારોની ઢાલો અને બખ્તરો સાથે અથડાતા, લાંબા લાંબા છરાઓનો તથા ખંડુકના છેડાઓનો અવાજ હવે કાને પડવા લાગ્યો. મરાઠાઓએ પણ આ નવીન આગંતુકોને જોયા અને તેથી પોતાનો પ્રથમનો ઠરાવ ફેરવીને તેઓ એકદમ ત્વરાથી આ ટોળી ઉપર ધસ્યા. મુસલમાનોએ પોતાના ઘોડાને તેટલા બધા તેજ ન કીધા, પણ સંહેજ જોરમાં ફેલાવીને “યા અહીં! દીન! દીન!”ના પોકારોથી તેમને વધાવી લીધા.

તુરત જ બે શિડા ટોળાં એકઠાં થઇ ગયાં અને હથિયારોના, મારો, મારોના, યા અહીં, યા દીનના, જય અંબે, જય ભવાનીના, તથા ધાયલ થયેલાઓના દર-દના પોકારો જ માત્ર કાને પડવા લાગ્યા.

હુતુકુંડલા અને તેના સાથીઓએ જોયું કે રહેાટી સંખ્યામાં જોસખંધ ધસી આવતા મરાઠાઓના હક્કા સામે મુસલમાનો દબાઇ ગયા છે, પણ પંક્તિ તુરત જ તેમના સંગીન ઘોડાઓ અને વધારે હયા પ્રકારનાં શસ્ત્રોને લીધે, તેઓ હિંદુઓની સામે ફાટ્યા. મરાઠાઓનું જોર કમતી પડયું, તોપણ તે લોહાની હુમ્મરોની રીત પ્રમાણે—બળમાં કિતરતા, પણ કળમાં ચઢીયાતા સ્વારોની વચમાં ભંગાણ પડતું ચાલ્યું; અને તેમની હંડી હારો બે તરફ વીખરાતી જણાઇ. મુસલમાનો આ વચમાંના ખાકી ભાગમાં ધસ્યા અને બેય તરફના મરાઠાઓ ઉપર મારો ચલાવવા લાગ્યા. તેટલામાં તો ખાલુ ઉપર ગયેલા મરાઠાઓની છેલ્લી હરોળે ચક્રાવો ખાઇને મુસલમાનોને ચારે તરફથી ઘેરી લીધા ને હવે માણસ સાથે માણસનું કંદ્ર ચાલુ થયું અને આવા કંદ્રમાં જ મરાઠાઓ હુમ્મરો વિજયી થતા.

દુરોની સરહાર હુતુકુંડલાએ, મરાઠાઓને ખીજ તરફ દોરવવાના વિચારથી થોડાક બારો કીધા; પણ તેની છૂટી છવાઇ ગોળીઓની કાંધપણ અસર થઇ નહિ, તેટલામાં તો તેના કાનના પડદા ઉપર ખીજ આવતા સ્વારોના પડદા પગા—અને આ કોના પક્ષના છે તે તે બાણતો ન હોવાથી, આ ગરબડનો લાલ લેવાનો તેણે વિચાર કીધો અને પોતાના માણસોની સાથે, ચેરી લાવેલી બાલકો સાથે, તેણે અગાડીના કરતાં પણ વધારે ઊંડપથી લાંથી ચાલતી પંક્તિ.

જેમ જેમ તે લડાઇનું મેદાન છોડી દૂર જતો ગયો, તેમ તેમ તેની આંખો અંધારામાં જોવાને અશક્ત થતી ગઇ, પણ કાન ઉપર આવતા વિવિધ જાતના અવાજોએ તેને જાણવું કે, યુદ્ધ પૂર જોસમાં ચાલે છે. નવા આવનારા ઘોડાઓની ખરોચોના તેજ પડદાથી તેણે જાણ્યું કે, ‘રાત માતાના પેટ’માં વધારે ગરબડ થાય છે; અને તરવારોના, ઢાલોના અને પરશુઓના, ઢાલ અને બખ્તર સાથેના અફલા-ટથી, વાંસના બાલોઓના વાંકા વલવાથી—ભાંગેવાથી અને ચીરાવાથી થતા સ્વથી; રણરંગિના અને ધાયલ થયેલા તથા લડતા અશ્વોની ભારી લાંતોના અવાજથી, જીવલેણ શસ્ત્રોના કારી પ્રહારથી, પડતાં માણસોના કીકાવાના પડદાથી, સમુદ્રના મોજાઓની માફક ચારે તરફ ધુમી રહેલા તુરંગોના પગના ધમકારાથી; વિજયની, હુઝની, અને તિરસ્કારની મિશ્રિત બુમોથી, પીસ્તોલોના અવાજો સાથે ભળી જઇને આવતા. “અહીં! અકબર!” “દીન દીન!” “જય અંબે!” “જય મહાદેવ!” “ભવાનીકી જય!” ના રહેાટા કાન ફાડી નાંખે તેવા પોકારોથી, અતિશય આવે

દિલ્હી પાસે ચમુનાછત્રે નહિ મળે છે. આ મેદાનની પૂર્વ બાજુ ચમુનાછત્રી બંધ થયેલી છે. અત્રથી ચમુનાછ આગળ વધીને, આગળ અનૂપશાહેરથી આવતાં દુરાની લશ્કરે, મહા પ્રયાસે તેનું ઉલ્લંઘન કીધું હતું ત્યાં થઈને, ઇરાનમાં વળીને, ઈર્નાક તરફ નીચે છે; અને તેમ જતાં રસ્તામાં તેની અને જે નહોતો ઝરે ‘ફીરોઝશાહકી નેહેર’ને મળેલો આપણે જોઈ ગયા છીએ તેના મૂળની વચમાં માત્ર જુલ અંતર રહે છે. આ નહોતો સાંકડો જમીનના કટકા ઉપર થઈને ભાડ સાહેબનું લશ્કર કુંજપૂરા ઉપર ધસ્યું હતું.

જે આ અંકાર મેદાનમાં આપણે જો વ્યારો-દક્ષિણ ઉત્તર અને પૂર્વ પશ્ચિમ દોરીને-તેના ચાર વિભાગો કરીએ તો, તેમાંના ઉત્તર તરફના નહોતો ચતુર્થાંશમાં, પાણીપતનું શહેર-લગભગ વચમાં-આવેલું છે-અને તેની એક પડખે શાહનેહેરનો પશ્ચિમ કિનારો, ખાહીનું કામ કરે છે, અને તેથી આ ભાગ ત્રિકોણાકાર થયેલો છે.

આ ત્રિકોણમાં-અંકારના ઉપરના એક તૃત્યાંશમાં-મરાઠા સૈન્ય સડોવાયેલું હતું. આમ કહેવાનું કારણ એ જ છે કે, આખી પૃથ્વીપરના કોઈપણ સૈન્યને જોઈએ તેના કરતાં વધારે મોટા પ્રમાણમાં છટી જગ્યા, મરાઠાઓને જોઈતી હતી. તેઓની રહેવાની, લડવાની, ધાસદાણા એકઠા કરવાની, આગળ વધવાની તથા પાછળ હટવાની, છટા પડી જવાની, તેમ જ પાછા ચક્રાવો લઈને એકઠા થવાની*-રીત એવી હતી કે, તેઓને ઘણા જ વિસ્તારવાળી છટી જમીનમાં જ ઠીક પડતું. અને તેથી આ નહોતી જગ્યા તેઓને ઘણી અટવાણ કરતી થઈ પડી હતી. ખરું છે કે જે રસ્તે તેઓ કુંજપૂરાથી પાછા આવ્યા, તે તેમના કાળમાં હતો; પરંતુ તે ગઢ પાછો અહમદશાહે લઈ લીધો હતો; અને મરાઠા સૈન્યે ઈર્નાકની આસપાસ જે નારાકારક રસ્તો ગ્રહણ કીધો હતો, તેથી તે જલ્દાની રૈયત, અને મોટા ભાગે તે સુસલમાન હોવાથી, બધી રૈયત-તેમની વિરુદ્ધ હતી. ગઢના ઘેરા વખતે મરાઠાઓએ તે ભાગોમાંથી સઘળું અનાજ પાણી પૂરું કીધું હતું.† પશ્ચિમમાં નેહેરો ઉતરીને, હરીયાના જલ્દામાં જવાનું હતું; પરંતુ ત્યાંની વસ્તી પણ બધી તેમની ફસામે હતી; પૂર્વમાં ચમુનાછ હતો અને તેના તટ ઉપર દુરાની સૈન્ય પડેલું હોવાથી, તેને ઉતરીને ધાસ દાણો લાવવા જનારાને મોટા સહિસલામત પાછું ફરવું આશા રહિત હતું. આની રીતે, શત્રુઓથી ભરેલા મુલકમાં, ખપ વખતે કામ લાગે તેવા સૈન્ય વિના, હથિયાર અને દારૂગોળો ખૂટે તો પૂરો કરવાના સાધનથી રહિત, મદદ આપી શકે

* “પોતાના ધ્યાનમાં આવે ત્યારે, અચાનક અને સંપૂર્ણ અસર થાય તેમ હુમલો કરવો; સામે કુટો મારતા અટકાવવા અને પાછળ આવે તેને ગુંચવાડામાં નાંખવા; આ તેમનો (મરાઠાનો) વિશિષ્ટ ગુણ હતો અને જે ભય તેમણે આટલો લાંબો વખત થયા ઉપર ક્યો હતો, તેનું એ જ કારણ હતું.” સીડની ઓવન.

† ‘ઝિરીશ જતની આગલી સાંજ’ નામના પુસ્તકમાં સીડની ઓવન લખે છે કે, “આસપાસનો પ્રદેશ, ત્યાં અનાજની ખોટ જણાતી નથી અથવા ત્યાં જગ્યામાં ભરી રાખવાની કસકસની ટેવ પડી નથી ત્યાં, લૂટફાટ ચલાવી, લડાઈને લડાઈથી જ ટકાવી રાખવાની તેમની સાધારણ રીતિમાં, લૂટારા લશ્કરના મોટા ટોળાંઓને ખસલ પડતી.”

‡ “તેમના અતિશય જીલમથી ખેડૂત વર્ગ તેમનો દુશ્મન થયો હતો.” યાંત્ર ઉક.

તેના પાછળનો એક પૂંડર રહેતો મરુના કાળમાં, અને એ દેશમાં તે ગામ પહોંચતાં તોપણ નવિન સાથે આગળવાના કાર્યનો ચિવાવના, મરાઠા સૈન્યની એકી આદા, દક્ષિણમાંના તેના મિત્રો-અંબુકા મુસલમાન સૈન્યની પાછળથી આવેલો મદદ આપે તેના ઉપર, તથા શત્રુના બાહુ ઉપરના સૈન્યની તરફ મુકાવે, કે લશ્કર તથા ખોદાણી તેઓને આવી મળે તેના ઉપર જ, હતી.

ખીજ તરફ પોતાના દેશ કાર્યનો સવળો વ્યવહાર બંધ થઈ જવાથી, પોતાના રક્ષાબળે અર્થે અને હવનને અર્થે, ન્યાં હતો ત્યાં જ કાળમાં જલદીવાનવાળા આદમદશાદને, જે મરાઠાઓના માર્ગી દેશની અંદરના ભાગમાં, ન્યાંના કોંકે આગ્રી અને આગ્રી મિત્રના ધરાવનારા હતા ત્યાં જવું પર્યું તો, તેને દક્ષિણમાંના મરાઠા સૈન્ય સાથે, લશ્કરપૂરના પ્રબળ જતો સાથે, અને દક્ષિણમાંથી નવી મદદ લઈને આવતા શુદ્ધ બાલાજી બાહુરાવ પેથાના સૈન્ય સાથે, ભેટું પડે-એ ચોક્કસ હતું. તોપણ હાલ તુરત તેની કાવણી વધારે સારી જગ્યામાં આવેલી હતી. જે ભાગમાં તે હતો તે કુદરતનો ભાગ, અર્થથી વધારે હતો અને તેના ચોરા માણસો અને જનવંશવાળા સૈન્યને માટે, તે વિશાળ હતો. વળી ચમુતાજી જે મર્ગે થઈને વહેતી હતી જગ્યાએ, તે હાલ પડેલો હતો, તે ભાગ તેના કાળમાં હતો અને જલદી પડે તો પોતાના મિત્રો શ્રેણિકાઓના મુલકમાં નાશી જઈ શકે તેવી સ્થિતિમાં હતો. વળી જોકે પૂરના નદિ તોપણ આધારરૂપ થઈ પડે તેવી રીતે, ખોદાક, માણસો અને રક્ષો તે આ મિત્રોના દેશમાંથી મેળવી શકતો હતો. આપણે પ્રથમ જ જોઈ ગયા છીએ કે, તેણે કોઈપણ પ્રકારનો નદિ કામમાં આવે તેવો, પણ ખોદાણીમાં અને જગ્યામાં ભાગ પડાવે તેવો સુચવારો-ચોધરાઓ-સાથે રાખવાની સૂચન મનાઈ કરી હતી. અને તેથી, સઘળા પૂર્વ તરફના સૈન્યોમાં જોવામાં આવે છે તેથી વિરુદ્ધ, દુરાનીના સૈન્યની સાથે બહુજ ચોરા રક્ષણીય માણસો તરફ પડતા હતા. તેની આ અગમચેતીનો લાભ કેટલો મોટો હતો, તે અગાડી ઉપર જોવાશે.

આથી વિરુદ્ધ, મરાઠા સૈન્યમાં લગાથક માણસો કરતાં કાલતુ માણસોની સંખ્યા ઘણીજ મોટી હતી. જે કે સામાન્ય રીતે, આ સૈનિકોની સ્ત્રીઓ પોતાની છાતી ઉપર નહાતાં દુધ પીતાં બાળકોને રાખીને, પોતાના ટુકડો ઉપર સ્વામિની જેડે જેડે, રાણુભિમાં જતી,* અને આ સૈન્યમાં એવા ઘણાક પુરુષો હતા કે જેમનો આ લેખિ ઉપરનો જન્મ, શત્રુની કે પોતાના પક્ષની તોપણે જલદી કીધો હતો, તોપણ આ વેળાએ તેમની સંખ્યા ગભરાવી નાંખે તેવી મોટી હતી.† પરંતુ આ ઉપર સાહેબ વિન્યની પૂર્ણ ખાત્રી રાખતો હોવાથી આ મહાન સૈન્ય માત્ર દેખાડવાને જ મટિ લેવાનું હતું એમ તે સમજતો હતો; અને તેથી તેણે, તેમજ નહાના મોટા દરેકે, પોતાની સાથે રાચરચીલા સહીત ઘરનું ઘર ખેંચી આણ્યું હતું. એક

* “તેનો પતિ દુશ્મનપર ધસતાં મૃત્યુ પામતો તેથી તે ન્યાં હતો ત્યાં તેની પાછળ જતી, અને એક વીર પઠાણીની માફક, કોઈક સૈનિકના તંબૂની છાયામાં રહેતી.”

હુતુ પીંડારી ગીત.

† એક માણસ કે જેનો જન્મ પત્નીચરના શુદ્ધમાં મુકેલી તોપો સાંભળી શકાય તેટલી દુર જગ્યામાં થયો હતો અને જેના બાપે સ્થિતિયાના હાથતળે નોકરી કરી હતી તેની સાથે લેખેડે પડે વાત કરી હતી.

હુજે જતાં સૈન્યને બદલે આ સમૂહ, પરદેશ વિચરણ કરનારા લોકસમૂહને વધારે મળતો આવતો હતો. તેણે પોતાની યુક્તિ એક સરદારને ઊભી રીતે દ્રષ્ટાવી રાખવાને બદલે સર્વને જણાવી દીધી હતી કે, ન્યારે મરાઠાને પિંડારીઓ, ખોરાકી અટકાવીને ધરાનીઓને ભૂખે મારશે ત્યારે, એના કેળવાયલા ફીરંગીઓ અને તેનું તોપખાતું અંધધાતોનું અને મોગલોનું નામ પૃથ્વીના પર ઉપરથી જરૂર મૂળથી ઉખેડી નાંખશે.* આવી રીતે સત્તાવાર રીતે બહાર કરેલું હોવાથી, સર્વેએ જાણ્યું કે, ઝડપ અંધ કુચ, કે આગળ વધવા અને પાછળ હઠવાના લશ્કરી કાવાદાવાઓ, આ વખતે કરવાના નથી; પણ ધીરે ધીરે-સાજેશીપણે-જવાનું છે-તેથી દરેક જાણે પોતાના મુખ ને પોતાના આરામને માટે, છૂટથી, જોઈએ તેના કરતાં પણ અતિથણી વધારે, સરંજમ લીધો હતો-આથી કરીને હિંદુસ્થાનમાં કદી પણ પૂર્વે કોઈએ દીઠેલું કે સાંભળેલું નહિ તેવું સરંજમ અને સરંજમના જનવરોનું બનેલું; તખ્તો, ખોરાકી અને જનજનતના રાત્રિચિલાથી રચાયેલું; સ્ત્રીઓ-પરણેતર અને રાજેલી વેશ્યાઓ, છોકરાઓ અને દાસ દાસીઓથી ભરેલું; વસાણા વગેરે વેચનાર ગાંધી, નેરતી અને કળીયાઓ, તેમજ તાડી અને દાડ વેચનાર અને ખનાવનાર કલાલો, શુલામો, નર્તકીઓ-તાચકાઓ, પવાડાઓ અને ગાથાઓના ગાનારાઓ, ભાંટો, ચારણો, ભવૈયાઓ, નાચણી-યાઓ, અને ખીન અનેક માંગણો અને લીક્ષુકોના વિચિત્ર મનુષ્યોથી એકત્ર થયેલું, આ કહેવાનું મહાન સૈન્ય હતું.† સૈન્યનો ભભકો, એશ આરામ, અને ખર્ચાળ પાણું, મરાઠાઓ કરતાં મોગલોને ઊંજે તેવું વધારે હતું.‡ સદાશીવરાવ પોતાના ધરની સ્ત્રીઓને લાવેલો હતો. દરેક સરદાર તેને પગલે ચાલ્યો હતો; અને દરેક સેનાની પોતાના સરદાર પ્રમાણે ચાલીને સ્ત્રી, રાખ કે શુલામડીને લઈને આવ્યો હતો. ધર્મ ક્રિયાઓ કરવાને આહ્વાણો, અને સ્તુતિ કરવાને ભાટચારણો તથા ‘કુસીદા’§ આ સાંથે હતા. ચિત્તા ઉછરનારાઓ, અશ્વોને અને ખાજ પક્ષીઓને શીખવનારાઓ, તેમાં હતા; જોશીઓ, તાલી-મખાલો, મલો, નર્તકીઓ, નટો, મદારીઓ અને મશ્કરાઓની ત્યાં ખામી નહોતી; નૃત્ય કરનારીઓ, દરેક સરદારના તંખૂઓને તાથેઈ તાથેઈથી ગળવતી હતી; કોડી અને પાસાથી ધંધાદારી દુત રમનારા જુગારીઓ, તંખૂઓની હારની વચ્ચેમાંની ગલીઓને વસાવતા હતા; ત્યાં કુકડા અને તીતર લડાવનારાઓએ પણ પોતાની બદ્દી શેરીઓ વસાવી હતી; અને દિવસે યોગાન તો તેમને માટે જ સરજેલું હતું. રાત્રિના ઠેકાણે ઠેકાણે નાટકશાળાઓ હાલહવાલ નાટ્યગૃહમાં રંગ ઉડાવતી; અને ફેરી-યાઓને પૂરી કમાણી અહીં થતી હતી. મહોટી મહોટી તોપોના તથા ઝાડોના એથામાં

* એલ્કીન્સ્ટન કહે છે કે “તે તેની નિયમિત પલટણ અને તોપોને જોઈએ તે કરતાં વધારે અગત્યતા આવતો હતો.”

† “સ્ત્રી, ખાજકો અને ઊવણીના સેવકોનું (ધજખનાં) ગીચીના જેવું લશ્કર હતું.” સીડની એવન.

‡ “મોગલો ન્યારે કીર્તિની ટોચે પહોંચ્યા હતા તે વખતના વધારે યોગ્ય અને રસ ઉપજાવે એવા મોગલ લશ્કરનું અનુકરણ હતું.” આંટ ડે-“તે મહારાજ્યનો દરજ્જો, ઉદારતા અને ઐક્યતા વગરનો ભપકો હતો.” સીડની એવન.

§ એક જાતની ખુશામત કે જેમાં હિંદુ કે મુસલમાન સર્વ અમીર ઉમરાવો મોજ માનતાં.

એસીને કપડા સીવવાનું ફરજીયાતે હીક પડતું હતું, અને નિમલક્રમીને પાત્ર ખાસી દિવસ જવાની ફરિયાદ કરવી પડતી નહોતી. રખરતા માંગણો અને બીજાં, બેગીઓ, ફીરી, અતીતો, વેરાળીઓ, ઘોંસ, હંઓ, ધુતારાઓ, શેઠો, કુચ્યાઓ અને ફરફ વતતના નિધ કામ કરનારાઓ બનતરમાં-અફરોસ કે દ્રાણ વેચનારા કપીયાઓની દુકાનોની જ અછત હતી ત્યાં-કબરાઈ જતા હતા. નશીબ મરાઠાઓની વિરુદ્ધ હોય તેમ તેમના સૈન્યના સત્બરપ વણવરાઓ નદીના જળને લીધે અને દુરાનીના બાં લીધે આવી શક્યા નહોતા; અને તેથી ખોરાકી ખૂરી પાડવાનો કાંઈ પણ માર્ગ કાઢવાની જરૂરીયાત મરાઠાઓને, મુકામ નક્કી થયા કે કુંક વખતમાં પડી.

ભાઈનો મહેલો આધાર પોતાનો ખોરાક ખૂરવાને અને શત્રુના ખોરાક ખૂરાકવાને મરિ કુઝાકો-લૂટારા ઘેરેસ્વારોના કપર હતો. હમેશની માફક શત્રુના ગઠને ખાબુ પડવી હરકત કરવા, તેમનો આવતો ખોરાક માર્ગમાંથી લૂટી લેવાને તથા આસપાસથી ખોરાકી લાવવાને તે કામે લાગ્યા-પણ તે વેળાના અફધાનો પણ કબિલ ઘેરેસ્વારો હતા, અને નાહીરશાહ તથા અહમદશાહ અબદાલીના હાથ નીચે છાપા મારવાની શુદ્ધની રીતિથી પૂર્ણ વાકેફ થયા હતા. તેમના હિરાની અને તુર્કોમાની અજ્ઞો, જે કાઠીઆવાડી ઘોડીઓ અને દક્ષિણના ટુંડોના જેવા વાલાક અને કંજવા-ચક્ષા તો નહોતા જ, તોપણ તેમના કરતાં વધારે-મજબુત ને હાંશી નહિ બય તેવા અને લાંબી મજલો-એક સરખી ખેવડી ચાલે કાપી શકે તેવા તો હતા જ. અહમદશાહ પોતાનું કામ બાજુતો હતો, અને પોતાની છાવણીમાંથી રાખી તરફ અને જમાણી તરફ, વખતો વખત, મરાઠા કુઝાકો કપર છાપા મારતા-એક પછી એક તેઓની ટાળકીઓને વિજીની ત્વરાથી દોડી આવતાં-અફગાન સ્વરોએ અણુચિત્તે આવીને ઘેરી લીધી; ભગાડ્યા, મારી નાંખ્યા, હરાવ્યા, પકડ્યા અને ખીલકલ જમીન ફેસત પણ કરી નાંખ્યા. દેશના લોકો મરાઠાની વિરુદ્ધ હતા, અને તેથી તેમને તેમના જતરુઓએ ફસાયા, આરા અવળા લઈ ગયા અને શત્રુના હાથમાં મોંથી દીધા. આથી પોતાની રચનામાં પોતે જ ફસાતા હોવાથી, મરાઠાઓ પોતાની જ શુક્તિથી પોતે જ ફસાઈ જઈ, ખેવડા બયઝસ્ત થઈ ગયા. અને છાવણી મુકીને ફર જતાં અચકાવા લાગ્યા.

હવે શું કરવું? પાણીપતની આસપાસના ભાગો ખાસી થઈ ગયા હતા; અશ્વિમમાં નેહરની તરફના ભાગોમાં ઘોરાક માર્ગો હતા અને તે પણ શત્રુના ધરાવનારી રૈયતના કબજામાં જતા રહ્યા હતા; કુર્નાલમાંનો સથળો ખોરાક ખવાઈ જવાથી નારા થઈ ગયા હતા; ચમુનાઈ કપરના માર્ગો દુરાનીના હાથમાં હતા અને જે તે કાંચ મરાઠાઓના હાથમાં આવે તો પણ તે રોહીલખંડમાં જતા હતા, અને તે દેશને તુરત જ ખેવડા અગ્નિ અને અસિના પ્રસાદથી મરાઠાઓએ તૃપ્ત કરેલો હોવાથી, ત્યાં આખાગરુદ્ધ સર્વ, હથિયાર બાંધીને તેમને વધાવી લેવાને ખુશીથી ઉભેલા હતા! સદાશીવરાવે, જોવિંદ્રપંત-ખુંદેલા, જે દિલ્હીની આસપાસથી સથળો

* “જેઓ નહાસી છૂટ્યા હતા તેના મોટા ભાગને ખેડુતોએ કાપી નાંખ્યા હતા.” એલ્ડીન્ડન.

(†) “દુરાનીઓએ પોતાનો દોષ પોતાની કુંકીઓની હિમત ભરી અને ઝરખી લીલચાલથી ફર દ્યો હતા.” એલ્ડીન્ડન.

મોને એકત્ર કરીને, ચમુનાજીનીમાં નજીકમાં પડેલો હતો તેને, પોછળથી ઘેરી લેવાને લખ્યું. તે અંગળ પણ દીર્ઘદૃષ્ટિ વિનાના કમ-
સારી સરદાર, આ આજ્ઞાનું પાલન કરીયું. બાર હજાર માણસો સાથે તેણે શાહને
પહોંચેથી થોડો અને રાહીકખંડમાંથી આવતી ખોરાક અને માણસની સઘળી
મદદ અટકાવી, ને જે દુઃખ મરાઠાઓને વેડવું પડતું હતું તે તેમના ઉપર શૂન્ય.
શાહની ઇચ્છાથી સાક મૈલ દૂર પોતાનો મુકામ રાખીને, ભયની ચિંતા રાખ્યા
તપ્તિજ સોમ માણસોને આસપાસ પથરાતા નાંખીને, પોતે થોડા માણસો સાથે પડેલા
દેંકનારી પિત્તલ ગેબે શાહને પહોંચાડી. પણ શાહને હુકમ આવતાં પૂર્વે
રાખેલી, પાસેની વઝીરના ભત્રિજ ઉત્તીખાનને માલમ પડવાથી, એક રાત્રિમાં
માણસો તે કાખીને, મળસ્કાના અંધારામાં, તેણે ગોવિંદપંત ઉપર હુલો કરીયા.
નહાની માણસોનો નાશ કરીયો, અને રાત્રીને પુંડ દેખાવાની કોરોશ કરનાર પંતને
લોખંડે મારી નાંખ્યો. રાત્રીખંભ આગળ એક ભાલા ઉપર તેનું માથું મૂકી ગયા.
પાંચી મરાઠાઓને પોતાની હાલતનો વિચાર આવ્યો અને ઇચ્છામાં કોલાહલ
ચી રહ્યો.

હિંદની કુશલતની તવારિખનો એક વિચિત્ર દેખાવ કર્તાએ એકવાર જોયો હતો.
આ દેશના તપખીરીયા રંગના સમઢાઓ-ગીધો-ધણા-મોટા કદનાં પક્ષીઓ છે અને
તેમની હડવાની શક્તિ અપેરિમિત છે. અતિશય ઉંચે ભૂરા આકાશમાં કલાકોના કલાકો
સૂધી ચક્કરમાં ને ચક્કરમાં ફરતા, કેટલીકવાર અતિશય ઉંચે હોવાથી ન દેખાય એવા
બેદુના જેટલા નહાના થઈ ગયલા આ ગીધોને તમે કેટલીક વાર જોશો. તેમની હડવાની
શક્તિ એટલી ત્વરાવાળી છે કે તેઓ એટલી ઉંચાઈએ પણ, દૃષ્ટિક્ષેત્રની એક બાજુ-
એથી બીજી બાજુએ ધસી જતા જણાય છે. આટલી ઉંચાઈએ જવાથી તેમનું
દ્રિષ્ટેત્ર વિશાળ થયતું હોવા સાથે, તેમની અતિશય ઝડપથી તેઓ એક મોટી
નેન્યાના ઘેરાવામાં પડેલ કોઈ પણ કોહવાતું મુડદું જોવાને અને તેપર ધસી
જવાને, શક્તિવાન થાય છે. આવી ને આવી જ રીતે, આવા વિશાળ દૃષ્ટિક્ષેત્ર અને
ત્વરા હરવાની આવી આશ્ચર્યજનક ઝડપથી, માત્ર જે ખોરાકપર તેઓ હવે છે તે
પ્રાણી શકે છે અને તેનું વર્ણન થાય એવો ખ્યાલ તેને આવે છે. એક વેળાએ
ધર્મક્રમ અપવાદરૂપે સખત થઈ હતી. વરસના સરાસરી વંરસાદ કરતાં ખેવરો
વરસાદ થયો હતો અને લગભગ વીસ દિવસ સૂધી તે મુશળધારા વરસ્યો હતો. જે
આકાશમાં સમડી, ગીધ વિચરતા હતા તે આકાશ કાળાં વાદળાંઓથી છવાઈ ગયું
હતું અને વિજળીના ઝાંખા કરી મુકે એવા ચમકારા અને તોફાની પવનના સપાટા
સાથે, સતત પાણીનાં પડતાં ટીપાં તેમની પાંખ કે પીછાં સહન કરવાને અશક્ત
થયાં હતાં. તેમની બારે પાંખોને લીધે તેઓ ગુંગાવનારી હવામાં ઉંચે ચહાડવાને
અશક્ત હતા. કાળા વાદળાંમાંથી અને આંધળા કરી મુકે એવી વર્ષાધારાની નળમાંથી,
થોડે પણ દૂર ભક્ષ તેઓ જોઈ શકતા ન હતા. જોઈ શકતા પવનમાંથી રસ્તો
અપવાને અશક્ત થયલા આ ગીધો વૃક્ષની ડાળો અને ઘરોના મોભોપર, ન્યાં સૂધી
ચાડી ગયા, ભૂખે મરી ગયા, શરદી અને ઠંડીમાં ઠરી ગયા, પૃથ્વીપર લાચાર થઈ

* ગોવિંદપંત-તેના દરજ્જા અને નિશ્ચય વગર હતો-એ બાહની બીજી પ્રતિ-
રૂપ હોય તેમ લાગે છે.

પડી ગયા અને દુઃખે મરી ગયા ત્યાંસુધી, ગરદન પાંખમાં ધારી, પીછા સાથે નર ધણ બેસી રહ્યા હતા.

મરાઠાઓની પાણીપતમાં આવ લાવવા હતી. હિંદના ચક્રમાં મરાઠાઓ ગીવપક્ષી જેવા હતા, અને તેમના સ્વાભાવિક ધરણાની રીતમાં પાછા પડવાથી અને પોતાની હુમ્મશની રીત પ્રમાણે, નહિ ધારેલાં કારણથી લડી નહિ શકવાથી, તેઓને સુરત પડી રહેવું પડ્યું. તેઓનો લોભ અને અનવચન જેની રીતે રસ્તા બંધ કરવાની તોળની શક્તિ, તથા ખાવાની શક્તિ, જે દર વખતે તેઓને મારાક મારાકવાને હતી, તે જ અત્ર તેઓને નાશકર્તા ધણ પડી.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

મહાન ભાડની કચેરી.

સપાટ ડાપરાનો, ચારે તરફથી ઉધાગે, ઘણા સુંદર સ્તંભોવાળો, એટલા તથા ભાડ સાહેબની કચેરી ગૃહનું કામ સારતો હતો—આ શમીયાનામાં તેઓ સર્વે એકત્ર થયા હતા. સાહેબદા તેમની સામે પંજનબમાં યશ મેળવનાર રઘુનાથરાવને, સાહેબશાહ ગાંધીજીની તરફથી મળેલો, કવિયોના કાવ્યોમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલો મહાન તંબૂ તે આ હતો.* તંબૂની અંદરની છતની ખાલુએ, તેમ જ ચારે તરફની કીનારીઓ ઉપર, આસમાની દેશમની રૂપેરી પટાવાળી કોરણો અને આલેશ મૂંઢેલી હતી, અને કાળા ચળકતા ઓપદાર લાકડાના રથેલો ઉપર પાણુ, ચાંદીની સુંદર નક્શીવાળી દોલો મૂંઢેલી હતી અને તેમાં બત્તીઓ મૂકી શકાય તેવી વ્યવસ્થા રાખી હતી.

લગભગ પચાસ કદમ દૂર, ચારે તરફ ફરતી, રાત્રી ક્ષાતની દીવાલ બનાવેલી હતી અને તેમાંથી એક દરવાજો રાખેલો હતો. દરવાજાની બેચ તરફ બે નહાના તંબૂઓ, રાત્રી ક્ષાતના જ બનાવેલા હતા. આમાંના એકની અંદર નહાની વેદી ઉપર મૂંઢેલો, નહાના સીધા સ્થંભ ઉપર લગાડેલો, યુધ્ધો અને હારોથી શૃંગારેલો, મહાન શિવાઈ મહારાજના ગુરો આવેલો મરાઠા પ્રભુનો ‘ભગવો ઝુંડો’† દેખાતો હતો; અને તેની સામે નહાના સૂવણના પાત્રમાં ધૂપ બળતો હતો. આની બંને તરફ સુંદર તકીયાઓ ઉપર બે યુવાન દક્ષણી સરદારો—જેનો વંશપરંપરાનો હક્ક દખ્ખણીની કીર્તિના ચિહ્નરૂપ આ ઝુંડાનું રક્ષણ કરવાનો હતો તેઓ—બોળામાં નમ્ર તરવારો લઈને બેઠા હતા, અને દરવાજા પાસે ગાંધીના શિક્ષિત સીપાઈઓમાંના બે—સઘળા કેળવાયેલા સીપાઈઓની માફક અંદર શું થાય છે તેની જિજ્ઞાસા દેખાડ્યા વગર—સાંતપણે આમથી તેમ પાડશે ભરતા હતા. સામેના તંબૂમાં ચેલાઈનું નગારખાતું હતું. તેમાં કેટલાંક નગારાં અને ત્રાંસાઓ, જે જુદી જુદી ગતના સ્વર કહાડતા હતા તે—તથા કેટલાક, મુરલી, સંરણાઈ, રણદિંગા, પીપાડી વગેરે વગાડનારાઓ—બેઠેલા હતા. આ બે તંબૂની બેચ તરફ શમીયાના તરફ મુખ રાખીને—ધ્યાણીમખા-

* “ઝાવણીનો સામાન રઘુનાથરાવ હિંદુસ્તાનથી લાવ્યો હતો.” તેમાં દેશમની આલેશવાળા હંધા અને મોટા તંબૂ વિગેરે હતા.” અંટ ૬૬.

† રાતા ગેરવા રંગની સોનેરી દોરીઓ, પાટાઓ વગેરેથી શોભાયમાન કરેલો રખો રંગેલો વિશાળ પટ તે એ હતો.

જે પલટણે ઉભેલી હતી.* તેઓએ તે વખતના ફ્રેંચ સીપાઇઓ જેવા જ પોશાક
પોતા પહવાડેથી કાપવાળા સફેત કોટો, જેને છાતીએ આગળથી ભૂરી મખમલ
હતી, તથા ખાંદોના છેડાઓ પીળી મખમલના બંનાવેલા હતા-પગ ઉપર
ખુત બંધે બાંધેલા હતા, અને માથા ઉપર તપખીરીઆ રંગના મોટા
મોટા હાથોથી ગાડાની માફક બાંધીને, તેના છેડા મોટા પિત્તળના પટથી
બાંધેલા હતા. તેઓના હાથમાં ચક્રમકતી નહાની બંદુકડીઓ અને બેયોનેટો,
જોવા પડાઓ ને તેની સાથે ગોળીને માટે વળગાડેલી કાથળીઓ સાથે હતાં.
જેમ દરવાજા તરફ મુખ રાખીને ગોઠવેલી બે મોટી, -૨૪ સ્તંભીઆ ગોળા
પિત્તળની તોપો-† તેની સુંદર લીલા રંગની સોનેરી ચિત્રવાલી ગાડીમાં
રાખેલી, પાસે ફેડવાને તૈયાર ઉભેલા હાથમાં બલતા કાકડાઓ અને જંમગીરીવાળા
માણસો સાથે, દેખાતી હતી. દરવાજામાં મોટી મોટી સોનારૂપાની છડીવાળા છડીદારો,
નહાના ભાલાવાળા નેનદાર ભસુરો અને મોટી બેલના મુખજેવી દેખાતી ભારી પીસ્તો-
લાવાળા અધ્યાન અને રોહીલાઈ કરવીનવાળાઓ હતા. નગરખાનાની બાજુમાં

* નિઃસંશય નવા જ બનાવેલા અને વળી હજી માનીતા દેશી રાજાઓનાં લશ્કરમાં
આ નિરંતરની આમી હતી. સાંઝે લશ્કર કેમ હજી કરવું તે ઘણું નાણુતા હતા, પરંતુ
તેણે સંપૂર્ણ કેમ રાખવું તે થોડા જ નાણુતા હતા. સિંધિયાઓ અને રણુજીત ઘણી
સારી રીતે એમાં વિજયી થયા હતા. સિંધિયાઓ ડી. બાઇનને લશ્કરના નિભાવ
માટે મોટી જગીર આપી હતી-આ વિશ્વાસ જરા સાંકડા વિચારનો હોય તો ભંગ
કરે, કે જેમ પાછળથી ખીરને ક્યું હતું-અને રણુજીતે ખાલસાની લશ્કરી પ્રજાસત્તાકનાં
લોકસાની મદદથી ક્યું હતું.

† તે સમયના યુરોપીઅન તોપખાનાના કરતાં પૂર્વની ખુદ બનાવટનું તોપ-
ખાનું સાધારણ રીતે વધારે બળવાન હતું. પરંતુ તે વજનમાં ભારે અને તેથી
ધીમે ધીમે ફેરવી શકાય તેવું હતું. ઘોડાને બંદલે બલદો તે ખેંચતા હતા; અને
જે કે આબાદ ને વળી ઓછું કામ તેની પાસેથી લેવાનું નહતું, છતાં તેની ઝડપ
ઓછી હતી. ફ્રેંચોએ હિંદુસ્તાનમાં “પોર્ટ ફાયર”થી ફેડવાની રીત દાખલ કરી ત્યાં
સુધી, તોપો, રૂના ધીમેથી બળતા કાકડાથી ફેડવામાં આવતી હતી. તોપોને મનહર
રીતે શણગારવામાં આવતી અને તેનો સામન ઘણો રાખતા, તેમ તેની સારી
સંભાળ પણ રાખતા હતા. સામાન્ય રીતે દરેક તોપને નામ આપવામાં આવતું
અને તેનો એક વાવટો પણ ફરકતો. દખખણ કે ન્યાં યુરોપીઓએ ગર્ભછાંટના
ગોળા દાખલ કર્યા હતા તે સીવાય અન્ય સ્થળોએ તે જાણાયલા ન હતા.

‡ મુસલમાનોની સંખ્યા મોટી હતી. તેમાં થોડા અફઘાનો અને હિંદમાં પ્રથમ
વાસ કરનારા હિંદુસ્તાની રોહીલા અને પઠાણો, તેમ જ દખણી મુસલમાનો અને
મોગલ આગ્રિતો હતા તથા સીદી, આરબ વગેરે ભાઉના મોટા લશ્કરમાં હતા. પૂર્વની
જુની પદ્ધતિપર કામ કરનારા અફઘાનો અને રોહીલાઓ ઘણું ખર્ચે તોપખાનામાં હતા
અથવા તો નહાની નહાની બુકડીઓમાં તેમના માનીતા હથિયારથી સજ બનાવી, જેથી
નાંખ્યા હતા. એ રાજાનો ઉપયોગ કરવામાં તેઓ અદ્વિતીય હતા-જેમ માનવામાં આવતું
તેમ-તેઓ હતા. એક મોટી ‘બ્લન્ડરબસ,’ ખાંધપરથી નહીં, પણ બગલમાં એક વિચિત્ર
આંચકો આપી ફેડતા હતા. તેમાં મુઠ્ઠીભર દારૂ અને ચાલીસ પચાસ છરાઓ ભરવામાં

પડી ગયા અને દુઃખ મરી ગયા લાંચારી, અરદન પાંખમાં પાડી, મીઠા સાથે નદ્ર મધ જેસી રહ્યા હતા.

મરાઠાઓની પાણીપતમાં આજ હાલત હતી. હિંદના રાજમાં મરાઠાઓની ગીધપક્ષી જેવા હતા, અને તેમના સ્વાભાવિક ધસારાની રીતમાં પાછા પરવાથી અને પાતાની હુમેશની રીત પ્રમાણે, નદિ ધારેલાં કાસંગેથી લઈ નદિ સમુદ્રાધી, તેઓને સુસ્ત પડી રહેતું પડ્યું. તેઓનો લોભ અને અનયય જેવી રીતે રસ્તા બંધ કરવાની તેમની શક્તિ, તથા ખાવાની શક્તિ, જે દર વખતે તેઓના જીવનમાં જોવાની હતી, તે જ અત્ર તેઓને નાશકર્તા થઈ પડી.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

મહાન ભાઉની કચેરી.

સપાટ છાપરાનો, ચારે તરફથી ઉધારો, ઘણા સુંદર સ્તંભોવાળો, એકાદ તંબૂ ભાઉ સાહેબની કચેરી ગ્રહતું કામ સારતો હતો-આ શમીયાનામાં તેઓ સર્વે એકત્ર થયા હતા. શાહનશાહે તેમની સામે પંજળમાં યશ મેળવનાર રઘુનાથરાવને, શાહનશાહ ગાઝીબીદીન તરફથી મળેલો, કવિયોના કાવ્યોમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલો મહાન તંબૂ તે આ હતો. તંબૂની અંદરની હતની બાહુએ, તેમ જ ચારે તરફની કીનારીઓ ઉપર, આસમાની રેશમની રંગેરી પટ્ટાવાળી કારણો અને આલેશ મૂકેલી હતી, અને કાળા અળક્તા ઓપદાર લાકડાના સ્થંભો ઉપર પણ, આંદીની સુંદર નક્શીવાળી ઢાલો મૂકેલી હતી અને તેમાં બત્તીઓ મૂકી સકાય તેવી વ્યવસ્થા રાખી હતી.

લગભગ પચાસ કદમ દૂર, ચારે તરફ ફરતી, રાતી કનાતની દીવાલ બનાવેલી હતી અને તેમાંથી એક દરવાજો રાખેલો હતો. દરવાજાની બેય તરફ બે ન્હાના તંબૂઓ, રાતી કનાતના જ બનાવેલા હતા. આમાંના એકની અંદર ન્હાની વેદી ઉપર મૂકેલો, ન્હાના સીધા સ્થંભ ઉપર લગારેલો, પુષ્પો અને હારોથી સુંગારેલો, મહાન શિવાજી મહારાજના શુરો આપેલો મરાઠા પ્રબનો 'લગવો જુંડો'† દેખાતો હતો અને તેની સામે ન્હાના સૂવર્ણના પાત્રમાં ધૂપ બળતો હતો. આની બંને તરફ સુંદર તકીયાઓ ઉપર બે યુવાન દક્ષણી સરદારો-જેનો વંશપરંપરાનો ઉક દેખાણની કીર્તિના ચિહ્નરૂપ આ જુંડાનું રક્ષણ કરવાનો હતો તેઓ-ખોળામાં નર તરવારો લઈને બેઠા હતા, અને દરવાજા પાસે ગાદીના શિક્ષિત સીપાઈઓમાંના બે-સઘળા કેળવાયેલા સીપાઈઓની આફક અંદર શું થાય છે તેની જાણસા દેખાવા વગરન-શાંતપણે આમથી તેમ પાહરો ભરતા હતા. સામેના તંબૂમાં ચેશ્વારું નગાર-ખાતું હતું. તેમાં કેટલાંક નગારાં અને ત્રાંસાઓ, જે જુદી જુદી બતના સ્વર કહા-હતા હતા તે-તથા કેટલાક, મુરલી, શરણાઈ, રણશિંગા, ખીપોડી વગેરે વગાડનારાઓ-બેઠેલા હતા. આ બે તંબૂની બેય તરફ શમીયાના તરફ મુખ રાખીને-ઈચ્છાહીમખા-

* “જીવાણીનો સામાન રઘુનાથરાવ હિંદુસ્તાનથી લાવ્યો હતો.” “તેમાં રેશમની અલરવાળા ઉંચા અને મોટા તંબૂ વિગેરે હતા.” અંટ ૬૬.

† રાતા ગેરવા રંગની સોનેરી દોરીઓ, પાટાઓ વગેરેથી શોભાયમાન કરેલો સરખો રંગેલો વિશાળ પટ તે એ હતો.

જે પલટણો ઉભેલી હતી.* તેઓએ તે વખતના ફ્રેંચ સીપાઇઓને જોવા જ પોશાક
તો. પછવાડેથી કાપવાળા સફેત કેટો, જેને છાતીએ આગળથી ભૂરી મખમલ
હતી, તથા ખાંદોના છેડાઓ પીળી મખમલના ખંનાવેલા હતા-પગ ઉપર
ખુત બંધો ખાંદેલા હતા, અને માથા ઉપર તપખીરીઆ રંગના મોટા
માથાણીદાર જે ગાડાની માફક ખાંધીને, તેના છેડા મોટા પિત્તળના પટાથી
શા હતા. તેઓના હાથમાં ચક્રમક્ટી નહાની ખંડુકડીઓ અને ખેચીનેટો,
જેના પટાઓ ને તેની સાથે ગોળીને માટે વળગાડેલી કોથળીઓ સાથે હતાં.
જેમ દરવાજા તરફ મુખ રાખીને ગોઠવેલી જે મોટી, -૨૪ રતલીઆ ગોળા
પિત્તળની તોપો-† તેની સુંદર લીલા રંગની સોનેરી ચિત્રવાલી ગાડીમાં
રાખેલી, પાસે ફેડવાને તૈયાર ઉભેલા હાથમાં ખલતા કાકડાઓ અને નંમગીરીવાળા
માથાસો સાથે, દેખાતી હતી. દરવાજામાં મોટી મોટી સોનારૂપાની છડીવાળા છડીદારો,
નહાના ભાલાવાળા નેનદાર નસુસો અને મોટી ખેલના મુખજેવી દેખાતી ભારી પીરતો-
લોવાળા અધ્યાન અને રોહીલાઈ ફરવીનવાળાઓ હતા. નગરખાનાની ખાનુમાં

* નિઃસંશય નવા જ ખનાવેલા અને વળી હજી માનીતા દેશી રાજાઓનાં લશ્કરમાં
આ નિરંતરની ખામી હતી. સાફ લશ્કર કેમ ઉભું કરવું તે ધણા જાણતા હતા, પરંતુ
તેણે સંપૂર્ણ કેમ રાખવું તે થોડા જ જાણતા હતા. સિંધિયાઓ અને રણજીત ધણી
સારી રીતે એમાં વિજયી થયા હતા. સિંધિયાએ ડી. આઇનને લશ્કરના નિર્ભાવ
માટે મોટી જગીરો આપી હતી-આ વિશ્વાસ જરા સાંકડા વિચારનો હોય તો ભંગ
કરે, કે જેમ પાછળથી પીરને ક્યું હતું-અને રણજીતે ખાલસાની લશ્કરી પ્રવસતાકનાં
તુકસાની મદદથી ક્યું હતું.

† તે સમયના યુરોપીઅન તોપખાનાના કરતાં પૂર્વની ખુદ ખનાવટનું તોપ-
ખાનું સાધારણ રીતે વધારે બળવાન હતું. પરંતુ તે વજનમાં ભારે અને તેથી
ધીમે ધીમે ફેરવી શકાય તેવું હતું. થોડાને બદલે બલહો તે ખેંચતા હતા; અને
જે કે આખાદ ને વળી આછું કામ તેની પાસેથી લેવાનું નહતું, છતાં તેની ઝડપ
આછી હતી. ફ્રેંચોએ હિંદુસ્તાનમાં “પોર્ટ ફાયર”થી ફેડવાની રીત દાખલ કરી ત્યાં
સુધી, તોપો, રૂના ધીમેથી બળતા કાકડાથી ફેડવામાં આવતી હતી. તોપોને મનહર
રીતે શાણગારવામાં આવતી અને તેનો સામન ધણો રાખતા, તેમ તેની સારી
સંભાળ પણ રાખતા હતા. સામાન્ય રીતે દરેક તોપને નામ આપવામાં આવતું
અને તેનો એક વાવટો પણ ફરકતો. દુખખણ કે જ્યાં યુરોપીઓએ ગર્ભજાંઠના
ગોળા દાખલ કર્યા હતા તે સીવાય અન્ય સ્થળોએ તે જાણાયલા ન હતા.

‡ મુસલમાનોની સંખ્યા મોટી હતી. તેમાં થોડા અફગાનો અને હિંદમાં પ્રથમ
વાસ કરનારા હિંદુસ્તાની રોહીલા અને પઠાણો, તેમ જ દખણી મુસલમાનો અને
મોગલ આશ્રિતો હતા તથા સીદી, આરબ વગેરે ભાઉના મોટા લશ્કરમાં હતા. પૂર્વની
જાનની પદ્ધતિપર કામ કરનારા અધ્યાનો અને રોહીલાઓ ઘણું ખર્ચે તોપખાનામાં હતા
અથવા તો નહાની નહાની ટુકડીઓમાં તેમના માનીતા હથિયારથી સજ ખનાની, જેથી
નાંખ્યા હતા. એ શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવામાં તેઓ અદ્વિતીય હતા-જેમ માનવામાં આવતું
તેમ-તેઓ હતા. એક મોટી ‘પ્લન્ડર બસ,’ ખાંધપરથી નહીં પણ બગલમાં એક વિચિત્ર
આંચકો આપી ફેડતા હતા. તેમાં મુઠ્ઠીબર દારૂ અને ચાલીસ પચાસ છરાઓ ભરવામાં

હુદામાવતના* જંગલી દેખાતાં ઝતુની કાળા શીહારંગના, કંઠમાંથી બોલતા ઘોષરા અવાજવાળા આરખો, અલમ પીતા દેખાતા હતા. તેઓએ પીળા ફેરા બાંધેલા હતા તથા બાંદી વિનાના લાલ કળવચો † પહેરેલા હતા, તેમની કમ્મર ઉપના જડા પટ્ટામાં રૂપેરી મુંકવાળી કટારો અને છરીઓ લટકતી હતી. તેમના ખભા ઉપર રૂપાના પતરાવાળો પહેળો પટ્ટો, તેમાં લટકાવેલા મોટા પીતલનાં દાદ ભરવાનાં સીંગડાં સાથે, નાંખેલો હતો, અને તેમની સામે જમીન ઉપર તેમની લાંબી પાણુ નહાના મોટાવાળી પીસ્તોલો પડેલી હતી.

શમીઆનાના ઉપલા ભાગમાં-ખરોખર મધ્યમાં-દરવાજાની સામે એક મોટા તખ્ત ઉપર, દેશમાંના નહાના મોટા સ્ત્રી પુરૂષ સર્વેને બહુલિત થયેલો લોકમાં “લાઉ ગર્દીકો વખત” ‡ ની કહેતીને જન્મ આપનાર, નિઝામને જીતનાર, પેશ્વાનો પિત્રાઈ ભાઈ, મહાન યોદ્ધો. સદાશીવરાવ-ઇતિહાસમાં લાઉ સાહેબના નામથી વધારે પ્રખ્યાતિ પામેલો-મરાઠા સૈન્યાધિપતિ બેઠેલો હતો.

સદાશીવરાવ પુર યુવાનીમાં આવેલો, સેહેજ જડાં શરીરનો, ગૌર વર્ણનો અને સુખ ઉપર આરોગ્યદર્શક લાલીવાળો ‘નરખચ્ચો’ હતો. શ્વેત મોટાં જંભો, અને આજે પણ મરાઠા આદ્યજાતના માથા ઉપર જેવામાં આવતી ગાડીના પેડા જેવી મોટી શ્વેત પાંધ, તેના માથાપર હતી-તે વેળાના સઘળા પ્રખ્યાત માણસોની માફક તે પણ સોશીઆની વજેનો પોશાક પહેરતો હતો. જે મહાન યુદ્ધનો વિચાર કરવાને તેઓ મળેલા હતા અને જેના પરિણામે આખો હિંદની સક્તનંત આ એક માણસના હાથમાં આવવાનો સંભવ હતો એવા આ મહાન નરના શરીરપર, તેની પદવી, દોલત અને સ્થિતિસૂચક એક હીરો અને લીલમનો કિમતી હાર, અને મોગલ શાહનશાહના લાલમહાલના ખનનામાંથી ચોરી લીધેલો કિમતી બાજુબંધ, માત્ર હતાં. આજે મહાન સૈન્ય, જેની સંખ્યા અધાપિ પચૈત કોઈ પણ કહી શક્યું નથી, તેના સૈન્યાધિપતિપણાના સૂચક, તેનો એક જડીત બીજવો અને તેવી જ જડાવ મુઠ અને ચાનવાળી જહાજ તરવાર, અગાડી ગાદી ઉપર પડેલાં હતાં.

તેની ખરોખરની સ્થિતિસૂચવનારના સ્થાનપર, તે જ કોચ ઉપર, તેની જમણી બાજુએ એકનીસ બાવીસ વર્ષનો, ઘડે વર્ણો, સમ અવયવી, કાળી નરમ આંખોવાળો, લાંબો, પતલો અને દેખાવડો, યુવાન બેઠો હતો. તે ન્યારે બોલતો અથવા લાઉ ન્યારે તેને કંઈ કહેતો ત્યારે, પોતાના વડીલ રક્ષકને તથા અધિકારીને જેમ માન

આવતા. આ દુકડીઓ જે કે માંહોમાંહેની લરાઇઓમાં અને ગીચ વસ્તીવાળા લત્તાઓમાં કે મહેલોના ચોંગાનોમાં ઘણી કામ લાગતી હતી, પણ તેમની નિર્ધિવાદીત વીરતા હતાં, રણક્ષેત્રમાં નિયમિત મુદ્દ લડવામાં નિરપયોગી હતી.

* અરખસ્તાનના પૂર્વે કિનારાના.

† ગાદીની અર્થ સમજાવે એવો શબ્દ નથી. કોઈ પણ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે અને અસાધારણ એવો અતિશય તોફાની અને મારફાડ કરનારો બનાવ એવો એનો અર્થ થાય છે. જેવા કે તોફાન, વાવાઝોડું, બળવો, રાજ્યક્રાંતિ, મરખી, વંદોળાયા, ધરતીકંપ, ચિંતા ઉત્પન્ન કરે એવો સમય. એનો ધાતુ ગર્દ એટલે ધુળનું વાદળ હોય એમ લાગે છે. જેમકે ‘મર્દશી ગર્દ મેં રહેના, નામર્દશી સરહદ મેં ન રહેના.’

આપે તેમ, તે ભાઉ તરફ નમીને જોતો. તેના ઉપલા હોઠ ઉપર નરમ સુંવાળી સહેજ કાળાસ પડતી રેખા દેખાતી હતી; તેના છોકરી જેવા મુખ ઉપર આનંદ અને ઉત્સાહ પ્રકાશી રહ્યા હતા; તેના સુંવાળા, વળ ખાતા મુગંધી તેલથી પહેંકી રહેલા ધાળો અને પાતળું નાનુક શરીર, કોઈ પણ સ્ત્રીને યોગ્ય શોભા આપે તેમ તેના શરીરને શોભા આપતા હતા; તેણે મોતીયા રંગનો પારદર્શક ઝીણો અંગરખો અને નીચું ખનારસી કીનખાખનું બદીયાન પહેર્યું હતું; તેના માથા ઉપર ઘેરા રાતા રંગનો, ખુદીદાર સોનેરી કિનારીવાળો, રેશમી પટકો, હલકે હાથે બાંધેલો હતો; તેના ગળામાં છેક છાતી સુધી નીચે-કિમતી હીરા સાણેકના હારો અને ચમેલીના મુગંધી પુષ્પની માળાઓ-લટકતી હતી. તેની કમરમાં લટકતી શેરોવાળો, સુવર્ણનો ગુંથણનો કંદોરો હતો; તેના હાથમાં સુવર્ણના રત્નજડીત કડાંઓ અને બાજુમાં પહેરેલાં હતાં; અને ડાબા પગમાં, ઘુંટીની ઉપર નડી સોનાની કડીઓવાળું સાંકળું હતું. યુદ્ધોમાં ધવાયલા લોખંડી દૃઢ્યના થોડાઓ-જેઓ તેને હાલ હેલખટાઈમાં ગણીને હસે છે તેઓ-જ્યારે રણભુમિ ઉપરથી વહીવે મુખે પાછા પગલાં ભરીને પલાયનમઃ કરી જશે, ત્યારે એક મહાન થોડાને યોગ્ય સૌર્ય અને વીરતા, તેમજ સ્વામિભક્તિ બતાવતો, હાથમાંની તરવાર, અને થોડાના રક્તમાં તેને લાલ કરતો કરતો, આ મહાન નર, પણ યુવાન બાળક, પોતાના કાકાની પાસે ઉભો રહીને, તેના અને હિંદના રક્ષણમાં પોતાનો દેહ અર્પશે એવું સૂચનારી, આ વખતે તેની પાસે એક ન્હાની કત્તી* નતની તરવાર અને ન્હાની ખંડુકડી સિવાય, કોઈ પણ એવું નહોતું કે જેથી કોઈ પણ એમ નાણી શકે કે તે ખાલાઈ પેશ્વાનો પુત્ર વિશ્વાસરાવ છે.

ચક્રર ભરમર ડોળા ખાતું મરાઠા રાજ્ય-જેનું તખ્ત ઘોડાનું પલાણુ ન હતું, તેની કીર્તિને પચાસ વર્ષ સુધી ટકાવી રાખનાર લગભગ સઘળા મરાઠા સરદારો તેની બેઠ તરફ જમણી અને ડાબી તરફ બેઠેલા હતા. તેમાં ગયા જમાનામાંના, સામ્રાજ્યના અને ભવિષ્યકાળના સઘળા વીરો, દૃષ્ટિએ પડતા હતા. નિઃશમને નમાવનારા, મોગલને લૂંટનારા, પોર્ટુગીસોને ભગાડનારા, અફઘાનો, રાહીલાઓ, રાજપૂતો અને મૈસૂરીઓને ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવનારા અને ફીરંગીઓની સાથે જયની આશા વગર હાથ મેળવનારા સઘળા ત્યાં હતા. કાવત્રોબાજ અને મશ્કેરો પણ શૂરવીર અને યુક્તિબાજ, તુરતનાં વધેલો લૂંટારો, મલ્હારરાવ હોલ્કર-તેની દૃઢતા સૂચક-પણ ગામડીયા જેવી આંખો ફેરવીને, તીખાં, પણ કટુ વચન સંભળાવનાર; વરોદરા રાજ્યના સંસ્થાપક, ચંચળ અને શૂરો દામાજીરાવ ગાયકવાડ; ઉત્સાહી અને બહાદુર પેશ્વાનો મુસલમાન એરમાનભાઈ શમશેર બહાદુર; દત્તાત્રના મરણ પછી સિધિયા કુંડે

* ન્હાની પાતળી સીધી તરવાર-કેટલીક વાર તેનો છેડો સહેજ વળેલો હોય છે.

† આપણી વાર્તા પૂર્ણ થયા પછી કેટલેક વરસો જ્યારે લોડે લેકે મરાઠા સેનાપતિ જશવંતરાવ હોલ્કરની પૂઠ પકડી હતી ત્યારે ભરતપુરના બાટ રાજાએ પોતાના કીલેબંધ નગરમાં આશરો આપવા માંડ્યો ત્યારે, જશવંતરાવે કહ્યું, “તમારું તખ્ત ભલે તમારા કિલ્લામાં હો; મરાઠા રાજાનું તખ્ત ઘોડાના સાજમાં જ છે!”

‡ સદાશિવરાવના પિતા ચિમ્તાજીરાવે, કેકણનો ઘણો ભાગ, પોર્ટુગીઝ પાસેથી જિતી લીધો હતો.

ખનું વડપણ ધરાવનાર, યુનીનો બાપ થઈ પડેલા જરયાખાનો પુત્ર જરદાજરાય; તેમ જરદાજરાયના જવજન દોરત, પડકમ, ખડાદુર ચોક્કો બળવંતરાય આપના મેળે; ધારનો જરવંતરાય પવાર; વિંચરનો સરદાર વિટલ શિવદંવ; પુરધરનો અંબેજક સદાશીવ; આપાજરાય હરવલે અને અંતાજ માનકશર, તથા નિખાજ કરા અને પાટલકર; જતદનો અને રાસતેઓ; લોંસલાઓ અને ગોખલાઓ; ઘાટકીઓ અને ઘંદરાઓ અને ધોરપૂરાઓ વગેરે, મરાઠાઓના ન્હાના મોટા અને સરદારો, એકઠા મળેલા હતા.

આ વખતે ગણતરીમાં નહિ ગણાય એવા ન્હાનો દેખાતો, પણ સરદારોની ખીજ હરોળમાં બેઠેલો, હિંદના જુજ રાજાઓ મળવેલું અંગ્રેજોના લાલ હુતાવાળા સિપાઈઓને હાર પમાડવાનું માન પાછળથી મેળવનાર, વીચારશીલ મુદ્રાનાળો યુવાન બ્રાહ્મણ, આલાજ જનાઈન-પછવાડેથી નાના ફત્તવીસરૂપે પ્રસિદ્ધિ પામનાર પુરુષ પણ હાજર હતો. તેના પોતાના કરતાં પણ ઘણા નીચા દરજ્જાના માત્ર બે યુવકો ત્યાં બેઠા છે-જેઓ લાલ સાહેબની સામે હમણાં આવેલા દુશ્મનના કરતાં પણ વધારે બળવાન શત્રુની સામે, તેના સરદારો થઈ લડવાના છે. તે દુશ્મન એવો છે કે, જેની “ત્રણ ખુણાની ટોપી” સામે ઉભય શત્રુનું સૈન્ય, મરાઠાની ચપલાઈ, ચીવટપણું અને વ્યવહારીક તાપરતા, સાથે અધ્યાનનો દૃઢ નિશ્ચય, કારસ્થાની પુરુષનું વાચાલપણું અને નિંદર ધીટતા બેઠારો. આ બે યુવકો તે હરિષંત કુડકે અને રામચંદ્ર ગેણેશ હતા.

સમુદ્રના મોતની માફક, દેશમાં સમુદ્રમાંથી જ ઉભરાઈ આવતી નવી ખેલ-ફીરંગીના જેવો જ દેખાતો. એક તેમનો શિષ્ય, સંસ્કૃત મંખમલનો તદ્દન ભરેલો ભારી પોષાક પહેરીને તથા શહામુગના પીછાવાળી ઉભી ટોપી પહેરીને, તરવાર ઉપર નામનો ટેકો દઈને-પણ અહર લાલ સાહેબની ડાખી તરફ ઉભેલો એક થોડો હતો. તેની પદવી પ્રમાણે તે ખેસી શકતે, પણ તેના પોશાકને લીધે તેને ઉભું રહેવું પડયું હતું. આ યુવાનને કોઈ ઉપરપકડે જોનાર ઓળખી શકે નહિ કે તે કેઈ જાતનો છે, પણ ધરોળર જોનાર તેની કાળી ગુચ્છાદાર દાઢી, મોટી ઉંચી વાળેલી મૂછો અને રતુંમડા, પણ લાંબા નાક અને મુખપરથી નળી શકે-કે ઇશ્વારીમખાન ગાદી કેઈ આલાદનો છે, તે લાલ સાહેબના માનીતો સલાહકાર સરદાર-મરાઠીઓના શિક્ષિત સૈન્યનો અને તોપખાનાનો ઉપરી છે-જેના બળવડે લાલ સાહેબે ધર્મીય અને બહાદુર અધ્યાન સ્વારોને, મોગલોની લોખંડી બખતરવાળી કેવલરીને અને નાદીર કુલીખાનના અનેક યુદ્ધોમાં અનિત થયેલા જવતા થોદાઓને-હરાવવાની હામ લીડી હતી.

* મહાદાજનો મોટો ભાઈ, અને રાણાજ સિધિયાનો પુત્ર, ખાણીપતના યુદ્ધ પૂર્વે, અનંબેરમાં ધાયલ થયો હતો.

† અંગ્રેજોને તોળા પોકરાવનારામાં હૈદર, જરવંતરાય હોલ્કર ને શેરસિંગ પ્રમુખ છે. સને ૧૭૭૯-૮૦ ની વારગામ ને કાલાપુર વગેરેની લડાઈમાં નાના ફત્તવીસો નામ કહાડયું હતું.

‡ અંધારમી સદીની આખરીમાં, હિંદની અજ્ઞાન જાતોમાં એવો વહેમ હતો કે અંગ્રેજો સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થતી જાત-મગરમચ્છો કે દરિયાઈ સર્પ-ના વંશના છે. આ વિચારનું કારણ તેમની ઉપરાઉપરી જે જિત થતી હતી તેથી ઉત્પન્ન થયું હશે.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

પ્રતિરૂપધર્મી ભરવાડો.

થોડીક ઘડીમાં, સર્વ સરદારો આવ્યા અને પોતપોતાની પદવી પ્રમાણે જગ્યા (ભાડોનો ચોપદાર, રીવાજ પ્રમાણે જે પ્રમાણે પદવી સૂચવતો હતો તે પ્રમાણે) લીધી. થોડા વખત સુધી તો મરાઠા “યુદ્ધની સભામાં” કોઈ અનિચ્છિત ભાવી-દર્શક મૌન્ય પથરાઈ રહ્યું. જોનારને સ્પષ્ટ જણાતું હતું, કે કોઈ ભારી મહત્વનો વિચાર કરવાને સઘળા મળેલા હતા, અને હિંદુ યોદ્ધાઓના મુખ ઉપર ગયા પ્રકરણોમાં જણાવી ગયેલી ખીનાઓને લીધે, શોક દેખાતો હતો તથા તેઓનો હત્યાદ મંદ થતો જણાતો હતો.

છેવટે ભાડ સાહેબ જોલ્યાં—“નહોનો અને મહેરો દરેક સરદાર આવી ગયા?”—તેણે પૂછ્યું.

લોકો આસપાસ જોવા અને કાનમાં શુસપુસ વાતો કરવા લાગ્યા.

ચારે તરફ જોઈ રહીને, વિશ્વાસરાવે જણાવ્યું; “મહાદાજ સિવાય સર્વે જોવામાં આવે છે.”

“પરશુરામ અવતાર! તે ઇલાણીમાં નથી ને મહે તેને માટે અથવા માણસો દોડાવ્યાં, પણ તેનો કોઈ પત્તો મળતો નથી”—જંઝાળએ કહ્યું.

“કોઈ ચિંતા નહિ!”—ભાડ સાહેબે કંઈક હંચ મને કહ્યું—“આપણે તેના વગર ચલાવી લઈશું.”—પછી ચારે તરફ જોતાં તેણે જોવાનું ચાલુ કર્યું—“મહે, તમને સર્વેને આ વખતે અહીં શા માટે જોવાવ્યા છે, તે કહેવાની કોઈ જરૂર નથી. લશ્કરની હાલત તમો બધા જાણો છો એટલે વગર ફાકટની વાતો વધારવામાં કોઈ સાર નથી. હવે મને જણાવો કે આપણે કેમ કરું?”

એકઠા થયેલા સરદારો એક ખીજનાં મેઠાં જોવા લાગ્યા, કેમકે કોઈ જોવાવાને ઇચ્છતા ન હોય, તેમ સર્વે એક ખીજને જોઈ રહ્યા અને સભામાં પુનઃ ધાર શાંતિ પથરાઈ રહી.

તેનો પડોસી સાંભળી શકે તેવા જ અવાજે મહારાવ હેલ્લર ખરખરડયો; “આજે એ સલાહ માંગે છે!” અને પછી તે જોલ્યાં—“મહારો ભત છે મહિના ઉપર આપેલો જ હતો.” પછી કંઈક તુચ્છકારદર્શક અવાજે તેણે છેલ્લા શબ્દો ઉમેર્યા—“પણ ખીજ ભરવાડો મેંદા સાંચવવાને વધારે લાયક ગણવામાં આવેલા હતા.”

સદાશીવરાવની આંખમાં નૂર ચમકી આવ્યું, પણ વખત વિચારીને તે આ અપમાન સાંખી ગયા.

કોઈ હસવા જેવો ડોળ ધાલીને, વાત મજરીમાં ઉરાડવાનો પ્રયત્ન કરતાં તે જોલ્યાં,—“ફીકર નહિ; ભલા ભરવાડો પણ રસ્તો ભૂલી નત્ય છે અને તેથી રાહ પૂછવો પડે છે. મહારી હાલ તેવી સ્થિતિ છે.”

“રાવ સાહેબ કંઈક ખરું કહે છે”—પોતાના અજ્ઞાતાની સહાયતાર્થે, ઇચ્છાહીન-ખાને ઉમેર્યું. તેની અને હેલ્લરની વચ્ચેનો ગાળુનવાવ જગપ્રસિદ્ધ હતો, અને તેણે ચાલુ રાખ્યું. “ભૂલ થોડા વખત પહેલાં થઈ હતી. મહે પહેલેથી જ કહ્યું હતું કે, તે લોકોને નદી ઉતરવા ન દો, પણ આપણી રખડવાની રીતિથી આપણે જાણ

છે. મહારા ઉસ્તાદ યુસ્તી સાહેબ, રોજ કહેતા હતા કે, ફરાંસીઓ હંમેશાં બચવંત યાય છે, કેમકે તે પહેલો હલ્લો કરે છે.”

“તે તમારી ટોપીવાળાઓને પાલવે”—મહારાવે કંઈક તુચ્છકારથી જવાબ આપ્યો—“પણ મહારા બાપદાદાની કે મહારી તે રીતિ નથી. અમે એક જ લરાઈના પરિલામ ઉપર આપું ભવિષ્ય લટકું રાખવાને ઇચ્છતા નથી. પણ”-

અત્રે ફીરંગીઓની રીતિ સમજાવવાના વિચારથી, ઈઆહીમખાન વચમાં બોલવા માંગતો હતો, પણ પવાર, વિંચુરકર આદિ નહાના સરદારો તરફથી ઉત્તેજન મળવાથી, હોલકરે બેસાલેર બોલવું ચાલુ રાખ્યું.

“ખાન સાહેબ ! તમારા અને તમારા ફીરંગીઓના વિચારોને આવી વખતે માન ન આપતાં જો અમારા ભાઈસાહેબે અમારા લડવાની રીત ચલાવી હોત તો તમેને ભરતપુર કે દિલ્લીનું સંરક્ષણ કરવા રાખીને, અમને છૂટા રાખત તો, હમો ચારે તરફ થોડા ફઠાવીને આ કાબુલી ચામૂઓને* તોબા તોબા પોકરાવતે અને ભૂખ્યા તરસ્યા એના પર્વતોમાં ભરાઈ જવાની જરૂર પાડતે.”

“અને ત્યારે તમે તમારા લાંબા ભાલાઓવડે કુંજપૂરા લેતે, કેમ ?”

સદાશિવરાવ અને તેમના પિતા ચિમતાછરાવ તથા બીજા પુનેગરાઓની પ્રમાણે જ, નવી જાતના લશ્કરી બળને માન આપનાર અને મરાઠાઓની જુની રીતિ—હિચકારા પેરે અને કીર્તિ ન મળે તેવી રીતે ‘શુરીલા’ નાસભાગની લડવાની રીતિ—નો તિરસ્કાર કરનાર શમશેર ખહાદુરે† કહ્યું.

“તમારા કુંજપૂરાએ શું લાભ આપ્યો છે તે બતાવશો ?” હોલકરે ટોણો માર્યો. “જો તમેએ શાહનો રસ્તો બંધ કીધો છે, તો તેણે તમારા રસ્તો બંધ કરીને, વ્યાજમાં એક નહાના યુવામાં કેદ પુરી દીધા છે.”

“અને તેનું કારણ તમારી ઢીલ, ધીરજ અને લૂઠ મેળવવાની તથા આગળ જવાની અને પાછા આવવાની ગરબડમાં જ થયું છે. જો પરશુરામ અવતારે દૃઢ મન રાખીને એની રીતે ક્યું ન હોત, ને શમશેર-યુ-દસ્ત-હાથમાં તરવાર લઈને ઘસ્યો હોત તો, આ વિલાયતીઓને ક્યારના જમુનાઈમાં વહેવરાવી દીધા હોત !”- ક્વાયદી પલગલુના ઉપરીએ કહ્યું.

સંવત્સથી ‡ મિશ્ર આ અપવાદથી મહારાવનો પિત્તો ઉછળ્યો, તેનાં ભવાં ચઢી ગયાં, આંખોમાં ખુન ભરાઈ આવ્યું અને મૂંઝો હલી થઈ ઉડવા લાગી—એકદમ કાંધના આવેશમાં તેણે જાનુનથી જવાબ આપ્યો—“હું ખરા બોલો સીપાઈ છું ! કોઈનું લુલુ તેની પછવાડે બોલતો નથી : પણ મુખ ઉપર જ કદી દઈ છું, ખાન સાહેબ ! મને જણાવવા ધો કે તમે જ અમારા સંન્યતા નારાનાં મૂળ થઈ

* ભાર ઉચ્છનારા મજુરો.

† શમશેર ખહાદુર આછરાવની રાખેલી મુસલમાનીના પેટનો હતો અને આકાઈના સાવકા ભાઈ થતો હતો.

‡ “મરાઠાઓનો વિચાર બીજો દિવસે હલ્લો કરવાનો હતો. પણ “હોલકર પોતાની અસલ લગરાની યુક્તિ વાપરવાને દૃઢ આતુર હતો. આ તકરારો ધનની મરફતથી લગી દેવામાં આવી હતી અને વ્યાંસથી તે ચાકી લ્યાંસથી ફરી જવાઈ લગાઈ લગતે મરાઠાઓ ચાલીપવપર પાછા ફર્યા.” ચંદ્ર ૬૬.

પાંડરો. જો મહાઈ કહ્યું નાનો તો દરેક મરાઠા સરદાર આ વખતે જ નંગાઈ ડોઢી, પોતપોતાની હુકડીઓ લઈને ધર તરફ ચાલી જવું જોઈએ, કે જણાય કે તમારી વાળ સાથે નાચતી કુટી ચાલતી પલટણ કેવી રીતે પોતાનો છટકારો કરે છે !”

“અલ્લાહના પયગામ્બર સાહેબના કસમ !” હોલકરના જેટલો જ ગુસ્સે થઈને, ઇશ્રાહીમખાન બરાડ મારી બોલ્યો; “હજરત હુસ્ક દરોઝની દરવાહના કસમ લઈને હું કહું છું કે, જે પણ ખાગા આવી રીતે મને અને મહારા માણસોને, માણસાઈ વેગલી મૂકીને જવાનો પ્રયત્ન કરશે, તેના ઉપર મહારી ગાળીઓનો વર્ષાદ વર્ષાવીને હું મહાઈ વેર લઈશ. અલ્લાહએ અકબર ! એક દિવસ બધાને જ મરવું છે, પણ મરતાં પહેલા હું અનેકને મારીશ.” *

જેય બોલનારા એટલા તો ઝુનુનમાં આવી ગયા હતા કે, હોલકરે પોતાનો હાથ તરવાર ઉપર નાંખ્યો; અને મુસલમાન સરદાર ગાંદીએ પોતાની પીસ્તોલના ઘોરા ઉપર નાંખ્યો અને જો વિશ્વાસરાવે ઉઠીને તેનો તથા જશવંતરાવ ખવારે હોલકરનો હાથ ન પકડ્યો હોત તો, અત્ર જ લોહી રેડાંત-આ વખતે પોતાના હંમેશના શાંત અને દૃઢ અવાજે, સદાશિવરાવે બોલવા માંડ્યું ! તેની આ ધીરજને લીધે જ તેની ભૂલો અને અહંપદપણો છતાં આવા નિરાશીના, ભયના, હારના સમયમાં પણ છેક અંતકાળ સુધી તેની સત્તા સર્વના ઉપર તે રાખી શક્યો હતો.

“ખામોશ ! કચેરીમાં શાંતિ રાખો !” તેણે હુકમ કીધો. “અને લડવાનું સ્થળ નથી, તેમ જ આજે તેવો વખત પણ નથી. જે બન્યું તે બન્યું, આપણે નાદાન બાલકો નથી કે ગદ્ય વસ્તુ માટે રડીએ અને તે આપણા જેવા યોદ્ધાઓને શોભે તેવુંએ નથી. હવે તો આપણે આપણી ભાગ્યદેવીએ જે સ્થિતિમાં લાવીને નાંખ્યા છે, તેમાંથી શરવીરની પેઠે બહાર નીકળવાનો રસ્તો શોધવો જોઈએ. બંધા એકે સંપ કરો, એક માણસ બનો ને વિજય મેળવવાનો રસ્તો શોધો.”

“શત્રુની તરવાર સામે ડોણ વધારે ફાવે છે તે આપણે જોઈશું, તે આપણા કળ્યાનો ફર્યો કરશે.”-વૃદ્ધ બળવંતરાવે કહ્યું-“પ્રભુ જાણે, પણ બધી વાતનો વિચાર કરતાં મને તો લાગે છે કે હવે તો આ પાર કે પેલે પાર, પણ જેમ જલદીથી થાય તેમ સાહે.”

એટલામાં બધાનું ચિત્ત ખીજ તરફ ખેંચાયું. મહાદાજ સિંધિયા તંબૂમાં આવ્યો. તે જોતામાં જ બધો ભાવાર્થ કળી ગયો. તે જેય જણાની વચમાં આવીને ઉભો રહી, જલદીથી લાંબને નમન કરીને બોલ્યો; “મહે કર્યું છે તેમ કરો ! જો લડવા માંગતા જ હો તો મહારી માફક વર્તો. રણબંભપર જઓ અને તુર્કશાહને કંદયુદ્ધ માટે બોલાવો. આપણે માંહોમાંહે શમશેર ચલાવીને શું લાભ મેલવવાનો છે ?”

“જય માતા !” કેટલાકોએ બોલ્યો, “પણ સ્વેચ્છ રાજ તે માંગણી સ્વીકારશે ?”

“જો તે નહિ સ્વીકારશે તો આપણે તેની નામદર્દીના અખબારો, પૂર્વ અને પશ્ચિમના સર્વ રાજાઓને પહોંચાડીશું”-પાંચ સાત જણ બોલ્યા.

જે બરોબરીઆ પ્રતિસ્પર્ધા સંરદારોમાં જોવામાં આવતી ઇર્થ્યા, મહદારાવના દીકરામાં સિંધિયા તરફ હતી અને તેના એક બાળકના આવી રીતે માન ખાદી

જવાના આ પ્રયત્નથી, તેનું પાન તે વરદ આકર્ષાયું. અને ઈશ્વારીમખાન સમિતી વાદ્યબુદ્ધને તે પ્રતિજ્ઞા કરી ગઈ. એ અરસામાં, શંભરોર બહાદુર, અલ-વંતરાવ મેંદલે, ઈયંબરાવ, સદાશિવરાવ અને બીજાઓ, પોતાની જગ્યાથી હટ્યા ને એ તકસારીઓની વચ્ચે વલ્લ હવા; એરસામાં ભાડેએ પેડ, ઈશ્વારીમખાનના હાથ તાળીને તેના કાનમાં ફેરવે.

“ખાનસાહેબ, મહારે ખાતર અને ઇશ્વરને ખાતર, હાલ થીરજ રાખવે, આપણે એક્ટ્રીલીની વટરીયાત છે, નહિતર આપણે ગયા ખાયમાલ-જમીનદારન ચઢ વઢથું, પરજાયા વધ છે અને વઢ છે—આવે છે અને જાય છે, પણ ખાન સાહેબ, થીરજ સાકરથી ગળી છે.”

આ સાંભળીને ઈશ્વારીમખાને હાથ પાછો ખેંચ્યો અને શાંત બેઠોડું બતાવી, જમીન ઉપર ટીકીને લેખ રહ્યો, તેરસામાં બીજાઓએ મલકારાવને શાંત કીધો અને પછી તેને સુસલમાનની સામે બેસું સારે તેના ડાળમાં કાંઈ પણ લડવાની છવ્છા ન દેખાવાથી, તે પણ ચૂપ બેસી ગયો.

આ નાપસંદ બતાવ પછી પાછી કચેરીમાં હદાસીનતાથી આપેલી શાંતિ ફેલાઈ. એકાં પોતપોતાના હુલામળ જવાયલાં વિચારો એકત્ર કરવા લાગ્યા. ગરબડમાં બધા શુંચવાયા હતા; કારણ કે વાંધો આગળ વધેને તો સર્વે કાંઈ એક બીજાના પક્ષમાં વહેંચાઈ જતે; અને એક ક્ષણમાં કોના પક્ષમાં વહેવું, તેનો વિચાર કરવામાં તેઓ પડ્યા હતા.

પાછો સદાશિવરાવના રાખે શાંતિનો ભંગ કીધો. પોતાનું પદે શુમાવીને હલકા પરચા સિવાય જેટલી નમ્રતા અને મધુરતા, વચનમાં કમેરી રાકાય તેવા આછછ દર્શક અવાજે તે બોલ્યો—“જો મહારા સિન્યમાં સંપ આવીને વાસો કરશે તો હું ઇશ્વરને હોમ કરીશ અને ખંડોખાને ચો બંકરા ચઢાવીશ ! હું મહારા સરદારને રૂઠાડ પૂછું છું ને તેઓ મને રહ દેખાડે છે.”

“તેઓને લેખએ તેમ કહે અને ચાહે તેમ કરે,”—અલવંતરાવ મેંદલેએ શાંતિ ભંગી—“પણ આ આક્રમકમાંથી બચવાને આપણને લડવું તો પરશે જ, તો જેમ જલદીથી થાય તેમ સારું.”

“તો આપણે જલદીથી એકમન થઈએ અને એક બાજુ ગોડવીએ તે જ સારું”—મહાદાજીએ કહ્યું—“જો કોઈ મને વિનયના મુખમાં લઇ જાય તે મહારા સરદાર છે; અને હું, તેની આજ્ઞામાં રહેવાને તૈયાર છું !”

“શાખાસ ! હું પણ તેમ જ કહું છું !” શંભરોર બહાદુરે કમેયું.

“અને હું પણ”—અંતાજ માનકેશ્વરે કહ્યું.

“અને સિધિયાતી વાત મને પણ કમ્પ્લ છે,”—મહાન ભાડેએ કહ્યું—“પણ કાંઈ મને રહેતો બતાવીને હવે બોલશે.”

“રહે તો એકવાર કહ્યું, પણ તેનું પરિણામ તો માત્ર પરસ્પરની લડાઈમાં જ આવ્યું”—ઈશ્વારીમખાન ગાદીએ કહ્યું—“હું તો માત્ર નાચવાને જ થાય છું તો હવે જે જાણે છે ને સરી શકે તેવા છે તથા લડવાને રાજ છે તેને બોલવા ધો.”

“ખાનસાહેબ, ટીક કહે છે”—શંભરોર બહાદુરે યાપસી પૂરી.

પોતાને મારવામાં આવેલા ટાંણાથી ચીડાયને, મહારાવે કહ્યું, “જો કોઈ એમ માનતા હોય કે ખાનસાહેબની સુખાઈ ભરી લડવાની વાતથી હું હરું છું, તો તે ભૂલે છે. આપણે જે હાલતમાં છીએ તેમાંથી કાઢવાને વિનય કે મૃત્યુ ન શક્તિવાન છે. મહારાવ પોતાનું માથું આપવાને તૈયાર છે અને જે કોઈ મહારી સાથે લડવાને તૈયાર હો તો ખોલો—હું વિનય અથવા મૃત્યુ ખેમાંથી એક અપાવીશ. દરેક સાચા મરાઠાએ ઉભા થવું ધટે છે, અને મહારાવની સાથે આલશો તો આપણે છાત્રણીનું અને સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવાને ગાદી સાહેબને રાખીશું.”*

ઉપલા ખોલો ખોલતાં જ તે ઉભો થયો અને તરવાર મ્યાનમાંથી કાઢીને. માથા ઉપર ત્રણ વાર ફેરવી. જાતિના ધર્મની અને ગર્વની લાગણીને આમ ઉશ્કેરવાથી, એક પૂઠે એક સંઘના મરાઠાઓ ઉભા થયા અને હોદ્કરની માફક જ તલવાર હલાવીને “જય ભવાની ! હર, હર મહાદેવ !” નો ઘોષ કીધો.

પોતાના મિત્ર અને સાહયકોને, હોદ્કરના શખ્તોથી ઉત્તેજિત બની, તેના પક્ષમાં ભળેલા જોઈને, તેઓના ઉત્સાહને, પોતે સુસલમાન હોવા છતાં મરાઠાઓના મહાન કાર્યમાં ભેલાયા છે તેથી તેમનો હેતુ તે તોડી પાડવા માંગે છે એવું કહેવડાવવાને નહિ ઈચ્છનાર, પણ હોદ્કર—પોતાના હરીફના છેલ્લા આણુઅણુ ભરેલા શખ્તોથી તેની ફતોહ થાય, તે સહન ન થવાથી ગુસ્સે થઈ, શરો ઇચ્છાહીમ, એકદમ અંગાડી વધીને તરવાર ખેંચતો હતો ને આગલ વધતો હતો તેટલામાં, ગરબડમાં કોઈનું પણ ધ્યાન ખેંચ્યા વિના, ભાડ સાહેબે તેને પોતાની તરફ ખેંચ્યો, “ખાન સાહેબ, ધીરે !” એ સદાશિવરાવના શખ્તો હતા, જે ગરબડમાં કોઈના સાંભળવામાં આવ્યાં નહિ—“ખાન સાહેબ ! સપ્પર કરો ! એ બધા મૂર્ખા છે ? શાહની અને તેના માણસોની સામે એકલા તેઓ ફાવનાર નથી. તેઓને તેમનું માથું તેમની સામે ફેરવા દો ! અને તેમનું કહેવું બરોબર છે—તમારે પછવાડે રહેવામાં દિલસીર થવાનું નથી. તેઓ ઉદ્ધતાથી માર ખાઈને પાછા ફરશે ત્યારે, તેમને સહીસલામત છાવણીમાં દાખલ કરવામાં તમારી મદદ જોઈશે. હોદ્કર, જાણી જોઈને આગમાં ધસે છે, તો અને આગમાં પડવા દો. એકવાર માર ખાધા પછી તેનું મગજ કેકાણે આવશે અને પછી આપણે વિનયી થઈએ એ બનવા લાગે છે.”

ઇચ્છાહીમખાને તરવાર મ્યાન કીધી અને જ્યારે સફળ પારો નાખનારા હોદ્કરે તેની તરફ જોયું ત્યારે, તે પોતાને સ્થાને શાંતપણે, ગર્વ સહીત, જમીનપર નજર ફેરવીને પોતાના આશ્રયદાતાની પંડોસમાં જ ઉભેલો દેખાયો. પછી પોતાના પક્ષ-કારોની નિરાશી અને પ્રશ્નચૂંક દૃષ્ટિ જોઈને, મંકમ અવાજે અને ધીરે—આરતે—ધીરી લશ્કરી કુચની સાથે પગ ઉપાડતો હોય તેમ—વિચાર કરતાં કરતાં ઇચ્છાહી-મખાન ખોલ્યો; “મહારે મોટે—મહારે કહેવું જોઈએ કે હું માત્ર નસીબ અનમાવનાર સેનાની છું—મહારા ઉપરીની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારો ધનાર્થી લડવૈયો છું. પણ જો કોઈ એમ ધારતા હો કે”—અહિયાં તેણે મહારાવના ભાષણને અન્વય કીધો—“મહારાવ હોદ્કરની ચાળના ભૂલ ભરેલી ધારીને ડરનો માર્યો હું વિલાયતીઓ સામે

* “હોદ્કરે સુચયું કે ઘોડેસ્વાર લઈ આપણે હલ્યો કરવો અને ગાદીને છાવણી સંભાળવાનું કામ સોંપવું આ ટાંણો સાંભળી હોદ્કરની સૂચના મંજૂર રાખી લાડએ પોતાને શ્રેષ્ઠ દેખાડ્યો.” આંટ ૬૬.

આવતો નથી, તો તેમ માનવું જોઈ છે. ધર્મી અથવા બધને લીધે નહિ, પણ મહારા સ્વામિના હુકમને લીધે—ભરવાડના મેદાના ટોળાંને ત્યારે વડચો પાછા કાઢશે ત્યારે તેમને સહીસલામત પાછા લાવવાને—પછવાડે રહીશ. આખરે મહારીજ શુદ્ધિ આણુ કરવાથી મહારાસાવની સ્તુતિ થઈ છે! અધીહુ તેને કૃતેહ આપો!”

તેના લક્ષ્યાર્થ મિશ્રિત શબ્દોથી પુનઃ ગરબડ થાય અને ગોઠવાયલી આવી સરસ (સરસ છતાં ઘણી ખરાબ) બાજી રફ ન થાય તેવા બચથી, ભાડ્યે કહ્યું,—“ખસ! ખામેશ!—ઠાવણી, તોયો, અને સ્ત્રીઓના રક્ષણુર્થે કોઈને પછવાડે રહેવાની પણ જરૂર છેજ. તેમ જ હોદ્દાકરને અને તેને સાથે પરવડશે નહિ, તેથી મહે ખાનસાહેબને ઠાવણીમાં રહેવાની વર્દી આપી છે, અને હોદ્દાકર, હવે તમને તમારી ઈચ્છા પ્રમાણે ચર્તવાની છૂટ મળી છે, તો તમે તમારે જોઈએ તેવી સગવડ અને ગોઠવણ, અને તેટલી જલદી કરી લ્યો.”

“સારે”—તે વૃદ્ધ પ્રતિસ્પર્ધીએ કહ્યું—“રાવસાહેબ બળવંતરાવ ખરાબર કહે છે કે આપણને લડવું જ પડશે ને જેમ જલદીથી લડીશું તેમ સારું. અમે રાત્રે ઠાવણીના પોછલા ભાગમાં એકઠા થઈને—હું, મહારા માણસો અને ખવારના માણસો સાથે—બાહરે પડીશું. અમારી પછવાડે પાચેક ગાડીયર રહીને, શમશેર બહાદુર અને વિંચુરકર અમને મદદ આપશે. શાહના નાના તંખૂ પાસેના દરવાજાથી અમે હલ્લો લઈ નંદીશું. ઈશ્વર ઈચ્છા હશે તો આપણે તે તુરકડા રાખને ઉંધતો પકડી શકીશું, અથવા તો તેના તંખૂમાં જ જઈને તેને ચોંકાવીશું, અથવા તો અણચિત્તેના ‘શખ-ખૂન’ (રાત્રિના હુલાથી)થી આપણે આખા પઠાણ સૈન્યને ગભરાટમાં નાંખીને ભગાડી દઈશું. જકોઈ અને મહાદાજીએ, મહાના ખાનકરીઓ સાથે પૂર્વ તરફ જવું, અને સામાન્ય રીતે રણખંભની ડાળી તરફ રાખવામાં આવતાં ઉત્તીખાન અને તેના પાંચ હજાર સ્વારોને ઘેરીને કાપી નાંખવા,* અને હવે ભાઈઓ! મને દેખાડો કે મહારી સાથે આંધનારામાંનો કોઈ પણ ઉંચા મનથી આવતો નથી. જતી વખતે જેમ વખત ન જવો જોઈએ, તેમ જ કોઈ પણ જાતની ગરબડ પણ ન થવી જોઈએ. રણસિંગા કુંકતા નહિ, દોસ વગાડતા નહિ, તેમ જ ઘેડે ચડતાં પહેલાં માણસોને કાંઈ પણ કહેશે ના. માતાજની કૃપાથી આપણે વિદાયતીઓને ચોડી રમત દેખાડીશું અને મરાઠાના ભાંડાઓ સહેવાર પહેલાં તેમના લોહીથી રંગીશું.”

“જય ભવાની”—બારેક જણાએ જવાબ આપ્યો.

કેટલેક માણસની માફક સદાશિવરાવે ચોખદારને કચેરી ખરખાસત કરવાની નિશાની કીધી.

“કચેરી ખરખાસત કાઢી”—ચોખદારે પોદાર કીધો અને દરેક મરાઠા સરદાર એક પછી એક જવાને કહ્યો. તુરત જ કચેરીઓ અને પગરવકો સાથે માણસો આદે તરફથી દોડતા આવવા લાગ્યા અને દરવાજા બાહરે ઘોડાવાળાના ભઠ્ઠી ભઠ્ઠી આપાના અવાજોથી, ઘોડાઓની દોડધામથી અને માણસોની શોધાશોધથી આટલી રાત્રે પણ શમિયાનો બાજી રહ્યો.

* “રાત્રીના ૫૦૦૦ માણસો, સત્રથી સાવધ રહેવા માટે પીકેટીંગ માટે પવાની ગોઠવણ કરી હતી.”—આંક ૬૬.

ભાઈ સાહેબ અને વિશ્વાસરાવ ન માત્ર ખેડેલાઓમાંથી અને ઈચ્છાહીમખાન ન ક્રંત ઉભેલાઓમાંથી—હવે રહ્યા હતા. ભાઈએ ખાન તરફ જોયું.

“ખાનસાહેબ,”—તે બોલ્યો—“તમોએ બધું સાંભળ્યું છે, તમે સઘળું જાણો છો. હવે જો તેઓ પાછા ફરે તો તમને યોગ્ય લાગે તેવા રક્ષણ માટે ઘટતો બંધી જાતનો બંદોબસ્ત રાખજો. હવે તમને રજા છે.”

યુરોપી ઢળે, નિયમિત લશ્કરના જનરલે સલામ કરીને, તે પોતાની રીતિ પ્રમાણે, તે ધીરે અને સરખે પગલે અત્રના લોકોની રીતિથી નહીં ઢળે ચાલતો ચાલતો તે ત્યાંથી બહાર આવ્યો. અત્રના લોકોની રીતિ પ્રમાણે—કે જે રીતિ મરાઠા લશ્કરથી નહીંજ હતી—ડોલતા ડોલતા ચાલનારા યોદ્ધાઓને આ રીત નવાઈ જેવી લાગતી હતી, કારણ કે તેઓ ડોલવામાં ન વીરતા માનતા હતા.

“આ બધું ક્યારે પૂરું થશે !” ભાઈ અને તેનો ભત્રિજો એકલા પડ્યા ત્યારે તેણે કહ્યું—“આનો છેડા ક્યારે અને કેવો આવશે ? હું જાણતો નથી કે વાંક કોનો છે. બચ્ચા ! મારો, કે તેમનો, કે ભવિષ્યનો, પરંતુ મને પરિણામ સાફ લાગતું નથી. મહારો અથવા સૈન્યનો, અથવા તો ખેડનો કાળ મને નજીક દેખાય છે.”

“અને જો તેમ ન થશે તો”—પોતાનો કાળો હાથ તેના ગળામાં નાખતાં ઉત્સાહ અને તેજ રાખેલાં વિશ્વાસરાવે કહ્યું,—“હું તેની કે તમારી પૂઠે રહેનાર નથી.”

પ્રકરણ ૧૪ મું.

પૃથ્વીને પણ કાન !

ગયા પ્રકરણના બનાવોથી, મારા વાચકે જાણી લીધું હશે કે, જે મરાઠા સ્વામીની નજર આપણી નહાસતી ટોળી ચુકાવી શકી હતી તે, ઉત્તીખાનનો નાશ કરવાને અર્થે, અથવા તેમ ન થાય તો તેનું ધ્યાન પોતાની તરફ શેકીને, હોદ્દાકરને વિના હરકતે કાઢીની ધાવણીમાં જવાને શક્તિવાન કરવાને અર્થે નિકળેલા સિંધિયાના સ્વારો હતો.

ઉપર જણાવેલી હરકતો સિવાય કોઈ પણ નવીન આકૃત હુતુકેદારીની ટોળી-પર આવી નહોતી અને તે સહીસલામત ધાવણીમાં પહોંચ્યા. અત્રે પહારિગીરોએ તેમને અટકવ્યા. પણ હુતુકેદારીના અવાજે તેમને વિના હરકતે અંદર જવા દીધા અને બધાની વચમાં, છુગામાં વિંટાળેલી લાલનને, સરદારના તંખૂતા છેક અંદરના ખંડના છુણામાં મૂકી નહિ ત્યાં સુધીમાં કોઈનું પણ ધ્યાન તેણીની તરફ ખેંચાયું નહિ.

તેણીએ દર્શાવેલી સ્પષ્ટ વિરૂદ્ધતા, તેણીની રડી રડીને સુંઝી આવેલી આંખોમાંથી સરતી અશ્રુની ધારાઓ, તેણીની મુદ્રા ઉપર પ્રકટ દેખાતી ભય અને દુઃખની છાપો છતાં પણ, પોપલઝાઈ સરદારે બાકીની રાત્રિ તેણીના સંગમાં કાઢી હોતે; પરંતુ રસ્તામાં જોયેલા બનાવોથી, ધાવણીના લોકો બીલકુલ અજ્ઞાત હોવાનાં ચિહ્નો સર્વત્ર સ્પષ્ટ દેખાતાં હોવાથી, તેણે ખુરાશાનના આદેશાહને ચેતવણી આપવાની આવશ્યકતા જોઈ અને તેથી લાલનને, જમરદના તથા જે તાજક ગુલામો અને એક કાફર ગુલામડીની સંભાળમાં મૂકીને, ધાવણીમાં ગરબડ મચાવ્યા વિના, મરાઠાઓ આવે તો તેમને

એક તારક-બાળી ગયો; પણ ખીંદે-શુભાગ, તરવાર ખેંચી, જમરદાને મદદ કરવા હોમો છે; કાફર સીં નીચે મોટે નાંગની વચમાં બરાબ બેઠો, પણ હળસી-જમરદાદ, દરવાજાપરથી સીંમે પગથી તંબૂમાં ગયા, ખીંદા ઉપરથી ન્યાની ઝગોરડયન ખીસનાસ લીધી અને ગાળી વડેર સામાનનો પટો લઈ, દરવાજા પાસે આવ્યા અને હાંડ કસેરે ગાળી ભરીને, બરાબર નાકીને, ત્રણ બાર કીચા ને ફરીથી બરવા લાગ્યો. તેણે બરાબર નિશાન તાકવાની ગાવાણ કીધી.

પણ એટલામાં સાચી તરફ ફર્યાંઝ મારીને કહ્યો પડ્યો, બંદુક નાંખી કીધી, અને કમરમાંના પટામાંથી લાંબી છરી કાઢીને પટામાં, ઉપરથી નીચે સુધીનો, લાંબો મીંચો ખાટ્યો; હથિયાર કમરમાં પાછું મૂક્યું અને તરફડતી, ચીસો મારતી પણ બંધનમાં રહેલી લાલનને જળા ઉપર નાંખીને તે ચીસ તરફ ધસ્યો. પણ હવે બંદુ મોડું થઈ ગયું હતું: દરવાજામાંથી તરવારના થાથી કપાઈ ગયેલ પટકાવળો, ચારે તરફ હડી રહેલા બાલોવાળો, સતી ભયંજર યુગ્મશથી ભરેલી આંખોવાળો, ચારે તરફ જોતો, હાથમાં નાળી તરવાર લઈને ધસતો એક મરડો “હરે હર મહાદેવ !” ના ઘોષ સાથે તંબૂમાં પેડો. તેનો પ્લેવ હારેશ અને બદન લોહીથી ખરડાયેલાં હતાં અને તરવાર ગ્યાન કરીને જમણા હાથમાં મૂકી સુધી ખરડાયેલા ફીરંગીનો “ધૂપ” ફેરવતો જમરદા તરફ ધસ્યો.

“વેશ્યા પુત્ર ! હોમો રહે ! થાંભ ! બદળખત, ગૌધાની ઘાતકી થાંભ-હું આવ્યા છું.”-તેણે હળસી તરફ ધસતાં બરાબ પાડી.

“કાફર, તેને અટકાવ,”-જમરદા, તારકને યુગ્મ મારી કહ્યું-“જોરલામાં હું આ વેરાગણને લઈ જઈ છું, નહિ તો મીન સાહેબ (મીયાં સાહેબ) તને ને મને બન્નેને ફાંસીને લાકડે લટકાવશે.”

ખીંદી અને ટેવથી વરાં વર્તનાર કાફર વચમાં પડ્યો ખરો, પણ અહો-શનિ શુભામગીરીમાં પડી રહેલા ધરકુટીયા મજુરનું જોર, આસપાસ દેખાતી હાર અને નિરાશાથી, તદ્દન જલુ રહ્યું હતું અને વિનય મેળવી પ્રવેશ કરનાર, પૂર કોથમાં આવેલા, અનેક શુદ્ધમાં થવાયેલાં નિપુણ દક્કણી આગળ તેનું કંઈ પણ જોર આવે તેમ નહોતું. જે ત્રણ ક્ષણ સામો થયો, જે ત્રણ ફેરકાં વિનળીની ત્વરાથી તેના ઉપર પડ્યા, પણ તેમાંથી છટક્યો, પણ પાછો ગરદનપર ઝટકો લાગતાં જ, તારક ચીસ મારીને જમીન ઉપર પટકાઈ પડ્યો.

નિકળતા જતાં પાછળથી ધા પડવાના ભયે જમરદા અટક્યો ને વેરાગણને નીચે મૂકી કે નહિ, તેના વિચારવચનમાં પરતાં, પોતાના પહોરાપર મક્કમ રહી, એક હાથ છૂટો કરીને કમરમાંથી છરી ખેંચી કાઢી.

મરડો ધસતો હતો ત્યારે પોતાની તરફ આવે છે એવું ધારી, ભયથી ધુલતી કાફર સ્ત્રીએ તેના ધુમ્મસ પકડીને જીવતા મુકવાને-આજીજી કીધી. પણ તેની આ ગરબરથી તેણીએ મૂલ્યુને આમંત્રણ કીધું, નહિતર મરડો તેના તરફ ધ્યાન આપ્યા વિના, જમરદા તરફ ધસતો. પણ તે હળસીને બચાવવાને તેણી વચમાં અંતરાયરૂપે આવી છે, એવું ધારીને અને તે વિલાયતી છે જેથી મારવા યોગ્ય જ છે એવું વિચારીને, શુદ્ધતા વેગમાં અર્ધજીવુતી બનેલો હોવાથી, હળસીપર નજર દૃઢ રાખી, તે તરફ જ પોતાની તરવારનો છોડો નમાવ્યો અને એક જ ઝટકામાં તે શુભામગીનો

અંત આશ્ચર્ય-તેણી પહોળા હાથોએ ચીસ પાડતી ચત્તીપાટ પડી. દક્ષિણી તેના શરીર ઉપર થઇને પુનઃ જમરદ તરફ ધસ્યા.

પછવાડે, ખીલ મિચોની મદદવાળા, પોતાનાથી ચઢિયાતા રસ્ત્રાવાળા વીર સાથે લડવું એ મરણને બોલાવવા જેવું જ હોવાથી, જમરદે પોતાના મનમાં નહાસવાનો ઠરાવ કીધો; અને પીઠ ઉપરના ભાર સાથે નહાસવું-સુશ્કેલ હોવાથી તેણે લાલનને નીચે પટકી અને તેને મારવાને છરી ખેંચી-ખંબર હવામાં ઉડ્યકાચું-તે પાછું પડે તે પહેલાં તો મરાડો તેની પાસે આવી પ્રહોળ્યો અને લાલનની ધંધનવાળી તથા સામી થતી હાલત ઉપરથી તે કોઈ કેદ પકડાયેલ મિત્ર હશે એમ તેણે અનુમાન કીધું અને તેને બચાવવાને, તરવારનાં બે ચાર ફેરા આંખ તેમ લગાવીને, જમરદના હાથમાંની છરીને ખીજ તરફ વળાવી દીધી; એટલું જ નહિ, પણ પોતાના જીવનું રક્ષણ કરવાને માટે વેરાગણને ફેંકી દેવી પડે તેવી હાલત જમરદની કરી નાંખી. મરાડાની તરવાર વાગે-તેટલામાં તો એક જલાંગ મારીને તે સીધી ભાઈ, પરદામાં જે ચીરો ખડયો હતો, તે ચીરોમાંથી ગેબ થઈ ગયો.

“ખંડરીનાથાચી આણ! મી રણુર્યંભા પાસન મોહનચારીચા મઠ પર્યંત ન્યા પૂર્ગાલા ઘેહન ગેલો હોતો, તોચ હા હાય”-બેભાન થયેલી અને શ્રમથી હારી રહેલી લાલન તરફ, પોતાની તરવારની મુંઝપર ટેકવીને ઉભો રહીને, તે મરાડો જોવા લાગ્યો અને બોલ્યો. તેટલામાં ખીલન મરાડાઓ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને તેમને તેણે લાલનના બંધ છોડવા માટે કહ્યું.

આવે સમયે વિનય કે માનનો વિચાર રહેતો નથી, અને મરાડા સીપાઇઓમાં ન્યાં બુમરાણ, ભય ને મારો કોપોના અવાજ થતા હતા, તેવે પ્રસંગે એક નિરાધાર પણ સંબંધ રહિત બાળાને માટે, એક મરાડા એધિકારીએ આંટલી પણ ચિંતા દર્શાવી, એ તેને માટે ઘણું જ પ્રશંસનીય હતું. સીપાઇઓએ તેને જોરથી હલાવીને તથા મ્હોટા ઘાંટા પાડીને સાવચેત કરવાને પ્રયત્ન કીધો; અને લાલને ન્યારે આંખ ઉઘાડી ત્યારે તેણે બપોરે જે સિંધિયાં સરકારના દફતારે, તેણીને મઠમાં પહોંચ્યોડી હતી તેના જ હાથમાં પડેલી જોઈ અને તેણે આસપાસ લોહીથી ખરડાયેલા, વિકાળ પશુની ઉપમાને વંધારે ચોગ્ય એવા પાંચ સાત સિપાઇઓને ઉભેલા જોયા. બહાર લટાઇતું જોર વંધતું જતું ખુલ્લું માલમ પડતું હતું અને ટુંક સમયમાં થયેલા ફેરફારથી તેણીના વિચારો છિન્નભિન્ન થઈ ગયા અને હવે તેણી કાંઈક સ્વસ્થતાથી વિચારવા લાગી.

“હા રાવ સાહેબ તુર્લીચ આહે કાય!” આંખ ઉઘાડતાં પોતાના રક્ષકને જોતાં જ તેણી બોલી, “ભગવાનની માંઝી રંકથી પ્રાર્થના આપકલી આણિ રક્ષણુ દેલા!”

“આહા હા!” એક સિપાઇએ હસતાં હસતાં કહ્યું-“યેયં તો આજખં નિવાલી લાલનચ વજ્ર મહિપત લો કન્યા-સાહી એવડી કાળજ કરતો!”

મહિપતે, તે સિપાઇના બોલવાના ભાવાર્થ તરફ લક્ષ્ય ન આપતાં પૂછ્યું. “કં બરે! તું યેથે કશી રીતિની ફસલી, આણિ તુલા બાંધલી કોણિ હોતી?”

“તે ભટ—”

“હા ત્યાંની આપલા આણિ બહિનીલા ફતરા-એ ચોર-કમળજતાવર મલા વેહે-મચ હોતા, આણિ આતાં જર મલા ભેટલા તર ત્યાંની સેવા કેલ્યા સિવાય રાહણાર નાહિ; બરે! આતાં ગોળીવી વેળ નાહિય-દરવાજા આપલ્યા માણુસાચ હોતાંત આહે-

જાણુ નરસા તુજાની હોતે નરસી રીતિને ચંદન નિવન નહ. વય તો તુજની નરસા આણિ રક્તાયી નહ આપ.”

આની ગરબરમાંથી સ્વહસ્તે આપણા કામ પાછી નહાસી છરવામાં કેવળ અશક્ત બાળાએ, રક્ષાભયે પોતાના પ્રિયતમના નામને ઉપયોગ કરવાનો દૃઢ કરાર કરીને અને બોલી—“મહાદાઘ સિધિયા યથે હાય કયા!”

“નાહિ, સરકાર બાહિર મેદાનાં ઉત્તીખાનારો, યુદ્ધ કરે, આણિ માત્ર પાછા, પંચાર સાહેબાલા દીલી આહેત. તું ત્યાસા જાણી કાય ? સરકારની તુલ કાય કામ હાય ?”

“મલા ત્યાંચારી કામ હાય, મી ત્યાસા લકર મર્ધી પાહયાસા મેલી હોત ત્યાં મુલીય માઝયા વરદી સંકટ આલા !”

“સરકારની કામ—હે નિરાળીય વાત હોય. યથે યા સદુખા બાલુખા, હય પૂર્ણ દરવાજા બાહરે સંભાલત યેવન નહ, આણિ નર તુજયાની હોતે તર લક્ષ્યને મેળુન નહ. બાકાચ્યા માત્રી માંગે યા”—પછી “હર, હર, મહાદેવ નય નય ભવાની” કરતો ન તે પોતાના સાથીઓ સાથે બાહર યુદ્ધમાં બાગ લેવાને ધસ્યા.

તંબુમાંથી બહાર ચોગાનમાં આવતાં નહ, હિંદુ બાળાની દૃષ્ટિએ જે ખુનખાર હાથોહાથથી થતી અપાઝખી ને ગરબરનો દેખાવ પરચો લેવા યુદ્ધના ભયંકર બનાવોનું વર્ણન કરવાની શક્તિ મહારી ક્લમમાં કે પીંછીમાં નથી.

અત્યાર મુધી તો મરાઠાઓ વિજયી નહ હતા. વૃદ્ધ અને અનુભવી હોદ્દરની આશુચિત્તવી આ રચનાથી ચતુર શાહ પણ ઠગાયો. જે વખતે હુતુડેલાહ, તેના તંબુમાં પહોંચ્યો તે ન વેળાએ સિધિયાના સૈન્યમાંથી રસ્તો કાપીને રણખંભથી આવેલા સ્વારો પણ ત્યાં આવ્યા અને તેઓની ખબરથી શાહે ધાર્યું કે, ગોવિંદપંત ખુંદેલાની હારનું વેર લેવાને તેઓ ઉત્તીખાન ઉપર ધસ્યા છે, તેથી તેની મદદમાં તેણે પોતાના ચુનદા સ્વારો અને ચુનદેલાના મોગલ સ્વારોને મોકલાવ્યા અને કામ પડે તો પોતાની જાવણીનું રક્ષણ કરવાને તેણે કેટલાક અશ્વાન પાયદળ માણસોને અને હાથીક રહેમતનાં રાહીલાઓને સજ્જ કરીયા. મહાદાઘ અને નેકાહનો હલ્લો વહરના પુત્રપર નથી, પણ હોદ્દરને જાવણીપરના હક્કમાં સુગમતા કરી આપવાની આ યુક્તિ માત્ર છે એવું નહિ જાણવાથી, હુતુડેલાહે પોતાની તરફની રક્ષણ માટે કાવેલી ગોઠવાણુ તેણે પુરતી ધારી અને પોતાનું ધ્યાન ઉપયોગી બજાતી બાળત ઉપર નહ દોડાવ્યું.

શાહની આ ભૂલને લીધે, હુતુડેલાહે જોયલી સ્વારોની મારામારી, રણખંભ આગળ ખેચે પક્ષની હારજીત સાથે ચાલતી હતી તેવામાં, સંભાળપૂર્વક પણ દૃઢ મનથી અને ઝડપથી અને બીલકુલ શાંતિથી હોદ્દરનું સૈન્ય જાવણી ઉપર, વગર હરકતે ધસી આવી શક્યું. અને ભાર વેળાએ સૂર્યના રાતા કિરણો ટાપી તરફની દૃષ્ટિમર્ચદા ઉપર દેખાવા લાગ્યા તે પૂર્વે તો, તે જાવણી આગળ આવી પહોંચ્યો હતો અને વિકુલ શિવદેવ, વિંચૂરકર અને શમશેર બહાદુર તેની પૂંકે ખરોબર આસ્યા આવતા હતા.

મુસલમાન પહોરેગીરોનો મોટો ભાગ લડાઈમાં ભાગ લેવાના વિચારથી અથવા તો રાત્રીની હીલચાલની તપાસ રાખવાની ધારણાથી, લડાઈના મેદાન તરફ ચાલી ચો હતો તેથી, અને તે વખતે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં ધુમરાની રત્ન હોવાથી, હોદ્દર

રતું સૈન્ય જે ટેકરી ઉપર સ્થાપીને રાતો નહાને તંપૂ હતો તેનાથી બસોવાર બેઠલા અંતરે, હાલુકાદલાના તાબામાં જે દરવાજા રક્ષણ માટે સોંપ્યા હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યું ત્યાંસુધી, કોઈએ પણ તેને બેથું નહિ.

પહેલો ગોળી બાર થતાં વિજળીની ઝડપે બનાવો બન્યા ગયા. પકાણોની ગોળીનો વરસાદ ખાંચો નાંખી થતો હતો. મરાઠાઓએ ચીંચીયારી પાડી જવાબ આપ્યો અને પછી આંખમીંથી બેરથી ધસ્યાં. પ્રથમથી ઘટના ધડવામાં આવી હતી તેવી રીતે, એક થોડેસ્વાર દુકડી રાતા તંપૂ અને દરવાજાની વચ્ચેમાં ફેલી પડી અને તે બાજુમાં દુશ્મનોને પાછા હટવાનો માર્ગ બંધ કરી દીધો. બીજી દુકડીએ ટેકરીની બાજુમાંથી ચક્કર લીધું અને સપાટાબંધ ઉપર ચઢીને તે બોલંગી ગઈ અને તેનો બચાવ કરનારા એકેએક મનુષ્યને ભાલાથી વિંધી નાંખ્યા અને મોટા લીલા ઝુંડાને ફાડી નાંખ્યો. પરંતુ ધક્કાભુક્કી કરતાં ઝડપમાં આવી ગયેલા માણસો અને ઘોડાઓની ઘાડી અને દેખીતી રીતે અનંત લંબારોવાળું મૂળ લશ્કર ઝરીપટ્ટો પોતાની આગળ ફેરડાવતા હોદ્દરની પોતાની સરદારી તળે, હલ્કો ફરવાને હથેરતા અને ગડગડાટ કરતા તેના મોટા ડંકાઓ સાથે, પર્વતપરથી ધસ્યા આવતા પ્રવાહના અનિવાર્ય બળ સાથે, સિંધેસીધું આગળ વધીને મુખ્ય દરવાજાપર દુડી પડ્યું. મરાઠાઓના પાછલા ઘોડેસ્વારોનાં દબાણથી ચાહોમ ઝેડાવી દેનારા, ઘોડેસ્વારોની આગલી હારોને, અકાળોનો એ, શત્રુનાં એકાએકી હલ્લામાંથી બચવાને, અણીદાર કાંટાવાળા તારની વાડ કરી હતી, તે સાથે, કચડી નાંખવામાં આવતા હતા અને તેણી તેની નીચે પીડાતા અને ખુમો મારતા ઢગલો થઈ પડતા હતાં તે છતાં, બાજુએથી ચક્રાવો ખાંધને પાછળથી ધસનારાઓ તેમની આગળ ધસ્યા જતા હતા અને લડાઈની ખીણમાં ગડગડતા હતા એટલે અકાળોનો બચાવની યુક્તિ નિરર્થક થઈ પડી. ન્યારે આ મુદ્દો સિદ્ધ થયો ત્યારે ત્રણ તોપોએ લોખંડના ભાંગા દુટ્ટો કંકડા અને ત્રાંખાના સિક્કાનો હુમલો કરનારાની સૌથી આગળની ટોળીઓમાં વરસાદ વરસાવ્યો તે પણ નિરર્થક હતો; કારણ કે તોપોને તરત જ ઘેરી લેવામાં આવી અને તેમના તોપચીઓને ભાલાથી વિંધી નાંખવામાં આવ્યા, કાપી નાંખ્યા અને તેમનાપર થઈને ઘોડા ઘોડાવી જવામાં આવ્યા. હુમલો લઈ જતા જ લશ્કરની પાંખોની કિનારીની દુકડીઓને અબાડીની સામે ફેંકવામાં આવી; તે ખુમો મારતી અને પાછા હટવાને નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરતી, તીક્ષ્ણ ખડખડી રાણીઓમાં, ઘોડાઓને ઘોડાવવાને જોખમે અને ડગલે ડગલે આગળ વધતાં માણસોને શાપ દેતી પડી એટલે તે પણ અકાળોને નકામું થઈ પડ્યું હતું, કારણ કે ખુમો પાડતાં ઝડપી ચોદાઓનો વહેલો ને દયા વગર આગળ ધકેલતો હતો અને જે સામસામે ધક્કા મારતો હતો તેમાં કંઈ પણ દયા ન હતી અને તેનામાં ફાજલ પડે એટલી શક્તિ પણ નહતી. ખાંધની અંદરની બાજુએ ફિઝિમ ટેકરાઓપરથી નંગી તોપો, ધુમાડીયા રંગના વાતાવરણમાં રક્ત જવાળાઓ સાથેના ભડકાઓ બહાર કહાડતી હતી અને ગાંડા થયેલા ઘોડેસ્વારોના ઘોડા જીવમાં પોતાના ગોળાઓ ફેંકી જતી હતી તે પણ આ સમે નિરર્થક થઈ પડી, કારણ કે હાથોહાથનું યુદ્ધ ફરવાને પોતાનો રસ્તો કરવા મંડેલા મરાઠાઓ, તેની પરવા પણ કરતા નહતા, તેમ તેનો જવાબ પણ આપતા નહતા.

દરવાજા સામેના ગાડાઓ અને વચમાંના બાકરાઓમાં રાખેલી તોપોનો અને અંદુકોનો સામટો વર્ષાદ, તેની પછવાડે તૈયાર થઈ ઉભેલા છરાઓ અને ખંજરા-

તંબૂઓના દરવાજાઓમાં, ગલીઓમાંથી, અનાજના અને ઘાસના ટોળા ઉપરથી અને પછવાડેથી, જ્યાંથી જાની શકે ત્યાંથી, પહાણો ભર્યંદર રીતે ગોળીઓ વધાવતા હતા. અને હવે ખેડાશાનનો આદેશાહ, પોતે પોતાના વજીર અને અહમદખાન ખંઝેશ, હુતુદ્દલાહ વગેરે સરદારો સાથે, રણભૂમિ ઉપર આવી પહોંચ્યા હતા; તથા મરાઠાઓની રીતભાત જાણનાર બહાદુર રોહીદલાઓને, હોદ્દરની સાથે ગોઠવી દીધા હતા—જ્યારે ડાળી બાજુ ઉપરથી નજીમુદ્દીન પોતે જ, શીખવેલા અને કેળવેલા પાશ્વાર્ય રીતે ખંદુકો વાંપરનારા “નજીમ” *પાયદળો લઈને, પોતાના ઘોડેસા સાથે, તેમને ઉત્તેજન આપીને ગોળીઓથી તેને વધાવી લેતો હતો! મહદારરાવે જોયું કે, હવે બાજુ ફેરવાય છે અને તેથી પોતે પોતાના માણસો સાથે આગળ વધવાનો ઢોંગ દૃઢપણે રાખીને, પાછળવાળાઓને જેમ અને તેમ ત્વરાથી, પણ હરેળખંધ થઈને; ધાવણી-માંથી નિકળવાનો ગુપ્ત હુકમ આપ્યો અને પોતે કીચેલા નુકશાનથી સંતોષ માન્યા.

આરે તરફ ધવાયેલા ઘોડાઓ ખૂંસો પાડતા અને લાતો મારતા પડેલા હતા, ઠેકાણે ઠેકાણે બંને સૈન્યોના મરેલાં અને ધવાયેલાં માણસો પડેલાં હતાં, ભાંગેલા તંબૂના થાંભલાઓ અને દોરીઓ જ્યાં ત્યાં પંગમાં ભરાઈને અટકાવ કરતી પડેલી હતી, છટા થઈ ગયેલા ને પોતાની લાંબી ડોકો આમતેમ હલાવતાં ઊંટા આરે તરફ ફેરતાં હતાં, સ્વામી રહિત થયેલા તેજ ઘોડાઓ, રસ્તો કરવાને આરે તરફ ફેલાફેલી કરી રહેલા હતા અને વચમાં હરકત કરતા દરેક પદાર્થોનો નાશ કરતા હતા. ધવાયેલી અને ગભરાયેલી સ્ત્રીઓ રક્ષણ માટે જ્યાં ત્યાં ભરાઈ જતી અને રક્ષણ શોધતી નબરે પડતી હતી. હુંકમાં, લાલને જ્યારે દરવાજામાંથી નિકળતાં પાછળ જોયું ત્યારે, આગે હૃદયને ફાટી નાંખે તેવા ખુનખાર દેખાવ નબરે પડતો હતો.

સફાળા બાલુ મરાઠાને પોતાનો ઘોડો નહિ મળવાથી, મહા મહેનતે એક બીજા બીનસ્વાર ઘોડો પકડીને—કેમકે તેની પેઠે જ બીજા દક્કણીઓ પણ ઘોડા લઈ ગયા હતા—તે ઉપર અઠથો તથા હાથ આપીને લાકડાને પોતાની પછવાડે બેસાડીને એક કપડાથી મજબુત બાંધી લીધી; અને દરવાજા તરફ જવાને ઘોડાની રેણ ખેંચી. તે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે તો પાછલો ભાગ હોદ્દરના ગુપ્ત હુકમ પ્રમાણે, બહાર નીકળવા લાગ્યો હતો. વેરાગણે પાશુ ફરીને જોયું તો મરાઠાઓને ટકરીઓ ઉપરથી પાછા હઠતા અને જોએને તેઓએ ઘેરેલા હતા તેમનો માર ખાતા, કેટલાકને કાંધક લટ બાંધતા, કેટલાકને ધાયલ થયેલા મિત્રો અથવા સંબંધીઓને ઉપાડતા, તો કેટલાકને પાછા ફરવામાં મદદ મળે તેવા હેતુથી રખરતા ઘોડાઓને પકડવાને મથતા, દીકા. દુરમાં તંબૂઓની ડુગિની પછવાડેથી નિકળતા ધૂમાડાના ઘોડાઓએ તથા સામરાના નિકળતા સાંઝામિક શબ્દોએ જણાવ્યું કે, વેર પાળવાને ઉજ્જેરાયલા અને વિવશ થયેલા મુસલમાનો સાથે, હજુ મહદારરાવ ચીવટપણે રમી રહેલા હતા.

પણ અડ્ડાનોનો ગોળીનો મારો ફાણભર અટક્યો ન હોતો. તે આરંભથી જ જળરો હતો અને હવે જેમ જેમ માણસો ચોમેરથી ઉમેરાતાં ગયાં તેમ તેમ વધતો ગયો. ગોળીઓ હવામાં ચોમેર શરણાહ વગાડવા લાગી—અને તેથી મરાઠાઓના માણસો એક પછી એક પડતા ગયા. આથી નિકળવાના માર્ગ તરફ ધસારો થયો અને રસ્તો લગભગ રોકાઈ ગયો.

ભીડ અને ધસારો ભારી હતો અને હાંફતા, ખંખારતા અને કરડતાં ઘોડાઓ અને તેમને જ અનુસરતા, ઘાંટા પાડતા, સોગંદ ખાતા અને નીકળવાને લડતા તેમના સ્વારોની વચમાંથી નિકળતા સહોળા અને લાલન ઘોડા ઉપરથી પંડી જતાં, ઘણીકવાર બચ્યાં. કેટલીક વખત તો તેમનો ઘોડો હવામાં ચારે પગ ઉપર ઉછળતો, પરંતુ મ્હોટો કંદાવર પાંચાલી ઘોડી, તેવાજ મજબૂત અને દૃઢ મર્નના સ્વારના અંકુશ નીચે હોવાથી, કેટલાક સ્વારોની ઉપર થઈને અને કેટલાકને આચકા-મારી તેમને ઘોડા ઉપરથી નાંખી દઈને, મહા મુશીબતે હાંફતો હાંફતો બહાર આવ્યો. એક વખતે નજીકમાંની ટેકરી ઉપરથી આવેલી ગોળીથી તેઓ સહજમાં બચી ગયાં, પણ તેની અગાડીના સ્વારને જમીનપર, તેમની આડે પડકી દીધો. પાંચાલી ઘોડી પછવાડેથી ધસારો આવતાં ચક્કર ખાઈને પડી, પણ સમયસૂચકતા વાપરી સહોળાએ તેની લગામ ખેંચી, લાકડીએ અને પાવડાઓ, બેરમાં-મારી, ચીસ પાડીને ઉઠાડી તેવીજ તે અગાડીના ઘોડાની તથા છૂટવાને મથી રહેલા સ્વારની ઉપરથી એક છલાંગે ફૂટીને નાહી.

કેટલાઓ અને વાડની બાહર નીકળતાં જ, લોકોનો ધસારો ઓછો થયો અને સહોળા આલોળા, ઘોડાને ટેકડા મરાનીને અડ્ડાનની જાવણીથી ખસો ત્રણસો વાર દૂર નીકળી ગયો. તે ઉછળતા હથિયારોની હદ બાહર આવવાથી—સંપૂર્ણ તો નહિ, પણ થોડોઘણો—ફરીને તે પ્રાણ શું થાય છે તે બેવા તથા કેમ કરવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો.

અકસ્માત તેને માલમ પડ્યું કે પટ્ટા ઉપરનો ભાર વધી ગયો છે અને અત્યારસુધી ગળાને દૃઢ ખાંચી રહેલી લાલનના હાથો, કંકમાંથી સરી ગયા છે તથા તેણીનું માથું નિચું ઢાળ્યું છે ને તે જમણી તરફ લટકી પડી હતી. તે ચમકીને બોલી ઉઠ્યો, “શું એને ગોળી લાગી છે? શું એ મરી ગઈ કે?”

પ્રકરણ-૧૭-મું.

પીછી હટ.

નહિ, લાલન મરણ પામી નહોતી. લાગલાગટ બે રાત્રિઓ અને દિવસોમાં તેને અનુભવેલી અથાગ ચિંતા, ભય અને પરિશ્રમની અસર થઈ હતી તે, તેના કુમળા અને બાળક શરીર ઉપરથી ભય અને ચિંતાનું કારણ ફાણભર દૂર થતાં જણાયાથી, તે માત્ર પુનઃ ચેતના રહિત થઈ ગઈ હતી.

તેને હલાવીને, ઢંઢોળીને, બુમો મારીને અને ચુંડીયા ખેંચીને નત્રત કરવાને માટે બહુ જ નાખુશીથી અને અપશબ્દોથી, ઘોડાને થંભાવ્યો અને તેટલામાં તેની

*કાઠિયાવાડી ઘોડા-ઘોડીઓની જેઓને જાણ છે તેઓ આ વર્ણનભાગ સારી રીતે સમજી શકશે. મરાઠાઓ આવી જાતના ઘોડાપર સ્વારી કરતા હતા.

આસપાસથી હાલેસા રવાના અને પેટલો દરવાજામાંથી નિકળીને નહાસતાં તેને એવ તથા લગભગ નજીક આવતાં સહેલખંદાર ઉપરથી તેને સૈન્યનાં સર્વથી પછવાડેને ભાગ અપમાનિત થયલા અને રાંપ ભરાયલા મુસલમાનોની સાથે ઠક્કર લેતા મહદ્દા રસાવની સરદારી નીચે, પોતાની નજીકને નજીક આવતાં નિદ્રાળ્યો, ઝોલકામાં વેરાળાં રસાવના મધ પોતાના હાથ સહેળાના હંકમાં મળ્યુત બેઠવ્યા અને ગે બું, જીંથી ઘોડાના કબને બેઠથી ઘણાંયું; અને તેણે પોતાની દોર શરૂ થીથી ત્યારે તે હાલેસા મરાઠાઓ પોતાની સાથે લીધેલી લટ સાથે તેની સાથે નહાસતા બળાયા, તથા પાછવાડે અનેક સરદારો પોતાના જુડાઓ અને નોખતોં લઈને, કટકટક પોતાના માણસોને એકઠાં કરવાનો પ્રયત્ન કરતા તેની નજરે પડ્યા.

આવી વખતે વધતી જતી બીરમાંથી નહાસતું અસંખ્યિત લાગવાથી, તેમ જ આ પાછાં હઠવામાંથી કદાચ જીવ સાથે નહાસતું પડે એવા વખતે આવી વત તેવા ભય આવવાથી, તેણે જ્યાંથી એકાકી સ્વાર પસાર થઈ શકે, પરંતુ નહાસત કે પડે આવતું સ્વારોનું ટોળું જ્યાં આવી નહિ-સકે તેવા, મરાઠી છાવણીની જમણ તરફના સીરકીના ઉંચાં આડવામાં પોતાનો ઘોડો અપલતાથી દોડાવ્યો.

લાંબા પગલા ભરતાં મળ્યુત ઠનાવરે, વેરાંજાણુને જે ત્રણ મીનીટમાં ઝાડીની સરહદમાં લાવીને મુકી દીધી; અને હવે રસ્તો રેતાળ અને રેતી અને ઘાસથી ઢંકાઈ રહેલા મેહોટા મેહોટા છુપા આરાઓવાળો હોવાથી, તેમ જ ખરૂંઓ માંથા કરતાં પણ ઘણા ઉંચા હોવાથી, અને તેના કાંઠાવાળા સાંકડા લીલા પાંતરાઓ, માર્ગમાં ચાલતા ઘોડાના તથા ઉપરનાં અને સ્વારોનાં અવયવો અને મુખો ઉપર ઘસારા પાડતા હોવાથી, તેને ખડું-જાં સંભાળથી અને ધીરજથી, વચમાંનો રસ્તો શોધી શોધીને ઘોડાને ચલાવવો પડ્યો.

આમ ઘોડો વખત અગાડી વધતાં, વચમાં વચમાં નહિ દેખાતા, પણ એવાં જરીને દોડી જતાં વરૂંઓ, અબજરો, શિયાળવાંઓ, સંપો, અથવાં રાહુડીઓ જેવા વન પશુઓના સાણસાણાથી, તેમનો ઘોડો અટકતો, ધ્રુવતો અને ખંખારતો ત્યારે, દીસાં જેવાંને, ખરૂંઓની ઉપરથી દેખાતા તુરતના ઉગેલા સૂર્યના કીરણો તરફ સહેળા બેતો હતો. પછવાડેથી-અગાડીથી-ખાનુથી પરથી-ત્યારે તરફથી-ઘણાં દૂરથી-સીસોટી જેવા હવામાં અવાજ કાઢતા આવતા ગોળાઓથી, માણસોની કીકીયા-રીથી, બુમોથી અને સીસોથી, ઘોડાની ખરીઓના ધમધમાટથી, માણસોના બડબ-ટાટથી, રણુશિંગાના નાદથી, નગારાઓના અવાજથી, તેણે નજીક કે દૂર કરવાનું અને બચાવ કરવાનું, આગળ વધવાનું અને પાછલ હઠવાનું, નહાસવાનું અને પૂંક ખડવાનું-અને કોઈપણ પ્રકારે ચમને તેનો ખોરાક પોરવાનું કામ, ધમધોકાર ચાલતું હતું.

છેવટે એકા યતા ખરૂંઓના આડવાઓ ઉપરથી તેણે નજીક કે, તે હવે મેહા-નમાં આવશે અને ડાળી તરફથી આવતા નગારાના અને માણસોના અવાજો ઉપ-રથી તેણે માન્યું કે, તે કોઈ મેહોટા સૈન્યની ખાનુમાં આવે છે.

સહેળાએ લગામ ખેંચી.

“નકારા તર મરાઠાઓ દીસતો” તે બોલ્યો! “પરંતુ ચૌકાસી કેવળ્યાંત લાભ આપે! પૂર્ણ! મહી ખાહેર નિધુન તવાસ કરન ચેતો, તેવડી વેલ ઘોઝાલા થાંભશીલ કાય?”

વેરાગણના હા. કહેવાથી, તેણે કમર ઉપરનો પટકા છોડ્યો, નીચે ઉતર્યો, લાલનને પોતાની જગ્યામાં લગામ મળ્યુંત પકડીને જોડેલી જોઈ, અને પછી આસેતે આસેતે ચારે તરફ પૂરી નિઘાહ કરતો કરતો, તે બહુજ સંભાલથી આગળ વધ્યો અને અદૃશ્ય થઈ ગયો.

થોડી જ પળમાં તે યુશાલી ભરેલે ચહેરે દોડતો દોડતો આવ્યો.
“તે આપણાંય લોક આહે!” તે શ્વાસભરે બોલ્યો—“સિંધિયા સરકારની પાંચગા આહેત. તનેકે નકો—ચલ મલા બસુંધા”

ઘોડાની પીઠ ઉપર પછવાડે સરકતાં લાલનનું હૃદય આલડાદૃથી ધડક્યું, અને ફેફસાં મારીને સ્ફોળાએ પોતાની જગ્યા લીધી. ઘોડાને જોરથી એડી મારી, તે મુંઝું પ્રાણી ઉડ્યું અને જે પળમાં તો તેઓ રણખંભની પાસેના મેદાનમાં આવીને ઉભા રહ્યા. તેમની જમણી તરફ ત્રણસો વારને અંતરે રણખંભ રોપેલો હતો.

ઝાડવાની જમણી તરફ, થોડે દૂરથી પાણીપત તરફ જતો જે છાંવણીઓ વચ્ચેનો ઘોડો રસ્તો, રણખંભ પાસેથી જતો હતો અને આ માર્ગેથી, હલેલો લઈ ગયેલા, પણ માર ખાતા હજારે મરાઠાઓ હવે પાછા ફરતા હતા અને તેઓ માર્ગમાંથી લૂટમાં લાવેલી ચીજો, ધવાયલા મનુષ્યો અને થાકેલા ઘોડાઓને, નિશાનીરૂપે પરતાં નાખી નાસતાં જતા હતા. તેમનાથી ઘણે દૂર સૂર્યના પ્રકાશમાં ચળકી રહેલા અખતરોપરથી જ માત્ર પોતાની અસ્તિ જણાવી રહેલા સુસલમાનો, જાણતા હતા.

મોખરેજ ખીચોખીચ હોયેલા અને જે હારમાં વેહેંચાયલા, અર્ધા, ઉપર રહેલા સુસલમાનો તરફ મુખ રાખીને ઉભા રહેલા અને અર્ધા, જમણી તરફના ‘રીસકી’ ના જંગલો તરફ મુખ રાખીને હોદકરના ન્હાસવાના માર્ગમાં હરકત નાંખવા હોવા હોય તેનો દેખાવ આપતા, રાખી બાજુના માણસો રણખંભની પાસેના ઝાડો અને મકાનોને અડીને ઉભેલા એવા સિંધિયાના મરાઠાઓ હતા.

રસ્તાની બીજી તરફ, પાણીપતના માર્ગમાં, વચમાં આવેલી જવલીની છાડીઓ તરફ, વચમાં વચમાં અટકીને શાંતપણે, પણ વગર લરે પાછા ફરતા સિંચૂરકર અને શેમશેર બહાદુરના અશ્વો, નિયમિત રીતિએ ચાલતા હતા.

આ મેદાનમાંથી પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ આગલી રાત્રે સિંધિયાએ, મહારાજ હોદકરનો રસ્તો મોકળો કરવાને, ઉત્તીખાનના લશ્કરને ભગાડ્યું હતું. હોદકરના રાત્રિના અણુચિતવ્યા હલેલાં પશિલામ આપણે જોઈ ચૂક્યા છીએ, અને છાવણીમાં થતી મારામારીની ખબરથી કુમકે આવેલું શાહનું નવું લશ્કર નાહિંમત થઈ ગયું હતું છતાં, મેહા પ્રયાસે જવપર આવી જઈને, બાથમબાથી કરીને, અદ્ગાન વછરે પોતાનો રસ્તો સંહિસલામત કરી લીધો હતો. મરાઠાઓની જે છાવણીઓ વચ્ચેનો માર્ગ કુદરી ગયો હતો, પરંતુ હવે અગાડી વધવાને બદલે—હોદકરના સાહસના પશિલામ સંઘર્ષે સંશયી હોવાથી, જંગલો ને મહાદાંજ, ઉત્તીખાનપર હલેલો કરવાનું માંડી વાળી, પોતાના ઘેરાયલા માણસોને એકઠા કરવા મંડ્યા; અને આપણે ઉપર કંઠી ગયા તેમ, પ્રભાત થતા જોવો સમય દેખાય તે પ્રમાણે વર્તી રોકાય તેમ—રણખંભ આગળ પોતાના માણસોને તૈયાર ગોઠવીને રાખ્યા. પણ અદ્ગાનો એટલામાં તૈયાર બની ગયા અને સુનહદોલાના બખતરીયાઓના આવી પહોંચવા પછી, વછરના પુત્રે સંભાળપૂર્વક આગળ વધીને, પોતાની પ્રથમની જગ્યા હોય કરી લીધી.

આપણે વાત કરીએ છીએ તે વેળાએ, ખંને તરફના આવા હાલ હતા. આખી રાત્રિ ભયંકર યુદ્ધ ચાલ્યું હતું, મારામારી જીવલેણ અને સખ્ત હતી એમ શ્રેણીઓની ચારે તરફ જોતાંને વાર ખાતરી થઈ. અંધારામાં અનાચારો સામસામા થઈ ગયેલાઓના ખાઝોટાની-ફટાજવાયા ટોળાઓની મારામારીની-કોઈ પણ નિયમ કે ધોરણ વિના કરવામાં આવેલી-અગાડી-ધસવાની કે પાછળ હટવાની કુચોની-ખીલકુલ ચક્રિત થઈ ગયેલા શત્રુઓની અણુધાર્યા રિપુઓ સાથની ઉત્તણીની, વગર વિચારે અનાચારો આવી ચઢેલા વિરોધી ટોળાઓના ખાતુઓ ઉપરના કે ખીડ ઉપરના હુલ્લાની-વગર ગણતરીના વૈરી દુશ્મનોના બચાવની અને હલ્લાની સખ્ત અપાઝખીથી ધવાયલા-મરેલા અને લોહીમાં ખરડાયેલા ચારે તરફ પડેલા મનુષ્યો નિશાની આપતા હતા-ખાડાઓમાં અને ખાડીઓમાં સ્વારોની એડીના મારથી ઉતેજિત થયેલા અશ્વો એક ઉપર એક એમ ઢગલાબંધ પડેલા હતા-ખાતુ ઉપરની કાંટાની વાડોમાં શુચવાયલી મરાઠાઓની પાધડીઓના અને ભેરવાયલા કુંડાઓના ટુકડાઓ હવામાં, ધ્વજની માફક ફરફર ઉડી રહ્યા હતા; મહોટા મહોટા ઉંચા ધારો, ખરઓ અને ઝાડના કુંડાઓ, સ્વારોના ધસારાથી જમીનદોસ્ત થયેલા જાણતા હતા; ઘેરા રાતા રંગના જનોમાં ઉભેલા લાંબા લાંબા ભાલાઓની આણીઓ, તોપમાં ચળકી રહી હતી; અને દૂર દૂર સુધી ચારે તરફ મરાઠાઓનાં રાતાં બદિયાનો અને સફેદ અંગરખાઓ, હિંદુસ્થાનીઓના ચલકતાં સાંકળીયાં ખજતરો, વિલાચતીઓનાં ભૂરાં બદીયાનો અને પીલા રંગના મેંઢાના ચામડાના અથવા તો તપકરીયા પટ્ટોઓના કુડતાઓ, પૃથ્વી ઉપર આચ્છાદન કીધેલાં હોય એમ લાગતાં હતાં. કેટલેક ઠેકાણે બચવાની આશાથી વિમુખ થયેલા હોવાથી, જીવ ઉપર આવીને બાથોબાથ લડનારા અશ્વો અને તેના સ્વારો-હિંદીઓ કે પર્વતવાસીઓ-વિલાયતીઓ કે મોગલો કે રોહીલાઓ કે દક્ષિણીઓના મરેલાઓના અને ધાયલોના ઢગલે ઢગલા એક જ સ્થળે એકત્ર પડેલા હતા.

સહોબા અને લાલન આવી પહોંચ્યા ત્યારે, મરાઠાઓનો દેખાવ ધ્યાન ખેંચનારો હતો. કાળા અને તપકરીયા રંગના અશ્વોરૂપી વાદળામાં, તેના ઉપર ખેડેલા પાતલાં પણ કાળા અને હથિયારબંધ અને રંગબેરંગી પાધડીઓ અને સફેદ ધોતી અથવા પાયજામાઓવાળા, પણ ભયંકર જાણાતા રાત્રધારી સ્વારોના હાથમાંના લાંબા અને પાતળા ભાલોના ચળકતા અસંખ્યાત લીટાઓ, શુરસામાં આવેલી, પોતાના કાંઠાદાર ક્વીલ ખીછાંઓ ઉભી કરીને ઉભેલી શાહુડીઓ જેવા અથવા તો કાંઈ મહોટા ખંદરમાં ભયંકર તોફાનને લીધે અથડાઈ ફટાઈને ભાંગી ગયેલા અસંખ્યાત ચહાણોના સદો જેવા, દેખાતા હતા. પોતાના માણસોને કાંઈ પણ નીચમીત વ્યવસ્થા વિના પોતાની આસપાસ એકઠા કરીને, જમણી તરફ ઝુંડો ઉંચકનાર દરેકદાર અને દાંળી તરફ નગારાવાળો સિપાઈ રાખીને ઉભેલા સરદારોના ભારે ભારે ઝુંડાઓ, *હવામાં ઉડતા દેખાતા હતા-જે કે લંકર ઉભેલું હતું તોપણ તેવી સ્થિતિમાં ઉભેલા જાણતા. યુરોપીય સ્વારોના જેવી દૃઢ શાંતતા અથવા તો આહમદ

* મરાઠાઓના કુંડા મહોટા અને ભારે ને ખડકા ત્રિકાણાકૃતિના હતા. ઉચ્ચનારાઓ તે તો ત્રિકાણાકારની તોફ લંકરની ખાતુએ રાખતો, એથી પવન વડાનો ત્યારે તે ફડતા અને વિમાન જેવા જાણાતા હતા.

શાહ અબદાલીના વૃદ્ધ સિપાઇઓના જેવી ત્રાસજનક સ્થિતિમાં, તેમનામાં દેખાતી નહોતી. પોતાનું મોટું જમીનને અડકાડીને, વેદનાથી કંપતા ઉભેલા ધાયલ ઘોડાઓ સિવાય-કે થાકેલા અને તેથી અર્ધ નિષ્ચેત હાલતમાં આવવાથી, જનના અગાડીના હાથાની ઉપર માથું ટેકવીને વાંકા વળી ખેંકેલા સ્વારો સિવાય, પણ કે માણસ કોઇપણ અત્ર એક ક્ષણભર પણ સ્વસ્થપણે સ્થિર, નિષ્ક્રિય દેખાતું નહોતું. સેનાનીઓ પરસ્પરમાં વાતો કરતા-મજેરી કરતા-હસતા અને સોગંદ લેતા હતા-તથા વચમાં વચમાં વિનામર્યોજન ઘોડાને ફટકાવતા-લગામ તંગ કરતા, અથવા એડીઓથી તેમનાં પેટ દબાવતા હતા. ઘોડાઓ પણ ખોંખારતા, કુદકો મારી ખેંચી જતા, ઉભા થઈ જતા, સન્નિપાત થયો હોય તેમ ડાળા જમણી વળી જતા, કુદતા, અગાડી ધસતા ને વળી પાછા હઠતા, હણહણાટ કરતા, ફુંકાડા મારતા, ખરીઓ કોકતા અને પડોરીને કરડતા દેખાતા હતા. કેટલાક એક ટોળામાંથી ખીજમાં જતા, કેટલાક પોતાની હરોળની બાહર ચાલી આવતા, કેટલાક આસપાસ મીનીટ બે મીનીટ ફરી પોતાના ભાલા હવામાં ફેરવીને, બાણે કોઇક વાધ માર્યો હોય તેમ આવીને પાછા હરોળમાં ગોઠવાઈ જતા, કેટલાક બાજુ ઉપર થઈ જઈને સાથે લાવેલા શેકેલા દાણા કે ઠંડી રોટલી અને કાચા કાંદા ખાતા હતા. ટુકમાં, તોફાની વાદળાંની આગલી હરોળની માફક, મરાઠા સૈન્યના છોડાના ચારે તરફના ભાગો, એક ક્ષણ પોતાની જગ્યા કે શાંતિ સાચવી શકતા નહોતા અને કોઈ વિદેશીય પ્રેક્ષકને તો તે એક નહિ અંકોશમાં રાખી શકાય તેવું ઉજ્જેરાયલા જનોનું ટોળું જ હોય એવું લાગતું હતું.

પણ કેટલીક વિગતમાં આમ ધારતું ભૂલ ભરેલું હતું. જે કે ‘કવાયદ’ અથવા ‘ડ્રીલ’ જેવું તે સમયમાં કાંઈપણ નહોતું, તોપણ આખું જીવન ઘોડાની પીઠ ઉપર અને રણમાં કાઠનાર, તરવાર અને ભાલા, તેમ જ ખીજ પણ શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં નિપુણ અને કુશળ, તેજ ઘોડાઓ ઉપર પાકો અંકોશ ધરાવનાર આ અચલ યોદ્ધાઓ, શાસ્ત્રીય રચના પ્રમાણે યુદ્ધમાં ન જાય તેવા નહોતા. દરેક જણ પોતાના સરદારના ઝુંડા ઉપર નજર રાખતો હતો, અને સરદારની આજ્ઞા મુજબ જેમ તે ફેરવવામાં આવતો તેમ, તથા જેમ તેનો નગારાવાળો “આગળ વધવાના,” “પાછળ હઠવાના,” “એકઠા થવાના કે ઉલ્થો કરવાના” નહા નહા હુકમો આપતો તેમ તેઓ બંદોબસ્ત વર્તતા હતા. પાંચ અથવા છ જણના સમૂહો, જેને “પુરા” કહેતા તે પ્રમાણે તેઓના વિભાગો કીધેલા હતા; અને આ લોકો જેમ જરૂર પડતી તેમ અગાડી, વળની માફક પથરાઈ જઈને, શત્રુની તરફ ગોઠવાઈ જતા, અને યુદ્ધમાં પંખાના ચઢાડી, ડાળી તરફ કે જમણી બાજુ ઉપર કે પછવાડી આવી જતા.

આ વ્યવસ્થા-પૂર્ણતા, આપણી નાયિકા અને સદોળાએ તુરત જ નોંધ.

મોગલ અને પઠાણ ઘોડેસ્વાર લશ્કર, જે લાલનગી ડાળી તરફ હવે તેમને, કાંઈક હુકમ અથવા ખબર મળી હશે તે પ્રમાણે, તેઓ ઝડપથી ચાલવા લાગ્યા, અને પાછા ફરતા હિંદુઓ ‘સીરકી’ના રક્ષણમાંથી હવે બહાર પડ્યા અને ઘડીમાં ઉભા રાખી યુદ્ધના નગારા વગાડી, અકધાન છાવણી તરફ મુખ કરી, હાથમાંની તરવાર, ચારે તરફ ફેરવતો, ઘેલા જેવો જણાતો, પણ ઠરેલ હોલ્કર, પોતાના ઝુંડા સાથે સહુથી પછવાડે રહીને, હિંદુ લશ્કરને સલામત લાવવા મથતો હતો.

તુરત જ સિંધિયાના લશ્કરમાંની મોખરેની હુકડીમાંથી એક સ્વાર તીરની માફક નેત નેતામાં હોદ્દર પાસે આવ્યો—કાંઈક વાત કરી—અને પાછો ફર્યો. કેટલાંક તુરત જ પાણીપત તરફ રણખાબ આગળથી ઘોડા કૂદાવી ગયા અને પછી સિંધિયાના નગરામાંથી, કોઈ નથી જાણતો જ આવ્યા નિકળ્યો—તે તેની સાથેના સરદારોએ તેમનો તેમ ઉપાડી લીધો—હવે ઝુંડા પછવાડે ઝુંડા ચાલવા લાગ્યા અને પાણીપતમાં જવાને રણખાબ તરફ જવા લાગ્યા—તેવારે જમણી તરફની ધીચ હાલેલી સ્વારોની પલટણે, પોતાની જ જમણી તરફ ધસી આવતા મુસલમાનોની તરફ ચાલવા માંડ્યું અને ડાબી તરફના માણસોનો જમણી તરફનો ભાગ, ધીરે ધીરે, પણ યુક્તિ પુરઃસર, પછવાડે હાલવા લાગ્યા અને સઘળા રણખાબની આસપાસ કુદાળામાં ગોઠવાતા હોય તેમ, પાછા હાલવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

મહાદાહની સુદ્રા.

“તે પહા! તે પહા!”—મરાઠાએ આપણે પૂર્વે કહી ગયા તેવા સ્વારોના એક ન્હોતા શુંછળા તરફ (આંગળી) બતાવતાં તે મરાઠાએ કહ્યું. “તે સરકાર હાય, આણિ ત્યાંથી બાબર જઈએ છાયા! હું આતાંય લાકા લેટાયલા માંગતીસ કય?”

“દાદા, મહા આતાંય તેથે નેહ”—પોતાના પ્રિયતમને મળવાના વિચારમાં, અમયનો વિચાર કીધા વિના કે તે તેને કેવી રીતનો આવકાર, આવે વિષમ સમયે, આપશે તેના કાંઈપણ ખ્યાલ કીધા વિનાજ, તેણે કહ્યું.

તેની આતુરતાનું ખરું કારણ નહિ જાણનાર સંદોખાને મન તો તેણી કાંઈ સરકારી મહત્ત્વના કામ માટે મળવા માંગતી હશે એમ તેણે ધાર્યું. તેના ઉપરી અમલદાર મહિપતરાવે પણ તેને લશ્કરમાં લઈ જવાને કહ્યું હતું અને તેણે સાંભળ્યું હતું કે, તેણીને તરફ મહાદાહ સિંધિયા સાથે કાંઈક જરૂરી કામ છે—તેથી જો બંને તો રસ્તામાં તેમનો મેલાપ કરાવવામાં કાંઈ હસ્ત નથી ને તેમ કરવાને માટે મરાઠા સૈન્ય સાથે લેળાઈ જવામાં પણ તેણે લાભ જોયો; કારણ કે તેને બચ હતો કે, કોઈ પણ અસધાન પછવાડે આવતા હશે. હવે લાલન, ન્યારે તે દ્રક્ષણી સરદાર મહાદાહને મળશે ત્યારે તેણી તેને શું કહેશે તે જોવાનું છે. સંદોખાએ પોતાના ધારેલા ટોળા તરફ જવાને, જમણા બોલ સાથે ફરીથી ઘોડાને કૂદકા મારતી આવે ચલાવ્યો.

આ વખતે જ વળી લડાઈએ નવું રૂપ લીધું. છાવણીમાંથી આવતી મદદ નહિ તેમ જ રાક્ષાથી, ઉત્તીખાને જણ્યું કે, મરાઠાઓ આવી રીતે સામે આવવાનો ડોળ ગ્રાહીને, બાબર ઉપરથી તેના ઉપર ધસવાનો વિચાર કરે છે, અને તેથી તેણે છટા છવાયા ટોળાઓને ‘સીરકી’ ની ઝાડી તરફ મોકલ્યા. આ જોતાં જ સિંધિયા, જે દિશામાંથી લાલન આવતી હતી તેની સામી તરફ પોતાના સૈન્યની બાબર ઉપર દોર્યો. નગરાં ફરી વાગ્યાં, માણસો ડાબી તરફ ગોળાકારમાં વળ્યાં, અને આખું લશ્કર, સીધી હરોલમાં ગોઠવાઈ ગયું તથા મુસલમાનો તરફ ઝડપથી ચાલવા માંડ્યું.

બહુના જંગલના મોખરામાં, રણખાબથી સીધી હારમાં—મેદાનમાં—સિંધિયાના સૈન્યની સાથે, કટખુલ્લો બનાવતું બીજું મરાઠા લશ્કર, તેટલામાં તો એક હારમાં

ગોઠવાઇ ગયું અને તેણે પણ ઉઘ નાહ કીધો. આ નાહના જવાબરૂપે શમશેર ખડાદુર અને વિંચૂરકરના માણસો, જેઓ ડાબી તરફના ઢળાવ ઉપર ગોઠવાયા હતા તેમણે, ઘોષ કીધો. તેમની સામેની 'સીરકી' ના વનમાંથી છટાં છવાયાં મુસલમાન ટોળાંઓ નિકળતાં હતાં, અને તેમની પછવાડે તેમનાં મેલાં વસ્ત્ર અને શસ્ત્રો ઉપરથી, તથા મહોટા કઢાવર પણ હાડપિંજર જેવા દેખાતા ઘોડાઓ ઉપરથી, દૂરાની જેવા લાગતા સ્વારોનું મહોટું બળ દેખાયું. આમાંના કોઇ કોઇ સિપાઇઓ દૂરમાં, કોઇ મરેલા કે ધાયલ થયલા શત્રુને જોતાં તે હરોળમાંથી ખાહર આવીને તેનું માથું કાપીને લઇ લેતા, કારણ કે એસીરીયાના અને ઇરાનના પુરાતન બાદશાહોની માફક, ઇરાસાનનો બાદશાહ અહમદશાહ પણ, માથાદીઠ પારિતોષિક આપતો હતો.

આ નવા આવેલા માણસોથી, મહાદાહ અને જંકાહએ પાછુ હઠવાનું ફરીથી શરૂ કીધું, અને ઉત્તીખાને આગળ આવવું ચાહુ કીધું. રણખંભની પછવાડેના નાળાખં થઇને શમશેર ખડાદુર અને વિંચૂરકરના સરદારની બાબુમાંથી, હોદ્દરનું અચ્ચવ-સ્થિત સૈન્ય પાણીપતના રસ્તા ઉપર પાછું ગોઠવાઇ ગયું હતું; અને ત્ર્યંબક સદાશીવ પુરંધર તથા અંતાહ માનકેશ્વરના હાથ નીચેના સિંધિયાનાં માણસો પણ, રણખંભની આગળથી ધીરે ધીરે અંદર દબાવા લાગ્યાં. દૂરાનીઓ મેદાનમાં આવ્યા અને તેમની પછવાડેની હરોળો અગાડી વધી શત્રુની સામે ગોઠવાઇ ગઇ. પરંતુ લશ્કરનો પાછળનો ભાગ બહુ જ પછવાડે રહ્યો હતો અને ધાવણીમાંથી નડાસનાર સૈન્યને બદલે હવે સામે, તાબું આવેલું વિનયી સૈન્ય જોઇને, તેઓ પણ હલ્લો કરતા અટક્યા.

ત્ર્યંબક સદાશીવ પછવાડે હઠતો ગયો, તેમ સિંધિયા રણખંભ પાસે આવતો ગયો અને મરાઠા સૈન્યની વચમાં પડવામાં ભારે જોખમ હતું તે જોઇને, ઉત્તીખાને પાછળ આવવાનું ચાહુ રાખવા છતાં પણ, ધાવણીમાંથી આવતું દુરાની લશ્કર હવે તેના જોવામાં આવવાથી, તેની સાથે જોડાવાને માટે તે પોતાની જમણી તરફ વળ ખાતો ગયો. સિંધિયા પાછળ આવનારા બધા શત્રુને એકદમ પછવાડે રખડતા નાંખવાની આ તક મળતાં, ઘર તરફ જતાં જતાં, પોતાની ડાબી તરફ ધીરે ધીરે વળ ખાતો ગયો. આ હીલચાલનું પરિણામ એ આવ્યું કે, મહાદાહને ઉત્તીખાન સામે જતો જોઇને, તેને મળવાનો વિચાર મૂકી દઇ, તેણે પાણીપતના માર્ગ લીધો હતો, અને રણખંભથી જમણી તરફ અગાડી વધી ગયો હતો. ત્યાં નજીકમાં જ સિંધિયાનાં મરાઠા લશ્કરની ડાબી તરફ તેઓ આવી પહોંચ્યા. આ દુકડીની પછવાડે જ આગળ ચાલતાં "ઝરીના પટકા"થી જણાઇ આવતાં, ઝરીના કપડામાં આચ્છાદિત થયેલા, અવાજ કરી રહેલા નગારાઓથી પરખાઇ જતા, તેમના ચઢી-ચાતાં વસ્ત્રો અને શસ્ત્રોવાળા માનીતા સિપાઇઓ અને દૂરા બાર તનના ત્રિશ્વસ્ત્ર નાયકોથી વિંટાયલા સિંધિયાઓ-કાકા ભત્રિજાઓ-આવતા હતા. પરસ્પરેથી ભીંભ-યેલી-ઉગતા સૂર્યના કિરણોમાં કાંઇક આસમાની રંગનો આભાસ આપતી, ગરદન ઉપરના શીણના સમૂહથી શ્વેત દેખાતી, લગામની મુખમાંની કડિયોના અંતરાળમાંથી, શીણના શીસોટા કાઢતી-નાનુક જણાતા પાતળા પગો ધૂણુ-સુધી ધૂળ અને કાદવથી ખરડાયેલા હોવાથી-તે માટીના જ હોયની તેવો દેખાવ આપતી-આગળને પગ છેક જંઘા-સુધી કાળા રાતો રંગનો હોવાથી, ને ત્વરામાં લોહીથી ભરેલાં

ખાસમાં પડયા હોતો એવું જાતારી દેવી-લગામની દોરીની હારમાં જ માથું અને ગરદન સિધાં કરીને, મહા આખી રાત્રિ સખત પ્રયાસ પડેલા છે એવું દર્શાવી દેવી-મહોળા મહા ગર્વલાં નસકોરામાંથી વરાળના ઝારા-કાઢતી, પરંતુ પોતાની વિપ્રસિદ્ધ થયેલી મ્હોટી-આદે તરફ ફરી રહેલી-આંખોવડે, પોતાની હેતુમ જાતિનું પ્રેક્ષકને સ્મરણ કરાવતી-લાંબાં લાંબાં પગલાં ભરીને ચાલતી, પ્રખ્યાત મહાદાઝ સિધિયાની કાઠીઆવાડી ઘોડી, સ્ફોળાની દૃષ્ટિએ પડી. મહાદાઝની દગાદગ થયેલી અને વિખરાઈ ગયેલી ખામ-ખરડાયેલા, ફટેલા અને ચીરાડાયેલા તેના શ્વેત પાયજામે; અર્ધું ફૂટું અને અંગરળો-રાગુ શૂદ્ર કુધી લોટીથી ખરડાયેલા તેના લાંબા ભાડો, તેના રાત્રિભરના યત્નને પ્રગટ કરતા હતા-તોપણ તરવારના ભાથાના ઉપર પગ દળાવીને દૃઢપણે તે જોડેલા જાણતો હતો. તેના કાળા, હલ્લાદી અને નિર્ભયતા દર્શાવનારાં મુખ ઉપરની, ચેરાગણને વશ કરી દેનારી તેની મ્હોટી રાત્રિ આંખો, પ્રથમ આપણી નાચિકાએ ટીકી હતી તેના કરતાં પણ અત્યારે વધારે તેજસ્વી અને વધારે રાધગરી દેખાતી હતી; અને તેના મુખ ઉપરની જોડાની-માંથી તથા ગાદીવાળી, રેશમની તરફ દૂર રાખવાને માટે આગલા છેડાને નીચા વાળી દીધેલી તેની ટાપી તળેથી તે ચમકી રહી હતી.

યાકથી કંટાળેલી બાળા, અનેક સંકટો પછી આવી રીતે પોતાના પ્રિયતમને દેખતાં જ, ભાન ભૂલી ગઈ અને સ્ફોળાના સ્ક્રીયા ઉપરથી જોડેલા અને તેડેલા લાંબા પોતાના હાથોને પંસારતાં સમયનો-કે મનુષ્યોના હૃદયમાં શા શા વિચાર રહે છે તેનું ભાન રાખ્યા વિના, એકદમ બોલી હડી; “અય ધણિ! અય કંધ! મુજ ઉપર કરેા નવરીઆં-મીં હનરેા સંકટ સહન તુમચ્યાં કરિતાં આલી હાય. તાપીચ્યાં કિનારા વરલ્યા જંગલાંત પાણી પાણારી મ્હીં જનકીદાસ ખાવાંથી લ્હાન ચેરાગણ પૂર્ણા આહે! આપુન માંજ્યાવર કામમય લાકન આલે હોતે અને મ્હણાલે હોતે કીં મીં તુમચ્યાં માંની નરર થેણાર, મીં તસીચ રીતિને આલી આહે. મલા આતા બચવા. પિયે! તુમ્હી વાંચુંન કોણી મલા આતાં બચવનાર નાહિ.”

“મુઠી મર! પૂર્ણા! સરકારલાં અસ્ત રીતિની જોડાયલા કાય ભય વારત નાહિ કાં ખરે-વેઢી ડાલી હાય કાય?” તેણીના આવા વર્તનથી પોતાના ઉપર આક્રંત આવી પડવાના ભયથી ગુસ્સે થયેલા સ્ફોળાએ, તેના મુખ ઉપર પોતાનો હાથ દેખાવતાં કહ્યું:

પરંતુ મહાદાઝએ ઉપલાં શબ્દો સાંભળ્યા હતા. ઘોડીની લગામ હાથેથી ખેંચીને એકથી તેણીને પાછલા પગો ઉપર જોળ ફેરવીને, એક ક્ષણમાં તેણે પાંચાલ ઉપરનો એવડો ભાર નેથો-તેણે ચેરાગણને ટીકી અને એક ક્ષણમાં તો તેણીને જોળખી કાઢતે; પણ નજીક આવવાનો હુકમ સ્ફોળાને આપવાને તે મુખ હવાડતો હતો તેડલામાં જ, આવા વિપમ સ્થળ અને સમયે એક આવી અર્ધ-વિસ્મૃત થયેલી બાળાના કરતાં સહસ્રગણા વધારે ઉપયોગી બનાવે તેનું ધ્યાન, તુરત વેળા આકર્ષ્યું.

સુસજ્જમાન સ્વારોનું ટોળું હવે માત્ર બસેા વાર જોરું જ દૂર હતું અને લે કે તેઓ પાછા હકતા મરાડાઓપર હલ્લો લાવવાને આતુર હતા, પરંતુ મરાડાઓની મ્હોટી સંખ્યાને લીધે, તેમ જ નવલ્લીના સઘન વનમાં હમેલા વિંચૂરકરના અને શમશેર ખહાડકરના

સ્વાશેની હીલચાલને લીધે, તેઓ અટક્યા. ઉપલું મરાઠા બળ એવી રીતે ગોઠવાયું હતું કે, સિંધિયા અને અંબક સદાશિવનાં માણસોને નહસાડવાનો પ્રયત્ન કરનાર શત્રુદળની બાજુ ઉપરથી તે સખત હુમલો લાવી શકતે. આથી મુસલમાનો સ્થંભ્યા, પણ તેટલામાં તેમનામાંથી એક ઉઘો પોશાક પહેરેલો સ્વાર, મહોટા કઢાવર અને બળવાન તુર્કોમાની અશ્વને કુદડી પરતી સ્વાલ ચાલ ચલાવતો અને હાથમાંની પરશુને ચારે તરફ હવામાં હલાવતો, ત્વરાથી બહાર આવ્યો. આ નિશાની રણખંભ આગળ દંદ્ર યુદ્ધ રમવાની છે, એમ બેય તરફવાળા સારી રીતે જાણતા હતા.

પૂર્વ તરફના દેશોમાં બેય તરફનાં સૈન્યો સામ સામે તૈયાર હોય હોય ત્યારે તેઓને નિરૂધ્ધની રાખી મૂકીને—ફરતમ અને સોરાબની માફક દંદ્ર ખેલવાનો ચાલ, સર્વ સામાન્ય છે. અને તેમાં પણ આ વખતે ધર્મની વિરુદ્ધતાને લીધે, અને સ્વદેશવાત્સલ્યતા તથા અભિમાનને લીધે, પૂરા શૌર્યમાં આવેલા—યુદ્ધનું મહત્વ પરિપૂર્ણપણે મનમાં સમજનારા—વિજયની પૂર્ણ ખાત્રી પોતપોતાના હૃદયમાં રાખનારા—આ બે પ્રતિસ્પર્ધી સૈન્યોમાં, દંદ્રની લાગણી અતિશય પ્રબળ વર્તેલી હતી.

આથી સદોખા અને લાલનનો ભાવ પૂછવાને બદલે, વજની ત્વરાથી આવનાર આ ચોક્કો શું કહેવા માંગે છે, તે જાણવાને ઉત્સુક થઈને, મહાદાજી બે પગલાં અગાડી આવીને ઉભો.

દશેક વારને અંતરે મુસલમાને પોતાના અશ્વને શેક્યો અને ઘાંટો પાડીને આદ્યો;—

“અય કાફર! તુમેરા અયસા કૌન ગર્વિષ્ટ સરદાર હય જે સારા ખોરાસાનકા પાદશાહકું ખૂદકું દંદ્રકા કહેણુ લેજતા હય? જહાંપનાહ—પનાહ—એ—આલમ! દરિયાએ હાફેઝકું મીલનેકું કૌન તુમહારા લશ્કરમેં લાયક હય? ચહાં દેખો, ઉનકા ગુલામોકા ગુલામ મય હયાં હાજર હું. ઔર જે કોઈ મેરા માલિકકા ઉપર હાથ ઉઠાનેકું માંગતા હોવે ઉસકા કલેજ ખાનેકું મૌજુદ હું! ચહ કીસકી અંગૂઠી હય? ચહ મહોર કીસકી હય, તુમ જન શકતે હો?”—અને પૂર્વ દિવસે રણખંભ આગળ, લાલનને મુકવાને ઘોસ મહમદ આવ્યો હતો તેને આંપેલી મહાદાજીની મુદ્રા, તેણે પોતાની આંગલીમાંથી ખેંચી કાઢીને, પોતાના માથા ઉપર ઉઘે ધરી.

ઘોંઘરા પણ મહોટા અવાજે હાથમાંનો ભાલો ધુજ રહે તેવા વેગમાં મરાઠા સરદારે જવાબ આપ્યો; “લાયકાત—ના લાયકાતકી ખાત તો પરમેશ્વરકું માલુમ હય. પર મહાદાજી સિંધિયાકી સાથે હાથ મીલાનેકી ઇચ્છા કરેનાલે ઔર એ મુદ્રા દીખાનેવાળા તુમ કૌન હો? ચહ મુદ્રા મેરી હય!”

“મય શાહકી ખીરાદરીકા, પોપલગાઇએકા અમીર—ફેઝઉલ્લાહખાનકા ખેરા લૂતુફઉલ્લાહખાન હું—દૂરાની માત્ર ઉમદા અસીલ—હય. તું મેરેસે લડેગા?”

“જે બીબી નહિ તો લૂંડી જ સહી” હસીને લોકમાં પ્રચલિત કહેવત જોલતા મહાદાજીએ કહ્યું—“જે તુકેકો શાહ મેરા દંદ્રકા કહેણુ કખૂલનેકું આપકું નાલાયક સમજતા હય વા આપને દીલમેં ડરતા હય તો રીક ક્યાં હય. મય તેરેકુંહી મેરી પ્રસાદી દેઉંગા!”—આટલું કહેતાં—તેણે ઘોડી, લૂતુફઉલ્લાહખાન તરફ લીધી અને ત્રીંડી પાછી (છીનવી) લીધી. ૧૮૭૩૪

પેશાઈ હંદને પેગામ કરવા, તે પેશાઈ નવાં આયજ બે સંન્યા હતાં ત્યાં ન તે સિપર થઈ ગયા. રાજાજાં જેવા હંદને માટે ન ખાસ રાખેલા પવિત્ર રથજ આયજ, તેની કલકે વર્તવું, અથવા તે બે વાજા હંદ રમતા હોય ત્યાં કાઢવાજુ પદ્મવાજાંજ વચ્ચેમાં પડવું, એ પૂર્વ દેશોમાં અધર્મ ગણાય છે. તેમ ન આ પેશાઈ તે આ આયજને અનુસરવામાં બે પદ્મકારંને લાભ દેખાતો હતો. સુમલનાનો તેજોને નરકની ખીણ મદદને આવી પહોંચવાની રાહ બેતા હતા, અને હિંદુઓ હોદ્દરના માથુ-રોને પાળીપતને મારે પડી ગયલા લેવાને છંછના હતા-તેમ ન પાછળથી માત્રમ પ્રશે તેમ તેમાં ખીજે પણ ભેદ હતો.

મહાદાહ પોતાની મુઠા લઈને પાછો ફર્યો-જારંક વાર જેટલે દૂર ઘોડીને ધુમાવતો ધુમાવતો લઈ ગયો; અને પોતાના લાંબા ભાલાંને નસતક ઉપર બે ત્રાસુ વાર તેને સમતોલપણે સ્થિર કરતો હોય તેમ ફેરવ્યો-તેની ઘોડી પણ નરાક ધ્રુવ-તેશી દમ ખેંચવા લાગી-ખરીઓ અડાળવા લાગી-દાંતમાંની લગામ કરવા લાગી-અને શું થવાનું છે તે સમજતી હોય તેમ પોતાના સ્વારના હાથો તરફ લેવા લાગી.

“હોશિયાર હોના” નો તેણે નાદ કીધો-ઘોડીનું માથું ઘૂંટ ઘટકાથી મૂકી-દેતો તે લૂતુકડલાહ તરફ ફધો.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

“નેતાં ખાહ.”

આટલું આટલું. રખડેલી-અનેક બતના સંકટોમાંથી પસાર થયેલી પોતાની આસપાસ અનેકને લસતા લેવાની બે દિવસ થયા એવ પડેલી હોવા છતાં પણ, લાકને આણું ભયાનક સમરસથળ પૂર્વે અનુભવ્યું ન હોવું, અને જે હૃદયમાંની સૂતિને માટે તેણીએ આટઆટલા સંકટ વેઠ્યાં હતાં, તેને જેમ તેમ કરતાં બેતાં અને તેનાથી ઓળખાવવાની. આણી ઉપર આવતાંજ, તેને આવી રીતે મૃત્યુના મુખમાં પોતાની નજર સામે ધસતો બેતાંજ, લાકન ભય અને નિરાશથી કંપી ઉઠી. સ્પેદોખાનું મન પાછળ હડેતા લશ્કરમાં ભળી જવાનું હતું, પરંતુ અનેક રીતે રડીને-કાલાવાલા કરીને-હાય બેડીને-તેણીએ આ ભયકારક ખનાવનો અંત, પોતાની નજરે બેવા દેવાને તેને સમજાવ્યો, અને છેવટે, ન છૂટકે, તે નરકાંછના અધની પછવાડે, મહાદાહનાં માણસો અને લશ્કર ભેગો ભેગો રહ્યો.

મહાદાહએ બેશબેર ઘોડીને ફાવીને નજીક આવતાંજ તેને ધીરી પારવા માંડી અને છેવટે એટલી તો લગામ તંગ કીધી કે, તે તેજ પ્રાણી ધીરે ધીરે પોતાના પાછલા પગો ઉપર કમાન વળે તેમ વળી વળીને, હુંકા હુંકા મારવા લાગ્યું. તેનો લાંબો ભાલો બે ત્રણવાર માથા ઉપર ધૂમ્યા પછી, તેનો પાતલો ભાગ ફુલતો ફુલતો, જમાણી તરફ નીચો વળેલો અને બંડો ભાગ છાતી આગળથી ડાબી તરફ ઉચે, માથા ઉપર થઈને સ્થિર થયો.

ખીજ હાથપર, લૂતુકડલાહ ધસવાને માટે તૈયાર થઈને તેના ઉઠા ઈરાની નસ-પાવરામાં પગ મજબુતપણે ટેકાવીને-લગામ ડાબા હાથમાં એકડી કરીને,

છાતી આગળ ઉઘી પકડીને—તેના અણિયાળા ચોખંડા પાવડા ઘોડાની બાનુમાં લગાવવાને તૈયાર રાખીને, મારવામાં અથવા બચાવ કરવામાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવી રીતે તૈયાર થઈને—શાંતપણે ખેંઠેલા બેવામાં આવતો હતો.

ઉપર વર્ણવેલી વિગતો તમાસગીરો બેઠાં છે તેથી વધારે ત્વરાથી બંને યોદ્ધાઓ, એક બીજાને ભેટ્યા અને પ્રથમ ફટકાઓ સામ સામા લગાવ્યા. “યા અદ્વાહ” ની ખૂમ મારતા લૂતુંકેલીએ હાથ હવામાં મારવાને ઉઘો કરીને મહાદાહની સામે એકાએક ધસ્યો અને બેરથી એક જીવલેણ ફટકો તેને લગાવ્યો અને બે મરાઠાની સારી રીતે કળવાયલી ઘોડીએ પોતાના પાછલા પગ ઉપર ડાખી તરફ વળ ન ખાધો હોત તો, આ ફટકાથી જ દૂંદૂનો અંત આવતે. પણ ઘોડીના ફરવાથી તેનો ફટકો અદ્ધર હવામાં જ ગયો અને તેનો ઉત્તેજિત થયેલો અશ્વ—એટલા તો બેરથી અગાડી ધસી ગયો કે મહાદાહના ભાલાનો નીચે રહેલો છેડો તેની કામ આગળ આવી ગયો અને મહાદાહએ ત્વરાથી તે છેડો તેના બખ્તરમાંના કામ આગલના ઉઘાડા ભાગ તરફ ડબાવ્યો, પણ તેટલામાં તેના ઘોડાના ફૂંવાથી, ભાલાનો છેડો બખ્તર સાથે પીઠપાછળ અડ્ઘળાએ અને ભાલો પાતલા વાંસનો હોવાથી વચમાંથી કમાનની માફક વળી ગયો. પોતાનો ફટકો ખાલી જવાથી, હાથને લાગેલા આંચકાને લીધે, તેમ જ પછવાડેની તરફથી આવેલા ધક્કાને લીધે, દૂરાની સરદાર પોતાના જીનપર બીલકુલ વળી ગયો તોપણ, પોતાનું સમતોલપણું, તેણે જળવી રાખ્યું. તેણે પોતાના ઘોડાને લગામ તથા એડીઓના મારથી, જલદીથી પાછો ફેરવ્યો—એ ઘણું સાફ થયું; કારણ કે મહાદાહની ઘોડી તો તેટલામાં ગોળ ચક્ર ફરીને તેની બાનૂ ઉપર આવી ગઈ હતી અને મહાદાહએ કમાન વળેલો ભાલો સીધો થાય તેટલામાં તો, હાથ ઉઘો કરીને તેના વજનદાર પાછલા ભાગથી એક સખત ફટકો તેની જમણી પીઠપર લગાવ્યો જે, સાવચેત અડ્ઘાને, પોતાની ઢાલના પાછલા ભાગ ઉપર ઝીલી લીધો અને તેટલી જ ત્વરાથી પોતાની પહોલી પરશુ જેવી તરવારનો બીજો ફટકો તેના ઉપર ઉગાર્યો; પણ તે તેના ભાલાના હાથા સાથે અથડાવાથી વ્યર્થ ગયો અને તે તેના પ્રાણધાતક, પણ વજનદાર અને સરળતાથી ફેરવી નહિ શકાય તેવા શસ્ત્રને, સમતોલપણે ગોઠવે તેટલામાં તો, મરાઠાની તેજ પણ ખખરદાર ઘોડી, તેની બાનુપરથી સરી ગઈ અને લગામ ઢીલી થતાં જ, એક લાંબી છલાંગ મારીને, તેનો હાથ પહોંચે તેથી દૂર જતી રહી—અને તેટલી જ ત્વરામાં એ યોદ્ધા પાછા એક બીજાની સામે ઉભા થઈ ગયા—અને બીજા વેળાના હાથ અતાવવાને માટે તૈયાર થઈ ગયા.

શેષે ભરાયેલા પોપલગ્રાહ વિલાયતીએ, ઘોઘરે પણ મોટે સાદે બરાડ મારી! “બંદરકા બચ્યા ! તેરી મદદારીકા ખેલમે વાપરને કી ચહુ છોટી સી લાડી હું ફેંક દે, ચૌર સરદારી માફક તરવાર હાથમે લેકર આ જા ના !”

“અણી નહિ, અણી નહિ !” તેના ચ્હીડાયલા પ્રતિપક્ષીને હસીને, કંડે કલેજે તેણે જવાબ આપ્યો—“હમારા લોગમે સ્ત્રીઓકું ચૌર બચ્યાઓકું શિક્ષા દેનેકે લીયે એસી પતલી લકડી બાપરનેકાહી શીરસ્તા હય !”

પ્રથમના કરતાં વધારે ઉશ્કેરાયલા અને ઓછા સાવધ મને, એક ક્ષણમાં બેએ પોતપોતાના જીનવરને એક બીજાની સામે દોડાવ્યા—વિલાયતીએ એકાએક અતુનમાં

આવી દરબેને પસારો કરીને ફરતા મારવાને હાથ ફેરવ્યા, પણ મહાદાહએ બાજુ ઉપર ખસી દરબેને ને ઇટકાવ્યા અને તેટલી જ ત્વરાથી પોતાની લાંબા બારા, સાંભેના અડધાનાનાં કટકાનાં સોનાનાં કાંઠા પાસેના કુધાસ બાવળમાં નંબ તાણીને, તે સાથે તંત્રશામાં મરણો, પકાણું ઝેરના ચામરાની ટાલમાં તે ફરકો બીલ્યા અને મહાદાહનો બારો આરપાર નીકડીને તેમાં ખુંવી રહ્યા; અને તે જ દોરે એવતા ખૂબ ફેળવેલા અસ્ત્રોષે દેવક પીત્તની આસપાસ ગોળ ફરતી ફરી, તેથી મહાદાહના વડાધમાંથી બારો ઇટક્યો અને પકાણુંના આવેલો ફરકો ઇટકાવવાને વેંચ્યો તે ધોડાની પીક ઉપર વાંકો વળ્યો કે તે તેની છાતી આગળ સરી આવ્યો અને ધોડાની ટાક ઉપર તથા તેની કમરમાંના પરકમાં ભરાય નહીં, એટલા ઉત્સાહન દેહની માફક લાંબો થઈ ગયો, અને આવકા સાથે મહાદાહને તેના છત્રમાંથી આવત ઉપર ફેરવી નાંખ્યો. તેના આ ક્ષણિક ગળરાટનો લાભ લેવાને અપળ હુતુફઝીહે, તે પાછો ટટાર થાય તે પહેલાં તો, ધોડાને એકદમ અગાડી ધસાવીને પોતાની પરશુથી રાખ ફરકો લગાવ્યો. પરંતુ મહાદાહ આવાં સમયને માટે ચોગ્ય પુરૂષ ન હતો. તેણે ત્વરાથી પોતાની બે કાળીઓ ઉઘી કરી લગામના ઝટકાથી ભાલાનો છંદો છૂટો કરી નાંખ્યો અને તે જોશથી છટકેલી કમાનની માફક હડીને, પોતાના માથામાં ન વાગે માટે, માથું એકદમ નમાવીને ધોડાની યાજને લગાડ્યું. પકાણુની પરશુ-કેરેલા ભાલાના આંચકાથી અને મહાદાહના જમણા હાથની વજ્રમૂઠના આંચકાથી, નિર્બળ થયસી, તેના જમણા ખભા ઉપર પડી. તેના ઝટકાથી, મહાદાહની વજ્રમુષ્ટિ ઉપરના સોનાના તથા હીરાના કટકાઓ અને ફરતા ઉપરની મુઠાઓ અને વીંટીઓ ચૂરો થઈને ખરી પડી, અને જો તેના ખભાઓ ઉપર ચામરાના ફેના ભરેલા ગદેલાઓ ન હોત તો, તેનું હારકું કપાઈને તેનો હાથ નિરપયોગી થઈ જતો. પણ આ કારણોને લીધે, ફરકો નિર્લેખ જેવો થઈ ગયો અને છટા થયલા ભાલાનો બીજો છંદો, પકાણુની ઢાળમાં ખૂંતેલા હોવાથી, તેના હિરવા સાથે, પકાણુને પણ પાંછળ ઉથલાવી નાંખ્યો અને તેને ખૂંતેલા ભાગમાંથી કાપી નાંખીને છટા થવાના કાર્યમાં તે રોકાયેલો હતો તેટલામાં તો, પોતાના છત્રમાં સ્વસ્થપણે બેસી જઈને, ધોડાને ગોળ ચક્કર ફરકીમાં ફેરવીને, તરવાર મ્યાનમાંથી ખેંચી કાઢીને, “સમાલોની” ગૂમ પાડતો, મહાદાહ તેના ઉપર ધસી આવ્યો.

આપણે ત્રીસ ગણીએ તેટલો વખત બંને ચોદાઓ એક બીજાના જમણા હાથ તરફ રહીને સાવધપણે એક બીજાની આસપાસ તરવારનો ફરકો મારવાની કે બોસી દેવાની તક જોતા ફેરફારી કર્યા. એક બે ખાલી ઝટકાઓ દેખાયા, ધોડાઓ સહેજ અગાડી ધસ્યા અને વળી ખૂબ ખેલેલા અસ્ત્રો પાછા હંક્યા અને એકદમ-એક જ વખતે-સામસામાં ઉડ્યા અને પ્રેક્ષકો જોઈ શકે કે કેમ બન્યું તેની પૂર્વે તો, દ્વંદ્વું પરિણામ માલમ પણ પડી ગયું. હુતુફઝીહે, મહાદાહના માથા ઉપર સખત ફરકો લગાવ્યો, પણ વાંકા વળી જઈને તેની પરશુને ચૂકવીને, તેટલી જ ત્વરાથી અને જોશથી મહાદાહએ પોતાની તરવારવડે તેના ઉઘા કીધેલા હાથ આગળ, છાતીમાં સખત પ્રહાર કીધો, અને તરવાર, તેના “અખતરે ચાર આયના”ના લોહના પરકાં સાથે અડધાઈ પેઢપલઢાઈ પોતાના ધોડાના પાવડામાં ત્વરાથી ઉભો થયો, પરંતુ તે તેની વળનદાર પરશુને ફેરવે તે પહેલાં તો મરાઠાની નહાની અને હલકી જણાતી વાર, તેના માથા ઉપર થઈને તેની છાતી ઉપરની ઢાલ સાથે ધસાઈને, વજ્રમુથ-

વાળા હાથમાંની લગામોના છેડાને કાપીને, તુર્કોમાંની ઘોડાંની ગરદન ઉપર સેહેન ઇન કરીને, ખીબ ફટકા મારે તેના ધણીના હાથમાં ફરી પાછી આવી. આ યોગ્ય જ હતું. લગામના અકોરાથી રહિત થઈ ગયલો, વેદનાથી ચ્હીડાયલો ઘોડો, હવે ગોળ ગોળ ખેત્રણ આંટા ફર્યો અને બાબૂ ઉપરથી થઈને, પૂછડી મહાદાહ તરફની કરીને ધરયો. હુતુફેલાહે, મહાદાહના વીજલીની ત્વરાથી આવતા ઉપરાચાપરી ફટકાઓ છટકાવવાને, ફરવાનો અર્થ પ્રયત્ન કીધો, પણ સખ્ત મનવાળા મહાદાહના ઝડપથી આવતા પ્રહારો આગળ તેનું કાંઈપણ વળ્યું નહિ—તે ધુમરી ખાઈ ગયો, અને છનપરથી—પ્રહારમાંથી ખચવાના પ્રયત્નો કરતાં ખસી ગયો. પાવડાના ચામડાની અંદર તેના પગો ભેરવાઈ ગયા અને જો તેનો ઘોડો તેને તેવી જ હાલતમાં લઈને પોતાના માણસો તરફ નહોતો નહોતો તો, ત્યાં જ તેનું આયુષ્ય પૂરું થઈ જતે.

વિજયનો અને પ્રશંસાનો કાન ફાડનાર એક શ્લોક મરાઠા સૈન્યમાંથી ઉઠ્યો અને તેના પ્રત્યુત્તરમાં સુસલમાન સૈન્યે નિરાશા અને રોષદર્શક સાદ કાઢ્યો. તુરત જ ઘોસ મહમદ, જમરદ, ખવાબ રોશન તાર્તારી વગેરે સ્વારો બહાર ધસી આવ્યા. ઘોડાને પકડ્યો અને હુતુફેલાહને છુટો કીધો. વિજયી મરાઠાએ “નય ભવાની”ની નય ગર્જના કીધી અને તરવાર માથા ઉપરથી એકવાર ફેરવીને શાંતપણે તેને પાછો ચાલ કીધી અને પછી ધીરે ધીરે પોતાના સૈન્ય તરફ ઘોડાને ચલાવી. ખે ચોક્કાઓની ઉચ્ચ સ્થિતિને લીધે તથા ખુદ શાહને મોક્કલવામાં આવેલાં દ્વંદ્વના કહેણને લીધે, આ વાત ખેચ સૈન્યોમાં કાલથી પ્રસરી રહી હતી અને તેમાં પણ જેવી સ્થિતિમાં અને જેવાં પ્રસંગે આ દ્વંદ્વ થયું હતું તેથી કરીને, ત્યાં રમાયલા અનેક દ્વંદ્વોમાં,* આ દ્વંદ્વ ખાસ ધ્યાન ખેંચનારું હતું. બન્ને સૈન્યો જો કે ધર્મમાં એક ખીજથી વિરુદ્ધ મતના હતા, તોપણ આવા યુધ્ધોના પરીણામ ઉપરથી બંધાતી વિજય અથવા પરાજયની આશાઓ અને નિરાશાઓ ઉપર ખેલ બાબૂવાળાઓનો મત એકસરખો હતો; અને તેથી કરીને આ દ્વંદ્વના પરીણામે મરાઠા સૈન્યમાં કેટલો નવો ઉત્સાહ આવ્યો હશે અને સુસલમાનોમાં કેટલી ગ્લાનિ આંખી હશે, તથા એકને તેથી કેટલું શૂર ચડ્યું હશે અને તે પ્રમાણમાં ખીબમાં કેટલી નાહિમત આવી હશે, તેનો વિચાર બાંધવાનું હું મારા વાચકને સોંપીશ.

આપણી નાયિકા—આ ખેચો વખત શ્વાસ બંધ થઈ નય તેવા ભય સહિત અથવા તો હર્ષવેલી થઈ જવાય તેવી આશાઓ અને ખુશાલી સહિત—ક્ષણમાં આનંદ આપવાથી ત્વરાયમાન ચાલતા, ક્ષણમાં ખીલકલ બંધ થવા જેવાં થઈ જતાં હૃદયે—ઘોડા ઉપરથી જોતી, ખેડી હતી. તે હવે પ્રેમના પ્રવાહમાં, અભિમાનથી અને વિજયી ચોક્કાના આગમનને અન્તે મળનારા ભવિષ્યના સુખના વિચારથી, ઘેલી જેવી થઈ ગઈ હતી. હવે મરાઠા સૈન્યે પાછા હઠવાનું ચાલું કીધું. તેની સાથે સાથે સદોખાએ પણ ચાલવા માંડ્યું. પરંતુ પ્રેમવેલી બાળા તો પછવાડે જ જોતી હતી, અને મહાદાહએ પોતાના ભગ્નિન સાથે તથા પાસેના માણસો સાથે કાંઈક ખુશખીબમાં વાત કરીને જ્યારે તેણીની તરફ આંગલી કરતાં કાંઈક પૂછ્યું;

* “(રણખંભમાં) દરરોજ “નહાની નહાની ઝપાઝપી થતી અને તેમાં મરાઠા સ્વારો પોતાના શત્રુઓને મારી નાંખતા.” આટલું.

પરે તેણીના હાથેના પાસે રહી નથી, જ્યાં સુધી સંભવશક નહિ ત્યાંવાળી, મહાદેવ વિરજાને રૂપાય પાસે મળતાં, સદેવાના પાસે પેશાબનું અર્ચનું પાઠનું કરાવે.

“તુમ્હી કોણુ આને ?” તેણે શિખાવે પૂછ્યું.

સરખાન્યો બોલ્યા !” સદેવાએ કહ્યું, — “મહિપતરાવ મહેબાબાં સંભાળેના બાઈને સદેવા બોલેલા.” બે હાથ રાખે આકાશને માથે બનાવી બેઠા કરેના તે બાઈને એને સંભાળે પાણુ તે જ પ્રમાણે નમસ્કાર થયા.

સરખ, તેજા મનમાં હજાર મનથી કાઈ નવિન પ્રધારની બધે એને ચિંતાની સામગ્રીથી, મુખ હાથની રતારા મુખાવવાને હાથ કાંઈક આગળ ખરીને બેઠી હાથ નહું મુખ નિહાળતાં તેણે કહ્યું, — “એ બાપકો કોણુ આને ?”

“મને ખબર નથી, મહારાજ !” સદેવાએ કહ્યું, — “સરખાની પાસે તેણીને કાંઈ આવવાનો મને મહિપતરાવ સાહેબનો હુકમ થયો હતો એને અધ્યાત્મના તંત્રમાંથી કહી વળતે તેણી જતી હતી. એને હજાર સાથે કામ છે એણે જાણાયાથી અત્ર ખાદી સાથે મોકલાવી છે.”

“બાપરે બાપ, મારી સાથે વળી શું કામ હશે ?” તે મનમાં જાણગણ્યો, — “અરે, કી ! કાલે સંધ્યા સમયે રણભાગ આગળ જે બાળકને જોઈ હતી તે જ આ છે ! વાંદ પુણું તો ખરો કે તેણીને શું કામ છે.” આરજું મનમાં જ બોલતાં, તેણે વેરા-ગણ પ્રતિ મુખ ફેરવી પૂછ્યું, “બાપરે, તુમ્હી કોણુ હય અને મહાકી સાથે તુજા કાંઈ કામ હય ?”

જે બાળાએ હસાહ અને ધૈર્યને આજ સુધી અપ્રતિમપણે નીભાવી રાખીને પોતાના પ્રેમના આસ્વાદને અર્થે અનેક વિદેખણાઓ વેરી હતી—તે બાળા નિઃસ્પૃહ-તાથી સંમત્યયાત્મિકા પ્રીતિની આજે અધિદેવી બનેલી હતી; આર્યાવર્તની સામાન્ય સ્ત્રીગણોમાં પ્રચલિત નિરપયોગી ઔદિક સંસારમાંનાં અનેક શુભાશુભ કાર્યોમાં વિશ્ર-કરે નિવડતી બાહ્ય લક્ષ્યથી જે અધાપિપર્યત દૂર રહેલી હતી—જેના સંસ્કારો જ્ઞાતિની મર્યાદાને અનુસારે જન્મથી, એવા બાહ્યપણે દર્શાવવામાં આવતો પ્રેમી-જનના હૃદયને અનેક વેળાએ સ્ખલિત કરતો ત્રાસ દૂર રાખવાના જ કાર્યમાં સાહચર્ય આપે એવા હતા—જેને મળેલું શિક્ષણ પણ જ્ઞાતિમા અનુસારનું સર્વત્ર નિરંકુશિત-પણે વિચરવાના અને સર્વ સંઘાતે નિર્બાધપણે વ્યવહાર રાખવાના વેરાગી વર્ગના ધર્મને અનુકૂળનું જ હતું—જે શુદ્ધ ધર્મપરાયણ નિઃસ્વાર્થી પ્રેમ સદ્પાત્રને અર્પણ કરીને પ્રબળ શક્તિ યદુકેળેન્દુનંદનના આકર્ષણથી આવા વિષમ સ્થાને પણ એકાકિની આડી આવી હતી—છેલ્લી વખતે પોતાના પ્રિયતમનાં દર્શન થયા પછી જે હર્ષવેલી થઈ જઈને વૃદ્ધ મોહનધ્યાનીના આગળ પોતાનું વિતક સંભળાવતી, પ્રેમી વીરના સંગમની નવિન આશાજન્ય સુખેચ્છાની વૃત્તિઓથી દોરવાઈને, આનંદ મસ્ત થઈ ગઈ હતી; તથા ત્યાર પછીના બનાવોથી જે નિરાધાર બાળા પોતાનાં હૃદયના સ્વામીથી નિરંતરની વિષુદ્ધી પડવાના ભયથી શોકમગ્ન થઈ અશ્રુ સારી રહી હતી—વૃદ્ધ મહિપતના હાથમાં પરવાથી અને તેણે દેખાડેલી દયાથી જે હાથ પોતાના હૃદયમણિને મળવા આતુર થઈ જઈને અનેક ઈચ્છાઓથી પૂર્ણ હૃદયે તેના સુખચંદ્રનાં દર્શન થતાં જ, સર્વ લક્ષ્યનો ત્યાગ કરીને હૃદ્યા મૃદુ સ્વરથી બોલવા મંડી પડી હતી—પોતાના હૃદયને મહત્તંત્રની જળમાં ફેસાવનારની કઈ વિધાના

અધિષ્ઠાતાને મૃત્યુનાં વિકસિત થયલા મુખમાંથી નિર્વિઘ્નપણે પોતાની તરફ આવતો જોઈને, જેનો અંતરાત્મા પરમ કૃપાળુ અનેક બ્રહ્માંડાધીશ પુરોષોત્તમ નારાયણને સ્તવી રહ્યો હતો-જેની ત્રાસ, દુઃખ અને કંટાળાની લાગણીઓ આ મનહરણ કરનાર વિજયી વીરના મુખશ્રીનાં સામિધ્યથી દૂર થઈ ગઈ હતી-એવી આ તરણ બાળાની જીવહાસિ-લાલન પોતાના ચિત્તમાં આરામગૃહ કરીને વસેલા આ યોદ્ધાના શબ્દોને સાંભળતાં જ-નજરોનજર એક થતાં જ-તેનું કામ કરવાની ના પાડી-પોતાની જ્ઞાતિની અધમતા અને પોતાના પ્રિયતમની તેના પ્રમાણમાં સ્પષ્ટ જણાતી ઉચ્ચતા-તેના હૃદય સન્મુખ હોયી થઈ તેવારે અને તેની પૂર્વના સમયમાં પોતાના કરતાં પણ અનેક રીતે અધમ સ્થિતિ ભોગવતી સ્વરૂપવતી લાવણ્યમયી યુવતીઓએ, રાન્યગૃહને અને રાન્યાસનોને વિભૂષિત કરેલા હોવાની વાત જો કે તે જાણતી હતી, તોપણ આવા અપ્રતિમ પ્રભાવવાળા, શૌર્ય અને ઉત્સાહથી ભરેલા વીરના હૃદયમાં, યત્કિંચિત્ પણ સ્થાન પોતાને મળી શકશે એવું માનવામાં તે હવે પોતાને મૂર્ખ ગણવા લાગી. આટલા આટલા ઉન્મત્ત જેવા જણાતા શૂરા યોદ્ધાઓ જેના વચ્ચેને પુષ્પવત્-આશિર્વાદવત્-ધારણ કરે છે, જેના પ્રબળ જણાતાં આનંદ-બાહુમાં ફરફરી રહેલી તરવારની પ્રભા અને પ્રતાપ, વીરતાથી પૂર્ણ, વિજયી થવાની આકાંક્ષાથી ગ્રહીત થવોને પણ થરથર ધ્રુજવે છે-તેવો મહાન વીર, તેણીને આવા ઉન્મત્ત જેવા કાર્ય માટે શું કહેશે અને કેવી રીતે તેણીનું સન્માન કરશે, તે આ વખતે તેણી વિચારવા લાગી. આર્યાવર્તમાં હિંદુ પાદશાહત સ્થાપવાને મથી રહેલા આ બાહાદૂર નરના શબ્દો શ્રવણગોચર થતાં જ, આ સહનશીળ અને ઉત્સાહી, પણ મુઘ્ધા બાળા કંપવા લાગી-તેનું મુખ લજ્જાથી નિચું વળી ગયું-અને જીવ્હા બંધ પડી ગઈ.

“બાલ-ખીણ નકો”-તેના મૌન્યનું કારણ કળી જનાર મહાદાહએ ઉત્તેજિત કરતાં, ધીરા પણ ત્વરિત સ્વરે કહ્યું, “ખીશ મા, તારે જે કંઈ કહેવું હોય તે સુખેથી કહે !”

“શું આ સવાલ પૂછવાને સરકાર લાયક છે !” ઉપલા શબ્દો સાંભળતાં જ વજ્રધાત થયો હોય વા કોઈએ સંજત વાગબાણથી અપમાનિત કીધી હોય તેમ, રક્તતાથી આચ્છાદિત થયેલા મુખને સહસા ઉચ્ચકીને, મુખને ગુપ્ત કરી રહેલા નાનુંક કમળના ડાંડા જેવા હાથોને ઉઘાડીને, બોલવાને ભારે પ્રયાસ કરતી બાળા બોલી-“શું સરકાર તાપીના એકાંત તટ ઉપરના વેરાગીના મંદને વિસરી ગયા છે ? શું ત્યારે તૃષારાંત કરનારી વેરાગણની પૂર્ણ વિસ્મૃતિ જ થઈ ગઈ છે ! સરકારે કહ્યું હતું કે, ‘તારા ઉપર હું દુઃખકો નાંખતો જઈ છું અને તેને વશવર્તીને તું મહારી પછવાડે આંવીશ,’ તે વાત ધ્યાનમાંથી શું સમજાવી જ ભૂસાઈ ગઈ છે ? તે આપનો મદનમંત્ર મને અત્રે ખેંચી”-

સ્મરણશક્તિ આવી રીતે એકાએક ઉત્તેજિત થવાથી-પૂર્વની વાતનું સ્મરણ કરતા મહાદાહએ સહસા પોતાના હૃદય ઉપર હાથ ફેરવતાં અને ક્વચિત્ ક્વચિત્ ત્યાં આગળ ધીરે આસે મુદ્રિપ્રહાર કરતાં, મોઢિથી પણ પ્રીતિસૂચક હાસ્ય કરી તેનું વાક્ય અર્ધું મૂકાવ્યું, અને વિસ્મિત થતાં તેના વદન ઉપર પૂર્વની ઓળખાણ કરાવનારું મંદ હાસ્ય રમતું જણાયું.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

પાણીપતના માર્ગમાં.

“જંકાણ ! જંકાણ ! છકડે થે બચ્યા !” યુશાક્ષીનો પ્રથમ વેગ નરમ પડતાં જ, મહાદાણએ જૂમ પાડી અને જેમ જેમ તેનો યુવાન ભત્રિજો નજીક આવતો ગયો તેમ તેમ તેને તેણે ઘેરાગણને બતાવતાં, મોટે સાદે બોલતું ચાલુ રાખ્યું—“દીકરા આમ જો, આ કેવી નવાઈ જેવી વાત છે. પ્રેમનો પ્રવાહ આ યુગમાં પણ વરં છે અને આખ્યાનકાંશે માત્ર વાતોના ગર્ખાં જ ભારતા નથી. તું માન કે ન માન પણ પેલી પોર્ગાંચિ જે દહારાથી મને ખાનદેશના વનોમાં શિકાર કરતાં દીકા છે તે સમયથી જ પોતાતું મન કામદેવને આધીન કરી દીધું છે, અને તે દીવાનીને મેં મથકેરીમાં કહ્યું હતું કે, ‘ગહે તેના ઉપર એવો દુષ્કા નાંખ્યો છે કે તેણી મહાર પાછલ જ ભમશે’ એ વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખીને, તેણી આટલે સુધી મહારી પછ વાડી પછવાડી આવી છે.”

“ગમે તેમ, પણ તે કાંઈ ખરાબ માલ નથી, અને નહાઈ ઘોઘને, શીર સમારીને નવાં વસ્ત્રમાં તો તે દીપશેજ. કાકા ! હું બહુ ખુશી થયો છું!”—વિચાર વાણથી ફર રહેનાર કાર્ય કુશળ જંકાણએ, એક આતુર સિપાઇની, એક હિંદી અમીરની, અને ખાસ કરીને એક વિજ્યી મરાઠા સરદારની રીતિ પ્રમાણે, તેણીને પગથી માથા સુધી બેચારવાર નિહાળી નિહાળીને કહ્યું.

ઘોંઘાટવાળી અર્ધ જંગલી જેવી અને કાંઈક તિરસ્કાર યુક્ત રીતિએ લાલનને પ્રેમથી જ આવકાર આપનાર મહાદાણ, જંકાણના આવા જવાબથી કાંઈક દુઃખાયો.

“પરંતુ, બચ્યા ! આ કાંઈ થોડી વાત નથી.” તેણે કહ્યું—“આવા ઘોર કળિકાળમાં શુદ્ધ હૃદયના પ્રેમથી આકર્ષાઈને, પોતાની પછવાડે પછવાડે વલખાં ભારતી ફરતી સ્ત્રી પ્રાપ્ત કરવી, એ મોટા નશીબની વાત છે ! ઘેટા ! શું તને આવો આનંદપ્રદ અનુભવ પૂર્વે પ્રાપ્ત થઈ ચુક્યો છે કે તને આ વાત તદ્દન સામાન્ય જેવી જ લાગે છે?”

“કાકાણ ! આપ મોટા સરદાર છો, અને સેંકડો સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો આપની પછવાડે આમ ભટક્યા કરવાને તૈયાર થશે !”—જંકાણએ ટાણે માર્યો.

“હા, જેઓ મને જાણતા હોય તે પણ એ—એ તો મારા નામકામથી અજ્ઞાત જ હતી. કે.હું કોણ છું. પરંતુ માશુક ! તને કોણે કહ્યું કે જે શીકારીને તું પાણી પાતું જીવું તે હું જ હતો.”

ક્યાં તો પોતાનો પૂર્ણ પ્રેમથી સ્વીકાર કરવામાં આવશે અથવા તો કોઈ પણ પ્રકારની લાગણી વિના તિરસ્કાર કરવામાં આવશે એવા જ ખ્યાલો ધરાવી રહેલી લાલનને, મહાદાણ તરફથી મળેલો વિચિત્ર જણાતો આવકાર ગુંચવાવનારો થયો, અને તેથી પોતાને જ પૂછવામાં આવેલા આ સવાલથી જાણે ભર ઉઘમાંથી જગી ઉડી હોય તેમ, આ ગભરાયેલી વેરાગણે જવાબ આપ્યો,—

“આહા ! સરકાર સાહેબ ! આપના પવિત્ર મસ્તકના સોંગન લઇને કહું છું, કે કાલે પેલા મેદાનનાં આવી ત્યાં સુધી આપના નામકામ વગેરેથી હું ખીલકુલ જાન હતી.”

“પ્રિયે! તે જ વખતે તે કેમ મહારી સાથે વાત કીધી નહિ?”

“મહારા નાથ! તે વારે મહારાથી આપ દૂર જ રહ્યા હતા ને વળી હું-હું તે વારે શરમાતી હતી.”

“ત્યારે આ વખતે કેમ તને શરમ લાગી નહિ? હમણાં મહારા કાકાને જોતાં જ તે બહુ મહેરબાની થીમો પાડી હતી-” નંકોજીએ કહ્યું.

“આહ હુન્નર! રાત્રે જે જે વિઠબણાઓ મહેલે વેડી હતી, તે જો આપ બાણતા હોત તો આપ સરકારનાં દર્શનથી, ઉદ્ભવેલા મારા અત્યાનંદનું કારણ સહેજ જ આપ સમજી શકતે.

“રાત્રિની વિઠબણાઓ!” મહાદાજીએ વચમાં જ પ્રશ્ન કીધો-“કેવી વિઠબણાઓ! મહેલે રાત્રે જ તને મહિપતરાવની સાથે લશ્કર તરફ જતાં જોય હતી, છતાં તું પાછી સ્નેહ છાવણીમાં ક્યાંથી જઈ મહી?”

“જી સરકાર! જે વિલાયતી સરદારને આપના વિનયી-શસ્ત્રે હાલમાં જ સર્વ સન્મુખ પરાજિત કીધો છે, તેણે જ કામાંધ બનીને, રાત્રિએ મોહનપ્યારીના મઠમાંથી મહાકે હરણ કીધું હતું!”

“દેવાંધી આણ! કેવી અદ્ભુત વાત! આ એક ફહાણી કીરસા જેવું લાગે છે. એટલે નંકોજી! અહિં આવ, અને પોર્ગી! તું બધી વાત અમને અથેતિ, ચાલતાં ચાલતાં સંભળાવ. પણ પેલા સ્નેહ હુકરો, વળી ત્યાં શું ગરબડ ચલાવે છે?” એમ બોલતાં જ સાહસિક અને ચપળ, પૂર્વ દેશોના સરદારોમાં જ જેવામાં આવતી સમયસૂચકતા પ્રમાણે, મહાદાજી અને નંકોજી, આ વાગ્વિલાસને છોડીને, શત્રુની હીલચાલનું ખારીકીથી નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યા.

આ દરમ્યાનમાં સિંધિયાના સૈન્યના બેય ભાગો ગાંધીની ગાડીઓમાંથી બહાર નીકળી, તુરતનાં લણાયલાં ખેતરોમાંનાં ઝાંખરાંઓ અને છોડવામાંથી પસાર થઈને, ચોગાનમાંથી પાછા પાણીપત તરફ હઠતા હતા, અને તેમની ડાબી તરફના પાછલા ભાગમાંના શમશેર ખહાદૂર અને વિંચૂરકરનાં માણસો પણ ધીરે ધીરે પાછા હઠતા હતા. ઉત્તીખાનનાં માણસો, ઉપર કહેલા સરદારોની પૂઠે પૂઠે આવતા હતા, અને જો કે નવા માણસો તેને આવી મળ્યા હતાં, તોપણ તે મહાદાજી અને નંકોજીના સૈન્ય ઉપર ધસતાં બહીતો હતો; કારણ કે તેને તેમ કરવા જતાં પોતાના ઉપર પુકેથી તથા બાજુથી ધસારા આવવાનો ભય રહેતો હતો! આ ભયને લીધે તે શમશેર ખહાદૂરવાળી દુકડીની પછવાડે, ખસે વારને છોડે આપ્યો આવતો હતો, અને નંકોજીનું બ્યાન ખેંચાયું ત્યારે, તે તેમનાથી ચારસો વાર જેટલે દૂર હતો.

કોઈ પાંચ જતની મારામારી થવાનો પ્રસંગ તલ્લાખમાં ન જણાતાં, મહાદાજી એ ત્રેરાગણને પોતાની વાર્તા ચલાવવાને કહ્યું.

“હાં, ચલાવ! તારી વાત સાંભળવાથી અમને માર્ગમાં ગરમત થશે!” પોતાનાં વીતકની વાર્તા કરતાં ઉદ્ભવતી અનેક પ્રકારની નહી નહી વૃત્તિઓને લીધે, ધડીકમાં અથ ઉપર ટટાર થતી, તો ધડીકમાં ધુનતી, જે ચોક્કસ તારી ઉપરના પોતાનાં પિતાના મઠમાંથી આકર્ષિત અનેક રણવગડામાંથી અને સંકટોમાંથી પોતાને અત્રે ધસડી આણી હતી, તે પોતાના હૃદયમાંના રતના સામીપ્યથી, નૂતન પ્રકારનો પ્રેમાનંદ અનુભવતી અને તે પ્રેમના પ્રબળ વેગને વશ થયેલી બાળા, વધારે સ્પષ્ટપણે

વાચાળ બનતી, હૃદયને કોદનારી, પણ અક્ષરે અક્ષર સાચી અને સાદી પોતાની વાત, બારીકમાં બારીક વિગતો સાથે કહેવા લાગી.

આનંદદર્શકમુદ્રાએ, એકાગ્રચિત્તે, મહાદાહ આ વૃત્તાંત સાંભળતો હતો અને વચમાં વચમાં એકાદ બે ઉત્તેજક શબ્દો બોલીને, અમૃતભરી દૃષ્ટિએ, તેની સામું જોતો હતો. આનંદયુક્ત હૃદયે અને નિર્મળ ચિત્તે, પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને, પોતાનું વ્રિત્તક સંભળાવનારી આ યુવાને બાળા પ્રત્યે તેનાં અંતઃકરણની આ વેળાએ કેવી વૃત્તિ હશે?

પાશ્ચાત્ય નવલકથાનાલેખકો આવે પ્રસંગે જેવા વિચારો પોતાના નાયકોના મુખમાં મૂકે છે, તેવા તાલકાળમાં ઉદ્ભવેલા પ્રતિપ્રેમના વિચારો, કિંવા શૌર્ય અને ઉત્સાહ-જનક એનાં કૃત્ય પ્રત્યે, મોતની વા ઉપકારની વૃત્તિઓ, આપણા નાયકના હૃદયમાં ગુંચવાડા કરતી હતી એમ કહેવું બોદાઈ છે; અથવા તો સ્ત્રી જાતિમાં રહેલા, સામાન્ય લગ્ન અને વિનયના ગુણોને દૂર કરીને, હૃદયમાં ઉત્પન્ન થઈ ગયેલા પ્રેમના વશમાં પતીને, પિતાના આશ્રયનો ત્યાગ કરીને, કોઈ પણ પ્રકારનું ઉત્તેજન નહિ મળવા છતાં પણ એકતરફી પ્રેમથી દોરાઈને, સ્વચ્છંદપણે વિચરણ કરીને, અનેક સંકટો સહીને, પોતાનો પ્રેમ પોતાના પ્રિયતમ આગળ પ્રકાશ કરનારી યુવતીઓ પ્રતિ તે નવલકથાના નાયકો જે અસ્વાભાવિક વૃત્તિથી પ્રેમ લીન આ ધીરતાને, સ્ત્રીજાતિના સ્વભાવ વિરુદ્ધની ગણીને, તે પ્રત્યે તિરસ્કાર કિંવા કંટાળાની વૃત્તિઓ જણાવે છે; એવી હતી-એમ કહેવું, અથવા તો તેણીના મનની નિર્મળતાથી ઉદ્ભવેલા આ એક તરફી પ્રેમનો ગેરલાભ લઈને, તેણીના અંતરના પ્રેમનો કે બાહ્ય શરીરનો સ્વીકાર કરવાથી તેણીનાં હૃદયને આઘાત થશે કે તેણીનો અધઃપાત થશે, એવા તરંગો તેના મસ્તકમાં દોડાદોડ કરી રહ્યા હતા એમ કહેવું-એ અતિશયોક્તિ ન કહેવાશે. પહેલા કે બીજા પ્રકારના વિચારો પાશ્ચાત્ય સંસારમાં સામાન્ય પ્રચલિત છે; અને આપણા સંસારમાં તો તેમાંના પ્રથમ દર્શાવેલા બનવો, ન્યારે ક્વચિત્ ક્વચિત્ જ દર્શન દે છે. ત્યારે બીજા વિચારો તો અસ્વીકૃત જ છે. ત્રીજા પ્રકારની વૃત્તિઓ આટલી ઉગ્મરના, પચરંગી દુનિયાના નાના પ્રકારના અવનવા તરંગોના અનુભવવાળા મહાદાહ જેવા મરાઠા સરદારના હૃદયમાં ઉદ્ભવે, એ અસંભવિત જ હતું. સત્તરમી કે અસાડમી સદીમાં, બાહ્યાવસ્થામાંથી જ શસ્ત્રસંગ્રામ અને રતિસંગ્રામમાં ટેવાયેલા એક કિંદના સરદારના અથવા યોદ્ધાના મનમાં આવા કોઈ પછા વિચારો આવે એમ નહોતું જ. તેના મનમાં કોઈ પણ સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ થતાં, પછી તે પોતાની કુલાંગના હો, કે પછ્યાંગના હો, કે પ્રેમ વિવશ થયેલી ઉપપત્ની 'અંગ-વસ્ત્ર' હો, કે જ્વરિણી હો, જે વિચાર આવે તે એ જ કે, તેણી તેના લાયકની લાવ-પ્યવતી બાળા છે કે નહિ? શરીરનું સૌંદર્ય એ જ તેના વિચારોમાં પ્રાધાન્ય પદ ભોગવતું હતું અને આપણે જોઈ ગયા છીએ તેમ, આપણી નાયિકા અનુપમ સૌંદર્યથી અલંકૃત હતી-અદ્ભુત રીતે મેળાપ થઈ જવાથી, ઉત્પન્ન થયેલા પ્રથમ પ્રેમના પ્રબળ જોગને વશ તે બાળા હતી-એ વિચારે યુવાન અવસ્થામાંના અતિ ઉન્નૃબલપણાને મારી સ્ત્રી પ્રતિના દંડાવાની તેના મનમાંની વૃત્તિઓ, આ અવસરે, મહાદાહના મનમાંથી દૂર થઈ ગઈ અને તેના રૂદ્ધ હૃદયને પુનઃ પ્રેમના માર્ગમાં ચડેવાને સતેજ પ્રીધું. તેમ જ સાદા અને અસંસ્કૃત જગાવા, પણ સ્વાભાવિકપણે આપણા મનના મહાદાહના મનમાં, જોએ સહેલાં સંકટો અને દુઃખોને લીધે દયા આવે અને કોઈ પણ પ્રકારે તેનું મન

દુઃખવું, એ તેને નિર્દય થવા જેવું અથવા તો કૃતક્રી થવા જેવું લાગ્યું! અને તેથી પાશ્ચાત્ય કાંઈપરીમાંના નાયકોની માફક પ્રેમનો ઉભરો જણાવનારા ઉદ્ગારો ન કાઢતાં, તેના જેવાં મોટી ઉમરના-દુનિયામાં ઘડાયલા અને સ્થિતિએ હિંચ-માણુંસને યોગ્ય લાગે તેવી રીતે તેણે, તેના પ્રેમનો સ્વીકાર કીધો. તેના હૃદયમાં જેમ પ્રતિપ્રેમની તીવ્ર વેગવાળી વૃત્તિ ઉદ્ભવી ન હોતી, તેમ જ શુદ્ધાંતઃકરણના પ્રથમ પ્રેમનો અસ્વીકાર કરવાની વૃત્તિ પણ થઈ નહોતી. જેમ તેના આ કર્મથી તે બાળિકાના ભવિષ્યના જીવન ઉપર શી અસર થશે એનો તેને વિચાર નહોતો, તેમજ તાલકાળમાં પ્રાપ્ત થયેલો યોગ સ્વીકારીને, પછવાડે તેણીને રખડતી મૂકવાનો નિષ્કાર ખ્યાલ પણ નહોતો. જો તેને પોતાના વિચારોનું અને વૃત્તિઓનું પૃથક્કરણ અથવા સ્પષ્ટીકરણ કરવાને કોઈએ આ સમયે કહ્યું હોત તો, તે અવશ્ય કરીને હિંદુઓમાં સર્વ સામાન્ય આ વિચારો જ પ્રગટ કરતે-‘પરમેશ્વરે તેણીને મોકલી’ છે. તેણી ખરા પ્રેમથી મને આપે છે, તો મહારે શા માટે તેણીનો અનાદર કરવો જોઈએ! તેણી પોતાનું સર્વસ્વ મને અર્પણ કરે છે તો, મારી શક્તિ પ્રમાણે હું પણ તેણીનું પાલન કરીશ. અગાડી માટે પરમાત્મા મોકલે છે. સર્વ વસ્તુની વ્યવસ્થા તે સ્વેચ્છાનુસાર જ કરે છે. કોને ખંખર છે કે કાલે શું થશે? કંદાચ હું પોતે જ આ યુદ્ધમાં ખપી ડાં ન જઈ!”

હવે લાલનના પોતાના હૃદયમાં તો આટલા વિચારો પણ આવ્યા નહોતા. તેના હૃદયમાંની મૂર્તિ હવે પ્રત્યક્ષ થઈ હતી-જેને માટે આટલાટલો પરિશ્રમ અને સંકટો સહાં હતાં તે મનમોહક કાંકડો સરદાર, તેની સાથે માયાળુપણે અને આનંદથી વાત કરતો હતો-તેણે, તેણીનો અનાદર કીધો નહોતો-તે તેની ઠંડી છાંયમાં હવે ઉભી હતી. તેની ઈચ્છા હવે પૂર્ણ થઈ હતી. યાત્રાને અંતે યાત્રાનું ઇચ્છિત ફળ પ્રાપ્ત થયું હતું. હૃદયમાં રમી રહેલી મનમોહન મૂર્તિ-તેના અનનુભવી નિર્દોષ હૃદયમાં ચિત્રવિચિત્ર વૃત્તિઓને પ્રસરાવનાર, તેના ઉપર કોઈક અતર્ક્ય મોહનમંત્ર વાપરનાર પ્રેમ મૂર્તિનાં પ્રત્યક્ષ દર્શનથી-સહવાસથી-સફળ થયેલી પ્રાપ્તિની આશાથી-આ પ્રેમાંધ બાળાના મનમાંથી બીજા સર્વ વિચારો દૂર થઈ ગયા હતા; તેનાં શરીરમાં કોઈક નવું જ ચેતન આવ્યું હતું; અને તે વધારે અપલ, વધારે ચંચળ, વધારે વાચાલ બની ગઈ હતી. તેનું સ્વરૂપ આ નવીન ઉત્સાહને લીધે વધારે ખીલ્યું હતું, અને તેના નિર્દોષ ચિત્તમાં, થોડુંકી કે ભૂખતરસની, ભૂતની કે ભવિષ્યની, જીવનની કે મૃત્યુની-ચિંતાને રહેવાને માર્ગ જ ન હતો. તાપીતટ ઉપર તેના પિતા જાનકીદાસના મઠમાં બનતા અનેક નવીન અમાયિક અમલોરોના કરતાં, આ તેનો તીવ્રતમ વેગવાળો પ્રથમ પ્રેમ, વધારે પ્રાકૃત જણાતો હતો.

આ સઘળો વખત તેઓ દૈવ પગલે પાછળ હડતા જતા હતા અને હવે પાણીપત અને લશ્કર દૃષ્ટિગોચર થયાં હતાં. મને પડતા હથિયારના અવાજ ઉપરથી, અહીં તહીં કિલ્લાની બહાર ફરતા જાવણીમાં રહેલા દોમાજરાવ ગાયકેવાડના માણસોની દૃષ્ટિ સન્મુખ થવાથી, દિવાલો ઉપર પોતપોતાની તોપો પારે સંભળ થઈ ઉભેલા વીરોના તરકામાં ઝળકી રહેલા હથિયારો ઉપરથી, દરવાજાઓ આગળથી હરતા ધૂમાડાના અને રત્નેના ગોટગોટાથી, તેઓ જાણી શક્યા કે, જાવણીમાં સર્વ પૂરતી રીતે સાવચેત થઈ ગયા છે.

જાવણીમાં ધસી આવેલા મરાઠાઓને પાછા ફેરવવા ઉપરાંત વધારે પરાક્રમ જણાવવાની ઇચ્છા હોય તો, હમાણાં જ સાનુકૂળ સમય છે, એમ પૂરે આવનારા

મુસલમાનોને પણ હવે જાણ્યું થયું. મલદારાવના આજ્ઞાપત્રવ્યા-હરણથી, ધન-
ભીમાં જે અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી તે હવે ફરીથી ફરીદામ પડવા લાગી હતી,
અને જેમ જેમ મુસલમાનોના મનમાંથી ગમરાટ ઓછો થતો ગયા, તેમ તેમ તેઓ
અશ્વારૂઢ થઈને ઉત્તીખાનને તથા લુતુફહિલાહખાનને આવીને મળતા ગયા અને
તેથી તેઓનાં માનુસો હવે પૂરતાં થયાં હતાં. લુતુફહિલાહનું મન પણ હવે ખુબ
શાંત થયું હતું અને તે પાછો અશ્વારૂઢ થયો હતો. આથી ખુરખુરદરખાન અને
તેના ઉમ રોહીલાઓ તેને તથા ઉત્તીખાનને, મરાઠાઓ ઉપર ધસવાને આશ્રદ
કરવા લાગ્યા અને જાણ્યું કે, તેઓ કિલ્લા ઉપરની તોપોના રક્ષાણુ નીચે પહોંચી
જાય તે પૂર્વે, તેમના ઉપર એક જોસલેર ધસાશે લઈ જઈને તેમને અસ્તવ્યસ્તપણે
નહાસભાગ કરાવવી.

રક્ષણ મેળવવાને હલુક હોલ્કરના સૈન્યનો પાછલો ભાગ, હવે પાણીપતમાં
દાખલ થવા લાગ્યો હતો. વિંચૂરકર અને નહાના નહાના માનકરીઓ, તેમનાં માણ-
સોનાં ટોળાંઓ સાથે, અને બીજા નિરૂપયોગી માણસોના સમૂહ સાથે, સિંધિયા
અને ત્ર્યંબક સદાશિવ, પીઠના રક્ષાણુથી બસ છે એવું ધારીને, અથવા તો મલદાર-
રાવ હોલ્કર તરફના કોઈક ગુપ્ત આવેશને અનુસરીને, ત્વરાથી પાછળ હટતા હતા-
અને હવે સ્થંભી જઈને અવ્યવસ્થિતપણે, તોપોના મુખ આગળ હરોળમાં ગોઠવાતા
હતા. પરંતુ ખુનાવાળાઓ જે ઉત્તરના યોદ્ધાઓને પોતાના કરતાં શરીરબળમાં, તેમ
જ યુદ્ધનિપુણતામાં ઉતરતા માનતા હતા તેવા યોદ્ધાઓના દેખતાં, નહાસવાનો
દેખાવ કરવામાં હીણપત સમજનાર શૌર્યવાન શમશેર ખડાદર, પોતાના ચૂનદા
અને સજ્જ થયેલા ઘોડેશ્વર સાહીત, સિંધિયાની જમણી તરફની પોતાની જગ્યા
દબાવે સાચવીને આલતો હતો.

પાછા હટતા પૂરંધરના સરદારની હુકીની સહેજ ડાબી તરફ, તેના માર્ગની
સાથે તીરકસ ખૂણો કરતી એક નીચી ભાંગી વટી માટીની ભીંત હતી; તથા અહીં-
તહીં ખેતરની હદ જણાવવાને વાવેલી નહાની નહાની ઝાડીઓ જણાતી હતી.
શમશેર ખડાદરની જમણી તરફ, આજુબાજુના ખેતરો કરતાં કોઈક નીચાણમાં
આવેલી “ઝીલ” હતી-વરસાદનું પાણી સૂકાઈ ગયેલી જમીનમાં નહાના નહાના
કાંટાળા ગોખર બાવળ આદિના ઝાડવાંઓ ઉગેલાં હતાં, અને આ આટલી ‘ઝીલ’
સિવાયની બે સૈન્યો વચ્ચેની ખાડીની સર્વ જગ્યા, તદન ઉધારી અને સાફ હોવાથી,
જોશલેર ધસી આવવાને માટે મુસલમાનોને બહુ જ લાયક હતી.

આ હદરતી લાભ જોઈને, પાછળના ઉશ્કેરનારાઓની દબાણથી ઉત્તેજિત થઈને,
ઉત્તીખાને આગળ ધસવાનો હુકમ આપ્યો અને વૈર લેવાની તીવ્ર લાગણીથી
દોરવાયેલો લુતુફહિલાહ-જે સર્વથી માખરે, બે અશ્વો જેટલા તકાવતે ધસ્યો જતો
હતો તેની પછવાડે-“યા અલીહ”-“યા અલી”-“દીન દીન”ના પોકારોથી સર્વ જગ્યાને
ગળતવતું તે સૈન્ય હવે પૂર જોશમાં અગાડી ધસ્યું.

જેવો “યા અલીહ”નો પ્રથમ શબ્દ તેને કાને પડ્યો કે, મહાદાઝ સિંધિયા
ચોક્યો અને લાલનની પ્રેમકથાને છોડી દીધી.

“આહોહા! આખરે તેઓ આવે છે અને ન્યાં આપણે તેમને લાવવા માંગતા
હતા ત્યાં જ.”-પાછળ જોઈને તે બોલ્યો-“સહુબા! જલદીથી નન-વૃણના કોટની
પાંદે ત્વરાથી આવી જા અને લશ્કરમાં મહારે માટે થોભજે, જા, જા!”

યુરોપી રીત પ્રમાણે નકમો હતો. સાત કુટ હંચા બે સ્થભોના ઉપરથી એક નડા મનખુત સુતરાઉ કપડાને બેય તરફ લઇને, મનખુત દોરડાઓવડે, લાકડાના ખીલા સાથે બાંધ્યો હતો. તેનો આકાર આવો A હતો. તંબૂના ખૂણામાં જીન વગેરે અશ્વનો સામાન, કાંઈ પિત્તલનાં વાસણો, જીનાં પૂરાણાં કપડાંઓ, ખાસડાંઓ, સાદડીના કટકાઓ, પાવડાઓ, કોદાળીઓ વગેરે પડેલા હતા-વચમાં ભૂરા અને સફેદ ચટાપટાની એક નડી દેશી શેતરંજ પાથરેલી હતી; અને તેના એક છેડા ઉપર, તંબૂની કનાતોને આધારે પથારીઓના ગોળ વીંટાઓ, તકીઆની ગરજ સારે તેમ ગોઠવીને મૂકેલા હતા. સ્થંભો ઉપર હાથિયારો અને બખ્તર બાંધેલાં હતાં; તથા બેય સ્થંભોની વચમાં બાંધેલી દોરીના ઉપર પહેરવાનાં કપડાંઓ લટકાવેલાં હતાં. તંબૂનું મુખ “પાંગા”ના અશ્વો બાંધેલા હતા તે તરફ હતું. હાલના લશ્કરમાં જોવામાં આવે છે તેમ બધા તંબૂઓ એક હારમાં કે બધા અશ્વો એક સ્થળમાં બાંધેલા નહોતા; પરંતુ દરેક આશિકનો અશ્વ પોતાના તંબૂની સામે જ બાંધ્યો હતો.

તંબૂની બાજુમાં એક સ્તંભની ઉપર મહીપતરાવની “પાયગા”નો વાવટો બાંધેલો હતો, તેની પાસે એક લાકડાના ત્રણ કટકા ઉપર પાણીની ગોળી મૂકેલી હતી; તથા બાજુમાં કાંઈ બાવળના લાકડાના કટકાઓ તથા છાણાંઓ અને ઊંઠની લીંડીઓ, તેમ જ ઘોડાને માટે લાવેલા જીવાર અને બાજરીના કડબના પૂળા તથા એક ફટ્ટેલી સાદડી નીચે થોડુંક અનાજ પડેલાં હતાં. તેની પેલી તરફ-ખૂણામાં-જમીનમાં ખોડે ખોદીને એક ચૂલો બનાવીને, તેની ચારે તરફ માટીની ન્હાની પાળ બનાવીને, તે ‘ચાકા’માં એક અર્ધનંગલી જેવો જણાતો માણસ, “ચપાટીઓ” બનાવતો હતો.

હાલનને જન્મથી જ આવી જતની જીંપડીમાં રહેવાની ટેવ હોવાથી, તેને આ કોઈ પણ રીતે દુઃખકર લાગ્યું નહિ. વળી અતિશય લાંબા પ્રવાસને અન્તે, છેલ્લા બે દિવસમાં પડેલી વિટંબણાઓથી, તેને પુષ્કળ થાક અઢ્યો હતો-એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી; અને તેથી તંબૂમાં જતાંને વાર જ-ઈશ્વર કૃપાથી નિર્ભય સ્થળમાં આવી જવાથી-તેણીએ હવે ઉધવાનો વિચાર કીધો, અને પથારીઓમાંની એક તુરત જ ત્યાં પાથરીને, દોરી ઉપરથી વૃદ્ધ મહીપતની એક પીછોડી લઇને, પગથી માથા સુધી ઓઢીને તે સૂઈ ગઈ; અને એક દીર્ઘ, શાંત અને સુષુપ્તિરૂપ નિઃસ્વપ્ન નિદ્રામાં તે પડી.

વૃદ્ધ મરાઠાએ આવીને તેને ઉધમાંથી જાગૃત કીધી ત્યારે સૂર્ય પોતાનો પ્રવાસ પૂર્ણ કરી રહેવા આવ્યો હતો અને આંખ ઉઘાડતાં જ તેણીની નજર પિતા સમાન પ્રેમથી પરિપૂર્ણ આંખો ઉપર પડી.

“બેટા, ઉઠ”-તેણે કહ્યું-“સાંજ પડી ગઈ છે અને હવે તું હાથ-ગ્રહોં ઘોઈ લે, ને કાંઈક ખા. શું તને હજી ભુખ લાગી નથી?”

હાલને માથે ઓઢ્યું, અને વૃદ્ધ મહીપતના પગને સ્પર્શી. તેણે તેણીને માથે હાથ ફેરવ્યો અને ધીમેથી તેને ઉઠાડીને પોતાની સાથે તંબૂની બહાર લઈ ગયો. અહિં ત્રણ લાકડીની ખુંટીઓ ઉપર એક ફાનસ સળગાવીને મૂકેલું હતું, અને તેની સામે જ બે પિત્તલની થાળીઓમાં ચપાટીઓ, દાળ અને દહણીઓને ઘણી પ્રિય લશણુની ચટણી* પીરસીને બે ભાણાં તૈયાર રાખેલાં હતાં.

* ‘દહણીકી ચટણી’ એવી કહેવત છે.

હવે થઈ પાતાનો હસવાનો વારો હતો અને તેણે પોતાના સરકાર તરફ આ પાપમય-અર્થસૂચક દૃષ્ટિ ફેંકી. મહાદાઝ કાંઈ તેનાથી ગાંજ્યા નહોતો, તેણે મહેનો, અને તેણે પ્રત્યુત્તરમાં તેના મથકરા અમલદારની તરફ તેની જ દૃષ્ટિ ફેંકી.

“મહાદાઝી શુભી સાથે, સરકાર,”-તે મરાઠાણે કહ્યું-“આપના સુખાર્થે હું કંઈ પણ કરવાને અવકાશ નહિ, અને વળી મેં જે વખતથી આ છોટ્ટીને ત્રીડી છે, તેવારથી મહારા હજારમાં દોઢક પ્રકારની અવાજનીય રૂતિ તેણી તરફ અંગ્રાઈ રહી છે. મહારા સ્વામીની પ્રેમમૂર્તિ તે મહારી પુત્રીને સ્થાને છે; અને તેણીને સુખી કરવાને હું મહારાથી બનશે તેટલું કરીશ.”

“કયું, મહારાઝ!” મહાદાઝણે લાલન તરફ ફરીને પૂછ્યું; “હાલ તુરત હું મહિપતરાવની સાથે રહીશ કે? તેના તંબૂમાં તેની રસોઈ કરવાને માત્ર એક ઘરડો ગ્રાફરો જ છે, અને મહારા સોનીવાસ કરતાં તને અત્ર વધારે ગમત પડશે!”

“જે મને સરકાર પોતાની સાથે નહિ જ રાખી શકતા હો તે,”-લાલને પ્રતિકર આપ્યું-“વધારે સાફ છે કે કોઈ બીજાની સાથે રહેવા કરતાં, હું આ થ્રુડ સવસાઈએ પાસે રહીશ. તેણે અકથાન છાવાળીમાંથી મહાર રક્ષાણ કીધું છે, અને તે મારા પિતાજી છે. જનકીદાસ દૂર છે અને એ તો સમીપમાં જ છે.”

તુરત જ ગોઠવણ થઈ ગઈ અને આખણી પ્રેમવેલી નાથિકાને મહિપતરાવને સોંપીને, મહાદાઝ લાંબી ત્વરાથી ચાલી ગયા.

મહિપતરાવ જુના જમાનાનો માણસ હતો. આધુનિક સમયના અંગ્રેજી રીતિ નીતિ-આચાર વિચારોથી તે બીલકૂલ અજાત હતો. મુસલમાનોમાં પણ આર્યજનોના જેવી જ કેટલીક રીતિ અને વિચારો રહેલા હતા અને તેમ તે વેળાના લોકોમાં “જેઠો જોડી સગાઈ” પાળવા ઉપર વધારે દૃઢ શ્રદ્ધા હતી. યુરોપી કળ-વાણીએ, જેમ અપવાદ લાયક અને હાનિકારક વિચારોને આર્ય પુરુષોના અને સ્ત્રીઓના અંતઃકરણમાંથી દૂર કરવા માંડ્યા છે, તેમ જ કેટલાક સ્તુત્ય, અનેક રીતે સુખદાયક અને ઉચ્ચતમ નીતિ રીતિનું ભાન કરાવનારા નિયમોને પણ તેમાંથી ખસેડી નાંખ્યા છે. આર્યોર્વર્તવાસીઓમાં સગાઈસૂચક રાખ્દોનું પવિત્રપણું ઘણું જ નળવાયેલું હતું. કહેતી પણ છે કે,

“મા જણે બારબાર જામ જણે એકબાર”

મહિપતરાવમાં આર્ય સંસારની છાપ પૂર્ણરિતે ગ્રાપી રહી હતી અને તેથી જ્યારે તેણે લાલનને પોતાની “પુત્રી” તરીકે સ્વીકારી, અને લાલને તેને જનકીદાસની જગ્યાએ પોતાના પિતા તરીકે પ્રમાણ્યો, એટલે જેમ મહાદાઝનું મન નિશ્ચિંત થયું, તેમ જ લાલન અને મહિપતરાવ મનમાં પણ કોઈ જાતનો પડો રહ્યો નહિ. લાલન હવે જેમ જનકીદાસની સેવા કરે તથા તેના ઘરમાં વર્તે, તેમ છૂટી અને સરળતાથી, વર્તવા માંડી; અને મહિપતરાવ પણ જેમ બાપ પોતાની છોટ્ટી સાથે વર્તે તેમ વર્તવા લાગ્યો. લાલન પહેલી મહિપતરાવની પાસે ગઈ અને તેને પગે પડી તથા હાથમને દૂર કરીને તેનો પાંચો પોતાને હાથે ધીરેથી અને સંભાળથી બાંધવા બેઠી, અને પાંચો બાંધ્યા પછી કોઈ પણ પ્રકારની મનમાં ગાણબટ રાખ્યા વિના, તંબૂમાં મહિપતરાવનો તંબૂ નહોતો, એક માણસના વસવાટ માટેનો હતો, અને

યુરોપી રીત પ્રમાણે નક્કી થયેલો. સાત કુટુંબો જે સ્થળોના ઉપરથી એક જગ્યા મળ્યુંતુ સુતરાઉ કપડાને ખેત તરફ લઈને, મળ્યુંતુ દોરડાઓવડે, લાકડાના ખીલા સાથે બાંધ્યા હતા. તેનો આકાર આવો A હતો. તંબૂના ખૂણામાં છન વગેરે અશ્વનો સામાન, કાંઈ પિત્તલનાં વાસણો, જુનાં પૂરાણાં કાપડાંઓ, ખાસડાંઓ, સાદડીના કટકાઓ, પાવડાઓ, કોદાળીઓ વગેરે પડેલા હતા-વચ્ચમાં ભૂરા અને સફેદ ચટા પટાની એક જગ્યા દેશી શેતરંજ પાથરેલી હતી; અને તેના એક છેડા ઉપર, તંબૂની કનાતોને આધારે, પથારીઓના ગોળ વીંટાઓ, તકીયાની ગરબ સારે તેમ ગોઠવીને મૂકેલા હતા. સ્થળો ઉપર હાથિયારો અને બખ્તર બાંધેલાં હતાં; તથા ખેત સ્થળોની વચ્ચમાં બાંધેલી દોરીના ઉપર પહેરવાનાં કાપડાંઓ લટકાવેલાં હતાં. તંબૂનું મુખ “પાગા”નાં અશ્વો બાંધેલા હતા તે તરફ હતું. હાલના લશ્કરમાં જેવામાં આવે છે તેમ બધા તંબૂઓ એક હારમાં કે બધા અશ્વો એક સ્થળમાં બાંધેલા નહોતા; પરંતુ દરેક આશ્વિકનો અશ્વ પોતાના તંબૂની સામે જ બાંધ્યો હતો.

તંબૂની બાજુમાં એક સ્તંભની ઉપર મહીપતરાવની “પાયગા”નો વાવટો બાંધેલો હતો, તેની પાસે એક લાકડાના ત્રણ કટકા ઉપર પાણીની ગોળી મૂકેલી હતી; તથા બાજુમાં કાંઈ બાવળના લાકડાના કટકાઓ તથા છાણાંઓ અને ઊંઠની લીંડીઓ, તેમ જ ઘોડાને માટે લાવેલા જુવાર અને બાજરીના કડબના પૂળાં તથા એક ફટકી સાદડી નીચે થોડુંક અનાજ પડેલાં હતાં. તેની પેલી તરફ-ખૂણામાં-જમીનમાં ખોડો ખોદીને એક ચૂલો બનાવીને, તેની ચારે તરફ માટીની નહાની પાળ બનાવીને, તે ‘આકા’માં એક અર્ધજંગલી જેવો જણાતો માણસ, “ચપાટીઓ” બનાવતો હતો.

લાલને જન્મથી જ આવી જતની ઝુંપડીમાં રહેવાની ટેવ હોવાથી, તેને આ કોઈ પણ રીતે દુઃખકર લાગ્યું નહિ. વળી અતિશય લાંબા પ્રવાસને અન્તે, છેલ્લાં જે દિવસમાં પડેલી વિટંબણાઓથી, તેને પુષ્કળ થાક ચડ્યો હતો-એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી; અને તેથી તંબૂમાં જતાં વાર જ-ઈશ્વર કૃપાથી નિર્ભય સ્થળમાં આવી જવાથી-તેણીએ હવે ઉધવાનો વિચાર કર્યો; અને પથારીઓમાંની એક તુરત જ ત્યાં પાથરીને, દોરી ઉપરથી વૃદ્ધ મહીપતની એક પીછોડી લઈને, પગથી માથા સુધી ઓઢીને તે સૂઈ ગઈ; અને એક દીર્ઘ, શાંત અને સુષુપ્તિરૂપ નિઃસ્વપ્ન નિદ્રામાં તે પડી.

વૃદ્ધ મરાઠાએ આવીને તેને ઉંઘમાંથી જાગૃત કીધી ત્યારે સૂચ્ય પોતાનો પ્રવાસ પૂર્ણ કરી રહેવા આવ્યો હતો અને આંખ ઉઘાડતાં જ તેણીની નજર પિતા સમાન પ્રેમથી પરિપૂર્ણ આંખો ઉપર પડી.

“બેટા, ઉઠ”-તેણે કહ્યું-“સાંજ પડી ગઈ છે અને હવે તું હાથ મેઠાં ધોઈ લે, ને કાંઈક ખા. શું તને હજી ભુખ લાગી નથી?”

લાલને માથે ઓઢ્યું, અને વૃદ્ધ મહીપતના પગને સ્પર્શી. તેણે તેણીને માથે હાથ ફેરવ્યો અને ધીમેથી તેને ઉઠાડીને પોતાની સાથે તંબૂની બહાર લઈ ગયો. અહિં ત્રણ લાકડીની ઝુંડીઓ ઉપર એક ફાનસ સળગાવીને મૂકેલું હતું, અને તેની સામે જ જે પિત્તલની થાળીઓમાં ચપાટીઓ, દાળ અને દહણીઓને ઘણી પ્રિય લશણની ચટણી* પીરસીને જે ભાણાં તૈયાર રાખેલાં હતાં.

* ‘દહણીકા ચટણી’ એવી કહેવત છે.

રતા અને ખરીઓ ઠોકતા અશ્વો; ગાડાઓની સાથે ખાંધેલા હોવાથી આસપાસ માથું
હલાવતા હમેલા બળદો, જાણે કે આસપાસ કંઈ પણ બનતું જ ન હોય તેમ
નિશ્ચિન્તપણે ખેસીને વિચારના પ્રબળ પ્રવાહમાં આનંદ કરનારા-મહાન તત્ત્વવેત્તાઓની
ચિંતાની મુખ ઉપર છાપ રાખ્યા વિના-દાઢ હલાવતા ખેડેલાં ઊંટી દૂર સુધી દેખાતાં
હતાં. વચમાં વચમાં રસોઈ કરવામાં રોકાયેલા સિપાઇઓના અગ્નિના રાતો
પ્રકાશ, જ્યાં ત્યાં જણાતો હતો; અને તેની પછવાડે જણાતા લાલ પ્રકાશમાં, તથા
આવતા જતા મનુષ્યાના અવાજ ઉપરથી માલમ પડતું હતું કે, ત્યાં લોકોનો બહાર
ભરાયેલો છે. થોડી થોડી વારે “સતાર”ના રણકા કરતો કોઈક માણસ આમથી તેમ
જતો નજરે પડતો, તો વચમાં વચમાં માથા ઉપર બ્રાજ ધરાવેલા ચઢાવીને લટક-
મટક કરતી અને વાતો કરતી જતી પશુચારીઓ, કોઈ સરદારના ધરને માટે પાણી
લઈ જતી દુધિગોચર થતી હતી. નજીકના જ એક તંબૂમાંથી સારંગીના, નૃત્યના, ઝાંઝ-
રના અને ગાનના ભૂંઠા ભૂંઠા નાદો આપણી નાચિકાને કાને પડતા, તો બીજી તર-
ફના એક તંબૂમાંથી મધ્યપાનથી મસ્ત બનેલા અને રમતમાં, વચમાં વચમાં કોલાહલ
મચાવી મૂકનારા માણસોના, કાનને અપ્રિય અને અવિનયી શબ્દો આવવા લાગ્યા.
ચારે તરફ દૂર સીમમાં કોલાહલ મચાવી રહેલાં શિયાળવાંઓને પ્રત્યુત્તર આપતા
મનુષ્ય માંસ ખાનારા કૂતરાઓ, જાણે કે રમશાન ભૂમિમાંથી ઉડી આવેલા પ્રેતો વા
ભૂતો હોય કે ધર્મ મહારાજના દૂતો હોય તેમ, ચારે તરફ ભ્રમણ કરી રહ્યા હતા.

લાલનનો થાક દૂર થઈ ગયો અને દેહ ઉપરનો મેલ ઉતરી જઈને સ્વચ્છ
તથા હલકું શરીર થયું ત્યાં સુધી તેણે નહાતું શરૂ રાખ્યું અને પછી પોતાના કઠિ-
પર્યંત પહોંચતા રેશમ જેવા સુંવાળા, કાળા નાગની ફેણ જેવા વાળોને, હુછીને
કોરા કરી નાંખ્યા ને કાંસકીથી તેને સમારી તે ઉભી થઈ, અને હિંદની સ્ત્રીઓ-
માં જ જેવામાં આવતી પોતાના વિનય અને લક્ષ્મણ રક્ષણ કરવાની કુશલતાથી
પરિધાન બદલ્યું. પછી મહાદાજીએ મોકલેલાં નવિન વસ્ત્રોમાંથી એક પહેરી લીધું.
તે પોતાની કામળ આંગળીવડે કેશનું પીડન કરીને, તેનો અંબોડો લેતી હતી
તેટલામાં જ, કોઈકના આવવાના પગના ધબકારાથી તથા તેને ચેતવવાની ઇચ્છાથી
કરેલા ઝોંખારાથી, તે ચમકી ને ગભરાયેલી હરિણીની માફક, તંબૂમાં ફેરફાર મારતી
પેશી ગઈ.

તેણી જેમ બને તેમ ત્વરાથી શૃંગાર સજવા લાગી. તે ઝાંઝર પહેરતી હતી
તેટલામાં તો તેણીની કાને મહાદાજીરાવના પરિચિત શબ્દો પડ્યા. તુરત જ પેલો
જુદ્ધ શુભામ, હાથમાં ધીરાની પાણીનો એક શીસો તથા બે ચાંદીનાં ખ્યાલાંઓ અને
નજા કાગળમાં વિંટળેલી એક ટોપલી લઈને અંદર આવ્યો. તે ચીજો નીચે મૂક્યા
પછી બહારથી એક બત્તી લાવ્યો; અને વચમાં બરોબર ગોઠવીને મૂક્યા પછી, ત્યાં
આગળની સારામાં સારી પથારી શોધીને બીછાવી તથા તેની પાસે શીસો, ખ્યા-
લાંઓ અને ટોપલી મૂકીને બહાર નિકળી ગયો. નિકળતાં નિકળતાં તે દરવાજાનો પડદો
ઘેરથી નાંખતો ગયો.

હવે જ આપણી નાચિકાની ધીરજ ઘટવા લાગી-જે પ્રિયતમને અર્થે આટ-
આટલું ભ્રમણ કરીને, સંકટ વેડીને, તે અહીં સુધી આવી હતી, જે દૃશ્યમણિની શોધમાં
રાઠ કે તડકો, ભુખ કે તરસ, કાંઈપણ ગણકાર્યું નહોતું, તે મનની અંદર રમી રહેલો

મદનાવતાર ત્યાંદે પ્રત્યક્ષ પંચા, ત્યાંદે રસયગાંની આરાગ્યો પરિચયુ પવની અગ્નિ ઉપર આવી, ત્યાંદે મનમાં ને મનમાં દર્શણા અનેક સુખોના અનુભવ લેવાને સમય આવ્યો, ત્યાંદે જ આપાની મુખ્ય બાળાએ બાળ્યું કે, મદન-રનિપતિની કુશળતા આજાદ છે, ત્યાંદે જ સોળીએ અનુબાળ્યું કે, પ્રિયતમની શોરનાં પડતાં સંકટો-આ વખતની મનમાં હટતી વૃનિઓની આજળ નિર્ઘર હતા.

તેની આંખોએ અંત્રમાં વળ્યાં અને તેમાં જળ ભરાઈ આવ્યું. તેની કામળ દેહલતા, વિના વાયુએ પણ કંપવા લાગી. તેનું હૃદય જોસથી-ઓ લુભણ કાઢી જોડો તેવી રીતે ધબકારા કરવા લાગ્યું, -તેનું શરીર અગ્નિથી ચોકાતું હોય તેમ ઉપજુ થઈ ગયું, નાડી ત્વરાયમાન થઈ ગઈ, કંઠ કંપવા લાગ્યો, તથા લગ્ન અને ભયની મારી તે ભીરુનાળા, મહીપતરાવની એક આદર લઈને પથારીના અંધારા ખુલામાં, લોપ્ત પોટ ઘઈને ભરાઈ ગઈ.

તે જ ક્ષણે મહાદાહ્યે પરદો ઉઘડ્યો. તે અંદર આવ્યો. આ વખતે તેણે શ્વેત મલમલનો અંગરળો પહેરેલો હતો અને માથા ઉપર મોતીયા રંગનો રોનૈરી તારાવાળો ફેટો બાંધેલો હતો; કંઠમાં ચમેલીના પુષ્પનો ખંદેક ખંદેક કરી રહેલો હાર હતો અને તેની ઉપર એક મોતીનો સુંદર હાર પહેરેલો હતો. આ પુખ્ત ઉમરના નવિન મદનદેવે, શસ્ત્રમાં, પંચશરને રથાને એક લાળી કર્વાળ અને એક નહાની પણ ઉંચી બનાવટની પીસ્તોલ રાખેલાં હતાં.

અંદર પેસતાં જ તેણે લાલનને માટે ચારે તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી અને તેને ખુશમાં ભરાયલી જોઈને મોટેથી હાસ્ય કીધું.

“હા! હા! હા! હા!” તેની પ્રતિ જતાં જતાં તે બૂમ મારી ઉઠ્યો. “વાહ! વાહ! શું મારી માથેક આટલી બધી લીક છે, કે એક ચમકેલી હરિણીની પ્રમાણે આમ ખૂણમાં સંતાય છે! અને પ્રીયે! જો એમ જ કરવું હતું તો, આટલે સુધી મહારી વાંસે આવવાની શી ગરજ હતી? તારીના કિનારા ઉપર જ જાનકીદાસના મઠમાં કેમ ન રહી?”

આવાં આવાં પ્રણય અને પ્રેમથી પૂર્ણ વચનો ઉચ્ચારતો તે તેણીની પાસે ગયો અને ધીરેથી જો હાથમાં તેણીને ઉપાડી. લાલનનું આખું શરીર ટાઢથી કંપતું હોય તેમ ધ્રુજવા લાગ્યું અને જો હાથ તેના ગળામાં વિંટાળી દેઈને, માથું છાતીમાં સમાવી, દીધું પોતાના હાથો તેની આંસુપાસ વિંટાળતો રણશૂર-કામગ્યામાં નિપુણ નાયક બોલ્યો; “આવ્ય! આવ્ય! પ્રિયે ગભરાતા, હું કાંઈ વાધ નથી કે તારા જેવી મૃગાક્ષીને મૃગ સમજને ખાધ જાવું.”

ઉપલા પ્રીતિથી ભરણ જતા રાખેનો પ્રણયતરમાં લાલને પોતાનું મુખ વધારે જોરથી તેના વક્ષસ્થળમાં દબાવ્યું અને એક હસકો મૂક્યો તથા તેના હાથમાંથી છૂટવાને નિર્બળ પ્રયત્ન કીધો. મહાદાહ્ય સર્વ વાતે નિપુણ હતો અને શૃંગારીક વિષયમાં અપરિચિત નવોદાના આવા વિનીત ભાવથી ક્ષમાઈને છોડી દે તેવો નહોતો. દૃઢ, પણ પ્રેમી હાથોએ તેણે અને ઉપાડી અને પોતાની પાસે પથારી બેસાડી.

લાલને પોતાનું મુખ વક્ષથી આશ્વસિત જ રાખ્યું.

“આ શું નહું વ્રત !” તેણે નમ્ર અવાજે, હસતાં હસતાં બોલતાં, પોતાને હાથે, લાલનના મુખ ઉપરથી વસ્ત્ર દૂર કીધું.

લાલન અવનત મુખે પોતાના પગના અંગુઠા ઉપર દૃષ્ટિ રાખી બેસી રહી. પણ મુગ્ધ બાળાઓની પ્રથમ સંગમનાં શ્રીરા દૂર કરવામાં કુશળ મહાદાશએ, પોતાનો હાથ લાંબો કર્યો અને લાલનનું મુખ ઉઠાડી, પોતાનો હાથ તે ઉપર ફેરવતો ફેરવતો તથા પોતાની તરફ ખેંચી, પ્રેમથી મુદ્રિત કરતો કરતો બોલ્યો; “આ શું વળી ! આમ તે કેમ ચાલશે ? શું આઠઆઠલા કોણપરથી મહારી પૂઠે પૂઠે ચાલી આવી તે આમ કરવાને વાસ્તે કે ? સામું જોતી નથી-બોલતી નથી-એ તે કેવા અબોલા ! પ્રિયે ! હવે એ શરમ જવા દે ! ગાંડી ન થા ! ચાલ લે આ એક ખાંડું પીળ, કે કાંઈક ઘેર્ય આવશે !”

અને પોતાના રાખેદોને અનુસાર જ, તેણે શીરામાંથી એક ખાંડું ભરીને, તેના મુખ આગળ ધર્યું.

“આપની રંક દાસીને આણું ઉન્માદક પાણી પીવાની ટેવ નથી !” કુળંતા પણ મંથુર અવાજે લાલન આ પહેલી જ વાર બોલી;—“શું મહારા પ્રેમાલ પતિ મને આટલી ક્ષમા નહિ બક્ષે ? નાથ ! હું એક જંગલી વેરાળીની બાળકી છું અને રાજ-દરબારના રીતિ રીવાજથી તદન અજાણ છું; તેમ જ આંખ જેવા મહાન સરકારને મહારી પાસે જોઈને કાંઈક ગભરાયલી હોઉં, એ શું આપના માનવામાં નથી આવતું ? પણ સ્વામિનાથ ! જરાક ધીરજ રાખો ને નહિ ધારેલી આશાના ક્લીભૂત થવાથી ઉત્પન્ન થયેલી હર્ષજન્યવૃત્તિની અસ્થિરતાને તથા એક મહાન નરવીરનાં દર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલી ભીતિને જરાક શાંત થવા દો ! પ્રાણેશ ! આ હૃદય, આ જીવન, અને આ દેહ—સર્વ હવે આપનું જ છે અને જો કે હું કોઇ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલી કે મહાન રાજ દરબારની જાહોજલાલીમાં ઉછરેલી નથી, તોપણ હું આપને ખરા અંતઃકરણના પ્રેમથી ચ્હાઉં છું. મહારા હૃદયમાં ઉભરાઈ જતી પ્રીતિ, આપ સ્વાર્થી, કે કૃત્રિમ ન જાણુશો. હું આપને અર્થે ધરખાર, ન્યાત જાત અને પિતા-સર્વનો ત્યાગ કરીને અત્ર આવી છું અને હવે મહારે આપનો જ આધાર છે. મારે તો નીચે આપ અને ઉપર પરમેશ્વર જ હવે રક્ષક છે !”

“તે બધું ખરું છે. પણ સુંદરી, મહારી પ્રેમભૂતિ ! આ ખાંડું તો ત્હારે ખાલી ફેરવું જ પડશે. જ્યાંસુધી તું આ પીશે નહિ ત્યાં સુધી તારી ભીતિ દૂર થશે નહિ જ. મહારા સમ, જો આ પી જા.”

“આ પ્રમાણે મને સમજાવવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી”—વેરાળણે કહ્યું—“મહારા પ્રેમુની આજ્ઞા મહારે શીરને સાટે છે. આ તો મદિરા છે, પણ વિષ હોય તોય શું થયું. આપના મુખમાંથી બોલ નિકળતાં જ હું અત્યંત પ્રસન્ન મને તે પી જાઉં.”

અતિશય સખત મધના પ્રથમ સમયના પાનથી ઉત્તત થયેલી કંઠમાંની બળત્રાની તીવ્ર વેદનાથી શીર કંપાવતી, ઉધરસ ખાંતી અને નેત્રમાં જળ ભરતી લાલને ખાંડું ખાલી કરીને નીચે મૂક્યું કે સિંધિયાએ કહ્યું—“જો કે તું રાજ દરબારની તથા જાણીઓના રીતિ રીવાજથી અજાત છે, તથાપિ આ ખાંડાના પ્રભુત્વમાં

હારિ મને એક પ્યાલાનું પાન કરાવવું નહીંજી! એ સાધારણ નિયમથી તો તું અજ્ઞાત નહિ જ દોષ !”

“ શું આપ મને એક મૂર્ખાનું સમજવા દે? ખરણ્યા નહિ હોઈએ તો ખરે તો ખેડાઈને હોઈશું! અધાગિ પચેત મહે મદિરાનું એક કીર્તુ પાણુ હોઈ અરકારનું હોતું, તોપણ મહારા પ્રવાસમાં મહે અનેક પ્રિતમ પ્યારીઓને તેના ઉપયોગ કરત તો નેત્યાં છે. સર્વત્ર અમીપૂરી પાપણુ કરનાર ભગવાન આ પ્યાલાને અમૃત બનાવે!” કહેતાં જ તોળીએ પ્યાલું ભરીને, મહાદાજના હોદ્દાને અરકારનું.

ખીચ વખત ઉપલી ક્રિયા થતાં જ, આપણી અપરિચિત નાયિકાના ઉપર તેની બળવાન અસર જણાઈ. તેની લગ્ન અને લીલિત દુર થઈ ગયાં ને તેને સ્થળે કાંઈ પ્રગટભતા આવેલી દેખાઈ. તેની આંખો ઉપે ચમક મારતી ચંચળપણે મહા દાજના શરીરનું વારંવાર નિરીક્ષણ કરવા લાગી, હૃદય વેગથી દ્રબળવા લાગ્યું, અને સુખ ઉપર નવિન પ્રકારની આકર્ષક-મોહક-સૌંદર્યતાની છાપ દેખાઈ-ખુણામાં બળતા અસ્થિર દીપકના આવનવ કરતા પ્રકાશ અને છાયામાં, નવા આવેલાં વસ્ત્રો અને શૃંગારમાં સગ્ગ થયેલી આ કોમળ કુમારિકાનું સૌંદર્યવાન-પણુ દૂરા શરીર નિહાળતાં, મહાદાજએ જોયું કે, થાક અને ઉન્નતરાથી કંટાળેલી, કાંટાંતુડાં વસ્ત્રો-વાળી વેરાગણના કરતાં આ તેની હાલની સાથી, નવચોંવના, તેને મટિ ખરેખર યોગ્ય જ હતી.

તેને પોતાની તરફ ખેંચતો અને પાસે પડેલી ટોપલીમાંથી સ્વાદિષ્ટ સુખડી તેણીના સુખમાં મૂકતો, મહાદાજ જોલ્યો-“મહારી મંધુરી! જ્યારે તારા પિતાના મઠ પાસે મહે તારે હાસ્ય કીધું ત્યારે મને સ્વપ્ને પણ વિચાર નહોતો આવ્યો કે, તે શખ્દોથી વિધાયલી તું, આમ મહારી પાછળ પાછળ આવીશ, તેમ જ તું આવી રૂપ લાવણ્યે યુક્ત હોઈશ, અથવા તો મારે મન આમ હરણ કરવા જેટલી હારામાં શક્તિ હશે, એ મને તે વખતે ખીલકલ ભાસ્યું નહોતું!”

“હા, નાથ!”-હાલને એક પ્યાલું ફરીથી ભરીને તેના હોઠ આગળ ધરતાં કહ્યું, “મનોમન સાક્ષી છે અને પ્રેમથી પ્રેરાયલી, અંધશ્રદ્ધાથી દોરાયલી, કોની શોધમાં જહું તે પણ નહિ જાણનારી-મહારા જેવી રંક અને ભોળી બાળાને, પરમ-દયાળુ ભગવાન નિરાશ ન જ થવા દે!”

“ત્યારે હવે તું સુખી છે, કેમ રમણી?” તેણે માથા ઉપર તથા વાંસા ઉપર હાથ ફેરવતાં કહ્યું.

“સરકાર! હવે તેમાં શું ખામી હોઈ શકે?” તેણીએ પ્રતિ ઉત્તર દીધું-“પરંતુ સ્વામિનાથ! હવે મહારે એક આપનો જ આશ્રય છે-હું સર્વ જગતને મૂકીને, એક આપનાં જ ચરણને અનુસરી છું અને મને ભવિષ્યમાં પશ્ચાત્તાપ ન કરવો પડે એમ કરશો.”

“પશ્ચાત્તાપ? પશ્ચાત્તાપ શામટિ કરવો પડે?” તે સરદારે કહ્યું “શું મહાદાજ સિંધિયાને ત્યાં, હારા જેવી એક પ્રેમપૂર્ણ વિશ્વાસી બાળાના નિભાવનાં સાધન નહિ રહે, અથવા શું જો તરવાર અનેકાનું રક્ષણ કરે છે તે તને કોઈપણ તરફથી હરકત આવવા દેશે? ખરી વાત છે કે—”

મહાદાજીએ લાલન પાસે આવતાં પૂર્વે પોતાને ઉતારે વાળુને અંતે મદિ-
રાનો સારો સહાર કીધેલો હતો, અને અત્ર ત્રણેક ખાલાં ચઢાવેલાં હોવાથી, હવે
તે પણ સહજ વાને ઘેર જવા લાગ્યો હતો; અને તેથી આ ઉન્મત્ત અવસ્થાને વશ
રહીને, તેણે આ પ્રસંગે નહિ જોલવાનું કાંઈક જોલવા માંડ્યું. પણ તુરત જ તે
વાતનું જ્ઞાન આવતાં તે જોલતાં અટક્યો ને ઉપરું વાક્ય પૂરું કીધું નહિ.

“શું? શું? મહારા નાથ?” સ્ત્રીની સ્વાભાવિક ઇર્ષ્યા અને અવિશ્વાસથી પ્રેરાઈને
લાલને કહ્યું—“શું, મહારા નાથ! મહારી આગળ પોતાનું મન જોલતાં અચકાવ છો?
મારી સાથે અંતર રાખવાની જરૂર સમજો છો? હું જે અનેક સંકટો વેડીને મૃત્યુના
મુખમાં થઈને અહીં સુધી પહોંચે પહોંચે આવી છું, અને ગમે તેવે સમયે મહારો
પ્રાણ-મહારો દેહ-આપની સેવામાં અર્પણ કરવાને તૈયાર છું, તેની સાથે પણ
આપ અંતર રાખો છો?”

“મધુરી! તે વાત જાણવાની તારે જરૂર નથી.”—તેણે કહ્યું, કંઈક શોકાત્
દૃઢ્યે—“હું જે જોલવા જતો હતો તે સર્વ સામાન્ય વિષયને લગતું હતું અને
આપણુ ખન્ને ન્યારે અત્ર ખાવાપીવા અને આનંદ લોગવવાને મળેલાં છીએ ત્યારે
એ વાતને વચમાં લાવીને, મનને ચિંતામાં નાંખવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી.”

“મહારા સમ! મારા ગળાના સમ!”—તેણીએ પોતાને એક હાથ તેના
કેકમાં પકડીને, મૂંછીને આમળો દેતાં અને ખીજે હસ્તે તેનાં ચરણને સ્પર્શતાં કહ્યું.

“ન્યારે હું જોલતો હતો,” કાંઈક ગંભીર અને દિલગીરી ભર્યો અવાજે તેણે
જોલતું શરૂ કીધું—“ન્યારે હું મહારી તરવારની વડાઈ કરતો હતો, ત્યારે મને હાલની
સૈન્યની સ્થિતિની સ્મૃતિ થઈ આવી; તથા હાલ મહારા પોતાના મસ્તકનું કે મહારી
સાથે આવેલાં સ્ત્રીઓ અને બાળકો-જેઓને તારા અને મહારા કરતાં પણ સંરક્ષ-
ણની વધારે જરૂર છે-જેઓએ ટાઢ કે તડકો ભેગાં નથી—જેણે દુઃખ કે છાયા-દીડો
નથી—તેવાઓનું રક્ષણ કરવાને પણ તે શક્તિવાન રહેશે કે નહિ; તે વિચાર થઈ
આવ્યો,” પ્રિય! આ વેળાએ આવી બાબત ઉપર વાત કરતાં તેનું મન દુઃખાતું હતું, તે
લાલન સમજી શકે એટલી શોકસૂચક વાણીમાં તે ઉપલાં વાક્યો જોલ્યા.

મહાદાજીના ઉપલા ભયસૂચક તથા મરાઠા સૈન્યની ભયંકર સ્થિતિસૂચક
શબ્દો કાને પડતાં જ લાલનનો હર્ષ જતો રહ્યો.

“શું ત્યારે આપણી સ્થિતિ આટલી ભયંકર છે?” ધારતીનું સૂચન કરતાં
ઉદ્દેશયેલા અવાજે લાલને પૂછ્યું—“શું આ વીરતાથી ઉન્માદ થયેલા શરા યોદ્ધાઓ,
તેજ અશ્વો, રેનકદાર શસ્ત્રો, મોટી મોટી તોપો, આ વિલાયતી લૂટારાઓને
પરાજિત કરવાને અસમર્થ છે? શું જયથી નિરાશ કરનારા અપશુકનો આપને જણાય
છે? મહારારાવને આજે સહવારે પાછા ફરતું પડ્યું તો શું થઈ ગયું? મહે નજ-

* “જસ બેગમને ધૂપ નહિ દેખી, ચલતન દુઃખી હવારી” આવું એક ગીત
૧૮૫૮ માં ગવાતું હતું. એ સત્ય છે. જનાનામાં રહેતી બેગમો ને રાણી એટલી
અજ્ઞાત છે કે, અઠાવનમાં એક અંગેજ સાથે નાસતાં, ઘઉંનું ખેતર ભેઈ પૂછ્યું કે,
“આ શાના છોડવા છે?” “ઘઉંના!” “એમ કે! હું તો ધારતી હતી કે, આટલા
અધા દાણાવાળા ઘઉંનાં મોટાં ઝોડો હશે!”

સાનજર વેળું હતું તેમ, તેણે અધ્યાપન છાત્રાગીમાં બાંધે મુદ્યાપન અને ગમદા શું કરી નાંખતા મુદ્યા? અને સાંખ્યનું તે પ્રમાણું, કાલે રાત્રિના સુદમાં-મંદાનમાં આપનાં શસ્ત્રો શું વિન્યયી બખિત થયાં નાંખતાં? શું આપે પેલા જંગલી અને પ્રાપી અંગીરને પરાજિત પ્રાપી નથી? અને આપણી પછવાડે આવતાં અધ્યાપન સૈન્યને, ગાદીઓની તોષાના ચોરાક બારાએ ન, શું અસતત્યરતપણે ત્યાંસુ નાંખતું? આ બધા પરાજયનાં ચિહ્નના નથી, પણ બવિધ્યના વિન્યય સૂચવે છે.”

મહાદાહજે મદ રિમત કરીને માથું કંપાવ્યું-“એ બધું હીક છે, પણ ભાડે શાહેજ કહે છે તેમ છેવંટ સહવારના સુદમાં આપણી હાર ન થઈ હતી, અને બવિધ્યમાં આના કરતાં વધારે જયવંત આપણે નિવરીએ, એમાં મને શંકા રહે છે.”

“પણ શંકા શામટે?” લાલને પૂછ્યું-“આપનાં માણસો કસાયલાં, અને વીરતાથી પૂર્ણ છે; આપનાં શસ્ત્રો અને અશ્વો ઉચ્ચ પ્રકારનાં છે; આપની પાસે તોષો પણ પુષ્કલ છે, અને આપનું સૈન્ય શત્રુના જેવડું કે તેનાથી મોટું છે, તો પછી આપને વિન્યયી થવામાં શંકા શા મટે રહે છે!”

“આપણા યોદ્ધાઓ -” મહાદાહજે કહ્યું-“શરા, હિમ્મતવાન, અપજ અને નિપુણ છે, અને આપણો શસ્ત્રાદિક સામાન પણ જોઈએ તેવો સંપૂર્ણ અને ઉત્તમ છે; આપણું સૈન્ય સંખ્યામાં અધ્યાપનને ગણી જવાને પૂરતું છે; પરંતુ પુરાણો અને ઇતિહાસવેત્તા વિદ્વાન આદ્યો, ભાટો અને ચારણો કહેતા આવ્યા છે તેમ, આપણે-ભરતખંડના યોદ્ધાઓ, લોકાને હાનિ કરતાં તેમનાં શત્રુઓને પુષ્ટિ આપનાર દુષ્ટ નિશાચરીના પંથમાં અપડાયલા છીએ-ધર્મી, અભિમાન, ગર્વ, કસંપ અને સ્વાર્થપરાયણતા-રૂપી નિશાચારીઓએ-શાપોએ-આ દેશને અનેક વખતે પ્રવેશી, પરધર્મી અને ત્રાસદાયક શત્રુના પંથમાં અપડાવ્યા છે! આ જ-પવિત્ર કહો કે હિંદના શરા પુત્રોના લોહીનું તરસ્યું કહો-દેશના ઉદયથી વિરક્ત કહો કે વિધર્મી અને વિદેશીઓની સરભરા-પરોણાગત કરવામાં આસક્ત કહો-જમે તેવું કહો-પણ આ જ કુરુક્ષેત્રમાં, એક કરતાં વધારે વાર આર્થ મોતાની વીરશ્રીથી વિભૂષિત-દેશાભિમાનથી પૂર્ણ, દેશના રક્ષણ માટે ઉત્સાહી યોદ્ધાઓ અને સરદારો, રાજાઓ અને રાણાઓ, મહારાજાઓ અને પાદશાહોઓ, આ શાપોને-દુષ્ટ નિશાચરીઓને-આ ઉન્માદ જનક મદિરાથી પણ વધારે કેરી થેલછાઓને-વશ વર્તવાથી, હાર્યમાંના વિન્યય ગુમાવ્યા છે. તે જ થેલછાઓ-તે જ વૃત્તિઓ આજે આ વીરશ્રીથી ઉભરાઈ જતાં-વિન્યયની પૂર્ણાશાથી થેલા અનેલા-સગર પુત્રોના કરતાં પણ બળમાં અને સંખ્યામાં ચઢતા મરાઠા યોદ્ધાઓનો, નાશ કરાવે છે. પ્રથમ તો ભાડેને જ જો! અનેક વર્ષો ઉપર પેલા ધર્મ અનુની-ધર્મી-ધર્મ-પિતૃ સંતાપક પાદશાહ આલંભગીરે, હિંદુઓનાં પવિત્ર તીર્થ સ્થળોમાં-આર્યોનાં પવિત્ર ધર્મલયોમાં અને દેવાલયોમાં-ગૌવધનું અધમાધમ કૃત્ય કીધું હતું. તેવું વૈર લેવાને-તેના વિનિમય રૂપે, સુસલમાનોની પવિત્ર મસ્જીદોમાં હુકુરોને કાપવાને તે આવેલો છે એવું તે છડે ચોક, ચારે તરફ કહેવડાવવામાં મહત્તા સમજે છે. તેની આ ઉદ્ધતાઈને પરિણામે પંજાબનાં, હિંદુસ્થાનના અને પૂર્વના લઠ પટ શરીરના બહાદુર સુસલમાનો તથા મરાઠાઓ સાથે ઘાડી મિત્રાચારી રાખનારા હાફેઝ હેમત અને સુબહદૌલા-જેઓ ખરા મનથી મરાઠા વાવટા નીચે ઉભા રહીને લડતે

અને જેઓ આપણા કરતાં આ વિલાયતી ફતરાઓ પ્રતિ વધારે તિરસ્કાર ધરાવે છે તેઓ, તેના સૈન્યને જઈ મળ્યા છે. આટલાથી જ નહિ, ધરાતાં, દિલ્હીમાંના પાદશાહી તાબાને-તખ્તને અને પ્રાચીન ઐહાણકુળ તિલકથી ઉતરી આવેલું-તેમુરદેન, જંઘીસખાન અને નાહિરશાહ જેવાએ પણ પવિત્ર ગણીને અદ્વાય રહેવા દીધેલું પાદશાહી શત્રુ, આ હિંદુ પાદશાહત સ્થાપવાનો દાવો કરનારે-ગાળી નાંખ્યું. વિશ્વાસરાવને મોગલ પાદશાહના તખ્તપર ખેસાડવાનો પ્રયત્ન કીધો અને તેવી રીતે શૂરા અને આર્યોના વંશપરંપરાના રણના પુત્રો રાજપૂતો-જેઓ મહાન તૈમુરના વંશજો સાથે લગ્નાદિક સંબંધથી જોડાયેલા હોવાથી, તેના વંશના હાથમાંથી પાદશાહત જતી જવાને સ્વાભાવિક રીતે જ નારાજ થાય-તેઓને અવમાનિત કીધા; અને આ યુદ્ધમાંથી દૂર કીધા. તે ઉપરાંત વળી “ભટ” મહારાજને “ખેડુત”ના ઉપનામથી હસી કાઢ્યા, મહારાવને “ભરવાડ, ભરવાડ” કહીને, વિરક્ત બનાવ્યા છે! અને રોપે ભરાયલો અવમાનિત મહારાવ, ઇબ્રાહીમખાન અને પૂનાવાળાઓ પ્રતિ ઇર્ષ્યાથી બળે છે, અને ઇબ્રાહીમખાન, મહારાવને ધીકારે છે, અને પરિણામે ખેડની યુદ્ધની વ્યવસ્થા અને રચના—જે દરેક બહુ જ લાભપ્રદ અને ઉત્તમ છે તે ખેડ, પરસ્પરની ઇર્ષ્યાને લીધે—લડાલડીમાં પડતી મૂકે છે, ને એક પણ રચના પરિપૂર્ણપણે અમલમાં મૂકાતી નથી. ન્યારે પરિણામ અસંતોષકારક અથવા વિરુદ્ધ આવે છે ત્યારે એક ખીજના ઉપર દોષ મૂકવા માંગે છે અને છેવટે બંધી તરફથી ભાડના ઉપર ટોપલો ઢોળી પાડવામાં આવે છે. ખીજ તરફ શમશેર બહાદુર અને તેના પૂનાવાળાઓ એવી શંકા રાખે છે કે, “અમો” ઉત્તરમાંના મહોરા મહોરા સૂબાઓ સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છીએ છીએ; મહારાવ ધારે છે કે, પૂનાવાળાઓ મારી, જંકોળની અને સુનહદૈલાની સાથે મળી જઈને, તેનો નાશ કરવા માંગે છે. આ સિવાય જંકોળ વળી એવો ભય રાખે છે કે, હોદ્દરને નજીબૂદૈલા જોડે બહુ જ મેળ છે ને તે અમ લોકોને ઉખેડવાને તથા પોતાના સ્વાર્થને અર્થે, આખા મરાઠા સૈન્યને વેચવાની યુક્તિ રચે છે. ભાડ તો વળી અમારા બધાની તરફ સંશયથી જોય છે અને માત્ર વિશ્વાસરાવ, ઇબ્રાહીમખાન અને તેની પલટણનો જ વિશ્વાસ રાખે છે. અમે બધા એકમતે કહીએ છીએ કે, ભાડ સાહેબ અત્યંત ગર્વિષ્ઠ છે અને મહાન સૈન્યના અધિપતિપણાને માટે લાયક નથી. અને જેમ પદ્યાંગનાઓ બનાવટી શૃંગારથી અને શરીરની ટાપટીપથી સૌંદર્ય ધારણ કરીને માર્ગે જનારાઓને અને સિપાઇઓને આકર્ષે છે, તેમ સુનહદૈલા, ભાડની અને આ લોકોની સાથે, અને નજીબૂદૈલા મહારાવની સાથે બાજુ રમે છે. રણરંધ્રબને રસ્તે દૂતો, જસુરો અને ચારો આવે છે અને નંથ છે અને ત્યાં આગળ આપણા સૈન્યના નાયકો અને સરદારો, રાત્રના નાયકો અને સરદારોને મળે છે; અમે કચેરીમાં પરસ્પરમાં વાજુ યુદ્ધ કરીએ છીએ, અને પછી શૂરાતનનો વ્યર્થ ઉપયોગ કરવાને નિષ્પ્રયોજન-આજ સવારની માફક-એકદમ હલ્લો લઈ જઈએ છીએ-તથા હડકાયા ફતરાની માફક માર ખાઈને પાછા આવીએ છીએ. હવે પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થે કોઈ મને કહેશે કે, આતું પરસ્પરમાં વિરોધવાળું-કસંપી-સ્વાર્થરત સરદારોવાળું-સૈન્ય, વિજયી કેવી રીતે થશે?”

“પરંતુ મુસલમાનોમાં પણ જૂદી જૂદી જતો અને જૂદા જૂદા સરદારો છે!”
લાલને કાંઈક બાણવાની ઇચ્છાથી પ્રશ્ન કીધો.

હોવાને લીધે, તથા વિચિત્ર સંલેગોમાં ઉત્પન્ન થઇને પોષાયલા પ્રેમના પ્રબળ અંકુશથી, બાહ્ય સ્થિતિ વિષે કાંઇ પણ ચિંતા હૃદયમાં નહિ આવી શકવાને લીધે, તેણી ઇલાણીની દુર્દશા જોઇ કે બાણી શકી નહિ. જ્ય વિરુદ્ધતા અનેક બનાવોથી, તેમજ પોતાને અને પોતાના પ્રિયતમને તથા તેના સેનાનીઓને માથે ઝુઝમી રહેલા સંકટના અપશુકનીયાલ વાદળોંઓથી, તેણી તદ્દનજ અજ્ઞાન રહી.

પરંતુ તે અજ્ઞાન કે તેણીના હૃદયને સંતોષ, તે તંબૂની બહાર રહેતા અસંખ્યાત મરાઠાઓના ભૂખ્યા પેટને સંતોષી શકે તેમ નહોતું; તેમજ તે એકલા જ, તંબૂમાં ડોકીયા કરી રહેલો અલ્પકાળનો આનંદ, બહાર ભમી રહેલા શોક અને ચિંતાને દૂર કરી શકતો નહોતો. તેમજ આ નિર્દોષ બાળાના મનમાં રહેલી વિજયની આશાઓ, બહાર બનતા અનેક બનાવોને લીધે, નિરાશાને, સૈન્યના કે સરદારોના મનમાંથી દૂર કરી શકતી નહતી.

યુદ્ધના આસપાસના સંલેગોની અસર ખેડ તરફના સેનાનીઓ ઉપર નહિ ધારીએ તેવી વિચિત્ર થઇ હતી. શાહની ચોંપથી તથા પાકા બંદોબસ્તથી, તેમજ ઉત્તીખાન, શાહ પસંદખાન, હુતકુલલાહખાન અને ખીજ અધ્યાન સરદારોની હિંમત અને સમયસૂચકતાથી-દક્ષિણીઓનો, છટીછવાઈ અપાઝખીમાં દુરાળ હોવાનો વિશ્વાસ રાતેરાતે નષ્ટ થતો જતો હતો; અને હવે તેઓ એટલા તો હીતરા બની ચારે અંત્ર કે, તોપોના રક્ષણથી દૂર જવાની હિંમત જ કરતા નોતા. ખીજ હાથ ઉપર ટોપલોના રાત્રિના યુદ્ધમાં મળેલી-ઘોડેશ્વારોની-વગર પરિશ્રમની કૃત્તેહથી; પૂનાવાળાઓ એવી શે પછવાડે આવેલા અધ્યાન સૈન્યમાં ઇત્રાહીમખાનની તોપોએ થવા ઇચ્છીએ છીએ; મં કેરથી,* અને ઉપર જણાવેલી હોલકરની આખરની હાર સુબહદૈલાની સાથે મુખાબા ઇલાણીમાં હલ્લો લઇ જઇને જે દારણ ત્રાસ વર્તાવ્યો વળી એવો ભય રાખે ખંભ આગળ થતાં વારંવારના દ્વંદ્વ પરિણામોથી, મરાઠા-અમ લોકોને ઉમેડવાને સાં હતો કે, હાથોહાથની અપાઝખીમાં નિરાંક તેઓ વિલાયવાની યુક્તિ રચે છે. જાનિત કરશે. સામાન્ય રીતે તે વખતના, તેમજ આજકાલના, માત્ર વિશ્વાસરાવ...જુખંબની અપાઝખીમાં વપરાતી શસ્ત્ર કળાથી એવો વિચાર તો બધા જ રહેલો હતો, -જે કે ખરી હકીકતથી ઉલટો-કે તરવારવડે વા ભાલાવડે

અધિ * **મૌરંગજેખના સમયમાં એક મોગલ અમલદારે, એક લખોટામાં અંગ્રેજો વિષે શાહનશાહને લખ્યું કે “તેઓ વહાણો અને દારૂગોળાના હથિયારોનો ઉપયોગ કરવામાં અતુર છે, તોપણ તરવાર સામે તેઓથી ઘણું ખઠીવાતું નથી.” આ જાતીય શસ્ત્રની શ્રેષ્ઠતા માટે હજી પણ હિંદીવાનોને અનહદ વિશ્વાસ છે અને તેઓમાંના કેટલાકો અંતરથી માને છે કે જે યુરોપીયનો યુક્તિ પ્રયુક્તિ, તોપો અને બંદુકોના ઉપયોગથી મળતો લાભ લઈ દે તો, હાથોહાથની લડાઈમાં અમુક સંખ્યાના હિંદીવાનો તેટલી જ સંખ્યાના અંગ્રેજોને જરૂર મારી હકાવે. તેટલા માટે જ અંગ્રેજોની સામે પડેલા દરેક હિંદી રાજ, જે અસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવામાં પોતાને ઘણા નબળા માનતા તે અસ્ત્ર-તોપખાતું-મન્યુત કરવાને મોટા પણ ઉલટી દિશામાં પ્રયત્નો કરતા હતા.**

† આંટ-હક લખે છે કે, “દરરોજ સમજડ અપાઝખી થતી હતી, અને તેમાં મરાઠા ઘોડેશ્વારો, પોતાના શત્રુઓને મારી નાંખતા હતા.”

તેજાવડ કરવાનો અર્થવા તો હાથોહાથની રૂબારૂની કરવાનો, દુષ્ટોએની ખીસા-
રા રેલી અને પરિશ્રમના વિચાર ન કરનારી અજ્ઞતાથી, અને નિવૃત્તા અજ્ઞાતો ન
ખાવાયતા પોરણોને લીધે, કોઈ પણ દેશના લોક તેમને મદદન કરી શકે નહિ.
કોઈ પક્ષ કે એક માનવાનું કારણ શું? તેના અરજો ન વચાળ છે કે, કોઈ કોઈ
મરણ સરદારો હંદમાં પોતાના સત્તુને પાવલ કરતા, કે પોતાપરથી હેલવ પાડતા,
તો સંક્રાન્ત યુદ્ધમાં બંદોબસ્તમાં કેમ વ્યવ નહિ પામે? તે કે, સુમતીના શુદ્ધિદામાં
ને બળનાં તેમના કર્યાં કેટલા ચઢીયાતા છે, તેના વિચાર ન કરતા નહતા.

તેજા પ્રમાણે પ્રતિપક્ષીઓના મનમાં પણ તેવા ન વિચાર દરમિયા
કરી ગયા હોતો. તેઓના મનમાં મરણાઓની શક્તિ વિશે માન વધતું હતું
હતું અને હવે તેઓ પણ આખરના વ્યવિષે સંશયી થયા લાગ્યા હતા. પરંતુ
સાહે પોતાના વિચારો કે પારખાઓ ફેરવ્યા નહિ. તે પોતાનું બળ તથા સત્તુનું બળ
બરાબર બાળતો હતો, શું કરવું તે બાળતો હતો, અને પોતાના યુદ્ધની બધી બાજુ
તેણે પ્રથમથી જ સંધી રાખી હતી; અને તેને જ તે હુમલામાં પણ વળગી રહ્યો અને
મિત્રોની કે શત્રુઓની* સલાહની કે કાયા સરદારને યોગ્યતા દે તેવા બેનાવોની, તેના
ઉપર કાંઈપણ અસર થઈ નહિ.

પરંતુ ઉપર વર્ણવી ગયલા જુદા જુદા બેનાવોની અસર મરણા છાત્તીમાં
થયા વિના રહી નહિ. મહારાજાની નિષ્કળતાને લીધે, તેની લોકપ્રિયતામાં,
તેમ ન લાગવગમાં ઘટાડો થયો હતો, ગ્યારે ઈશ્વારીમખાનની અને સિંધિયાની
ફતેહને લીધે, તેઓનું તથા પૂનાવાળાઓનું જોર, પ્રમાણમાં વધી ગયું હતું,
અને હવે ગ્યારે પ્રાસંગિક વૃત્તિઓ શાંત પડી ગઈ છે, અને આખો સરખો
બાળતો ઉપર શાંતપણે વિચાર કરી શકીએ છીએ, ત્યારે આપણે સ્પષ્ટપણે જોઈ
શકીએ છીએ કે, લશ્કરને આવી સંકટામણમાં લાવીને નાંખ્યા પૂર્વે, તેની (મહારાજાની)
સલાહ ગમે તેવી ઉપયોગી અથવા યોગ્ય હતી તોપણ, ફસાયા પડી, હવે તેને વળગી
રહેવું વા તેને અતુસરણ કરવું, તે યશની આશા બીલકલ મૂકીને કાર્ય કરવું એમ
કહેવા જેવું કહેવાય અને પોતાની પ્રથમની સલાહને વળગી રહેવામાં કેટલું ખોટું
હતું, તે તેના પોતાના અધ્યાન છાવણી ઉપર રાત્રિના ઘઈ જવામાં આવેલા હુદ્દા
ઉપરથી, તેણે સ્વીકાર્યું હતું એમ કહીએ તો એ વિચાર ખોટો હતો, એમ તો નહિ ન
કહેવાય અને તેથી બીજી તરફથી બતાવવામાં આવતી સલાહને નહિ સ્વીકારવામાં
તથા તેની વિરુદ્ધ શુંપણે મંથા રહેવામાં, તે માત્ર પોતાના સ્વાર્થને જ સાચવતો હતો;
તથા હિંચા, અંદેખાઈ તથા પરસ્પરના ખાનગી વૈરનો જ તે ભોગ થઈ પડ્યો હતો.†

* “દેહીલાઓ ને સુબહદૌલા, કાંઈપણ નિવેડો ઝટ લાવવાને સલાહ આપતા,
પણ અહમદશાહે દૃઢતાથી ના પાડી, પોતાના સરદારખાણની ફરોડી બતાવતો, તે
સાથે મનુષ્ય દૃઢ્યને યુદ્ધકળાની નિપૂણતા પણ દર્શાવતો.”—આંરડક.

† મરણાની હાર માટે મહારાજા હોલકર, વિના બીજે કોઈ સરદાર ઉપકા-
પાત્ર નથી. એના દેશવાસીમાંનો કોઈ પણ તેની હિંમતની કીમત ઓછી આંકતો
નથી, પણ તેણે પોતાના રાજને માટે કંઈપણ કીધું નથી, ને કેટલાકો તેનાપર દગાનો
નારિય મૂકે છે.—આંરડક.

આટલું છતાં પણ, ઈશ્વાહીમખાન, બળવંતરાવ ગણપત મેંઢળે અને શમ-
શેર બહાદુરની સલાહને અનુસરીને, શત્રુને હાંકી કાઢવા ને તેના ઉપર હુલ્લો લઈ
જવાને ભાઉ હજી તૈયાર નહોતો અને તેમાં તેને વિશ્વાસરાવનો અને સિંધિયા-
નો પૂર્ણ ટેકો હતો. ભાઉને અને સિંધિયાને હોલકર સાથે ખુલ્લી રીતે વાંધો
નહિ પારવા માટે, ઘણાંક કારણો હતાં—તે અને તેઓ બધા, દક્ષિણમાંથી મદદ
આવી પહોંચવાની ખાત્રી રાખતા હતા; અને તેઓને સૂરજમલ સાથે સલાહ
થવાની તથા સુનહદૌલાના શત્રુપક્ષને છોડી જવાની આશા હતી; અને
બ્યારે પાછલાઓને સૂરજમલ ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, ત્યારે ભાઉને સુનહ-
દૌલા ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે, બે સેનાઓ અંદર-
ખાનેથી ખટપટાથી ભરેલી હતી, અને અહમદશાહ, જે દેખીતી રીતે શાંત અને
બેદરકાર રહીને, પણ ખરેખરી રીતે પાછી નજર રાખીને, તે ખટપટામાંથી લાભ
મેળવતો હતો તે સિવાય, દરેક જણ પોતપોતાના સ્વાર્થની ખટપટો કરી રહેલા હતા—
દરેક જણને શત્રુના દળમાં પોતાના પક્ષકાર હતા, અને બ્યારે કેટલાક શુદ્ધાં-
તઃકરણથી વર્તતા હતા, ત્યારે કેટલાક માત્ર સ્વાર્થ સાધવામાં જ દુશળ હતા અને
કેટલાક તો વળી પોતાના ઉપર રાખવામાં આવતા વિશ્વાસનો ભંગ કરીને, બધી બખર
પોતાના ઉપરીને પહોંચાડતા પણ હતા.

સુનહદૌલા, ભાઉ પ્રત્યે મિત્રાંચારી દર્શાવતો હતો, એટલું જ નહિ પણ
મરાઠા મળ તરફ પણ સામાન્ય રીતે સ્નેહ ભાવ જણાવતો હતો; અને તેવી જ
રીતે તે અહમદશાહને પણ પોતાની વફાદારી વારંવાર દર્શાવતો હતો. ટુંકમાં, એની
બાજુ એવી હતી કે, ‘જિતે તેનો તે સંગો થાય ને હારે તેને મારવા જાય’ અને
તેને પોતાને કોઈપણ પક્ષ જિતે તેમાં કંઈ જીવદાર લાભ કે હાનિ જણાતાં
નહોતાં. ખીજા હાથ ઉપર તેનો શાહ ઉપર વગ હોવાથી લડાઈની પૂર્વે
તેમ જ પછી, તે મધ્યસ્થ તરીકે કામ લાગે તેવા વિચારથી, અને હાર થાય તો
તેનાં મુસલમાન સરદારો ઉપરના ક્રોધને લીધે, ભાઉના અને સિંધિયાના સ્ત્રી વર્ગને
સહીસલામત ઘેર પહોંચાડવામાં તે પોતાનો વગ વાપરે—આ બે હેતુથી,† તેઓ

* ભેગા મળેલા સૈન્યોમાંના (કોનકીડરેટોમાં) સુનહદૌલાનો, સૌથી વધારે
મરાઠા તરફ ભાવ હતો.—આટ રફ.

† આ નતની કોઈ પણ આશા યુરોપીયનોને તદ્દન વિચિત્ર લાગતી જ લેઈએ.
પરંતુ હિંદીવાનનું મન જુદા જ પ્રકારનું છે. જે લોકોને પિતા પુત્રને વારંવાર સામ-
સામે હરોળમાં ઉભા રહીને—બ્યારે કટ્ટા દુશ્મનો, તાકાળમાં મિત્રો તરીકે કાર્ય
કરતા હોય ત્યારે—અત્યંત શાંતિથી લડતા જેવાની ટેવ પડી છે, તે લોકોના મનમાં,
ખાનગી વિરોધતાથી રાજદ્વારી દુશ્મનાવટ અને વળી મોટામાં મોટા દુષ્ટ કાર્યો એટલા
બધા તો ઘટ્ટા પડી ગયલા છે કે, તેમના મનમાં ઉક્ત વિચાર તદ્દન સ્વાભાવિક જ
છે. નહીં, નહીં. આપણે જોઈએ છીએ કે ચાકુ દાખલામાં તો તે વિચાર સકારણ
હતો. કારણ કે જો-કે સુનહદૌલાએ પોતાના લાભ સંભાળવા માટે મરાઠાના
વિશ્વાસનો ભંગ કર્યો હતો અને તેમના નાશનું કારણ તે હતો તો ખજી, યુદ્ધ ખર્ચ
થતાં, તેમની તરફથી જે કંઈ પ્રયત્ન, સલામત રહીને અથવા જે કંઈ મુસલમાન
કેદી કે વિચાર તેને કરવા દે તે દરેક પ્રયત્ન તેણે કર્યો હતા.

તેની સાથે વ્યવહાર ચાલુ રાખતા હતા-જે કે સિધિયાને તેનો કામ પણ રીતે વિશ્વાસ આવતો ન હોતો-ભાઈનો તેના આ મિત્ર ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો અને તે તેને બારે બારે બેઠ સોગાદો મોકલવા લાગ્યો અને માનતો હતો કે, તે માત્ર વખતની જ રાહ જોતો હતો.

મહારાવનો પણ ખાનગી મિત્ર શાહના સૈન્યમાં હતો અને પછવાડેના બતાવેથી માલમ પડશે તેમ, લખનોરના રૂખાના કરતાં તે વધારે વિશ્વાસનીય હતો. નજબૂદોલા અને મહારાવના વચ્ચે અંતર થોડા હતા અને તેમનો વિશ્વાસ એક બીજા ઉપર પૂરતો હતો. તેઓનો સંબંધ દૃઢ કરાવનાર, બેઠનો સિધિયાઓ પ્રતિનો અણગમો પ્રથમ કારણ હતું-નજબૂદોલા સિધિયાઓને ધિક્કારતો હતો અને હોદ્દર તેમના ઉપર ઇર્ષ્યાથી બળતો હતો-અને બધા બળતા હતા કે, હોદ્દરને સંપત્તિ કરવો, એ નજબૂદોલાને સંપત્તિ કરવાનું જ હતું, અને નજબૂદોલા ઉપર શાહનો પૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાથી તથા તે તેનો ખર્ચ સલાહકાર હોવાથી, યુદ્ધની પૂર્વે કે પછી તેનો વગ ઘણો કામનો તેઓ સમજતા હતા.

આ સિવાય, ભવિષ્યમાં સુનહદોલા અથવા નજબૂદોલાની સામે થતાં, સાલ મેળવવાની તથા મરાઠાઓના હુમલાથી તેનું, ચેશ્વાના દરબારમાં પોતાનો વગ મેટો હતો તે બતાવીને રક્ષણ કરવાની કબજાત આપીને, સિધિયા, હાફેઝ રહેમતને શાહના સૈન્યમાંથી 'હમણાં જ' છૂટા થવાને તથા "ભવિષ્યમાં" પોતાને, હોદ્દરની સામે મદદ આપવાને, બળ પાથરતો હતો. આ વખતે પણ મહાદાજ ઉત્તર હિંદુ સ્થાનમાં સ્વતંત્ર ગાદી સ્થાપવાને કોશીશ કરતો હતો અને યુદ્ધની પછી તે સ્થાયી કરવાને તે શક્તિવાન થયો હતો; જે પોતાના વંશને વારસામાં આપી છે.

વળી જે કે ખોરાકી કે માણસો ભાઈને પહોંચાડવામાં મુશ્કેલી નહતી હતી તોપણ, સંદેશ લાવનારને તેટલી હરકત પહોંચતી ન હોતી; અને તેથી ચારો, ખબર લાવ્યા કે, નાઝરંકર અને વિંચૂરકર, દિલ્લીની આસપાસથી માણસો અને ખોરાકી એકઠી કરતા હતા, ચેશ્વા પોતે મહાન સૈન્ય સહિત મદદ આવતો હતો, સૂરજમલ સમજ્યો હતો અને તેણે નાણાની રકમ મદદમાં મોકલી હતી તથા પોતે પણ તુરત આવવાને બંધાયો હતો; અને રાજપૂત રાજાઓ, હિંદના મહાન સૈન્યની, ખરદેશી પરધર્મીઓના આગળ આવી હુદ્દશા જોવાથી કંપી ઉઠ્યા હતા અને મદદ આવવાની તૈયારી કરતા હતા.

આ બધાં કારણોને લીધે, તથા પોતાના મુખ્ય બળ આશ્રિકોનું હતું તેમને, પાકા બંદોબસ્તથી પહેલા અકબરનો સામે મોકલીને, એક યુદ્ધના ઉપર બહુ નશીબ નક્કી કરવાની ભાઈની ઇચ્છા નહોતી. સાંજે કે સવારે સુનહદોલા કે હાફેઝ રહેમત, શાહથી છૂટા પડી જશે, અથવા તો નાઝરંકરની મદદ આવી પહોંચશે, કે ચેશ્વાના સમાચાર આવશે, વા સૂરજમલ કે રાજપૂતો તરફથી મદદ અને ખોરાકી આવી પહોંચશે-એ આશામાં ને આશામાં ભાઈએ દિન ઉપર દિન વ્યતીત કરવા માંડ્યા. તેની આ ધીરજને લીધે ખોરાકીની તંગીએ ભુખમરાનું રૂપ લીધું. લડાયક

* નવેબર માસમાં તે (ખાલાજ) અહમદનગર તરફ વધ્યો ને સાંથી તે ગાદાવરીના તટ તરફ ગયો. ડીસેમ્બરમાં ધણી ભય બરેલી ખબર આવી કે, તેનું કચ્છર હિંદુસ્તાન તરફ વધે છે.-આંદ્ર ઉદ્.

અપ્પોના રક્ષણાર્થે, બળદોને, ઉટોને અને બીજા ભાર બરદારી પ્રાણીઓને, ખોરાકી આપવી બંધ કીધી, અને આ હિંદુઓના સૈન્યમાં આવા દુષ્કાળ જેવા ભુખમરામાં પણ, આ પ્રાણીઓના માંસનું ભક્ષણ કરે એવા સીપાઇઓ ન હોવાથી, સ્થળે સ્થળે ભુખમરાથી અને દુઃખથી મરતાં આ પ્રાણીઓનાં શબો ગંધાતાં અને ચારે તરફ પોતાની દુર્ગંધને ફેલાવતાં પડેલાં હતાં! છાવણીમાંનાં હલકાં વર્ગનાં સ્ત્રી અને પુરુષોએ, રાત્રિને સમયે કે વેશ બદલીને, અધ્યાત્મ સૈન્યમાંથી નાસી છટવાતા પ્રયત્નો કીધા, પણ તે સર્વ અર્થ ગયા. ચારે તરફથી ભુખમરાની મળેલી ખબરને લીધે, અધ્યાત્મો હવે ખેવડા બન્યા થયા અને આવી રીતે આવતા માણસોને પકડીને મારી નાંખવા, શુભામ તરીકે વેચવા, કે પાછા મરાઠા સૈન્ય તરફ હાંકી કાઢવા લાગ્યા. સામાન્ય સીપાઇઓને પણ તેમનો નિયમિત ખોરાક હવે મુશ્કેલીથી મળવા લાગ્યો, અને તેઓ ખુફી રીતે, પોતાના સરદારોના છપાવી રાખેલા ખોરાક ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરતા જણાવા લાગ્યા, અને પોતાના સરદારોપર આપસ્વાર્થી-પણનો આરોપ મૂકવા લાગ્યા. હવે માણસો કોઈના પણ કાખમાં કે કરપમાં રહ્યા નહોતા-તેઓએ પાણીપતનું શહેર લટચું તથા રહ્યા સહ્યા પ્રબળનોને છપાવી રાખેલો અન્નનો જથ્થો બતલાવવાની ફરજ પાડવા લાગ્યા; અને બહેરમાં જણાવ્યું કે, જો ભાઉસાહેબ તેમને ખાવાનું નહિ આપે તો તેઓ તેને તડકામાં તોપને મહોડે, નક્કરીને બાંધશે*—“નહિ તો યુદ્ધે લઈ ચાલો”—તેઓએ ખૂબ મારી—“હાથમાં તલવાર લઇને શત્રુદળને સંહારતાં મરવાનું વધારે શ્રેયસ્કર છે, પણ આમ ભુખથી રીખાઇને, બાચલાને મોતે મરવું યોગ્ય નથી! ભાઉસાહેબ, લખનૌના સૂબા સાથે મળી ગયા છે, ને તેથી આવી રીતે પોતાના સૈન્યનો નાશ કરે છે, નહિ તો આમ અહીં બેસી કેમ રહે? યુદ્ધ! યુદ્ધ!” ઠેકાણે ઠેકાણેથી આ શબ્દો મહાન ભાઉને કાને પડવા લાગ્યા.

શાંતવૃત્તિને બળવી રહેલો, પોતાના મન ઉપર પૂર્ણ અંકોશ ધરાવનાર બડો ભાઉ, આસપાસની આટલી બધી ગડબડમાં પણ શાંતપણે, દૃઢ મનથી બેસી રહ્યો. તેની આ સમયની ધીરજ અને દૃઢતા કહો કે હડીલાઈ કહો—તે તરફ જોતાં તેના સમકાલિનોએ આપેલું, પણ ભાવી પ્રજાએ પાછું લીધેલું—મહાન ભાઉ—બડો ભાઉનું ખીરદ તેને સર્વાંશિ લાગૂ પડતું હતું. નિરાશીમાં પણ આશાવંત રહીને, તેણે તેઓને ધીરજ આપી—ભાગ્યદેવી હાથમાં ફરી જશે, ઈશ્વર સર્વ સાફ કરશે, ધીરજના ફળ મીઠાં હોય છે, વગેરે વાક્યોથી તેણે તેઓને શાંત પાડ્યા.†

* આવી જાતની શિક્ષા કાંઈ કલ્પિત નથી. તે વખતોમાં તોફાની સીપાઇઓ ચઢેલો પગાર કે ખોરાકી મેળવવાને એ ઉપાય યોજતા અને હૈદરઅલી, અમીરખાન પિંડારો, શુમર, અને જશવંતરાવ હોદ્દકરને આવો ભય ઘણી વખત દર્શાવવામાં આવ્યો હતો અને કહે છે કે, અમીરખાન ઉપર તો એકથી વધારે વાર તે ઉપાય અભિમાવવામાં પણ આવ્યો હતો.

† ગ્રંથ કર્તાએ પોતાના વર્ણનમાં ભાઉનું ચારિત્ર્ય બહુ પ્રમાણિકપણે આપ્યું છે. એ ચારિત્ર્ય દર્શાવવામાં એણે મળેલાં સર્વ સાધનનો ઉપયોગ કીધો છે ને તે માને છે કે, આ પ્રસિદ્ધ પુરુષનો ઇતિહાસ યથાર્થ આપ્યો છે—એક સરખી રીતે તેની મેટાઈ અને નબલાઈ—શક્તિ અને બુલો બતાવી છે.

પરંતુ બાંધેલું બાણી છેવટે ઉભરાઈ નય છે, તેમ છેવટે, લાહનો પ્રાર્થ વિશ્વ સુ અને અંગત મિત્ર બળવંતરાવ ગણપત મંદળે-જે હમેશાં વારંવાર કરવાની સલાહ આપતો હતો તેને તા. ૨૨ મી ડીસેમ્બરે ચાંચથી બળર મળી કે આં શાહ વલ્લી વજર મુસલમાનોની ધાવણીથી થોડે દૂર મરીદમાં નિમાન પડવા જનાર છે, એ બળર મળતાંજ તેણે જણાવ્યું કે આ તકે શાહ વલ્લી સપરાવવાની ઠીક છે, અને લાહ સાહેબની રત, તેના ઉપર આશ્ચિત્યો ધારે લઈ જવાને માટે મેળવી; એટલુંજ નહિ પણ જુદા લાહને, વિશ્વાસરાવને, અને હમેશાં સળવળાટ કરનાર હોદ્દરને, તેમાં સામેલ થવાને લલચાવ્યા.

અપાંત્રી ખુનખાર થઈ અને જેય પક્ષે તરફથી મદદ આવી પહોંચી, પણ મરાઠાઓ પોતાના બચાવ કામથી બહુ દૂર હોવાથી, તેઓ થોડેસ્વારજ હતો-અને નહોતુંદલાતા બંદુકધારીઓ આવી પહોંચવાથી, તેઓને પોતાના રક્ષણ નીચે પાછું હટવું પડ્યું. આ પ્રસંગમાં વજ્ર બળવંતરાવને સખત ધા લાગ્યો અને તેનો આત્મા સ્વર્ગમાં પોતાના જુદા પરાક્રમનું ફળ ભોગવવાને આલ્યો ગયો-તેની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થઈ અને સદાશિવ લાહસાહેબનો એક પૂરો વિશ્વાસ, નિમકહલાલ, અને જીવનન મિત્ર જતાં, તેણે તેના શબ પાસે જેસીને બારંબાર આંસૂઓ સાર્યા.

દશ દિવસ પછી, ધાવણીમાંના કેટલાક રક્ષણીયજનો અને નીચી પાય-રીના સીપાઇઓ, રાતના ધાવણીમાંથી જીવ ઉપર આવીને નીકળ્યા: બુખમરો નહિ વેઠાવાથી ન્હાસી છટવાના વા મરવાના દૃઢ સંકેપથીજ તેઓ નિકળ્યા હતા અને સવાર પહેલાં તો અફગાનોએ તેમાંના મોટા ભાગને પકડીને શાંતપણે કાપી નાંખ્યા.

લાહ પોતાના તંબૂમાં સ્ત્રી વર્ગથી વિદાયને ખેડેલો હતો-ત્યારે તેને કાને છડી-દારિના દૂર કરવાના, અને કપાઈ ગયેલા માણસોની સ્ત્રીઓના રડવા કકળવાનાં અવાજો આવ્યા અને તેમાં દૂરથી પુરુષ વર્ગોના, લાહના નામ સાથે એકાદ અપ-શબ્દ કે નિરાશાથી ભરપૂર શબ્દ ગોલતા-કંઠાર અવાજો મિશ્રિત થતા જણાયા.

“બહાર આવો, બહાર આવો!-મહારાજ! શું આ સમય આપના બાળબા-ચ્યાઓ સાથે પડદામાં જેસવાનો છે કે? શું અમે તમારા વિશ્વાસે અહીં આવ્યા તે શું આ સાદ? અમે માણસ છીએ કે કુતરા?—અમે આમ તરફડીને મરશું નહિ! અમને તે દુષ્ટ રહેજી સામે લઈ ચાલો. જય કાળિકા! જય ભવાની! જય અંજો! હર હર મહાદેવ! હો મહારાજ! અપ્સરાઓ સ્વર્ગમાં અમને વરવાને રાહ જુઓ છે. હો. જુઓ, તેઓના હાથમાંની વરમાળો અમારા કંઠોમાં પડવાને તત્પર થઈ રહી છે. અમને યુધ્ધે દોરવો-યુધ્ધે! કેસરીઆ રંગો, મહારાજ કેસરીઆ! જે પરમેશ્વરની

* બળવંતરાવના મરણથી લાહને ધાણું લાગ્યું, અને પોતાના મિત્રના શબ સાથે તે ધાવણીમાં આવ્યો.—ચાંટ ૬૬.

† તેના રક્ષણીયનો મોટો ભાગ, બુખમરાથી નક્કરો ને સાહસિક થયો હતો. તેઓ, પોતાને અને કુટુંબ માટે બોરાક શોધવા માટે રાત્રિના ધાવણીમાંથી નિકળ્યા, પણ તેઓ ત્યારે પકડાઈ ગયા ત્યારે કેસાઈની માફક અફગાનોએ તેમને કાપી નાંખ્યા.—ચાંટ ૬૬.

ઈચ્છા હશે તેમ થશે-હાર કે જીત-તેમની ઇચ્છા મુજબ મળશે, પણ અમે આમ નહિ મરીશું!”

પોતાના આસન ઉપરથી ઉઠીને તંબૂના દરવાજા પાસે જતાં જતાં ભાઉ બોલ્યો, “બાજી રમાઈ ચૂકી છે!” અને નસુસને કહ્યું-“જાઓ, મહાદાજી સિંધિયાને બોલાવી લાવો!”

પ્રકરણ ૨૪ મું.

મરણિયો ભાઉ.

મહાદાજી, મહીપતરાવના તંબૂમાં પોતાની પ્રિય લાલન સાથે વિલાસ રમતો હતો. ત્યાં આવીને તેના માણસે જણાવ્યું કે, મહાન ભાઈનો ‘નસુસ’ આપને તેડવાને આવ્યો છે. તત્કાલેજ મહાદાજી પોતાના તંબૂમાં ગયો, વસ્ત્ર બદલ્યાં, અને ઘોડેસ્વાર થઈને, પરશુરામાવતારની સાનિધ્યમાં જઈને ઉભો રહ્યો.

તે ધારતો હતો કે યુદ્ધના સલાહકારક મંડળને આમંત્ર્ય હશે, પરંતુ તેને બદલે તેની અન્યથા વચ્ચે, પોતાને એકલાનેજ ભાડેના ખાસગૃહમાં ઉભેલો જોયો, અને તેમાં તે પેઠો. આજે તેણે, શાંતમૂર્તિ, ભભકાર અને પ્રથમ જોનારને ગર્વિષ્ઠ અને ઉદ્વેગ જણાતા ભાડેના દર્શન ન થયા પણ તેને સ્થાને ઉઘાડે માથે, ચોળાયલા અને વેરણખેરણ થયેલા વસ્ત્રો સહિત, ખાડામાં પડી ગયેલી પણ જતનમાં આવી ગયેલી ચારે તરફ ફરી રહેલી આંખોવાળા, અસ્વસ્થચિત્તના, ભાડેને, રૂપાંના પાયાવાળા સુવાના સાધારણ ખાટલા ઉપર બેઠેલો જોયો-તેની આજની આ ફેરવાયેલી સ્થિતિથી ચોંકેલી તેની પત્નિ પારવતી બાઈ, તેની બહેનો, તેના છોકરાઓ અને છોકરીઓ, તેની આસપાસ ગુંથળું વળીને ઉભેલાં હતાં, ન્યારે તે જ હોદાસી-નતા અને ચિંતાની છાંયો, તેના ઘરમાંની દાસીઓના મુખ ઉપર દેખાતી હતી અને તેઓ પણ બધી એકઠી થઈને દૂર ખૂણામાં ઉભેલી હતી.

મહાદાજી, તંબૂમાં પેસતાં જ, આ સઘળું જોઈને, તેનું કારણ કળી ગયો. આશા, પોતાની શક્તિપર દૃઢ શ્રદ્ધા અને તત્ત્વજ્ઞ-સંતોષ, તથા હડીલાઈની ઉદ્વેગપર આવી પહોંચતી ભાડેની સ્વેચ્છાનુસાર વર્તવાની દૃઢતા-એણે જ અચાર સુધી સૈન્યને પણ તેવી જ રીતના દૃઢ કરાવવાનું રાખ્યું હતું-પણ તેની આ અવસ્થા થતાં જ, તે બાહ્ય દૃઢતા, વંટોળીઆની સાથે આવેલા ગ્રીષ્મના વાદળની માફકજ, અદર્શ થઈ ગઈ. તે પોતાના વિચારો અને રચનાઓ ઉપરની શ્રદ્ધાની, હવે દૂર થઈ જવાથી, તેના મનપર નિરાશાનું સામ્રાજ્ય ઉપરિપદ ભોગવતું હતું; અને તેવી અવસ્થામાં હવે તેણે બહારના ટોળાની માંગણી સ્વીકારીને યુદ્ધ કરવાનો કરાવ કીધો હતો. અન્યથા માંથી ભયંકર અવસ્થાઓનું ભાન કરાવનારી લડાઈઓમાં ઉજરનાર, શૌર્ય અને વીરતાથી પૂર્ણ, મહાદાજીના શરીરમાં કોઈક વીળલીક આંચકો લાગ્યો હોય તેમ એકાએક કંપારી છૂટી, અને નિત્યના શાંત, ગંભીર, અને સ્થિર મનવાળા ભાડેની એકાએક આવી અર્ધધેલા જેવી સ્થિતિ, તેના અસ્વસ્થ અસ્થીરપણે ચારે તરફ દોડાદોડી કરી રહેલા નેત્રો-જેતાંજ, તેના હૃદયમાં પણ સખત ફટકો લાગ્યો! તેને હવે સ્પષ્ટ લાગ્યું કે હિંદની પાદશાહતને માટે જે મહાભારત પ્રયત્નો ચલાવવામાં આવ્યા હતા તથા જેના પરિણામમાં આ આજનું યુદ્ધ-લીલાળું યુદ્ધ-ઉદ્ભવ્યું હતું-

તે મહાશાહત સ્થાપન કરવાની બાજમાંના છેલ્લા અને નહિ દેશી સમય તેવો છેવટનો દાય, કાલ સવારમાં સમવામાં આવશે-એ બચકર પરિણામ અપ્રકાશવાન આવે સુધી દૃઢ મનથી ભાડેએ બીન પ્રયત્ન પ્રીતિ હતા, તે અંતની ધરી હવે આવી પહોંચી છે! સામાન્ય સીમાઓએ પાત્ર જે આસા-એ બચ સમયા હતા તે બચ-મહાદાજ જેવા નિપુણ સરદારના મનમાં આવે સુધી આવ્યા ગયોતો એ કહેવું અનુચિત છે. ખરે, તોપણ આટલું કહેવું તો અસ્થાને નહિજ ગણાય કે જે સમયની હદયમાં ચિંતા હતી તે ક્યારની-ખારીકીના સમય આવશે નહીંથી આવી પહોંચશે એમ તો તેજે ધાર્યું નહોતું; અને મહાન ભાડે-ધૈર્યવાન ભાડે-ગર્વિષ્ઠ ગણાતો ભાડે-જેના એક શબ્દ ઉપર આખા સૈન્યનો-દે ભારતવર્ષની હિંદુ પાદશાહતનો-આર્યપુત્રોની લગ્નનો-દેશના ભાવિનો-આધાર કાચા સૂતરના તાંતણે બાંધેલી તરવારની માફક લટકી રહ્યો હતો તે, સદાચિન્તી પણ હવે નિરાશીથી ઘેરાયલા ભાડેની યુગસુદ્ધા બેતાં ન, તેને પોતાની અને સૈન્યની સ્થિતિનું ખરુંભાન થઈ આવ્યું. હવે ન તેને પૂરવામાં આવનાર બચકર પ્રશ્નનું ખરું સ્વરૂપ સમ-જન્યું. હા, જ્ય કે મૃત્યુ! આવે કાલના કહેવાતા યુદ્ધોમાં વપરાય છે તેમ, રૂપક કે ઉપ-માવાચક આ શબ્દો નહોતા, પરંતુ આમાં જનારાઓને માટે તો તે-શબ્દશઃ અર્થ-વાળા હતા. આધુનિક સમયના રણસંગ્રામમાં ધસનાર યોદ્ધાઓમાંથી માત્ર કેટલાક જ પંચતવને પોમે છે, બ્યારે ગોટા ભાગ તો માત્ર એક પણ બંદુકની ગોળાને અડક્યા વગર-વિજેતા સ્વરૂપે કે પરાજિતારૂપે કે પાછા ફરનારને વેશે, પાછું રંગભૂમિપર દર્શન દે છે અને બીજા યુદ્ધ માટે તૈયાર થાય છે! પરંતુ આ વખતે તો વાત બદલી ન હતી. આજે તો શત્રુ-બળવાન શત્રુ-આજે સર્વશક્તિમાન નહોતો-વિજેતા રૂપે દૃશ્યમાન થતો શત્રુ-મરાઠાઓની પોતાની-અને પોતાની માતૃભૂમિની વચમાં 'રાહ' રોજીને પડેલા હતા. તેઓની પ્રિય બાર્યાઓ-પ્રિયતમ બાળકો-સર્વ સમૃદ્ધિ-આ સંસારમાંની તેમની દરેક વસ્તુ-આ વખતે અહિયા ન હતી અને તે તેમને શત્રુના-કંઠે શત્રુના-પંજમાં પડેલા હમણાં દેખાયાં. જે યોદ્ધાઓ કદાચ લડતા લડતા પોતાને અર્થે શત્રુદળમાંથી માર્ગ કરી લે, તોપણ આ નિરાધાર લલનાઓ-જેઓએ ટાક કે તડકે અનુભવ્યો નહોતો-જેઓએ ઘરની બહાર એકલા કદી પણ પગ મૂક્યો નહોતો-જેઓએ સ્વપ્નમાં પણ દુઃખને કે વિપત્તિને જ્યાં નહોતાં-જેમનો સંધળો આધાર તેમના રક્ષક વીરપતિઓ ઉપર ન હતો-તેઓ તેમના પ્રિય બાળકો અને બાળકીઓ, ભાઈઓ અને બહેનો, સહિત હવે અત્ર ન ફસાંયેલા તેને દેખાયા! તેમનું જીવન-જીવનથી પણ વધારે પ્રિય તેમની લગ્ન-અધ્યાન જેવા શરણ, પણ કૂર અને દયા કે વિચારહીન-અર્ધપશુઓના હાથમાં જવાની! આ વિચારે તેનું મસ્તક કંપાવ્યું. પણ આટલા વિચારથી કંઈ તે અટક્યો નહિ. તેને સ્પષ્ટપણે પ્રતીત થવું હતું, કે જે તેઓ આ ભારત યુદ્ધમાં પરાજિત થયા તો, હિંદુસ્થાનની પાદશાહત માટે-સ્વદેશના કે સ્વધર્મના રક્ષણને માટે-અધ્યાનો સાથે બાથ લીડવા માટે, બીજું આહું સૈન્ય, મરાઠાઓ કદી પણ એકત્ર કરી શકશે નહિ ન! આ પરાજય કંઈ એક યુદ્ધમાંના કે એક લડાઈમાંના પરાજય નહોતો, પણ આ તેમના સર્વનો અંતકાળ હતો અને મરાઠા પ્રબળી વૃદ્ધિનો-સ્વતંત્રતાનો નિત્યનો નાશ હતો. મૃત્યુ કે વિન્ય! તેમનો, તેમની સર્વ પ્રિય વસ્તુઓનો, તેમના હૃદયમાં પોષેલા મહાન વિચારોનો, તેમના દેશનો, ધર્મનો અને સ્વતંત્રતાનો નાશ-કે હરદારથી તે

એતુબંધ રામેશ્વર સુધીની-સિંધથી તે સીલહત સુધીની-હિંદુ પાદશાહતનો અંત, તેને આમાં પ્રત્યક્ષ જણાયાં અને આવતી કાલે સૂર્યનારાયણ પોતાનો પ્રવાસ પૂર્ણ કરીને પશ્ચિમ સમુદ્રમાં પોતાનો શ્રમ ઉતારવાને સ્નાન કરવાને તથા આરામ લેવાને જશે તે પહેલાં તો, આ બેમાંથી એક વાતનો નિર્ણય થઈ જશે એ તેને સ્પષ્ટ ભાસ્યું. આ બંધા વિચારો તેના મસ્તકમાંથી વિજળીને વેગે-વાયુને વેગે પસાર થઈ ગયા.

મહાદાજીએ તંબૂમાં આવીને ભાડીને નમન કરીયું.

“આમ આવ, મહાદાજી! અને મારી પાસે બેસ!” જલદીથી અને ક્રુરતે અવાજે, તેના નમનના ઉત્તરમાં ભાડીએ કહ્યું, “આ વખત કાંઈ દરબારના રીતિ-રીવાજો પાળવાનો કે બીજા મૂર્ખતા ભરેલા ઢોંગો કરવાનો નથી. મહારી પાસે બેસ અને શુદ્ધાંતઃકરણથી એક મિત્ર મિત્રની સાથે વાત કરે તેમ વાત કર.”

“જેવી મહારાજની આજ્ઞા!” સિંધિયાએ ઉત્તર આપ્યો, અને ખાટલાના પગ તરફ, પથારીના છેડા આગળ, માનપૂર્વક બેસીને, સદાશિવરાવ કહે તે સાંભળવાને, આતુરતાથી તેના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો.

થોડીકવાર સુધી ચૂપકીદી પથરાઈ રહી. આ વખતમાં પોતાની હંમેશની નીતિ અવશયે ફેરવવી પડતી હોવાથી, તેના વિચારો છિન્નભિન્ન થઈ ગયા હોય ને તેને બરાબર ગોઠવવાનો તે પોતાના મનમાં પ્રયત્ન કરતો હોય એમ તેની મુદ્રા ઉપરથી લાગ્યું.

છેવટે તે એકાએક બોલી ઉઠ્યો—

“મહાદાજી મને ખરેખર કહેજે—જો મને ખરેખર નહિ કહેતો તને ગોઠવ્યા-અણહવાણું પાંપ છે! હું ખુશામત માંગતો નથી, મહારી પોતાની સમયસૂચકતા કે સૂક્ષ્મદર્શિપણા વિષે હું કોઈ પણ જાતના પ્રશંસા સૂચક શબ્દો સાંભળવા માંગતો નથી. મહાદાજી! મહારું હઠાપણ જતું રહ્યું છે, મહારી બુદ્ધિ ઉડી ગઈ છે—હવે મને મહારાં પોતાના વિચારો ઉપર કે મહારી શક્તિ ઉપર વિશ્વાસ રહ્યો નથી, અને મને કોઈ સત્યવાદી-વિશ્વાસુની સલાહની જરૂર છે. વિશ્વાસરાવ બાળક છે; શમશેર બહાદૂર બંદોષ છે; ઈબ્રાહીમખાન એક સિપાઈ છે અને તોપો ફેડવા કે બંદુકો ઉરાડવા સિવાય રાજ્યનીતિમાં કાંઈ પણ સમજતો નથી—ગણપતરાવ ગયો છે અને જો હોત તોપણ તેની બુદ્ધિ કરતાં બાહુ વધારે પ્રબળ હતા—દામાજી માત્ર સ્વાર્થપરાયણવૃત્તિનો અને પેટભરો છે; પવાર મહારા કરતા વધારે નિરાશ અને ચિન્તાગ્રસ્ત થઈ ગયો છે; બીજા આહણો નિર્બળ મનના-કાયરો છે; મહારાવરાવ?”—આ નામ લેતાંજ તેના મુખ ઉપર ગ્વાનિ પથરાઈ ગઈ—“વિશ્વાસનીય નથી; અને તેથી જ મહે તને બોલાવ્યો છે. તને સુનકદૌલાના વચનો ઉપર વિશ્વાસ આવે છે કે તે માત્ર મને ઉડાવતો જ રહ્યો છે? તે આપણો ખરો મિત્ર છે કે નહિ?”

આવી રીતે નિખાલસપણે પૂછવામાં આવતાં જ, મહાદાજી વિચારમાં પડી ગયો; થોડીવાર વિચાર કરીને તે બોલ્યો—“મને લાગે છે કે સુનકદૌલા આપણા

* પ્રાચીનકાળમાં બંકનો અર્થ શૂરો ને યુરોપના ‘નાઇટ’ જેવો થતો; અત્ર તો ‘બંક’નો અર્થ, ઉદ્ધત, અપળ એવા ભાવમાં છે.

પ્રતિ નિવશાન પદાને છે-ને અપમાનો કરતાં આપણને વધારે મહાય છે અને તે પોતાને બધામાં નાંખ્યા વિના બદલ આપી સમજાવે તો આપણને રાજ છે-અહમદ શાહ તથા સુલતાનો માટે તેના મનમાં નિશ્ચય છે, અને “વહરાત”નું પદ આપણને આપેલી આપની પ્રતિજ્ઞા, તેને લક્ષ્યાવવાને પડતી છે, પરંતુ હાલના સમયમાં તે આપણે માટે કંઈક પણ કરી શકશે એમ હું માની શકતા નથી.”

“શા માટે ?”

“સાંપ્રતમાં જેની આપણી સ્થિતિ છે તેવા અવસ્થા, અને દિલ્લીમાં આપે ઉચ્ચારેલા વચ્ચે અને કીધેલાં કામોને લીધે, તે હાલમાં શુદ્ધ મુસલમાનોનો પક્ષ કાઢીને, આપણી તરફ આવવાની દિગ્મન કરે એ અશક્યવિત છે. તે તે આપણા પક્ષમાં આપે તોપણ જાતે એકલા જ. તેના પોતાના સિપાઈઓમાંના મંદોરો બાગ પણ તેને મૂકી કે ફરારી કે એ વધારે બનવા લાગે છે તે ઉપરાંત—”

આહિ તે બરાક અચકાયો.

“ચલાવ, ચલાવ-બધા માણસ”-અધિરાઈથી ભાડ્યે કહ્યું.

“જે મને રત્ન છે તો આશા છે કે પરચુરામાવતાર રોપે નહિ બરાશે!”

“ચલાવ-ચલાવ-મારી રત્ન છે. મેં તને કહ્યું છે કે, મેં તને ત્રણ કાલ આપ્યા છે! તું કહેશે-તેથી હું રોપે બરાઈશ નહિ!”-બરાક ખીજવાઈને ભાડ્યે કહ્યું.

“ભારે મહારાજ, સર્વ હિંદુસ્થાનમાં ‘અઝાન’* ગંધ ફાવવાનો આપનો વિચાર છે એવું જાહેરમાં જાણાવ્યા પછી, રાતા કિલ્લાને લુટ્યા પછી અને તાજે-તાજેસરું ઉપર વિશ્વાસરાવને ખેસાડ્યા પછી, કોઈ પણ મુસલમાન હવે આપણા પક્ષમાં રહેશે એ આપ કેમ માની શકો છો? સુન્નઈદ્દાલા મતમાંથી આપણને ગમે તેટલો મહોતો હોય, તથા ‘વહરાત’ માટે તેના મનમાં ગમે તેટલી પ્રખળ ઇચ્છા હોય તોપણ, છેલ્લા બનાવો પછી, આપણે હવે તેને માત્ર લાલચમાં ફસાવીને ડગવાનાનું પ્રયત્ન કરીએ છીએ, અને એકવાર અહમદશાહ અને તેના વિલાયતીઓને મારી કાઢીને પૂરેપૂરા યશવંત નિવડીયું તો, આ પ્રતિજ્ઞાઓનો ભંગ કરતાં અને દિલ્લીમાં હિંદુ પાદશાહાત તથા હિંદુ ‘વહરાત’ સ્થાપતાં વિલંબ નહિ કરીએ એમ તે ભય કાં ન રાખતો હોય ?”

અંચળ અને નિપુણ સિધિયાએ આવી રીતે સ્પષ્ટપણે બોલીને સમજાવવાથી, સદાશિવરાવે પોતાની ઉદ્વેગ અને ઉતાવળી રાજ્યનીતિનું વિપરીત પરિણામ જોયું, અને દીર્ઘનિશ્વાસ મૂકતાં છાતીમાં હાથ અડાલ્યો.

“ભારે તેની તરફથી આપણે કંઈ પણ આશા રાખી ન શકીએ !”-ભાડ બોલ્યો.

* મુસલમાનોની પ્રાર્થના: પંજબમાં રણછતસિંહે તે અટકાવી હતી. હિન્દુસ્તાનમાં તે અટકવાનો ભાડનો હુકમ તેની મૂર્ખતા ને નાલાયક ગર્વનું પરિણામ હતું.

† દિલ્લી અને આગ્રાના કિલ્લાઓ ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં “રાતા કિલ્લા”ને નામે પ્રખ્યાત છે, કારણ કે તે તદ્દન લાલ પથ્થરના બાંધેલા છે.

‡ મથુરાસન! અસલ મથુરાસન તો આ વેળાએ દિલ્લીમાં નહોતું, કારણ કે તે ઇ. સ. ૧૭૩૭ માં નાદિરશાહ લઈ ગયો હતો, પણ તેને બદલે એક ખીજુ નહોતું બનાવીને મુક્યું હતું તે.

“વિલાયતીઓની સામે થઇને આપના પક્ષમાં આવે તેટલો વિશ્વાસ તેના મનમાં આપના પ્રતિ નથી—અને જે કદાચ હોય તોપણ તે તેના સીપાઇઓને આપણી તરફથી લડવાને સમજાવી શકે એ તદ્દન અસંભવિત વાત છે!”—મહાદાજીએ કહ્યું.

“પણ તેને આટલી વખતે વારંવાર વચનો આપ્યાં છે તેમ કોઈ પ્રકારની સંધિ કે ગોઠવણ કરવામાં પણ આપણી મદદ નહિ કરી શકે!”—ભાઈએ કહ્યું.

“નહિ!”—મહાદાજીએ ઉત્તર દીધું. “અહમદશાહ પોતાના મનમાં પૂરેપૂરું જાણે છે કે, લાખનૌનો સૂબો અંદરખાનેથી આપનો મિત્ર છે, દુરાનીનો નહિ; અને તેથી તેના કહેવા ઉપર કોઈ પણ લક્ષ્ય આપતો નથી. તે તો માત્ર જેમ લાખનૌનો સૂબો આપને મીઠા મીઠા વચનથી સમજાવી કાઢે છે, તેમ તેને પણ સમજાવી કાઢે છે. જે જાણ માત્ર મોઢાની જ વાતો કરે છે, અને હવાઈ કિલ્લા જ બાંધે છે!”

“અને યુદ્ધને અંતે-ધારો કે આપણો પરાજય થયો ને આપણને આ કિલ્લાનો પાછો આશ્રમ લેવો પડ્યો તો આપણે માટે નહિ તોપણ આ-નિરાધારને માટે પણ તે કોઈ નહિ કરી શકે?”—ઉપલા શખ્દો બોલતાં બોલતાં તેણે પોતાનો હાથ સ્ત્રીઓ અને બાળકો તરફ હલાવ્યો.

“કદાચ, કાંઈક કરી પણ શકે—પણ કેટલું તે તો ઈશ્વર જાણે. મુસલમાનોની તિરસ્કારવૃત્તિ તેને કેટલો ફાવવા દેશે તે તો પ્રભુને માલમ—એમ તો આપણા સઘળાનાં મિત્રો, શત્રુના દળમાં છે. આપનો મિત્ર સૂબો છે, અમારો હાફેઝ રહેમત છે, હોલકરનો નજબૂદાઈ છે. તેઓથી બનશે તે તેઓ આપણા રક્ષણાર્થે કરશે; પણ તે સિવાય તો આપણો આધાર ઈશ્વર અને પુનઃ વિધાતાના ઉપર જ છે.”

ભાઈએ પોતાનું માથું હાથે ઉપર ટેકવું અને પુનઃ દીર્ઘનિશ્વાસ મૂક્યો.

“મહારાજ! આમ તદ્દન નિરાશ કેમ થઈ ગયા?” તેની પ્રિય પત્ની—જે થોડે દૂર ખેડી ખેડી એકાગ્ર ચિત્તે ઉપલી વાતચીત સાંભળી રહી હતી—તે એકદમ તેના પગમાં માથું મૂકતી બોલી—“જે અમો સ્ત્રીઓ આપના કાર્યમાં વિદ્વન્ન કર્તા થતી હોઈએ અને જે અમારા લીધે આપની કીર્તિને કલંક લાગવાનો ભય હોય, તો તો આપ કેસરીઆં કરો તે પૂર્વે, અમારા ‘જોહાર’ (શસ્ત્રથી કાપી નાંખો!) કરી દો! શું રાજપૂતાણી પ્રમાણે બ્રાહ્મણીને મરતા નહિ આવડે?”

“જોહાર!” આ શખ્દે મહાદાજીને પણ ધ્રુજવ્યો—તેના મગજમાં તુરત જ આવ્યું કે જે આ વિચારને અનુસરવામાં આવશે તો તેના તંબૂમાં પણ ઘણીક નિરાધાર સુંદરીઓ છે કે જેમને સ્વહસ્તે મૃત્યુને શરણ કરવી પડશે.

સદાશિવરાવે ફરીથી અતિદીર્ઘનિશ્વાસ મૂક્યો, પણ તુરતજ માંથું ઉંચું કરીને બોલ્યો—“બ્રાહ્મણી! હડી જા! ‘જોહાર’ આ છાવણીમાં થશે નહિ. તે અમારો દક્ષિણીઓનો સ્વભાવ કે ધર્મ નથી! જે અમો હારીને તમારું રક્ષણ કરવાને અસમર્થ નિવડીશું તો તમારું ભાગ્ય તમારું રક્ષણ કરશે?”

ઉચ્ચ ધુનની આર્યબાળા ન્યારે તેનાં હૃદયમાંની વિશુદ્ધ લાગણીઓ-વશવર્તી પોતાનો શુદ્ધ ધર્મ—આત્મસમર્પણદ્વારા પાળવા માંગે છે અને તે ઈચ્છા ન્યારે નિષ્કળ નિવડે છે ત્યારે જે રીતે પોતાના દુઃખિત અન્તઃકરણને શાંત પાડે છે, તે રીતિને આ વખતે આ વીરપત્ની પણ અનુસરી. તેણી ?

તેજની-ત્યાંથી ખરી જાણે, ખાટવાના પાણી પાંચેથી દૂર રાખે, લગભગને હાથપર નથી બેસી.

“મહારાજનમાં એક વાત બાંધે છે-એક છેલ્લો દુષાય અવગણવાની ઈચ્છા તાર છે!”—ભાડએ કહ્યું,—“હું સુનદહીલાને એક પત્ર લખું; પરંતુ તે લખે ત્યારે એના વિશ્વાસપાત્ર મહારી પાસે કોઈ પણ નથી. હું કોઈ એવાને મોકલવા માંગુ છું કે, જે મહારી નામે નહિ, પણ પોતાની તરફથી જ ગાલનો હોય તેમ સ્થાને તુરત નાકાજમાં કાઢી પણ પચસો વરવાને સમજવે અને પ્રવૃત્તિમાં તેના ખર્ચમાં જ ન લાગે; પણ તેની સુખસુદા, તેની આંગણના આગરાસ, તેના ઉપર પાવથી થતી અસર, તેના મનમાંના વિચારો, અને લાવી આપે છે જેના ઉપર હું વિશ્વાસ રાખી શકું. જે ખચાદદાર આરોને હું આજ સુધી આ કાને મોકલતો હતો તેના ઉપર હું આવી વિષમ વેળાએ વિશ્વાસ રાખી શકું તેમ નથી. હું જે બેઠો મોકલું છું તે કાશીરાય* તેને આપવાને બદલે પોતાની પાસે દળાવી મૂકીને મારી બખરા પોતાની પાસે દુષાવી મૂકતો હોય વા તેને હલકું સમજવતો હોય તો કાને બખર છે? હું આજે દૂત ક્યાંથી મેળવું?”

મહાદાજ ઘોડીવાર સુધી વિચારી રહ્યો ને અંતે બોલ્યો—“મહારાજ! મારી બાજુમાં તેવો કોઈ પણ નથી, સિવાય કે હું પોતે જ બઉં!”

“નહિ, તે નહિ જ બનશે!”—ભાડએ ઘોરથી કહ્યું—“એ ધાણું ઉદ્ભૂત અને ભયભરેલું કાર્ય છે. મને તેવા દુષા વેશમાં પણ તમે દુષા રહી રાક્ષા એ અસંભવિત જ છે; અને માલમ પરયા પછી સુનદહીલાના તંબૂમાં હો તોપણ, તે તમને નહિ સુનદહીલાના તિરસ્કારમાંથી બચાવી શકશે નહિ, અને પછી તમારા વિના કાલના સંચાનમાં મહારાજા હાલ થાય?”

મહાદાજ પુનઃ વિચારમાં પર્યો. તેના મનમાં એકાએક નવિન વિચાર આવ્યો, અને તુરત જ તેના પરિણામ ઉપર કોઈ પણ વિચાર કીધા વિના, તથા સદાશિવરાવના આતુર કણો અને નેત્રો તેના સુખ તરફ એકાગ્રપણે દરેકા હતા તેનું પણ ભાન રાખ્યા વિના, તેણે તે વિચારને મહારાજામાંથી બહાર કાઢ્યો—

“કદાચ જો—”

“કોણ? શું? તમે કોનું નામ લીધું?” ભાડના ઉપલા આતુર શબ્દોએ તેની ભૂલ પ્રગટ કીધી, અને તે કાંઈક દિલગીર થયા.

“પરશુરામોવતાર! કોઈ જ નથી! એ તો હું માત્ર વિચાર કરતા કરતા જ બખડતો હતો.”

“નહિ! નહિ! મહાદાજ! એમ મને ઉગાડવાના પ્રયત્નો ન કર. કોઈ વિશ્વાસપાત્ર માણસની તને સમૃતિ થઈ આવી છે, પણ તું તેને આવા ભયમાં મોકલવા ઈચ્છતો નથી.”

“મહારાજ! તે વિચાર નિરર્થક છે. તે વાત કરવા જેવી જ નથી.”

* સુનદહીલાનો હિન્દુ ખાનગી સેક્રેટરી; જેની સુબાખર ઘણી સત્તા હતી. તે દક્ષિણી હતો ને પાણીપતના સુદ્ધ પછી તેની બખર લખી છે, જે સત્તાવાર

“પણ શા માટે? એવો તે કોણ છે? મને તેનું નામ ત્હારે કહેવું જ નોંધશે.”

“મહારાજ! તેમાં કંઈ પણ દમ નથી; તે નિરર્થક છે.”

“જો તું-મને ખરું નહિ કહે તો તને ત્હારા વહાલાં આળસોના અને ત્હારા સ્વર્ગવાસી પિતાના સોગન છે-મને ઠગશે તો કળિયુગનું પાપ-સહસ્ર બ્રહ્મહત્યાનું પાપ-ત્હારે માથે ખેસશે!”

પોતાની ખેવકુદ્રાધને માટે મનમાં પોતાને જ ગાળોના વર્ષાદથી નહવડાવતા નહવડાવતા, મહાદાહએ છેવટે કહ્યું, “મહારાજ! એક સ્ત્રી છે-ગરીબ અને ઉતરતા વર્ગની તથા નીચી જ્ઞાતિની એક મૂર્ખ છોકરી-મહારા પ્રતિ-પ્રીતિથી આકર્ષાઈને, ખાનદેશથી અહીંઆ, મહારી પૂંકે પૂંકે આવી છે. તેણી મહારે માટે જ કહીશ તે કરશે અને કદી પણ ડગશે નહિ. હું વિચાર કરતો હતો કે તેને મોકલી હોય તો કેમ? પણ તેમાંથી શું લાભ થવાનો છે? તેણી ત્યાં આગળ જતાં જ, હબંદ્રી નય એ વધારે સંભવિત છે, ને જો કદાચ હોંશિયારીથી નય તોપણ, એક નાદાન યુવાન સ્ત્રીની હિંમત અને તુલના શક્તિ ઉપર આટલો બધો વિશ્વાસ કેમ મૂકાય?”

“તેણી છેક ખાનદેશથી ત્હારી પાછળ પાછળ આવી છે, કેમ?”-ભાઉએ કહ્યું-“ત્યારે તો તેણીમાં હિંમત અને ખંત ખેચ હોવા નોંધ્યે. તેમજ પ્રવાસને લીધે તેણીને આ દુનિયાનો અનુભવ પણ ઘણો થયો હશે! વાંકું, તેણી જ્ઞાતે કોણ છે?”

“તે એક વેરાગણ છે. મહારાજ પરશુરાજ!”

“એ તો બહુ સાફ-એ વર્ણના લોકો સાધારણ રીતે આલાક તથા દુનિયાદારીમાં કુશળ હોય છે.-વાંકું તેની વય શી છે?”

“આસરે સોળ!”

“ત્યારે ઘણું જ રૂઢું! તેણી પુરૂષના પોશાકમાં પણ સમજ થઈ શકશે. તેણી સૌંદર્યવાન છે શું?”

“આપ ધારી શકો છો મહારાજ, કે તેમ નહિ હોત તો તેણી મારી પાસે હોત?” મહાદાહને કાંઈક સ્મિત સાથે ઉત્તર આપ્યો; અને વેરાગણના રૂપ વિષે બોલતાં તે આવી બેળાએ અને જગ્યાએ પણ પોતાનો સંતોષ છૂપાવી શક્યો નહિ.

“નહિજ!” કાંઈક તેવાજ સ્વરમાં ભાઉ બોલ્યો. હુબતો મનુષ્ય તંબલાને પકડતાં જેમ નવિન આનંદ માણ કરે છે, તેમ આટલી નિરાશામાં પણ કાંઈક તે કરી શકશે એ વિચારથી ભાઉનામાં નવો ઉત્સાહ આવ્યો-“અને એ ઘણું જ સાફ ભાગ્યે છે કે તેણી સ્વરૂપવતી છે; કારણકે કદાચ પકડાશે તોપણ સૌંદર્યવતી ભામિનીને દુઃખ દેવાની કે મારી નાંખવાની કોઈને ઇચ્છા નહિ થાય.”

આ શબ્દોથી મહાદાહનું મન કાંઈ ઉત્સાહી થયું નહિ.

મહાદાહની મુદ્રા હંપરથી સદાશિવરાવે જોયું કે, તે તેની ઉતાવળ તથા મૂર્ખતા માટે પરતાતો હતો, તથા પોતાની પ્રિયતમાને આવા કાર્યમાં પ્રેરવાને તે બહુજ નાખુશ હતો. પરંતુ સુબહદૈવાના મનની ખરી સ્થિતિથી તથા ત્યાંની ધાવણીની હાલતથી પૂરેપૂરા વાકેફ થવા ઉપર તેની હીલચાલનો બધો આધાર હતો, અને પતિ સુખને તથા જીવનનેજ પોતાનું સુખ અને જીવન માનનારી; સદ્ગર્ભાચારિણી, સ્વામિ સેવામાં સ્વાભાવીપણે કરતાં પણ નહિ અંચકાનારી-ધર્મપત્ની કે પ્રિયતમા પોતાના હૃદય મણિના સંતોષમાંજ પોતાનું સુખ સમજનારી, તેના અર્થે પોતાનું

નાંખતી—ત્યાંથી ખસી જઈને, ખાટલાના પાસે પાડેથી દુર જઈ, લગભગ દાંડપર ટેકતી બેતી.

“મહારા મનમાં એક વાત ચાલે છે—એક ઇચ્છા હોય અવનાવવાની જેવા પાય છે!”—ભાડાજી કહ્યું, “હું સુલકદૌલાને એક પત્ર લખું; પરંતુ તે લઈને મોકલું એવો વિચારમાત્ર મહારી પાસે કોઈ ચાલુ નથી. હું કોઈ એવાને મોકલવા માંડું છું કે, જે મહારે નામે નહિ, પણ પોતાની તરફથી જ આજ્ઞા હોય તેમ સૂણાને તુરત તાકાજમાં કાઢી પણ મળતાં જરવાને સમજાવે અને પ્રભુનરમાં તેના સંપત્તિમાત્ર જ ન લાવે; પણ તેની મુખમુદ્રા, તેની આંખોના આનુસાર, તેના ઉપર પત્રથી થતી અસર, તેના મનમાંના વિચાર, અને તાત્કાલી આપે કે, જેના ઉપર હું વિચાર રાખી શકું. જે મહારદાર ચારેને હું આજ સુધી આ કાચે મોકલ્યો હતો તેના ઉપર હું આવી વિષમ વેળાએ વિચાર રાખી શકું તેમ નથી. હું જે બેરો મોકલું છું તે કાશીરાય” તેને આપવાને બદલે પોતાની પાસે દબાવી મૂકીને મારી ખબરો પોતાની પાસે છપાવી મૂકતો હોય વા તેને કલકું સમજાવતો હોય તો કાને ખબર છે? હું આવો દૂત ક્યાંથી મેળવું?”

મહાદાજી યોગીવાર સુધી વિચારી રહ્યો ને અંતે બોલ્યો—“મહારાજ! મારી બાજુમાં તેવો કોઈ પણ નથી, સિવાય કે હું પોતે જ જઈ.”

“નહિ, તે નહિ જ જાનશે!”—ભાડાજી બોલેથી કહ્યું—“એકાદું ઉદ્ધત અને અચબરું કાર્ય છે. ગમે તેવા જૂપા વેશમાં પણ તમે જૂપા રહી શકો એ અસંભવિત જ છે; અને માલમ પરચા પછી સુલકદૌલાના તંખ્યામાં હો તોપણ, તે તમને નજીબદૌલાના તિરસ્કારમાંથી બચાવી શકશે નહિ, અને પછી તમારા વિના કાલના સંક્રામમાં મહારા શા હાલ થાય?”

મહાદાજી પુનઃ વિચારમાં પરચો. તેના મનમાં એકાએક નવિન વિચાર આવ્યો, અને તુરત જ તેના પરિણામ ઉપર કોઈ પણ વિચાર કીધા વિના, તથા સદાશિવરાવના આતુર કણો અને નેત્રો તેના મુખ તરફ એકાગ્રણે દરેકા હતા તેવું પણ ભાન રાખ્યો વિના; તેણે તે વિચારને મહારામાંથી બહાર કાઢ્યો—

“કદાચ જો—”

“કોણ? શું? તમે કોતું નામે લીધું?” ભાડાજી કપલા આતુર રાજ્યોએ તેની બૂલી પ્રગટે કીધી, અને તે કોઈક દિલગીર થયા.

“પરશુરામાવતાર! કોઈ જ નથી! એ તો હું માત્ર વિચાર કરતા કરતા જ બખરતો હતો.”

“નહિ! નહિ! મહાદાજી! એમ મને કસાડવાના પ્રયત્નો ન કર. કોઈ વિચાર સપાત્ર માણસની તને સ્મૃતિ થઈ આવી છે, પણ હું તેને આવા ભયમાં મોકલવા ઈચ્છતો નથી.”

“મહારાજ! તે વિચાર નિરર્થક છે. તે વાત કરવા જેવી જ નથી.”

* સુલકદૌલાનો હિન્દુ ખાનગી સેક્રેટરી; જેની સુબાપર થાણી સત્તા હતી. તે દક્ષિણી હતો ને પાણીપતના સુદ્ધ પછી તેની ખબર લખી છે, જે સત્તાવાર

“પણ શા માટે? એવો તે કોણ છે? મને તેનું નામ લહારે કહેવું જ નેહશે.”

“મહારાજ! તેમાં કંઈ પણ દમ નથી; તે નિરર્થક છે.”

“જે તું મને ખરું નહિ કહે તો તને તારા વહાલા બાળકોના અને તારા સ્વર્ગવાસી પિતાના સોગન છે—મને કગશે તો કળિયુગનું પાપ—સહસ્ર બ્રહ્મહત્યાનું પાપ—લહારે માથે ખેસશે!”

પોતાની બેવકુફાઈને માટે મનમાં પોતાને જ ગાળોના વર્ષાદથી નહવડાવતા નહવડાવતા, મહાદાજીએ છેવટે કહ્યું,—“મહારાજ! એક સ્ત્રી છે—ગરીબ અને ઉતરતા વર્ગની તથા નીચી જ્ઞાતિની એક મૂર્ખ છોકરી મહારા પ્રતિ પ્રીતિથી આકર્ષાઈને, ખાનદેશથી અહીંઆ, મહારી પૂંકે પૂંકે આવી છે. તેણી મહારે માટે જે કહીશ તે કરશે અને કદી પણ ડગશે નહિ. હું વિચાર કરતો હતો કે તેને મોકલી હોય તો કેમ? પણ તેમાંથી શું લાભ થવાનો છે? તેણી ત્યાં આગળ જતાં જ, હબકી જાય એ વધારે કંભવિત છે, ને જે કદાચ હોંશિયારીથી જાય તોપણ, એક નાદાન યુવાન સ્ત્રીની હિંમત અને તુલના શક્તિ ઉપર આટલો બધો વિશ્વાસ કેમ મૂકાય?”

“તેણી છેક ખાનદેશથી તહારી પાછળ પાછળ આવી છે, કેમ?”—ભાઉએ કહ્યું—“ત્યારે તો તેણીમાં હિંમત અને ખંત બેય હોવા નેહએ. તેમજ પ્રવાસને લીધે તેણીને આ દુનિયાનો અનુભવ પણ ઘણો થયો હશે! વાંકે, તેણી જ્ઞાતે કોણ છે?”

“તે એક વેરાગણ છે. મહારાજ પરશુરાજ!”

“એ તો બહુ સાકે—એ વર્ગના લોકો સાધારણ રીતે ચાલાક તથા દુનિયાદારીમાં કુશળ હોય છે. વાંકે તેની વય શી છે?”

“આસરે સોળ!”

“ત્યારે ઘણું જ રૂઝું! તેણી પુરૂષના પોશાકમાં પણ સમજ થઈ શકશે. તેણી સૌંદર્યવાન છે શું?”

“આપ ધારી શકો છો મહારાજ, કે તેમ નહિ હોત તો તેણી મારી પાસે હોત?” મહાદાજીને કાંઈક સ્મિત સાથે ઉત્તર આપ્યો; અને વેરાગણના રૂપ વિષે બોલતાં તે આવી વેળાએ અને જગ્યાએ પણ પોતાનો સંતોષ દર્શાવી શક્યો નહિ.

“નહિજ!” કાંઈક તેવાજ સ્વરમાં ભાઉ બોલ્યો. હુબતો મનુષ્ય તંબલાને પકડતાં જેમ નવિન આનંદ માસ કરે છે, તેમ આટલી નિરાશામાં પણ કાંઈક તે કરી શકશે એ વિચારથી ભાઉનામાં નવો ઉત્સાહ આવ્યો—“અને એ ઘણું જ તાકે ભાગ્યે છે કે તેણી સ્વરૂપવતી છે; કારણકે કદાચ પકડાશે તોપણ સૌંદર્યવતી ભામિનીને દુઃખ દેવાની કે મારી નાંખવાની કોઈને ઇચ્છા નહિ થાય.”

આ શબ્દોથી મહાદાજીનું મન કાંઈ ઉત્સાહી થયું નહિ.

મહાદાજીની મુદ્રા ઉપરથી સદાશિવરાવે જોયું કે, તે તેની ઉતાવળ તથા મૂર્ખતા માટે પરતાતો હતો, તથા પોતાની પ્રિયતમાને આવા કાર્યમાં પ્રેરવાને તે બહુજ નાખુશ હતો. પરંતુ સુનહૈલાના મનની ખરી સ્થિતિથી તથા ત્યાંની છાવણીની હાલતથી પૂરેપૂરા વાકેફ થવા ઉપર તેની હીલચાલનો બધો આધાર હતો, અને પતિ સુખને તથા જીવનનેજ પોતાનું સુખ અને જીવન માનનારી; સદ્ગર્ભાચારિણી, સ્વામિ સેવામાં સ્વાત્માર્પણ કરતાં પણ નહિ અચંકાનારી—ધર્મપત્ની કે પ્રિયતમા પોતાના હૃદય મણિના સંતોષમાંજ પોતાનું સુખ સમજનારી, તેના અર્થે પોતાનું

સર્વેસવ ઇવન-અર્થણ કરતા મારે આતુર, મેંમાલ ઉપવત્તી રિવાયે, પીઠું કાઢી પાનુ આ દુઆઓસાથી બરજી કાવળીઓમાં આ કાર્યને ચોખ્ખું દિશ્યે પડતું નહિતું સિંધિયાના મોઢાવા ઉપરથી દસાવન આ કામને ચોખ્ખું તેને જાણાઈ અને ત્યાંની બરજીની બજાર ઉપર તેના સર્વ આધાર લટકેલા હોવાથી, તેણે સિંધિયાના કાલ આ જાણતમાં દેખાણ ન પાડ્યું.

“મહાદાઈ, તારે તેને મોકલવીજ પડશે! આપણી કાવળીઓનાં સર્વ વિચાર મનુષ્યોને, તેવા આર લોકો ઓળખી શકે તેમ છે, અને આવા ભયંકર મામલામાં શામાન્યજનોનાર વિચાર શબ્દો ઉચિતે નથી. તારા ઝેરો એક શરો અને શત્રુ ધીર મરાઠા બચ્ચો-પોતાનું સર્વેસવ અર્થણ કરવાને શલ હોવા છતાં પણ પેશ્વાની આડીનાં શરદાગુર્ય-દિલ્હીની પાદશાહતની પ્રતિભે અર્થે-આ આરે તરફ વિરક્તિ વળેલા પ્રિય સ્વજનો-નિરાધાર બાળકો અને સ્ત્રીઓ અર્થે-એક આવી નિરજીવ બાળકોનો ભોગ આપતા રહે છે? શું આ બધાઓ કરતાં તે તને વધારે પ્રિય છે? આ બધાનું રક્ષણ જો તેના એકના ઇવન જોખમે પણ થઈ શકું હોય તો હું તે નહિ કરે?”

છેવટે પણ તેની માંગણી સ્વીકારવી પડશે અને વધારે આનાકાની કરવી અર્થ છે અને તે જોધને, મહાદાઈએ ક્યવાતે મને, પણ સંમતિ આપી.

“તે બધું બરોબર છે મહારાજ!”-કાંઈક શોકમય અવાજે તેણે કહ્યું-“શુદ્ધાંત-કરણથી પોતાને ચઢનારી સ્વરૂપવતી પ્રિયતમા સ્ત્રીને, પછી તે ઉપવત્તી હોય તોયે શું થયું?-મૃત્યુના કે બંધનના મુખમાં મોકલતા, મન માનતું નથી, પરશુરામાવતાર! જો ચઢારી જગ્યાએ આપ હો તો, આપનું મન પણ તેમજ થાત!”

“હું એ બધું સમજી છું, મહાદાઈ!”-ભાઈએ કાંઈક ઉતાવળથી કહ્યું,- “ચઢારી વૃત્તિ તેવીજ થાત તે હું સ્વીકારું છું. પણ હુંએ એમજ કરતે. નિરપાયે આ છેલ્લો રસ્તો આપણે લેવો પડ્યો છે; તો પછી તેમાં એક સ્ત્રીનો ભોગ આપતાં શું રહ્યું?”

“પરંતુ તેણીએ લાખનાં સૂખને મળતું શી રીતે? તેણી આપનો માણસ છે તેવું સૂચવનાર પત્ર અને રસ્તો દેખાડનાર ભોમિયા ક્યાં છે?” બીજે કોઈ પણ રસ્તો નહિ જ હોવાથી, નધારે પખત વિચારમાં નહિ વ્યતીત કરતાં, કામનો આરભ કરવાને હવે મહાદાઈએ હુકમાં પુછ્યું.

“હું તે બધી વ્યવસ્થા કરીશ, તે માટે ચિન્તા ન રાખ. આ પહેલા ચઢારા બીજા આરે ત્યાં જઈને આગ્રા નથી શું? પણ તેણી ખુશીથી આ કામ કરવાને તૈયાર થશે ખરી?”

“ના પાડશે? મહે કહું નથી કે તે ચઢારી ન છે!”-કહ્યું જોતાં સિંધિયાએ કહ્યું.

“બહુ રડું! તેણીને કહેવું કે, ગમે તેમ કરીને પણ તેણીએ પહેલાં પહેલા, જવાબ લઈને અત્ર પાછા ફરવું-કારણ કે તેના પ્રત્યુત્તર ઉપર સઘળો આધાર છે. ભોમિયા વગેરે હું અડધા ક્લાકની અંદર તમારા તંખૂ ઉપર મોકલી દઈશ ને પત્ર હું તમને જ આપું છું. હા ખી! ચઢારું દ્વંતર અને ક્યમદાન લાવ્યું.”

એક આકરડીએ તુરત જ હાડીને ખુલામાં પહેલી લાલ આમરાની જમદારી-

માંથી, એક રૂપાની કલમદાન અને પીલી સાદીનના રૂમાલમાં બાંધેલા કેટલાક કાગલો લાવીને સામે ધર્યાં.

એક સારી કલમ લેઈને, ચળકતા પીળા કાગળ ઉપર લાઉસાહેબે કાંઈક લખ્યું ને તેના ઉપર પોતાની આંગળી ઉપરની મુદ્રાથી મુદ્રિત કરીને, તે પત્ર બંધ કરીયો; તથા લાખવતી તેના ઉપર સીલ લગાડીને, શીરનામું કરીને, તે મહાદાદાના હાથમાં મૂક્યો.

શોકઅસ્ત ચિત્તે મહાદાદા તે લઈને ઉઠ્યો, અને બે હાથો મસ્તકને લગાડી મસ્કાર કરીને ત્યાંથી ચાલતો થયો.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

વેશધારી બ્રાહ્મણ.

પોતાના તંબૂએ જતાં માર્ગમાં મહાદાદાએ એક વૃક્ષ જર્જરીત થયેલા બ્રાહ્મણને, એકલા થયેલાઓ ને આવતાં જતાં પાસે લીખ માંગતો જોયો.

“બ્રાહ્મણને આપે છે તે દેવતાને જ પહોંચે છે!”—તેણે કહ્યું—“શું કોઈ આ વૃક્ષ બ્રાહ્મણને લોનન નહિ કરાવે? એક ભૂખ્યા બ્રાહ્મણને સંતોષનારને સહસ્ર ગોંની રક્ષા કરવા જેટલું મહાન પુણ્ય થાય છે. હું બે દિવસનો ભુખ્યો છું. અરે રામ! અરે રામ! કોઈ મને ખાવાનું નહિ આપે!”

છાવણીમાં પૈસાની તંગી હતી—પણ ખોરાકની તો તેથી પણ વધારે તંગી હતી. અને તેથી તેની બૂમોની કાંઈ પણ અસર થઈ હોય એમ લાગ્યું નહિ. પેટ આગળ ધર્મ કરવાનું કોને સુઝે? શત્રુથી ઘેરાયેલા, અર્ધા ભૂખે મરતાં માણસોના મનમાં, દિવ ઉપરની દયાને રહેવાને જગ્યા જ ન હોતી!

પોતાના વિચારોના વમળમાં ગુંથાયેલા મહાદાદાએ, આ ચાચક તરફ જરાએ ધ્યાન આપ્યું નહિ. પરંતુ જો તેનું મન સ્વસ્થ હોત અને પાસેનો દીવો વધારે પ્રકાશવાન હોત તો, આ બ્રાહ્મણને તે આળખી શકતે. એક પૈસો નાંખીને તે ત્યાંથી ઉતાવળો ઉતાવળો ચાલ્યો ગયો.

“ઓ સ્વાર! લક્ષ્મીજી તારા ઉપર પ્રસન્ન રહો ને તારે ત્યાં લીલાલહેર વિસ્તારે!”—તે બ્રાહ્મણે મેટિથી બૂમ મારી—“પણ મને ધનનું કામ નથી; મને અન્ન જોઈએ છે; અન્ન.”

પરંતુ આ બોલવા ઉપર કાંઈ પણ લક્ષ્ય ન આપતાં, મહાદાદા ત્યાંથી જલદીથી નિકળી ગયો.

પાસે ફરતાં એક સીપાઈને જોતાં જ, તેણે પૂછ્યું—“તે કોણ મહાદાદાના વિશિષ્ટ છે ની?”

“હા, મહારાજ! તે સરકાર પોતે જ છે.” જવાબ મળ્યો.

આસપાસનાઓ પાસે માંગતો માંગતો તે બ્રાહ્મણ ત્યાંથી ધીમે ને ધીમે અગાડી, જ્યાં શ્વેત તંબૂએનો સમૂહ, કનાતની દિવાલોની અંદર જોવામાં આવતો હતો ત્યાં, ગયો; અને કનાત નજીક જતાં, દરવાજા ઉપર બાંધે ભરેલી બુંદુકવાળા અમુચી પહોરેગીરોએ તેને અટકવો.

“આ બનન ! તુમ કીદર ચલે જતે હો, કયા કામ હય”-સીપાઈઓ
જુલ પાડી.

બિલ્કલે વાંકવળીને, એક ચીયરહાસ જેવાને ઉપર કાંઈ હુંડળીઓ જેવાં ચિત્રે
વાળો, એક પત્ર તેના હાથમાં મૂક્યા અને કહ્યું-“હતુરને આ પહોંચાવો, મહદ્દા
રાવ હોદ્દરને અને કહો કે, ગંગાદાસ ગ્રાહણ તમને કંઈ કહેવા ઇચ્છે છે!”-અ
શબ્દો તેના કાનમાં કહ્યા.

તે પહોંચીરે પોતાના ઉપરીને બોલાવ્યો. તેણે એક ક્ષણભર ટીકી ટીકીને અ
વેશધારીના મુખ તરફ જોતાં જ, તેને બોળખ્યો; કેમકે તુરતજ તેને પોતાની પાસે
બેસાડીને ચક્રમ આપી; તથા પત્ર પોતાના માણસ સાથે અંદર મોકલ્યો.

ચોડીકવારમાંજ, ગંગાદાસને હોદ્દરની હતુરમાં લઈ જવાનો હુકમ આવ્યો.

તે વાડાની અંદરના એક ખૂણામાં આવેલા નહાના તંબૂમાં-જ્યાં તે સદે
જાહેરકામકાજ કરતો હતો ત્યાં-હોદ્દરે તેને બોલાવ્યો. હોદ્દર આવો મહેટો ને
અનેક પ્રકારે સુવિખ્યાત ને પરાક્રમી, વળી વરસનો ખાધેલો હોવા છતાં પણ, બહુજ
સાદી રીતે રહેતો હતો અને એક સામાન્ય મરાઠા નાયકના તંબૂમાંથી નિકળે
તેવાજ સામાન તેની પાસે જોવામાં આવતો હતો. એક સાદા લાકડાના ખાટલા
ઉપર બેસીને તે સાદો જસતનો હુકો પી રહ્યો હતો; તેની સામે એક પીતળની
દીવી બળતી હતી, અને એક પાણીની સાદી ગોળી, બે સાદીઓ, રાતા ચામડાંનું-
ઓસીકું, તથા બે પીતળના ખ્યાલા, એક લોખંડની સઘડી-હુકોનો અંગાર ભરવા,
તથા છેલ્લે, પણ એછા અગત્યના નહિ તેવા મહુડાના દાડના ત્રણ ચાર કીલા
કાચના ધરાની શીશાઓ-તેની જતવાળાઓ તે કાળમાં પીતા હતા ને તે પોતે પણ
પીતો હતો-ત્યાં આગળ પડેલા હતા. એ ઉપરાંત આજુ ઉપર એકાદ બે મેલા
કાંચના ને લાલ ચામડાના પુકાંવાળા દેશી ચોપડાઓ ઉઘાડા પડેલા હતા-જે
ઉપરથી સમજવું હતું કે ગંગાદાસના આવવા પહેલાં, તે પોતાના કારકૂનનો હિસાબ
તપાસતો હતો-જેઓને નવા આવનારના આવતા સાથે વિદાય કરી દીધા હતા.

હોદ્દરના જોવાજ વૃદ્ધ, બીહામણા દેખાવનો, અવાજમાં, રૂપમાં અને રંગમાં
કાંઈક વધારે ગામડીયા જેવો જણાતો એક મરાઠો, પાંચ સાત વાર દૂર ઉભો
રહી, આસપાસ ચોક્કી કરતો હતો.

ગંગાદાસ અંદર આવ્યો ત્યારે મહદ્દારાવ ખાટલા ઉપર પલાંડી ભારીને,
એક રાતી રતજ ઓઢીને, સોપારી આવતો ને સૂડીથી ભાંગતો બેઠો હતો; અને
તેની પાસેજ એક બે સોપારી, ઢાળ, ખંજર, અને પીસ્તોલ-તે મરાઠાનો હાથ
અહોંચે તેટલેજ દૃઢ, ખાટલાના ખીન્ન છેડા તરફ મૂકેલાં હતાં.

ગ્રાહણે નીચા વળીને નમન કર્યું. શું તે ખરેખરે ગ્રાહણ હતા? આજના
જેવો તે વેળાએ સમય નહોતો અને તે કાળમાં ગમે તેવો મહાન રાજા કે સરદાર
કે યોદ્ધો, ગ્રાહણને જોતાંજ, એ વૃદ્ધ રૂપીના બાળકને તુરત જ હઠીને સામે લેવા
જતો અને નમસ્કાર કરતો-પરંતુ તેમ કરવાને બદલે (આજ કાળ જોવામાં આવે
છે તેવીજ રીતે) મહદ્દારાવે તેને બેઠે બેઠેજ અંદર આવવા દીધો તથા નમન પણ
તેણે મહદ્દારાવને કીધું.

તેના નમનના પ્રત્યુત્તરમાં હોલ્કરે માત્ર માથું હલાવ્યું.

“કેમ, ખીરખલ ! ખેડો, ખેડો ! મારા મિત્ર તરફથી શું ખબર લાવ્યો છે ?”-તેણે પૂર્વની ઓળખાણ હોય તે રીતે પૂછ્યું. ખીરખલ ! હા, હવે કુલદેવતાઓના આદેશથી, આપણી નાનીકાની પછવાડે જઈને તેને ફસાવનાર, અને પૈસાથી વેચાઈને જસુસી કામ માટે, મુસલમાન સરદાર નજબૂદ્દૌલાની ચાકરીમાં રહેલો દુષ્ટ ખીરખલ !

તેણે પાછી સલામ કીધી અને તેની રૂની ગરમ ડગલીના ખીસામાંથી કાઢીને એક પત્ર હોલ્કરને આપ્યો.

“મહાન સરદાર, સમર વિજયી, રાજ્યના સ્થંભરૂપ, નજબખાન, નજબૂદ્દૌલાનો આ પત્ર છે !”-તેણે કહ્યું.

અધિરાઈથી હોલ્કરે તે ખુંટવી લીધી અને ઉઘાડ્યા, કે જોયા કે વાંચ્યા વિનાં જ, પાસે બળતી સઘડી પડેલી હતી તેમાં તેને ફેંકી દીધી અને તેની રાતી નવાળાઓ સાંત થઈ ગઈ ત્યાં સુધી, તેની સામે તે જોઈ જ રહ્યો-કાગળ રાખ થઈ ગયો.

“મહારે તેનું કાંઈ કામ નથી !”-ધરડા સરદારે ગુસ્સાથી કહ્યું, “આટલી આટલી વાર સમજાવ્યા છતાં પણ, કાગળ લખનારો ખરો જ મૂર્ખો છે ! હું કાળા અક્ષરને ફટી માંડું છું અને જો એનો સાર જાણવો હોય તો મહારે કારકૂનને તે દેખાડવો જોઈએ-ને આવા વખતમાં ફસાવાનો આ માર્ગ તો ખુબ જ સારો ! મહારા અને નજબૂદ્દૌલા જેવા લખી વાંચી નહિ જાણનારા વૃક્ષ ચોક્કાઓને, વળી કાગળના શા કામ બળ્યા છે ? તે મહારે મન જાણે છે ને હું તેનું મન જાણું છું ; તો પછી વળી વધારે પંચાત શું કરવા જોઈએ ? તેણે શું કહ્યું છે તે જ જોલની !”

હોલ્કરને પત્ર બાળતો જોઈને ખીરખલે રિમત કીધું.

“જે તમે ક્યું તે જ તેણે કહ્યું હતું. તોપણ માત્ર રૂઢીને ખાતર પત્ર મોકલવો જોઈએ માટે તેણે તે મોકલ્યો હતો.”

“એવી રૂઢી અને માનને આગ લગાડ !”-તે ભરવાડાએ કહ્યું, “જો એ પત્રની ઉકીર્ત મરાઠાઓમાં પ્રસરે તો લશ્કરમાં માંડે જે કાંઈ માન છે તે તંત્ર જ પૂરું થઈ જાય અને મહારે માથું જાય તે આજમાં ! પણ હું પત્રને બાળી નાંખીશ એ તે જાણતો હોવાથી, તને પૂરેપૂરી વાત તેણે મહોરથી કહેવી જોઈએ. તો હવે જોલ કે તેણે શું કહ્યું છે ?”

“તેણે કહ્યું છે, સરકાર !”-ખીરખલે કહ્યું-“તેણે આપની જુની મિત્રાચારીની યાદ દેવાડવાને કહ્યું છે, અને પૂછ્યું છે કે તમે આપણા જુના કરારો અને પ્રતિજ્ઞાઓને વળગી રહ્યા છો કે ફરી ગયા છો ? તે ધારે છે કે તમારા ઉપર તે એક ભાઈના જેટલો વિશ્વાસ રાખશે તો ઠગારો નહિ જ ! હવે વખત નજીક આવતો જાય છે, માટે તેણે યાદ દેવાડવાને (મને) મોકલ્યો છે.”

“હું તે પ્રતિજ્ઞાઓને વળગેલો છું ! દેવાચી આણ ! હા, હું વળગેલો છું. તેને કહે જે કે અમારો મૂર્ખ બ્રાહ્મણ, મહારા તરફ અવિશ્વાસની નજરથી નૃત્યે છે અને મને અવમાનિત કરે છે ; અને પેલો મુસલમાન ગંધેડો, મહારે અપમાન કરતો જાય છે ને પોતાની બહાદુરી બતાવવા દોડે છે ; અને પેલા જે વગર પૂછીના વાંદરા સિંધિયાઓ, મારી સત્તા પચાવીને મહારી હાંસી કરે છે. તે શું પોતાના ભાઈ હોલ્કરને ખરોખર ઓળખતો નથી ? હું ગંગાજીનું જલ લઈને-સમ આઈને

“ભાઈ, તમારો વિચાર પણ રણભૂમિ ઉપર મરવાનો જ છે?” ભાઉએ તત્કાળે પૂછ્યું.

પ્રશ્નનો હેતુ મલહારરાવ.કળી ગયો, પણ ધિરમાર્ક જેવો પ્રખંધ કુશળ ધડા-યલો યોદ્ધો, કાંઈ ભાઉથી અંબઈ જાય તેમ નહોતું. તેણે શાંતપણે, શુદ્ધ મનથી બોલતો હોય તેમજ, જવાબ આપ્યો, “માણસનું ધાર્યું કાંઈ પણ પાર પડતું નથી.”—તેણે કહ્યું—“જો પરમાત્માની ઈચ્છા મને જીવતો રાખવાની હશે, તો જેમ આજ પહેલી વખતે હું રણક્ષેત્રમાંથી સહીસલામત પાછો ફર્યો છું, તેમ તે મને આમાંથી પણ ઉગારશે!”

ભાઉ આજ સુધી પોતાના મનમાં એમ માનતો હતો કે, ગમે તેવા મનુષ્યની મુખમુદ્રા ઉપરથી તે તેના ગુણ વિચારો પામી જશે, તેને જેમ આ દૃઢ મનના વૃદ્ધ યોદ્ધાએ તેમાં નિષ્ફળ કર્યો, તેમજ તેના પ્રશ્નોના ઉત્તરથી પણ તે જાણતો જવાબ મેળવી શક્યો નહિ. હવે વિના પ્રયોજનના વાદવિવાદનો વખત નહોતો. કદાચ આ તેઓની છેલ્લીજ એકાંત ગોષ્ઠી હતી; અને જો કે સદાશિવરાવ પોતાના મનમાં ફાંકો રાખતો હતો કે, ગમે તેવા પ્રસંગમાં પણ તે (સઘળા બ્રાહ્મણો પેઠે) પોતાનું મન શાંત રાખીને, ગમે તેવા માણસના મનમાંથી પણ તેનો ભાવર્થ જાણી લેવાને શક્તિવાન છે—અને આ વેળાએ પૂર્ણ શાંતિથી કામ લેવાનો તેણે દૃઢ કરાવ પણ કીધો હતો; તથાપિ બીજા દક્ષિણી બ્રાહ્મણોનો આ સાધારણ ગુણ—શૂરા અને યુદ્ધિમાન પણ કાંઈક ઉતાવળીયા ભાઉ સાહેબમાં નહોતો. આવા ઉડાવનારા ઉત્તરોથી તેનું માથું તપી ગયું, તથા પોતાના પ્રયત્નોમાં નિષ્ફળ નિવડવાથી, તેના મન ઉપરનો તેનો અંકોશ જતો રહ્યો. તે એકદમ ચીડવાઇને બોલ્યો.

“રાવ સાહેબ મલહારરાવ હોલ્કર ! તમે અધાપિ પૈશ્વાના વિશ્વાસુ નિમક-હલાલ સરદાર છો?”

“એમ કેમ પૂછતું પડ્યું?”

“મહાં મન માનતું નથી ને રાવ સાહેબ ! હું શંકાશીલ છું !”

“શા માટે ! મહે એવું શું કીધું છે ? મારા તરફથી એવું શું નિમકહારામીનું કે દગાબાજીનું કામ થયલું છે ?”

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો અશક્ય હતો. આવી વખતે અને છે તેમજ, ભાઉની અધિરાઈ અને રોષને લીધે, મલહારરાવનો હાથ ઉપર રહ્યો. ભાઉ બોલતો અટકી ગયો, અને પછી જ્યારે બોલ્યો ત્યારે વધારે શાંતપણે તે બોલતો હતો. બીજા હાથ ઉપર હોલ્કરે પોતાનો વખત જોઈ લીધો, પરંતુ તેનાં જેવો વૃદ્ધ અને શૂરો તથા સરળ ગામડીયા સ્વભાવનો યોદ્ધો, અને ઉચ્ચ પંક્તિનો સરદાર, પોતાનો ઉપરી આવું અપમાન થતાં, ભાઉ તરફથી પૈશ્વાના વડા સેનાપતિ તરફ, જે કાંઈ દર્શાવે તેને સ્થળે, તેણે આ વેળાએ માત્ર ભાઉની સ્થિતિ માટે તથા શબ્દો માટે, પોતાની દિલગીરી દર્શાવી તથા જે કારણોને લીધે ભાઉ આજે આવી રીતે વર્તતો હતો તે માટે પણ તેણે પોતાને ચિંતાતુર જણાવ્યો.

“નહિ ! નહિ ! હું દગલબાજીનું કહેતો નથી. પણ મહાં કહેવું એમ છે કે, તમે અમારી સાથે એકમત નથી—તમારું મન દુઃખાયલું છે—તમે મારી ઉપર રોષે ભરાયલા છો !—ઇબ્રાહીમખાન તથા શમશેર ખાદાસ્ત્રથી પણ દૂભાયલા છો—સિંધિયાઓ સાથે

વત્સા હતાં. પરંતુ મહારાવ ! હાલ જેણે આપની પાસે ક્ષમા માંગી છે તે પણ હું
જ-આજરાવ મહારાવનો પૌત્ર-ચિમનાજીરાવનો પુત્ર અને પેશ્વાનો ભત્રિજે-સદ્-
શિવસવ ભાઈ છું. તમોએ અહુણાં કહ્યું છે કે તમો પેશ્વાના નિમકહલાલ સેવક
છો; તમોએ મને પૂછ્યું કે મહારી પાસે આપની દગલબાજનો શું પૂરાવો છે? તમો
જે જોડ્યા તે શુદ્ધ અંતઃકરણું સત્ય છે કે નહિ; તમો જેમ જોલો છો તેમજ વર્તવા
માંગો છો કે નહિ; તમો તમારાથી બની શકતી સઘળી સહાયતા અમને
આપશો કે અમને શત્રુના પંતમાં ફસાવી દેશો, તે હું કહી કે બહુ શક્તો નથી-
એક ઈશ્વરજ તે જાણે છે. પરંતુ રાવસાહેબ ! હું જે જાણું છું તે આપને
કહું છું. મનુષ્યનું મન અંચળ અને અસ્થિર છે,—ક્યારે વખતે તે કેવી
રીતે વર્તશે તે કોઈથી પણ અગાડીથી કહી શકાતું નથી તેથી, કાલે જો
રણક્ષેત્રમાં હું તમારા કૃત્યમાં કોઈ પણ પ્રકારનું કપટ લેઈશ તો, મહારી માણસ
આપની પાસે આવશે ને મારી તરફથી માત્ર આટલું જ કહેશે—મહારાવ
હોદ્દકર ! મહે કહ્યું છે તે કરવાનું યાદ રાખજો ! તે સમયે જેમ તમને
તમારા કુળદેવતા સુઝાડે તેમ વર્તજો. પણ જો મહારા તરફની તમારા દ્વંદ્વમાંની
વિરક્તતા કે શત્રુતાને વશ વર્તિને, તમો આખા મરાઠા સૈન્યનો નાશ કરાવશો—
મરાઠાના રાષ્ટ્રની કીર્તિને ધૂળમાં રગદોળશો—પેશ્વાધના સૂર્યને અસ્તમિત કરશો—તો
કળિયુગનાં સર્વ પાપ તમારે માથે પડજો—તમને સહસ્ર બ્રહ્મહત્યાનું મહા પાપ
લાગજો—તમો એક લક્ષ જન્મ સુધી નરકમાંના કીડારપે જન્મ લેજો—અને પરમાત્મા
તમારા વંશમાં શ્રાદ્ધાંજલિ આપવાને કે હોદ્દકરનું નામ ચલાવવાને કોઈ પણ પુર-
ધને રાખે નહિ ! યાદ રાખજો કે એક બ્રાહ્મણ—મરણોન્મુખ થયેલો—સત્તા જોમમાં
આવેલો—વિશુદ્ધ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલો—બ્રાહ્મણ આ શપ્થો ઉચ્ચારે છે!!”

તે પાપાણુ દ્વંદ્વના વૃદ્ધ સિપાઈ બચ્ચાએ કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ,
તથાપિ જેવા ભાઉના મુખમાંથી ઉપલા શપ્થો નિકળ્યા કે, તેના અંગમાં કંપારી
ફેરી અને તેના મુખ ઉપર વધારે કઠણતા અને દૃઢતાસુચક રેખાઓ ઉપસી આવી.

“બીનું”—ભાઉએ ચાલુ રાખ્યું—“હું જાણે તમારી પાસે એક મરણોન્મુખ
થયેલા—મૃત્યુના મુખમાં પેટેલા મનુષ્ય તરીકે જોઈું છું—જો કાલે યુદ્ધમાં હારીશ તો
હું આર્યાવર્તમાં સૂર્યોદય પુનઃ જેવા રહીશ નહિ. જો તેમ થશે તો મહાં કુટુંબ
મહેઝોના હાથમાં જશે અને તમો નજીબૂદ્દોલાના મિત્ર છો તથા નજીબૂદ્દોલા ઉપર
તુર્કશાહનો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. તમો મહારાં ધરના સ્ત્રી અને બાળકોની સંભાળ
લેશો? આ રક્ષણ આપવાની વિનંતિ એક સરદાર નથી કરતો, પણ મરણને કાંડે
પડેલો એક મનુષ્ય—એક બ્રાહ્મણ કરે છે ! મહારાવ ! તમો મને સાંભળો છો?”

“હું સાંભળું છું, મહારાવ !, અને જો તેવો વખત આવ્યો તો, હું મહારાથી
બનવું કરીશ !”—હોદ્દકરે કહ્યું.

ઉપલા શપ્થો તેના સ્વચ્છ અંતરણમાંથી દૃઢતાથી ભરેલા નિકળતા હતા એમ
સ્પષ્ટ માલમ પડ્યું અને તેથી કરીને ભાઉના દ્વંદ્વમાં વિશ્વાસ* વધ્યો.

* ભાઉની ધૃત્તિ પોતાની પલિ પાર્વતીબાઈને કોઈ પણ પ્રકારે નસાડી
મુકવાની હતી.

“આપણું વચ્ચન પૂરું છે.” તેણે કહ્યું. “તે દ્વાર્ય નું વખતો માત્ર હોય, તો તે હું, પણ તેના સ્ત્રીયો અને બાળકોના પાંદ નથી. આ વાત વાદ-વાર્જનો, અને આપણા ભેવના પિતરના પરમશ્રેષ્ઠ આદી કે તેને સંભારતે. કાલના હુલ્લી કમ કચનાં મરિ એક દવાઓમાં કંચરી મેળશે, ત્યાં તેના આપણે?”

“તેની સરકારની આજ્ઞા!”—હોલર પાતાની પ્રથમની રીતિ મુજબ દેશ હનાર આપેા અને પાડી જવાને મોટી આ આજ્ઞા સમજીને હશે અને લાલની હનુરમાંથી વિદાય થશે.

“સાથ સંવેગ નાંદા જમ છે, પણ ખીલમાં સીધો પેસે છે, (સૂળ વળે સાથે દેરા થલે, પણ ખીલમે સીધા મુરે) અને આસમાનમાં મુકેલું મુકનારના મુખ કેપર ન આપે છે, (આસમાનમાં મુકેલું દિલગમે પડા).” મૂલમનીને અલાવતાં અલાવતાં તુચ્છો ક્ષરારો હોલર મનમાં જરબરો—“લાડ હમણાં તો મીઠું મીઠું બોલે છે, પણ વિલાયતીઓના દરકેદર કાયા પછી તે શું કહેશે? નહિ! નહિ! આવી ભરપરમાં છેતરાઈ એવો હું ધરડો કાઢો નથી! એક વખત મુશ્કાલીમખાનને, કશ્મશેર બહાદુરને અને સિંધિયાઓને વિનવી થવા દો અને તેઓ વચીન આસ-માનમાં સમાશે નહિ. નહિ! નહિ! નહિ! ‘નાદાન દેસતયી દાનો દુશ્મન બલો’ હું નહીંબાને વળગી રહીશ ને નહીંબા મારી બાજુમાં હશે રહેશે. કોઇ પણ વખતે બાદાણ કરતાં લૂંકેનો વિશ્વાસ કરવામાં વધારે સલામતી છે!”

“આ માણસ દગાખોર છે!”—મહાન લાડ એકલો એકલો માણસ—“કપડી, દગલબાજ અને વંણી નિમકહરામ! તે મશ્વરેચાથી અને કાલે વિનવી મળે—અને તેનો દગો માલમ પડે તો પછી મલહારરાવ હોલર, હોરા દહોરા બર-યલાજ સમજાવે!”

—૦૦૦—

પ્રકરણ ૨૭ મું.

છેલ્લો હત.

ઉપલી વાતથીત આવતી હતી ત્યારે મહાદાજ શું કરતો હતો તે હવે આપણે જોઈશું. વિચારમાં અને વિચારમાં મહીપતરાવના તંબૂ લગી આવીને, મહાદાજએ ઘોડાને છોડી અને ત્વરાથી તંબૂમાં જઈ તરવાર બાજુપર નાંખી, ને નીચે શેતરજ ઉપર બેસી ગયા. પછી લાલનને બે હાથોમાં ઉપાડી અને છાતી સરસી નેરથી દબાવી. તેની રીતિમાં—તેના હાવબાવમાં—કોઈક એવી વિચિત્રતા જણાતી હતી કે તેથી લાલનના હૃદયમાં ભયની કંપારી છટી.

“સરકાર! શું બન્યું છે?”—તેણીએ પ્રશ્ન.

“મીડી! દુઃખ સિવાય ખીલું શું હોય!” આ તેનો જવાબ.

“પણ એવું તે કેવું દુઃખ આવી પડ્યું છે? આજ કાલના વખતમાં વિપત્તિની કંઈ નવાઈ નથી!”

“નહિ! પણ આ આક્રમને આપણી સાથે સંબંધ છે, આપણે બે આથી ક્ષણ પડીશું!”

કાલને દુઃખની ઝીણી ચીસ પાડી.

“હું તેમ થવા દેઈશ નહિ ! શું મને મરી જતાં આવડતું નથી !”

“પ્રિયે ! આમાં મરવાની જ આવશ્યકતા છે ! જે ઇશ્વરની ઈચ્છા હશે તેો આપણે પાછા મળીશું. પ્રિયે ! તું વીરળાલા છે કે નહિ ? તું મહારી આજ્ઞા માનશે કે નહિ ?”

“વીરતા ! આપને અર્થે જોઈએ તેટલી વીરતા આ હૃદયમાં ભરેલી છે. અને મારા પ્રાણેશની સર્વ આજ્ઞાઓ મહારે શીરને સાટે છે !”

“ઠીક જોલી ! હવે સાંભળ, મીઠડી ! અહુણા ભાઉની સાથે વાત કરતાં મહારાથી બેધ્યાનપણે ત્હારું નામ લેવાઈ ગયું, અને તું મહારી પાછળ પાછળ અનેક વિટંબણાઓ વેઠીને, ખાનદેશથી અહિંસુધી આવી છે એમ જોલાઈ ગયું—ભાઉસાહેબને સુન્નઉદ્દૌલા પાસે મોકલવાને કોઈ વિશ્વાસુ મનુષ્યની અગત્ય હતી, અને ત્હારી વાત સાંભળતાંજ, તેણે કહ્યું કે, તેના કાર્યને લાયક માત્ર એક તું જ છે ! હું હવે શું કરું ? મેં બહુ બહુ વાંધા કાઢ્યા, હરકતો દેખાડી ને છેવટે જતે પણ જવાને જણાવ્યું. પણ તેણે માન્યું નહિ. તેણે જણાવ્યું કે હું તો તુરત આગળાઈ જઈશ અને પકડાઈ જઈશ, પરંતુ તું સ્ત્રી હોવાથી, ત્હારે માટે ઝાઝો ભય રાખવાને કારણ નથી ને તેથી છેવટે મહારે તેની વાત સ્વીકારવી જ પડી !”

વિજલીથી પટકાઈ પડી હોય તેમ લાલન દિગ્મુઠ જેવી બની ગઈ—અને ભય તથા શોકથી ધુનતી—વાત્યાશ્રય બની જઈ, આભાંની માફક, તેના મુખ તરફ તાકી તાકી જોવા લાગી.

મહાદાજીએ આ જોયું—અને તેના જીવનના તોફાની પ્રવાહને લીધે, કંઈ અને બેપરવા થઈ ગયેલા, પણ સ્વાભાવિક રીતે પ્રેમાળ હૃદયમાં, આથી ધક્કું જ દુઃખ થયું ! તેણે અતિશય જોરથી લાલનને, તેણીને શ્વાસ બંધ થઈ જાય તેટલા બળથી—ટૂંક છાતીસરસી ચાંપી; અને પોતાના હાથો તેની આસપાસ બાંધે કે તેણીનું રક્ષણ કરવાને અર્થે વિંટાળતો હોય તેમ—વિંટાળી દીધા.

“મરજું !” તેના મુખ સામું જોઈને તે જોલી—“મરવાથી હું ડરતી નથી. જ્યાં સુધી આ દેહની ભસ્મ થઈ જતી નથી ત્યાં સુધી સ્ત્રીના શરીરે મુખ કે જંપ નથી ! પરંતુ મહા પ્રયાસે—અતિશય સંકટે, જેના હાથોમાંથી છૂટકારો પામીને આવી છું તેવા ભયંકર વિલાયતીઓમાં જવાને મહાં હૃદય સાફ ના પાડે છે—હું ત્યાં જઈશ નહિ !”

“ના ના—તારે વિલાયતીઓમાં જવાનું નથી”—મહાદાજીએ તેના વાંસા ઉપર તથા મુખ ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું—“તારે તો સુન્નઉદ્દૌલાના હિંદુસ્થાનીઓમાં જવાનું છે; અને તેઓ કાબૂલીઓ કરતાં વધારે માણસાઈ છે. વળી રાત દહાડો ત્યાં જતા આવતા ભોમિયાઓ પણ ત્હારી સાથે આવશે ને તને ભાઉ સાહેબનો પોતાના હાથનો લખેલો પત્ર, તેના મુસલમાન મિત્રનો, સોંપવામાં આવશે. વળી તને મરદના વેશમાં મોકલવામાં આવશે. પરંતુ, પ્રાણ ! જે તારા મનમાં હજી પણ ભય રહેતો હોય તો તને નહિ મોકલતાં બીજો બદોબસ્ત કરીશું ! મહીપત-રાવ દરવાજા આગળ બેસી રહેશે અને જે આવશે તેને કહેશે કે, સરકારના શરીરે ઠીક નથી તેથી સૂતેલા છે; અને તું અહીં બેસી રહેજે ને ત્હારે બદલે હું ત્યાં જઈશ !”

"નહિ! નહિ!" હાલન જોલી હતી. પંડિતનું જ્ઞાન તો મારા ક્ષેત્ર ઉપર આવવા યો! આપની સાથે સરખાવતાં, હું ને શી વિગત યુ, મિત્ર પ્રાણનાથ? હું જાણું, અને નેત્ર પણ મારું કરીને આપણે તે આપને માટે નિવૃત્તી શ્રીન લાવીશ. આપની મિયાના હાથે જાહેરાતોનું કંઠી પડીતું કામ પાર પડ્યું હતું, ને તે પાછી ન હતી તો, આપ કામ કામ બેજાન અને વાદ કરેલ કે આપને આ દેડ જાણેલાં હોતો અને તે આપને જાણેલ પાડ્યો હતો! હું જાણું."

"નહિ! નહિ! વિગતના!" - અપારાધી કહ્યું - "એન નહિ. જે તારા મનમાં ખરી - વિગત હોય કે નું, જાણે હંમેશી દીલથી આ કામ પાર પાડી આવીશ તો જ જાણે, કામ જાણે, હવે તારા જેવી આપણાના હાથે, તે આ જાણેનું રક્ષણ કરવા હવેતો હોય ને આ તારા જાહેરાતોના મગજમાં ફતારી હોય! પણ જે તે જાણેની માફક - જાણનામાં આવી જાણે - માત્ર મહારા રક્ષણ માટે જ - આવી અને ઉદ્ધત પેર - જાણે માંગણી રાખે તો, તેમ હું તને જાણે દરેક નહિ - તને પણ જાણવડી અને વળી આપણા જાણના ઉપર એકદમ આજ્ઞાનું વાદળ લાવતું, એમાં કાંઈ સાર નથી."

જે સાહસિકતા, અંચળતા, શક્તિ, ધૈર્ય, અને સમય સચક્તતા એ મિત્રતમની શોધમાં તેણે પ્રેરણી રાખી હતી, અને જેણે તેના આ અલ્પકાળના સુખાનંદમાં, તેના હૃદયમાંથી જતાં રહીને, તેને સ્વયં આર્થાવર્તની સ્ત્રીઓને સ્વાભાવિક નિરાધારપણાના અને નમ્રતાના શુભોને સ્થાન આપ્યું હતું, તે બધા કિન્નમ શુભો, પ્રસંગ વશાત્, પાછા લાલનના, સીયા જણાતાં, પણ જલ્લાહી અંતરમાં ઉભરાઈ આવ્યા. તેણી મહાદાહના હાથમાંથી છૂટી ગઈ - હલ્લી થઈ, તથા કરાને પછવડે કરીને, દૃષ્ટિએ હલ્લી રહેતી બોલી - "મહાર માટે ચિંતા કરશો ના! હું જાણું. શું મહિનાના મહિના અને દિવસોના દિવસો સુધી હું એકલી જાણેલાં અને કાવળીઓમાં નથી કરી? જો જો કે જે દહારા તેના જાણનામાં વધ્યા કે જે દિવસનો બીજો વિશેષ પડ્યો તો શું થયું?"

"એક વીર ચોક્કાની મિયાંગનાને ચોગ્ય જાણે શબ્દો બોલી છે," કહેતાં વેગથી, મહાદાહ હલો થયો ને લાલનને દહાકિંગન કીધું.

"એમ કહો કે" - લાલને કહ્યું - "જુની દંતકથાઓ અને આખ્યાનોમાં આવે છે, તેમ, 'વીરમીતાની માફક' કહો - મહારા હૃદયમાં હંમેશા તેમના પગલાપર આલવાની ધ્યાન હતી, અને મને લાગે છે કે, પ્રભુએ મને તેવા જ કામ માટે સરજેલી છે."

ઉપલા શબ્દોથી પ્રથમ વેળાએ જ, મહાદાહને લાગ્યું કે, તેને દૈવચોગથી પ્રાપ્ત થયેલી આ વેરાગણ એક સાધારણ વિષયી સમકુલ નહોતું. તેણે મનમાં ને મનમાં જ કરાવ કીધો કે, જે કાલે પરમાત્મા મરાહા લક્ષ્મીપરના કિતિનમાં વેરાયલાં વાદલાં વિખરાઈ જશે ને વિન્યતો સૂર્ય દર્શન આપશે ને એ મને પાછી મેળવશે, તો તે તેને આનંદથી રાખી હતી તેમ, એક સામાન્ય 'રાખ' પ્રમાણે નહિ રાખશે, પણ તેને તેના ભાગ્યની ભગિયણ બનાવશે ને તેના સર્વ સુખમાં અને હૃદયમાં તેને પોતાની પાસે જ રાખશે. વળી મહાનભાઈ પણ પોતાના વિન્યતાં, સ્વાભાવિક પેરોપકાર કરનારી આ ગરીબડી વેરાગીની બાળકીને, કદી પણ ભૂલશે નહિ.

આ બધા વિચારનું શું કામ છે? તેનું હૃદય કહેતું હતું કે કાલે તેનું, તેની

પ્રિયાંગનાનું—તથા લક્ષ્યાવધિ મનુષ્યોનું ભવિષ્ય ‘પૂરું થશે!’ ભવિષ્યના વિચારે આ વખતે કરેલા અર્થ હતા. જેમ પ્રભુએ ધાર્યું હતું તેમ થશે, ઈશ્વરે—મહાન કહેવાતી વિદ્યાતાએ—પોતાનો લેખ મુદ્રિત કરી રાખેલો જ હતો. હાલ તો તેણીએ નિષ્કળ કામ માટે જવું, અને તેણે કાલના યુદ્ધની તૈયારી કરવા જવું!

લાલનને પોતાની તરફ ખેંચી, અને જે હાથો તેના કડી પ્રદેશની આસપાસ વિંટાળીને, તેણીનું માથું તેના વક્ષઃસ્થળમાં સ્થિર કરીને, સૂચનારૂપ જે અવશ્યની વાતો કહેવાની હતી તે કહી, સૈન્યની અર્ધ ભૂખમરાની સ્થિતિથી, ખેચ હાવણી-માંની આંતરીય ખટપટથી—લાલના છેવટના નિશ્ચયથી—હોલકર અને નજીબુદ્દૌલાના દાવપેચથી—તેને વાકેફ કીધી. તેણે તેણીને લખનાના સૂળાની, ભયની અને આશાની વૃત્તિઓ ઉપર કેમ અસર કરવી તે શિખવ્યું; તેની તરફથી તેઓ તેની હાલની દશામાં કેવા પ્રકારની સાહ્યતાની આશા રાખે છે તે જણાવ્યું; અને તે બોલે છે તે નિષ્કપટ મને બોલે છે કે ફક્ત ઉપરપટને ઉડાવાની વાતો કરે છે, કે ઉલટો ફસાવવાની બાજુ રમે છે, તે તેની સુખસુદ્રા તથા શબ્દોપરથી કેમ પારખવું, તે સમજાવ્યું. વળી તેણીને જતાં આવતાં માર્ગમાં શત્રુની હાવણીનું સુક્ષ્માવલોકન કરવાને જણાવ્યું, તથા ‘વજીરાત’ માટેના જે પ્રતિરૂપધર્મો—સુનઉદ્દૌલા અને નજીબુદ્દૌલાનો સંબંધ કેવા છે તેપણ જણાવી આવવાને કહ્યું.

આવી આવી ચેતવણીઓ અને વિચિત્ર સંજોગોમાં, સંયુક્ત થયેલા અને તેથી પણ વિચિત્ર રીતે વિખુટા પડતાં પ્રેમી જોડામાં, આ સમયે જે પ્રીતિસૂચક નહોતા મહોટા બનાવો સામાન્યપણે બને છે તેમાં વખત વહી જવા લાગ્યો, અને બહાર બેસાડેલા વૃદ્ધ મહિપતે આવીને, લાલસાહેબ તરફના મનુષ્યોના આગમનની ખબર આપી નહિ ત્યાંસૂધી, તેઓ આમ એકમેકના હાથમાં લપટાઇને વાતો કરતાં બેસી જ રહ્યા.

મહાદાજ તંખૂની બાહેર આવ્યો, અને લાલની નોકરીમાંના ચાર મુસલમાનો, જે ઊંટને લઇને આવ્યા હતા તેમને જોયા. આ લોકો લાલન સાથે જવાને આવેલા હતા એમ મહાદાજને કહેવાની કાંઈપણ જરૂર નહોતી. તેણે મહિપતરાવના શુભામને, પોતાના તંખૂમાંથી, સોળ વર્ષના બાળકને આવે તેવાં વસ્ત્રો લેવાને મોકળ્યો. ‘છોટા’ આવ્યો કે તુરત લાલનને તેમાં સજ્જ કીધી—સ્વેત ઝીણું અંગરખો અને પાંચબે પહેરાવ્યો, તે ઉપર રૂનો ભરેલો છીંટનો કબજો પહેરાવ્યો; તથા બધા વાળોને સંતાડી દે તેવી રીતે મસ્તક ઉપર ઝીણું સોનેરી તારવાળો રેંટો બાંધી લીધો. તેની કમરે હલકી નાની તરવાર તથા પીસ્તોલો બાંધી અને ખભા ઉપર જડો તપખીરીયા રંગનો ગરમ ઓછાડ નાંખી દીધો. તેના પગમાં સૂતરનાં જડાં મોજાં તથા મજબૂત જોડાઓ પહેરાવ્યા, અને આ વસ્ત્રમાં સજ્જ થયેલી બેરાગણ, હિંદુસ્થાનમાં રથે રથે જવામાં આવતા સ્વરૂપવાન પણ નાજુક સ્ત્રીના જેવા બાંધાના યુવાન પુરોમાં સહેજે પસાર થઇ જાય તેવી દેખાઈ; અને મહાદાજએ કહ્યું તેમ, ‘મરદાની’ પોશાકમાં તે વધારે મનહર લાગતી હતી. યુરોપિયન વાંચનારાઓ, ધારે તેવા, નાયકો અને નાયીકાઓના જેવા—દૃઢ દૃષ્ટિ તેવા દેખાવ આપણે અત્રે નહિ ચિતરીએ. સામાન્યપણે હિંદમાં—ગમે તેવા દૃઢ પ્રેમી જોડાંઓ પણ—શ્વર પડતી વખતે જનસમૂહની સામે રડવાના—કે એવાં બીજાં પ્રીતિસૂચક ચિહ્ન પ્રકાશ કરતાં નથી; પરંતુ તેઓનું

રૂઢવાનું-મળવાનું આર્થિકજન દેવાનું-કે જેવરનાં સુદેશાણ્યા. હરેવાનું માર્ગ-પરતોનું
માળવારે-આર્થિકજનનાં નામ પામ્ય છે. જે કે હાલનના નેવકમળવાણી કરી કરી રીપ
પડતાં, તે તે તેણી સંધ્યાકાળના અંધારામાં સુદેશાણ્યા કરવાપતી. જ્યારે મહા
દાઢ જેવી પડતીવાળા ને નીચાપુષ્પ-સુખન મોટે તે, અને તેવી રીતે મોટે પણ તેજ
શિદ્ધ પ્રગટમાં જાહેર કરવાં એ રીતપણ લગાડનારે થઈ પડે!

પરંતુ બાલને વિરમય કરનાર તેા દાઢએ પણ નહિ ધારેલાં એવા એ
પાંચમા સ્વારનું, હાલન ઊંટપર ચડી કે તુરતજ તેના રસાલા સાથે બેઠાનું તે હતું.

મહિપતરાવના, મહાદાઢને બાળીતા 'એડીલા' અંધ ઉપર આવનાર, અ
નનીન પુરુષ કાળ હતો તે, તે સંધ્યાકાળના અંધારામાં બાળી રાહ્યા નહિ તે
પુરુષના દેખાવ-ગંગાપારના રાજપૂતના જેવાં હતો, તેણે બંદો દેનો બંદો અંગ
રળા પહેર્યો હતો; તથા મેરતક ઉપરની પાંચમાં શીરચેચ બળકી રહ્યો હતો.
પાડાના આમડાની બી આર પીતલના બરનોવાળી હાલ તેની પીઠ ઉપર હતી;
તેના અંગરખાના ઉપર બરને રથાને રૂઢાણના મોઢાં મોઢાં મળકાઓ લગાડેલા
હતા; પીતલના હસ્ત રૂઢાં તેના હાથ ઉપર હતા; કમરે રીંધી વળનદાર પહેાળી
હોધારી, અને કઠાર બાંધ્યાં હતાં; અને તેની પીઠ ઉપર મોઢી બંદુક-તમંચા-ધાટી
લગતી હતી.

સંસાયગરત મને મહાદાઢએ તેની તરફ જોયું અને પોતાની પીરસોલના
ઘોડા ઉપર હાથ મૂકીને તેનું નામ પૂછ્યું.

તેણે મહાદાઢને બાલપર બોલાવ્યા અને ત્યાં જતાંજ તેના રાખે
કાનમાં પરતાં ન-તેણે વહ મહિપતને બાળખ્યાં. તેણે મહાદાઢના કાનમાં
કહ્યું-“તે મહારી ધર્મ પુત્રી છે; અને સરકાર સાહેબ! હું તેને એકલી જવા દેશ
નહિ. જ્યારે મહે બાળ્યું કે એ જાય છે, કે તુરતજ હું રામશેર બહાદુરની પાંચ-
ગાંધાળા દ્રેઝાખાંદી હનુમાનસિંહની પાસે, તે બનરમાં ક્ષાલની દુકાને પીતો
હતો ત્યાં, ગયો; અને તેને કહ્યું કે, મહારે એક મજેરી કરવી છે માટે મહારાં અને
તહારાં વચ્ચે અને રાજની અદલાબદલી કર; અને તેમ કરીને હું આવ્યાં છું. સર-
કાર મને મના કરશે નહિ ને જો મહારી આ પુત્રીનું રક્ષણ કરતાં મારા-દેહ પડે
તો તમે અનમેરમાંની મારી પુત્રીનું પાલન કરજો!”

“જે હું જીવતો હમશ તો કરીશ, ને જે હું પાણ ખપી ગયો તો પછી માફો
માફ! આ પ્રતિજ્ઞાથી મુક્ત ગણુ. અને જહું હોય તો ખુશીથી ન”-સિધિયાએ કહ્યું.

પછી જે ચાર પગલાં પાછળ હઠીને તેણે હાલનના કાનમાં નીચલો મંત્ર
મૂક્યો-“પ્રિયે! ખુશી થા-ન, તહારી જોડે આ મહિપંતરાવ આવે છે. દુન્ય તહારી
દૂર રહો અને સાત વિરકી ચોટી તોરી મદદ મે હો!” પ્રિયે! આનંદથી હવે શીઘ્ર
ગમન કર!”

ઊંટ હાથે અને તે ટાળકી ત્વરાથી રસ્તે પડી ગઈ.

લાંબી તરવાર ઉપર જેય હાથો ટેકવીને મહાદાઢ ત્યાં હલો રહ્યો અને
અંધારામાં-શન્ય પ્રદેશમાં-જ્યાં સુધી દૂરથી ઊંટના અને અથના ધળકારના અવાજો
સાથે અથરાયા કીધા ત્યાંસુધી તે જોઈ રહ્યો.

તે આવી રીતે શોકચ્ચરત અને નિરાશ મને જોઈ રહ્યો હતો તેટલામાં તેને કાંને તોપનો ભડકો, અને સરસેનાપતિના નગારખાનામાંના ઢોલ, ત્રાંસા, શરણાધ વગેરેના કાનફાડી નાંખનારા અવાજો—“જેને જોડકનો અધિકાર હોય તેઓને પેશ્વાના વકીલ—સરસેનાપતિ—પરશુરામાવતાર—સદાશિવરાવ ભાઈ સાહેબ બહાદુરની કચેરીમાં પધારવું”-ના આમંત્રણ કરનારા, ચોખદારોના શબ્દો આવ્યા.

આ શબ્દોની વચમાં વચમાં જાણે કે તેની હાંસિ કરતા હોય વા તેનો પ્રત્યુત્તર આપતા હોય—તેમ જોખરા, વધારે મહોટા અને વધારે જનુની અનેક મુખમાંથી નિકળતા નીચલા સ્વરો પણ તેની શ્રોત્રેન્દ્રિયને ભરવા લાગ્યા—“કેસરીયા કરો ! કેસરીયા ! ભુખસે ભાલા બહેતર ! અમને કૂતરાને મોતે શા માટે મારો છો ? ઝો ઇશ્વરાવતાર ! બહાર પધારો બહાર ! અને અમને શત્રુ સામા લઈ ચાલો. અમે તુકોને ચાંચડની માફક ચોળી નાંખીશું—એ તરકડાઓના શા ભાર છે ! મારો ! તુકોને મારો ! શું અમારા સરદારોએ ચૂડી ને ચણિયો પહેર્યો છે ? માતાજી લોહી માંગે છે—શીવજી ખખ્ખર માંગે છે અને અપ્સરાઓ વર માંગે છે !”

આ અને આવા ચોમેરથી આવતા શબ્દોથી મહાદાજનું લોહી ઉકળી આવ્યું—તેના નેત્રોમાં ખુન્નસ ભરાઈ આવ્યું—તે જનુની—વીરતાથી—ઉન્માદ બની જઈને, દાંત જોરાથી ખીસવા લાગ્યો—યુદ્ધનો તાપ તેના શરીરમાં નવિન તેજ—નવિન પ્રતાપ ભરવા લાગ્યો—વિચારવિના તેણે ચંત્રની માફક તરવારને ચ્યાનમાંથી ખેંચી કાઢી; અને રાત્રિના અંધકારમાં માથાની આસપાસ હવામાં જોરથી ફેરવવા લાગ્યો; તથા મહોટી મહોટી છલાંગો ભરતો તે ભાઉની કચેરી તરફ ધસ્યો.

પ્રકરણ ૨૮ મું.

કેસરિયા !

ઠાવણીના સઘળા ભાગોમાંથી નહાંના મહોટા સઘળા અમલદારો, કચેરીના શામિયાનાં તરફ ધસતા હતા. તેની આસપાસનું સઘળું મેદાન લશ્કરના સિપાઇઓ અને પ્રેક્ષકોથી ભરાઈ ગયું હતું. પૂર્વ તરફના દેશોમાં—અને ખાસ કરીને હિંદુસ્થાનમાં, બહેર ખખરો નહિ સમજી શકાય તેવી ત્વરાથી, ચારે તરફ પ્રસરી જાય છે; અને તે મુજબ આજે પણ સર્વ જાણતા હતા કે આ ભુખમરાના સંકટમાંથી છૂટકારો કેવી રીતે કરવો તેનો વિચાર કરવાને—છેવટનો પાસો કેવી રીતે ફેંકવો તેનો નિર્ણય કરવાને માટે—આ વેળાએ કચેરી મળતી હતી. ટોળું જો કે મહોટું હતું તોપણ લોકો ગડબડ કીધા વિના શાંતપણે ઉભેલા હતા.

સંપૂર્ણ રીતે ભભકાદાર બનાવેલા આ શામિયાનાની આસપાસ, હાથમાં નહાંનાં મહોટાં ફાનસો અને મસાલો લઈને ઉભેલા, ટોળામાંથી થોડી થોડી વારે ચોપદારો અને જસૂસોના પ્રયત્નોથી રસ્તો કરતા—માથા ઉપર પોતાની પદવી ફર્શાવનારી મહોટી મહોટી છત્રીવાળા—અને મહોટી મહોટી મસાલોવાળા*—રાજ્યના સરદારો. ત્યાં આવતા

* મસાલો અને બીજા રાજસાણાઓમાં, છત્રી, મસાલ ને પાલખી એ મોટા માનના ચિહ્ન ગણાય છે. છત્ર, એ કંઈ સાધારણ છત્રી નહિ, પણ મોટી ને કિંમતી

જાણના હતા. જાણનાના ગાલવાના અવાજે, પશુઓના બૂંટી બૂંટી બોલના અવાજે, બૂંટી બૂંટી વાજનાવાના નાદે, આમથી તેમ આપના વડા મરાઠાઓના મરાઠોના પ્રસાદો, લોકોના પંચાના મળકાટોના અનાવનીય હતા. પણ તરફના દેશમાં તેઓમાં આવનું આવી રાખાના પ્રત્યક્ષ માન તેટલે જ અંશે મરાઠાઓમાં હતું એમ કહેવું ખોટું છે, તથાપિ આજે જેટલી-તેવડા દરબારી રીવાજ તરફ બેદરકારી આવ રહેવામાં આવતી હતી તેવી, પણ, મરાઠાઓમાં પણ કદાચ અનુભવી ન હોતી. આજના અવસર મોટા હતો-વિષય પણ મોટા અને ગંભીર હતો-દેશક મનુષ્ય મોટું કે નહોતું, ગરીબ કે નવંર, આવના નિર્બંધમાં પોતાનો. સ્વાર્થ સમાવેશો સંભળતાં હતાં, અને સમયની મદદથી લોકોના મનમાંથી સનાના દોરને વધતો ઓછો દૂર પ્રાપ્તો હતો. અર્થાપિ પણ નવારાખાનાનો તંત્ર, પોતાના પેટમાંથી કાનને ગળતી નાંખનારા ધળધળતા અવાજો હવામાં મોઢલો જતો હતો, અને ભાડ સાહેબની ગાદીની સામે અનેક કળાવંતિઓ, સારંગી અને તળવાના તાલ સુર તથા હાવભાવ સહિત, રંગમંડપમાં ફાલાહળ મચાવી રહી હતી. આર્યાવર્તના સામાન્ય યોદ્ધાઓના સ્વભાવ મરાઠાઓમાં પણ ઉતરી આવેલો હતો અને ભાડે પાણુ આજે-આજે કટાકટીના-અણિના વખતે પાણુ-જ્યારે પોતાનું દૃઢ્ય નિરાશીથી અને ભવિષ્યની ચિંતાથી વ્યાપ્ત હતું ત્યારે પાણુ-ભવિષ્યની ચિંતા કંઈ પણ ન ધરાવતો હોય અને કાળનું પરિણામ નિશ્ચિત હોય તેવા ડોળ ધાલવાનું કીધું હતું. તેમાં તેનો ખીજો હતો પણ હતો. યુદ્ધની આગલી રાત્રે ભવિષ્યના પરિણામ માટે પોતાના મનનો દૃઢ નિશ્ચય દર્શાવેલા એ-યોદ્ધાઓના દૃઢ્યમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરીને નવું શૌર્ય અને નવો ઉત્સાહ પૂરવા જેવું તેઓ સમજે છે. એય બાબત પર છેક છેરા સૂધી એવડી અને ત્રેવડી હારમાં, રાજ્યના સૈન્યના અધિકારીઓ અને અમલદારોથી વેષ્ટિત, બાબતમાં યુવાન પણ દૃઢ વિચારના વિશ્વાસરાવ સહિત, પછવાડે પોતાના પુરા લેખાસમાં ઉભેલા ઈશ્વારીમખાન અને ખીજ વિશ્વાસુ અંગત અમલદારો અને રક્ષકો સહિત, ચમરદારો અને પીછાદારોથી શોભતો-ભાડ સાહેબ-આજે તેના રોજના નિયમ કરતાં પણ વધારે સાદા વસ્ત્રોમાં સગ્ગર થયેલો, તદન ટટાર અને અક્રડપણે બેઠેલો હતો. તેણે હોડો જોશમાં પીસેલા હતા, તેની આંખો અને આખા સરીરમાં વીરતાનું નવિન તેજ પ્રકાશી રહ્યું હતું, અને હાલના નિરાશીજન્ય બનાવોને યોગ્ય, દૃઢ ઠરાવ ઉપર તે આવેલો હતો-એવું તેની સર્વ ક્રિયાઓ ઉપરથી માલમ પડતું હતું. કળાવંતિઓ નૃત્ય કરી રહી હતી. તેમની બાબત ઉપરની ખૂંટી જગ્યામાં મહાદાજ ત્વરાથી, ભાડ સાહેબ બેઠા હતા તેનાથી બે વાર જેટલો દૂર ઉભો રહ્યો ત્યાંસુધી આવી આવ્યો. આવીને તે ઉભો રહ્યો ને ડાબે હાથે તરવાર પોતાની છાતી આગળ રાખીને-જમણે હાથે છેક હાથ જમીનને લાગે ત્યાંસુધી તીચા નમીને, સાજવાળી છત્રી હોય છે ને તે એક માણસ ઉંચકી માથે ધરે છે-અને તે પણ તે સરદાર. રાત્રે કે દિવસે, જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં જાય ત્યારે. મરાઠા પણ રાત્રે ને દિવસે બાળે છે, અને તેનો બધો ખર્ચ દરબારમાંથી મળે છે. રાજસેવા કરી, આજ મોટું માન મેળવવાની ઇચ્છા રાખતા. સરદારો, આ સરદારોનું કામ મોગલાધના મનસખદારોના જેવું ને જેટલું જ હતું. હાલમાં નાઇટહુડ, સ્ટારના ચાંદ વગેરે મળે પણ તેના નીભાવનાં સાધન આપવામાં આવતાં નથી.

તેણે અદ્વય કીધી-ભાઈ સાહેબની બાંજુમાં ઉભેલા ચાંદીના દાંડાવાળા મસાલ-ચીઓની મસાલનો પૂરો પ્રકાશ, તેના મુખ ઉપર પ્રકાશતો હતો. તેણે નમન કીધું કે મસાલચીઓની અગાડી ઉભેલા સૂવર્ણની છડીવાલા ચોખદારે નેકી પોકારી- “નિધા કીજીએ મહારાજ ! સમર વિજયી, સમશેર બહાદૂર મહાદાજરાવ સિંધિયા, પરશુરામાવતારના ચરણારવિંદમાં નમન કરે છે ! નિધા કીજીએ !”

ભાઈની અને યુવાન મરાઠાની દૃષ્ટિદૃષ્ટ મળી.

“કામ કીધું !” દક્ષિણી સરદારે પૂછ્યું-“જી મહારાજ !” ને તુરતજ કોઈથી નહિ સમજી શકાય તેવી રીતે ભાઈએ પોતાની પ્રસન્નતા સૂચવી, અને મહાદાજ પોતાની ‘મીસલ’* પ્રમાણેની જગ્યાએ બેઠક લેવાને ગયો.

નવીન આવનારાના પગોના ધબકારાથી, શસ્ત્રોના ખડખડાટથી, ચોખદારોની નેકીના પોકારોથી, પોતાની બેઠકે જવાના તેમના પ્રયત્નોમાં થતાં વસ્ત્રોના અને શસ્ત્રોના ધસારાથી, થોડીકવાર સુધી-તો તે મંડપ ગાજી રહ્યો. છેવટે આવનારાઓની સંખ્યા ઘટી-ગઈ અને થોડીકવાર સુધી સર્વ તરેહની શાંતિ પથરાઈ રહી. આથી માલમ પડ્યું કે આ કચેરીમાં આવવાનો હક ધરાવનાર અને આવવાની ઇચ્છા રાખનાર સર્વ કોઈ આવી ગયા છે. અને ‘ખરેખર માત્ર ધાયલ’ થયેલા, માંદા, કે કોઈ ઠેકાણે કામ ઉપર ગયેલાઓ સિવાયના સર્વ કોઈ આ વખતે આવી ચૂક્યા હતા. આ વેળાનો દેખાવ બહુજ ભભકાદાર હતો. રાત્રિનો ઠંડો પવન અસંખ્યાત મસાલોમાંથી નિકળતા ધુમાડાને તથા તેલની ગંધને બહાર લઈ જવાને અશક્ત જણાતો હતો; તંબૂમાંના માણસોનો અને બહાર તોપોની, હાથીઓની, અને ઘોડાઓની આસપાસ એકઠા થયેલા ટોળાઓનો દેખાવ, આ નિરંતરના અસ્થિર દીપકોના પ્રકાશમાં વિચિત્ર જણાતો હતો. તે બધાની પાછળ જણે કે કોઈ નાટકગૃહનો પટ્ટો ચિત્રેલો હોય તેમ, લાલ કનાતો અને તેની સાથમાં હારખંધ ઉભેલા ઝળ-હળતી બાગનેટોવાળા ક્વાયતી. સિપાઈઓ તથા તેમની પછવાડે દૂરમાં જણાવું રાત્રિનું ઘોર અંધારું, જણાવું હતું. તંબૂમાં જમણે પગ વાળી, ઘુંટણ જમીનને અડકાડીને તથા ડાબા પગ સ્થિરતાથી જમીન ઉપર ટેકવીને બેઠેલા, સાતસો કરતાં વધારે, સંપૂર્ણ શસ્ત્રાદિકમાં સજ્જ થઈને આવેલા-નિરાશાનન્ય, પાણુ દૃઢ કરાવવાળા અમલદારો, પોતાનો હાથ કમરમાંની તલવારની ચાન ઉપર રાખીને તથા નેત્રો આતુરતાથી ભાઈના મુખ ઉપર સ્થિર કરીને, બેવડી વા ત્રેવડી હારમાં ચઢે ઉતર ‘અદ્વય’ સર બેઠેલા હતા.† તેમની પછવાડે ચળકતાં રેશમનાં વસ્ત્રોમાં અને

* પોતાની પદ્ધતિને યોગ્ય કરાવેલી જગ્યાને ‘મીસલ’ કહે છે. પદ્ધતિ પ્રમાણે બેઠક લેવી એવો રીવાજ મરાઠા દરબારમાં હતો ને આજે પણ રજવાડાઓમાં છે. ‘મીસલ’ પ્રમાણે સરદાર-ભાયાત કે અધિકારીની બેઠક રહે છે ને તેની સંભાળ ચોખદાર રાખે છે-અને જે ‘મીસલ’ પ્રમાણે બેઠા ન હોય તેને ચોખદાર ખરોડે છે-પણુ કોઈ બીજે તે પ્રમાણે કરે તો સામસામા તરવાર કહાડે છે. ગવરનરો ને ચેસરાયો પણ દેશી રજવાડામાં કે પોતાના સ્થાનમાં દરબાર ભરે છે ત્યારે ‘મીસલ’ પ્રમાણેજ બેઠક લેવાય છે.

† અમુક અદ્વયથી ‘નિયમપુરઃસર’ દરબારમાં બેસવું એવો રીવાજ છે ને તે મરાઠા દરબારમાં હતો. મોગલ અને રાજપૂતોમાં જુદા પ્રકારની ‘અદ્વય’ છે.

પોતાના તથા જવાહીરના આશુભંગમાં માન્ય થયતી, પોતાની દેશજ શરીર જ્વાનં
આગળી તેમ હલાવતી, તેમની કડીમાંની મેખલાના રંગકાથી અને પાદમાંના તુલુ
રતી મુપરીઆના રંગકાથી તાલ પૂરતી, કંચનીઆ અને કંદારાગની અંધારાઓ,
ચોદાઓને પોતાની સૌંદર્યતા દર્શાવી, પ્રેમ અને આનંદમાં મગ્ન કરતી, યુદ્ધમાં
જીવંતવાને ઉત્તેજિત કરતી હતી.”

આ ઉંચે તાળી પાડી અને પાસે હબેલા છઠ્ઠીદારને કાંઠક ધીમેથી કહ્યું—“આસ્ટે
આસ્ટે!” તેણે અને તેના મદદનીશોએ પાકાર કર્યો—“ખામિશ! નગારખાનાં
બંધ કરો!” આજ્ઞા એક દાણમાં બાદરમુધી પહોંચી ગઈ. માળસેનો, તેમજ ખીતે
સપળો ઘોંઘાટ બંધ થઈ જવા લાગ્યો.

“કળાવતીઓ અને નર્તકીઓને ગઝલો રહેવા દેવાને કદો. અને રાધાને કદો
કે સર્વના અંગમાં નવિન ઉત્સાહ અને વેગ આવે તેવી મરાઠી લાવણી ગાય!” †

આ આજ્ઞા કળાવતીઓમાં પહોંચી નહિ કે તેઓ ચૂપ થઈ ગઈ—અને તેઓ
માંની એક—જે સર્વથી નડાની, તેમજ સૌંદર્ય અને લાવણ્યમાં ચઢીયાતી હતી, તે
પોતાની સાડીને છેડો મસ્તક ઉપર, પુરખનો ફેરા જેવો દેખાય તેમ નાંખીને, હાથમાં
એક રફ લઇને, એક આંગલીથી તેના ઉપર ધીરા ધીરા ટકોરા કરતી અને મદ્દ-
રતી હાથણીની માફક, આખું શરીર પાણીના રેલાની માફક હલાવતી હલાવતી,
આગળ ચાલી આવી. સન્મુખ આવતાં જ તેણી ધૂંટણીયે બેસી ગઈ, અને શ્રોતાઓનું
ધ્યાન આકર્ષવાને, વસ્ત્ર ઉપર બે ત્રણ વાર ધીરે આસ્ટે, પણ ત્વરાથી હથેલી ઠોપાને,
નીચેની લાવણી, હાથમાંના “રફ”થી તાલ પૂરતી, પૂરતી ગાવા લાગી.

લાવણી.

ધરી લાલ પાદ શિર-ધરી પીઝાડી અંગે,
કરી હિંમત બની સ્વતંત્ર ચલે કોણ સંગે?
જે શિરને સાટે નિત્ય નિમક ખાનારા,
તે શરૂ થૂવક સીપાઇ સાથ ફરનારા.

આ ‘અદબ’સર બેસવામાં, સરદારો ને સેનાનીઓ ગર્વ ધરતા ને દરબારનું કામ ચાલે
ત્યાંસુધી જરાપણ હાલતા નહિ. ગમે તેટલા લાંબા સમય સુધી દરબારનું કામ ચાલે
તોપણ ‘અમે જરાયે હાલ્યા નથી’ એ માટે કેટલાકો મગરૂરી ધરાવતા હતા. મરાઠાઓની
‘અદબ’ ભૂરીજ હતી—જે એવી હતી કે ફડાક દેતા કે ઉઠીને લડવાને તત્પર બની જાય.

* કળાવતીઓ પોતાને અંધારાઓ કહેવડાવે છે અને પોતાને દેવાંગનાઓથી
ઉતરી આવેલી જણાવે છે. તેમાંની કેટલીકો—જેઓ “રામજણી” આ કહેવાય છે
તેઓ પોતાને શ્રીરામથી ઉતરી આવેલી કહે છે, અને તેઓ પોતાને ઉચ્ચકુળની
જણાવે છે. હાલની નવી શોષોપરથી લાગે છે કે, પૂર્વ જમાનામાં જ્યારે “સ્ત્રીઓ
સ્વતંત્ર” હતી અને આર્યોમાં લગ્નની રૂઢીએ પ્રવેશ કીધો ન હોતો, ત્યારની તે સ્ત્રીઓથી
તેઓ ઉતરી આવી હશે. અને જો તેમ હોય તો તેઓ પોતે ‘અંધારાઓ’ હોઈ શકે.

† પ્રાચીનકાળથી યોદ્ધાઓને ઉત્તેજન આપવાનું જે રાજ ધાલે છે તે કદાચ
ખંડે પણ હોય—આજકાલ આ વર્ગ નાણુદ થઈ ગયો છે ને છે તે માત્ર અધમ
વેશ્યાઓ જ છે.

બહાદુર દામાલ દક્ષિણી ભાલાવાળા,
 લઈ સઘળા શૂરા સાથ મહાબળવાળા;
 જઈ ખારારણી* માંહિ ગર્જના કરતા,
 ગયા નહાસી સૂર્ય ને અગ્નિવંશી સહુ ડરતા;†
 તે સાથે ધરીને લાલ પાથ પીછોડી,
 કોણ ચોદ્દો ફરતો ગયો બીકને છોડી?
 જે શિરને સાટે નિત્ય નિમક ખાનારા,
 તે શૂર યુવક સીપાઇ સાથ ફરનારા.
 ‡ હોલકરનાં ગંગાનાં ભેરી નગારાં ભારી,
 શ્રી ગંગાજના પ્રદેશમાં ભયકારી!
 મૃત્યુ પામેલા ચિમનાજને નામે,§
 થર થર કંપે છે ગોવા સુત તજિ હામે;
 એ સહુની સાથે કોણ કહો લડનારા?
 જે શિરને સાટે નિત્ય નિમક ખાનારા. ધરી०

લાહોર ગયા ॥ રાધોના હય સરદારો,
 સહુ રાહનશાહની મદદે કરી વિચારો;¶
 તેણે પકાણુ સુતને§ નિદ્રાથી જગાડી,
 નહાસી જવાની ફરજ અતીશય પાડી;
 તે સાથ ચઝ્યા કોણુ, ધરી પીછોડી અંગે,
 કરી હિંમત બની સ્વતંત્ર, અલે તે સંગે? જે શિરને०
 દક્ષિણ સૂબાનું સૈન્ય ધ્વજ ને તોપે,
 સહુ પૃથ્વીને છવરાવો ભયંકર કોપે;
 તે યુદ્ધ-હાથિઓ થકી ધરણિ ધૂળવે,
 સહુ કરતાં 'હર હર' નાદ સૈન્ય ત્યાં આવે-
 તે સાથ લડયા કોણુ વીર, પીછોડી અંગે,
 કરી હિંમત બની સ્વતંત્ર અલે તે સંગે? જે શિરને०

જે યુદ્ધાર્થે જન્મેલ તેમ ઉછરેલા,
 તે ચીમનાજને પુત્રે જઇને પહેલા;

* રત્નપૂતાણા ને સિંધની વચ્ચેનું રણ. † સિંધિયાની સામાથી ઉદે-
 પુરના સૂર્યવંશી ને અગ્નિવંશી નહાસી ગયા હતા, ને તેમને તાણે કીધા હતા.
 ‡ હોલકરના પરાક્રમ ગંગાના તટ સુધી જણાયા છે. § ભાડના પિતા ચિમનાજ
 અખ્યાએ પોરચુગીઝોપર ઘણી ચઢાઇ કરી તેમને હરાવ્યા હતા. ॥ રાધોબા. ¶ મરા-
 ઠાઓ મોગલશાહના નામના તાળામાં હતા, તેથી તેની સાહેતામાં લાહોરપર ચઢાઇ
 કીધી હતી, અને તેજ કારણે પાણીપતનું દુરાધર્ષ યુદ્ધ થયું હતું. § તેમજશાહ.

ઉદ્યોગ* મંદીથી ગ્રામ્ય કૃષ્ય નસાવ્યું,

કરી મરનારાનો મજા લોલિ પ્રસરાવ્યું.

તે સાથે પૂર્યા વીર, પીછાડી અંગે,

કરી હિમ્મત બની સ્વતંત્ર, ચલે કાળ રંગે? ને શિરને

ઉત્તર દક્ષિણ ને પૂર્વ પશ્ચિમ વેંતાં,

સાડુ બાકા લાલચી કંપે સંક્રા કરતાં;

તે સરનાં બાવોંઈ પ્રાપ્ત લીધાં છે,

ખિસ્તી મેચ્છા ને તુફ લોલિ પીધાં છે,

તે સંગ લગ્યા કાળ વીર, ચડી લમંગે,

કરી હિમ્મત બની સ્વતંત્ર, ચલે તે રંગે? ને શિરને

આગળ 'ભગવા ઝૂંડા' ફરકે છે નેને,

સેવક મસ્તકપર ધરે મોરચલ તેને;

તેનીપર પૂરણ કૃપા લક્ષ્મીની નાણી,

હું વધાવું તેને ઉરપર આનંદ આણી;

મુખરાપર વારી નંદે, ચડ્યા બાહુ રંગે,

કરી હિમ્મત બની સ્વતંત્ર, ચલે કાળ રંગે? ને શિરને

એમ દક્ષિણી બાલે, વિનય જ ભારે કીધો,

તેની ધારાએ શત્રુ રક્તરસ પીધો;

રિપુ સઘળા આવી પડ્યા અશ્વિના પાયે-

વાળ્યા સાડુ કચ્ચરધાણુ, કાવે નં ઉપાયે;

લઈ ચઢ્યો કાળુ એ વીર, પીછાડી અંગે,

કરી હિમ્મત બની સ્વતંત્ર, ચલે તે રંગે? ને શિરને

ને નિરૂપણે ચાલે છે તે નય કરિને,

મુજ પ્રેમથી આકર્ષાઈ પધારે ફરિને;

મુજ અર્થે આણેલું લૂંટી સાડુ ધનને,

મુજ સમીપ ધરીને, ખુશી કરે મુજ મનને;

એ પ્રીતમ મહારો સદા, રમે નવ રંગે;

કરી હિમ્મત બની સ્વતંત્ર ચલે એ રંગે. ધરી

મારેલ શત્રુની હીમયાની† પાઘડીઓ,

રેશમિ વસ્ત્રો ત્યમ સ્ત્રિયો તાણાં મોતીઓ;

* દક્ષિણમાં છે. એ સ્થળે નિઝામ સાથે લડાઈ થઈ હતી. તેમાં નિઝામની હાર થઈ હતી. નિઝામનું તોપખાનું ઘણું મળ્યું હતું.

† પૈસાની કમંદે બાંધવાની કાચલી-ને દરેક સિપાઈ પોતાની સાથે આડચણુ સડ-
ખે કામ આવે તે માટે રાખતો.

મુજ સેજ બિછાના પાસ જવેસતોને,
ધરી મુજ ઇદ્રિયને શાંત કરે અભિમાને;
વિનય વિનય શ્રીરંગ, ગાયોં નવ ઢંગે,
કરી હિમત બની સ્વતંત્ર, ચલે કોણ સંગે? જે શિરને

આનંદરાવ ગાય છે એમ આનંદે,
હોં રાતામાતા શૂર, માર્ગો ઈશ વંદે;
રાત્રુ સહુ પામો નાશ તમારા આજ,
કલ્યાણ તમારૂં થાય સરે સહુ કાજ. ધરી

“વિનય વિનય શ્રીરંગ!” એકદમ હભા થઈ નળને બડા ભાઉએ ધાંટો પાડ્યો, “વિનય-મરાઠાઓનો નય-ખેરાસાનના પહાડો મરાઠાઓના નગરાઓના વિનય નાદથી ખળભળી રહેશે.”

તેના શબ્દોના પ્રત્યુત્તરરૂપે-પ્રતિવચનરૂપે-શામિયામાંના સર્વે-તેના શબ્દોનું અને હાવભાવનું અનુકરણ કીધું અને બહારના ટોળાએ તેનો પડયો અંદર મોકલ્યો-“કેસરિયા કરો! ભૂખસે ભાલા બડા અચ્છા હૈ-અમને યુદ્ધે લઈ ચાલો, યુદ્ધે લઈ ચાલો!”

“રાધાને પાંચસો મુદ્રાનો તોડો આપો”-ભાઉએ કહ્યું-“કદાચ આપણે હાથે આ તોળીનો છેલ્લો જ સત્કાર હશે. હવે હુકમ કરેલા પદાર્થ લાવો.”

કંચનીઓ ચાલી ગઈ અને તેમની જગ્યાએ ભાઉ સાહેબના નોકરો, હાથમાં અનેક પ્રકારનાં ભાજનો, જરી વસ્ત્રથી આચ્છાદિત કરીને, લઈ આવ્યા ને હારખંધ હમા રહ્યા-તેઓની પછવાડેથી, રાજપૂરોહિત-પૂત કરવાને જતો હોય તેમ ખુલ્લે શરીરે અને ઉધારે માથે-એક હાથમાં સૂવર્ણનું જળપાત્ર અને ખીલ્ત હાથમાં સૂવર્ણની થાકીમાં કુંડુંમ અને પુષ્પ તથા અક્ષત લઈને, ચાંદલા કરવાને અગાડી ચાલી આવ્યા.

ભાઉએ હભા હભા જ નીચે પ્રમાણે સર્વ સરદારોને કહ્યું-

“મરાઠાના ખેડાઓ!”-તેણે શાંતપણે ગૌવરસૂચક અવાજે બોલવું ચાકુ રાખ્યું,-

“મરાઠાના પુત્રો! મહારે આ વેળા તમોને કાંઈ પણ કહેવાની શું જરૂર છે ખરી? જે તમારા બધાના અંતઃકરણમાં રમી રહેલી છે, તે વાત મારે ફરીથી કહેવામાં શો લાભ છે? હવે વંધારે વિલંબ કરવામાં લાભ નથી. સવારે આપણે શત્રુની સામા વિનય લેવા કે મૃત્યુ પામવા જઈશું! હવે ખોરાંકી સંભાળવાની ગરજ નથી. યોદ્ધાઓ, માણસો, ચાકરો, સ્ત્રીઓ અને બાલકો, અશ્વો, હાથીઓ અને ઊંટો-સઘલાઓ આજે ઘૂંટી સંતોષી જે જે રહ્યું છે તે ખાઈ પી લ્યો-કે જેથી કાલે નવા સૌર્યથી લડાય. કાલે સાંજે ક્યાં તો આપણને કાંઈપણ જોઈશે નહિ, અથવા તો કોઈપણ વાતની તંગી રહેશે નહિ. મહારાં ફક્ત મરાઠા જગ્યાઓ! શૂરાપુત્રો! વીર પુરૂષો! મુખોટા! મારા સામૂ જૂઓ. હું શું કંઈ હું તે જૂઓ, અને તમારામાંથી જેમની હિંમત હોય તેઓ પણ તેમ કરો. મહારાજ! થાળીઓ ઉઘારી કરો ને અગાડી આવો!”

દારોએ-ચાકરોએ-થાળીઓ ઉપરના આચ્છાદનો કાઢી નાંખ્યા-સર્વની દૃષ્ટિએ મહોટાં મહોટાં પાનનાં ખીરાંઓ, પુષ્પની માળાઓ, અને ઝગઝગતા કેસરિયા રંગમાં રંગેલા મુંદર મલમલતા લાંબા અને મહોટા ઝરખાઓનો ઢગ પડયો. પુરોહિત ગ્રાહ્યો,

અને ભાઈને, કુટુંબ સંસ્કૃત ગંગા કન્યાઓ, અને મંગલકાર્યોને જાતિ, પુરુષોને, ભાઈના વડાદાદાઓ આદિઓ સાથે અને હાર પહેરાવ્યા, તુરનજ ભાઈએ નેના હાથ-માંથી લગ્નપાત્ર લીધું અને નેમાનું લગ્ન, પાતાને લગ્નમાં લઈ, હાથ કરી વહેલીમાં તારાપાટનો પાડેલા, હથે અને શુદ્ધ સ્વરે, સર્વથી પરિપૂર્ણાણે સમગ્ર અને સંભળાય, તેમ તે બોલેલા—

“એ કાલે વિવ્રજ દેવી પાતાની યગમાલ આપણા કુટુંબો નહિ આપે તે, અકાલે દેવ, સંગ્રામશૂનિમાં પતન કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા, આ ગંગાજળ હસ્તમાં લઈને હું કહે છું!”

તુરતજ તેણે તારાકમાંથી એક કેસરિયા પટ્ટો લઈને પાતાના માથાની ઉપર ખાંચ્યો, અને તારાકા બીજાઓ આગલ ધરવામાં આવી. મરાઠા સરદારે એક પછી એક, શાંત અને નિર્ભય હાથે, તેમાંથી ખાંચી લઈને ખાવા લાગ્યા તથા હાર અને પટ્ટા-મોત અને નિરાશાના દુતોને—લગ્નથી લઈને, પાતાના હૃદય ઉપર અને મસ્તક ઉપર ધરવા લાગ્યા. આ ક્રિયા પૂરી થતાં સુધી તંખમાં ઘેર શાંતિ—મૃત્યુના આગ-મનસૂચક વિકરાલ શાંતિ—પથરાઈ રહી. પરંતુ તુરતજ ભાવ ફેરવાયો. કીર્તકાળથી જેમ કરવાને લોકો આનુરૂપ હતા તે તેમની હૃદયની ધૃષ્ટિ પૂર્ણ થતાંજ, તેઓએ શોકસૂચક—કુરતાસૂચક—રોપસૂચક—બધ ઉત્પાદક અને સૂચક, એક મોટી ગર્જના ઝીંકી. આશા રહિત થયલા, સૌર્ય અને વીરતાથી ભરેલા, ધૈર્ય અને હિંમતથી પૂર્ણ, ક્રોધના આવેશમાં આવી ગયેલા, મરણોન્મુખ થયેલા, હર્ષથી અર્ધ થેલછા સરખી સ્થિતિવાળા, રણધીર યોદ્ધાઓએ, તરવારો ખેંચી કઢાડી અને બહારના સમૂહમાંથી હિંમાદ્યજ્ઞ્ય હર્ષના પોકારો અને અવાજો કાનના પટ્ટા ઉપર પ્રહાર કરવા લાગ્યા. હર્ષથેલા થયેલા કેટલાકો તો આનંદની હિમનો વેગ સહન ન કરી રાકવાથી, ત્યાંને ત્યાંજ ચેતના રહિત થઈ ગયા અને જેમ જેમ શામિયામાંની ક્રિયાની ખબર, કના-તની બહારના જનસમૂહમાં પથરાતી ગઈ, તેમ તેમ સૂચળી તરફથી એકજ નતના—“બહુ સાહે કીધું! બહુ સાહે કીધું! શાખાસ છે! ભાઈ મહારાજ! શાખાસ! ધન્ય તમારી જાનુનીને! જય હો, જય!—કેસરિયા કરો! કેસરિયા! અમને યુદ્ધે લઈ આલો ને જુઓ અમારો હાથ! મારો, એ તુરકોને મારો—વિવ્રજ કે મૃત્યુ—”ના અવાજો કાનને ગભરાવવા લાગ્યા.

આ શુદ્ધ હૃદયની પ્રેરેલી ગરબડ શાંત થતાંજ, સદાશિવરાવે કહ્યું—“વીરબ્રાતાઓ! હવે આપણે કાલે સવારે એકવારનું આપણું તકદીર અજમાવીશું! હવે યુદ્ધે જવાના સમયનો, તથા રણક્ષેત્રની વ્યવસ્થાનો નિર્ણય કરો—હું ધાંડું કે સવારનાં વહેલા જરું.”

“ખડોફાટમાં જ! ખડોફાટમાં જ જરું!” ઈશ્રાહીમખાને કહ્યું—“ખખત-રિયાઓને સજ્જ થવાનો વખત આપણે નહિ જોઈએ. રાત્રિના હાથે વખતે રાત્રીના અંધો દૂર પલાણુ વગર બાધેલા હોય છે; તોપણીઓ ઉઘટા હાથ આવે છે; મસા-લોનાં કેકાણાં હોતાં નથી, અને તેમની અગ્નિ ઉત્પાદક પથરીઓ અને પીસ્તોલો, દૂર દૂર ખરેલી હોય છે,”

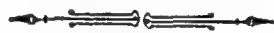
“ખડોફાટમાં જ! ખડોફાટમાં જ!” રત્નનેક સાણસોએ સામરો શોર બકાર ઝીંકી—“જરુંજ છે તો જેમ વહેલાં તેમ વધારે સાહે!”

“ત્યારે મળરુંદું. થતાંજ-પ્રભાત-ઉપાનો- પ્રકાશ પ્રગટ-થતાં પૂર્વેજ-આપણે શત્રુના ઉપર હુલ્લો લઈ જઈશું, અને તેટલા માટે આપણે રાત્રિના ચોથા પહેરે બહાર પડવું જોઈશે! આપણે પૂર્વના દરવાજાથી નીકળીશું. દ્વામાછરાવ આયકવાડ પ્રમુખસ્થાન લેશે-તેની પછવાડે ઇબ્રાહીમખાનની દુકડી-ને તેમની પછવાડે “સુતર નાળીઓ” અને ‘જંજળાળીઓ’ વાળા માણસો તથા કોટપર નહિ ચઢાવેલી સર્વ તોપો-વાળા ઊંટોનું સૈન્ય જશે. તેમની પીઠે વિંચૂરકરના માણસો-તેમની સાથે હું પોતે, અને ખાસ પાયગાઓ સહિત વિશ્વાસરાવ અને તેમની પછવાડે શમશેર બહાદુર અને ન્હાના ન્હાના માનકરીઓ-આ લોકોની પછવાડે મલહારરાવ હોલકર અને તેમની પુઠે સિંધિયા સરદારો-આખરનો ભાગ પૂરો કરશે. આરળો, કુરળીનવાળાઓ, અને છાવણીમાંના બીજા સર્વ શસ્ત્રધારીઓ, છાવણીના રક્ષણાર્થે પછવાડે રહેશે. આમાં તમારામાંના કોઈને કંઈપણ ફેરફાર સૂચવવો છે?”

કેટલાક ન્હાના ન્હાના સરદારો તરફથી ગોળીગોળા ને શસ્ત્રાદિક સરંભમાં પૂરતો નહિ હોવાની, આ સમયે માત્ર ફરિયાદ કરવામાં આવી, અને તે ભાઉએ તથા બીજા મોટા સરદારોએ બાકી રહેલા જુજ સમયમાં અને તે પ્રમાણે પૂરી કરી આપવાનું જણાવતાં, સઘળે શાંતિ પથરાઈ ગઈ.

“ત્યારે વ્યવસ્થા થઈ રહી! અને દરેક ભાઈઓ, જે જે કે સહ સહનું કામ ‘સાંગોપાંગ’ પાર ઉતરે! કચેરી ખરખાસ્ત છે!”

જેવા ખરખાસ્તના તગારા વાગ્યા કે તુરતજ શામિયાનામાંથી અને મેદાન-માંથી લોકો અને અમલદારોના ટોળે ટોળા ત્વરાથી બહાર ધસવા લાગ્યા!

પ્રકરણ ૨૯ મું:

લડાઈની પૂર્વની રાત્રિ!

મહાદાજ સિંધિયા તુરતાતુરતજ પોતાના શિપીરમાં પાછો ગયો નહિ.

લડાઈના ડરાવથી, કચેરીમાંના બનાવથી, લાલનના વિયોગથી, તેનું મન અસ્વસ્થ થઈ ગયું હતું અને તેથી પોતાના ઘરમાં નિરાધાર સ્ત્રી અને બાળકોને ધીરજ આપવા તથા તેમની સલામતી માટે બની શકતો બંદોબસ્ત કરવાને માટે, તુરતજ તંબૂએ જવાને બદલે, તે આ તંબૂઓના શહેરમાં જ આસપાસ રજળવા રખડવા લાગ્યો. પ્રાતઃકાળે ઉપાના ઉદયપૂર્વેજ, બધાને શુશંગ્રામમાં જવાનું છે એ વાત ચિન્નલીક વેગે એક ક્ષણમાં છાવણીમાં ચારે તરફ પથરાઈ ગઈ, અને તેથી છાવણીમાં આ સમયે અનેક પ્રકારના ચિત્તભેદક બનાવો બનતા હતા. જેમ તેજબના પાણીમાં નાંખવાથી પોલાદાની તલવારની ધાર વધારે તીક્ષ્ણ બનીને તેની સપાટી-

* વિંચૂરકર તો દિલ્લીમાં હતો, પણ તેની પાયગા-ઘણું કરી લડાઈમાં ઉતરી હતી. † મરાઠા લશ્કરમાંને સામાન્યતઃ સઘળાં દેશી-રાજપૂત રાજ્યોમાં લડાઈને ચોગ્ય સર્વે સરંભ ‘ખરાખર’ રાખવાની મોટી ખાંખી હંમેશાંજ હતી ને હજી આજે પણ છે. ‡ એશિયા ખંડમાં વપરાતાં સઘળાં પ્રકારનાં શસ્ત્રો એક પ્રકારનું લોખંડ જેને પોલાદ કહે છે તેનાં કે ‘પાટ્રેઝ’ અથવા ‘ડમાસ્કસ’નાં બને છે. એ શસ્ત્રો તેની ખરી બનાવટ માટે, જેમાં તેની સપાટી બહુ લીસી ને કેવળ સફેત હોય છે ને જ્યારે તે સાફ કરેલાં હોય છે ત્યારે બહુ ચળકતાં હોય છે.

અને લાડલો, ફરવાક સંસ્કૃત મંત્રો હમ્માર્ગી, અને મંત્રોદ્યોગશૂન્ય અતિ, પુનઃદિને, લાડલોના ચણાટમાં ચાંદણા પ્રાંતો અને હાર પંદરશબ્દો. તુરતજ લાડલો તેના લાખ નાંધી જળપાત્ર લીધું અને તેમાંનું જળ, પોતાને જમણે હાથે, ડાબા કરની ઉપરથી મારાપાડતો પાડતો, ઉચ્ચ અને શુદ્ધ સ્વરે, સર્વથી પરિપૂર્ણપણે સમયય અને સંબંધાય, તેમ તે બોલ્યો:—

“એ કાલે વિવિધ દેવી પોતાની યજમાન આપણા કંઠમાં નહિ આંતરે તો, ગુહરિ દેહ, સંચામભૂમિમાં પતન કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા, આ અંગાનજન દુસ્તમાં લઈને હું કંઈ છું!”

તુરતજ તેણે તારકમાંથી એક દેસરિયા પટકો લઈને પોતાના માથાની ઉપર ણાંધ્યો, અને તારકા ધીનજ્યો આગલ ધરવામાં આવી. મરાઠા સરદારો એક પછી એક, શાંત અને નિર્ભય હાથે, તેમાંથી ણીંડો લઈને ખાવા લાગ્યા તથા હાર અને પટકા-માત અને નિરાશાના દૂતોને-ત્વરાથી લઈને, પોતાના હૃદય ઉપર અને મરતક ઉપર ધરવા લાગ્યા. આ ક્રિયા પૂરી થતા સુધી તંજમાં ઘેર શાંતિ-મૃત્યુના-આજ-મનસૂચક વિકરાલ શાંતિ-પથરાઈ રહી, પરંતુ તુરતજ ભાવ ફેરવાયો. દીર્ઘકાળથી જેમ ફરવાને લોકો આતુર હતા તે તેમની હૃદયની ઇચ્છા પૂર્ણ થતાંજ, તેઓએ શોકસૂચક-કુરતાસૂચક-રોપસૂચક-ભય ઉત્પાદક અને સૂચક, એક મહોટી ગર્જના પ્રાંતી, આશા રહિત થયલા, શૌર્ય અને વીરતાથી ભરેલા, ધૈર્ય અને હિંમતથી પૂર્ણ, કોઈના આવેશમાં આવી ગયેલા, મરણોન્મુખ થયલા, હર્ષથી અર્ધ થેલછા સરખી સ્થિતિવાળા, રણધીર યોદ્ધાઓએ, તરવારો ખેંચી કઢાડી અને બહારના સમૂહમાંથી હિંમાદ્વન્ય હર્ષના પોકારો અને અવાજો કાનના પરદા ઉપર પ્રહાર કરવા લાગ્યા. હર્ષથેલા થયલા કેટલાકો તો આનંદની હિમનો વેગ સહન ન કરી શકવાથી, ત્યાંજ ત્યાંજ ચેતના રહિત થઈ ગયા અને જેમ જેમ શામિયામાંની ક્રિયાની ખબર, કના-તની બહારના જનસમૂહમાં પથરાતી ગઈ, તેમ તેમ સઘળી તરફથી એકજ નાતના—

“બહુ સાંઝે કીધું! બહુ સાંઝે કીધું! શાળાસ છે! લાડ મહારાજ! શાળાસ! ધન્ય તમારી જનુતીને! જય હો, જય!—દેસરિયા કરો! દેસરિયા! અમને યુદ્ધે લઈ આલો ને જુઓ અમારો હાથ! મારો, એ તૂટેને મારો-વિવિધ કે મૃત્યુ—”ના આવાજો કાનને ગભરાવવા લાગ્યા.

આ શુદ્ધ હૃદયની પ્રેરેલી ગરબડ શાંત થતાંજ, સદાશિવરાવે કહ્યું—“વીરબ્રાતાઓ! હવે આપણે કાલે સવારે એકવારનું આપણું તક્તીર અજમાવીશું! હવે યુદ્ધે જવાના સમયનો, તથા રણક્ષેત્રની વ્યવસ્થાનો નિર્ણય કરો—હું ધાંડે છું કે સવારના વહેલા જવું.”

“ખડોફાટતામાં જ! ખડોફાટતામાં જ જવું!” ઈશ્વાહીમખાને કહ્યું—“ખખત રિયાઓને સજ્જ થવાનો વખત આપવો નહિ લેઈએ. રાત્રિના ઉઘા વખતે શત્રુના અશ્વો દૂર પલાણુ વગર બાંધેલા હોય છે; તોપણીઓ ઉઘતા હાથ આવે છે; મસા લોતાં કેકાણાં હોતાં નથી, અને તેમની અગ્નિ ઉત્પાદક પથરીઓ અને પીરતોલો, દૂર-દૂર પડેલી હોય છે,”

“ખડોફાટતામાં જ! ખડોફાટતામાં જ!” હજારેક માણસોએ સામઝો શોર બંધાર કીધો—“જહુંજ છે તો જેમ વહેલાં તેમ વધારે સાંઝે!”

“ત્યારે મળસ્કું થતાંજ-પ્રભાત-ઉપાનો પ્રકાશ પ્રગટ થતાં પૂર્વેજ-આપણે શત્રુના ઉપર હુલ્લો લઈ જઈશું, અને તેટલા માટે આપણે રાત્રિના ચોથા પહેરે બહાર પડવું જોઈશે ! આપણે પૂર્વના દરવાજેથી નીકળીશું. દામાજીરાવ ગાયકવાડ પ્રમુખસ્થાન લેશે-તેની પછવાડે ઇશ્વારીમખાનની દુકકી-ને તેમની પછવાડે “સુતર નાળીઓ” અને ‘લંબળીઓ’ વાળા માણસો તથા કોટપર નહિ ચઢાવેલી સર્વ તોપો-વાળા ઊંટોનું સૈન્ય જશે. તેમની પીઠે વિંચૂરકર*ના માણસો-તેમની સાથે હું પોતે, અને ખાસ પાયગાઓ સહિત વિશ્વાસરાવ અને તેમની પછવાડે શમશેર બહાદુર અને નહાના નહાના માનકરીઓ-આ લોકોની પછવાડે મહારાવ હોલકર અને તેમની પુંકે સિંધિયા સરદારો-આખરનો ભાગ પૂરો કરશે. આરળો, કરળીનવાળાઓ, અને છાવણીમાંના બીજા સર્વ શસ્ત્રધારીઓ, છાવણીના રક્ષણાર્થે પછવાડે રહેશે. આમાં તમારામાંના કોઈને કાંઈપણ ફેરફાર સૂચવવો છે ?”

કેટલાક નહાના નહાના સરદારો તરફથી ગોળીગોળા ને શસ્ત્રાદિક સરંભમાં પૂરતો નહિ હોવાની, આ સમયે માત્ર ફરિયાદ કરવામાં આવી, અને તે ભાડેએ તથા બીજા રહોટા સરદારોએ બાકી રહેલા જીવ સમયમાં અને તે પ્રમાણે પૂરી કરી આપવાનું જણાવતાં, સઘળે શાંતિ પથરાઈ ગઈ.

“ત્યારે વ્યવસ્થા થઈ રહી ! અને દરેક ભાઈઓ, જે જે કે સહ સહનું કામ ‘સાંગોપાંગ’ પાર ઉતરે ! કચેરી ખરખાસ્ત છે !”

જેવા ખરખાસ્તના નગારા વાગ્યા કે તુરતજ શામિયાનામાંથી અને મેદાન-માંથી લોકો અને અમલદારોના ટોળે ટોળા ત્વરાથી બહાર ધસવા લાગ્યા !

પ્રકરણ ૨૯ મું : લડાઇની પૂર્વની રાત્રિ !

મહાદાજ સિંધિયા તુરતાતુરતજ પોતાના શિબીરમાં પાછો ગયો નહિ.

લડાઇના ઠરાવથી, કચેરીમાંના બનાવથી, લાલનના વિયોગથી, તેનું મન અસ્વસ્થ થઈ ગયું હતું- અને તેથી પોતાના ઘરમાં નિરાધાર સ્ત્રી અને બાળકોને ધીરજ આપવા તથા તેમની સલામતી માટે બની શક્તો બંદોબસ્ત કરવાને માટે, તુરતજ તંબૂએ જવાને બદલે, તે આ તંબૂઓના શહેરમાં જ આસપાસ રજાળવા રખડવા લાગ્યો. પ્રાતઃકાળે ઉપાના ઉદયપૂર્વેજ, બધાને શુભસંગ્રામમાં જવાનું છે એ વાત વિનંતીક વેગે એક ક્ષણમાં છાવણીમાં ચારે તરફ પથરાઈ ગઈ, અને તેથી છાવણીમાં આ સમયે અનેક પ્રકારના ચિત્તભેદક બનાવો બનતા હતા. જેમ તેજબના પાણીમાં નાંખવાથી પોલાદાની તલવારની ધાર વધારે તીક્ષ્ણ બનીને તેની સપાટી-

* વિંચૂરકર તો દિલ્લીમાં હતો, પણ તેની પાયગા-ઘણું કરી લડાઇમાં ઉતરી હતી. † મરાઠા લશ્કરમાંને સામાન્યતઃ સઘળાં-દેશી-રાજપૂત રાજ્યોમાં લડાઇને યોગ્ય સર્વે સરંભ ‘ખરાખર’ રાખવાની મોટી ખાંખી હંમેશાંજ હતી ને હજી આજે પણ છે. ‡ એશિયા ખંડમાં વપરાતાં સઘળાં પ્રકારનાં શસ્ત્રો એક પ્રકારનું લોખંડ જેને પોલાદ કહે છે તેનાં કે ‘પાટ્રેઝ’ અથવા ‘ડમાસ્કસ’નાં બને છે. એ શસ્ત્રો તેની ખરી બનાવટ માટે, જેમાં તેની સપાટી બહુ લીસી ને કેવળ સફેદ હોય છે ને જ્યારે તે સાફ કરેલાં હોય છે ત્યારે બહુ ચળકતાં હોય છે.

ગાંધી મુખમાં પ્રતિબિંબ તથાકે દેવચ્છ દેખાય છે, જેમજ આ અર્થકર બહેરે
ભાવનામાં હિન્દુઓની બહીષ્કારી જાતીઓના આચાર વિચારના પ્રતિબિંબથી
અનેક અર્થકર-વિષદ કરી નાખનાર અને અર્થસૂચક દેખાવાને યત્ન આપ્યા હતા.
આમાંજે જોઇએ કે મહાદાહજી તે સંત્રિના કરતાં કરતાં શું બેસું.

એક તરફ થોડાક સુવાન, પણ કમ્પન દિપાદળો, પોતપોતાની ગ્રન્થતારક
સારે, જાનની સંત્રિમાં, જેને તેઓ પોતાના જીવનની કલ્પી સંત્રિ સમજતા હતા-
હિન્દુસ્થાનમાં એક મનાતા સુખનો અનુભવ, એકદા મળીને લેતા હતા. તેઓ
મણ "૨"ના સુખમાં, -રંગ,* રાગ અને રંગીની મોજમાં ગુલતાન થયલા હતા.
તેઓની વચ્ચેમાં 'ભાંગના લોટા'ઓ અને માટ્ટાના ફેરી મધના શીશાઓ પહેલા
હતા. ગળામાં હારિ અને હાથમાં ગાટાઓ લઇને, ધાલકના ધમકારા અને સતારના
સમકારની સાથે ગાવામાં આવતાં ગાયનાં, તેઓ યેરીને-આડા પડીને-શેતરંજીઓ
ઉપર થોડાના જીનેને આડીંગીને-વાંકા વળીને-સાંભળતા હતા. વચ્ચેમાં વચ્ચેમાં તેઓ
નાચનારી છોકરીને કે આનંદી રંગીઓને, સુંખતા કે તેઓની લગ્નને દૂર કંઈ તેવી
રીતની મશ્કરી કરતા તથા ખાવાપીવાની લહેરમાં-આનંદમાં તણાતા-પાસે પડેલા
પતવાળાઓમાંથી મીઠાઈ કે તળેણું માંસ ખાતા હતા.

ભાંગની ઝાવણીને આંખી ભુખમરાની અણિ ઉપર લાવનાર-હાલના નિરાશી
કુપલવતારા મામલાના મૂળ કારણ રૂપ-ઝાવણીમાંના નીચ અને હલકા પેટભરા-
ઓ-આવા ટોળાઓથી થોડે દૂર-તેઓની દૃષ્ટિ આ લોકોના ભોળનના પદાર્થોપર ન
પડે તેમ-ટોળું વળીને ઉભેલા હતા. તેમની પાસે જ તેમના જ જેવા-નીચા આંધાના,
ગોળ ખભાવાળા ને કદરૂપા જેવા જણાતા મુસલમાન ફકીરો, અને ઉંચા રાક્ષસી કદના
પહાડ જેવા દેખાતા કાળા હિંદુ-વેરાગીઓ અને અતીતો, એક ઈશ્વરની કે દેવતા-
ઓની કૃપા તેમના ઉપર ઉતરે- એવા આશીર્વાચનો ખાલતા, અને તેમની પાસેના
પુષ્કળ પદાર્થોમાંથી થોડુંક મેળવવાને આજીજી કરતા, ઉભેલા હતા. આ લોકોની
નજીકમાં જ, પણ તેમને અડકાય નહિ તેવી રીતે, સ્વાર્થી પ્રિયતમથી તબચકી
કે રક્ષણહાર પતિ કે પ્રિયતમના મરણથી નિરાધાર થઈ ગયેલી, હાડપિંજર-
વત્ દેખાતી કોઈ સ્ત્રી, અથવા તો ભરણપોષણ કરવાને અશક્ત થઈ ગયેલા
શોકથી તણ દેવાંચલા હળસી ગુલામો ઉભેલા, નબરે પરતા હતા. આડી
તહીં ભૂખે મરતા હાડકાની માળા જેવા દેખાતા ભાટો-કોઈ ખીબ ભાટોના
ખનાવેલા-કાનને આનંદ પમાડે તેવા કવિતો, શ્રોતાજનની પ્રશંસા કરતા હોય
તેમ, મધુરા અવાજે લલકારતા હતા; તો ખીબે-કેકાણે શુન્દતમાંથી આવેલા
ભૂખે મરતા દુકાળિયા જેવા દેખાતા "તૂરી"ઓ, પોતાના એકતારા ઉપર ગાયન
ઉતારતા હતા. આ ઉપરાંત અશ્વોના મરણથી ઉદ્ધોગ રહિત થઈ ગયેલાં, પણ સર્વ
જ્ઞાતિઓનું ઉચ્છિષ્ટ ખાઈ શકે તેવી ઉતરતી પંક્તિના હોવાથી શરીરે રૂઢપુષ્ટ પાંચ
સાત આવચાઓ, હાથમાં મહોટા મહોટા દંડકાઓ લઇને, બાણે કે સ્વહસ્તે પ્રસ-
ન્નતાપૂર્વક નહિ આપે તેની પાસેથી, તેમનું ચાલે તો બળાકારે પણ ખૂંચી લેવાને
તૈયાર છે એવું જણાવતા હોય તેમ, ત્યાં આગળ ઉભેલા હતા. આ ખાધરા ભિક્ષુ
કોમાં ખામી હોય તે પૂરી કરવાને આવ્યા હોય તેમ કેટલાક સુરદાસ દત્તરાઓ

આસપાસ ભરકતા હતા, અને કોઈ માંગણના લત્તાપ્રહારથી, વા મધ્યમાં ખેડેલી મંડળીમાંના કોઈકના ચેપિના અથવા પાદરંજકોના પ્રહારથી; તાડન કરવામાં આવતા, ચીસ પાડતા, વા ધૂરકતા-ભસતા હતા. આ બધા મંડળોમાંથી તથા માંગણોમાંથી માર્ગે જતા આવતાના કણું ઉપર નીચલા શબ્દો છૂટા છવાયા પડતા હતા.

“અચ્ચા જોવિંદા! ખ્યાડું ભરી આપ!” “પરમ કૃપાળુ પરમાત્માને માટે આપો, તે મહાન પ્રભુ આપને પ્રાતઃકાળના યુદ્ધમાં વિજયી બનાવે અને કીર્તિ તથા દીર્ઘાયુ બક્ષે?” “એની મા નરકે નય એની, સા-એ શીશો ખાલી રાખ્યો છે?” “રૂઝા કૃષ્ણ! રૂઝા કૃષ્ણ! વીર પુરૂષોના હૃદય ઉદાર અને દાની હોય છે! શૂરા-ઓના મનમાં દયા ભરેલી—” “ઓ કુંદન! દીલોબન, એક અચ્ચી તો કરાવ? ને આજે જ તું મને આમ તારા વિયોગે મારી નાંખીશ, તો પછી કાલે યુદ્ધમાં કોણ મરશે?” “રૂઝા રૂઝા, શ્રી રૂઝા! વીર પુરૂષોની ઉદારતા—” “ખ્યારે! મોહન! આપ મેરેકું ચહ અંગુઠી ન દોગે?” “ખ્યારીબન! લે, લે, તું લે, તારાથી શું આ અંગુઠી વધારે છે?” “રી-રી-રી-રા-રા-રીઈ” (સારંગીમાંથી શૂરો નીકળ્યા)! “નય મરતાજી! ને ને કે કાલે આ સમશેર કેવું કામ કરે છે!” “એ-એ-સાલો કૃતરો મહારા કૃપાળુ તો લઈ નય છે તો લઈ નય છે, પણ સાથે સાથે મહારો પડકો પણ ખેંચી નય છે!-લે સાલે, મર, તેરા કાલા કર,” “ધસસ-ધપધપ-યો ઉ-યો ઉ-યો ઉ ઉ ઉ!-” (કૃતરાના તથા લાકડી વગેરે અક્ષયવાના અવાજો થતા હતા તે.)

“ઉંચા વંશતણા સુવીર જનના પુત્રો અકીર્તિ થકી,
મૃત્યુના કરતાંય જંગમચતાં ઝાઝા ડરે છે નકી;
જે વાતે ખખડાવતા કિરણમાં ખાંડાં ધરે છે રણે,
તેવી ઇન્દ્રની અપ્સરા વિજયની માળાર્પતી તેમને.”

“ઓ સરહાર સાહેબ! અમો ભૂખ્યા તરસ્યા મરીએ છીએ! આવ્યાઓ મરાઈઓના નાનાભાઈઓ છે, અમકુ કુચ રોટી દેનેવાલા, અમેરા ઘોડા એ દુનિયા છોડ ગયા હૈ, ઓર અમકુ કુચળી ને દોજી!” “અચ આ બદમાસ! દૂર હો! બંમનક બટાળનેકુ આયા હૈ ક્યા?” “નહિ, નહિ, મહારાજ! અમો તો લીક્ષા માંગીએ છીએ!” “અક્ષાકે ખાતર કોઈ મુજેલી એક રોટીકા દુકડા દો!”

થોડે દૂર જતાં એક નહાના તંબૂના દરવાજા પાસે ઝીણી બતી લઈને ધૂંટણ ઉપર ‘કુરાન’ મુકીને વાંચવા બેઠેલો એક વૃદ્ધ મુસલમાન, તેની દૃષ્ટિએ પડચો પ્રભાતમાં પોતાના સ્વામિનું નિમક અદા કરવાને માટે, તેને પોતાના ધર્મના રક્ષણાર્થે લડતાં સ્વધર્મી બાંધવો સાથે લડવાનું હોવાથી, તે પાપના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે તે અહુણા આ પવિત્ર પુસ્તકનો પાઠ કરતો હતો, તથા વચમાં વચમાં હાથ જમીનને લગાડીને, તેના માટીવાળા હાથે પોતાના ગાલો ઉપર તમાચા મારતો હતો.

એક તરફ નહાના પુરાણ તંબૂની અગાડી એક સિક્કીગર, પોતાની સરાણ ફેરવતો અને તલવારોને ધાર કરતો બેઠો હતો, અને પોતાની તલવાર પ્રથમ ધારદાર બનાવી લેવાના હેતુથી ધક્કામુક્કી કરતા સિપાઈઓ, તરવારની ધાર કોઈને વાંગી નહિ નય તે હેતુથી, હાથમાંની તરવારને ઉંચી પકડીને, ટોળાબંધ ઉભેલા હતા. અતિશય ત્વરાથી ફરતા સરાણના પથ્થરમાંથી અગ્નિના સ્ફુલ્લિંગોનો વરસાદ વરસી રહ્યો હતો, અને આ સ્ફુલ્લિંગોના આછા પ્રકાશમાં પણ, માથા ઉપર ઉંચી પકડી

સર્વિસી નજવાની ગ્રામીણ રહી હતી. સિદ્ધીગરન પરમાત્માએ માત્ર બે જ દેવ આપેલા હોવાથી, તે આદવા મેદાસ રત્નમંડળી બાંગળી પૂરી કરી શકેતા નહોતાથી બેકે લેન ગાળોની અને સાંધોની વૃદ્ધિથી વધવાની લેતા હતા. પરંતુ પ્રવેશમાં ગમત મળી ગયેલો આ સિદ્ધીગર, આ વૃદ્ધિ તરફ એક મહામુનિની પ્રમાણે બિચાર સર્વેને ખેલાવું કામ કર્યો જતો હતો.

એકે અગાડી જતાં, એક પુરુષ ધર્મશીલ હિંદુ પાંદ્રો, તુરનજ સ્નાન કરીને, પોતાના સામાનની પેટીને, સિંહાસનને સ્થલે મૂકીને, એક નદાના કિનારેજાનું પુત્ર હતો તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો. અતિશય ધીરજથી તેણે પોતાની બાજુ તથા આંતરીય અશુદ્ધિનો પરિહાર કર્યો, લલાટમાં શુભ્ર ચંદન, ત્રિપુંડ્ર અને કુંકુમનો આંદોલો કર્યો, ભૂજ ઉપર ચંદનની અર્ધચંદ્રાકાર આંગે કરીધી, માથા ઉપરની નહાની ચેટકી, એક નહાની પુરાણી કંસકીથી સાફ કરીધી, સંભાળપૂર્વક તેણે-શંકરને ભોગ ધરાવ્યો, એકવિંસતે કુપ અને દીપ પ્રગટાવ્યા, શાંતપણે આરતિ ઉતારી, અને પાસેના જળ પાત્રમાંથી અભિષેક જળનું સિંચન કરીને, પુષ્પ ચઢાવ્યાં. ત્યાર પછી ખાતકાળે, શુદ્ધમાં વિજયમાળ કે વરમાળ પહેરવાના દંઠ કરાવ, તે સંહારક શક્તિની સન્નુષ્પ કરીધો! અને સવારે શુદ્ધના નોળત ગરગડે ત્યારે જ ઉઠીને, શુદ્ધ મને અને દેહે, ગંગાજળનું છેવટનું આશન કરીને, કેસરિયા ધારણ કરીને, મૃત્યુની પુષ્પમાળ ગળામાં આશિષીને, શુદ્ધમાં અનેકને સંહારીને, દેશના અને ધર્મના સંરક્ષણમાં-સ્વદેહનો-જીવનનો ત્યાગ કરવાના દંઠ નિશ્ચય કરીને, રૂદ્રાક્ષની માળા, દક્ષિણ કર્મમાં લઈને, નેત્રોને શંકરના પ્રતાપી દિવ્ય લિંગ ઉપર સ્થીર કરીને, છદ્ધાગ્નિ-પીત્તની શ્રોત્રેન્દ્રિયને સંભલાય નહિ તેવી રીતે, દરેક મણકાદીક, એક એક મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરતો-શાંત ને નિષ્કપટ મને, દૃઢાત્માસન-ભદ્રાસન-વાળીને બેસતો. મહાદાજીએ બેયો.

તે થોડક અગાડી ગયો ને અર્ધ નમ્ર શિહા કૃષ્ણવર્ણવાળું-વીશ પચીસ આદ-
મીનું એક ટોળું-કાંઈક કાળા જેવા પદાર્થની આસપાસ બેઠેલું, તેની નજરે પડ્યું.
તેમની સામે, ચાર તરફથી વીંણી લાવીને એકઠો કરેલા કચરો બળતો હતો, અને
તેઓ કાંઈક વિચિત્ર ભાષામાં બોલતા હોય તેમ ગરબડ ગરબડ વાતો કરતા હતા.
તુરત જ તેના ચક્ષુઓએ મોટી છરીના પ્રકાર જેવું કાંઈક દીઠું અને બીજી જ પળે
તે શું થયું તે તે બેઠેલ સમજી શકે તે પહેલાં તો તેને કાને તે કોઈકના શરીરમાં
ભોંકવામાં શસ્ત્ર આવ્યું હોય ને હાડકાઓ નેચી ભાંગતા હોય તેવો અવાજ
આવ્યો! આ શું થયું? તેણે દૂરથી જ દૃષ્ટિ ખેંચીને જોયું. તેની નજરે એક મરેલા
બળદને કાપીને, શેકીને, ખાવા બેઠેલા માંગો, મહારો, જ્ઞાતિ બહાર કરવામાં આવેલા
આવચાઓ, વગેરે નીચ કોમના લોકોનાં ટોળાં ઉપર, નજર પડી. થોડક દૂર તેણે
એક બીજું ટોળું, તેવાજ કામ ઉપર રોકાયેલું જોયું, અને તેમના શરીર ઉપરનાં
ગુંથેલા ઘાસનાં વસ્ત્રોપરથી, પગમાંના લોહહાતા કડાઓ ઉપરથી, અને માથા ઉપરની
લાંબી ગુંથેલી નટાઓ ઉપરથી, તેણે નજરું કે તે લોકો દામાજરાવ ગાયકવાડ.
સાથે ગુજરાતથી લાવવામાં આવેલા નાચકડા ને લીલોડાની ટોળીમાંના છે. તેમની
બાલત્સાં જ, વગર પકેલેલા ચામડાના લાંબા ભાથાઓ, તેમાં ભરેલા લાંબા તીરો
સહિત, લટકતા હતા; તથા મોટી બાંધુની કમાનો, અને મનજીત લાકડાની ગોળ-
રો, તેમનો હાથ પહોંચે તેવી રીતે, જમીન ઉપર નાંખેલી હતી.

અહિયાં પાંચ સાત માણસો એકઠા થઈને, પોતાની પાસે જે કાંઈ બાકી હતું તે લાવીને, રસોઈ કરીને, છેલ્લી વેળાનું ભોજન લેવાને બેઠા હતા. પેલી તરફ ત્રણ જુવાનો સવારના પહોરમાં બાંકા સિપાઈ બચ્ચામાં ગણુવાની ઇચ્છાથી, સ્પાર્ટન લોકોની રીતિને અનુસરતા હોય તેમ, શરીર શણગારતા હતા. થોડે દૂર એક વૃદ્ધ સિપાઈ, જમીન ઉપર બેસીને પોતાના શસ્ત્રો તથા અશ્વના જીન પાવડા વગેરે તપાસતો તપાસતો હુકો પીતો હતો, તથા પીસ્તોલના થોડાને તેલ લગાડતો હતો. એક બીજો સિપાઈ, પાસે જેટલું થોડું ઘણું અનાજ હતું તે પોતાના મિત્ર અશ્વને ખવાડતો હતો. તેની મુદ્રા ઉપરથી તેના મનમાં “મહારે દોડવું નથી, પણ મને ઉપાડીને એ દોડશે, માટે આ ખોરાકની મહારા કરતાં એને વધારે જરૂર છે” એમ તે યાચતો હોય એવું લાગતું હતું.

એક ડાકણ જેવી બીહામણી-થાકેલી અને સત્રીપાતવસ હોય તેવી જાણતી-તેના ફાટાંટૂટાં પહેલા ઘોળા ઓઢણા અને બંધબેસતા લેંઘા ઉપરથી મુસલમાની જેવી જાણતી-ગુલામડી, બાજુપરના એક ભાંગેલા ગારાના આશ્રયમાંથી નિકળીને, જમીન ઉપર ફસડાતી ઘસડાતી આવીને, મહાદાજના માર્ગમાં આડી પડી-“ઓ મારા સરદાર! અલ્લાહને ખાતર, આપની પવિત્ર જનુનીને ખાતર, મને કાંઈ ખાવાનું આપો, હું ત્રણ દિવસની ઉપવાસી મંડે છું. મહારો ઘણી યુદ્ધમાં કપાઈ ગયો છે ને મહારા જેવી અનાથ વિધવાનું બીજું કોણ પૂરું કરે? હાય! હું તેની સાથેજ મરી ગઈ હોત તો કેવું સાહે! યા અલ્લાહ! તમારા વહાલા ફરજદોને ખાતર! મને બચાવો! મને બચાવો!”

મહાદાજએ ખીસામાંથી એક રૂપાનો સિક્કો કાઢીને તેણીની તરફ ફેંક્યો!

“ખાવાનું-ખાવાનું!”-તે બોલી-મને પૈસાનું કામ નથી! આજે એવું કોઈપણ પુરોપકારી છાવણીમાં જાણાવું નથી કે જે મને પૈસા લઈને પણ ખાવાનું આપે-અને તે લેવા જવા જેટલી મહારામાં શક્તિ નથી. તમારા વહાલા બચ્ચાના સમ! મને ખાવાનું આપો, ખાવાનું! અરે-અરે-અરે! કહું મરી જઈ છું!”

“મારી પાસે ખાવાનું નથી”-નિસ્પૃહતાનો આડંબર ધારણ કરીને-ચાલતાં ચાલતાં તે બોલ્યો-“ઈશ્વરને યાદ કર, બહેન! ધીરજ રાખ! સૂર્યનો અસ્ત થશે તેની પહેલા કાલે તારા સિવાય બીજા સહસ્રો આ ક્ષણિક જીવનનો ત્યાગ કરી જશે!”

તુરત જ મદદ માટે એક કારમી ચીસ-પીસ્તોલ ફૂટવાનો અવાજ-બીજી ચીસ-મૂકાઓના મહારોના ધબકારા-પછી દોડધામનો ઘોંઘાટ-અને ચીસો ઉપર ચીસો-તેના કાનમાં પેસવા લાગ્યા. અને બીજીજ પળે બાજુ તરફના એક મહોટા તંબૂમાંથી, પાંચ સાત માણસો, બગલમાં કિમતી વસ્ત્રોની ગાંસડી-રૂપાના ખાલા રકાબી-પેટી-વગેરે પદાર્થો દબાવીને દોડતા દોડતા બહાર આવ્યા-

“ચોર! ચોર! પકડો! પકડો!” નાખી તરવારો લઈને પગવાડે દોડતા માણસોએ ખૂંસો પાડી.

મહાદાજએ પીસ્તોલ બહાર કાઢી, કારણ કે તેઓ તેની તરફ જ આવતા હતા.

સર્વેથી મોખરે ચાલનારાએ હાથમાંની લોહજંજીરવાળી લાકડી, જોશથી મહાદાજની તરફ હલાવતાં ખૂંસ પાડી-“રસ્તામાંથી દૂર થાઓ!”

આરજા બાપાની સામે મુકિત વાપર્યા ત્રિવાલ તેનું વળતર નહિ તેનું જલ્દાન, મહાદાઈને બૂમ પાડી, "સિધા સિધા આજ્યા બંધા! બંધુ-ને મને આરજા તો તુરત જ બંદક ફેરીશ!"

"સૌ સૌનું સંગાળો!" તારાઓના સરદાર કહી, અને તેની ટાળણી આ સાવચેત અને ચતુર મરાઠા સરદારની બેચ તરફથી થઈને આગળ વધી.

તુરત જ મહાદાઈ પાછા ફર્યા, અને બેચ પીરતોડો, ન્હારના લૂટાઈઓની ઉપર તાંકીને ફેરી! એક જમીન ઉપર હંધા પછડાયા, અને બીજાના પગમાં આડી વાનીને ફેરવા બતાં પડી ગયા અને પાછલ આવનારાઓના મદદાપાટુથી ખાર થઈ ગયા!

પોતાની પિરતોડો ફરીથી ભરતો ભરતો, મહાદાઈ અગાડી આજ્યા-તે બીનું શું ફરી શકે? મરાઠા છાવળીની હાલની દુર્દશામાં-નિરાશ સ્થાનિમાં-અધાધુધી આડી રહે અને લૂટારાઓનું કામ કરવામાં હવન ગાળનારા હરામખોરોથી ઉભરાઈ જતી આ છાવળીમાં, આવી વળતે લૂંટકાર કે શું થાય તેમાં તે શું કરે? છાવળી શું ખુબથી રીબાતઓથી ભરેલી નહોતી? ત્યાં ચોરનારનો શો વાંક? તેમ તેનો પણ શું વાંક? તેની જે પિરતોડોએ જે બને તે કીધું-અટકાવાયું નહિ તો વેંદ કીધું-તેના વળત પછી અનેક વર્ષો પછી-ખીજ પ્રજ્જના લકરંજી આવી સ્થાનિમાં નહિ હોવા છતાં પણ, આવાજ-અને આથી પણ બચકર કુર્મો નથી કીધું-જર્મનો અને રશિયનોએ જ નહિ, પણ વધારે સુંદરલામાં ગણાવનારા-ફ્રેંચો અને અંગ્રેજોએ પણ-કોઈપણ-આવા પ્રકારના કારણો વિના-આચલેર અને સ્પેનમાં છટકી અને પોલાંરમાં-પારીસ અને બર્લિનમાં-હિંદુસ્થાન અને યુરોપમાં આવા જ કામો શું નથી કીધા?

એક ક્લાલની દુકાનમાં ઝીણો તેલનો ટીવો બળતો હતો અને અગાડી મી-રાથી પૂર્ણ એક મહોટું ખીપ અને ખાસાઓ પરેલા હતા. ત્યાં કેટલાક માણસો પ્રગ્ નાંખીને મધપાન કરતા હતા, કેટલાકો મદિરાનાં મોહમાં નૃત્ય કરવાના પ્રયત્ન કરતા, આમથી તેમ લયડીયા ખાતા હતા કેટલાકો ફાટીવટ્ટી મેલી ચીથરેહો સાદરી કે શેતરંજ ઉપર ચત્તપાટ પડીને, નાણે કે કોઈ મહોટાં બહાંરમાંથી લાંબા મવાસના અંતે આવીને ફેર ચરયા હોય ને ગોડા કાઢતા હોય તેમ, વલખાં મારતા હતા; અતિપાનથી હન્માદ દશામાં આવી ગયેલા કેટલાકો, એક બીજાને લેડીને આલિંગતા તથા ચુંબતા હતા. કોઈ જે નજી લડયા, ગાળાગાળી થઈ, સામસામા શાપો-અપરાધોથી વધાવ્યા, તરવારો ખેંચાઈ, પ્રેક્ષકો વચમાં પડયા, જેને છટા પારયા, તરવારો બીનવી લીધી અને બેચને છટાછટા દૂર અંધારાખુલ્લોમાં ધકેલી દીધા. થોડક પળ ગઈ, બેચ નજીઓ લરાઈની વાત બૂલી ગયા ને તેમાંનો એક પોતાની છાતીને જે હાથે કોડીને, પોતાની ખારીનું નામ નપે છે, અને બીજો કાલે તે કાપૂલી હ્તરાઓને કેવે ફેળે પહોંચારશે તેના તડાકા મારે છે!

જરા અગાડી આજ્યા ને એકદમ અજવાળુંફટક થઈ ગયું. એકદમ એક તંબમાં અગ્નિ પ્રગટી હતી છે! આગ આજવાળા પ્રસરતી અટકાવવા લોકો ચારે તરફથી ધસી આવ્યા-મહાદાઈ પણ ત્યાં જ નય છે. દરવાજા જેવા નજીઆ રથભ આગળ જમણે હાય તરવાર ઉપર ટેકવીને એક માણસ ઉભો હતો, અને અર્ધજંગલી જેવી હન્માદશારયક ચકુઓ, સ્થીરપણે બળતા અંગારામાં દેખાતા કાળા પદાર્થ

ઉપર તેણે સ્થીર કીધી હતી-હા; બળતું વધે છે-સચ્ચો બળી ગયા છે-સધળું એકદું થઈ બચ છે-સળગતા પ્રકાશમાં કાંઈક કાળો પદાર્થ, તેમાંથી ધૂંત્રના ગોટગોટા ઉરાડતો દૃષ્ટિએ પડે છે.

“આ બનાવ કેવી રીતે બન્યો?”

તંબૂના દ્વાર પર ઉભેલો માણસ, શ્રોત્રે દ્રિય તથા ચિત્ત રહિત હોય તેમ, સ્થીર જ ઉભો!

તેનો ખભો હલાવતાં મહાદાજીએ પુનઃ પૂછ્યું-“ભલા માણસ, આનું કારણ?”

માણસ પાછો વળ્યો અને મહાદાજીને ઓળખતાં જ તરવાર પર ટેકવેલો જમણો હાથ ઉચ્ચકીને અદબ બજવી. તેના જમણા હાથમાં લોહીથી ભરેલી એક મહોટી સીધી છરી હતી અને હાથો ઉપર પણ તાજ ગરમ લોહીના ગાંઠા દેખાતા હતા.

મહાદાજી તુરત સમજી ગયા અને વધારે કાંઈપણ પૂછ્યું નહિ, પરંતુ તે માણસે પોતાની મેળે જ વાત ચલાવી.

“સરકાર સાહેબ! મહારી પત્ની યુવાન-લાવણ્યવતી અને સંકોમળ હતી. મારા પ્રાણથી વધુ પ્યારી હતી! મહારા જેવું બાળકો કુમળા અને નાદાન બન્યા હતા-હું તેમને મહારા ક્લેબના કટકા સમજતો હતો! તો શું કાલે આપણી હાર થાય તો તેઓને વિલાયતીઓના પંજમાં ફસાવા દેવા? હું રાજપૂત છું-હાડો છું*-અને તેણી રાડોડણ હતી. મહે મહારા બાપદાદાની રીતિ ગૃહણ કીધી. તે ત્રણેનો “જેહાર” કરી એક ઠેકાણે ગોઠવ્યાને તેમની આસપાસ તથા ઉપર પેટી યુધ્ધપેશારા આદિ સધળો સામાન ખડક્યો, અને ચીરાગવડે તંબૂ સળગાવી દીધો. પરમેશ્વર હો! મહાન છે. તેઓ ઇન્દ્રરાજના નગરમાં પહોંચી ગયા છે અને હવે હું જઈને રક્ષેછોના ફરેદ્દ્યાણાર્થ આ અસીને પાનો ચઢાવીશ!”

તે આટલું બોલીને ત્યાંથી ચાલતો થયો અને સ્ત્રિધિયા પણ દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખતો ત્યાંથી ચાલતો થયો. ચાલતાં ચાલતાં તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે પરીચાજ માર્ગ બહુ ઉત્તમ છે અને શું તેના હૃદયમાં એવું કામ કરવા જેટલી શક્તિ અને હિ આવી? પરંતુ આ વિચારથી તે ત્રાસ્યો, કંપારી છટી, કાલે વિજય મળશે અને મન્ત્રસૂર્યાસ્ત પૂર્વે તો સર્વે સહિસલામત આનંદ ભોગવતા હોઈશું-એવી આશા મનમાં ઉત્પન્ન થઈ. તેણે આ વાત મનમાંથી કહાડી નાંખી નહિ, તેટલામાં તો ઊવણીના છેવટના ભાગ ઉપર જે ત્રણ સુંદર મહોટ વિરાળ વૃક્ષોના પડછાયામાં આવેલી એક ભાંગીતુટી માટીની દીવાલ નીચેના અંધારામાંથી, તેણે નીચલા શબ્દો સાંભળ્યા:—

“અય ખાવિંદ! અય મેરે જન! ઐસાજ કરો! આપ નહિ કરો તો કોન કરેગા? ક્યાં આપ મુજકુ એ જંગલી કાફર કે પંજમે ખીરમાર હાલતમે ડાલોગે?”

“મેરા હાથ ને ચલતા પ્યારી જન! યાહ ખુદા!”

“નામદ! હિચકારા! મુજે હથિયાર દે! મેરે જેસી દુસરી મુખી કોન હોગી કે તેરે જેસે નીચ નામદ, મેરી ઈજત, વિલાયતીઓકે હાથમે જતી દેખકેખી, હસકા રસ્તા નિકાલનેસે ડરતા હૈ! હસી સાથ મેરી મા ઓર આચેકુ છોડકે આઈ! લ્યાનત હૈ તેરે જેસે નામદ પર!

* રાજપુતો ચોહાણ વંશની સાખા છે, ને તે પોતાને અશ્વિવંશમાંથી ઉતરી આવેલા કહે છે. દૃઢ પરાક્રમને માટે હોડાઓ પ્રસિદ્ધ છે. કહેતી છે કે “અસે ખાડા, પણ ન ખસે હોડા!” રાડોડો ભેદપુરના છે.

“જુદાઈ ખાતર જોસા મત કર- અંચ રાજપુતાગી ! એ મેંરો નદિ સવા વયગાં !”

“તેરે જોસા ત્રીવ્ય મુસલમાને ખુરખાન હો કર તેરી મુદપતહે ખાતર મેરી જાનિમે નાખાક હુઈ, ઉસકા ક્યા ઓડી નવીજન હે ! નિકલજન હિંદુસે, બાગજન ! લેટાન સુન ! મેરા પિતા જોર દાદાકા રકત ઈસ રંગે બહેતા હે, આ પયિત્ર રકત ગરમ હો રહ્યા હે ! મેંરકુ સન્ ચઢા હે, ઉસરો સુન, અચ નામહે ! તુમ કલ તેરા જનક પ્યારા કરકે લકાઈ મેરો બાગ આયા તો મે ‘ચુલ્લ’ હોકર તેરા છ લહર્ગા !”

કોઈ આકૃતિ આકૃષ્ટ વ્યાકૃષ્ટ થયલી ત્યાંથી ત્યારમાં દોડી ગઈ. કાળમાંજ રાત્રિના અંધકારમાં શુભ થઈ ગઈ. રાત્રિના અંધકારમાં બળતા અગ્નિની રાતી રેપાઓ રેખાઈ, કોઈ વસ્તુના ઉપર મુખ દર્શાવીને ફેરવામાં આવી રૂંધાવ તેમ એક પિસ્તોલનો અવાજ થયો. કાત્રાણીએ પોતાનો નાશ કીધો હતો, અને ત્યાં આગળ શ્વેત વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયેલી રૂપવતી રામાના મૃતક શરીરનો અને કાળના ઉપરના નવેરાત્રનો ઢગલો પડેલો હતો. તેનો મુસલમાન પ્રિતમ, પ્રેમ અને શોકના વેગમાં અર્ધ ગાંડા જેવો ચારે તરફ ફેરવા લાગ્યો.

દૃઢપણે તરવારની મૂકને હાથમાં પકડીને દત્તિ પીસતો મહાદાજ ત્યાંથી અગાડી ચાલ્યો. માર્ગમાં ફેરારો કોઈએક રાખને ખાતા હતા. જમાણી તરફથી બંદુકોના ફટવાના અવાજ અને માણસોના પોકારોએ તેને જાણ્યું કે બજારમાં લૂંટારોએ લૂંટ ચલાવતા હતા અને બીજાઓ તેનો બદલો લેતા હતા. રાખી તરફના તંબૂઓની હારમાંથી, રામજાણીઓના તાનના તીણા સૂરે, તેણીના નૂપૂરની ધુધરીઓના રણકાર-ઢોલના ધમકારા અને સારંગીના રણકારોએ તેને કર્ણગોચર થયા.

“બેલ ! બેલ ! ઈનામ ! ઈનામ ! હલ્દુરકી દૌલત જયાદા હે !” કોઈ સ્ત્રીએ કહ્યું, તેના શબ્દો મહાદાજના કાને પડ્યા.

“શાખાસ ! શાખાસ ! વાહ ! વાહ ! મૂત્રાન્નનં ! હું ઈન્દુની પરી છે અને ફેરનો ખળનો પાણુ હોરે માટે પૂરું ઈનામ નથી. ચલાવ દીલોન્નન, ચલાવ, હોરો-કંઠ કોચલના જેવો મંદુર તીણજો છે.”

ત્યાં પુરસ્ક્રમમાં માંચ આવી રહ્યા છે.

પોતાના ઉતારાની હદ ઉપરની કનાતોમાં પેસતાં તે સીધો દીવાનખાનાનાં તંબૂમાં ગયો ને પોતાના મુખ્ય નાજરને બોલાવી લાવવાને શુલામને કહ્યું.

“ઈલમાસ !”*

“હલ્દુર !”

“જનાના ગાડીને માટે કેટલા ઊંટો તૈયાર છે ?”

“સરકાર ખીસ હતા પણ તેમાંથી પાંચ મરી ગયા છે !”

“રથ અને પાલખીઓ કેટલી છે ?”

“પાંચ પાલખીઓ અને દસ રથો હતા, પણ આપણી પાસે માત્ર બે જ રથોને પૂરતા બળદો છે અને ચાર પાલખીઓ પૂરતા ભોધઓ છે.”

“સઘળાં ઊંટો માટે કુળવાં છે કે ?”

* હિન્દો. ઉતરના અમીરો ને રજવાડામાં હિન્દુ ને મુસલમાન બન્ને, જનાનામાં જ આવ કરવાને નોકર તરીકે રાખે છે.

† ઊંટોની દરેક તરફ એક એક પેટી લટકતી રાખવામાં આવે છે તે. તેમાં આરામથી બેસી શકે તેવી ગોઠવણ રાખવામાં આવતી હતી.

“હુ હનુર !”

“ધ્યાન દઈને સાંભળજે, ઇલમાસ !” — મહાદાહજીએ કહ્યું — “સઘળી સ્ત્રીઓને કહે કે તેઓ પોતપોતાની વસ્તુઓ, જવેરાતો અને આભુષણો લઈ લે ને સઘળાને રાત્રિનો ચાથો પહોર શરૂ થાય તે પહેલાં ઊંટ ઉપર ખેસાડીને તૈયાર કરજે! પટરાણીઓને સરસમાં સરસ ઊંટો ઉપર ખેસાડજે, ગાડીઓ, રથો ને પાલખીઓને પડી રહેલા દેજે, ગુલામો અને ખટકીઓને* ચલાવજે; સઘળા આરખા, ઘોડાવાળાઓ, ભોઈઓ અને ખાવચાઓને સાથે રક્ષક તરીકે લઈ લેજે; અને સવારે લશ્કર ચાલે કે તેની પછવાડે પછવાડે તું પણ આવજે. લડાઈ શરૂ થાય કે ડાળી તરફ વળજે અને જો અમે જીતીએ નહિ ને પાછા હડતા માલમ પડીએ તો, છાવણી તરફ નહાસતો ના. યાદ રાખજે, છાવણી તરફ ન પાછો ફરતો, પણ પૂર્વ તરફ સીધોને સીધો જજે અને વિલાયતીઓ અમારી પૂંઠ પકડવામાં રોકાયલા હોય ત્યારે ચમુનાજીના તટપર પહોંચતા સુધી પૂર્વમાં ચાલ્યો જજે, અને પછી દક્ષિણ તરફ વળીને, તને પરમેશ્વર મુઝાડે તે રસ્તે દિલ્હી જજે ! ઇલમાસ ! યાદ રાખજે ! આ સઘળું. આ કામનું જોખમ હારે માથે છે ! જો હું કાલે મરી જઘરા તો તો કંઈ જ નહિ; પણ જો જીવતો રહ્યો અને માલમ પડયું કે તું ખેદરકાર રહ્યો છે કે દગાખાજ થયો છે, તો હારી ખાળ ઉતારીને તેમાં મીઠું ભરીશ ! અને જો તું નિમકહલાલ રહીશ તો હું તને બક્ષીસોથી દાટી દઘરા !”

“મહારા સાહેબ !” — ખોલજીએ કહ્યું — “છેક બચપણથી હું આપનું નિમક ખાઈને મહેટો થયો છું, ને હવે કૃતક્રી થઈશ ? હું મહારાથી બનતું કરીશ ને ધાર્યું તો અલલાહનું થશે.”

તે ગયો અને મહાદાહજીએ પોતાના જમદારને પોતાનું સઘળું જવાહીર ‘હિમીયા’ની (કસણી)માં ભરીને લાવવાને કહ્યું, અને તે પોતાની કમરે દૃઢ બાંધી લીધી, તથા પોતાના ‘શાલોત્રી’ને,† વિજલી ખીજે દિવસે બરાબર તૈયાર રહે તે માટે ખાસ વધારે “મસાલો” ખવાડવાને કહ્યું. પછી પોતાનું શસ્ત્રખાતું તપાસ્યું; ગાળીઓ અને દાડના પટાઓમાં તે જેટલા ભરાય તેટલા ભરી લીધા, પછી થાંક ઉતારવાને, તથા કાલના યુદ્ધમાં પૂર્ણ શક્તિથી ધુમવાને બંની આવે તે માટે, મન અને તનને જેટલો બની શકે એટલો આરામ આપી લેવાના વિચારથી, હંધ જલ-દીથી આવે તે હેતુથી, તેણે ‘માવા-ઉલ-લહમ’ના ખે ખ્યાલા પીધા.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

સૂળાની છાવણીના માર્ગે.

લાલન અને તેના સાથીઓ, મરાઠા છાવણીના પૂર્વ દરવાજેથી બહાર પડ્યા અને નીચી નીચી ગાડીઓવાળા ભાગમાંથી જતાં પગરવ ઉપર થઈને, ચમુનાજી તરફ ચાલવા લાગ્યા. તેઓ એટલા તો પૂર્વમાં જતા હતા કે, કોઈ એમજ જાણે કે તેઓ કંઈ કાર્ય કરવાને મુસલમાનોની છાવણીમાં જતા નથી, પણ અફઘાનોના

* વંશપરંપરાની દાસીઓ, તેઓને પરણવાની રજા નહોતી ને એમને એમ જે છોકરા થતા તેના ઉપર શેકની માલીફી ગણાતી.

† ખનનથી.

‡ અશ્વવૈદ.

હાથમાંથી છટકી જવાને, કુશ્મંત્રની હદ બહાર નિકળી જવા માંગે છે. લાલન આ બાળાથી તદ્દન અજ્ઞાત હતી, સત્રી ઘોર અંધારી હતી, તોપણ તોણીએ જાણ્યું કે, તેઓ સુસલમાન હાવાથીથી બહુ જ દૂર નિકળી જતા હતા.

“અમને ક્યાં લઈ જાય છે?”-તેણે ઊંઠના સાચીદને પૂછ્યું-“આ કાંઈ શાહના લશ્કરનો માર્ગ નથી!”

“જો આપણે સીધે માર્ગે જઈએ તો”-તેણે જવાબ દીધો-“અન્યથા બિલાયતીઓના હાથમાં ફસાઈને કપાઈ મરી જઈએ તોયે ખબર ન પડે! માટે આપણે જ્યાં લખનેરના સુળાનો દરવાજો છે તે તરફ જઈએ છીએ.”

વીરેક મીનીટ સુધી, જલદીથી ચાલ્યા એટલે તેઓ ખારા ખચળચરાવાળી જગ્યામાં થઈને, હંચા જેતરા આગળ આવી પહોંચ્યા. તેમની રાખી તરફ માટીની હાથી દિવાલો હતી, અને જમણી તરફ એક પાણીની તલાવડી હતી; અને તેની પેલી તરફ સુસલમાન મસીદના કે રોજના મિનારાઓ અને ઘુંબજ દેખાતા હતા. આહિં તેઓ કભા રહ્યા અને અગાડી જતાર માણસ ત્રીચે ઉતર્યો, અને જમીન ઉપર ઘુંચણીએ પડીને, બે હાથે મઠોમાં મૂક્યા-મુંબ છેક નીચું જમીનપર મૂકી દીધું ને શિયાળના રરવા જેવો અવાજ કાઢ્યો. એ અવાજ, દિવાલોના અને મંકાનોના પરધાઓએ છેક મિનારાઓની પેલી તરફ પહોંચાડ્યો-આ પરધાઓ બંધ નહિ થયાં હોય તેટલામાં તો સામી તરફથી તેવાં જ અવાજના પરધા અને ફતરાના ભસવાના બે ત્રણ અવાજો જેવા પરધા-પ્રત્યુત્તરમાં આવ્યા.*

“તેઓ જ્યાં છે ત્યાં સઘળું ખરેખર છે, અગાડી ચાલો,” કરતો તે ભોમીઓ, પોતાના હાથ ઉપર બેઠા અને તલાવડીના મિનારાઓ ઉપર એકાદ મીનીટ ચાલ્યા કે તેમની નજરે તે દરવાહની બાજુમાં, ઝરોની હાથમાં હલેલી ઘોરેસ્વાર પલટણ દેખાઈ. તેઓના પોલાદના અખતરો તારાના તેજમાં ઝળકી રહ્યાં હતાં. આ લોકો સુન્નકદોવાના અખતરિયાઓમાંનાં હતા.”

બે તરફથી એક એક સ્વાર અગાડી આવ્યો, અને કાંઈક વાતચીત થયા પછી બધા અગાડી ચાલ્યા. અને આમાંના ઘોરા અખતરિયાઓ સાથે ભળી જઈને, તેઓ હવે સીધા સીધા દક્ષિણ તરફ વળ્યા.

ઘોરેક ગયા નહિ ત્યાં તો તેમના કાન ઉપર ઘોરાઓની ખરીના અને રક્ષોના ખરખરાટના અવાજો આવ્યા, અને પહેલા પૂરુમાં અને પછી બાળીનુટી હદમાં, તેઓને તેઓએ સવાલ થયા.

“અય કીસકા સ્વાર જતા હૈ?”

* આગલા વખતમાં, લશ્કરમાંથી ખાતમી મેળવવા માટે, આવા સ્વરો કહા-રતારા માણસો રાખવામાં આવતા હતા, ને તેઓ શિયાળના રરવાની કે ફતરાના ભસવાની નકલ કરી વાતચીત કરતા. એક બાજુથી સ્વાર આવ્યો કે, તેઓ એક બાયામાં ‘અલે આવ,’ ‘સાવધ રહો,’ ‘બાગ જગ્યાની ચેતવાળી આપતા અને ગુપ્ત ચારને એથી પકડાવના બધ એછા રહેતો. આ બાયા જેઓ સમજતા, તે જ સમજતા, બીજાને મન શિયાલનું કે ફતરાનું ભસવું રરવું હતું.

† સુન્નકદોવાનું લશ્કર, મોગલ અને પુરખયામાંથી બનેલું હતું.

“મૈ હું!”—અખતરિયાઓના ઉપરીએ કહ્યું—“બેની માધોસિંગ, નવાબ સાબકા નોકર, ઝૈર મેરા લોક!”

એટલામાં તે નવા આવનારાઓ, જેઓ આસરે પાંચસો હતા, તે તેમની આસપાસ વિંટલાઈ વળ્યા.

“ખડે રહો! મેં ઉત્તીખાન હુકમ કરતા હું.” એમ બોલતા જ, ઘોડો અને પોતે પગથી માથા સુધી અખતરમાં સજ્જ થયેલો એવો એક સ્વાર અગાડી ધસી આવ્યો. તેને આવતો જોતાં જ બેની માધોસિંગે લાલનને કહ્યું કે,—“ઊંટ ઉપરથી ઉતરી નવો!”

અહિપતરાવ જે પાસે જ ઘોડા ઉપર ચાલતો હતો તેણે લાલનને ઝીલવાને હાથ ઉંચા કર્યા અને તે તેના હાથમાં ગળડી પડી.

“ઠાકેર સાબ! કૈશી ખબર હૈ?” અફગાન સરદારે, પોતાના ઘોડાની લગામ ખેંચતાં પૂછ્યું.

“કાંઈ પણ નવા જુની નથી, ખાન સાહેબ!”—હિંદુસ્તાનીએ ઉત્તર દીધું—“શત્રુની ઇવણીમાં સહેજ ગડબડ થાય છે, પણ તે દમ વિનાનો છે અને જો અમો વધારે નજીકમાં જઈ શકે તો, વધારે પાછી ખબર લાવી શકે. પરંતુ ગાર્દીના માણસો માર્ગમાં ચારે તરફ છુપાયલા હોવાથી, અમોએ વધારે અગાડી જવાનું પસંદ કરીધું નહિ!”

“હૈય ઉરકત નહિ! અબ હૈય ગરબર હોગા તો સખેરમે નરસૂરો આકર સખ હકીકત મુનાવેગા! લેકીન ઓ ઊંટ કૈસા? ખંદીવાન હૈ ક્યાં? ઉસસે હૈય ખી ખાતમી મીલૈગી, યો કીદર હૈ?”

“એકલું ઊંટ જ પકડાયું છે. તેના ઉપરનો આદમી સામે થતાં માર્યો ગયો છે. તેના દેખાવ ઉપરથી કોઈ નહાસવાનો પ્રયત્ન કરનાર જેવો હતો. તેના શરીર ઉપર એક પણ પત્ર નહોતો!”

અંધારામાં ઉત્તીખાન ઊંટની લાંબી ડોક ઉપરથી માત્ર તેને જ જોઈ શક્યો, પરંતુ અખતરિયાઓના વચમાં ઉભેલી લાલન કે તેના સાથીઓને—અંધારાને લીધે—જોઈ શક્યો નહિ.

“ભાગનારકુ માર હાલા વો અછા નૈ કીયા! ભાગનેવાલાને મારનેમે, આપને ખડી ચૂક કી! ઉસકી પાસસે અપનકુ કુચળી ખાતમી મીલતીથી!”

“બની સો બની!”—બેની માધવે કહ્યું—“અને મહારા જવાનો, જવાની ઉતાવળમાં પણ હતા?”

“અલ્લાહ-એ-હાફેઝ! હોશિયાર રહેના!” કહીને અફગાન સરદારે પોતાનો ઘોડો પાછો ફેરવ્યો અને પોતાના માણસો સાથે અગાડી ચાલી ગયો.

ખધા હિંદુસ્તાનીઓની માફક બેની માધવ પણ અફઘાનોને અંતઃકરણથી ધિક્કારતો હતો અને માત્ર હિંદના લોકોમાં જ જોવામાં આવતો દૃઢ્યમાંનો તિરસ્કાર ઠાંકી દેવાનો શુભ જ તેને અત્ર કામ લાગતો હતો. એના ગયા પછી વૈરસૂચક, અધરિત, અને અપમાન ભરેલું તે કાંઈક ખંડખંડીયું. હવે કાંઈ પણ ઉરકત નહીં નહિ. તેઓ ટુંક સમયમાં, હિંદુસ્તાની રક્ષકોના તાબામાં હતો તે દરવાજે, સૂખાની ઇવણીમાં પેઠા, અને લાલન તુરત જ સૂખાના તંબૂમાં આવી.

સુખાનો તંબુ, મરાઠા તંબુઓનં વધારે મળતો આવતો હતો. તેના ઉપર મોટા મોટા વાવડાઓ, શીલડાઓના પાંચ પવિત્ર પુરુષોનું સૂચન કરનારો કથાઓ પંતે, * તથા અલ્લી ઉસદ અલ્લાહ † (મધ્યરત્નો સિંહ)ની સુલકીકાર (બેધારી તરવાર) જેવામાં આવતી હતી—દરવાજા ઉપર સશ્ત્રધારીઓનું ટોળું હતું. તારાના તેજથી તથા સળગાવેલા મોટા મોટા ભરકાઓના પ્રકાશથી, લાલને બેથું કે ત્યાં આગળ, ઠેકાણે ઠેકાણે ભરકાઓની આસપાસ માગુરો રત્નધરો ઓઢીને બેઠા હતા અને હળમો આમથી તેમ નાચતી કૂદતી મસાલો સાથે દોરાદોરી કરી રહ્યા હતા.

દરવાજાથી થોડે દૂર આવેલા પહેલા શામિયાના પાસે આવતાં જ, એની માધવસિંહ અને તેનો સાથ લેભો રહ્યો અને એક જાણને મિરઝા-જાન-ખાનના આગમનની ખબર કહેવા અંદર મોકલ્યો. ગમે ત્યાં સૂજો બેઠેલો હોય ત્યાં કાઠના પાણુ દેખતા કહે તોપણ તેને પોતાને જ માલમ પડે તે હેતુથી, લાલના આદમીનું તેણે એ નામ રાખેલું હતું. થોડીવારમાં તે માણસ પાછો આવ્યો.

“વજર રોકાયલા છે! અને હાફેઝ રહેમત અને નજીબુલ્લા આજે અત્ર જમવા આવેલા છે. પણ કાશીરાયે કહ્યું છે કે, ‘વજર જેમ અને તેમ જલદીથી આવશે અને મિરઝા-જાન-ખાનને એકાંતમાં બેસાડો!’”

“જાઓ, એની સાથે!” એનીએ, લાલનને તથા તેના સોબતીઓને કહ્યું—“અમને અહીં જ છોડવા પડશે.”

“મોટી પાછળ આવો!” અખતરિયાએ રસ્તો કીધો કે મરાઠાઓએ પોતાના અશ્વો તેમની વચમાંથી અગાડી ચલાવ્યા અને કનાતોમાંના દરવાજામાંથી “લાલખંભ” તથા “હર” ‡ આગળ થઈને અંદર ચાલ્યા. દરવાજાની એક તરફ એક મોટો પાંચ ફીટ લાંબો “ટારડો” § લટકાવેલો હતો; બીજી તરફ એક મોટો સ્થંભ ઉપર એક માણસનું તુરતનું કાપેલું મસ્તક મૂકેલું હતું—તેના લોહીથી ખરડાયેલી દાઢી અને મુંછા, છેક ખાડામાં બેસી ગયેલાં તેનાં લાલ રંગનાં નેત્રો, શ્વેત જણાતા પણ મોટા મોટા દાંતો, માથા ઉપરના લાંબા કાળા વાળો-ન્યારે બહીને બાજુપર ખસતા લ્યારે, નજરે પડતા હતા; અને કાચી છાતીના જેનારને હબકાવવાને પૂરતા હતા. આ ઉપરથી વાંચક એમ ન સમજતો કે અંગ્રેજોના આગમન પૂર્વક હિંદુસ્થાનમાં આવું ઘાતકીપણું ચલાવવામાં આવતું હતું! હિંદુસ્થાનમાં તે કાળમાં ન્યાય બંરોબર અપાય છે અને ખરા શુદ્ધેગારો તેમનાં કર્મની શિક્ષા પૂરેપૂરી પામે છે તે લોકોને જણાવવાને માટે, આવો માર્ગ ગ્રહણ કરવામાં આવતો હતો. આવી રીતે જેના માથાઓ લાલાની અણિ ઉપર ગોઠવવામાં આવતાં હતાં,

* સિંહા મુસલમાન, મહમદ, અલ્લી, ફાતીમા (મહમદની દીકરી), હુસન અને હુસનને માને છે—અને તેનો પંતે પૂજે છે.

† આ અલ્લીનું ચિહ્ન છે ને સિંહાઓ તેને ઘણું માન આપે છે; કેમકે તેને જ ધર્મગંબીરનો વારસ, ધર્મસંરક્ષક અને બીજા ૧૧ ઈમામમાં, અને પ્રથમ ઈમામ માને છે.

‡ લાલખંભ-એ મોટા થાંભલાઓને ઉભા કરીને તે ઉપર એક આડું લાકડું મૂકેલું હતું અને તે લાલ રંગેલા હતા. અત્ર શુદ્ધેગારોને લટકાવવામાં આવતા હતા.

§ આ ચિહ્ન દરેક મોગલ દરબારના દરવાજાપર રાખતા હતા. એનો અર્થ એટલો જ કે “અત્ર ન્યાય છે!”

તેમાંના દશમાંના નવ તો તેની શિક્ષાને યોગ્ય જ હતો એમ પ્રસિદ્ધ તો આતશ ચોરિ નહિ હોવાય. તે પ્રાણે સુરેષમાં અને પ્રેક્ષકમાં પાણી, તેની જ રીત આતશ હતી. ૧૭૪૫ માંના દરિયામાંના ભયના વખતે, કુરોહના લીડની લડાઈમાં, પોતાના વંશપરંપરાની હતરી આપેલા રાજના ગદામાં રહીને લડનારાના મરતકાને, લેકાભાઈને, સુદુર્ગ રાજનીના તપ્ત હાથ વિલાસનાર નવા આપેલા પાદમાં જરમને. આ જ પ્રમાણે હેમવલાર અને હાદસામણના દરવાજાના હાથ લડાઈમાં હતા.

ચાવીદારના પાયામાં પ્રોથ પહેલામાં આવતાં, તેમાંનું દાસનને ભૂતે તેના સાથે એને અંદર લીધા, અંદરના માગાઓ ફાલેલા શરદાના ભંગદશા પોતાના પાસાના હાથ મેડેલા હતા. અહિયા દાસન અને તેના ચાણુરો ભય ભયથી હાથે અને અહિયતરાગને જ માન સાથે દાસને, દાસનને અંદર દાસ ગયા.

શામિલાનાના દરવાજા પાસે, ભેદ નાની, ગણાસ દાસને હાથે હતો અને સાથેના ચાણુરો ગહેદેથી ગુમ પાડી, ગણાસ જનન પાસેને અંદર દાસના દરવાજા હુકમ આપેલા જે અને દાસન અંદર ગણાસ જતી હતી કે, પાસામાંના કાપે કાપે "અહિયો મેરુ, મેરુ આસ કામ હે હાથે ભાગીયા ભાગી ભાગીર હાથ હાથને નાસ જના મેરુ! કાપુર!" અહિયતરાગને તેને કાપે "મહામન પ્રેક્ષક! (માફ કરવું),"

જેવા હાથના શબ્દ મોહનાર ભાગી પાસે કે, તેને ફરેલા ભાગવાને દાસન પાસે ફરી કે મનેના અહિયા હાથ ગણાસના મહાસ મર્યા ને મિલકી ગઈ "હા હા!" પ્રથમ ગળ્યા તે કરતાં લગભગ મનેના પાસાને અહીં જતોને હતો, દાસન મરદાના પાસામાં હતો અને બીજાને મારી પાલી કાલ અને લગભગનાં મેરુ, રથાનના સામાન્ય મેરુને મેરુ લીધા હતો. જ્યાં પાણી મેરુ અંદરનાં ભાગમાં તે મેરુમાં હતો અને મેરુ બીજાના જનન હતો અને મેરુ નામ કે તેના મને પકડાય ગયા છે.

પિતળના ખડીઆ અને રેતદાની સાથે, પરંતુ હવે તેના હાથમાં એક મોટી ધરતી ક્લમ હતી અને તેવડે તે વારંવાર અધિરાઈથી પેટી ઉપર ઝેરા મારતો હતો.

“મીરજા સાહેબ! તુમહાલા દક્ષિણી ગોડી થેતી?”—તેણે લાલનને પૂછ્યું. લાહ સાહેબની જાવણીમાંના વસવાટ દરમ્યાન તેણી એ પ્રશ્ન સમજી શકે તેટલું તે ભાષાનું જ્ઞાન સંપાદન કીધું હતું, તથાપિ જે બાબદસર તેણી વાત કરવા આવી હતી તે બંધી બસેબર તે ભાષામાં પોતાથી સમજાવી શકશે નહિ એવું તે જાણતી હોવાથી, તેણીએ નકારમાંજ ઉત્તર આપ્યો.—

“આંગલી નાહિ!”

“ફારસી શુદ્ધ? (ફારસી જાણે છે)”

તેણી મૂંઝી રહી, તેથી તેનો જવાબ મળી ગયો.

ખડુ ભાષા જાણનાર આ માણસે અધિરાઈથી સઘળા માણસોને જતાં રહેવા કહ્યું.

“તું ખડુ વિચિત્ર મિરજાં છે!”—તેણે કહ્યું,—“હારી પોતાની ભાષા ખડુ જાણતો નથી, તેમજ હારા સ્વામિની ભાષા ખડુ જાણતો નથી!”

હું ધાંડે છું કે તું હિંદુસ્થાની જાણે છે.”

“હા, સરકાર!”

“હારી સાથેનો માણસ વિશ્વાસનીય છે કે?”—મહિપતરાવ તરફ આંગળી કરતાં પૂછ્યું.

“જો તું હું છું તેવો જ એ ખડુ છે!”

હિંદુ પાંછા નિરાશ થયેલો જણાયો.

“તમે કોની તરફથી આવો છો?”—

“લાહ સાહેબ!”

તેણે આસપાસ શંકાની નજરે જોયું.

“ધીરથી જોલો ને કોઇનું નામ ન કહ્યો—તે જાણીતા છે. તમારી પાસે પત્ર છે?”

“હા સરકાર!”

“મને આપો!”

“સરકાર! જેવદણી માફ કરજો. હું હજુરનો શુલામ છું, પરંતુ તે જવાબ સાહેબ સિવાય ખીજ કોઇને નહિ આપવાની સખત આજ્ઞા છે!”

“તમે, મહાદે નામ જાણો છો?”

“નહિ સરકાર!”

“હું કાશીરાય છું!”

“હજુરકા નામ જહાંગીર હય! લેખીત મીઝકો સૂળા સાબકુ દેનેકા ફરમાન હે. જેવદણી માફ સરકાર!”

કાશીરાય, (સુન્નકદૌલાનો વિશ્વાસુ દિવાન અને પાણિપતના આ મહાન યુદ્ધનો ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર) આ ઉત્તરથી ક્યવચો. કાંઈક વિચાર કરીને તે હસ્યો, અને લાલન દાખલ થઈ હતી તેની સામેના દરવાજામાંથી બહાર ગયો.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

“ધ્યાલું ભરાયું!”

પાંચ મીનીટની અંદર તો જે દરવાજેથી કાશીરાય બહાર ગયો હતો તેજ દરવાજેથી સુનહદૌલા-જાનનારનો સૂખો-મોગલ શાહનશાહતની ‘વજીરાત’ મેળવવાનો ઉમેદવાર-અંદર દાખલ થયો. તેના કંઠમાંના અને હાથોમાંના મણિના જેવીજ તેની આંખો હતી, અને જોકે તેનો સઘળો પોશાક કિમતી અને દબદબાવાળો હતો, તથાપિ તે ચોળાયેલો હતો અને સૂચવતો હતો કે મોગલ દરબારીઓની માફક તે પણ આ વખતે સારી પેઢે શરાબનો હીસાબ ચૂકવી આવ્યો હતો. તેની પછવાડે મૂંગો મૂંગો, પણ સાવચેતીથી તેનો બ્રાહ્મણ દિવાન પેડો!

“અહિં કોણ છે?”-તેણે કાંઈક રોષમાં કહ્યું-“શું થોડીવાર થોભાત નહિ? એવું શું જરૂરનું કામ છે? માવલા અહીં સાહેબ જ જાણે છે કે મહારે કેવી સરસ મોજ છોડીને આવવું પડ્યું છે.”

હાહા અને ખૂદાયારને હાથે પકડાયેલી બાળાએ એક સવારે એને અહમદ-શાહની સાથે જોયેલો હોવાથી, હમણા ધારી લીધું કે એ દિવાન વજીર સાહેબ જ છે, અને તેથી તેને ઉઠીને નમીને સલામ કીધી. ઉઠીને કાંઈપણ ન બોલતાં, ભાઉ સાહેબનો પત્ર તેણીએ છાતીમાંથી બહાર કાઢ્યો, અને બે હથેલીઓ ઉપર મૂકીને, નમન સહિત તેમની સામે ધર્યો.

તેણીએ આમ કીધું તેટલા વખતમાં, સુનહદૌલાએ તેણીના મુખનું બારીકીથી અવલોકન કીધું અને કાંઈક શંકાયુક્ત મને બોલ્યો.

“મિરઝા-જાન-ખાઝ! આ નિત્યે આવનારો મિરઝા-જાન-ખાઝ નથી! તમે કોણ છો?”

“હું કોણ છું?”-ભાલને પ્રતિ પ્રશ્નરૂપે ઉત્તર દીધું-“જે હું મહારે કામ વફાદારપણે અને સહિસલામત પાર ઉતાડું તો, તેની સાથે સરકારને કાંઈ પણ સંબંધ નથી. હું ખરો નિમકહલાલ માણસ છું તેની સત્યતા માટે ગરીબનિવાજે આ પત્ર વાંચ્યો.”

સૂખો દીવા પાસે ગયો, પરંપીડીયું બે ત્રણ વાર આમ તેમ ફેરવીને જોયું, પત્ર ઉઘાડ્યો અને અંદરની ભાઉ સાહેબની મુદ્રા ઓળખતાં જ સંતોષપૂર્વક ઉદ્ગાર કાઢ્યો. પછી તે પત્ર આખો વાંચ્યો-અને તે વાંચતો હતો ત્યારની તેની મુદ્રા ઉપરથી જોનારે જોયું કે તેના મનમાં આ વેળા અન્યબી, રોષ, અને ભયની વૃત્તિઓ ઉભરાઈ આવતી હતી અને તે વૃત્તિઓ તેના નિત્યે નિરૂપાહી અને શાંત જણાતાં મુખને, અત્યારે કાંઈક લંબાવતી હતી તથા તેના ઉપર કરચલીઓ લાવતી હતી. તેના હાથમાંનો પત્ર પડી ગયો. પરંતુ તુરત જ નિત્યની શાંતિ પાછી મુખપર ફરી વળી અને કાશીરાય તરફ ફરતાં તેણે તેને માત્ર ફારસીનો એક જ શબ્દ કહ્યો-

“બાંચો!”

તુરતજ તેણે અગાડી આવીને જમીનપરથી તે પત્ર ઉંચકી લીધો, અને ત્વરાથી આંખ ફેરવી જતાં તે પણ ચમક્યો અને તેની હમેશની શાંત અને ગંભીર રીત ભૂલી જઈને, બે હાથે ગાલો ઉપર તમાચાં મારતો બોલી ઉઠ્યો-“રામ રામ! ગરબ હુઆ!”

હતિહારોમાં એમનોએમ હતરી આવેલો—સર્વને જાગૃતિ થયેલો તે પ-
નીએ પ્રમાણે હતો:-

“હુખ અને આકૃતના દરિયાવમાં ગરકાવ થઇ ગયેલા પાપણુ દૃઢયના મિત્રો
“જેના તૃપાતુર થયેલા આત્માને ધૈર્યરૂપી જળનું પાન કાવતા નથી, જેની કીર્તિ
“કલંકિત કરવાની પરમાત્માની દરબારમાંથી આજ્ઞા નિકળેલી છે, અને જેના અંત
“કાળનો ઘંટો વાગી ચૂક્યો છે એવા સદાશિવરાવ ચિમનાજી તરફથી, તે ઉચ્ચતર
“પદને પામેલો પુરુષ, કે જેને તેણે પોતાનો ભાઈ કહેલો છે, જેના ઉપર તેણે ખર
“અંતઃકરણપૂર્વક વિશ્વાસ રાખેલો છે, જેનો સિતારો ખુલ્લું અખત્યાર છે, જહાનન
“શાશ્વતરૂપ વજીર આજ્ઞા નવાખ સુનહદૌલા પ્રતિ—

“ઓ ભાઈ! જે મનુષ્યો પોતાની પ્રતિજ્ઞા નહિ પાળશે તો આકાશ કે
“સ્થંભી રહેશે? આપણા બે વચ્ચે આજ સુધીમાં જે સંદેશા આપ્યા છે તે પછી
“આપ જેવા સુજ્ઞ પુરુષને જાણું લખવાની જરૂર નથી. ત્યારા પોતાના લાભનો અને
“મહારા લાભનો વિચાર કરજે, તથા આપણા બેયના મધ્યસ્થ સાક્ષી પરમાત્મા-
“સ્મરણે—તેથી જે કરવાનું છે તે હવે વિના વિલંબે કરજે. હવે વખત કહાડવામાં
“કાંઈ પણ સાર નથી. મહારં અને મહારા માણસોનું પ્યાલું ભરાઈ ગયું છે!
“અને તેમાં હવે એક પણ ટીપુ વધારે સમાઈ શકશે નહિ. અમો સવારે અમારું
“ભાગ્ય અજમાવીશું, તેથી તું ત્યારે સમાજજે! અને જેમ ઇચ્છા થાય તેમ કરજે.
“શકન મરદાન જહાન દારદ (મનુષ્યનો શબ્દ આજી વિશ્વની ખરોબર છે). દગલ-
“ખાનકા મુહ કાલા હજે.”

સુનહદૌલા અને તેનો દિવાન એક બીજા સાથે મૂંગા મૂંગા થોડી પળ જોઈ
રહ્યા અને પછી એક ખુણામાં જઈને ઉજ્જરાયલા શબ્દે અનેક નતના હાવભાવ
દર્શાવતા, વાતો કરવા લાગ્યા.

સૂખો પાછો લાલન પાસે આવ્યો. હમણાં તેની રીતિ તદ્દન બદલાઈ ગઈ હતી.
વિરમયતાની પહેલી અસર હવે દખાઈ ગઈ હતી, અને તે પાછો શાંત થઈ ગયો
હતો. તે વખતના રાજકીય પુરોમાં અતિશય શાંત અને અતિશય નિપુણ
અને પાકો ગણાતો આ મહાન સૂખો, પ્રથમ પંક્તિમાં મૂકાતો હતો. સામાન્યપણે
જેતાં તે સમયના તેના સમકાલિન પુરોમાં, આ ગુણોથી સંહિત કોઈ પણ સરદાર
જેવામાં આવતો નહોતો—ખરેખર જે એમ કહીએ કે તે વેળાના મહાન પુરોમાં
જેટલે અંશે રાજનય અને રાજ્યનયના ગુણો જેવામાં આવતા હતા, તેટલા જ અંશે
જે તેઓમાં સૈનિક યોદ્ધાઓને યોગ્ય ગુણોની વૃદ્ધિ થઈ હોત તો, તે વખતે હિંદમાં
પગથિસારી કરવાને મથી રહેલી પરદેશી વ્યાપારી ટાળકીને, પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ-
વાની જગ્યા તક મળતે નહિ કે આશા રહેતે નહિ એમ કહીએ તો તેમાં કોઈ
પણ પ્રકારની અતિશયોક્તિ કીધેલી નહિ ગણાય.

“મિત્રાં! તું જાણે છે કે આમાં શું લખેલું છે?”

“નહિ—સરકાર! તે મને સીલબંધ જ સોંપવામાં આવ્યો હતો.”

“હીક, પાપુ લાકડસાહેબ લખે છે કે તે સવારે અમારી ઓવળી ઉપર હલેલો
ખનાર છે તે વાત ખરી છે શું?”

“સવારના હિન્દુ સેના યુદ્ધ કરવા આવશે એ વાત નિર્ધિવાદ છે. કચેરીમાં ચાર કલાક પૂર્વે કેસરીઆ ક્યાં હતા-પટકા વેહેંચાયા હતા અને તૈયાર રહેવાનો હુકમ આપેલો હતો તે હું નાણું છું.”

સુનઉદૈલાએ તેના દિવાન તરફ જોયું. તેની દૃષ્ટિમાં ચિન્તા, અનિશ્ચિતપણું, અને ખરો શોક દર્શન દેતો હતો.

“ત્યારે ભાઉસાહેબ મહારી તરફથી કેવા પ્રકારની આશા રાખે છે?”-તેણે પૂછ્યું.

“જેવી પ્રભુની ઈચ્છા !!”-લાલને કાંધક ધૃષ્ટતાથી કહ્યું,-“પાધડીની ફેર ખદ્દલી* કરનાર ભાઈ તરફથી કેવી આશા રખાવી નેધએ?”

“તેની સાથે સવારે નેડાઈ જવું, અને તેમ નહિ તો તદ્દન અલગ રહેવું એ જ તમારો અર્થ છે કે ખીજે?”-સુનઉદૈલાએ ધીરે સ્વરે કહ્યું.

“હા સરકાર!”-લાલને ઉત્તર આપ્યા,-“જે પ્રથમ નહિ, તો આખરની તો ખરી જ !”

સુનઉદૈલા વિચારમાં પડ્યો.

“મિત્રાં! હું નાણું છે કે મહારો ભાઈ મહારી પાસેથી કેવી ભારી વાત કરાવા માંગે છે. અફાહ જ માત્ર નાણું છે કે હું તેને સહાય થવાને કેટલો આતુર છું, પરંતુ આ લડાઈને “જેહાદી” (ધર્મયુદ્ધ) તરીકે રાખે નહોત કીધી છે, અને જો હું ફરી નહું, તોપણ મહારા માણસો મહારી આજ્ઞા માનશે જ એ વાત ખડુ વેહેમ ભરેલી છે !”

“અમો નાણીએ છીયે કે સરકારના સૈન્યમાં અર્ધાથી વધારે હિન્દુઓ છે અને બાકીનામાં મોટો ભાગ શીહા મુસલમાનોનો છે અને આ હિન્દુસ્થાની મુસલમાનો, પુઠાણોને ધિક્કારે છે અને જો સરકાર પોતાનો હાથ ઉંચકશે તો તેઓ જરૂર આપની આજ્ઞા ઉપાડી લેશે !”

“જોખમ ખડુ મોટું છે-ભય ભરેલું કામ છે !” તેણે શંકાસૂચક રાખ્દથી માથું હલાવતાં કહ્યું.

“ત્યારે અફઘાનોની પુરતી સાહતોવાળો નજબૂદૈલા દિલ્લીમાં ‘વહંશત’ ચલાવશે, અને હાફેઝ રહેમત આપની સીમાપર રાજ્ય કરશે, અને ભાઉ તથા સિંધિયાઓનો અસ્ત થઈ જવાથી એકલો રહેલો હોલ્કર, પોતાના જુના મિત્ર સાથે મળી જઈને, આપના રાજ્યના ભાગલા પાડશે, અને પછવાડેની બાબતથી અંગ્રેજોને હેરાન કરશે, ત્યારે ભય વધારે રહેશે કે હાલ ભય વધારે છે, સરકાર?”

“હા, હા, પેલા અંગ્રેજો !” ફાણુબર પોતાની સાવચેતી ભૂલી જતાં તે બોલી ઉઠ્યો,-“ખંગાળમાં ધૂળ ઉરાડી રહ્યા છે, અને ખીજ તરફથી નજબૂદૈલા અને અફઘાનો-”

* પાધડી ફેરખદલ કરવી એ ભાઈચારાની પ્રથમ નિશાની તે સમામાં ગણાતી હતી. એમ કહેવાય છે કે ભાઉસાહેબ અને સુનઉદૈલા તથા હોલ્કર અને નજબુદૈલાએ પાણિપતના યુદ્ધ પૂર્વે આ વિધિ કીધી હતી.

એકલા થયા કે લખનોરમાં મોહિજો* માટે સ્થાન નહિ રહે અને મહાન સફરજંગના પુત્રને માટે 'વજરાત' પણ નહિ રહે."—લાલને હમ્મયું.

સૂજો પુનઃ હસા વિચારમાં પડ્યો. "અને હોલ્કર?" તેણે બીજા વિચારીને કહ્યું,—"તારા કહેવાપરથી લાગે છે કે મરાઠાઓનો નાશ થશે તો એકલા હોલ્કર જ રહેવા પામશે?"

"નજીબદ્દોલા તેનું સ્થાન બદલ કરશે."—તે બોલી.

"પણ તે તેને અધ્યાનોથી બચાવી શકશે? હોલ્કર કાંઈ નહિ લાગે? હું જાણું છું કે તે નજીબદ્દોલા સાથે સંદેશા વ્યભાવે છે, પરંતુ જેમ ભાઈ સાહેબ મને જાણે પડવા કહે છે, તેમ તે પણ કદાચ પડશે શું?"

"જો આપ સરકાર અમારે માટે લડશે તો તો હોલ્કરને પણ લડવું પડશે જ, પણ જો આપ નહિ છુટા પડો તો જે કામ કરતાં આપ અવકાશો છો તે હોલ્કર કરશે!"

સુનઉદ્દોલાએ હથેલી બાળમાં ડોળી.

"નહિ, નહિ, તેમ નહિ થવું જોઈએ! અને તમો તુરત ભાડસાહેબ પાસે જાઓ, અને કહો કે હુકમ ફરવી નાંખો. થોડા સમયમાં બધું ફેરવાઈ જશે. પેશ્વાએ નર્મદા ઉલ્લંઘી છે ને તે થોડા સમયમાં આવી પહોંચશે!"

"હજુર! આ વાત નિરર્થક છે!"—વેરાગણે કહ્યું,—"મદદની રાહ જોતા ખેસવા માટે ઓછામાં ઓછા ત્રીસ દિવસ જોઈશે—ન્યારે સૈન્ય એવું તો ઉન્મત્ત થઈ ગયું છે કે ત્રીસ કલાક વધારે થોભવાનું કહેતાં તે ભાઈ સાહેબનો શિરચ્છેદ કીધા વિના રહેશે નહિ."

પાછો નવાબ વજર ચૂપ થઈ ગયો અને વિચારમાં પડ્યો, અને હિંદના મહાન પુરોષમાં નહિ જોવામાં આવતું અસ્વસ્થપણું અને ગુન્થવણ, તેને હમણાં તંબૂમાં, આમથી તેમ ત્વરાથી અને અનિયમિત પંગલે આંટા મારીને પ્રગટ કીધા.

છેવટે લાલને કહ્યું—"વિચાર કરવાને અને મસલત કરવાને મહાર સમય જોઈએ. તમો ફેટલા સમયમાં જવા માંગો છો?"

"શત્રિનો ત્રીજો પ્રહાર અર્ધ થયો નહોત્ય તે પહેલા મારે અત્રથી નિકળી જવું જોઈએ. નહિ તો સૈન્ય બહાર પડી જશે ને મને બહુ મોડું થઈ જશે!"

"ઠીક-ઠીક—ચિંતા ના કરો. તમોને જલદીથી જવાને બની આવે માટે થોડા બંદોબસ્ત કરી આપીશું ને હું કલાક બે કલાકમાં આવીને જવાબ આપું છું!"

આટલું કહીને તે તંબૂ છોડી ગયો.

* 'શીહા' પોતાને એ નામે ઓળખાવતા નથી, પણ પોતે 'મોહિજો'થી ઓળખાવે છે. જેનો અર્થ મિત્ર થાય છે. શીહાનું પ્રથમ સ્થાન દક્ષિણમાં અહમદનગર ને વિન્નપુર હતા, તે તુરંત પછી લખનોર થયું છે.

† સફરજંગ, સુનઉદ્દોલાનો બાપ તે 'દીવાન વજર'—શાહનશાહતનો હતો. તેનો પિતા શાહતઅલી નસીબ અબમાવનાર ધરાની સીપાઈ હતા. તે પ્રથમ ખિહાર, જેમાં લખનોર સમાયું છે તેનો સૂજો થયો, ને પાંછળથી સ્વતંત્ર થવા મથ્યો તેથી મોગલ દરબારમાં તેની સામા કાવંત્રાં થયાં ને તેની વજરાત છીનવી, નજીબુદ્દોલાને, ધરાનીઓની વિરુદ્ધ પક્ષે આપી હતી.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

ચારની પૂઠે ચાર.

મિસ્ત્રા-જાન-ખાજ તથા તેના રાજપૂત મિત્ર માટે ખીજાના તથા શુદ્ધ પાણીની વ્યવસ્થા કરાવીને, સુલહદૌલા-જયાફતજીહ, ન્યાંથી તેને લાવવામાં આવ્યા હતા અને ન્યાં હજી તે ક્રિયા ચાલુ હતી, ત્યાં ગયા.

ત્યાંની ક્રિયા હવે પૂર્ણ થવા આવી હતી એમ તેણે સ્પષ્ટ જોયું. મૂલ્યવાન 'ફરશ' (ગાલીચા) ઉપર ભોજનાર્થે ખીજાવવામાં આવેલા સફેદ છીંટના પટાઓ ઉપર, ન્યાં ત્યાં 'દાલના' પીલા ડાઘા પડેલા હતા, રોટલીના કકડાઓ, કચરાયેલા હાડકાઓ અને હાંધી વળી ગયેલી 'ફિરની'ની રકાખીઓથી તો તે જાણે દંકાઇ ગયો હતો-ન્યાં ત્યાં (ફૂલના) ગોટાઓ ચોળાયેલા પડેલા હતા. ચારે તરફ ખાલી શીશાઓ પડેલા હતા. નવીન આગંતુકને તે જણાવી દેતા હતા કે ત્યાં ખેડેલા અમીરો-ઉમરાવો-પરેણાઓ-નોકરો-ચાકરો-તાયક્રઓ અને તેના તખલા સારંગીવાળાઓ-સઘળાઓએ તેમાંનો ઉન્માદક પ્રવાહી યથેચ્છપણે ઉરાડ્યો હતો! અને પરિણામે સઘળા ખેલાન-અર્ધવિસ્મૃતતાવાળી સ્થિતિમાં આમ તેમ પડેલા હતા-નહાતા અને મ્હોટા, સર્વે, પદ્મીનું ભાન ભૂલી જઈને, પરસ્પરમાં મચકરીઠકા કરી રહ્યા હતા, તકરારો કરતા હતા, અપશબ્દોથી એક બીજાની ટોળ કરતા હતા, પોતાના કુળની અને પોતાની વીરતાની શ્રેષ્ઠતા જણાવવાને મ્હોટા મ્હોટા ગમ્પાઓ મારતા હતા, તથા ઘોઘરે સાદે નિર્લજ્જ શૃંગારી ગાયનો, દુહાઓ અને ગઝલો લલકારતા હતા. ચંખેલીના પુષ્પોના હારમાં ગરકાવ થયેલો, પાનનો સુખમાં દચ્ચડો ભરીને, મહાપ્રયાસે ખોલતો, નજીબદૌલા હુકો લાવનારને-તે લાવતાં એક પળ વધારે વિતાડવા માટે સરસ્વતી વાક્યમાં ખોહતાવી દેતો હતો. મધની કેદમાં નૃત્ય કરવાને બદલે આંમથી પતેમ-ડોલાખાતી કાશ્મીરી તાયક્રઓમાંની એક સાથે, હાફેઝ રહેમત, ટોળટખા ઉરાડતો તથા અવિનયથી છેડછાડ કરતો હતો. અને હુકમાં, આ દેખાવ બરાબર જોવામાં આવે તે માટે ઉભેલા મુસાફરીઓ, દરબારીઓની હલ્તરના ગવૈયાઓ, ધારપર ઉભેલા જુદા જુદા હલકા નોકરોના ટોળાઓ-એમ સઘળાઓ, મોગલોના આ પવિત્ર અને પ્રિય પીણાની અસરથી એટલા તો અવ્યવસ્થિત થઈ ગયા હતા કે ત્યાં આગલ કોઈ બકળકારો કરતું, કોઈ ગળડતું, કોઈ ઘોરતું, કોઈ ગાણું લલકારતું અથવા ત્યાં એક નવું "ખેખલ"-ગોંધાટ કરનારાઓની વાચાનું, મિત્ર સ્થાન થઈ ગયું હતું.

સુલહદૌલાને જોતાંજ સઘળાઓએ તેને હોહાકાર મિશ્રીત શબ્દોથી આવકાર આપ્યો, અને આ મૌનમાં ભાગ લેવાની ફરજ પાડી. પરંતુ તે લોકોની અર્ધઉન્માદ અવસ્થાને લીધે, લાલને પહોંચાડેલી નવીન ખબરને લીધે, ગંભીર બની ગયેલા તેના જેવા અપળ પુરૂષને, આ લોકોને ઉડાવતાં વાર લાગી નહિ; અને તે પોતે એવી દશામાં આવતા અનેક બહાનાથી બચી ગયા. આ લોકો સંવારે સુધી આવી સ્થિતિમાં પડી રહેશે એવા નથી, તેના મનમાં કાંઈક-દિલગીરી ઉત્પન્ન થઈ અને હવે આસ્તે આસ્તે તદ્દન-ખે ભાન થઈ જવા આવેલા આ પરેણાઓને સમજાવીને, કંઈકે મિષ્ટ કહાડીને

“ચોખાના લોટનો મીઠો અને સુગંધીવાળો ખાવાનો એક જાતનો પદાર્થ.

તે લાંબી આલ્યો ગયો. પોતાના ખાસથી તંબૂમાં બંધને તેણે કાશીરાયને બોલાવ્યા અને અનેક વિચારોને અંતે લાડ, સાહેબના પત્રના પ્રત્યુત્તર લખાવ્યા. જેનો સાર આ મુજબ હતો— “નવાબ વધાર તેનો સાચો મિત્ર છે; તે લાડસાહેબની રચના ફાઈને પણ જાણવા દેશે નહિ. જે હવેલા લાવવાનું તુરતમાં જ અવશ્યનું હોય તો એ સલાહ આપે છે કે આજ્ઞાનિતવ્યો હાથે મારવો—જે કે તે કેમ વર્તશે તેનો ખુલાસો હાલ તુરત આપી શકતો નથી, તથાપી વખતને અનુસરીને લાગ મલતાં તે પોતાના “ભાઈની” મદદે આવતાં પાછો પડશે નહિ; તે ખાસ કરીને મલદારનાવ હોદ્દાના ઉપર ધ્યાન રાખશે, અને ‘ફનિશાહલા’ જે તે પોતે સ્વામિપરાયણ રહીને, ‘નિમક અદા’ કરશે તો તો એની ખાત્રી છે કે મહાન લાડસાહેબનો શિતારા પાછો જોર કરશે.”

કાશીરાય તે પત્ર આપવા જતો હતો તેટલામાં તેને અટકાવીને, મુન્નઈદાસ તે પોતે લઈને મીરજાં-જાન-ખાઝને હાથોહાથ આપવાને આલ્યો. કાશીરાયના ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ નહિ હોવાથી, વા પોતાના જ હાથમાં સોંપવામાં આવેલા પત્રનો ઉત્તર સ્વહસ્તે જ આપવો યોગ્ય ધારીને, વા લાલનની સાથે ઘંઠક શુભ સંદેશો મહેલથી કહેવડાવવાની ધારણાથી—તે ગમે તે વિચારથી તે પ્રેરાયેલો હોય, પરંતુ પાછલથી માનમ પડશે તેમ, આ કાર્ય જતે કરવા જવાથી તેને દૈવેચ્છાથી ધણો જ લાભ થયો—દૈવે-ચ્છાથી કહેવાતું કારણ એ જ કે તેના કાપડના મેહેલમાંની કનાતોના અંતરાયથી બમેલી સાંકડી ગલીઓમાંથી ચાલતાં, એક તરફના પડદાની પાછળ હમા રહીને, વાત કરતા બે માણસોનો અવાજ તે જતો હતો ત્યારે તેને કાને પડ્યો.

“જવાબદારશન! હું કહું છું તે માન!” એક અવાજ સંભલાયો—“આ તે જ છોકરી છે; અને તે મહારી પોતાની પ્રિયા હોય તે પ્રમાણે હું તેને બરેબર ઓળખું છું, તે વળી કાંઈ પણ મહત્વના કાર્ય વિના આમ ગુપ્તવેશે લાડસાહેબની હાવણીમાંથી અહિં આવી નહિ હોય! તે શા કામે આવી છે તે હાલ કહી શકતો નથી, પરંતુ એકાદ કલાકમાં મહારો ભત્રિજે હવુર્મત, લાડની હાવણીમાંથી આવશે કે હું કહી શકીશ. સૂબાનો મરાઠા પ્રતિ ભાવ છે!”

“અને હું! હું તો હિંદુ છે, ને તેના કરતાં પણ વધારે તે લોકોની તરફ ભાવ ધરાવતો જોઈએ!”

“હું તેઓ પ્રતિ ભાવ ધરાઈ!—હા, હું દૃઢ ભાવ ધરાવું છું. જ્યારે શેહિલાઓની સામે જતાં સફદરજંગની મદદે જયાપ્પા સિંધિયા અજમેરથી નિકળ્યો, ત્યારે માર્ગમાં તેના માણસોએ મછરીની પાસે મહારા પિતાનાં ઢોરો હરી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો, અને તેમની સામે થતાં મહારા પિતાનો તથા સઘળાં કુટુંબીઓનો નાશ થયો હતો. મહારા દૃઢ્યમાં તે ધા સાલે છે અને હવે હું મહારે વૈર લઈશ.”

“જે મહારી ખાત્રી જ છે કે તે તે જ છોકરી છે, તો જઈને મીયાન સાહેબને કહેતો કેમ નથી? નહિ તો મને જવા દે, હું કહીશ; એટલે તેણીને આહિંઆ જ, અથવા તો અહિંથી પાછા ફરતા માર્ગમાં, કેદ પકડી લેવામાં આવશે. આ ખબર માટે મીયાન તેને અશરદીઓમાં દાદી દેશે!”

“એટલી ઉતાવળની કાંઈપણ જરૂર નથી. તેણી આજ રાત્રે તો અત્ર જ રહેશે તે અહિં સૂબાના તંબૂમાંથી પકડવાનું કામ બહુ જોખમનું છે. પ્રભાત પહેલાં તે કાંઈ

જવાની નથી ને ત્યારે તેને માર્ગમાં રોકી શકાશે. ત્યાં સુધી હું અહિં જ ફર્યા કરીશ ને ગુપ્તચુપ તેણીના આવવાનું કારણ જોઈશું પકડાશે, એટલું પકડીશ. ધીરજ રાખ, ભાઈ ધીરજ!”

ઉપલી વાતચીતમાં રોકાયલાઓની પછવાડેના પડદા પાસે સંભાળપૂર્વ જઈને, નિપુણ સરદાર સુરજ્યુદ્ધૈલાએ, રેશમની દોરીએ બાંધેલી—કમરમાંનો ખેશકબ્જ (પાતળી કઠારી) કાઢીને પડદામાં એક બારીક—ચાર ઇંચ લાંબી ચીર—વગર અવાજ કરવે પાડી, અને પછી ખેશકબ્જ ચ્યાન કરી, આંગણીને છેડે તે ચીરો પહોળો કરીને, વાત કરનારાઓને બેચા.

કનાતની બહારની હારમાંના એક ખુણા પાસે, આ લોકો બેઠેલા હતા—પરોણાઓ આજે આવેલા હોવાથી, માણસોની તથા ગુલામોની અત્ર બહુ ગીદી હતી; અને તેથી આ એકાંતમાં ગુપ્તવાત કરવાવાળાઓને રાત્રિની સખ્ત ઠંડીથી બચીને, વાત કરવાને માટે આથી વધારે યોગ્ય સ્થળ મળી શકતે નહિ. જમીનમાં નહોતો ખાડો ખોદીને, તેમાં દેવતા સળગાવી તાપતાં તાપતાં અને હાથમાંની ચલમના લાંબા શ્વાસ ખેંચતાં ખેંચતાં, તેઓ વાત કરતા હતા. એકે કાળા મેંદાના બાલવાળા ચામડાનો સીવેલો મોટો ઝલ્લો ઓઢેલો હતો, અને બીજો, જે સૂળાની સામે હતો તેણે, જાડી ગરમ રત્નઈ ઓઢેલી હતી. જમીનપરના અગ્નિના નાચતા કુદતા પ્રકાશની અને તેની ચલમમાંથી વખતો વખત ઉઠતી ઝાળના તેજની મદદથી, સુબહૈલાએ તુરંતજ, શાહના સૈન્યમાંના નાણીતા નસૂસ ખીરબલને ઓળખ્યા.

સૂળા ચમક્યો, અને લાલનનો પત્ર વાંચ્યો તે સમયથી ઉભી થયેલી તેના મનમાંની ગુંચવણમાં, આથી વીશ ગણો વધારો થયો. શાહનો અને અધ્યાન સરદારોનો અત્યંત વિશ્વાસુ—વજરાત માટેના તેના હરિફ નજબૂદૈલાના તરફથી રોકવામાં આવેલો નાણીતો ને વિશ્વાસનીય નસૂસ ખીરબલ, બાણે છે કે તેના તંબૂમાં હમણાં ભાઉનો નસૂસ આવેલો છે. મિરઝા—જાન—ખાઝના ત્યાં આવવાની તો કાંઈ ઝાઝી ચિંતા નહોતી, કારણ કે જે કાંઈ પણ ખાતમી આવા ગુપ્ત સંદેશાઓ દ્વારા તેને મળે તે શાહને પૂરેપૂરી કહી દેવાની શરતે, તેણે શાહ પાસેથી તે લોકોને તેના તંબૂમાં આવવા દેવાની રત્ન આપી હતી. આ કાર્યકુશળ અને બંધા સૂળાએ, શાહની આ ઈચ્છાને પૂરેપૂરો લાભ લેવા માંડ્યો હતો, તે ભાઉના સંદેશાઓમાંથી કોઈને પણ નહિ નુકશાન કરી શકે તેવીજ ખબરો તે શાહને આપતો, અને શાહની તરફથી પોતે કામ કરે છે એ બહાને, પોતાની મતલબ પણ સાંધી લેતો હતો તથા બની શકે તેટલી મદદ પોતાના દક્ષિણી મિત્રોને પણ તે આપતો હતો. આ વખતે તેની પાસે એવી મહત્તાની ખબર હતી કે જેથી શાહના આખા સૈન્યનું રક્ષણ થઈ શકે; અને તે શાહને પહોંચાડવાને તે બંધાયેલો હતો. આ વાત તેને માલમ પડવાને ક્લાકો વહી ગયા હતા, અને લશ્કરમાંથી હનુમંત આવશે ત્યારે તે, ખબર લાવ્યા વિના રહેશે નહિજ. તેથી જો તે આ ખબર જુપાવશે તો ખીરબલ જઈને પહેલા આ ખબર શાહને પહોંચાડશે વળી મિરઝા—જાન—ખાઝ એક છાંકરી છે, ને ખીરબલે તેને ઓળખી છે ને તે તેને માર્ગમાં પકડવાની રચના કરે છે ને જો પકડાય ને તેની પાસેથી તેનો પત્ર નિકળે તો થઈ જ રહ્યું! અને જો સુસલમાનોનું સંયુક્ત સૈન્ય

વિનયી થાય વા મરાઠાઓ કંઈક આણંધાર્યાં કારણે હલ્લો લાવવામાં વિલંબ કરે, અને આ બધી વાતો બીરળલદ્વારા એમની એમનું કે કંઈક મરીમસાલા, સાથે, નાછળદોડા શાહને પહોંચાડે તો, પછી તે દૂરાની તેના કેવા હાલ કરે?

તે વિચાર કરતો હતો તેટલામાં બીરળલ બોલ્યો-“ચોતાના સાથી પ્રત્યે નહિ, પણ મનમાં ન-” નાછળદોડા આટલો હલ્લોસુલ્લો ન થઈ ગયો હોત તો આખાં આહુણા તેને ઉઠાડતે અને તેની સાથે વિચાર ચલાવતે.”

સુમઉદોડા ઠરાવ ઉપર આવ્યો. લાલનને ચીડી આપવી નહિ, પણ મહેરથી જ સમાચાર કહેવાને તુરતજ તેને વિદાય કરી દેવી. પછી તુરતજ શાહને જઈને જરૂર જોગી ખબર આપવી, અને સવારે યુદ્ધમાં સમયાનુકૂળ વર્તવું.” એટલામાં તેને કાને દૂરથી આવતો શબ્દ સંભળાયો-“બીરળલ! બીરળલ! કાકા તમે ક્યાં છો!”

“હનુમંત આવ્યો!”-હલો થઈ જતાં જતો બોલ્યો-“બેટા હું અહિં છું!-આમ આવ, આમ!”

સુમઉદોડાએ હાથમાંના પત્રના હજારો કંકડા કરી નાંખ્યા અને જ્યાં મહિપત અને લાલન, આપેલી ગ્રાહર ઓઢીને ઘુસપુસ ઘુસપુસ વાતો કરતાં હતાં ત્યાં આવી ઉભો.

“મિરઝા-જાન-ખાઝા” તેમની સલામોનો જવાબ આપવાને બોડી ન થતાં તેણે કહ્યું વખત ગુમાવવામાં સાર નથી; તને રસ્તામાં પકડવાની બાજુ રચાયેલી માલમ પડી છે, તેથી હું તને કાગળ આપીશ નહિ. પણ તું જઈને લાહોસાહેબને કહે જે કે, તેમના દુઃખથી હું બહુજ દુઃખી થયો છું, અને જેમ ઈશ્વર સુઝાડશે તેમ હું સવારે તેને માટે મારાથી બનવું કરીશ. પરિણામ અધાહના હાથમાં છે, પણ હું સોગંદ લઈને કહું છું કે, અકલાનોનો નાશ થતો જોઈને મહારો આત્મા બહુજ શાંત થશે. હું આટલી જ આરા આપી શકું છું, અને હવે વગર વિલંબે તૈયાર થઈ જઈશ. તમને પકડવાની ગોઠવણ થાય છે. પણ હું એની માધવને કહીશ કે તમને લાંબે રસ્તે, પણ જેમ બને તેમ સહિ-સલામત લઈ જાય. અલ્લાહ-હાફેઝ-યુદ્ધ તમારો નિજોડખાન થાઓ.”

તેઓને વિસ્મયમાં ગરકાવ કરીને, તેમનો સરંજામ તૈયાર કરવાને કહી, તે તુરત જ કાશીરાય પાસે ગયો.

“એની માધવને કહે કે, મિરઝા-જાન-ખાઝા અને તેના માણસોને ઊત્તીખાખાનના રસાલાની પછવાડેથી-છેક પશ્ચિમમાંથી, ત્વરાથી લઈ જાય, અને મહારો અશ્વ તૈયાર કરવાને કહે.”

“ગરીબપરવર! વળી શું નવી વાત આવી છે?”-હંમેશ શાંત અને વિચાર શીળ સુદા ધારણ કરનાર તેના સ્વામિના મુખ ઉપરની ગભરામણની રેખાઓથી, ગુંચવણમાં ખરેલા કાશીરાયે પૂછ્યું.

“હવે વાત કરવાનો સમય નથી-હું કહું છું તેમ જલદીથી કર-બધી વાત પ્રગટ થઈ ગઈ છે-બાજુ પૂરી થઈ છે-મારે હવે તુરત શાહ પાસે જવું જોઈએ.”

આટલો દુકા યુદ્ધારો પુરો થાય તે પહેલાં તો, કાશીરાય પણ ગભરાયેલા મરાયેલા લાંબી દોડી ગયો હતો.

પાઘડી માથા ઉપર મૂકતાં અને હથિયારો બાંધતાં બાંધતાં, સુન્નહદૌલા, આમાંથી કેવા કેવા પરિણામો આવશે તે વિચારવા લાગ્યો. તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે, ભાડના ફૂતોને મારી નાંખ્યા હોય તો બધી વાતનો અહિંજ છેડો આવી જાય! પરંતુ હિંદમાં જ જન્મેલા અને ઉછરેલા અવિશુદ્ધ સ્વભાવના અને કુળના અમીરના મનમાં, આવી નિષ્પ્રયોજન કતલના વિચારથી પાછી કંપારી છટ્ટી, અને પોતાના પ્રથમના વિચારોને તે વળગી રહ્યો. તેને રાતદહાડો જોનાર મનુષ્ય, તેની આ વખતની ત્વરાયમાન થયેલી ગતિથી વિસ્મિત થયા-પણ તે તો જલદીથી સ્વાર થઈ ગયો અને અશ્વને પૂર જોશમાં દપડાવ્યો! ભાલા ઉપરના માથાની, કોરડાની અને લાલખંભની બાબતમાંથી બહાર નીકળતા, પૂર્વ તરફના તંબૂઓ અને રક્ષણાર્થે કીધેલા બાંધકામોની ઉપર પ્રભાતના ધ્રુમસની ઉપર આકાશમાં ઝાંખા ઝાંખા ઉધાના પ્રકાશને તથા તેનાથી સાફ જોઈએ, તેના પૂર દમામમાં પ્રકાશી રહેલા તેજસ્વી પ્રભાતના તારાઓને-ચંદ્રના નહાના ભાધને-તેણે દીઠા. તરતજ ધડિયાલના ટકોરા અને પૂર્વના પહોરાનો અંત તથા નવા પહોરાનો આરંભસૂચક ‘ગજર’* તેના નગારખાનામાંથી બહાર પડી તે કેટલાક સૂર્યના ચોખ્ખાશેની નેજીના અવાજને સાથે લઇને, તેના કાનો સાથે અથડાઈ!

રાત્રિના ત્રીજ પહોરાનો અર્ધ સમય અતીત થઈ ગયો હતો, અને તેની ડાબી તરફથી, તેના પોતાના હિંદુસ્થાનીઓના રક્ષણમાંના દરવાજા તરફ જનાર લાલન અને તેના સાથીઓના અશ્વોની ખરીઓના ધમધારા તેણે સાંભળ્યા.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

પાછો બન્યો!

આરોગ્યથી પૂર્ણ યુવાનોના માર્ગે જ નિર્માણ થયેલી શાંત નિદ્રાના પ્રેમાળ અંકમાં, લૂતુડેદ્દાહખાન પડેલો હતો. તેને ઝમરફના સખ્ત હાથોએ અને શખ્તોએ જાગૃત કીધો. ચંત્રના હાથાની માફકજ તેનો સ્વાભાવિકપણે, પાસે પડેલી પરશુ ઉપર હાથ ગયો, પરંતુ તેના વિશ્વાસુ શુલામના શખ્તો એલખતાં જ, તે ખેડો થઈ ગયો અને આંખો ચોળવા લાગ્યો.

“મીઆન સાહેબ! મીઆન સાહેબ!”-તે શુલામે કહ્યું-“ખીરખલ આપને તુરતજ મળવા માંગે છે.”

“શું માથું ફેડવાને?”-સઘળા ઉંઘમાંથી એકદમ ઉઠનારાની માફકજ, પોપલ-ઝાંઝ સરદારે ચીડવાઈને કહ્યું.

“હું જાણતો નથી મીઆન! પણ તે કહે છે કે કામ બહુજ જરૂરનું છે?”

“તેને અંદર લાવ!”

ઉપલા શખ્તો તેના મુખમાંથી નિકળી રહ્યા નહિ ત્યાં તો પડેલો ઉઘો કરીને, અંદર જલદીથી આવતો તેણે કોઈકને, ઝાંખા દીપકના તેજથી સલામ ભરતો જોયો-ખીરખલ જાતને તુરતજ ચોળાવ્યો.

* પહોરો બદલાવાનો સમય દર્શાવનાર સૂર.

વિજયી થાય તો મરણાંગે કાંઈ આપવામાં કાંઈને હરણ લાવવામાં વિલંબ કરે, અને આ બધી વાતો બીરજાવદારાએ એમની એમજ કે કાંઈક મરીમચાલા સાથે, નજીવદારા સાથેને પડોંચાડે તો, પણ તે દુશની તેના કેવા હાલ કરે?

તે વિચાર કરતો હતો તેટલામાં બીરજાવ જાલ્યો-પોતાના સાથી પ્રત્યે નહિ, પણ મનમાં બે-“નજીવદારા આપણો હરણેનુલેલો ન થઈ ગયા હોત તો આપણે આજુશુ તેને હાકારતે અને તેની સાથે વિચાર ચલાવતે.”

સુગતદેહાલા ડરાવ હપર આવ્યો. લાલનને ઘીડી આપવી નહિ, પણ મેંડાંચી બે રામાચાર કહેવાને તુરતજ તેને વિદાય કરી દેવી. પછી તુરતજ રાખડને બંધને બંડર દેશી બળર આપવી, અને સવારે સુઢમાં સમયાનુકૂળ વર્તવું.” એટલામાં તેને કાંઈ દુશી આવતો સખ્ત સંભળાયો-“બીરજાવ! બીરજાવ! કાકા તમે ક્યાં છો!”

“હુનમંત આવ્યો!”-હમો થઈ જતાં જાટ જાલ્યો-“જિરા હું અટિં હું!-આમ આવ, આમ!”

સુગતદેહાલાએ હાથમાંના પત્રના હજારો કકડા કરી નાંખ્યા અને ત્યાં અદિપત અને લાલન, આપેલી આદર યોદીને ઘુસપુસ ઘુસપુસ વાતો કરતાં હતાં ત્યાં આવી હમો.

“મિરજા-લતન-ખાઝા” તેમની સલાયોનો જવાબ આપવાને યોદી ન થતાં તેણે કહ્યું વખત શુમાવવામાં સાર નથી, તને રસ્તામાં પકડવાની બાજી રચાયલી માલમ પડી છે, તેથી હું તને કાગળ આપીશ નહિ. પણ તું જઈને લાહરોડેખને કહે જે કે, તેમના કુખથી હું બહુજ કુખી થયો છું, અને જેમ ઈશ્વર સુઝારો તેમ હું સવારે તેને માટે મારાથી બનવું કરીશ. પરિણામ અણહના હાથમાં છે; પણ હું સોજદ લઈને કહું છું કે, અફવાનેનો નારા થતો જોઈને મહારો આત્મા બહુજ સાંત થશે. હું આટલી જ આશા આપી શકું છું; અને હવે વગર વિલંબે તૈયાર થઈ જાઓ. તમને પકડવાની ગોઠવાણ થાય છે. પણ હું બેની માધવને કહીશ કે તમને લાંબે રસ્તે, પણ જેમ બને તેમ સહિ-સલામત લઈ જાય. અહલાહ-હાફેઝ-ખુદા તમારો નિગેહબાન થાઓ.”

તેઓને વિશ્વમયમાં ગરકાવ કરીને, તેમનો સરજમ તૈયાર કરવાને કહી, તે તુરત જ કાશીરાય પાસે ગયો.

“બેની માધવને કહે કે, મિરજા-લતન-ખાઝા અને તેના માણસોને ઊત્તીખા ખાનના રસાલાની પછવાડેથી-છેક પશ્ચિમમાંથી, ત્વરાથી લઈ જાય, અને મહારો અસ્થ તૈયાર કરવાને કહે.”

“ગરીબપરવર! વળી શું નવી વાત આવી છે?”-હંમેશ સાંત અને વિચાર શીજ મુદ્રા ધારણ કરનાર તેના સ્વામિના મુખ ઉપરની ગભરામણની રેખાઓથી, ગુંચવાણમાં પડેલા કાશીરાયે પૂછ્યું.

“હવે વાત કરવાનો સમય નથી-હું કહું છું તેમ જલદીથી કર-ગધી વાત પ્રગટ થઈ ગઈ છે-બાજી પૂરી થઈ છે-મારે હવે તુરત શાહ પાસે જવું જોઈએ.”

આટલો દુકા ખુલાસો પુરો થાય તે પહેલાં તો, કાશીરાય પણ ગભરાયલો ગભરાયલો ત્યાંથી દોડી ગયો હતો.

પાઘડી માથા ઉપર નૂકતાં અને હથિયારો બાંધતાં બાંધતાં, સુન્નઉદ્દૌલા, આમાંથી કેવા કેવા પરિણામો આવશે તે વિચારવા લાગ્યો. તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે, લાહૌરના ફતોને મારી નાખ્યા હોય તો બંધી વાતનો અર્થિજ છેડો આવી જાય! પરંતુ હિંદમાં જ જન્મેલા અને ઉછરેલા અવિશુદ્ધ સ્વભાવના અને કુળના અમીરના મનમાં, આવી નિષ્પ્રયોજન કતલના વિચારથી પાછી કંપારી છૂટી, અને પોતાના પ્રથમના વિચારોને તે વળગી રહ્યો. તેને રાતદહાડો જોનાર મનુષ્ય, તેની આ વ્રજતની ત્વરાયમાન થયેલી ગતિથી વિસ્મય થયા-પણ તે તો જલદીથી સ્વાર થઈ ગયો અને અશ્વને પૂર જોશમાં દપડાવ્યો! ભાલા ઉપરના માથાની, કોરડાની અને લાલખંભની બાબદ માંથી બહાર નીકળતા, પૂર્વ તરફના તંબૂઓ અને રક્ષણાર્થે કીચેલા બાંધકામોની ઉપર પ્રભાતના ધુમસની ઉપર આકાશમાં ઝાંખા ઝાંખા ઉપાના પ્રકાશને તથા તેનાથી સહજ ઉંચે, તેના પૂર દમામમાં પ્રકાશી રહેલા તેજસ્વી પ્રભાતના તારાઓને-ચંદ્રના નહાના ભાધને-તેણે દીઠા. તરતજ ધડિયાલના ટકોરા અને પૂર્વના પહોરાનો અંત તથા નવા પહોરાનો આરંભસૂચક ‘ગજર’* તેના નગારખાનામાંથી બહાર પડી ને કેટલાક સૂર્યના ચોખ્ખાંશોની નેકીના અવાજને સાથે લઈને, તેના કાનો સાથે અથડાઈ!

રાત્રિના ત્રીજ પહોરાનો અર્ધ સમય વ્યતીત થઈ ગયો હતો, અને તેની ડાબી તરફથી, તેના પોતાના હિંદુસ્થાનીઓના રક્ષણમાંના દરવાજા તરફ જનાર લાલન અને તેના સાથીઓના અશ્વોની ખરીઓના ધમકારા તેણે સાંભળ્યા.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

પાછો બન્યો!

આરોગ્યથી પૂર્ણ યુવાનોના માટે જ નિર્માણ થયેલી શાંત નિદ્રાના પ્રેમાળ અંકમાં, લૂતુડઉલ્લાહખાન પડેલા હતા. તેને ઝમરદના સખ્ત હાથોએ અને શબ્દોએ જાગૃત કર્યો. ચંત્રના હાથાની માફક જ તેનો સ્વાભાવિકપણે, પાસે પડેલી પરશુ ઉપર હાથ ગયો, પરંતુ તેના વિશ્વાસુ ગુલામના શબ્દો એકબીજાં જ, તે જોડો થઈ ગયો અને આંખો ચોળવા લાગ્યા.

“મીઆન સાહેબ! મીઆન સાહેબ!”-તે ગુલામે કહ્યું-“ખીરખલ આપને તુરતજ મળવા માંગે છે.”

“શું માથું ફેડવાને?”-સઘળા ઉંઘમાંથી એકદમ ઉઠનારાની માફકજ, પોપલ-આઈ સરદારે સ્વીડવાઈને કહ્યું.

“હું જાણતો નથી મીઆન! પણ તે કહે છે કે કામ બહુજ જરૂરનું છે?”

“તેને અંદર લાવ!”

ઉપલા શબ્દો તેના મુખમાંથી નિકળી રહ્યા નહિ ત્યાં તો પડેલા બધા અંદર જલદીથી આવતો તેણે કોઈકને, ઝાંખા દીપકના તેજથી સલામ ભરતો. ખીરખલ જતરને તુરતજ આજણ્યો.

* પહોરો બદલાયાનો સમય દર્શાવનાર સૂર.

દૂરાની સરદારે પૂછ્યું—“ખીરબલ ! શું છે, કંઈ નવી જુની ? મને આટલો વેહેલો ઉધમાંથી ઉઠાર્યો તે ખાસ કંઈ પણ ખન્યું હોવું જોઈએ !”

“લાખ લાખની કિંમતની બે ખબરો હું લાવ્યો છું !” પોતાની વાતની ખરેખર કિંમત જાણનારની દૃષ્ટાથી તેણે કહ્યું—“જો પેલી ચેરાગણ છાકરીને પાછી તમારા હાથમાં લાવી આપું તો, સરકાર, મને શું આપશો ?”

હૂતુકડલાહ ફરી પડ્યો.

“જો તું મને ફરીથી એકવાર તેનું મુખ દેખાડે તો હું તને અશરશીમાં દાદી દઈશ !”—તેણે કહ્યું—“તે હવે પાછી કેમ છટકી જાય છે તે જોઈશ ! જોલ, જોલ, તે ક્યાં છે !”

“સુન્નઉલ્લાની ડાવણીમાં !

“ત્યાં ? તે ગુલામડી ત્યાં કેવી રીતે આવી ?”—આ ખબરથી કંઈક નિરાશ થતો, પણ વિસ્મય પામતો, હૂતુકડલાહ બોલ્યો.

“મરદાનગી વેપમાં, તેણી ભાઉસાહેબ તરફથી, કંઈક ગુપ્ત ખબર લઈને સૂબા-પાસે આવેલી છે; અને હું ત્યાં નજીબુદ્દૌલા સાથે જોઈલો હતો ત્યારે, મહે તેને જોઈ છે.”

ધર્મ્યાથી ઘેરાયલો ને ઉલ્કાથી ભરપૂર ત્વરીત અવાજે તે બોલ્યો—“તે ત્યાં હમણા છે ? કોની સાથે આવી છે ?”

“હું તેને સૂબાના પોતાના તંબૂમાં છોડીને આવ્યો છું.”

આવી જગ્યાએથી હરણ કરી લાવવાનું કામ કેટલું અસંભવિત છે તે સૂચવતી નિરાશાના અવાજે, હૂતુકડલાહ બોલ્યો—“સૂબાના પોતાના તંબૂમાં ?” પરંતુ તુરત જ તેની જાતિની સ્વાભાવિક સાહસિકતા અને તેની વિષયવૃત્તિની પ્રબળતા બતાવનારા તીવ્ર સ્વરે તે એકબેક બોલી ઉઠ્યો—“કંઈ હરકત નથી ! તે સૂબાના આપના તંબૂમાં હશે તો ત્યાંથી પણ હું એને ઉંચકી લાવીશ ! હું તેની પાસેથી મહારી નહારી ગયેલી ગુલામડી છે એમ કહીને પાછી માંગીશ : હું એ કામ કરીશ જ ! જમરદ, જમરદ ! મહારાં શસ્ત્ર અને ખજાત લાવ અને ઘોસ મહમદને કહે કે શસ્ત્રધારી માણસો વીશ—”

તેના ખભા ઉપર હાથ મૂકીને ખીરબલે તેને વચમાં અટકાવ્યો—

“શું છે વળી ?”

સૂબાના તંબૂમાંથી ઉપાડી લાવવાની કાંઈ પણ જરૂર નથી. તેણી અડધા પોણા કાકમાં ત્યાંથી મરાઠા ડાવણીમાં પાછી ફરવાને નિકળશે ને મહે ત્યાં હવે મંતને રાખેલો છે તે આવીને ખબર આપશે. પણ હજી મારે એક બીજી મહત્વની ખબર આપવાની છે.”

... ગભરામણની રેવાએથી,

ગુરુચાણુ- “ચાલ, જોલ ?”

“હવે વાત કરવાનો સમય નથી—હું કહું છું તેમ જલદીથી કર—ગંધી વાત પ્રગટ થઈ ગઈ છે—બાજ પૂરી થઈ છે—મારે હવે તુરત શાહ પાસે જવું જોઈએ.”

આટલો દુકે ખુલારો પુરો થાય તે પહેલાં તો, કાશીરાય પણ ગભરાયલો ગભરાયલો ત્યાંથી દોડી ગયો હતો.

લડવાં નહિ નીકળેલા હોવાથી, લડાઈ ક્યારે થશે તે કોઈ કહી શકતું નહોતું ને તેથી જ તે ચમક્યો હતો ! એ ચમકાટ મટ્યો એટલે બોલ્યો—

“સૂબાએ તે સમાચાર શાહને પહોંચાડ્યા હશે જ !” તેણે પૂછ્યું.

“નહિ”—તે જાહે કહ્યું—“ક્યા તો સૂબો અંદરખાનેથી ભાડેની સાથે ખરેખર મળેલો છે, અથવા તો ભાડેના પત્રમાં તે બાબદસર કંઈ પણ સંદેશો ન હોય, અથવા તો કંઈ બીજા કારણને લીધે પણ નસૂસ આપ્યા હોય—ગમે તેમ હોય, પરંતુ સૂબાને ત્યાં તે લોકો મધ્યરાત્રિ પૂર્વે આવેલા હોવા છતાં, પા કલાક પૂર્વે, હું નિકળ્યો ત્યાં સુધી તો સૂબો શાહને મળવા ગયો નહોતો કે કોઈને તેમની પાસે મોકલ્યો પણ નહોતો !”

“ત્યારે હવે શું કરવું ?”

“આપણે જઈને શાહને ખબર પહોંચાડીએ. મને મોટું ઇનામ મળશે ને આપને મોટું માન મળશે !”

“પણ ધાર કે હું ત્યાં જઈ તો જેમ હમેશ કરે તેમ તે જરૂર મને ત્યાં જ રાખશે, પછી આ છોકરીને પકડવાનું કેમ કરવું ?”

બીરબલ મૂગો રહ્યો ને એક કલાકપર સુબહદૌલા જેમ ભાંજવડમાં પડ્યો હતો તેમ લૂતુકડલાહ પણ ભાંજવડમાં પડ્યો. ધર્મ અને કીર્તિનો લોભ એક તરફ ખેંચતા હતા—પ્રેમ બીજી તરફ ખેંચતો હતો.

એવી વખતે પ્રેમ હમેંશા જ વિજયી નિવડે છે.

“ખરબહામન રફત !”—તે પોપલઝાઈ સરદારે મોટીથી કહ્યું—“જો મારી માશૂકને, અને જે વખતે મને નિરાશ કરવા માટેના તેના ઉપરના મહારા ગુસ્સાને પૂર્ણ કરવાના અવસરને ગૂમાવીને કીર્તિ મળતી હોય તો, તેવી કીર્તિ જહાનમમાં પડે ! જલદી કર, બીરબલ ! જા પું જ જલદીથી જઈને શાહને અધું કહે ને ઇનામ એકલો જ મેળવ ! ત્યાં આવા કામ માટે દાખલ કરવાના કામમાં મદદ આપવાને સેંકડો અમીરો મલી આવશે. જોઈયે તો આ વેળાએ સેંકડો લડાઈઓ ચાલતી હોય, તોપણ તેને મૂકીને હું મહારી માશૂકને પકડી લાવવાને જ જઇશ. પણ ઉભો રહે, મને હનુમંત ક્યાં મળશે ?”

“આપણા બચાવ કામને ફરતાં ફરતાં જ આગળ વધશે તો તમે પૂરતેયા-ઓના રક્ષણ હેઠળના દરવાજે આવશે. ત્યાં જઈને ધીરેથી ત્રણ સાદ હનુમંતના નામના કરશે કે તે તમને આવી મળશે. હું જાજી ત્યારે ?”

“હા ! ઘોસ મહમદ વીસેક માણસોને તૈયાર કર અને શયેતાનઝાદા

“તેને અંદર લાવ !”

ઉપલા શબ્દો તેના મુખમાંથી નિકળી રહ્યા નહિ ત્યાં તો પડેલો ઉચો કરીને, અંદર જલદીથી આવતો તેણે કોઈકને, આંખા દીપકના તેજથી સલામ ભરતો જોયો—બીરબલ જાહેને તુરતજ ઓળખ્યો.

એના હોમશના તપખીરીયા તુકોમાની થેલિ હોના અને ખાંતે એવ દુધ લેવો ઉંચાની હતો. બરમદને બરબીથી તુકોમાની અથ દુધર બિરવાનું કહીને, ને પાંતે ધરાની અથ દુધર બેસવા બતો હતો તેરલામાં, એક વિચિત્ર દેખાવનો ધોરવાર, આર પગે અથને ફેલાવતો ફોડાવતો ત્યાં આવ્યા, અને ધોડાને કમ ખાંચી ત્વરથી ઉભા કરતાંજ, બરબીથી લુતુકડલાહને ગળવાને માંચું.

પાવરામાં પણ મૂકતાં મૂકતાં ખાંતે કહ્યું—“તું અગિયાર છું, શું છે?”

“ખાંતસાહેબ!” નવા આવતાં ઉતાવળમાં જ ને હાકરાયકી લાલચમાં કહ્યું—“પનાહ—એ—આલમ આપને જોલાવે છે. કાંઈક બદલેનું કામ છે અને સ્વયંજી અમીરને જોલાવ્યા છે.”

ઉપલા શબ્દો જોલતો તે તુરતજ ખીચ તરફ, તેવે જ ખીચે કામે ધોડાને ફોડાવી ગયો.

હજી તો સાંભળનારાઓના અચ્ચળો દૂર ધયા નથી, અને લુતુકડલાહખાંતે નિરાશીની અને ગુસ્સાની એક શેડોડી બરાડ મારીને ધોડાક અપરાધોને પેરમાંથી કાઢ્યા ન કાઢ્યા તેરલામાં તો, ખાંતુના અંધકારમાંથી, પગપાળો આવતો એક આદમી તેની તરફ ફરી પડ્યો, અને ધોધરે સાદે ખીરખલને ખૂંસ મારવા લાગ્યો.

ગુસ્સાના આવેશમાં રાતોખીળો થઇ બતો ખાંત, બરાડી હાક્યો—“હોમનંદા! કમળજીત! અમી ક્યા બાછી રહ્યા હય—તું ક્યા મંગતો હય?”

હાંકતો હાંકતો, શ્વાસ પણ ખૂરો નહિ કાઢે શક્તાર તવો માખુર, મહાપ્રચારે, ખાંતના સામું બેતો બેતો, નીચલા-શબ્દો તુરક તુરક જોલતો જ ત્યાં બેસી ગયો—“તે છોકરી—તે ચેરાળુ—કાકા—ત્યાંથી—આવ્યા—કે તુરત જ—ગઇ છે!”

લુતુકડલાહે “હુમંત”ને જોળખ્યો. તેના કામના ધારવા કરતાં લાલચ વેહેલી બતી રહી કે લાગલો જ તે અંધારામાં, તે વાત પોતાના કાકરને અને પાછા અમીરને કહેવાને હાંકળો ફાંકળો ફોડતો આવ્યો હતો.

હવે બધી મેહેનંત નકામી હતી. ફિરમંત પાછું તેની વિરુદ્ધ હતું. ખાંતની વખતે અહમદશાહ અબદાલીના શાસન પ્રમાણે નહિ ચાલતું એ મૃત્યુનો આમંત્રણ કરવા બેઠું હતું. તેથી ગાળો દેતો દેતો, ત્રણ ત્રણવાર નિરાશ કરનાર પ્રેમ અને તિરસ્કારને પાત્રતા માથા ઉપર ગાળોનો, નિષ્કારણના સોગંદોનો અને શાપોનો, વર્ષાદ વરસાવંતે, ચુવાન ખાંતસાહેબ, નિરાશ અને અને નિષ્પ્રાયે, રાત્રી અને પ્રભાતના ઝળઝળાં વચે, ખોરાસાનના-શાહના તંબૂ તરફ વળ્યો.

પ્રકરણ ૩૪ મું.

લોહી હુલાણુ દિવસનું પ્રભાત.

પોપલકાઇ સરહારના તંબૂ આગળના બનાવોથી વાંચકે નાથું જ હશે કે નિા સૂખો અહમદશાહને તંબૂએ પહોંચી ગયો હતો. તે મેહેનતુ-શાહ, રાત્રિએ ચારે તરફ બંતે ફરી આવીને, છેક પાછલી રાત્રિએ સૂવા ગયો હતો. પરંતુ સવારની નિમાજ પહેલા બરોબર જાગૃત કરવાનો હુકમ આપ્યો હતો; અને

ધારીક મીનીટ કંઈ પણ કયાં નગર બધા મૂંઝા મૂંઝા અગાડી વધ્યા. માત્ર રમણભોના સામસામા પ્રશ્નના અને ઉત્તરોત્તર કાને પડના હતા; પણ તુરંતજ તેઓએ સામે આવતા ઘોડાનાં પગલાં સંભળ્યાં.

“નૈયાર થતે !”-શાહે કહ્યું, અને સપળા ઘોડાની રમૂ જેવી ટાસ સહ નૈયાર થઈ ગયા.

તુરંતજ ફેરલાક અકસ્માતેને લઈને ઘોડા મહમદ, અધિકારમાંથી બહાર આવ્યા. ફરક નવા આવનારના હાથમાં એક એક માથું-ધોરા ઉપર શાળો-હાથિયારો અને બીજી લૂંટ હતી, અને પછવાડે દોરડાથી કે પાધડીના છેડાઓથી બાંધેલાં સ્ત્રી અને પુરુષો ને ગાલકો, રડતાં ને હસતા બરતાં જેવાતાં આવતાં હતાં.

તેમ આપણે જોયું છે તેમ, તે કાંઈ બીજી વખતે શાહે સ્ત્રીઓને કેટ પકડેલી ટીકી હોતે તો તે શુરસે થયા વિના રહેત નહિ, પણ હવે વખત બદલાયો હતો અને તેમ કરવાની જરૂર નહોતી. તેણે આ લૂંટારાઓની ટોળીના નાથકને એકદમ પૂછ્યું: “મરાઠાઓના શા ખબર છે !”

“શાહનું રાજ અમર તથો,”-તે લૂંટારાએ કંઈક અન્યથાથી પમાડતાં ને ન્હારવાના પ્રયત્નને માટે કપકે ન મળે તે માટે ખુશી થતાં કહ્યું-“શાહનાં સશ્ત્રોને અહીંહ નિત્ય વિજય આપો ? કાફરો નહારે છે. અમો છાવણીની પછવાડે પહોંરો ખરતા હતા, અને રાત્રિના ત્રણ વાગાથી માણસોનો પ્રવાહ કુર્નાલને રસ્તે પરથો છે, તેમાંથી આ અમો નમુનો લાવ્યા છીએ અને બીજાઓ પણ લાવે છે ! અમો જહાંપનાહને અમારી લૂંટ દેખાડવાનેજ આવતા હતા.”

“આ-શું, નવાળ સાહેબ ?” કાંઈક સ્વીરવાદને સુનકેદીલાં તરફ ઘોડો ફેરવીને શાહે કહ્યું-“તમે તો કહેતા હતા કે તેઓ જરૂર લડવાને બહાર પડશે અને આતો ઉલટા ન્હારસતા હોય એમ લાગે છે !”

“મને તો જે ખબર પડી તે મહે કહી”-તે મોગલ નવાબે કાંઈક અવગતો અવગતાં જવાબ આપ્યો. કારણ જો કે તે શાંત અને ખંધો હતો છતાં પણ તેનાં પોતાનાં કૃત્યો લાંચ રશવતની લાલચને જિતે એવાં નહતાં એ વિચારથીજ, તેનાપર ચળકતી આંખોથી જોનારા મોટા સેનાપતિ સમક્ષ શું કહેવું તે તે સમજી શક્યો નહિ. પણ તેને વધારે જવાબ આપવાની જરૂરીયાત રહી નહિ. તેનાં શબ્દો, તોંપોના ગડ-ગડાટમાં દબાઈ ગયા અને સામેના ધુમસને દૂર કરતા તોંપોના ભેરકાઓ દેખાવા-લાગ્યા, અને વઝીરના છેકરાના અગાડી વધેલા માણસોના ઉપર ચાલતી ઈશ્લાહીમ-ખાનની ટુકડીની પિસ્તોલોના અવાજો સંભળાયા.

“દરીઆએ-હાફેઝ, સંભળો !” જે દિશામાં હલ્લો થતો હતો તે દિશા તરફ પોતાનો હાથ લંબાવતાં વિજયી હિંદુસ્તાનીએ કહ્યું.

મુખમાંથી “કુલીબન” કાઢતાં, અહમદશાહે પાછા ફરી સૂળા સામું જોઈને સ્મિત થીંધું ને કહ્યું-

“હું ખેટો હતો અને તમે ને તમારા માણસો ખરા છો. અલ્લાહ-હો !-તેઓનું આગમન અમને મૂળારક હોજી !”

માણસને અને પ્રકૃતિને નિદ્રામાંથી જાગૃત કરવાને ફેડવામાં આવી હોય તેમ, તોપોનો અવાજ થતાં જ, પૂર્વમાં સહસ્ર રશ્મિએ પોતાના લાલ પીલા વાવડાઓ, આસ-માનમાં ઠરાડયા અને લાલ સૂરેખ જેવું પોતાનું ઝીંબ દેખાડ્યું ! તુરતજ ધ્રુમસ વેરાઈ ગયું, અને આ ટોલકીની ન્યારે ઉત્તીખાનના સ્વારો અને અધ્યાન સિપાઈઓ, પૂરજોશથી પોતાની લશ્કરી ઇવણી તરફ દોડતા આવતા દેખાયા; ત્યારે તેમની પૂંઠે રણખંભના મેદાનની પેલી ડેરે મરાઠાઓના ચલકતા ખાગનેટો તથા ઇત્રાહીમખાનની તેમના ઉપર ગોળીઓનો વર્ષાદ વરસાવતી નહાની તોપો નજરે પડી !

આવો સમય આવી પહોંચવાની ખાત્રી હોવાથી જ, પહેલેથી જ તેણે સઘલા સરદારોને વ્યૂહની રચના શિખતી મૂકી હતી, અને તે પ્રમાણે પોતપોતાના માણસોને લઈને ખહાર આવવાનો હુકમ આપીને તેમને રવાના કીધા, અને પોતે એકસો ઘોડાને ધીરે ધીરે ચલાવતો, લાલ તંબૂ તરફ ચાલ્યો. અત્ર ઘોડા ઉપરથી ઉતરીને ઘોડાક વિશ્વાસુ માણસોને રાખીને, બાકીનાને સહ સહને કામે મોકલ્યા તથા ટેકરી ઉપર ઘોડાની આદર પથરાતી તે ઉપર ખરેખરા કટાકટીના વખતમાં તેના મુખ ઉપર પ્રગટ થઈ આવતી ગંભીરતાની અને શાંતિની મુદ્રાવાળો આ શાહ, હાથમાં પાશ્વાત્ય ખનાવટની એક દૂરખીન તથા ખીજ હાથમાં હુકાની નળી લઈને, તે કાળની મહોટામાં મહોટી લડાઈ જોતો, અને માણસોને હુકમ આપતો ખેડો.

તે ખેડો નહિ ત્યાં તો એક બીજો ધુમાડો અને અગ્નિનો ગોટો મેદાનમાંથી નિકળ્યો. આ તોપોનો નહોતો, પરંતુ ઘોડે સ્વારોને અગાડી ધસવામાં હરકત કરનારી (સરખંડા) બાંણુની ઝાડીઓને મરાઠાઓએ સળગાવી દીધી હતી તેનો હતો.

એટલા વખતમાં નીચે પોતાની ઇવણીની ખહાર મુસલમાનોનું જોડાયેલું લશ્કર ગોઠવાતું હતું અને વચમાં મોખરે ઉભેલા શાહવલ્લીના આશ્વિદોને, તેના પુત્ર ઉત્તીખાનના ભાગી આવેલા માણસો જઈ મળ્યા; અને લડાઈ ક્યાં આગલથી લડવી તેની હદ નક્કી કરી દીધી.

—મમમમમમમમ—

પ્રકરણ ૩૫ મું.

સામાસામી સેનાઓ.

હિંદની તવારીખમાં મહાન ફેરફાર કરી નાંખનાર-ભવિષ્યની પ્રવતના ભાગ્યને ખીજ તરફ વાળી દેનાર-આ ખુનખાર લડાઈમાં જે સેના ઝુઝુ તે પૂર્વે, તેમની હાલની સ્થિતિ જ, તેમની વ્યવસ્થા અને તેમાંના માણસોના નતિગુણો વિષે, વાંચકને જાણીતા કરીશું તો તે અયોગ્ય નહિ ગણાય.

યમુનાજીના પગે ઉતરી રાકાય તેવા ભાગો, મરાઠાઓના હાથમાં ગયા ન હોતા ત્યાં સુધી, પાછા હાલના અહમદશાહના સાધનો ખુલ્લાં હતાં અને આ માર્ગો તે જાણતો હતો કે અધ્યાનોના બાજુ ઉપરના હલ્લાઓને લીધે, મરાઠાઓથી રોકાય તેમ હાલ નહોતું-તેથી એણે પોતાની ઇવણીની આગળ જ, લડવાનો ઠરાવ કીધો હતો; કારણ કે તેની આસપાસની જગ્યા જાણીતી હતી અને જે કદાચ હાર થાય તોપણ પોતાની ખંદોખંડતવાળી ઇવણીનું તે રક્ષણ લઈ શકે, તેમ હતું. જય પરાજયનો પૂર્ણ વિચાર કરીને, માઠા પરિણામમાં કેમ બચવું તેની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા રચી રાખીને તે આ યુદ્ધને માટે તૈયાર થઈ રહ્યો હતો અને તેથી તેના સરદારોએ

આગળ ૯૨-તેની નજર હેઠળ ૯૨-અધ્યાન હેઠલની અને પેદલની ખીછ દુકરીઓ, લુતુક-હલ્લાહખાન પોપલઝાઈ, અલ્લાહ-દાદખાન ગીલઝાઈ, તોચુલખેગ ઉસખેગ અને ઉમરખાન ચુસકઝાઈની સરદારી નીચે હતું. આ લોકોને પાછળથી કામ પડે ત્યારે ૯૨ લડાઈમાં ઉતારવા, એવો કરાવ હતો. આ રીઝવર લડકર હતું.

સર્વેથી મોખરે ૩૫ તોપોને છટ્ટી છટ્ટી ગોઠવેલી હતી, જ્યારે બચાવ કામમાંની ફટલીક મોટાટી તોપો, જે ઝટઝટ ખરેડી શકાય નહિ તેવી હતી તે કામ વગર પડેલી હતી અને મરાઠાઓ નજીક આવે તો તેમના ઉપર મારો ચલાવી શકે તેમ તૈયાર રાખેલી હતી.

છટ્ટા છવાયા-ખાસ કરીને સૂખાના સૈન્યમાં-સૂઠ ઉપર તથા માથા ઉપર ખીલાઓવાળા-પીઠ અને બાજુઓ ઉપર બખ્તરવાળા હોદ્દાઓમાં, તીરંદાજો અને પીસ્તોલવાળાઓ સહિત લડવૈયા હાથીઓ ઉમેશા દેખાતા હતા.

સામાન્ય રીતે અધ્યાનો દૃઢ મનથી ચૂપકીટી ધારણ કરીને ઉભા હતા. માત્ર સ્વર્ગ અને દુરી (પરીઓ)નું લલચાવનારે વર્ણન કરતા, ધર્મ ઝંતુનથી ઉભરાઈ જતા મુસ્લમાનોના જવાબમાં કે ચુકના વાદોના પ્રત્યુત્તરમાં જ તેઓ “હીન! હીન!”નો સ્હોર કરતા હતા; પરંતુ હિંદી સૈન્યમાંથી ચાણુ, નગારાના, ખૂમોના, રણશિંગ-હાઓના, ચુકના શખોના, અને હલ્લાહજનક ગાયનોના અવાજો કાને આવતા તથા ફેટલાકો માંહીમાંહી ચાળા કરતા તથા ખાડી ખંડુક હવામાં ફોરતા જણાતા હતા.

મુસલમાન સૈન્યની વ્યવસ્થા આ પ્રકારની હતી-જૂદા જૂદા તવારિખ નવેશોના લખવા પ્રમાણે તેની સંખ્યા અનિશ્ચિત હતી; પરંતુ અધાનામાંથી સાર લેતાં તેમાં ઓછામાં ઓછા ૮૦૦૦૦ થી ૧૦૦૦૦૦ ઉત્તર પદાતિઓ અને આશ્વિકો (સરખે ભાગે) હતા, તથા ૭૦ થી ૮૦ તોપો હતી.

મરાઠાઓમાં પણ ૭૦૦૦૦ આશ્વિકો અને ૩૦૦૦૦ પદાતિઓ હતા તથા ૧૫૦ તોપો હતી-તેઓની પાસે ૨૦૦ તોપો હતી, પણ ખાડીની ૫૦ તોપો, પાણિ-પતના કિલ્લા ઉપર જ રહેવા લીધી હતી. તેઓ અધ્યાનોની બરોબર સામા આવતા હતા અને શત્રુઓના નમણા ભાગ સામે પહેલા હલ્લો લઈ જવા માંગતા હોય તેમ લાગતું હતું. ઉત્તીખાન સાથેની ઝપાઝપી પછી, દ્વામાજના માણસો પછવાડે પડી ગયા હતા અને તેથી હવે ઇચ્છાલીમખાન જ સહથી મોખરે ચાલતો હતો. તેના દ્વંદ્વ ઉત્તર માણસો, ચાર દુકરીમાં વહેચાયેલા હતા; અને દરેક દુકરી વચમાં ખાડી રહેલા સમચતુકાણુ વ્યૂહમાં ગોઠવાયેલી હતી; અને જે આગળ ચાલતી હતી તથા જે પછવાડે ચાલતી હતી, તેમની વચમાંના કોસના જેવા આકારના ખાડી ભાગોમાં તથા ચતુકાણુના વચલા ભાગોમાં, ચોરેસ્વાર તોપખાનાની દુકરીઓ ગોઠવાયેલી હતી. તેની અગાડી, વાંકી ચૂકી હરિમાં, તેના ત્વરાથી ફોરવાવાળા જંતળવાળાઓ, તેના આવવાના પગલાં તુરત ન મોલમ પડી જાય તેવી રીતે, ચાલતા હતા. તેની પછવાડે ગાયકવાડનું, વગર બખ્તરીયું ચપળ હેઠળ હતું. તેની પછવાડે હિંદ ઉપરના જંતળવાળાઓનું સૈન્ય હતું. તેની પછવાડે વિચુરકરના માણસો તથા મરાઠા સૈન્યનો

* આ ગ્રંથમાં જેમ ખીજ નામો ઐતિહાસિક છે તેમ આમાં જે નામો દર્શાવેલાં છે તે ઐતિહાસિક નથી. † સંખ્યાના સંબંધમાં સવળા લેખકો જૂદા પડે છે. પણ સવળા લેખકોના આંકડા જોતાં આ અનુમાન સત્યની લગભગતું છે-જો કે ત્યારે નથી જ.

સર્વેથી શ્રેષ્ઠ ભાગ—“ખાસ પાગા,” સદાશિવરાવ ભાઈ અને વિશ્વાસરાવની પોતાની સંરહારી નીચે, “ભગવો ઝુંડો” લઈને ચાલતું હતું; તેમ જ રાષ્ટ્રાદિકૃતી મુસજીત એવા સમરોર ખહાદૂર તથા જસવંતરાવ પવારનાં તથા ખીનં પૂનાવાળાઓનાં માણસો, તેમની પછવાડે હતાં. તેની પછવાડે મહારાવ અને તેના લૂંટારા (શુરીલા) ભાલેદારો હતા; અને સર્વેથી પછવાડે, જેમ તેમ ગોઠવાયલા દેખાતા, પણ લડાઈમાં બરોબર ફેળવાયલા અને રાષ્ટ્રાદિકૃતી સંપૂર્ણ, નંકોજ અને મહાદાજ સિંધિયાની પાગાને સેના હતી.

મરાઠા સૈન્યનું વર્ણન આપણે ઘણીવાર કરી ગયા છીએ અને તેથી અત્રે માત્ર કંઈક ખાસ બાબત જ સૂચવીશું. ફેળવાયલા પગારદાર ધનાર્થી સિપાઈઓ, સમરોર ખહાદૂરતા ફેળવાયલા અને ચુંદદા આશ્વિકો, થોડાક રાજપૂતો, સોડીઆઓ, નાગાઓ, અને મહાદાજના મુસલમાન સિપાઈઓ સિવાયના મરાઠા સૈન્યમાં પદાતિના તથા હેઠળના વિભાગો, પૃથક્ પૃથક્ નહેતા. તેમના નીચા, પણ દૃઢ શરીરના, કળા રંગના, અડધા નગ્ન ભાલા અથવા તમચ્યાવાળી ટુંકી તરવારો, “ખંડો” કે ઢાલોવાળા પદાતિઓ, આશ્વિકોની વચમાં વચમાં તેમની સાથે દોડતા અને ચાકતા તો તેમના જનનું કપડું કે પગમાંના પાવડાનો ચામડાનો પટો પકડી લેતા—મરાઠાઓ, સામાન્ય રીતે લેતાં તેમના પ્રતિપક્ષીઓ કરતાં શારીરીક બળમાં ઉતરતા હતા ખરા, પરંતુ તેઓની સહનશક્તિ તથા સ્લાહસ માટે તેઓ નાજીતા થયા હતા. વળી એરાચારામી મુસલમાનો, જેઓ શાંતિના વખતમાં મોજમગ્રામાં પોતાનો કાળ ગાળતા હતા તેમની માફક, આ લોકો, સુખમાં ગરકાવ થયલા ન હોવાથી, પરંતુ રાત્રિ દિવસ કુસ્તબાજ, શિકાર, પટાખાજ, થોડદોર વગેરેમાં મચેલા રહેતા હોવાથી, રાષ્ટ્રવિદ્યામાં વધારે કુશળ હતા.

મકરણ ૩૬ મું.

“જય ભવાની!”

અફઘાન સેનાને વ્યવસ્થિતપણે સાવધાન થઈને ઉભેલી નેહ કે તુરત જ આજીવિતથો છાપો મારીને તેમની છાવણીમાં આશ્ચર્ય, ગડબડ અને ગભરામણ ઉત્પન્ન કરવાની, દુક્રણીઓની ધારણા વ્યર્થ ગઈ અને તેથી તેઓએ પોતાની વ્યવસ્થા પણ બદલવા માંડી. આગળના ભાગે વધતું ચાલુ રાખ્યું, પણ ચાલ ધીમી કીધી; અને પાછલા માણસો મોખરા ઉપર જમણી તરફ હારખંધ ગોઠવાઈ જવાના વિચારથી, ઝડપખંધ તેણી તરફ વળીને, અગાડી આવ્યા. એ પ્રમાણે ઝડપથી ચોળના ફેરવી નાંખી, જેને લશ્કરી રચનામાં ‘પારલેન્સ’ અથવા ફેરફાર કહેવામાં આવે છે. ઉઠાની તોપો, મોટી તોપો, વગેરે પ્રારંભમાં જમણી પાંખપર હતી, તે આ

* સોડીઆઓ ઉત્તર-મધ્ય હિંદની જાત છે. તેઓ પગપાલા લડનારા હતા, લાંબા ભાલાથી મેસિડોનિયન ફ્લેનેક્સ-લાલ ભાલાની રીતિથી લડતા હતા. ધર્માજ્ઞાનુસાર લડનારા હિંદુ સાધુઓ તો નાગાઓ હતા. તેઓ નગ્ન હતા, નેપાળા હતા. તેમના રાષ્ટ્રમાં પીઠપર ગોળ ઢાલ ને સીધી તરવાર હતી; પણ કદીમદી ગદા, અને નંગોરીવાળી ખંડુકથી પણ લડતા હતા. તે રાજપૂતોની, મોંગોલોના જેવી બખતરવાળી થોડેસ્વાર સેના હતી.

ફરફારથી વચ્ચમાં આવી ગઈ; અને શત્રુની ડાળી તરફથી હલ્લો લઈ જવાની તેમની નેમ પાર પડતી જણાઈ કે, ઇશ્વારીમખાને અધ્ધાનો ઉપર તોપખાનું ચાલુ કરીયું. સામેથી પણ તેવો જ જવાળો મળ્યો; અને હવે ગડગડાટો બંને બાજુથી એક સરખા જ ચાલુ થયા. તે કાળતું હિંદી તોપખાનું ધીકે હતું.* અદર અથવા ‘મીટ્રલેનો’ ઉપયોગ કરવાને બંને તેમ નહોતું; કારણ તેઓ ઘણે દૂર હતા. તેમ જ દ્વિશ્લેષીઓ ત્વરાથી આગળ ધસી આવતા હોવાથી, બેમાંથી એક પણ પક્ષ નિશાન સાંધી શકે તેમ નહોતું. આમ હોવાથી નુકશાન પણ ઝાઝું કાઢીને થતું ન હોતું. માત્ર કાંઈ કાંઈ મોટા ગોળો આવતા તો એકાદ બે માણસોને કે ઘાડાઓને એકમેક ઉપર નાંખતો, અને તેવું નુકશાન પણ એટલું જલ્દી હતું કે, તેથી એક સૈન્ય ઉપર કાંઈ પણ અસર થઈ નહિ. આ પ્રમાણે ધુમાડાના અને ધુમસના આવરણમાં રહીને, મરાઠાઓ, વગર હરકતે, રોહિલાઓથી ત્રણસો વાર દૂર રહ્યા ત્યાં સુધી વધતાને વધતા જ આગળ ધસ્યા આવ્યા.

આ વેળાએ “ખાસ ખાગા”ને લઈને, સુસલમાનોના મધ્ય ભાગ સામે જતા, પગથી માથા સુધી સજ્જ થયેલા હાથીઓ ઉપર, તે જ પ્રમાણે સજ્જ થઈને બેઠેલા ભાઈ અને વિશ્વાસરાવની પાસે, ઇશ્વારીમખાન ત્વરાથી દોડી આવ્યા.

પોતાની તરવારથી નમન કરતા શત્રુ તરફ ધરીને તે બોલ્યા:—

“પરશુરામાવતાર! હું મરાઠો નથી, પણ સુસલમાન છું અને મહારા માણસો બધા વિદેશીઓ છે. આપના માણસો મહારી ઇર્ષ્યા કરે છે ને તેમાંના કેટલાકો તરફથી મને વારંવાર હિંદુ લાગે તેવાં વચ્ચનો પણ સાંભળવાં પડેલાં છે! પરંતુ પરમાત્માની કૃપાથી આ બધા આશ્રિયો ખોટા પાડવાનો આજે સમય આવ્યો છે. મહારાજ! જ્યારે હું મહારા માણસો માટે પૈસા તથા સામાન સરંજમ તથા દારૂખાનું વગેરે માંગતો ત્યારે આપ પણ કદી કદી ચીડાતા હતા,† પરંતુ, મવલા માલેક! આજ આપ જ્ઞેશો કે તે પૈસા બધા પાણીમાં ગયા નથી. હવે મને આરંભ કરવાની આજ્ઞા છે?”

“ચલાવ!” ભાઈએ હોદામાંથી તરવાર હલાવતાં કહ્યું—“રક્તપાનમાં તાત્પર મહાકાળીનું નામ લઈને હવે આરંભ કર!”

વિશ્વાસરાવે મધુર અવાજે “જય ભવાની”નો નાદ કર્યો, અને તે નાદ મરાઠા સૈન્યના મુખમાં, મહાધોષરૂપ થઈ ગયો અને ખાનસાહેબ ત્વરાથી પોતાના માણસો પાસે ગયા.

એક મીનીટમાં તો તેની હલકી તોપોમાંથી રોહિલાઓના ઉપર ગોળાઓનો અને ડબાઓનો વર્ષાદ વરસાવીને તેના દૃઢ શરીરના તોપચીઓએ, તેને અગાડી ધસવા લાગ્યા, અને તેની પછવાડે જ તેના ચતુષ્કણમાંના અગાડીના માણસોએ, ગોળીઓનો વર્ષાદ વરસાવ્યો.

ખાડાદર રોહિલાઓ આ જતના સુદ્ધમાં આજ પૂર્વે ફસાયા નહોતા, અને તેથી ચારે તરફથી પ્રલયકાળના અગ્નિના જેવા તોપના ગોળાઓના વર્ષાદથી

* અને તેવું કારણ તે લોકોની તોપોનું વજન ભારે, વગર હંગની તે માટીની ગાડીઓ, અને દારૂખાનનું અન્યવસ્થિતપણું હતું—આક્રી તોપોની સંખ્યામાં, તોપોની જતમાં અને ફેરનારાઓની ચપળતામાં, તેઓ તે સમયના કોઈ પણ પાશ્વત્ય સીપાઈઓને હંકારે તેવા હતા.

† આ ભાષણ ઐતિહાસિક છે.

તેઓના ઢગલે ઢગલા ત્યાં પડવા લાગ્યા, અને તેમના દુઃખની ચીસોથી, ચારે તરફ કાન બહેર મારવા લાગ્યા. તોપણ તે શૂરા અને દૃઢ મનના યોદ્ધાઓએ, પોતાના સેનાપતિને જેબ આપે તેવી રીતે, પોતાની જગ્યા મૂકી નહિ—તેઓ દૃઢતાથી સામા હભા રહ્યા અને પોતાના મરણ પામેલા સાથીઓના શરીર ઉપર થઇને, મરાઠાઓ સામે ધસવા લાગ્યા. ખરખૂદરખાન અને અમીરખાન તદ્દન ડાળી તરફ હોવાથી, તેના ઉપર તોપોનો મારો ઝાઝો ન હોતો; અને તેણે ઇશ્વાહીમખાનના જમણા ભાગપરના માણસોની બાજુમાંથી હલ્લો કીધો. પરંતુ આમાં પણ તેઓ ઠગાયા. તે રોહિલાઓની આ હીલચાલ, વગર ફેળવાયલા સામાન્ય એશિયાના સિપાઇઓ સામે હોત તો, આ તેમની હીલચાલથી ગાર્દીના માણસો પાછા હઠતે, પણ ઇશ્વાહીમખાનના સુશિક્ષિત સિપાઇઓએ તેને મચક આપી નહિ. રોહિલાઓની સેના, ગાર્દીના સૈન્યના મોખરા આગળથી પસાર થઇને ચક્કર લેતી જતી, હતી તેમ તેમ તે એક પછી એક, તોપોના ભારીને એક સરખા મારાથી, ભાતના છાલાંની માફક ઉડી ગઇ. તોપણ એ પ્રયત્નથી બીજી તરફ ધ્યાન ખેંચવા જેવી કંઇક અસર થઇ હતી—ખાસ કરીને કેટલીક તોપોને ચતુષ્કોણ લશ્કરમાં ધકેલવાથી, મુંગી કરવામાં આવી. હવે સામસામાં આવેલાં લશ્કર માત્ર ૮૦ વારજ દૂર હોવાથી હાફેઝ રહેમત અને અહમદખાન ખંગેશ, પોતાનાં માણસોને હાથોહાથની લડાઇમાં રોકવાના ગાંડા પ્રયત્ન કરેલ પાંગ્યા હતા.

તેઓ હવે એકદમ જોસભેર હાથમાં તરવાર લઇને વર્ષાવતુના પહાડી ઝરણુની માફક “દીન! દીન!” નો યોકાર કરતા, આંધળાની માફક, ઇશ્વાહીમખાનની સામે ધસી આવ્યા; ચતુષ્કોણની વચ્ચે ધસ્યા અને કેટલાક તોપચી અને ઘોડાઓને કાપી નાંખ્યા. એ ઝપાઝપીમાં ઇશ્વાહીમખાનનો ઘોડો પડ્યો અને તેની જંધામાં ગોળી વાગી, પણ પાસે હલેલા સિપાઇએ, એકને ગોળીથી ઠાર કીધો અને બીજાને બેચોનેટથી લિંધી નાંખ્યો અને ઇશ્વાહીમખાનને પોતાના હાથનો ટેકો આપીને બચાવી લીધો. પરંતુ પછવાડે રાખેલી તોપોના વર્ષાદે, મુસલમાનોને, ખેડુ જેમ દાતરડાથી ઘાસ કાપે તેમ, કાપવા માંડ્યા, અને હાથમાં બેચોનેટ લઇને એક પછવાડે એક, દૃઢ હરોલમાં ગોઠવાયલા સુશિક્ષિત તોપચીઓ સામે, તરવાર લઇને ધસનારાઓનો પ્રયાસ વ્યર્થ ગયો. પહેલો ધસારો કાંઇક નરમ પડ્યો કે, સિપાઇઓના તમચાઓ અને પિસ્તોલોએ બાકી રહેલા મુસલમાનોને સારો આવકાર આપવા માંડ્યો—તેઓ છેવટે થાકેલા, નિરાશ થયેલા અને નિરૂપાય થયેલા પાછળ હઠ્યા. તેવી જ તોપો પાછી બહાર લાવવામાં આવી ને તેમાંથી ‘ડબ્બા’ઓનો મારો ચાલુ કરવામાં આવ્યો. બે સિપાઇઓના ટેકાથી આગળ વધતા, હાથમાં એક ઝુંડો લઇને ચાલતા ઇશ્વાહીમખાને, બેચોનેટથી શત્રુ ઉપર હલ્લો કરવાનો હુકમ આપ્યો. તોપો બંધ પડી અને માણસો બેવડી ચાલે સામા ધસ્યા—હાફેઝ રહેમત અને ખરખૂદરખાનના વીરતા ભરેલા પ્રયત્નો છતાં પણ, રોહિલાઓ ચારે તરફ નાઠા, અને દામાજરાવના ભાલેદારોએ, પદ્ધતિઓની બાજુમાંથી અગાડી ધસીને, વિજયનાદ સાથે, નહાસનારાઓને કાપવા માંડ્યા. મુસલમાનોની જમણી બાજુ તદ્દન પાયમાલ થઇ ગઈ—કેટલાકો છાવણી તરફ નાઠા, પરંતુ મોટો ભાગ તો વિજયી મરાઠાઓને હાથે કપાતો—મરાતો—પોતાની જન્મ ભૂમિ તરફ—અને ચમુનાજી તરફ નાઠો.

આ વિજય જોતાં જ, પાછળ આવનારા મરાઠાઓએ હર્ષ, આરત અને કોધ-

સૂચક મહાગદોરી ગર્ભના પ્રાપ્તિ અને વિશ્વાસરાવ તથા ભાઈ પોતાની આસપાસ રાખે, શાહુવલ્લીના આક્રમણ ઉપર ધસ્યા. આમાન્ય રીતે ગ્રામ આવતા આશિષાનો હલો, હથેળ સામે ધરીને ઝીલે છે; પરંતુ તેમ નહિ કરતાં, એ રૂઢ આક્રમણ પોતાને દેહાં રચીર રહ્યો અને જે કે કરલાક છતિદાસકારા તે બટિ તેને દોષિત ગણે છે, તથાપિ સંજોગો જોતાં તે તેમ કરવામાં વાગ્યો હતો.

રોહીલાઓના પરાજયથી અને નાશથી શાહુવલ્લીની બાજુ હવે ઉઘાડી વધ મંડે હતી; વિજયી ઇશ્વારીમખાન પોતાના માણસોને એકઠા કરીને નવા હલ્લા માટે વ્યવસ્થા કરતો હતો, અને જે તે ગણાડી વધતે તો દામાછરાવ પોતાના બાલિદારને એકઠા કરીને, તેની બાજુએથી હલો લાવતે, ઇશ્વારીમખાનના ગાર્દગી પોતાની તોપોના વર્ષાથી શાહુવલ્લીના સંન્યતા પાછલા ભાગને વધાવી લેતે અને સામેથી ભાઈ અને વિશ્વાસરાવના સુનંદા આસ પાગાના માણસો, તેને વિધી નાખતે. પણ પોતાના મજબૂત અને કદાવર તથા કસાયલા માણસોની શ્રેષ્ઠતા ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને, ધરાન, તાર્તાર અને હિંદમાં, ફરતી વાવડા લેકળ હલા રહીને લહેલા રૂઢ અને ધડાયલા ચોદાઓને લઇને, શાહુવલ્લી પોતાની નન્યાએથી, એક ઇચ પાણુ અસકયા વિના, સ્વસ્થપણે હલો રહ્યો.

હાલના હથેળોની માફક મરાઠાઓ એકદમ ધસ્યા નહિ. મરાઠા સંન્યમાં આશિષા અને પદાતિઓ એકઠા ન રહેતા હોવાથી, તેઓને સાથે રાખવાને તથા ભાડસાહેબ અને તેમના ભત્રિજાના હાથીઓની સાથે રહેવાને તથા લાંબે સુધી ચાક્યાવિના નવાને, તેઓ એકસરખી, પણ ઝડપી ચાલેથી, આગળ આવતા હતા. તેઓ પોતાના હાથમાંના ખાંડાને હલાવતા ને ભાલાને અમકાવતાં, ગણાડી વધતા હતા અને આ વખતે તેનું વર્ણન તે યુદ્ધનું વર્ણન કરનાર લખનાના સુખાના દક્ષિણી દિવાન કાશીરાય ને ઝાંટ ઉડતા શબ્દોમાં નીચે આપીશું. તેઓનો વેશ આ સંસારથી સર્વ સંબંધ છોડીને નિરપણે મૃત્યુના મુખમાં પેસનારા દૃઢમનના, પણ નિરાશ થયેલા માણસોને વધારે મળતો હતો; તેમની પાઘડીનો પેચો છૂટી ગયા હતા; અને તેમાંથી બહાર નિકળીને ચોટકીના વાળો ખભા ઉપર ઉડતા હતા; તેઓના હાથ અને મુખ હળદરથી અને કેસરથી પીળા રંગના રંગેલા હતા; યજ્ઞના પશુના કંઠમાં આરોપેલા હાર જેવા આ સંગ્રામથી યજ્ઞના બળિદાનાર્ય આવતા વીરજનોના કંઠમાંના, રાત્રિએ આરોપેલા પુષ્પના હારો, કરમાઇ ગયા હતા; વિજયી થઇને ઘેર પાછા ફરવાનો લા રણભૂમિમાં જોડેલા મર્યા તેટલા સ્લેષ્ઠોનો વધ કરીને, ઈંટપુરીની લાવડચવતી દેવાંગનાઓના પતિ બનેવાનો, તેમનો દૃઢ ઠરાવ દર્શાવનારા કેસરી પટકાઓ અને પીછોડીઓ, તેમના મસ્તક ઉપર તથા અંગ ઉપર, હવામાં ફર ફર હડી રહ્યાં હતાં. હવાણાં તેઓનો શોક, નિરુત્સાહ, દુઃખ અને નિરાશી દૂર થઇ નહીને, તેને સ્થલે વિજયની મહાન આશા અને વૈર વાળવાની તક જોઇને, તેમને ખેવડું શરૂ છૂટ્યું હતું. હવે સર્વ પોતાના પૂર ભભકામાં પ્રકાશતો હતો, નમીન ઉપરની દેવની ભીનારા હડી ગઇ હતી, અને માથા ઉપર તોપોના ધૂસનું અને અંગેએ ઉરાડેલી ધૂળનું નહાતું વાદળ ખની ગયું હતું. આ ફૂનિમ છત્રની ઉપર નહાના નહાના અસંખ્યાત વાવડાઓથી વિંટલાયેલો, મરાઠાઓનો ભગવો ઝુડો હવામાં ફરફટાઇ કરતો હડી રહ્યો અને અસ્ત પામતા

દીવાની માફક, વધારે વેગથી ઉડવાના પ્રયત્ન કરતો જણાતો હતો. ધૂળના અંધકાર-માંથી પણ લાહસાહેબના અને વિશ્વાસરાવના કાળો મોઢા ઢાંધીઓ, સ્પષ્ટ જણાતા હતા અને હવા, મનુષ્યોના વિનયના અને સંગ્રામના ઉત્સાહીક શબ્દોથી, નગારાઓના ઘડઘડાટથી, તરાહઓના નાંદથી, શંખોની ધ્વનિથી, અશ્વોના પાદોના ધમધમાટથી, તોપોના ગડગડાટથી, ખંદુકે, પિસ્તોલો અને જંજીરોમાંથી સંણસણાટ કરતી ચારે તરફ ઉડતી ગોળીઓથી, ધુમ્મસ થઈ ગઈ હતી-રણક્ષેત્ર ગાજ રહ્યું હતું.

ભયંકર ક્ષણિક શાંતિ ત્યાં પથરાઈ ગઈ અને તુરંત જ હલ્લો થયો. પઠાણોના મુખ ઉપર ધૂળના ગોટગોટા આવવા લાગ્યા અને પછી હવામાં વાદળરૂપે, આકાશમાં સ્થીર થવા લાગ્યા. ત્યાં આગળ ગોળીઓના અવાજથી-ધાયલ થયલાઓની ચીસોથી-ધુમ્મસ પોકારોથી-કોધાવેશમાં મુખમાંથી નિકળતા શાપો અને અપશબ્દોથી-ધ્વનિ પ્રતિધ્વનિ કરતાં નગારાઓના ગડગડાટથી-સામસામી પડતી વીર હાંકોથી-ઉત્તરપ્રભુ તરફે કરવામાં આવતા સંગ્રામિક શબ્દોના તુમુલ ઘોષથી-હવા ગાજ રહી હતી:—

“અલ્લાહ-હો-અકબર! દીન! દીન!” “જય ભવાની! જય ભવાની! જય કાળી! જય દુર્ગા!! હર હર હર મહાદેવ!” “અલ્લાહ! અલ્લાહ! દીન! દીન! મારો કાપુરોદું! કાપો!” “જય, શિવાજી મહારાજની. જય! મહારાષ્ટ્ર ભૂમિની. જય! જય જય ભવાની! રામદાસ સ્વામિની. જય! હર હર હર મહાદેવ! મારો, કાપો, એ દુષ્ટ ચવનોને-સ્લેચ્છોને હાંકી કાઢો!”

થોડા વખતમાં ધૂળ અને ધૂમ્મસો મહાન સ્તંભ જેવો ગોટા, દૂરથી જોનારા ચોક્કાઓને, લડવૈયાઓનું સ્થાન બતાવતો હતો અને સૂચવતો હતો કે, મુસલમાનો ધીરે ધીરે પણ સ્થીર પગલે ધાવણી તરફ પાછળ હઠતા હતા. તેઓના શારીરીક બળની અને શસ્ત્રની સરસાઈ છતાં, તેઓની શરતા છતાં, શત્રુદળનો કરેલો મહાન સંહાર છતાં, બચીરના અને તેના પુત્રના વીર પ્રયત્નો છતાં, હિંદુઓના-રણ-યેલા હિંદુઓના-અસહ્ય મારા આગળથી, તેઓ પાછળ હઠ્યા.

“વિનય! વિનય!” “મારો! મારો! સ્લેચ્છો ભાગે છે! સંહારો! જય ભવાની!”

પોતાના માણસોને પાછળ હઠતા જોઈને, શાહવલ્લીના મુખમાં શીણ ભરાયાં અને તેણે જે હાથોવડે પોતાની દાદી પીંખી નાંખી-અને સિપાઈઓને પોતાની જગ્યાએ જ ઉભા રાખવાને તેણે તેઓને સોગંદ આપ્યા, ડરાવ્યા અને જે ચારને પોતાની ચરશુથી મારી પણ નાંખ્યા-તેની પડોસમાં ઉભેલા તેના રણશૂરા પુત્રે પણ, કોઈ રીતની ક્યાસ રાખી નહિ; પરંતુ ઉન્માદી મનુષ્યની માફક અરાહાઓ ધસ્યા આવતા હતા અને જે જે વખત તે લોકોની સામે હાથ મેળવનારા ઉત્તીખાનના માણસો, હારને પોકાર કરતા, ચારે તરફ ભાગવા લાગ્યા.

આ વખત તેના કાન ઉપર એક અવાજ આવ્યો અને પાછા ફરતાં તેની નજરે, પોતાના અશ્વની બાજુમાં જ અશ્વને ચલાવતો, ભય અને ચિંતાદર્શકમુદ્રાવાળો, કાશીરાય પડયો.

“એ હિંદી! હારે શું કામ છે?” તેના જેવા નામદેવ પ્રતિ તિરસ્કાર દર્શાવતાં તે ઓહ્યો-“તમે લડવા આવ્યા છોકે તમારા સ્વધર્મી જતવાળાને વિનયી થતા જેવા આવેલા છો? એક-ખીલ્લાહે-મીન-અસ-શયતાન-(ધર્મર મને આ શયતાનથી ઉંગારો).”

કોઈકના કટકાથી પોતાનું માથું ન ઉઠી જાય તે હેતુથી ભયસ્ત અને ગભરાયેલી

નગરે ચાર તરફ જોતાં જોતાં, શાંત મુદ્રા રાખીને તે જોઈયા, —“નવાળ વહરે અને હવે રત્ની હાલત કેવી છે, તેની ખબર લેવા માંગલો છે, ખુદાવંદ !”

“હાલતની ખબર !” તે વૃદ્ધ સરદાર ધૂરકતાં ધૂરકતાં કહ્યું—“હા, તેને બધું જ છે, તેના જેવાને સતીય આગે તેના કરતાં પણ મારી રીયાંતે દાવ ખરાબ છે. પરંતુ ધર્મર, ભક્તોનો રક્ષક અને રાજા છે. જો તે ખરે મુસલમાન હોય અને એક દલાખાન નીચ કૃતિ ન હોય તો, મહારી વહારે તુરત આવે અને લાહરસાહેબની ખાતુ ઉપર હલ્લો લાવે—ન નિકળ અહિંથી !”

એક શબ્દ પણ વધારે જોલ્યા વિના, તેણે પોતાની છટી ચાર તરફ ધુનાવીને નહાસનારાઓની વધતી જતી સંખ્યાને અટકાવવાના વ્યર્થ પ્રયત્નો કરીયા—“નય ભવાની ! શ્લેષ્ઠને મારો !—નય ભવાની ! વિનય વિનય !” “ના હર ક્ષણે મહારાને મહારા થતા ઘોષા અને જે મરાઠા સરદારો—લાહ અને વિશ્વાસરાવતા હાથીઓ—તેની નજીકમાં આવી પહોંચ્યા હતા.

કેધના આવેશમાં અતિશય સાહસમાં આવી ગયેલા તે ધરડો સરદાર એક દમ અશ્વ ઉપરથી નીચે ફરી પડ્યો, અને પોતાના “છગા”ની ચાળ જમીન ઉપર પાથરતાં, ડરીને નહાસતા સિપાઈઓને વિનવતો તે ખૂંચે પાડવા લાગ્યો—

“બચ્ચાઓ ! યાદ કરો ! અલ્લાહને યાદ કરો ! ઠાપુલ ખડુ દૂર છે ! ભાગીને તમો ક્યાં જશો ? અટકની પેલી તરફ નહિ જાઓ ત્યાં સુધી તમારે કાને ચૂપ્પૂનો એક શબ્દ પણ પડશે નહિ અને ખોસ્તની દ્રાક્ષો મુખમાં મૂકતા પહેલાં તો આ હિંદમાં તમારા પ્રાણ નિકળી જશે !”

પણ સઘળું વ્યર્થ ! તેઓ તો નહાસવા ને નહાસવા જ લાગ્યા.

“મારો ! મારો ! ભાગે છે ! તેઓ ભાગે છે !” નો અવાજ તેને કાને પડ્યો, અને આટલી ગરબડમાં પણ, આ મધુર અવાજ વિશ્વાસરાવનો છે એમ તેણે ભાવ્યું તથા તેના પર્વત જેવા હાથીને રસ્તામાં સઘળાને ચાંપીને પોતાની તરફ આવતો શાહવલ્લીએ જોયો.

હાથમાંની રક્તપૂર્ણ પરશુ ફેંકી દઈને, પોતાના પિતાને ઉચ્છ્રી લેવાને જે હાથ લંબાવતાં, અશ્વ ઉપર વાંકા વળતા ઉત્તીખાને કહ્યું—“ખાવા ! ખાવા ! અલ્લાહને ખાતર મહારા અશ્વ ઉપર ખેસી જાઓ !”

શાહવલ્લી પાછો વળ્યો અને યુવાન પઠાણ પોતાનું સઘળું જીવન તેને ઉચ્ચક્રમાં વાપરતો હતો તેવામાં, હોદ્દામાં જેઠલા વિશ્વાસરાવની અંગ્રેજ પિસ્તોલનાં માંની ગોળીએ અને વિંધ્યો અને ચીસ પાડતો તે પોતાના આપ ઉપર ગબડી પડ્યો !

“વહરને બચાવો !—વહરને બચાવો !” પાસે હોલેલા સિપાઈઓમાંથી કેટલાકે એ ખૂમ પાડી. તે જોભાન પડી ગયો અને માણસો તેને ખેંચીને તે લીડમાંથી બહાર લઇ ગયા અને વિશ્વાસરાવનો હાથી મરણ પામેલા અકધાને સરદારના શબને પગ નીચે કચરતો, છવ ઉપર આવીને લડતા વિલાયતીઓને પાછડને પાછડ હડસેલતો, આગળ વધ્યો.

* ઐતિહાસિક સત્ય.

† અંગ્રેજ બનાવટનાં કેટલાકે શસ્ત્રો, પેશ્વાને ભેટ કરવાને તે વેળાએ પુણામાં મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. તે વેળાએ અંગ્રેજ શસ્ત્રની જરૂર રહેતી, “ધણી કિમત પડતી ને એ શસ્ત્રો ધણું ખરચાણ પણ હતાં.

પ્રકરણ ૩૭ મું.

મહાયુદ્ધનું પરિવર્તન.

વિજયમાળ હવે ભાઉસાહેબના કંઠમાં આરોપાતી જણાઇ. તેઓનો મૂળ હેતુ સફળ થયો-ચસુનાજીનો માર્ગ ખુલ્લો કરવાનો હેતુ પૂર્ણ થયો હતો અને જે મરાઠાઓનો દરેકે દરેક માણસ આવી રીતે અગાડી વધશે તો મુસલમાનોને થોડાજામાં નાંખીને, તુરત વેરણખેરણ કરશે એમ જણાયું! રાત્રીની જમાણી બાજુ તદ્દન પાયમાલ થઇ ગઈ હતી અને જે થોડા અધાપિપર્યંત મથી રહ્યા હતા તેઓ પણ વચમાં ફસાયા હતા અને ભાઉના અને તેના ભત્રિજાના મરાઠાઓએ મધ્યના ભાગને વિદીર્ણ કીધો અને ઉત્તરમાંથી પશ્ચિમ તરફ અધધાનેને નસાવ્યા ત્યાં સુધી રાંકાશીલ જણાવું યુદ્ધ, હવે સંપૂર્ણપણે મરાઠાઓને યશદાયક થવું જણાયું.

પરંતુ મુસલમાનોનું આખું સૈન્ય નવાબ વજીરની તરફ વળવું જણાયું અને ઈશ્વરની વિચિત્ર ઇચ્છાશક્તિએ એક પક્ષના બેદીલ અને અવિશ્વસનીય સરદારો સામસામા ગોઠવાઇ ગયા હતા-જેમ નવાબ વજીર ભાઉસાહેબને ગ્રામ પ્રતિજ્ઞાથી યુદ્ધમાં શાંત રહેવાને બંધાયો હતો અને તેના જયની અંતરમાંથી ઇચ્છા રાખતો હતો, તેમ જ મલ્હારરાવ પોતાના માણસોને વગર હરકતે સહિસલામત જવા દેવામાં આવે, એ કારણથી તેના ભાઇ નજીબા સાથે યુદ્ધમાં શાંત રહેવાને બંધાયો હતો. આ કારણને લીધે પોતાના અસ્થવાપર વગર લડવે તે બંને સેના એમને એમ બેસી રહી. આ સત્ય છે કે, વિના પ્રયોજનના માત્ર દેખાડવાના જ ‘આગળ વધવાના’ અને ‘પાછળ હટવાના’ હોંગ બંનેએ કર્યા કીધા, પણ બંનેમાંથી કોઇએ પણ હલ્લો કરવાનો, કે પાછા હટી જવાનો ચલ કીધો નહોતો અને પોતાના માણસોની વિસ્મયતા વચ્ચે, બંનેનાં સૈન્યો સામસામા ઊભાં રહ્યાં હતાં. તોપણ આવા મોટા સૈન્યમાંના અશિક્ષિત માણસોમાંથી-કોઈ કોઈ વધારે ઝતુની માણસો ધસી આવીને ભેટભેટા કરતા હતા અને યુદ્ધને સત્યતાનું રૂપ આપતા હતા. પણ આ લોકો એમ માની સંતોષ લેતા હતા કે-આવો બંધો રાજનીતિજ્ઞ પુરૂષ અને ગુરીલા યુદ્ધનો જગપ્રસિદ્ધ આગેવાન, કંઈક ગ્રામ યુક્તિ પ્રયુક્તિ ચલાવવાના વિચારથી-કે જે વેળાએ પણ તેઓએ ખરી સ્થિતિ પારખી ન હતી અને તે તરફ તેમને લાગણી પણ ન હતી ત્યારે-કે જેમ વધારે જાણનારાઓએ કહ્યું હતું-આમ એક બીજાની સામા યુક્તિ રચતા હોવા જોઈએ. તોપણ આવા મોટા અને નિયમસર ન કેળવાયલા લશ્કરમાં, કીર્તિ અને લોહીના તરસ્યા એવા ઘણા તેજ માણસો હતા, કે જેમને રોકી શકાય તેમ ન હતું. તેમની વચમાં વચમાં નાની નાની ટોળીઓ સીધી ધસી જતી, અને હુમલો કરતી અને તેવી જ સામી ટોળીઓ તેમને પાછી હાંકી કહાડતી. ઈશ્વરાઈવાયા વીરપુરૂષો, હથિયારો ચમકાવતા અને પુરાણી પદ્ધતિએ સામાને ચીડવતા-પોતાના ગુલામની સાથે દેવીડની પેઠે લડનારાઓ મળે અને વીરતાથી દ્વંદ્વયુદ્ધમાં ઉતરનારો મળે ત્યાં સુધી, ઘોડો ક્રેલાવતા ફરતા હતા. એટલું બધું છતાં પણ, મુખ્ય લશ્કરને કોઈ પણ રીતે એક બીજાથી વધતે ઓછે અંતરે ક્તોહમંદ રીતે રાખવામાં આવ્યાં હતાં અને તેમને મોખરે તે દરેકના આગેવાનો-પેલો બંધો ભરવાડ અને કપટી મુસલમાન-પોતપોતાના લડાઈના ઘોરા ઉપર, પોતે લડાઈમાં કેમ ભાગ લેવો, તેના ભોંભીઆરૂપ થઇ પડે તેટલા માટે,

યુદ્ધમાં થતા પોકારોનું, ચમકતી આંખોએ પૃથક્કરણ કરતા અને પોતાની સર્વ અક્ષ-
લને તૈયાર રાખી, નકામા બેઠા હતા.

આ પ્રમાણે જ્યારે “ખાસ પાગા,” વહરના માણસોને ધાસની માફક
જહાડતી કાપતી પાછા હકાવતી હતી, ત્યારે શત્રુની ધીર્ય ભેંટભેટમાં-શત્રુ અને
મિત્ર નજી શકાય તેમ ન હોવાથી-મહાન ભાગવા કુંડાની તરફ, મામલાની ખાસીક
ખજાર લાવવાને; તેણે શોકચસ્ત કાશીરાયને મોકલ્યો. પરંતુ તે બ્રાહ્મણના પાંછા આવતાં
પૂર્વે જ તેણે જોયું કે, ભાઉ વિજયી થયા હતા અને તેથી તેણે ગુપ્ત પેગામ-ખીનની
સાથે-તેની તરફ મોકલ્યો ને તેની ફતેહ માટે તેને અભિનંદન આપતાં જણાવ્યું કે,
તે હવે પ્રગટપણે તેના પક્ષમાં ભળશે. આ પેગામ પહોંચ્યાકીને માણસ પાંછું
આવ્યું તોપણ ધીરા અને પક્કા નવાજ વહરે, થોડો વખત વિચારમાં ગાળ્યો કે,
છટ્ટા પડી ભાઉના પક્ષમાં ભળવાનો આ વખત છે કે હજી વિલંબ છે, અને તેથી
પંદર મીનીટ થોભવાનો વિચાર કીધો અને વધુ-એ પંદર મીનીટ વીતી ગઈ
તે પછી તેણે જોયું કે, આમ વિલંબ કરવામાં તેણે હડાપણ વાપર્યું છે અને
જ્યારે વિજય સંપૂર્ણ જણાતો હતા અને મરાઠાઓ પુરજોશમાં આગળ વધતા
જતા હતા તથા શત્રુદળનો ઘોર સંહાર કરી રહ્યા હતા ત્યારે, તેણે પોતાની દુરખીન
માંથી જોયું તો, લડાઈનું ચક્ર ફરતું જણાયું અને તેથી, પુનઃ થોડીવાર થોભવાનો વિચાર
કીધો. પણ તેટલામાં તેની ભારે અજાયબી વચ્ચે અને કારણના ઉઠા-
ણમાં ઉતરવાને ઘણો લાંબો સમય જોઈએ તેટલો ન મલતાં, તેણે
જોયું કે, વિના કારણ મદહારરાવ હોદ્દરના માણસો પાછા હકવાની
શરૂઆત કરતા હતા અને ભાઉની સેનાની પૂઠે થઈને પૂર્વનો રસ્તો
લેતા હતા. પોતાની આંખે દેખાડેલો આ દેખાવ સુબહદૈલા દેટલોક વખત તો ખરો
માની શક્યો નહિ, અને જો કે તેના માણસોએ પૂઠ પકડવાની રત્ન માંગી, તોપણ
આ ત્રિચિત્ર ચાલનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય નહિ ત્યાં સુધી, મૂળા રહેવાનો નિશ્ચય કીધો.

હવે યુદ્ધમાં ફેરફાર થતો જણાયો. શાહુવલ્લી વહરના માણસોને હકાવતો
હકાવતો આગલ વધતો મરાઠા સૈન્યનો મધ્ય ભાગ; પોતાની ડાબી ખાત્રતા માણસોથી
ઘેરેલો ખધો છટ્ટા પડી ગયો હતા કે, શાહુના પંજવાડેના ઉપયોગ માટે રીઝવે
રાખેલા લાલ તંખૂ પાસેના માણસોનો તે તરફથી આવતો હલ્લો, તેઓ અટકાવી
નહિ શકે, એવું ભાઉએ પોતાના હોદ્દા ઉપરથી જોયું. નીચે ધૂળના અંધકારમાં
લડતાઓને તે દેખાયું નહિ, પણ ભાઉ જેવા નિપુણ અને કસાયલા યોદ્ધાને તેની પોતાની
નળલાઈ સમજતાં વાર લાગી નહિ. પણ હવે શું કરવું? ઈચ્છાદીમખાનના માણસો
જો કે વિજયી થયા હતા, તોપણ તે એટલા તો થાકી ગયા હતા કે, તેઓની પોતાની
જગ્યાએથી અગાડી વધી શક્યા નહોતા, તેમ જ જો ખજાર પહોંચારવામાં આવતે
તોપણ તેના પદાતિઓ ત્યાં વખતસર આવી પહોંચે એમ નહોતું. દામાજના
આશિકા, રોહીલાની પૂઠ પકડવાના ઉત્સાહમાં હો-કે સુસલમાનોને કાપતા કાપતા
સાથે સાથે પોતે પણ સહિસલામત ચમુનાઈને માર્ગ પડી જવાની ધારણાથી હો-

* હિંદુ સરદારો શા માટે હાથીપર બેસી યુદ્ધે જાય છે, તેનું આ એક ખરું
કારણ હતું-જે યુરોપિયનોને અપરિચિત ને ભયંકર જણાય છે.

ગમે તેમ હો—(એક કોંકરે જે પક્ષી મારવાના વિચારમાં હો—), પરંતુ રોહીલાઓને કાપતા કાપતા છેક પૂર્વ તરફ ઘણે જ દૂર નિકળી ગયા હતા. હિંદના મહાન સેનાપતિઓ, જ્યારે ખરેખરે આંશુની મામલો—કઠાકટીનો સયમ—આવી પહોંચે છે, ત્યારે સાધારણ રીતે જેમ આંધળા ખની જઈ આગળ પાંછળનો વિચાર કીધાવિના વર્તે છે, તેમ જ ભાઈએ પણ આ વેળાએ કંઈ હવું. પછંવાડે રાખેલા શાહના માણસોએ શાહના સૈન્યને આ વેળાએ જે ભારી સહાય આપી તેવી સહાય આપી શકે તેવી વ્યવસ્થા, ભાઈસાહેબે રાખી નહોતી, અને તે જ તેની આ વેળાની મુંઝવણનું ખરું કારણ હતું; અને તેથી હુમલો મનુષ્ય જેમ તૂળને પકડી લે છે, તેમ જ તેણે આ છેવટે સુઝેલા વિચારને અમલમાં મેલવાનો પ્રયત્ન કીધો. અંતરમાંથી ભાઈના પક્ષનો—પણ વિજય કેળી તરફ ઢળે છે—ભાગ્યદેવી કોને સહાય થાય છે તે સ્પષ્ટ થતાં સુધી સાવચેત રહીને, નિરાળા રહેવાના દૃઢ ઠરાવવાળા હખતોના સૂબાએ, ભાઈસાહેબને વિજયી જોયો અને તુરત જ તેના પક્ષમાં જળી જવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરીને, તેને કહેણ મોકલ્યું હતું તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. આ વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખવાનો ભાઈએ હવે દૃઢ ઠરાવ કીધો અને હોલકરને કહાવી મોકલ્યું કે, સૂબાની સામેથી તેના આદમીઓને ખસેડીને, તેણે ભાઈની ડાળી બાજુના રક્ષણાર્થે, તે બાજુ ઉપર આવવું ને શાહના પાછળ રાખેલા અકધાન (રીઝર્વ) સામે થવું. આ વિચાર બહુ જ ઉત્તમ હતો, અને જો હોલકર, સ્વાર્થપરાયણને નિમકહરામ ન નિવડયો હોત અને ભાઈની આજ્ઞાનું ખરાબર પાલન કીધું હોત તો, મરાઠાઓનો વિજય નિઃસંશયપણે થતે અને પૃથ્વીપરના ઇતિહાસમાં, મહાન મરાઠા પ્રબળતા પાણીપતનો વિજય અને મહાન ભાઈની પ્રબળ શક્તિનો યશ ગવાઈ રહેતે! પરંતુ ઈશ્વરેચ્છા તેવી નહોતી!

રાતા તંબૂવાળી ટેકરીના ઉપર દૂરબીન અને હુકકો લઈને બેઠેલો ખેડાસાનનો શાહ, યુદ્ધની ચઢતી પડતીનું બહુ જ બારીકાથી અવલોકન કરતો હતો. ગાદીઆનું યુદ્ધ તેણે બહુ જ વિસ્મય થતાં, પરંતુ એક મહાન સેનાનીના હૃદયમાં ઉદ્ભવી આવતી માનની લાગણી સહિત, નિહાળ્યું—તેણે તિરસ્કાર અને કોપની સંયુક્ત વૃત્તિઓથી, રોહીલાઓની હાર થતી જોઈ; પરંતુ જ્યારે દામાજીરાવના માણસો, અકધાન છાતણી મૂકીને અગાડી વધી ગયા ત્યારે તેના મુખ ઉપર સંતોષની છાયા પથરાઈ રહી! તેણે પોતાના ‘રેઝ્યુલરો’—અર્ધશિક્ષિત માણસોનું યુદ્ધ વધારે આતુરતાથી, દૂરબીન સુકી નિહાળ્યું. તેઓમાંના એક પછી એક પડતા જતા આદમીઓથી—અશ્વરહિત અને નિર્ઘરક થઈ ગયેલી તેઓની તોપોપરથી—દારૂના અને ગોળીના કસ્મરપટાઓ તરફ જઈને નિરાશપણે પાછા ફરતા તેઓના હાથોપરથી—તેણે જોયું કે, તે ભાગ પાંચ હવે યુદ્ધમાં વધારે નહિ તો થોડો સમય પણ લડવાને ઉપયોગી રહ્યો નથી. જ્યારે આની રીતે મરાઠા સૈન્યના ચુંનદા વીરોએ તેના વિલાયતી માણસોને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાંખ્યા ત્યારે, તેના હાથોના નિરાશીથી કોણડા વળ્યા! તેની આંખો અમકારા મારવા લાગી, અને તે ઉઠવાની ઇચ્છાથી પોતાની જગ્યા ઉપર ઉઠ્યો નીચો થવા લાગ્યો. પરંતુ હજીએ તેઓની મદદે કોઈને જવાનો તેણે હુકમ આપ્યો નહિ—જ્યારે શાહબલીને સ્પષ્ટપણે પાછો હઠતો જોયો ત્યારે પણ તેના ‘રીઝર્વ’માંના કેટલાક સરદારોએ આવીને નમ્રતાથી તેની મદદ જવાની રજા માંગી.

“આ બાળદર, ” તેણે કાંઈક કપકાપે, પણ માયાળુ શબ્દમાં કહ્યું—“તમારી સલાહ મેં મોંગી નથી. તેના વિચાર મને ન કરવા દો—અલ્લાહ પોતાના ભક્તોના લાભાર્થે દરેક ક્રિયા, જેમ તેને યોગ્ય લાગશે તેમ ન કરશે. તમે તમારી ન્યાયે જાઓ અને હુકમ મળતાં ન લડાઈમાં ઉતરાય તેમ તૈયાર રહો.”*

આ વિલેખ અને આશ્વેષથી નારાજ થઈને તેણે પાછા ફરતા હતા તેટલામાં, લોહી અને ધૂળમાં રંગોળાયેલા એક સ્વામી ત્યાં આવ્યો અને શાહને મળવા માંગ્યું. તેને ટકરી તરફ મોકલાવ્યો. ધવાયેલા અને આંખે અંધકાર આવવા માંડેલી સ્થિતિનો આ સિપાઈ, ઘોડા ઉપરથી નીચે ગળડી પડ્યો અને લોહીવાળા હાથથી નમન કરીને બોલ્યો:—

“જહાંપનાહ !” તે મોટીથી બોલ્યો—“અલ્લાહને ખાતર વહરને મદદ મોકલો ! ઉત્તીખાન હુરીઓને વરી ચૂક્યા છે !”

“ત્યારે તેની ન્યાય બહેસ્તમાં થઈ છે; અને તેની માતાની કુખને ધત્ત્ય છે !”—અહમદશાહે શાંતપણે નવાબ દીધો ને હુકામાંથી એક બીજો દમ ખેંચ્યો, પરંતુ અમે જે આણીના વખતનું વર્ણન કરીએ છીએ તેવામાં—આ બોલો બોલતો બોલતો—શાહ એકદમ હભો થઈ ગયો અને ચિંતાતુર વદને, રાખી તરફ દુરબીન માંડીને જોવા લાગ્યો. ત્યાં લડાઈ પૂરજોશમાં ચાલતી હતી; પરંતુ ધ્રુમાડાપરથી તથા ગોળીઓના અવાજ ઉપરથી તેણે જોયું કે, નજબુદ્દૌલા, મહાદાજ અને જંગેજ સામે પોતાનું બળ ટકાવી રહ્યો હતો. સામે જોતાં ન તેને લાગ્યું કે, મરાઠાઓ બાણીબુંજને તેના ‘શીર્ઘ’ના માણસોને ખેંચવાને પોતાની બાજુ—ખાંખનો છેડો—વગર રક્ષકવાળી રાખે છે ! નવાબ વહર તરફ સહજસાજ ધ્રુમાડો અને ધૂળ ઉડતાં હતાં અને તે સ્પષ્ટ જોઈ નહિ શક્યો કે સુબુદ્દૌલા શું કરતો હતો. ઈશ્વાલીમખાન હવે પોતાની વ્યવસ્થા પાછી કરી રહ્યો હતો, તોપણ તે જ્યાં હતો ત્યાંથી ‘શીર્ઘના’ ઉપર માત્ર જીવંત તોપોના ગોળા ન છોડી શકે તેમ હતું. બંને બાજુની ભારે તોપો બંધ હતી—માત્ર સિધિયા અને નજબુદ્દૌલાની તરફથી ન મહોડી તોપોના અવાજ આવતા હતા—બાકી બીજી બંધી તરફ તે બંધ થઈ ગઈ હતી. મરાઠાઓએ ત્વરાથી આગળ વંધવામાં પોતાની ભારી તોપો પછવાડે રહેવા દીધી હતી; અને ખેચ પક્ષકારોના હાથોહાથની અપાઝપીમાં, તોપો ફેરવામાં અકધાનેને નુકસાન નહોતી થતી તે પણ બંધ પડી ગઈ હતી. પરંતુ પેલા લાંબા આંખીયાલા મરાઠા ભાલેદારોનું ટાળું—ભાલેસાહેબની પછવાડે જઈને શું કરવા માગતું હતું, તે તે સમજી શક્યો નહિ.

શાહ આમ શંકાસ્ત્ર હતો એટલામાં નજબુદ્દૌલા તરફથી એક પેગામથી આવ્યો. “શાહને કહો કે આ તરફની કાંઈ પણ ચિંતા રાખશો નહિ ! ઈનશાલ્લા ! અમેએ તે લોકોને હરાવ્યા છે ને તેમનાં સુખ કાળોં થયા છે. વળી તેને જણાવજો કે, ‘મારા ભાઈ’ હાલકરનો માણસ, હમણાં ન કહી ગયો છે તે હવે પાછો હકવા માંડશે અને તેથી તેના માણસોને ચમુનાજી જતાં માર્ગમાં હરકત કરવી નહિ. મહારાજ સ્વામિ શાહ બાણી છે કે, મહારાજ ઉપર તે વિશ્વાસ રાખી શકે એમ છે, અને મને ‘મહારાજનો પૂર્ણ વિશ્વાસ’ છે આ કામ મહારાજ ઉપર રહેવા દો, અને પનાહ—એ—આલમ ! હવે જેમ યોગ્ય લાગે તેમ અવસ્થા કરે !”

* આ શબ્દો ઐતિહાસિક છે.

મહામહારાજે આ સાંભળતાં જ, પાછું ઉપર કહેલા મરાઠા ભાણેદારો તરફ જોયું અને જોયું કે તેઓ ભાણેદારો મહેદે આવવાને બદલે સીધા જમુનાજીને માર્ગે ઈશ્વાહીમખાનની ખેટલીયન-તોપખાનાની પાછળ થઇ ચાલ્યા. બચ છે અને દૂરથીન મૂકીને લેતાં જ તેણે હોલકરનો 'લરીપટકો' ઓળખ્યો. આ પૂરું હતું. તેને વિજયની આશા આવી અને દૂરથીન મૂકી દેઇને, પોતાનો અશ્વ મંગાવ્યો.

“શાહ પસંદખાનને કહો કે વજરની મહેદે પહોંચો. તુરૂલખેગ કેસખેગને કહો કે, ‘રહેદારા શલામોને’ તથા હાવણીમાં અહિં તહિં રખડતા સર્વે માણસોને એકઠો કરીને, જેમ અને તેમ બંલદીથી શાહવહીની કુમકે બચ ! મહામહા અજબ એકદમ જા, અને સુબકદીવાને કહે કે, તેને પોતાની રીતિ બદલીને એકદમ ત્વરથી કાફરોની બાજુપર હલ્લો નહિ લઇ બચ-તો નાદિરના તથા મહારા પોતાના ખેટાના સોગંદ લઇને કહું છું કે, હું તેને શત્રુ તરીકે ગણીશ.”

આનો ધમકીનો સંદેશો કહાવતાં જ, તે અશ્વે ચઢ્યો ને પોતાના ‘રીઝવો’, જે નજીકમાં જ હતા તેને બંધ મળ્યો.

પ્રકરણ ૩૮ મું.

બે તરફથી વિશ્વાસઘાત.

છેલ્લા ચાર પ્રકરણોમાં, ટુંકમાં અને ઉપરટપકે આપેલા વિગતવાર હેવાલને લખતાં વાર લાગી; તે કરતાં વધારે વાર તે બનાવોને બનતા લાગી હતી. હવે મધ્યાહ્ન થઇ ગયા હતા તથાપિ રણભૂમિના મધ્યમાંની કાપાકાપી જોરજોરે ચાલી રહી હતી. ચારે તરફ ઊડી રહેલી રેતીનું ટુંક, તૃપાની અને થાકની વ્યથા અને ધાની વેદનામાં મધ્યાહ્નના સૂર્યના બળતાં તાપે વૃદ્ધિ કરવા માંડી હતી. પ્રસ્વેદમાં લદ્દબદ્ થઈ ગયેલા અનાહત મનુષ્યો પણ, તૃપાની વ્યથાથી ‘પાણી ! પાણી !’ના પોકાર કરવા લાગ્યા તથા ચારે તરફથી મગજમાં પેસતાં રેતકણો અને તોપોના ગંધકવાળા દાડના ધુમાડાઓથી ઉત્તેજિત તૃપાની શાંતિને અર્થે, ન્યારે પણ તેઓને મીનીટ કે અર્ધી મીનીટ મળતી સારે, પરશુના હાથોના ધાતુના ગોળાઓને તથા શોણિતથી રક્ત થઈ રહેલા આંડાની મૂંઢોને, મુખેથી ચૂસતા હતા. બે તરફથી ઘોષ ઓછો થવા લાગ્યો હતો; કારણ કે યોદ્ધાઓમાં ખૂબો મારવા જેટલી પણ શક્તિ રહી નહોતી, તેમ જ પીરતોલો અને કારખીનો (આશિકોની નહાની ખંડકો) ના અવાજો હવે બંધ થઈ ગયા હતા; કારણ કે યોદ્ધાઓને હવે તે ભરવા જેટલો સમય મળતો નહોતો; અને જો કે તરવાર સાથે તરવાર અને ભાલા સાથે ભાલાના અથડાવાના ખણ-ખણાટ, યોદ્ધાઓના અશ્વોના ધમધમાટ-હણહણાટ અને પૂગ નીચે ક્યારાતા મનુષ્યોના અને પશુઓના અસ્થિભંગના કડકડાટ, ક્રોધના આવેશમાં આવેલા હાથીઓની ચીસો અને મૃત્યુ-પામતા તથા ઘાયલ થતા સીપાઇઓના ઘોડા ઉપરથી પડવા સાથેની વેદના અને મૃત્યુની ભયંકર ખુમો તથા માણસોના, અશ્વોના કે હાથીના પગો તળે છુંદાઇને રેડવા જેવા થતા સીપાઇઓની કારમી હૃદયભેદક ત્રાડો-સિવાયે બીજા કોઇ પણ સાંઆમિક શબ્દો ત્યાં કર્ણગોચર થતા નહોતા. તોપણ ત્યાં ચારે

તરફ માણસો તરવારથી, ખાંડથી, મુદ્દગળોથી, ખંબરોથી, ભાલાના છડાઓથી અને અંકુશોના પાછલા ભાગોથી, શોભિતની નદીઓ વહેવરાવી રહ્યા હતા. શીર્ષ ભયો કંદમાં જે લાભ દક્ષિણવાસી યોદ્ધાને મળતો હતો, તે લાભ આવી સીડાસીરની ધમાધમીમાં તેને મળતો નહોતો. ચારે તરફથી મિત્રોના કે શત્રુનાં હડસેલાઓ આવે, તે વારે તેમના ચતુર હરગોને, આસપાસ છૂટથી ફરીને બચાવવાની, કે તેમને પોતાને શરીર અને હાથની આલાકીથી રક્ષણ કરવાની અને સામે ધા કરવાની તક મળી શકતી નહોતી. તેમના લાંબા પાતળા ભાલા ભાંગી જવાથી વા તેમને ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેટલી જગ્યા ન હોવાથી, નિરર્થક થઈ પડ્યા હતા અને તેઓએ હવે તે ફેંકી દીધા હતા. તેઓના અગ્રનાં જેવી ધારવાળા ‘ધૂળો’ અને ‘કુતીઓ,’ અમ્ક-ધાનોનાં સાંકળો અથવા તકતાઓવાળાં બખ્તરો, જડી ઉનની ટોપીઓ અને પટ-કાઓ તથા પુષ્કલ રૂથી અથવા વાળોથી ભરેલા જડા મેંદાના ચામરાના ‘ખૂસ્તીનો’ ઉપર, અર્થ પણ પ્રહારો કરતા હતા. ખીજ હાથપર મરાઠાઓની તેજ અને અપલ પણ નાનુક ખાંધાનાં કાંડીયાવાડી અથવા ભીમધૂરી અશ્વો, જેઓ અત્યાર સુધીમાં પડેલા દીર્ઘ પ્રયાસને લીધે નિર્બળ થતા હોવાથી જરાક શાંત થવા લાગ્યા હતા, તેમ જ શીંગાથી ઠંકાઈ ગયા હતા અને વરાળના ગેટિંગોટા ઉરાડતા પહેળા અંતો નરકેરાઓ અને નિરાધારપણે અમકારા મારતી આંખો સહિત, હાંફતા અને અમથી યાદેલા, લગામ ઢીલી કસાવીને નીચે મુખે આલતા હતા-તેઓને હિંચા, મજબૂત અને પાતળા જણાતા પણ કદાવર હાડના ઉત્તરના અશ્વો, ક્રૂર શારીરીક બળની સરસાઈથી જ પાછા ધકેલતા કે નીચે ઢોળી પાડતા હતા. લાંબા અને માંસળ કરોવાળા અમ્કધાનોના ‘ગૂઝ’ (મુદ્દગળ અથવા ‘તુપૂર’) પરશુના સખ્ત પ્રહારો, ચીડવાયલા પણ શારીરીક બળમાં ઉતરતા દક્ષિણીઓનાં પાતળાં અને હલકા રેશમનાં અથવા સૂતરનાં વસ્ત્રોને ફાડીને, અથવા સાથા ઉપરના છૂટા પેચોવાળા પટકાઓ અને પાંચોને કાપીને, આરંપાર વિંધી નાંખતા, આટલું છતાં પણ અત્યાર સુધી દક્ષિણીઓ વિજયી હતા-કારણ કે તેઓની સંખ્યા મોટી હતી; તેઓને વિજયની પૂર્ણ ખાત્રી હોવાથી, હવેમાં અને ઉત્સાહમાં હતા; તેઓએ નિરાશાજન્ય મૃત્યુનો અથવા વિજયનો દૃઢ ઠરાવ કીધો હતો અને તેઓની તરફેણમાં વિજય હતો ને હવે આગળ ધસીને હલ્લો લઈ જવામાં લાભ હતો. વિશેષમાં મરાઠાઓ તેઓની લાંબી સીધી કરવાળોથી પ્રહાર કરવાને બદલે હવે તેને સામેથી ઓસતાં કાપ્યા હતા, અને આવી રીતે વાપરવામાં આવતા ચુરેપિયનોની રીતિએ સીધી તરવારો જે બખ્તર ન હોય તો બહુ જ કારી ધા કરનારી નીચડે છે, વળી મરાઠા પદાતિઓ હવે છવ ઉપર આવીને, અમ્કધાનો સામે ધસતા હતા અને તેમને ખંબરથી વિંધવાના કે અથ્થ ઉપરથી પાડી નાંખવાના તથા સામા આશ્વિકે સાથે શુદ્ધમાં રોકાયલા હોય ત્યારે, તેના અશ્વનું પેટ ચોરી નાંખવાના કાર્યમાં, મચી રહેલા હતા. ખીજ હાથપર અમ્કધાનોએ જયની અને કીર્તિની આશા મૂકી દીધી હતી, અને તેથી હવે માત્ર તેઓના સ્વાભાવિક શરતનને તથા ધાર્મિક દુનિ-ધર્મ જીતનને લીધે આજ તેઓ નાસવાને બદલે ઉભા રહીને લડતા હતા અને

તેથી જો કે અગાડી કરતાં વેગ નરમ પડી ગયો હતો તોપણ, સ્થીર અને મક્કમ-પણે, છવં ઉપર આવેલાં ભરાડા વીરો, અગાડી વધ્યા જતાં હતાં.

પરંતુ આ અણિને પ્રસંગે, સદાશિવરાવ ભાડ જોતો હાથી, તેના ભત્રિજની સાથે આવતો હતો, તેના મુખમાંથી ચીસ નિકળી, જે તેના ભત્રિજને સાંભળી. આ ચીસનું કારણ અદ્યાનોની મદદે આવવું નવું સૈન્ય હતું. ઘોડાને ચારે પગે ફેલાવતા “દીન! દીન!”ના ઘોષથી હવાને ગળવતા, ‘રીઝર્વ’ના આ સગર શ્રમિત થયેલા સેનાનીઓ, શાહુવલ્લીના માણસોની મદદે આવ્યા, અને બીજાં તરફથી લૂત-ફેલ્લાહખાન પોપલઝાઈ, અલ્લાહદાહખાન ગીલઝાઈ અને ઉમરખાન મુસુફઝાઈની સરદારી નીચેના ‘રીઝર્વ’ના માણસોએ, તેની બાજુ ઉપરથી ધસારો કરીધો.

વખત ઘણો જ ખારીક હતો. કણ પણ વિચારવા કે થોભવા જોગ ન હતી. ભાડ સાહેબે પાછળ જોયું તો મલ્હારરાવ હોદ્દરને પોતાની પછવાડી આવેલો જોયો. પરંતુ આ અધમ સરદારે, ચક્રાવો ખાઈને ભાડની સામે આવતા નવા માણસોની સામે થવાને બદલે, શાંતપણે પૂર્વ તરફ વધવું આકુ રાખ્યું અને ધુઆહી-મખાનના માણસોની પછવાડે થઈ તે નીકળી ગયો! ભાડએ શોકની વ્યથામાં દાંત કચકચાવ્યા.

“નીચ વેશ્યા પુત્ર!”—તે બડબડ્યો; અને તેની પડોસમાં ઘોડાને ચલાવી રહેલા એક ભરાડા સ્વારને બોલાવ્યો.

“આનંદરાવ નિંખાગકર!”—તેણે ત્રાડ મારી—“આ ભાડમાંથી, જેમ અને તેમ જલદીથી મલ્હારરાવની તરફ જ—તે આપણી પૂંદ બરોબર છે અને તેને કહે જે કે—‘મે જે કહ્યું છે તે કરવાનું યાદ રાખજો’—બસ, બીજું કાંઈ જ નહિ અને દોડ, તારા જીવને જોખમે દોડ!”

શાહુના આગળ આવતાં ‘રીઝર્વ’ માણસો સામે થવાને તૈયાર કરવાને, વિશ્વાસરાવને હાથી તરફ મોકલીને, ભાડ—આનંદરાવ ખુલ્લા મેદાનમાં થઈ મલ્હારરાવના માણસોને જઈ મળ્યો ત્યાંમુઘી—તેની પછવાડે જોઈ રહ્યો! આ હવે તેની અંતની આશા હતી—છલ્લી નસીબની અજમાયસ હતી—શું હતું પણ હોદ્દરના હૃદયમાં લગ્ન કે દેશાભિમાન નહિ આવે! મીનીટ ઉપર મીનીટ જવા લાગી, આનંદરાવે સંદેશો કહ્યો તો હશે જ, અને તેના માણસો ચક્રાવો ખાતા હતા શું? ના!! તેણે આતુર આંખો વિકસાવીને તે તરફ જોયું, તેટલામાં તો તેના કાન ઉપર તેની પછવાડીથી “યા અલિ, યા હુસેના!” “દીન! દીન!”માં મિશ્રિત શબ્દો અથડાયા!!! આ સંઘામનાંદ હિંદુસ્થાની મુસલમાનોના હોવાથી, તે કોનાં માણસો છે તે જોવાને તે પાછળ ફર્યો. તેણે શું જોયું? તે મનમાં બડબડ્યો અને આંધળો હોત એવું ઇચ્છ્યું! તેની મહા અનંદપ્રાપ્તિ વચ્ચે તેણે, આસુદોલાનો સિંહનો વાવડો, હવામાં ફરફરાટ કરતો અને મુઝકદોલાના બખ્તરિયાઓ—જેઓ અચાર મુઘી શાંતપણે ઉભેલા હતા—તેઓને હવે પોતાની જમણી તરફના શ્રમિત માણસો ઉપર વેગથી ધસારો કરતાં તેણે જોયો—મલ્હારરાવને ભાડની મદદે ન જતાં સીધો નિકળી જતો જોઈને, મુઝકદોલાએ વિચાર્યું કેપ બદલાવું જોયું અને તે પ્રમાણે વર્ત્યો. બે તરફથી વિશ્વાસવાત થવાથી

મિત્રોથી તન્તયલો-મનુષ્યોની ખૂટવાળો-ચારે તરફથી ઘેરાયલો ભાઈ-હવે તદ્દન નિરાશ થઈ ગયો ! તેણે કરપૂઠમાં આવેલો વિનય પોતાના બે સરદારના અધમ-સ્વામિદ્રોહી વર્તનને લીધે, બેતો બેયો.

“વિશ્વાસરાવ તરફ ! વિશ્વાસરાવની ખાતુમાં હાંક”-એવો હુકમ, દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નોખતા, પોતાના મહાવતને આપ્યો.

માર્ગમાં અનેકને ક્યરતો તેનો હાથી બેઘડક તેના ભવિષ્ય વિશ્વાસરાવના હાથી તરફ વળ્યો.

પ્રાતઃકાળથી અલ્પાર સુધી, મહાન પેશ્વાનો ત્રીર પુત્ર, શાંતપણે પોતાની નહાની બંદુકી (કરખીન) પોતાની બગ્યાએથી ફેરવે બેતો હતો. પરંતુ ભાઈ સાહેબ-દ્વારા વર્તમાન સાંભળીને, ચારે તરફ દૃષ્ટિ કરી, પોતાની પૂર્ણ આત્રી કરી. હવે છતવાની આશા બંધ નથી, ત્યારે તેણે નિઃશ્વાસ સહિત હાથમાંથી બંદુકી હોદ્દામાંના તકીયા પાછળ મૂકી દીધી અને નીચે ઉતરવાની તૈયારી કરી.

“કાકાજી ! હવે અત્ર બેસી રહેવામાં કાંઈ પણ સાર નથી !” વીરતાબળ અદ્દ-હાસ્ય સહિત તે બોલ્યો-“અહિં બેસીને પિંજરસ્ય શકોની માફક કેદ પકડાવું નથી. હવે આપણાં માથાં અર્પણ કરવાનો સમય આવ્યો છે અને આજે સાંજે ધાસાછરાવને એક પુત્ર અને એક બાઈની ખૂટ પડશે. પરંતુ જો આપણે પ્રાણ-પેણ કરવાના બંધીએ, તો આમ અહિં બેસીને ન કરતાં, સારા ઘોડાપર સ્વાર થાઓ અને વીર પુરુષોની માફક અનેકનો સંહાર કરતાં આ દેહનો નાશ થવા દો !”

ભાઈ સાહેબનો સાદ સાંભળતાં બે, બે સ્વામિભક્તિનિષ્ઠ શરા સીપાઈઓ-બેઓ અલ્પારસુધી હાથીની પછવાડે સંભાળપૂર્વક અશ્વોને-લઈને આવતા હતા. તેઓ તુરંત બે અશ્વો સહિત અગાડી આવ્યા.

“બેટા ! મને મરવા દો !” અશ્વપૂર્ણ નેત્રોવાળા મહાન ભાઈએ કરગરીને કહ્યું-“તું આ શ્વેત આરણ ઉપર સ્વાર થા. આખા દુકાળમાં એના કરતાં વધારે વેગવાન અશ્વ મળવો મુશ્કેલ છે. તું સહિસલામત નહારી શકશે અને બંધને હોલકરને મળજે. જો કે હોલકર પૂરો સ્વામિદ્રોહી, વિશ્વાસઘાતી છે, તોપણ તે ભાઈ રક્ષણ કરશે અને તે અહિંથી સહિસલામત બંદર નિકળી જશે.”

“એ વિચાર બહુ મોટો આવ્યો છે !”-ચારે તરફ હાથ હલાવીને દેખાવતાં તે બોલ્યો-“આપણે ચારે તરફથી ઘેરાયલા છીએ, અને જો કંઈક તેમ ન પણ હોત છતાં વિશ્વાસરાવ નહારશે નહિ. શું દેહના રક્ષણાર્થે હું મરાઠાઓની ભવિષ્યની સંતતિનું મુખે એવી લાંબાણીઓ ગવડાવીશ કે, પાણિપતના યુદ્ધમાંથી પેશ્વાનો પુત્ર-હિંદુ-પત શાહનશાહત સ્થાપી, તેના પ્રથમ શાહનશાહનું પદ મેળવવાને ઉત્સુક રાજકુમાર છતાં પણ, ગ્રાહ્યલોકો બાળક-તરછોડાયલા કુતરાની માફક-નાશી આવ્યા હોત ? નહિ, નહિ, તે નહિ બંધ થશે ! મહું કાલે બે પ્રતિજ્ઞા નહોતી કરી કે, જો કંઈક પરાબળ થયો તો હું આપણી ખાતુમાં બંધ પડીશ !”

ઉપડી વાતચિત પૂરી થાય તે પહેલાં તો મહાવતોએ હાથીઓને નીચે એમણા અને કાકા ભત્રિજા ત્વરાથી ઉતરી પડીને એક ખીજાને આખરનું આલિંગન આપતાં જ સ્વાર થઇ ગયા; અને તરવાર આનમાંથી ખેંચીને—આજ સૂધી મરાઠા સામ્રાજ્યમાં જે મહાન પદ તેઓએ ભોગવ્યું હતું, તે પદના ધારકોને યોગ્ય રીતિએ જ, મહાન વીરોની રીતિ પ્રમાણે, કતલ કરતા કરતા મરવાને તૈયાર થયા.

હવે આખા સૈન્યને પોતાની માઠી હાલત માલમ પડી ગઇ હતી, અને તેમાં પણ બંધારે તેમના ખેચે મહાન સરદારો હાથી ઉપરથી નીચે ઉતર્યા ત્યારે તો, 'હિંદના સીપાઇઓના સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે તેઓએ જોયું કે, હવે છતવાની આશા ખીલકલ રહી નોતી. હવે જો આખું સૈન્ય શસ્ત્રનો પરિત્યાગ કરીને ચારે તરફ નહાસભાગ કરવા પડ્યું હોત તો કાંઈ નવાઈ જોતું નોતું. પરંતુ આજે તેમ ધવાતું નોતું. કુરુક્ષેત્રની શોણિતની તુપાથી વખતે વખતે વ્યાકુળ થઇ આવતી ભૂમિ, હજી તુપ થઇ નોતી! પુનાવાળા દૃઢ સ્વામિપરાયણ વીરો, ચારે તરફથી ઘેરાયલા હતા. વળી ભાગીને તેઓએ જતું ક્યાં? આથી જો કે ભય અને નિરાશાથી આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયા હતા તોપણ, મરાઠા સૈન્યના મધ્યમાં રહેલા આ ત્રીર પુરુષોએ, એક પગલું પણ પાછું માંડ્યું નહિ! અને શોણિતની તીક વધારે જોશથી નહેવડાવવા માંડી. અવ્યવસ્થિતપણે—જેમ જેને ફાવે તેમ—અગાડી કે પછાડી હકંતા આ માણસોના ચારે તરફના વીરો, પ્રાણ ઉપર આવી જઈને ઝડપ્યા!

ખખતરમાં સજ્જ થયેલા, અત્યારસૂધી યુદ્ધના વિરુદ્ધ ચૂપ રહેતું પડેલું હોવાથી રોષે ભરાયલા અને અશ્રમિત સુરાભદ્રોલાના ખખતરિયાઓના, લગભગ રક્ષણ રહિત થઇ પડેલા શત્રુઓ ઉપરના સાંગ અને ખાંડાના પ્રહારો નિરર્થક ગયા. હિંદુઓ અને મુસલમાનોના આશ્ચિંકે અને પદાતિઓ—વીરતાના ઉન્માદમાં, શૌર્યની ઝુમમાં, એટલા તો એકમેક થઇ ગયા હતા કે, લૂતફડેલાહુના અને અહંસાહદાદાખાનના માણસોને, શાહ સ્વયં ઉજ્જેરતો હતો તથાપિ તે લોકોનાં, મરાઠા હરોળને ભંગ કરવાના પ્રયત્નો અર્થ ગયા.† પછાડી યુસુફઝાઇ પદાતિઓના 'તિરાહ'ની ડહોળીઓના સખત પ્રહારોની, કાંઈ પણ અસર થઇ નહિ. નહાસવાને અશક્ત, તરવાર ઊંચકી શકવાને પણ શ્રમથી અશક્ત થઇ ગયેલા દક્ષિણીઓ, શારીરીક બળ અને શસ્ત્ર રહિત થવા છતાં પણ, એક પગલું પાછળ હઠ્યા નહિ. તમારાથી શું થઇ શકવાતું છે, એવું અભિમાનસૂચક રક્ત વર્ણના ઉપડી આવેલાં ચક્ષુઓવાળા પુણના શૂરાવીરો, મુખ ઉપર અંધધાનોને ગાળેા સંભળાવતા—મહાહારાવને શાપતા—ઓઠો કરડતા, ॥ ત્યાં પ્રાણ વિસર્જન કરવા લાગ્યા.

“ હિંદના ઇતિહાસમાં, આવા ઘણા પ્રસંગો, ઇતિહાસના વાંચનારની દૃષ્ટિ પડે છે. ઔરંગઝેબ અને દારા સીકોની લડાઈમાં પણ એવું જ પરિણામ આવ્યું હતું. (જુઓ, હિંદના રાજ્યકર્તા—ઔરંગઝેબ.) † મરાઠાઓની મધ્યમાં ૧૦૦૦૦ માણસોને દોરાવતો અહમદશાહ, પોતાના માણસોને ઉજ્જેરતો હતો. ‡ તિરાહ—ખીખરપાસની પંડોસમાં એક શહેર છે. ત્યાં અંધગાનોને પસંદ પડતી લાંબી છરીઓ ખનાવવામાં આવે છે. આ છરીઓને તરવાર કરતાં તેઓ વધારે પસંદ કરે છે. અર્થ કહીએ તો 'તિરાહ' એ અંધગાનોનું સેરીલ છે. ॥ આ પ્રમાણે લડતા કે ઉજ્જેરાઇ જતા અંગેલ ખલાસીઓ અને દ્રેન્ય ઝોવીસો પણ ગમે તેવી ભાષા વાપરે છે.

આ વખતે કોઈ એક સુસુદ્ધાઈની, ગોળી વિશ્વાસરાવની, છાતીમાં વાળી અને તે એક થીસ પાડીને ઘોરાની ગરદન ઉપર ફળી પડ્યો-ભાડએ તે ફીકું અને તેના અશ્વની લગામ પકડી લીધી.

“કેમ છે ભાઈ!”-તેણે શોકચરત મંદસ્વરે પૂછ્યું.

“કાકા સાહેબ, મહારાજા અવસાન આવી પહોંચ્યો છે!”-તેણે ધ્રોમ મારતાં સેત્રો, ભાડ તરફ ફેરવતાં કહ્યું. આટલા વખતમાં છાતીમાં વહેતા લોહીથી તેનાં વસ્ત્ર અને અશ્વ રંગાઈ ગયા હતા-તેણે હેવટની ખુમ મારી-“ઓ મારા બાપરે!”

તેના હાથમાંથી ઘોરાની ચાલ છટી ગઈ, અસ્વસ્થ અશ્વે ફફડે માથો અને તેના ઝટકાથી તેનો પગ પાવડામાંથી નિસરી ગયો અને અનેક અશ્વોની કાણુ ધુરના પ્રહારોથી ચગદાવવાને મહાત્મ પેશ્વાનો ન્યેષ્ઠ પુત્ર રણભૂમિ ઉપર પડીને ભાડની દૃષ્ટિમાંથી લોપ થઈ ગયા!

“હોહર અને સૂબાના રહોં સદાને મરે. કાળોં થયાં છે!”-ભાડએ ઝૂમ મારી અને કોના ઉપર પોતાના ભવિન્નતું વૈર લેવું, તે માટે ચારે તરફ જોવા લાગ્યો.

તુરત જ ઘોરાની બાજુઓમાં પાવડાઓ જોરથી મારતાં, પરશુરામ અવતાર, સિંહના નિશાન પાસે, અશ્વ ઉપર આવતા નવાળ વહરતા તરફ, પોતાના અશ્વને ધુમ્મસો. અશ્વે પાંચ ફૂટકામાં જ તેને નવાળના બળતરિયા અંગ રક્ષકોની પાસે સૂક્યો. તેને હાથોહાથ પહોંચવું સુશ્લેષ છે એવું જોતાં જ તેણે તરવાર નાંખી દીધી અને કમરના પટામાં તૈયાર ભરેલી પિસ્તોલ ખેંચી કાઢી ને સુન્દરદૌલાતા સામે ફેડી.

“વિશ્વાસઘાતી સૂર! ખેવડા ફગલબાજ!” તેણે માર મારીને ઘોડો ખેંચ્યો.

સુન્દરદૌલાએ અવાજ સાંભળ્યો અને પારખ્યો તથા ગોળી તેના કાન પાસેથી સ્પર્શસણાટ કરતી નિકળી ગઈ તે જોઈ. રોષ અને શોકના આવેશમાં આવેલા ભાડનું નિશાન વ્યર્થ ગયું. જીવનની સ્પૃહાવિનાના-હસ્તમાં માત્ર ખાલી પિસ્તોલ સિવાય, કોઈ પણ શસ્ત્ર વિનાના સદાશિવરાવને સ્તંભ કરી નાંખનારી વિરમયતા અને નિર્દોષ ગયસી, પાણુ સર્વદા સહજ તિરસ્કારસૂચક દૃષ્ટિ, નીચ ખેવડા મોગલ સરકારના ઉપર સ્થીર કીધી.

“તેને બચાવો! એને પકડો! મારતા નહિ! તે મહાત્મ ભાડ સાહેબ છે!” સૂબાએ ઝૂમ મારી, પણ તે ઝૂમ બહુ જ મોડી હતી!

તે મહાત્મ કાવ્યપ્રકૃતિના આદાણ સેનાપતિની પછવાડે જ, અશ્વને લાવી કેલા રહેલા એની માધ્યવતું ખાંડું હવામાં ઉંચે ગયું, ચમક્યું, અને તુરતજ નીચે ક્વતર્યું. ક્વતરતાંની સાથે જ તેણે “ધશ્વરાવતાર” “મહાત્મ પરશુરામાવતાર” શરૂ કરીને પ્રાણુ હર્યો અને મહાત્મ ભાડ શ્વેત આરબની પીઠ ઉપરથી અદૃશ્ય થઈ ગયા.

તુરત જ મરાઠાઓમાં કાગારોળ મચી રહ્યો-“ભાડ સાહેબ વારતા! ભાડ સાહેબ વારતા! સહિસહની છંદગી બચાવો! બાબો! નહરો!”

તદુર્ધ અમદારથી હાથ પગની ક્રિયાશક્તિ બંધ કરવામાં આવી હોય તેમ, મરાઠાઓનો વિરોધ બંધ પડી ગયો. મરાઠાઓએ શસ્ત્રો નાંખી દીધાં અને નીચે

* ચાંદ હર લખે છે કે એક ક્ષણમાં મરાઠાઓ તરફની લડત બંધ પડી ગઈ. સમજા નહાસના અંદા પડવા ને ગોંધળ મચી રહ્યું.

રહેડે જીવ લઇને જ્યાં જોને સુઝયું ત્યાં નહાસવા માંડયું. હવે અદ્વાન શાહની દૃષ્ટિએ, પાણિપતને અને મરાઠા જાવણીને માર્ગે, દૂર સુધી, શસ્ત્ર રહિત અને પલાયન કરતા મરાઠાઓનો અને તેમનો શિરચ્છેદ કરવામાં પ્રવર્તેલા તેના સીપાઇઓનો સંયુક્ત સમૂહ જ માત્ર પડ્યો ! મહાન યુદ્ધમાં. પરાજય થયો અને એ તે વિજય થયો અને ભારતવર્ષમાં હિંદુપત શાહનશાહત સ્થાપવાનો નિષ્ફળ ગયેલો મહાન વિચાર, સ્વર્ગવાસી થયેલા શૂરવીરોના હૃદયમાંની ઝંખના રૂપે જ રહી ગયો ! ! !

પ્રકરણ ૩૯ મું.

લડાઇના નેપથ્યમાં.

પણ આ યુદ્ધ સમયે લાલન ક્યાં હતી ? આપણે જોઇ ગયા છીએ કે, સૂબાએ અતિશય ત્વરાર્થી તેણીને સ્વાતા કરી દીધી હતી, અને જો તે સીધે માર્ગે આવવાને શક્તિમાન થતે તો, ભાડ સાહેબની ધૃત્યજાનુસાર, સૈન્યને માર્ગમાં જ મળી શકતે.

રાત્રિભર પોતાના નસુસના પાછા ફરવાની રાહ ભાડએ જોઇ હતી. પણ ન્યારે છેવટે તેના કાંઇ પણ સમાચાર ફરી વળ્યા નહિ ત્યારે, ન છૂટકે છેલી ધડીએ, તેણે કુચ કરવાનો હુકમ આપ્યો અને મનમાં ધાર્યું કે, તેને માર્ગમાં કાંઈ પણ હરકત આવી પડી હશે. પરંતુ સુબહદૌલાએ તેને બે ત્રણ થટિકા ખોટી કીધા પછી પણ, આપણે જાણીએ છીએ કે સીધે રસ્તે આવવું હોત તો આવી શકતે તેટલો સમય તેને મળ્યો હતો. પરંતુ ન ધારેલી ખીજ હરકતોને લીધે, તેમાં પણ નડતર નડી. જો કે તેણીના સાથીઓ અને ભોમિયાઓને માલમ નહોતું કે, લડાઈ માથા ઉપર જ ઝડૂમી રહી હતી; તોપણ તેઓના મનમાં કોઇ નતની એવી ધારતી હતી ખરી. “આસમાનમેં નંજકા ગૂબર હય !” તે હિંદી કહેતી પ્રમાણે, તેઓને કાંઈક એવું જ અંદરથી લાગતું હતું કે લડાઈ તુરંત જ થશે ! તે ભયને લીધે, તેમ જ સવારને વખતે પાછા ફરતા ચોક્કીદારો અને દાણાપાણીવાળા માણસોના ભયને લીધે અને સૂબાએ આપેલા ફરને માર્ગે લઇ જવાના ખાસ હુકમને લીધે, તેઓ લાંબો ચક્રાવા ખાઇને આવતા હતા. આ કારણોને લીધે, સખત કેડીમાં, ધુમસ અને અંધારામાં તેઓને લાંબો વખત સુધી ખટ્ટની ઝાડીઓમાંથી, લણાયલા ખેતરોમાં હભા રહેલા ડુંગરોમાંથી અને ભાંગી તુટી દિવાલોમાંથી, મહુડાના અને દાકના ઝાડવાંઓમાંથી અને તાળાંઓ અથવા તો કાદવ કીચડવાળી ‘ઝીલ’ની જમીનોમાંથી, ઠોકરાતાં અથડાતાં રસ્તો કાપવો પડ્યો.

આ સંઘર્ષો સમયે લાલનના મનમાં અનેક ચિંતાઓ ઉભરાઈ જતી હતી. આખા સૈન્યમાં વિનાશ, પરાજયજન્ય સાનહાનિ અને નિરાશીની જે છાયા છવાઈ રહી હતી તે સૈન્યના સામીપ્યને લીધે વા મહાદાહના સહવાસને લીધે પણ, આ વેરાગણ બાળાના મન ઉપર પણ અસર કરી બેઠી હતી; તેમ જ વળી એક મહા અગત્યના કાર્યમાં તેણી ભાગ લેતી હતી તે જ્ઞાન, દેશના અર્થે મહાન પરાક્રમ કરવાની વૃત્તિવાળી આ બાળાને, અત્યાર સુધી જેમ ટકાવી રહ્યું હતું, તેમ હવે સૂબાના તંપ્રમાંથી નિકળ્યા પછી, તે કત્સાહના અદર્શનથી, તેણીના મન ઉપર

આ વખતે કાંઈ એક મુશ્કેલીની ગોળી વિશ્વામીની ઠાંતીમાં વળી ગઈ તે કાંઈ મીઠા પારાને ઘોરાની ગરદન ઉપર ટપી પડ્યો-ભાડો તે દીકું અંતેના અશ્વની સગાન પડી દીધી.

“કેમ છે બાઈ!”-તેણે શોકમય મંદસ્વરે પૂછ્યું.

“કાકા સાહેબ, મારો અવસાન આવી પહોંચ્યો છે!”-તેણે ઝાંખ મારત નેત્રો, ભાડે તરફ ફેરવતાં કહ્યું. આટલા વખતમાં ઠાંતીમાં વહેતા લોહીથી તેનાં વડે અને અશ્વ રંગાઈ ગયા હતા-તેણે હેવટની કુમ માંરી-“ઓ મારા બાપરે!”

તેના હાથમાંથી ઘોરાની યાત્ર છડી ગઈ, અસ્વસ્થ અશ્વે ફફડો માર્યો અને તેન ગરદાથી નેત્રો પણ પાવડામાંથી નિસરી ગયો અને અનેક અશ્વોની કાણુ ખુરત પ્રહારોથી અગદાવવાને મહાન પેશાનો અર્થે પુત્ર રણભૂમિ ઉપર પડીને ભાડની દૃષ્ટિમાંથી લોપ થઈ ગયો!

“હોરકર અને સૂળાના મોં સદાને માટે કાળાં થયાં છે!”-ભાડો ખૂમ મારી અને કાના ઉપર પોતાના બિન્નિતનું વેર લેતું, તે માટે ચાર તરફ જોવા લાગ્યો.

તુરત જ ઘોરાની બાજુઓમાં પાવડાઓ ઘેરથી મારતાં, પરશુરામ અવનાર, સિંહના નિશાન પામે, અશ્વ ઉપર આવતા નવાળ વછરના તરફ, પોતાના અશ્વને ધુમાળ્યો. અશ્વે પાંચ હુકામાં જ તેને નવાળના અખતરિયા અંગ રક્ષકોની પામે અડ્યો. તેને હાથોહાથ પહોંચતું મુશ્કેલ છે એવું લેતાં જ તેણે તરવાર નાંખી દીધી અને કમરના પટામાં તૈયાર ભરેલી પિસ્તોલ ખેંચી કાઢી ને સુનકડોલાના સામે ફેડી.

“વિશ્વાસઘાતી સૂર! એવડા દગલબાજ!” તેણે માર માંરીને ઘેરો ખેંચ્યો.

સુનકડોલાએ અવાજ સાંભળ્યો અને પારખ્યો તથા ગોળી તેના કાન પાસેથી સાણસણાટ કરી નિકળી ગઈ તે જોઈ, રોષ અને શોકના આવેશમાં આવેલા ભાડેનું નિશાન અર્થે ગયું. હવનની સ્પહાવિનાના-હસ્તમાં માત્ર આલી પિસ્તોલ સિવાય, કોઈ પણ શસ્ત્ર વિનાના સદાશિવરાવે, સતેજ કરી નાંખનારી વિરમયતા અને નિષ્કળ ગયલી, પણ સર્વદા સજીવ તિરસ્કારસૂચક દૃષ્ટિ, નીચ એવડા મોગલ સરદારના ઉપર સ્થીર ઢીધી.

“તેને બચાવો! અને પકડો! મારતા નહિ! તે મહાન ભાડ સાહેબ છે!”

સૂળાએ ખૂમ મારી, પણ તે ખૂમ બહુ જ મોડી હતી!

તે મહાન ક્ષાત્રપ્રકૃતિના આદાણ સેનાપતિની પછવાડે જ, અશ્વને લાવી કબ્બા રહેલા એની માથવતું ખાંડું હવામાં ઉઠે ગયું, અમર્યું અને તુરતજ નીચે કીર્ત્ય. કિતરતાંની સાથે જ તેણે “ધશ્વરાવતાર” “મહાન પરશુરામાવતાર” શરૂ કરીને પ્રાણ હર્યો અને મહાન ભાડ જેવે આદળની પીઠ ઉપરથી અદૃશ્ય થઈ ગયો.

તુરત જ મરાઠાઓમાં કાગરોળ મચી રહ્યો-“ભાડ સાહેબ વારલા! ભાડ સાહેબ વારલા! સહસ્રકની છંદગી બચાવો! બાળો! નહારો!”

નહુઈ ચમત્કારથી હાથ પગની ક્રિયાશક્તિ બંધ કરવામાં આવી હોય તેમ, મરાઠાઓનો વિરોધ બંધ પડી ગયો. મરાઠાઓએ શસ્ત્રો નાંખી દીધાં અને નીચે

* આટલું લખે છે કે એક કાણુમાં મરાઠાઓ તરફની લડત બંધ પડી ગઈ. સંઘળા નહાસવા મંડી પડ્યા ને ગોંધળ મચી રહ્યું.

મહેડે જીવ લઇને જ્યાં જેને સુઝ્યું ત્યાં નહાસવા માંડ્યું. હવે અધધાન શાહની દૃષ્ટિએ; પાણિપતને અને મરાઠા ઇવણીને માર્ગે, દૂર સુધી, શસ્ત્ર રહિત અને પલાયન કરતા મરાઠાઓનો અને તેમનો શિરચ્છેદ કરવામાં પ્રવર્તેલા તેના સીપાઇઓનો સંયુક્ત સમૂહ જ માત્ર પડ્યો! મહાન યુદ્ધમાં પરાજય થયો અને એ તે વિજય થયો અને ભારતવર્ષમાં હિંદુપત શાહનશાહત સ્થાપવાનો નિષ્ફળ ગયલો મહાન વિચાર, સ્વર્ગવાસી થયેલા શૂરવીરોના દ્વંદ્વમાંની ઝંખના રૂપે જ રહી ગયો!!!

પ્રકરણ ૩૯ મું.

લડાઇના નેપથ્યમાં.

પણ આ યુદ્ધ સમયે લાલન ક્યાં હતી? આપણે જોઇ ગયા છીએ કે, સૂબાએ અતિશય ત્વરાથી તેણીને રવાના કરી દીધી હતી, અને જો તે સીધે માર્ગે આવવાને શક્તિમાન થતે તો, ભાડ સાહેબની ઇચ્છાનુસાર, સૈન્યને માર્ગમાં જ મળી શકતે.

રાત્રિભર પોતાના બસુસના પાછા ફરવાની રાહ ભાડએ જોઇ હતી. પણ ત્યારે છેવટે તેના કાંધે પણ સમાચાર ફરી વળ્યા નહિ ત્યારે, ન છુટકે છેલ્લી ઘડીએ, તેણે કુચ કરવાનો હુકમ આપ્યો અને મનમાં ધાર્યું કે, તેને માર્ગમાં કાંઈ પણ હરકત આવી પડી હશે. પરંતુ સુબહદૌલાએ તેને એ ત્રણ ઘટિકા ખોટી કીધા પછી પણ, આપણે જાણીએ છીએ કે સીધે રસ્તે આવવું હોત તો આવી શકતે નેટલો સમય તેને મળ્યો હોતો. પરંતુ ન ધારેલી ખીજ હરકતોને લીધે, તેમાં પણ નડતર નહી. જો કે તેણીના સાથીઓ અને ભોમિયાઓને માલમ નહોતું કે, લડાઈ માધા ઉપર જ ઝડપી રહી હતી; તોપણ તેઓના મનમાં કોઈ બતતની એવી ધાસ્તી હતી ખરી. “આસમાનમાં જંગલ ગૂબર હય!” તે હિંદી કહેતી પ્રમાણે, તેઓને કાંઈક એવું જ અંદરથી લાગતું હતું કે લડાઈ તુરંત જ થશે! તે ભયને લીધે, તેમ જ સવારને વખતે પાછા ફરતા ચોકીદારો અને દાણાપાણીવાળા માણસોના ભયને લીધે અને સૂબાએ આપેલા દૂરને માર્ગે લઇ જવાના ખાસ હુકમને લીધે, તેઓ લાંબા ચક્રાવા ખાંધને આવતા હતા. આ કારણોને લીધે, સપ્ત ડંડીમાં, ધુમસ અને અંધારામાં તેઓને લાંબા વખત સુધી બરની ઝાડોઓમાંથી, લાણાયકા ખેતરોમાં કભા રહેલા હુડાઓમાંથી અને ભાંગી તુટી ફિલાઓમાંથી, મહુડાના અને ઢાકના ઝાડવાંઓમાંથી અને નાળાંઓ અથવા તો કાદવ કીચડવાળી ‘ઝીલ’ની જમીનોમાંથી, ડોકરાતાં અથડાતાં રસ્તો કાપવો પડ્યો.

આ સધળો સમય લાલનના મનમાં અનેક ચિંતાઓ ઉભરાઈ જતી હતી. આખા સૈન્યમાં વિનાશ, પરાજયજન્ય માનહાનિ અને નિરાશીની જે છાયા છવાઈ રહી હતી તે સૈન્યના સામીપ્યને લીધે વા મહાદાજના સહવાસને લીધે પણ, આ વેરાગણ બાળાના મન ઉપર પ્રભુ અસર કરી બેઠી હતી; તેમ જ વળી એક મહા અગત્યના કાર્યમાં તેણી ભાગ લેતી હતી તે જ્ઞાન, દેશના અર્થે મહાન પરાક્રમ કરવાની વૃત્તિવાળી આ બાળાને, અત્યાર સુધી જેમ ટકાવી રહ્યું હતું, તેમ હવે સૂબાના તંબૂમાંથી નિકળ્યા પછી, તે કત્તાહના અદર્શનથી, તેણીના મન ઉપર

આ વખતે કોઇ એક સુસુદાઈની ગોળી વિશ્વાસવાની છતીમાં વાળી અને તે એક થીસ પાડીને ઘોરાની ગરદન ઉપર ફળી પડ્યો-લાઠીએ તે ફીકું અને તેના અશ્વની લગામ પકડી લીધી.

“હેમ છે બાઈ!”-તેણે શોકપૂર્વક મંદસ્વરે પૂછ્યું.

“કાકા સાહેબ, મહારાજા અવસાન આવી પહોંચ્યો છે!”-તેણે ઝાંપ મારતાં નેત્રો, લાઠી તરફ ફેરવતાં કહ્યું. આટલા વખતમાં છતીમાં વહેતા લોહીથી તેનાં વસ્ત્ર અને અશ્વ રંગાઇ ગયા હતા-તેણે હેવટની ખુમ મારી-“ઓ મારા બાપરે!”

તેના હાથમાંથી ઘોરાની ચાક ફરી ગઇ, અસ્વસ્થ અશ્વે દૃઢતા માર્યો અને તેના બરકાતી તેનો પગ પાવડામાંથી નિસરી ગયો અને અનેક અશ્વોની ફાણ ખુરતા પ્રહારથી અગદાવવાને મહાન પેશ્વાનો ત્યેજ્ય પુત્ર રણભૂમિ ઉપર પડીને લાઠીની દૃષ્ટિમાંથી લોપ થઇ ગયો!

“હોહર અને સૂળાના મ્હોં સદાને માટે કાળાં થયાં છે!”-લાઠીએ ખૂમ મારી અને કોના ઉપર પોતાના ભગ્નિલનું વૈર લેકું, તે માટે આરે તરફ જોવા લાગ્યો.

તુરંત જ ઘોરાની બાજુઓમાં પાવડાઓ જોરથી મારતાં, પરશુરામ અવતાર, સિંહના નિશાન પાસે, અશ્વ ઉપર આવતા નવાળ વહરના તરફ, પોતાના અશ્વને ઘુમાવ્યો. અશ્વે પાંચ દૃઢકામાં જ તેને નવાળતા અપ્પતરિયા અંગ રક્ષકોની પાસે મુક્યો. તેને હાથોહાથ પહોંચવું મુશ્કેલ છે એવું જોતાં જ તેણે તરવાર નાંખી દીધી અને કમરના પટામાં તૈયાર ભરેલી પિસ્તોલ ખેંચી કાઢી ને સુનકદૌલાતા સામે ફેરી.

“વિશ્વાસઘાતી સૂર! ખેવડા દગલબાજ!” તેણે માર મારીને ઘોરો ખેંચ્યો.

સુનકદૌલાતે અવાજ સાંભળ્યો અને ખરખરો તથા ગોળી તેના કાન પાસેથી ત્રણસણાટ કરતી નિઢળી ગઇ તે જોઇ. શેષ અને શોકના આવેશમાં આવેલા લાઠીનું નિશાન વ્યર્થ ગયું. હવેની સ્પ્રહાવિનાના-હસ્તમાં માત્ર ખાલી પિસ્તોલ સિવાય, કોઇ પણ શસ્ત્ર વિનાના સદાશિવરાવે, સંતબ કરી નાંખતારી વિસ્મયતા અને નિર્દય ગયલી, પણ સર્વદા સહય તિરસ્કારમયક દૃષ્ટિ, નીચે ખેવડા ભોગલ સરદારના ઉપર સ્થિર કરી.

“તેને ખચાવો! અને પકડો! મારતા નહિ! તે મહાન લાઠી સાહેબ છે!” સુબાએ ખૂમ મારી, પણ તે ખૂમ બહુ જ મોડી હતી!

તે મહાન ક્ષાત્રપ્રદીતા આઘાણ સેનાપતિની પછવાડે જ, અશ્વને લાવી હવા રહેલાં બેની માથવનું ખાંડું હવામાં ઉચે ગયું; ચમક્યું, અને તુરંત જ નીચે ઉતર્યું. ઉતરતાંની સાથે જ તેણે “ધશ્વરાવતાર” “મહાન પરશુરામાવતાર” શરૂ કરીને પ્રાણ ઉઠ્યો અને મહાન લાઠી મ્હેંત આગળની પીઠ ઉપરથી અદૃશ્ય થઇ ગયો.

તુરંત જ મરાઠાઓમાં કાગારાળ મંથી રહ્યો-“લાઠી સાહેબ વારલા! લાઠી સાહેબ વારલા! સહિસદની હાંસી ખચાવો! બાગો! નહારો!”

નદુર્ઘ અમલદારથી હાથ પગની ક્રિયાશક્તિ બંધ કરવામાં આવી હોય તેમ, મરાઠાઓનો વિરોધ બંધ પડી ગયો. મરાઠાઓએ શત્રુ નાંખી દીધાં અને નીચે

* આંટ હક લખે છે કે એક ફાણમાં મરાઠાઓ તરફની લડત બંધ પડી ગઈ. સંઘના નાશવા મંડી પડ્યા ને ગોંધળ મચી રહ્યું.

રહેડે છવ લઇને ન્યાં જેને સુઝયું ત્યાં નહાસવા માંગ્યું. હવે અધ્યાન શાહની દૃષ્ટિએ; પાણિપતને અને મરાઠા ઇલાહીને માર્ગે, દૂર સુધી, શસ્ત્ર રહિત અને પલાયન કરતા મરાઠાઓનો અને તેમનો શિસ્તો કરવામાં પ્રવર્તેલા તેના સીપાઇઓનો સંયુક્ત સમૂહ જ માત્ર પડયો! મહાન યુદ્ધમાં પરાજય થયો અને એ તે વિજય થયો અને ભારતવર્ષમાં હિંદુપત શાહનશાહત સ્થાપવાનો નિષ્ફળ ગયેલો મહાન વિચાર, સ્વર્ગવાસી થયેલા શૂરવીરોના હૃદયમાંની ઝંખના રૂપે જ રહી ગયો!!!

પ્રકરણ ૩૯ મું.

લડાઈના નેપથ્યમાં.

પણ આ યુદ્ધ સમયે લાલન ક્યાં હતી? આપણે જોઈ ગયા છીએ કે, સૂબાએ અતિશય ત્વરાથી તેણીને રવાના કરી દીધી હતી, અને જો તે સીધે માર્ગે આવવાને શક્તિમાન થતે તો, ભાડે સાહેબની ધન્યજાતુસાર, સૈન્યને માર્ગમાં જ મળી શકતે.

રાત્રિભર પોતાના બસુસના પાછા ફરવાની રાહ ભાડેએ જોઈ હતી. પણ ન્યારે છેવટે તેના કાંધ પણ સમાન્યાર ફરી વળ્યા નહિ ત્યારે, ન છુટકે છેલ્લી ધડીએ, તેણે કુત્ર કરવાનો હુકમ આપ્યો અને મનમાં ધાર્યું કે, તેને માર્ગમાં કાંઈ પણ હરકત આવી પડી હશે. પરંતુ સુબહદૌલાએ તેને એ ત્રણ ધરિકા ખોડી કીધા પછી પણ, આપણે બાણીએ છીએ કે સીધે રસ્તે આવવું હોત તો આવી શકતે તેટલો સમય તેને મળ્યો હતો. પરંતુ ન ધારેલી બીજી હરકતોને લીધે, તેમાં પણ નડતર નડી. જો કે તેણીના સાથીઓ અને ભોમિયાઓને માલમ નહોતું કે, લડાઈ માથા ઉપર જ ઝુટુમી રહી હતી; તોપણ તેઓના મનમાં કોઈ બતની એવી ધાસ્તી હતી ખરી. “આસમાનમે લંગકા ગૂળર હય!” તે હિંદી કહેતી પ્રમાણે, તેઓને કાંઈક એવું જ અંદરથી લાગતું હતું કે લડાઈ તુરંત જ થશે! તે ભયને લીધે, તેમ જ સવારને વખતે પાછા ફરતા ચોરીદારો અને દાણાપાણીવાળા માણસોના ભયને લીધે અને સૂબાએ આપેલા દૂરને માર્ગે લઈ જવાના ખાસ હુકમને લીધે, તેઓ લાંબો અકરાવો ખાઈને આવતા હતા. આ કારણોને લીધે, સખ્ત ઠંડીમાં, ધુમસ અને અંધારામાં તેઓને લાંબો વખત સુધી બરની ઝાડીઓમાંથી, લાણાયકા ખેતરોમાં હભા રહેલા હુડાઓમાંથી અને ભાંગી તુટી ફિવાલોમાંથી, મહુડાના અને ઢાકના ઝાડવાંઓમાંથી અને નાળાંઓ અથવા તો કાદવ કીચડવાળી ‘ઝીલ’ની જમીનોમાંથી, ડોકરાતાં અધરાતાં રસ્તો લપકો પડ્યો.

આ સઘળો સમય લાલનના મનમાં અનેક ચિંતાઓ હભરાઈ જતી હતી. આખા સૈન્યમાં વિનાશ, પરાજયજન્ય માનહાનિ અને નિરાશીની જે છાયા છવાઈ રહી હતી તે સૈન્યના સામીપ્યને લીધે વા મહાદાહના સહવાસને લીધે પણ, આ વેરાગણ બાળાના મન ઉપર પણ અસર કરી બેઠી હતી; તેમ જ વળી એક મહા અગત્યના કાર્યમાં તેણી ભાગ લેતી હતી તે જ્ઞાન, દેશના અર્થે મહાન પરાક્રમ કરવાની વૃત્તિવાળી આ બાળાને, અત્યાર સુધી જેમ ટકાવી રહ્યું હતું, તેમ હવે સૂબાના તંત્રમાંથી નિકળ્યા પછી, તે કસાહના અદર્શનથી, તેણીના મન ઉપર

વધારે હશે નિરાશાની અને તબ લગા મનના કમળની અંદરે લગાડાયા હાથી. તે કે આવા કાર્યમાં સાક્ષત આજે પ્રથમ જ શુભાર્થ હતી, તેણેજ તેણીના અંતરે ચિત્તે સૂણાની કાવળીમાં જે નિયંત્રણ સાંભળ્યું તે ઉપરથી, યોગ્ય અનુમાન પાંચી લીધું કે, રાજકુમારે જે મહાન કાર્ય માટે નેત્રી પણ હતી તેનું પરિણામ નિરાશી ઉપ-
લબ્ધનારે આશ્ચર્ય હતું; અને તેથી પોતાની ક્રમક્રમજાતને અર્થે રહેતા બધા અને પિતા, તેમ જ સ્વકાર્યમાં નિષ્ફળ જનારાની નિરાશી કરતાં અનેકની ક્રમક્રમજાતા અર્થેનું આ મહાન કાર્ય-જેની સફળતા ઉપર અનેકના બનિષ્પત્તે, હાશવર્થના બાળીનો, આધાર રહેતો હતો તેમાં નિરાશ થવાથી, તેણીનું મન કેટલું નિઃશ્વાસી થઈ ગયું તો તેનો વિચાર, અતુલની જ ફરી રહે તેમ છે. આવી હાલતમાં તેણી હાલ ઉપરના પોતાના સર્વાત્ર (કેટલું ઉપરનું હતું)માં પાંચા વર્ષીને બેઠી રહી હતી અને પોતાના સ્વામીને જઈ મળવાની તથા તેની કાયામાંજ ઇવડાની વા મરવાની ક્રમક્રમજાળી બાળા, માત્ર કાંઈક પ્રકારના બચાવવાકે ચિદથી જ ફરીને ધાર થઈ જતી હતી !

આ સમયે વખત મહાપતરાવ, જે તેણીની બાંજુમાં અથ ઉપર આવતો હતો, તે તેણીને કનેજન આપવાને અર્થે, ધન્યમાં વચમાં થીરે આવતો, પિતાની માફક થીરજ આપતો હતો. એકાએક તેમની નજરે અંધકાર જેવા ઘાટા ધુમસની અંદરથી એક અગ્નિના ચમકારે દેખાયો અને તેની પછવાડે એક પછી એક વગર ક્યારેકે એટલા તો અંધકારઓ નિકળ્યા કે તે તરફનું આકાશ બંધે આવડાના જેવા લાલ રંગની આદર ઓઢીને સૂતું હોય તેમ દેખાયા લાગ્યું.

“રામ ! ફીરામ !” એકાએક ઘોડાની લગામ ખેંચતા એની માથે કંઈ; અને દરેક જાણુ જાણે કે એક જ ઇચ્છાથી પ્રવર્ત્યો હોય તેમ, તેનું અનુકરણ કીધું—
“આ શું થયું ?”

સાક્ષને એક બચની ચીસ મારી. તુરંત જ થવડના સપાટા સાથે તેણે એક ઘડાકા સંભાળાયો અને તેની પુઠે ઈશ્વારીમખાનના માર્ગશિષ્યે કિત્તીખાનના માણસો ઉપર હલ્લો કીધો, તેની તોયો અને ખંડુકાના અવાજે આગ્યા.

“યુદ્ધનો આરંભ થયો છે ?” એની માથે કંઈ.

ખંડુકા અને તોયો પોતાનું કામ ફરી જતી હતી, ધુમસ વેરાનું હતું અને ક્યાનો પ્રકાર વધારે થતો જતો હતો, ભારે તેઓએ અરસપરસમાં વિચાર કીધો અને એની માથે કંઈ કે, “પ્રભાત થયેલો હોવાથી, તેણે હવે જરૂં જ જોઈએ. તોયોના ઘડાકા ઉપરથી મરાઠા સૈન્યનો ‘રાહ’ પ્રગટ દેખાતો હોવાથી, તેણી હવે જલદીથી તેમને મળી રાહશે અને તેણે હવે પોતાના સૂણાને યુદ્ધમાં મદદ આપવાને જઈ પહોંચવું જોઈએ ! પરિણામ જોઈએ તેવું આવો. અંજીને આમળો આપતાં કાંઈક કહેવા-યેલા અવાજે તેણે કંઈ-પણ તે તો બાજુ યુદ્ધમાં બાજુ લેશે જ લેશે !”

તે રાજપૂત કાંઈરનું કહેવું સાચું લાગવાથી, તેમ જ પોતાની સ્થિતિ બદલાવે નહોતો હોવાથી; મહાપતરાવે તેને જતો અટકાવવામાં કાંઈ સાર જોયો નહિ. સૂર્યે કંઈ આવતો હતો અને ધુમસનું અંધારું ફેર થતું હતું; તેમ જ આ અતુલની સદ્ગાર સાક્ષનની જ્યાં ઇચ્છા પડે-રૂબરૂમિપર કે પાણિપતમાં-ત્યાં તેણીને કશું જવાને

સમર્થ હતો અને આ વેરાગણુ ખાળા લાલને, ફક્ત મહાદાહને જઈ મલવાની જ મહોટી ઉલંકા હતી.

આથી હખતોરના સૂળા-ખખતરિયા પાછા ફર્યા અને બનતી ત્વરાથી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. યુદ્ધના નાદથી-સંગ્રામીક શબ્દોના ઘોષથી અને શત્રોના ખણખણાટથી, પોતાનો માર્ગ સાવચેતીથી પારખતા-પોતાનું રક્ષણ થાય તેમ ઓથામાં ભરાતાં, આગલ વધતાં, લાલને, મહીપતરાવ અને તેમના ચારે મુસલમાન સોબતીઓ, દક્ષિણી સૈન્યના જમણી પાંખના પાછલા ભાગ આગળ આવી પહોંચ્યા અને આપણે જોઈ ગયા છીએ કે, તે જ ભાગ સિંધિયાઓની સરદારી નીચે હતો.

બનતા બનાવોની સાંગોપાંગ ખબર મેલવવામાં વધારે વિલંબ થયો નહિ. યુદ્ધમાં ઝુઝુમી રહેલા સુબટોના સમૂહમાંથી એક ધાયલ થયલો સ્વાર, હાંફેલો ફાંફેલો દેહતો ભીડમાંથી બહાર નીકળ્યો. તેને મહીપતરાવે ચટકાવ્યો. ઘોડા ઉપરથી ઉતાર્યો, ધા ઉપર પાટો બાંધ્યો અને પોતાના 'હુગલ' (ઊંટ ઉપર રાખવામાં આવતી ચામડાની શિરાહી)માંથી પાણી પાંદને તેને બધી ખબર પૂછી. મહાદાહ અને જંકોહનો હલ્લો પાછો ફર્યો હતો, તેણે કહ્યું. શત્રુએ બનાવેલી ખાહીઓ અને પાથરેલા ગોખંડોને લીધે, તેમનો પ્રથમ હલ્લો વ્યર્થ ગયો હતો, અને બીજી વેળાના ધસારાનું પરિણામ પણ તેણે જ આવ્યું હતું. મહાદાહ અને જંકોહ ત્રીજી વાર હલ્લો લઈ જવાની ગોઠવાણ કરે છે અને તેટલામાં દૂરથી અગ્ન્યાસ્ત્રોના પ્રહારો ચાલુ છે ને તેમાં આપણા કરતાં મુસલમાનોનાં હથિયારો વધારે નુકશાન કરે છે. આ વખતે જ તોપોના એક ગોળાથી ફાટી ગયલા ઝાડની ઉડી આવેલી ડાળી મને ઘાળી અને શ્રમથી, તેમ જ વેદનાથી, તુરતમાં યુદ્ધમાં નકામો થઈ પડવાથી, હું બહાર ધસી આવ્યો હતો. પરંતુ બહાર આવતાં મેં સાંભળ્યું હતું કે ઈશ્રાહીમખાન અને તેના તૈલંગાઓએ, તેમ જ ભાઈ સાહેબે પોતે વિજય મેળવ્યો હતો અને જીતરને મારી નાંખ્યો હતો!

તેને ત્યાં જ રહેવા દઈને, મહીપતરાવની ટોળકી આગળ ચાલી અને થોડે દૂર હંથાણમાં આવેલા મહુડાના ઝાડોના ઓથામાં જઈને ઉભી રહી. અત્રેથી આખું રણક્ષેત્ર સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાતું હતું.

અત્રેથી તેઓએ જોયું તો જણાયું કે તેઓને મળેલા સમાચાર ચથાર્થ છે. તેઓની સામે જ સિંધિયાના સ્વારોનું મોટું સૈન્ય, ધડીકમાં ચકરાઓ ખાતું, ગોળ ચક્રાકારે ગોઠવાઈ જતું, ચારે તરફ વિખરાતું, એકત્ર થઈ જતું, અગાડી ધસતું, પાછળ હકતું, શત્રુની તોપોના ગોળાની હફથી બહાર નીકળી જતું, તેમના ખેચ શૂરા સરદારોના ભીમ પ્રયત્નોથી જ સ્થીરપણે રહેતું, તેમણે જોયું. દરેકપણે શત્રુનાં આવતા ગોળાઓથી એક બે આદમીઓને ઘોડા ઉપરથી નીચે પડતા તેઓએ દીકા; અને જોયું કે બની શકતી હોયી અને ફાયદા ભરેલી જગ્યાએ ગોઠવાયેલી તેઓની મોટી તોપો, મુસલમાન સૈન્યમાં તેટલો નાશ કરી શકતી નહોતી. જો કે ત્વરાથી ખારો કરવામાં તથા

* કર્નાટકમાં પહેલવહેલી 'રેગ્યુલર' ન્મી હુકડી બની હતી, તેપરથી એ નામ પડ્યું છે. કર્નાટકનું બીજું નામ તિલંગણ છે.

અરેબી ખસેડી જવામાં, મરાઠાઓની તોપોની ઉંચી ગાડીઓ હસ્તકર્તા હતી; તોપણ સપાટ પ્રદેશમાં યુદ્ધ ચાલતું હોય ત્યારે તેની ઉંચાઈને લીધે તેને ધણું લાભ મળતો હતો; તથાપિ ઓથા નીચે ઉભેલા શત્રુઓની સામેનો તેનો મારો ધણું નિરર્થક ગયો; ન્યારે નજીબુદ્દીલાના તોપખાનાએ તો ત્રાસ પર્તાવો માર્યો હતો. મહીપતરાવની અનુભવી અને તીક્ષ્ણ આંખોએ તુરત જ પારખી લીધું કે, મરાઠા સ્વારોની વચમાં ઉભેલા તેમના ગંદુકીયાઓના ખારો, મુસલમાન સૈન્ય મુઠ્ઠી પહોંચી શકતા ન હોતા—ન્યારે જુદા નજીબાનો શિક્ષિત ‘નજીબો’ અને તોપચીઓ, ગાળીનો વર્ષાદ એક સરખી રીતે મરાઠાઓ ઉપર ચાલું ને ચાલું વર્ષાવી રહ્યા હતા. લાલનની ટોળીની નજીકમાં, બાલાઓના જંગલની અંદર ગુચ્છું વળીને ઉભેલા સોંડી-આઓ અને આમતેમ છટાછવાયા પાંચ પાંચ સાત સાતના સમૂહમાં ફરતા નાગાઓ, દેખાતા હતા: શીશ ઉપર મહોરી જાથોવાળા, શ્વેત અને રક્ત રંગના શરીર ઉપર ચટાપટાઓવાળા, હાથમાં દોધારીઓ, મુઠ્ઠાલો અને ‘ગંડારો’ લઈને ફરતા આ નાગાઓ, અધીરાઈ દર્શાવનારી ચીસોથી અને નગારાઓના અને મહોરા શંખોના નાદોથી, કાનને ફાડી નાંખતા હતા.

પરંતુ આ બાજુના સૈન્યમાંથી બહાર નીકળી આવનારાઓની ઉરાળ, ચાલુ અને ચાલુ વધતી જતી હતી. ધવાયલાઓ ગાડીમાં સંતાવાની આશાથી કે છાયામાં ઉભા રહીને જળ પીને સ્વસ્થ થવાની ઇચ્છાથી, બહાર આવતા હતા. ધવાયલા તથા સ્વાર રહિત થઈ ગયેલા અશ્વો, ગભરાયલા ગાંડા જેવા બહાર ધસી આવતા હતા અને થોડે દૂર આમથી તેમ દોડીને વેદનાથી ચીસો પાડતા ને જમીન ઉપર પછડાઈને મરતા, દેખાતા હતા. પરંતુ આ સિવાય યુદ્ધને લાયકના અનાહત યોદ્ધાઓ, ભીરપણાને વશ થઈને, ધીરે આસે પોતાના સાથીની નજર ચૂકવીને, બહાર નીકળી આવી, આમ તેમ જોઈને, જીવને સાટે એકદમ નહાસતા હતા. કેટલીક વેળાએ તો કોઈ આખી ટોળકી તે પ્રમાણે બહાર આવી, હાથમાંના શસ્ત્રો નાખી દઈને, છટા છવાયા વેરાઈ જઈને, નહાસભાગ કરતા હતા. આમાના કેટલાક બાય-લાઓને તો યોગ્ય શિક્ષા થતી આપણી નાચીકાએ જોઈ, આસપાસ ફરતા નાગાઓની દૃષ્ટિ તેમના ઉપર પડતાં જ, તેઓ તેમને અટકાવતાં, તેમનાં વસ્ત્રો શસ્ત્રો લૂંટી લેતા અને તદન નમ્ર બનાવીને તેમના ઉપર ખાસડા અને ચંપલોનો વર્ષાદ વર્ષાવતા—તેમને હાંકી કાઢતા હતા. કેટલીક વેળાએ કોઈ મહાન સરદારને ધાયલ થયેલો જોતાં જ, તેના સંરક્ષણાર્થે પહેરેગીરરૂપે બહાર નીકળવાની તક તેઓ હાથ કરતા અને સરદારને નામે તે ભીર પાવેઆ, સલામતીવાળી નજ્યાના આશ્રય લેતા.

મહીપત જેવા જુદા અને અનેક યુદ્ધોમાં રંગાયલા રણવીરને સમજતાં વાર ન લાગી કે, તેના સરદારની આજ્ઞાને અનુસરનાર બળથી; વિનય દૂર જતો હતો, પરંતુ ત્યાંથી બીજી તરફ જેટલે દૂર મુઠ્ઠી તેની દૃષ્ટિ પહોંચી શકી ત્યાં મુઠ્ઠી દૃષ્ટિને લગાવતાં તેણે જોયું કે, ત્યાં માંમલો તેથી જુદા જ પ્રકારનો હતો. જો કે

* નાગાઓ જો કે હિંદુધર્મના સાધુઓ હતા, તોપણ પગાર લઈને લશ્કરમાં મોઢરી કરતા હતા. હિંદના ઇતિહાસમાં સુખ્યાત થયેલો હિન્મતજાદાદુર, નાગાનો વરો હતો.

ધુન્ન અને ધૂળના ગોટાઓથી આચ્છાદિત તે દીશામાં તેને કાંઈ પણ જણાવું નહોતું, તથાપિ તે ગોટાઓની સ્થિતિપરથી તથા સૈન્યના આગળ વધતા જતા સમૂહપરથી, તેણે જોયું કે, તેના સ્વદેશીજનો સુસલમાનોની ઊપણી તરફ સ્થીરપણે વચ્ચા જતા હતા. આ દિશામાંથી તેને કહ્યું તોપોના કે ખંડુકોના અવાજે ઝાઝા આવતા નહોતા, પરંતુ શસ્ત્રોનો ખણખણાટ, હથોળો હણહણાટ અને ખૂરીઓનો ઢબ-ઢબાટ માત્ર સંભળાતો હતો. તે ઉપરથી તેણે જાણ્યું કે, ત્યાં જ આગળ તેના સ્વ-દેશી બાંધવોની અંતરની ઈચ્છા આખરે પરિપૂર્ણ થવા પામી છે અને બન્ને સૈન્યોનો હાથોહાથ ભેટા થયો છે. મરાઠાઓ “શમશીર-ખૂ-દસ્ત”-હાથમાં તરવાર લઈને ભેટા કરવાને બહુ જ ઉત્સુક હતા અને હાથોહાથ ને તરવારેતરવારવડે લડવાની ઈચ્છા હવે અતે પૂર્ણ થઈ હતી.

પણ હવે ત્યારે લાલને અને મહીપતે શું કરવું એ પ્રશ્ન હતો. લાલને તો મહાદાહરાવને મળવાને એકપગે આતૂર થઈ રહી હતી; પરંતુ ન્યાં સુધી તેનો ચત્તો સ્થિત પત્તો ન મળે ત્યાં સુધી, તેની કે લાલની શોધમાં જવાનું મહીપતને નિરર્થક લાગ્યું. આથી લાલના ઇંટવાળાઓમાંથી બેને, તે બેય સરદારોના સમાચાર લાવવાને મોકલ્યા. તેઓ સમાચાર લઈને આવ્યા કે, લાલને લાલસાહેબને જાતે જ જઈ મળવાને જણાવ્યું, પણ મહીપતે તેણીને તે કામનું જોખમ સમજાવ્યું, તથા કહ્યું કે, સૂબાએ પ્રત્યુત્તરમાં પત્ર કે કાંઈ પણ આપ્યું નથી, તેમ જ તેનો ઉત્તર પણ સંદિગ્ધ અને અનિશ્ચિત છે અને હવે લાલસાહેબને જો કદાચ તેમાંથી કાંઈ પણ સાર લેવાનો હોય, તોપણ તે લઈ શકાય તેમ રહ્યું નહોતું. આથી તેણીના જાતે લાલસાહેબ પાસે જવાથી, લાભ કાંઈ પણ વિશેષ થવાનો નથી.

આથી લાલને વચ્ચેના માર્ગ પેકડયો. તેણીએ લાલના માણસોમાંના મુખ્ય નાયકને સર્વ વાત ચર્ચાસ્થિત ફરી ફરી કહીને સમજાવી, અને તે તેણીનો ભાવार्થ પરીપૂર્ણ સમજી ગયો હતો, તે જોયા પછી, તેને તેના સ્વામીની શોધમાં મોકલ્યો અને દૂર લડતા લાલસાહેબના પાસે સૈન્યના સમૂહમાં, તે દૃષ્ટિમાંથી લોપ થઈ ગયો ત્યાં સુધી, તેણી તેની પછવાડે જોઈ રહી. તે આંદમી પાછો લાલને ન મળ્યો તેપરથી તેણીએ અનુમાન્યું કે ક્યાં તો તે માર્ગમાં જ મૂક્યો હશે, વા તો તે લાલસાહેબને જઈ મળ્યો હશે અને જો તે લાલસાહેબને જઈ મળ્યો હોય તો, સૂબાના આવા સંદિગ્ધ વાક્યોપર જોઈએ તે કરતાં વધારે વિશ્વાસ રાખીને, લાલસાહેબે પોતાની પાછલી રચના કાયમ રાખી હોય ને તેનો પોતાનો અને સૈન્યનો અંત આણ્યો હોય ને તેથી હિંદના ઉદય પામતા સૂર્યને, ઉગતા ઉગતા મોં જ અસ્ત કાઢ્યો હોય, એ પણ સંભવિત છે.

લાલને અને મહીપતે મહુડાના ઝાડના ઊંચામાં ખેડા ને સાથે રાખેલા ખાવાનામાંથી પાંચ દશ ગ્રાસ લીધા તથા પાણી પીને ત્યારે તરફ રમાતા મહાન અખાડાને ચિંતાતુર મને જોવા લાગ્યા. આ બંધો વખતે તેઓનાં શરીર નિવૃત્તિવાન જણાતાં હતાં, પરંતુ તેમનાં મન અસ્વસ્થ, ચિંતાગ્રસ્ત અને અતિશય ઉશ્કેરાયલાં હતા. મહીપતેતરવ અભિશય તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી ત્યારે તરફનું અવલોકન કરતો હતો, તેટલામાં તેની દૃષ્ટિએ એક સુંદર મ્વેત આરબ અશ્વ સ્વાર રહિત એકલો, સમૂહમાંથી નાશી આવતો, જણાયો-ત્વરાથી તે ઉઠ્યો અને તેને પકડી લાવીને મહુડાના ઝાડ સાથે બાંધ્યો.

અને સાલનને જાણાવ્યું કે જે દેવેશ્વર પ્રતિદેશ જ જાણાય તો તેણીને કાઢ કરતાં આ અશ્વપર સ્વારી કરવું વધારે સુગમ થઈ પડશે. આટલા વખતમાં ફક્ત એકજવાન તેઓ ભયથી એકદમ ઉભા થઈ ગયા હતા. નજીબહોલાની મહોદી તેઓમાંના એકને ગોળો, સિંધિયાના લશ્કરને હલ્લકીને—આ લોકો એકા હતા—તેનાથી માત્ર દસ જાન હાથ દૂર જમીન ઉપર પડ્યા ને ધુસરની રેશુઓથી આ લોકોને ઢાંકી દીધા તથા તુરત પાછો ઉડીને, મસ્તક ઉપર રહેલા ઝાંઝી ડાળીઓમાં અજબજાઝ મચાવી ચૂકતો, દૂર નિકળી ગયો.

આમ નિરીક્ષણ કરતાં હતા ત્યાં મધ્યાહ્નના સૂર્યનારાયણનાં દર્શન મસ્તક ઉપર થયાં.

—મમમમમમમમમમ—

પ્રકરણ ૪૦ મું.

સૈન્ય લંગ.

જે દે દિવસ બહુ કમનસીબ હતો તથાપિ સિંધિયા સરદારોને ઉત્તમ સરદાર તરીકે ને બહાદુર સેનાનીઓ તરીકે, પોતાના કાર્યથી, યશને ઝાંખપ લાગવા દીધી ન હતી. મરાઠા અશ્વરોને ધસારો થયો, તેમાં તેમની કંઈ ભૂલ નહતી. અતિશય સૌર્ય અને ઉત્સાહ હુકમત વેગવાન ધસારાઓ, મહાહાથ અને જંગલ પોતાના વીણી કાઢેલા ચુનંદા સ્વારો સહીત, ઉપરાંતપરી મોગલો સામે લઈ જતા હતા; પરંતુ તે વૃદ્ધ સરદાર નજીબહોલાને અગાડીથી જ માર્ગમાં થોડેસ્વાર સૈન્યને અવરોધ કરવાનો બંદોબસ્ત કરી રાખેલા હોવાથી, વારંવાર તેઓને પોતાનામાંના અનેક વીરોને રણભૂમિ ઉપર ચૂકીને પાછા ફરવું પડતું હતું.* મરાઠાઓની બેદીકરાઈથી કે નજર ચૂકી નહિ, પણ તેમના મંદ બાઅથી, આ વેળાએ સિંધિયાનાં માણસો પાસે પૂરતું હથથા પ્રકારનું તોપખાતું નહોતું; કે જે સુસજ્જમાનો તરફથી આવતી જલ્લજ (મિટ્રીલીયર)ની ગોળીઓ ને ગોળાઓના અપ્રતિહત વર્ષાદને ઉત્તર આપી આગળ વધી શકે, તેમ જ નજીબહોલાની બાહુપરથી ધસારો લઈ જવાના તેમના સઘળા યત્નો (જે ફરીફરીને કરવામાં આવતા હતા તે) પણ નિષ્ફળ ગયા. તે બાહુપર પણ ખાલીઓથી, કાંટાઓથી, ગોખરોઓથી—વગેરે અવરોધ કરતાં પદાર્થોથી—રસ્તો બધો ઢાંકી દીધેલો હતો, અને હજી જગ્યાએ યુક્તિપૂર્વક માટીના ઢગલાપર અને ખુદ ઝાવણીમાં પણ ગોઠવેલી મહોદી તોપોથી, તે સ્થળનું રક્ષણ થતું હતું. નજીબહોલા પોતાના સ્થાન ઉપર દૃઢપણે ઉભો રહ્યો, એટલું જ નહિ, પણ તેના જે અપ્રત્ય પાંચદાઓ હુકમનોના પાછા હઠવાની દરેક વેળાએ આગળ દોડી જતા અને કાચું માટીકામ અને અગાડીથી તૈયાર રાખેલા લાકડાના દોડાઓ તથા ગોળરોઓની વારો ઉભી કર્યા જતા હતા. તેમનો હુશીયારીથી ઉપયોગ કરી તેણે દશાણીઓના હલ્લાની સામા સીધા આગળ વધવાની અંદાજી મહેનત કરી. એવું પરિણામ એ આવ્યું કે, મરાઠાઓને કમનસીબી જ્યારે મરાઠા સૈન્યની ડાબી પાંખ અને મોખરા તેની જલ્લજી પાંખની પાછળ જતો હતો ત્યારે,

* આંટ હડ લખે છે કે, “મુસલમાન લશ્કરની ડાબી પાંખ અધાપિપર્યંત અખંડ જ હતી.”

નહિ, પણ તેના જે અપદ ધ્યાદ્યો દુઃખનોના પાછા હઠવાની દરેક વેળાએ આગલ દોડી જતા અને કાચું માટીકામ અને અગાડીથી તૈયાર રાખેલા લાકડાના ક્ટેરાઓ તથા ગોખરની વાડો ઉભી કર્યા જતા હતા—તેનો હુશીયારીથી ઉપયોગ કરી તેણે દક્ષિણીઓના હથોળી સામા સીધા આગલ વધવાની ખરેખરી મહેનત કરી. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે, મરાઠાઓને કમનસીબે ન્યારે મરાઠા સૈન્યની ડાખી પાંખ અને મોખરો તેની જમણી પાંખની પાછળ જતો હતો—ત્યારે નજીબઉદ્દૌલાના મોખરાપર થનારા ભવિષ્યના હથોળે, ગોળીના વરસાદથી છિત્ર ભિત્ર કરી શકાય તેવી રીતે પોતાના નજીબાને મરાઠાના પ્રત્યેક હુમલા પછી ગોઠવાઈ જવાને તેણે કરેલા સારી યુક્તિવાળા પ્રયત્નોથી, તેની પોતાની જમણી પાંખને કંધક તીરછી થતાં પાછળ ખસવું પડતું હતું.* ખરી રીતે પાણિપતનાં યુદ્ધની યુક્તિઓની ચાવી આ છે—કે વિચાર કર્યા વગર અને લગભગ શું થાય છે તેનાં ભાન વગર, મરાઠાઓને, “મોખરાને જમણી પાંખમાં ફેરવવી” અથવા જેને “જમણી બાજુએ અર્ધા ફરી પીઠ કરવી” એ યુક્તિ કહેવામાં આવે છે તેવી લડાઈની હીલચાલ કરવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી—જે વેળાએ સુલતઢદૌલા અને તેના મુસલમાન રીઝવું લશ્કર, મરાઠાઓની મૂળ ધરીપર રહેલા લશ્કરમાંથી આરપાર—કે ન્યાં મહાદારાવના દગાથી એક ભાગ અરક્ષિત રહ્યો હતો ત્યાં, નીકળી ગયું હતું.†

મુસલમાન સૈન્ય સાથે ભેટભેટા કરવાના ક્લાકોની ક્લાકો સુધીના અપ્રતિહત અને આહુ યત્નોથી શ્રમિત થયેલા તેના શૂરા, વીરશીથી ઉભરાઈ જતા આશ્ચિકોને પુનઃ ધસારો લઈ જવાને ઉશ્કેરવાના કાર્યમાં, મહાદાજ અને જંકોજને નિષ્કળતા દેખાવા લાગી. તેમના મરાઠાઓ અને હિંદુસ્થાનીઓ શૂરાતનમાં—હિંમંતમાં—કે ઉત્સાહમાં એાછા નહોતા, પરંતુ સુરક્ષિતપણે સંરિથત થયેલા નજીબાના સામે, પોતાના ‘રક્ષોદ્રન’ને લઈ જવાના પ્રયત્નો નિરર્થક હતા એમ તેઓએ જોયું, તેથી જ તેઓ નાકેમદ થતા જતા હતા. તોપણ પોતાના સંરક્ષિત સ્થાનના એથામાંથી, મુસલમાનો બહુ જ અગાડી ન ધસી આવે ને તેથી કરી તેમને ભાડેના માણસોના ઉપર દેખાવું ન પડે તે હેતુથી—જે હેતુ પ્રથમથી જ સંભાળવાનો હતો. મહાદાજને પોતાની જગ્યા સાચવવાની હતી અને અગાડી ધસારા લઈ જવાનો બહાર ડોળ રાખવાથી, તે તે ધારણામાં ફાવ્યો. આશ્ચિક સૈન્ય ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખનાર આ સુભટને પ્રથમ જ વિચાર આવ્યો હતો કે, પોતાના પાયદળોને અગાડી કાઢવા, પરંતુ પોતાના તે સૈન્ય ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા નહોવાને લીધે—તેઓ શારીરીક બળ અને સાહેન શક્તિમાં

* આંટ ઉફ કહે છે કે—“નજીબઉદ્દૌલા પોતાના પ્રાયદલનું રક્ષણ કરવાને કાન્યાં માટી કામનાં ડુંગરો ઉભો કરતો આથળ વધતો હતો.”

† વાંચનાર આ ખાસ વર્ણન માટે મૂને ક્ષમા આપશે; કારણ કે તે યથારિથત સમજાવવું મુશ્કેલ જ છે. ઇતિહાસમાં જણાયલા સર્વ યુદ્ધો અને લડાઈઓમાં પાણિપતની લડાઈનો વૃત્તાંત ઇતિહાસમાં, સામાન્ય રીતે ઘણી જ ખોટી રીતે સમજાવેલા છે અને લશ્કરના વિષયના વાંચકને પણ સમજ ન પડે તેવા છે. તેટલા માટે માત્ર આ વાતો લખવાના વિચારે, તે સમયનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ વાંચી તેના જ્ઞાનવડે તે સમજવાને મેં મહેનત કરી છે.

મુસલમાનો સામે ફાવી રાકશે નહિ, એમ ધારીને તેણે તે વિચાર પરતો મૂક્યો હતો. પરંતુ અણુણાં પાછો તેજ વિચાર તેના મસ્તકમાં સ્ફુરી આવ્યો અને તે અજમાવવાનો તેણે નિશ્ચય કરીને, તેને યોગ્ય હુકમો આપ્યા, તથા પોતાના બાલેદારોના રક્ષણ નીચે તેમને રાખીને, ધસારો કરવાનો તેણે દૃઢ કરાવ કીધો. હુકમો આપ્યા.

જરૂરજોગો થોડીક મીનીટમાં સ્વારાએ વચમાં વચમાં માર્ગ કરી આવ્યો, અને તેમાંથી જંગલી જેવા-કાળબેરવની ભયંકર મૂર્તિ જેવા જંગલોતા-રૂદ્રના ગાયુ જેવા શિવ ભક્ત નાગાઓ, ભયજનક ચીચીયારીઓ મારતા, રણશિંગા ઘુંકતા, શબો વગાડતા અને હોલો ગગડાવતા, અગાડી ધસી આવ્યા અને તેમની પછવાડે જ વધારે સ્થીર પગલે, ટોળા બંધ ચાલતા, શાંત પણ ભયજનક દેખાવવાળા બાલેદાર સૈન્યીઓ પણ આવ્યા. પરંતુ શત્રુઓ તેમના ઉપર લાવવામાં આવનાર આ નવા હલ્લાનું ખંડે સ્વરૂપ જાણી નય, તે પૂર્વે-સુરક્ષિતપણે વ્યવસ્થાસર ગોઠવાયલા શિક્ષિત મુસલમાનોની હરણ ભાંગવામાં અને તેમની સાથે હાથોહાથ ઝપાઝપી કરવામાં, આ નાગાશિવભક્તોનો પ્રયત્ન કેટલે અંશે સફલ થાય છે તે માંલમ પડે તે પૂર્વે, મરાઠા સૈન્યની ઠાળી તરફથી એવી હૃદયકાટક ચીચીયારી પડી-કોલાહળ ઉઠ્યો-કે જેથી શત્રુનું અને મિત્રનું ધ્યાન એકદમ તે તરફ ખેંચાયું, અને દરેકના હાથ અને પગ કામ કરતા સ્વાભાવિક રીતે જ અટકી પડ્યા! ક્લાકોના ક્લાકો થયા તે તરફથી શુદ્ધનો જે ચાલુનાદ અને ઘોર અવાજ આવ્યા કરતો હતો, તે સાંભળનારામાંના કોઈએ પણ આ મહાન કોલાહળના કરતાં વધારે તીવ્ર અને વધારે ભયોત્પાદક મનુષ્ય મુખનો અવાજ, પૂર્વે કટીપણુ સાંભળ્યો નહિ હોય. આવો અધોર નાદ-પૂર્વેના ચાલુ સંહારના અને સાંપ્રામિક નાદથી અટલો તો વિલક્ષણ હતો-તેના તીવ્ર શબ્દોમાં હૃદયના ઘેરેને નાશ કરનાર આત્યંતિક નિરાશાનું એવું તો સ્પષ્ટ સ્વરૂપ કંઈજોત્તર થતું હતું-કે આ કારમી-હૃદયભેદક ચીચીયારી સાંભળતાં જ સર્વેનાં ગાત્રો શિથિલ થઈ ગયાં અને કોઈએક પ્રકારનો વિજલીક આંચકો લાગ્યો હોય તેમ સ્વ-ગાં જ શૂન્યપણે દિગ્મુઠ જેવા હભા થઈ રહ્યા! હાથમાંના મુદ્ગલો અને દોધારીઓ, હવામાં જ ઉડી રાખીને હોડતા નાગાઓ એકદમ અટકી ગયા; અને તોપોમાં અને ખંદુકોમાં ખારો ભરીને ફેરવાને માટે થોડા ઉપર હાથ રાખીને ઉભેલા મુસલમાનોના હાથો પણ ત્યાં જ સ્થીર થઈ ગયા.

પાસે ઉભેલાં મનુષ્યના કણ્ઠની સાથે સ્પષ્ટપણે અંકુશાત્ હૃદયના ધબકારા સાથે, મહાદાહ સિંધિયા પોતાની થોડીનાં પાવડાપર ઉભો થયો અને ચારે તરફ શાંતિ રાખવાને જમણે હાથે ઇશારત કરતો, ભાડે અને તેના માણસોને વીંટી રહેલા મધ્યમાંના ધૂસરના વાદળ તરફ જોઈ રહ્યો. આ મહાન સમૂહ સમુદ્રના મોજની માફક આગળ પાછળ થોડીવાર ઝોલ્યા ખાધા-તુરંત જ તે પાછો હક્યો-તેમાં ચીર પડી-મોખરાઓ ઉઘડી જતા જણાયા-અને તેમાંથી સંકેટો અને હંજરો ભયગ્રસ્ત નિરાધાર-શત્રુના હૃદયમાં ભય ઉત્પન્ન કરનાર, પણ આ સમયે લીક બની ગયેલા મનુષ્યો, મેદાન તરફ-પાણિપત તરફ-અને યમુનાજી તરફ-પાણીના રેલાની માફક

* સૈન્યીઓના હથિયારો અને રીતભાતો પુરાતન સમયના મેસિરોનીયાના બાલેદારો તથા વલ્લભીના તીરંદાજોના જેવી હતી. તેઓ કિતર હિંદુસ્થાનમાં લૂંટારા ગણાતા અને ત્યારમાં અધુને હંફાવવાનો દાવો કરતા.

ઉભરાતા રેલાની માફક દોડતા-તેની દૃષ્ટિએ પડ્યા; અને મરાઠાઓના મહાન ભવ્ય “ભગવા ઝુંડા” ને સ્થળે, તેણે મોગલ બખ્તરીયાઓથી વિંટલાયલા, બેવચની લખનૌના સૂબાનો “સિંહ”ના સ્વરૂપથી અંકિત વાવટો ઉડતો જોયો.

તુરત જ તેની અને મધ્યમાંના સૈન્યની વચ્ચે ઉભેલી દુકડીઓએ એક પછી એક વિનંતીક ત્વરાથી આ ભુમ-આ ચીચીયારી-ઉપાડી લીધી અને સાથેલાગું જ નડાસવા માંડયું. આવી રીતે એક ક્ષણમાં યુદ્ધનું પરિણામ જણાવનારી-સૈન્યની દુર્દશા દર્શાવનારી-મરાઠા સામ્રાજ્યની અસ્તદશા પ્રકટ કરનારી-અને ખૂદ ભારતવર્ષની ભાગ્ય હીણતાનું ભાન કરાવનારી-તેના દ્વંદ્વ્યમાં કરી ધા મારનારી-મૃત્યુના ભયંકર દૂતોના આગમનરૂપ આ કારમી કીકીયારી તેના કાને ગંથડાઈ.

“ભાઈ સાહેબ વારલા! હિંદનો સૂર્ય અસ્ત થયો છે! સહુ જણ પોતપોતાની સંભાળ કરો-નહાસો! નહાસો!”

તેણે ચારે તરફ નજર ફેરવી, તેની આંખોમાં તેજ આવ્યું, અને તેના મગજમાં લગ્ન-ક્રોધ અને ભયના વિચારો એકદમ સ્ફૂરી આવ્યા.

મરજીના જેવો નાશકારક આ કોળાહળ ચારે તરફ એક પલકારામાં પથરાઈ ગયો! મહાદાહળના માણસો પણ હવે નડાસવાને અધીર જણાયા અને ઘણોકાએ તો પોતાના અશ્વોને ચમુનાછના માર્ગે તરફ ફેરવ્યા પણ ખરા! ચમના દૂત જેવા મુસલમાનો, વિજયના નાદથી આકાશને ગળવતા, પોતાના સુરક્ષિત સ્થાનને મૂકીને હવે આગળ ધસ્યા અને અનિશ્ચિત મનવાળા નાગાઓ સામે દોડતા આવ્યા. તેઓને મોખરે હાથમાં નાળી તરવારવાળો નજીબુદ્દૌલા જણાતો હતો.

મહાદાહળ અને તેના ભત્રિજાની પુંકે તેમની ‘ખાસ પાગા’-જે તેમનું ખાસ અંગરક્ષકનું કામ કરતી હતી-તેમના સૈન્યમાંથી ચૂંટી કાઢેલા સર્વેથી અદિયાતા તુખમના-વીરશ્રીથી પૂર્ણ-હિંમતવાન-સંપૂર્ણપણે શસ્ત્રાદિકથી સજ્જ થયેલા-ઉત્તમમાં ઉત્તમ અશ્વોવાળા-હિંદુસ્થાનમાંની ઉત્તમમાં ઉત્તમ લડાયક જતોમાંથી એકત્ર કરેલા-જેઓને ખીબ દુકળી પેરે પુઠે રાખ્યા ન હતા-તે છસો ચુનંદા આધિકારીઓ પણ, આ ભય પેસતો જણાયો અને તેમાંના પણ કેટલાકને ભયથી આકુળ થયેલા, પાછલી હરોલમાં જતાં તેણે જોયા.

“ખેટા! સઘળી આશા હવે ગઈ”-મહાદાહળએ કહ્યું-“અને આપણે તદ્દન એકલા પડી જઈએ, તે પૂર્વે આપણે પણ અહિંથી નહાસવું જોઈએ!”

“ક્યાં નહાસવું? પાણિપત?” જંકોળએ પૂછ્યું.

“પાણિપત? એ શું બોલે છે? વિજયી વાઘ ત્યાં આવીને પાંજરામાંના મેદાઓને મારી નાંખે તેમ આ મુસલમાનોને હાથે રહેંસાવાને?”-મહાદાહળએ રહેટથી જણાવ્યું-“નહિ, નહિ; જંકોળ, તેમ નહિ. આપણે માટે માત્ર એક જ માર્ગ હવે ખુલ્લો છે. મુસલમાનો હજી છટાછવાયા, પણ દુહાપણે લડી રહેલા મરાઠાઓ સાથે રોકાયેલા છે, અને તેથી આપણી પુંકે એકદમ પકડી શકશે નહિ, તેટલામાં આપણે ડાખી તરફ તેઓમાંથી લડતા લડતા નીકળી જવું જોઈએ. કોણ જાણે! આપણે કદાચ દિલ્હીને માર્ગે પડી શકીએ અથવા તેમ નહિ તોપણ ઇશ્વાહીમખાનને તો મળી જ શકીશું. તે હજી લડે છે. તું માર્દાઓની તોપોને ગડગડાટ સાંભળતો નથી શું?”

“હું સાંભળું! નું સાંભળું!” બંધાઈને જવાબ દીધો.

“બધ્યાઓ!” પોતાના પેંગડા ઉપર ઢગા મતી મહાદાહએ, પોતાની પૂં
ઉમેલા સીંગાઈએ તરફ ફરીને બેઠે અવાજ કહ્યું, “બધ્યા દેસા! મહારી રાજા
માનુ માનો. હવે પેલા મૂર્ખાઓની માફક પાણિપત તરફ જઈને-સંવાદતા દૂરાનીઓને
હાથે કરતાઈની માફક સંસ્કૃત જવાને માટે અથવા તો સંવાદા કપાતા બાંધમરાથી
મરવાને માટે અથવા એ પૂર્વ તરફ અગાધી બાગચો તો ગળી જળી રહેલા
‘કુર્નાલીઓને’ હાથે, કપાઈ મરવાને માટે-તે બાહુએ જવામાં કંઈ સાર નથી.

આવા બચના અને ગરબાના વર્ણને પણ સમજીતી આવનારા આ દેરાંક
પણ સ્વપ્ન સપ્નેએ તેના માણુઓપર સારી અસર કીધી, અને બધાએ એકે અવાજે
અર્જના કરી!

“લઈ આસો! અમને લઈ આસો! અમે યમુનાછને સરખે આવીશું!”

મહાદાહએ પોતાના નિશાનવાજાને તે વિષેનો ઈસારો કીધો, અને ‘તુરંત જ
છટી લગામે મરાઠા આશિકા ધસારાબંધ યમુનાછ તરફ દોડવા લાગ્યા; અને હવ
ઉપર આવી ગયેલાં-અરિમિત્રની પાણુ કાળછ નહિ રાખનારા નદાસવાને આનુર આ
સ્વદેશી, માર્ગમાં તેમના રસ્તાના કાટખુણાએ આકાત પોતાના જ સ્વદેશી બાંધવાને
નિર્દેશપણે કાપી તથા ઉથલાવી નાંખ્યા. આ સમયે સંકે પોતપોતાના રક્ષણ માટે જ
આનુર હતા. સવે તરફથી-“યમુનાછના કિતારને માર્ગે! કિતારને માર્ગે! દિલ્લી
આસો-દિલ્લી આસો”-ના શબ્દો જ સંભળાતા હતા. આ શબ્દોથી આકર્ષાઈને ને સિંધિયા
સરદારોને દેખીને તેમના ઉપર વિશ્વાસવાળાઓ, તેમ જ પાણિપત જવા કરતા દિલ્લી
જવામાં વધારે લાભ છે તે સમજવાવાળાઓ, ભાડેના નાસતા માણુઓ, તેની સાથે
આવીને જોડાવા લાગ્યા અને તેથી પ્રતિક્ષણે સિંધિયાની આગેવાની હેઠળ નદાસના-
રાઓની સંખ્યામાં વધારો થતો ગયો. જેવી રીતે દિલ્લી જનાર ટોણું વધતું હતું
હતું, તેમજ પાણિપતને માર્ગે જનારાઓની સંખ્યા પણ પ્રતિક્ષણે વધતી જ જતી
હતી, અને એ કે સ્વછવનના રક્ષણ માટે હસુક સિંધિયાઓ અને તેમના માણુસો,
પોતાના જ સૈન્યના માણુસો ઉપર ભાલા અને તરવાર ચલાવતા અચકાતા મોંતા,
તથાપિ પ્રતિપણે તેઓના માર્ગમાં આ જતની હરકતની વૃદ્ધિ થતી ગઈ-તેઓની
આશા હવે માત્ર ઇશ્વારીમખાનને મળવાપર જ હતી; અને પૂંકે આવનારા સુસલ-
માનો તેમની અને ઇશ્વારીખાનની વચમાં પડે તે પૂર્વ, ભાડેસાહેબના યશસ્વી અને
શરૂ પણ સરદારના મૃત્યુથી નાહિમત થઈને નદાસતા મનુષ્યોના સમૂહમાંથી નીકળી
જવાની તેમને ખાસ આવશ્યકતા હતી. જેમ અને તેમ સરળતાથી પોતાની ધારણા
પાર પારવાની નેમથી, મહાદાહએ ચક્રાવાનો માર્ગ લીધો; તોપણ પાછળથી બાસો
ભાડતા જમીનપર પટકાઈ પડનારાઓની ચીસથી અને “યા અલ્લાહ! હીન! હીન!
યા અલ્લાહ! યા મૌલા!” ના નજીક અને નજીક આવતા અવાજોપરથી, તેણે નહયું
કે, સુસલમાનોએ તેને સ્વર્ગભંગ પકડી પાડ્યા હતા!

“કુર્નાલો છલ્લાના કિતર તરફના રહીશો,” મરાઠાઓપર ઘણા સ્હીલાઈ
ગયલા હતા, કેમકે મરાઠાઓએ કુંજપુરા લૂંટ્યું ત્યારે તેઓને ઘણા રંજરયા હતા.
માટે યમુનાછ તરફ આસો-યમુનાછ-તરફ! દામાહરાવ અને ગાદીઓ તે રસ્તે
નય છે તેમની પછવાડે જ આપણે પણ આસો!”

તેની આગળનાં ધૂળ અને ધુંમાડાનાં વાદળાંમાંથી, એકે વિજળીના જેવો ચમકારો તેની નજરે પડ્યો. અંધાધુની અને અંધકારને લીધે થયેલી અંધતાને લીધે, ઉન્મત્ત દશાને પ્રાપ્ત કરાવનાર, ક્રોધ અને ભયને કારણે, તેની આગલી હરોળે, સુન્નકોઈલાના ચળકટ મારી રહેલા બખ્તરોવાળા બખ્તરિયાઓને, આસપાસના આશ્રય શોધનારાઓને મારીને, અગાડી ધસી આવતા જોયા, પરંતુ યોગળ્યા નહિ.

“તમારા ભાલાઓ નીચા પકડો!” ધૂસરથી, ક્રોધથી અને શ્રમથી થાકેલા ખોખરા સાહે, મહાદાજીએ એકે મોટી જળરત્નસ્ત ધ્રુમ મારી,—

“મહારા વીરાઓ! ધસો! આગળ આગળ ધસો! નહિતર બધો શ્રમ અર્થ નરો!”

પોતાની ક્રિયાના સ્વરૂપને નહિ જાણનાર, અચેત મનુષ્યોની માફક જ, તેના સીપાઇઓ આ વેળાએ તેના શબ્દાનુસાર—સંચાની માફક વર્ત્યા. માથાં નીચાં નમાવીને, લાંબી દીર્ઘ કરવાસોને હાથમાં સામી સીધી પકડીને, સિંધીયા અને તેના માણસો ધસી આવતા આખલાની માફક, આગળ ધસ્યા ગયા! વ્યવસ્થાસર આવનારા મનુષ્યો સાથે લડવું પડશે, એવી આશા નહિ રાખનારા બખ્તરિયાઓ, આ મહાસમૂહને જોતાં જ દિગ્ભ્રમ જેવા થઇ ગયા, અને તેઓ પોતાનો ધસારો અટકાવે તથા ચક્રાવો ખાઇને ગોઠવાઇ જાય તે પહેલાં તો, નિરાશીજન્ય ઉન્મત્તપણું દર્શાવનારી ત્વરથી, ટાળાબંધ થઇને આંધળીયા કરનાર મરાઠાઓ તેમની બાજુ ઉપર તૂટી પડ્યા. એકે ક્ષણભર ત્યાં આગળ યુદ્ધ પુનરાંભ જેવું જણાયું. ભાલાઓ અને તરવારો ચળકવા લાગ્યાં અને અથડાવા લાગ્યાં અને મરાઠાઓના પ્રબળ ધસારા આગળ, વિજયથી વધારે બળવાન બનેલા હતા તોપણ, સવારથી અત્યાર સુધી શાંતપણે ઉભા રહેલા હોવાથી, યુદ્ધના ઉત્સાહી અને અશ્રમિત હોવા છતાં પણ—તેમ જ વધારે ઉત્તમ રીતે સજ્જ થયેલા હોવા છતાં પણ—મોગલ બખ્તરિયાઓ હાર્યા—તેમનામાં ભંગાણું પડ્યું—અને મરાઠાઓ તેમને મારતા—ફટકા—કાપતા નીચે પાડતા—તેમના અને તેમના અશ્વોના ઉપર થઇને આગળ ને આગળ ધસવા લાગ્યા. મરાઠાઓ આ પ્રમાણે તેમને પછાડતા—મારતા તેમના અશ્વો ઉપરથી અને તેમના શરીરો ઉપરથી ફટકો નહાસતા અને તેમના ફૂટેલા અશ્વોપર સ્વાર થતા હતા ભારે, પોતાના અશ્વ ઉપરથી ધસી પડેલા પાછા ઉભા થવાની કોશિશ કરી રહેલા માણસોને ઉત્તેજન આપવાને મથી રહેલો એક સ્વાર, જેમ તેમ ફરીને, પોતાના ઘોડાના પાવડા ઉપર ઉઠ્યો થયો અને મહાદાજી સિંધીયાને નજરે જોતાં જ તેણે પોતાની ભારી પહોળી “ખંડ” તરવારથી, તેના અરક્ષિત ધુંગણે ઉપર એક મજબુત ફટકો લગાવ્યો.

“એની માધવ, પડતાં પડતાં પણ પોતાનું વેર લે છે!” તે રાડ મારી બોલ્યો.

પરંતુ ભાઉ સાહેબ જેવા મહાન સ્વદેશાભિમાની વીરના હત્યારાની ભાગ્ય દેવીએ આ સમયે સાહ્યતા આપી નહિ—જોકે તેના કાકાની બાજુમાં જ પોતાના અશ્વને દોડાવતો હતો; અને ઉગામેલો હાથ મહાદાજીનાં ધુંગણપર પડે તે પહેલાં તો, જોકે તેના અશ્વે, આગલાં પગોની ખરીથી તેના જમણા હાથને ઘૂંટી નાંખ્યા. એની માધુ પાછળ હડ્યો, તે જ પળે પાછળથી આવનાર—ઉપલા શબ્દોને સાંભળનાર અને ઉગામેલા હાથને જોનાર, એક શૂરા મરાઠાએ, આગળ ધસી આવીને,

ખખતરથી સુરંગ સગ્ગર મંડા પામુ મુજ અને કા. પ્રદેશ આગેથી પ્રવેશ
આ હિંદના રણાઈ સોનાઈને, તરવારના સંચાર ફરમાવી પ્રજા સંદેશ પ્રેમ (અને
અન્ય કે પ્રવૃત્તિ આ દેશદ્રોહીના અપરાધ સાંચી રાષ્ટ્ર નેરોવ તેમ બદલ
આકેના ચકરવી હાથનો અંત લાવનાર) આ મનુષ્યના મુલ સર્વોચ્ચ ઉપર રહેને
આપું સંસ્કૃત તેને મૂલ્ય મૂલ્ય આપ્યો પ્રજા અને મદાન. ભાઈને કારણ
પર આજ્ઞાપણે પામુ તેના નિઃશસ્ત્ર સરદારના સેનાવીએ લાગ્યું, તથા લખનાં
સુખા પાસેથી અને સેનાતા ખાસાતના ક્ષાત્ર પાસેથી, મદાન ભાઈના સ્વયં
મારિતોપિ મેળવવાને હકારિત બિની માપવને, ચમના દરજ્જાના તેના કૃત્યનું પરિ
તોષિત લેવાને મોકલાવી દીધાં!

પ્રકરણ ૪૧ મું.

પ્રીતમ પ્યારીનો ચેલાપ.

વિનય-શાન્નિય વિનયના પાપથી અંતરિક્ષને ભરતા, મદદાઈના મરાઠા સેના-
નાઓ, દ્વાર પામેલા ખખતરિયાઓને, તરવાર અને બાલાઓથી વિધતા અને કાપતા,
જમણી બાનુએ આચારી આવ્યા નહિ. ત્યાં તો તેમને આવડે પરચું કે આગલ વધવામાં
હજી તેમને બીજી હરજન વરાવવાની છે. એક તરફ વિનયથી અન્યવચિત વધવા
તેમ ન અમથી નિર્જલ મંડલા મરાઠાઓ, પ્રથમના જેટલા ધટ્ટ સમૂહમાં તેના
આગતા, ત્યારે બીજી તરફ ખખતરિયાઓ સાથે, તેઓ લટતા હતા. એટલા સમયમાં
તે લોકોને ઘેરી લેવાની ધારણાથી, ખખતરિયાઓની પૂંઠે આવનારા વિદ્યાધી સેના-
નાઓ, અર્ધચંદ્રાકારનો વ્યૂહ રચી મરાઠાઓના માર્ગમાં આરા ગોઠવાઈ ગયા હતા.
આંસ પાગાના હકળતા લોહીથી આરક્ત પરચુઓ અને 'એડા'વાલા-મનુષ્ય પાત્રી
રોકવાળા અષ્ટોપર આરટ થયેલા આ અધ્યાન પક્ષો, ખખતરિયાઓની પૂંઠે
પૂંઠે ન મરાઠાઓની પાછળ પડ્યા હતા. તેઓ આવનારા મરાઠાઓની સંખ્યાથી
અને નહાસવાના હેતુથી અજ્ઞાત હતા. વિનયમાં ઉન્મત્ત રહ્યા ને ધાર્યું કે તેઓએ જે
રહેલી બૂલ કરી તે એ ન હતી કે સિધિયાની પૂંઠે એકાદ નહાની દુકરી આવતી હશે,
એમ ધારીને ચોતાના બળપર સુરતાક રહી, તેમને અટકાવવાને ન નાહી પામુ ઘેરી
લેવાને, અર્ધ ચંદ્રાકાર નહાની સંખ્યાનો સહાર કરવા, હથિયાર સગ્ગર કરીને ઉભા હતા.

મરાઠાઓ ચોતાના બચના શુદ્ધ સ્વરૂપને જાણતા હતા, તથાપિ તેઓ એ પણ
જાણતા હતા કે, તેમને માટે પાછળ હઠવાનું બીજું કોઈપણ સ્થાન નોતું; તેમ ન
સંન્યતો પરાભવ થવા છતાં પણ તેઓએ તે વિનયીઓના ઉપર વિનય મેળવ્યા
હતા; તેથી તેઓના ઉલ્સાહમાં વૃદ્ધિ થઈ હતી. વળી એ પણ તેઓ જાણતા હતા કે, આ
અર્ધચંદ્રાકારે ઉભેલા અધ્યાનોની પેલી પાર નિષ્કલવામાં ન તેઓની સલામતી છે.
આથી દરેક આશ્ચિંકે અને પદાતીએ, સામેનો અટકાવ દીઠો ન દીઠો કે, તુરત ન
એક ક્ષણભર પણ અચકાયા વિના, નિરપણે-અમિત થયેલા અશ્વને ઉન્મત્તપણે
ઝપાટયા અને તે એકદમ શત્રુના આંગ ઉપર ધસ્યા. સુરાતુદોલાના હિંદુસ્થાનીઓના
સમૂહનો નાશ કરીને બહાર ધસી આવેલા મરાઠાઓ, વિદ્યાધીઓની એટલા તો
લગભગ હતા કે, બેયમાંથી એકપણ પક્ષથી ધસારો લઈ નવાય તેમ નોતું; અને

તેથી ખરું કહીએ તો, તેઓ એકબીજામાં માત્ર ભેળાઈ ગયા અને હાથોહાથથી ભયંકર ઝપાઝપી ત્યાં ચાલી રહી; કારણ કે દરેક જણ પોતાના શરીરના રક્ષણાર્થે લડતો હતો.

આ ઘોર તુમુલની અંદર એવું બન્યું કે, વિલાયતીઓની દુકડીમાં લૂતુફલ્લાહે ખાન હતો અને મહાદાજ અને લૂતુફલ્લાહે એક બીજાને ઓળખ્યા. દૃષ્ટિ મળતાં જ બેયના હૃદયમાં એક પ્રકારનો પરસ્પરના વૈરનો જીરસો ઉભરાઈ આવ્યો—જે પ્રબળ વૈરાગિનો અગ્નિ જલિયના અને ધર્મના વૈર કરતાં પણ વધારે તીવ્ર જણાયો. એક બીજાને તીવ્ર શબ્દોના પ્રહાર કરતાં ખેડ જણાવ્યાએ અશ્વોને નેસથી એક બીજાની સામે દોડાવ્યા.

“મૂર્તિપૂજક ફતરા”!—મૂંછાને આમળો દેતાં, લૂતુફલ્લાહે શીણ ભર્યા મુખે ખરાડ પાડી—“હારો વખત ભરાયો છે. તે દિવસના હારા દગાનો હું આજે અહીં લેધરા ! હું હારે—રક્ત પીશ અને તે નીચ વેશ્યા જ—તારી રાખ જ માત્ર નહિ, પરંતુ હારી સર્વ સ્ત્રીઓ અને પુત્રીઓ મહારા જનાનખાનની લોડીઓ બનશે. તારી અંજલની ઘડી આવી પહોંચી છે! કાફર! હારા દિવસ ભરાયો છે, ને ધર્મહીન હિંદુઓની મતા, મહારા જેવા શુદ્ધ પાક મુસલમાનને માટે જ અલ્લાહે બનાવી છે.”

“હુકર ખાઉ ! સુવર ખાઉ ! છીનાલના છોકરા !” ક્રોધથી આરક્ત નેત્રોવાળો મહાદાજએ કીકીયારી જેવા લાગતા અવાજે કહ્યું!—“આજે હારી જનેતા ભારે જ મરી છે એમ જાણજે. જો કે મહારા સ્વદેશીઓની વિરુદ્ધ ભાગ્યદેવી વર્તી છે, તોપણ તે હારી તો આજે અંત જ આણશે ! હારા અઘાહને યાદ કર—કારણ કે મહારી તરવારના પંજમાં આવ્યા પછી તું ઉગરનાર નથી. અમારા શસ્ત્રની વાતો કરવાને તું કદી પણ જીવતો રહેવાનો નથી !”

પરંતુ જ્યાં દરેક સ્વાર જીવ ઉપર આવીને લડતો હતો અને સમુદમાંથી અગાડી માર્ગ કાઢવાને મથતો હતો—જ્યાં અશ્વો સાથે અશ્વો અને માણસો સામે માણસો ભીડાભીડમાં અથડાતા ફૂટતા હતા—જ્યાં બેય પક્ષના માણસો પોતપોતાના નાયકોના રક્ષણાર્થે જીવ સટાસટનો ખેલ માંડીને તેમને વિંટલાઈ વળતા હતા—ત્યાં આ બે સરદારોને પોતાની ધારણા પ્રમાણે લડવાનું બની શક્યું નહિ, અને છેવટે જ્યારે મહાન પ્રયાસને અંતે, તેઓ એક બીજાની સામે આવી લાગ્યા ત્યારે પણ, ઘોસ મહમદ તેમની વચમાં પેઠા અને મહાદાજ આવીને ઉભો.

પોતાના માણસની બાજુમાંથી પોતાના ઘોડાને બહાર લાવવાને મથતા રોધે ભરાયલા પોપલગ્રાધએ ઘાંટો પાડ્યો—“તેને મહારે માટે રહેવા દે સૂખા ! અને દૂર જ વચમાંથી !”

પરંતુ પ્રથમના દ્વંદ્વમાં પોતાના સરદારની હાર થઈ હતી, તે તે જાણતો હોવાથી અને મહાદાજ સામે તે ફાવી નહિ શકે એમ માનતો હોવાથી, તે વચમાંથી ખસ્યો નહિ અને તેણે બેની વચમાં જ ઉભો રહીને લડવા માંડ્યું. આ સ્વામી સેવાએ તેનો જીવ લીધો, કારણ કે મહાદાજની તરવારનો ફટકો ચુકવવાને તેણે પોતાની ઠાલ મુખ આગળ ધરી નહિ કે મહાદાજની પાછળ ઉભેલા તેના ભત્રિજાએ બહાર ધસી આવીને, તેના ઉંચા કીધેલા હાથની અરક્ષિત ખગલમાં, પોતાની લાંબી તરવાર ઘાંટી દીધી, અને તુરંત જ મુખમાંથી લોહીની ધારાઓ સાથે “અઘાહ”નું નામ પોકારતો જ, ઘોસ મહમદ ઘોડા ઉપરથી નીચે પડ્યો. પરંતુ તેને મારનાર યુવાન

અસહ્ય બની શક્યો નહિ. તે પોતાની તરવાર ધોરા મહમદના શરીરમાંથી ખેંચ કાઢતો હતો અને પોતાના ધોરાને સ્વરથ કરતો હતો તેવામાં હુતુકહલાહ તેને ખાતુપર આવી પાડ્યો અને હુતુકહલાહની પેશ્વાઈની પરજી અને પશ્ચાત્ત શરણ તાર્તારીની તરવાર, એક જ સમયે જંકાઈના માથા ઉપર પડ્યા અને તેને આડપા આરી નાંખ્યો! આ દેખાવથી શોક અને ક્રોધથી ઘેલા બનેલો મહાદાહ, તેના બચ્ચાને લેવાને તેના મારનાર તરફ ગોડાની માફક ધસ્યો. પરંતુ ધોરા મહમદના ઘેરો વચ્ચમાં આવવાથી, તેનો ફટકો વ્યર્થ ગયો. છેવટે તે ધોરાને હાંપી દાડીને, પૂતમાં ને પૂતમાં હુતુકહલાહ સામે આવ્યો કે તત્કાલે હુતુકહલાહનો ખાસગી સ્વાર જંગીશાહ આવીને વચ્ચે પડ્યો. પરંતુ તે જ ક્ષણેકેક જંગી હાથે, પીસ્તોલ ફેડીને જંગીશાહનો નાશ કર્યો કે તુરંત જ પાછળનાઓના ધસારાને લીધે, મહાદાહ અને હુતુકહલાહ એક બીજાની સામસામે આવીને સંકરાશમાં હતા. એક પલકારે લેવાય તેટલા વખતમાં તેઓ એક બીજાને નેહ રહ્યા અને પછી એક પાણી શબ્દ ઉચ્ચારી વિના, મુંઝે રહેડિ પાણી પૂરવેશ અને તુરસાથી તેઓએ ઉન્મત્ત પેરે, પાણી એક શબ્દ બોલ્યા વિના લડવા માંડ્યું. ખેંચ પક્ષકારનાં ધર્મના રક્ષક દેવતાઓ અને મહાત્માઓએ, પોતાની સર્વાંશ શક્તિ આ લોકોને આજનાં દુર્ભાગી દિવસની અંતની અપાઝખીથી હેલું રમખાણ મચાવવાને આપી હોય તેમ, તેઓનાં મુખ, વીરતાનાં આવેશથી રક્તોત્પલ જેવાં જણાતાં હતાં. જેમાંથી એક પાણી પોતાના શરીરનું રક્ષણ કરવા તરફ ધ્યાન આપતા નહોતાં, પરંતુ ઉપરાજપરી ઝડપથી ફટકાઓ મારતા અને વીંધતા જતા હતા. ખેંચ જણાઓ લોહીથી રક્ત થઈ ગયા હતા, પરંતુ આજનાં યુદ્ધમાં જણાવ્યું હતું તેમ, આ વખતે પાણી પરદેશીઓના કઠાંવર અંગે અને બખ્તરવાળા દંઠ પોશાક, તેને ઉપલો હાથ આવ્યો. મહાદાહની શક્તિ ક્ષીણ થતી જણાઈ; તેની અનુપમ વિજળી, રહેડા શ્વેત ધોરાની અશ્વના ધસારા સામે પાછી હડતી જણાઈ અને અંધુરામાં પૂકે, જેવો તે પૂર્ણ બળથી ફટકો મારવા જતો હતો કે તેની લાંબી “જહાહ” તરવાર, તેના હાથમાંથી ફેરી થઈને દૂર ઉડી ગઈ. ધીર ગીદીમાં આગળ કે પાછળ હોવાને અશક્ત મહાદાહએ, નિરાશાની એક ભયંકર હાથ મારી અને ક્રોધરક્ત નેત્રોએ, પાણી નિરાધાર અવસ્થામાં, તે એકીટરો, તેના શત્રુના હવામાં ઉંચા ઉપડેલા પરજી સામે નેહ રહ્યો.

પોતાના વેરનો બદલો લેવાનો સમય આવી લાગેલો જોતાં જ, ગર્વથી ઉદ્ધત થયેલા વિનયી અફઘાને છેલ્લો પ્રહાર કરવાને પોતાનું સંધનું બળ એકઠું કરતાં કરતાં કહ્યું—“બોલ, બોલ, હેવાન! કોનો સમય ભરાયો છે?”

પરંતુ “કરમાં પડેલા પ્યાલાની અને જોષ્ટની વચ્ચે ઘણાંક વિદ્નો હોય છે,” તે પ્રમાણે, સ્વરક્ષણ કરવાને ઉત્સુક મહાદાહ, પોતાના જનમાં ખંચાયો અને હાથમાં રહેલો તરવારનો હાથો ઢાલની માફક નીચે આવતા પરજીની સામે ધર્યો, જેથી તે વાંકી થઈ ગઈ અને માત્ર નંધ ઉપર એક ધા પડ્યો.

આધિથી આંખે તરમર આવતા આંધળા જેવો થયેલો તે આંચકાની સાથે જ જન ઉપર અગાધી વાંકો વળી ગયો અને નરમ હાથથી ઘોડીની ચાળને વળગ્યો, ને બીજા જ પળે મરણની વાટ નેવા લાગ્યો. પરંતુ દૈવેશ્વર વિપરીત જણાઈ. તેની અન્યયળી વચ્ચે, કોઈએ પાછળથી હુતુકહલાહના ધરાની શ્વેત અશ્વના પેટમાં

ખંબર ખોંસી દીધું, ને તેથી તે તથા તેનો સ્વાર નીચે એકદમ પછડાઈ પડ્યા ! તુરંત જ તેની અતિશય ભારે અન્યબળી વચ્ચે, તેણે એક અધ્યાનને આગળ આવીને લૂતુફઉલ્લાહનો હાથ પકડતાં બેસ્યા અને ઘોડાની નીચેથી તે બહાર નીકળી શકે તે પહેલાં તો, આ નવીન આવેલો અધ્યાન, તેની છાતી ઉપર ચડી બેઠો અને તેની ઉપર “તીરાહ” છરી હગામી “દગા ! દગા !” ઘોડાની તળે એક પગ ચગદાયલો હતો તે ખેંચી કાઢવાને અરાક્ત લૂતુફઉલ્લાહે-તેનો શત્રુધા કરવાને બાજતરથી અરક્ત સ્થાન શોધતો હતો, તેટલામાં ખૂમ મારી-“દગા ! દગા !”

“શું તું મને ઓળખતો નથી ! પેલી છોકરીને માટે જેને “કારા” (કોરડા)ની શિક્ષા આપાવી હતી તે હું દાઉદ યુસુફઝાદ છું.”-મારતાં પૂર્વે પોતાની ઓળખ આપવાને ઉત્સુક અધ્યાને કહ્યું.

ખરેખર ! આ નવલકથાના પહેલા જ પ્રકરણમાં દરરોન આપનાર-શાહને હાથે લાલનને ઇવણીમાં લાવવાના દોષ માટે શિક્ષા ખમનાર-જતુની યુસુફઝાદના ઉપલા શબ્દો હતા. પોતાને કરવામાં આવેલી શિક્ષામાં મૂળ દોષ લૂતુફઉલ્લાહનો જ હતો એમ માનીને, તેના ઉપર વૈર લેવાની દૃઢ ઇચ્છાવાળો આ અધ્યાન, આવી તકને શોધતો, રાત્રિઆતથી જ તેની પુઠે પુઠે આવતો હતો અને તેને મહાદાહ સામે એકલો હાથે લડતો બેતાં જ, વૈર વાળવાની તક ઝડપી લીધી !

પરંતુ તેને પણ નશીબે ચારી આપી નહિ. પોતાના સ્વામિની પુઠે, ઇયાની માફક ફરતો નિમકહલાલ જમરૂદ, કોઈ નહિ દેખે તેમ આસતેથી, પણ ત્વરાથી તેની પુઠે આવ્યો, અને તેના શબ્દો સાંભળતાંજ, તેની મતલબ પામી ગયો. પછી શાંતપણે ઘોડાની પીઠ ઉપર વાંકા વળીને, બરાબર નિશાન તાકીને તેણે લાંબી મૂદ-ગલથી, દાઉદતું માથું એક ફટકે ચીરી નાંખ્યું.

આ જ વખતે અશસ્ત્ર અને નિરાધાર મહાદાહની સામે આવીને, ખંવાની રોશન ઉભો થયો. પરંતુ તે તાત્કાલ કાંઈપણ કરી શકે તે પૂર્વે તો જે બીજા સ્વારો તેની અને મહાદાહની વચ્ચે આવીને ઉભા અને તેને આપણા વૃદ્ધ-મિત્ર મહીપતરાવ બેઠે યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું, ન્યારે બીજો સ્વાર આ જે લડવૈયાઓની ખ્યાલપરથી આગળ ધસી આવ્યો, અને મહાદાહની ઘોડાની લગામ પકડીને પોતાના હાથો, તે અચેતન થઈ જતાં મનુષ્યની ડોકની આસપાસ વિંટળી દીધો-“મહારા નાથ ! મહારા ખાણ !”-તે નવા આવનારે કહ્યું-“આપને શું થાય છે ! તમારી દાસી તરફ ન્હોતો ! એક વાર તો ન્હોતો !”

પ્રીતિસૂચક નેત્રોથી મહાદાહએ તેને આશ્રય આપનાર સ્વાર સામે જોયું અને સ્વામિપરાયણ ઉપપત્તી લાલન વેરાગણને ઓળખી.

થાકેલી પણ અચોક્કસ દૃષ્ટિથી તેણે તેની સામે જોયું.

“ખીચારી-બાળકા-તું અહીં ક્યાંથી ?”-તેણે અસ્પષ્ટ અવાજે કહ્યું-“તું અહિં શું કરે છે ? નહાસ ! નહાસ ! તું ઘોડા ઉપર બેઠેલી છે ને જેમ બને તેમ ત્વરાથી ચણભૂમિમાંથી ત્હારો માર્ગ શોધી લે !”

“તમેને મૂકીને નહિ જ ?”-ટૂટતા સૂચક સ્વરે લાલને જવાબ આપ્યો-“પ્રીતમ વિનાની જીંદગીની અપની અધ્યાંગનાને શું જરૂર છે ?”

“તે નિરર્થક છે!”—તેણે બ્યગ્રચિત્તે ઉત્તર આપ્યો—“હું શસ્ત્ર રહિત અને ધાયલ છું. વળી જંગલ, લાકડા અને વિશ્વાસરાવ ખોળી ગયા છે. હવે મહારે જીવને શું કરવું છે! હવે હું શું મુખ લઈને મરાઠાઓના બચ્ચાંઓમાં પાછો ફરું!”

“મારે માટે! મારે માટે, મહારા જીવન! તમારા વિના હું મરી જઈશ”—આ તેનો પ્રતિકરણ હતો.

તેની જંઘા ઉપરના ધાને જેતાં જ, તેણીએ પટકામાંથી ચીર કાઢ્યો, ને તેના ઉપર ખૂણ જેસથી વિંટાળ્યો, અને પછી પોતાની કમર ઉપર રહેલી ન્હાની હલકી, પણ સીધી અને પાણીદાર તરવાર કાઢીને, તેણીએ મહાદાહના હાથમાં મૂકી.

“આ લ્યો!”—તેના હાથમાં એક પિસ્તોલ મૂકતાં તેણીએ કહ્યું—“આ પણ લ્યો! તે ભરેલી છે. ખીજથી મહું અહુણું જ તમારી સાથે લઈ રહેલા થોડાને મારી નાંખ્યો હતો! મહારા વીરવર! હિંમત ધરો, અને એક સ્ત્રીની માફક મરણને શરણે ન જાઓ!!”

માથા ઉપરનો પટકો ફટકાં જ, તેણીના લાંબા કાળા કેરો તેના વાંસા ઉપર પથરાઈ ગયા અને ઉદ્દેગ અને ઉત્સાહના આવેશમાં આવીને ઉત્તેજન આપનારા ઉપલાં શબ્દો બોલતી વેળાએ તેણી એક સ્ત્રીરૂપે નહિ, પણ ઇંદ્રની અપ્સરા કે રણભૂમિની ‘વલ્કર’ જેવી શોભી રહી! તેણીના ચળકતા ચક્રુઓમાંથી ઝરતા શાંત પ્રેમના અશ્રુપ્રવાહથી—કર્ણોપગત થયેલા તેણીના ઉત્તેજક શબ્દોના વેગથી, પોતાની પ્રિય તરવાર પાછી હસ્તગત થવાથી—મહાદાહના શરીરમાં નવિન આરા અને નવિન સત્ત્વ પ્રકટ થયું. તેણે વિનવીની લગામ હલાવી અને કોઈ પ્રતિપક્ષીને શોધતો હોય તેમ, ચારે તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી.

ખજાનરોશન અને જમરૂના સંયુક્ત સામા હલ્લાથી, પાછળ હડતા મહિપતરાને ત્રાડ મારી—“સરકાર! આપ અશ્વને દોડાવો ને આપનું રક્ષણ કરો. આપણા લોકો સ્વેચ્છાને મારીને બહાર પડી ચૂક્યા છે, માટે આપ ત્વરાથી આપનું રક્ષણ કરો!”

હુતુડ્ડલ્લાહના માણસોમાંના કેટલાકોએ યાસીનખાન સાથે આવીને તેને મૃત્યુ પામેલા અશ્વની નીચેથી કાઢ્યો, અને હભા થતાં જ તેની દૃષ્ટિ લાલન ઉપર પડી.

“તે છાંડી! તે વેરાગણ!” તેણે ખીજ કોઇપણ વાત ધ્યાનમાં ન લેતાં, બરાડ મારી; હું મરીશ તોપણ હવે તો એને ફરીથી ન્હાસવા દઈશ નહિ! થોડો! થોડો! જમરૂ! જમરૂ! મને થોડો આપ! ગધેડા! રથેતાનગ્રાહ ઉપરથી ઉતર! ચાલ લાવ્યો!”

હુતુડ્ડલ્લાહની ખુમેથી જમરૂનું ધ્યાન ખેંચાયું અને તેની શિક્ષારૂપે એક જખન તેના ગાલ ઉપર પડ્યો. પણ તુરંત જ ખજાનરોશન ને મહિપતરાવ સાથે લડતો છોડીને તે તેની પાસે આવ્યો.

સામે જેતાં જ મહાદાહને મહિપતરા શબ્દો સત્ત્વ લાગ્યા. તેનો માણસે અર્ધી સંખ્યામાં હુતુડ્ડલ્લાહના માણસોનો તારા કરતા બહાર નીકળી આવ્યા હતા અને પાછળથી આવતા નવા માણસોથી તેમની સંખ્યામાં વધારો થતો જતો હતો. માર્ગમાં આરા આવતા દરેક વિલાયતીઓને ચમને સ્વાધીન કરતાં—પ્રથમ કરતાં વધારે ઘૂટા ઘૂટા ચાલતા—અસંખ્ય મરાઠાઓ તેને ચમુનાહને માર્ગે જતા દેખાયા. યમમાં પાણિપતને માર્ગે પડેલાઓમાંથી પણ મોટો ભાગ, ચમુનાહને માર્ગે

જવામાં સમાયેલો લાભ જોઈને, તેમ વળ્યાં; અને આવી રીતે જતો થોડે દૂર ખીંતે જત પ્રવાહ પણ તેની નજરે પડ્યો. તેઓની પુઠે માત્ર બખ્તરિયાઓ અને લૂતુકઉલ્લાહના વિલાયતીઓ જ આવેલા હતાં—ખાકીનાઓ તો મરાઠાઓની પુંઠના ભાગને જ હરકત કરીને, નહાસતા ટોળામાં ન ભરાતાં, દુર જ ઉભા રહ્યા હતા; કારણ કે હવે નહાસનારાઓનો મોટો ભાગ ઠેકાણે ઠેકાણે જવ ઉપર આવી જઈ, પુંઠ પકડનારાઓ સાથે લડવાને ઉભો થઈ જતો હતો.

મહીપત, લાલન અને તેની સાથે નિમકહલાલીથી રહેલા ખે ત્રણ સ્વામીને પોતાની પાછળ જોમ અને તેમ આલી આવવાને તે કહેતો હતો તેટલામાં જ, એક અધ્યાન પદાતિ આગળ ધસી આવ્યો ને પુષ્ટમાં કાંઈક બોલ્યો—

“આહાહ ! પેલી તે દહાડાની જ છાકરી છે. આજ તો તે માંડે ધનામ છે ! છેવટે તે મહારા હાથમાં આવી છે,”—અને પોતાની ખંદુક ઉઘી કરીને લાલનના ઘોડા ઉપર ફેડી.

તે બહાદુર મ્રાણી ઉઘે ઉછળ્યું ને નીચે પછડાયું. લાલને ચીસ પાડી. ખેદાયાર (એ ખીજું કોઈ જ નહિ, પણ આપણો જીનો મિત્ર ખેદાયાર હતો) તેને પકડવાને આગળ ધસ્યો. પરંતુ વ્યર્થ. શ્રમ અને શોકથી નારા પામેલી સિધિયાની શક્તિ, લાલન ઉપર આવેલું સંકટ અને ભય જોતાં જ, સતેજ થઈ ગઈ. વિનલીને આગળ દોડાવતાં જ તેણે લાલને આપેલી ભરેલી પિસ્તોલ તે અધ્યાનના મુખ ઉપર બરેબર તાકીને ફેડી. ભાળમાં ગોળી લાગતાં જ ખુદાયાર જમીન ઉપર પડકઈ પડ્યો અને નહિ માની શકાય તેટલી ત્વરાથી, લાલન ઉભી થઈ ગઈ અને પોતાના પ્રિતમ તરફ ધસી.

“મહારા નાથ ! મહારા સ્વામિ ! મને બચાવો !”—તેના પાવડાનો આમડાનો પટો પકડતાં, તેણી બોલી.

“ત્યાં આગળ છે ! ત્યાં આગળ છે ! એને પકડો !” જમરે આપેલા અશ્વ ઉપર ખેસતાં જ લૂતુકઉલ્લાહએ જૂમ મારી.

“તને બચાવવાનો એક જ માર્ગ છે!”—લાલને પકડવાને હાથ લંબાવતાં મહાદાજએ કહ્યું—“પ્રિયે, જીવનન ! ચાલ ફક્ત અને મહારી પાછલ ખેસી જઈને મને કમરમાંથી પકડ—વિનલીના દેહમાં ચૈતન્ય રહેશે ત્યાં સુધી તો તેણી આપણને બળેને લઈ જશે !”

મહાપ્રયાસવડે અને ખીજની મદદવડે, લાલને કલા પ્રમાણે કીધું. મહાદાજએ, ત્વરાથી પોતાની કાઠીયાવાડી ઘોડીને છૂટી લગામે સીધે રસ્તે દોડાવી, અને દૂર ગયા પછી, કાન ઉપર પડતાં મુસલમાનોના વિનય શબ્દોએ તેને જણાવ્યું કે, સ્વામિપરાયણ મહીપતરાવે તેને લગાડવાના લીમ પ્રયત્નમાં પોતાના આત્માનો ભોગ આપ્યો છે ! અને મહીપતને મારીને વિનયનો ઘોષ કરતાં લૂતુકઉલ્લાહ અને તેનાં માણસો તેની પુંઠે પડ્યાં છે.

પ્રકરણ ૪૨ સું.

ગાદીઓનું પાણું હકકું.

સમુદ્ધની ક્યારાક્યડીમાં હડસેલાતાં, ખુશી બગ્યા નજરે પરતાં બે વેલાની માફક અશ્વને દારાવતાં, લાલન અને મહાદાહ, ચમુનાછતાં માર્ગે, મહેતા બતપ્રવાહ સાથે દૂર સુધી ધસરાહ આપ્યા. રાત્રીને બહુ બ પાછળ જોતાં, અને પોતે સુરક્ષિત છે એમ જોતાં, ધોડીને વિશ્રાંતિ આપવાને તથા ચારે તરફ ખનતા બનાવેલું નિરીક્ષણ કરવાને, મહાદાહએ મુખ આમ તેમ ફેરવ્યું. તેઓએ જોયું કે મુસલમાન સૈન્યની જમણી પાખનો અકરાવો લઈ, તેનું સૈન્ય અને ખીજા હજારો, માત્ર બે રસ્તે નહાસતા હતા તે રસ્તો વિજયી સૈન્યથી ઘોરા સમયમાં ફેરવામાં આવતો હતો.

તેણે જોયું તો તેની નજરે રોહિલાઓને ચમુનાછને માર્ગે બે નહસારનાર ઇશ્વાલીમખાન અને તેના ગાદીઓનું તોપખાનું પર્યું. તેની સામા કોઈ પણ રાત્રી નહતો. રોહિલાઓને પરાજિત કરતા તેના માણસોનો, તેમ બે અશ્વાદિકોને મહેરો ધાણ નીકળેલો હોવા છતાં પણ, તેના શિક્ષિત અને તાબેદાર સીપાહઓ, પૂર્વ પેરે બે પુનઃ ખાલી ચોરસાકારે ગોઠવાઈ ગયા. પણ એ બે વખતે ઇશ્વાલીમખાને, સ્વામિદોહી હાણહરામ હોહરને દગાથી નહાસતાં જોયા, અને તુરંત જ તેના હસાડી હથેયમાં પણ હવે બે વિષે શંકા હતી. આટલું છતાં પણ પોતાના સરદારની આજ્ઞાનુસાર, ભાઈ સાહેબની બાજુનું રક્ષણ કરવાના હેતુથી ચતુષ્કણ વ્યૂહ રચીને, તેની મદદે જવાને માટે, ઇશ્વાલીમખાને “કેબલપેસ”ને ઝડપી ફોંચે આલવા માંડ્યું. (આ ફેરફારથી તે ફૂંચેલી દિવસને વધારે ફેરવી નાંખ્યો). પરંતુ તે અડધે સુધી આવ્યો તહિં છતાં તો તેણે તે મહાન યશસ્વી વીરના અને તેના પરાક્રમી ભગિનના મૃત્યુના અને તેમની ખાસ ખાગાઓમાં પડેલા ભંગાણુના વર્તમાન સાંભળ્યા. તુરંત જ તેણે આગળ વધવું નિરર્થક જોયું અને તેથી ધાયલ થયેલો, બે મનુષ્યોના આધારે આલતો હોવા છતાં પણ, તેણે પોતાની ધીરજ છોડી નહિ. હિંમતથી અને સ્વસ્થચિત્તથી તેણે પોતાના માણસોને જેમ અને તેમ ઘોરા માણસોના ભોગે પણ, પાછા લઈ જવાની ગોઠવણ કરવા માંડી.

શ્રમ અને ભયભ્રમ્ય હિંમાદને વડા તહિં ત્રતનારા સર્વે મરાઠા સરદારોની માફક જ, તેણે પણ જોઈ લીધું હતું કે, પરાજયને અંતે વિલાયતીઓની બંગલી ધર્મ-ધર્મતાનો ભોગ થતાં જેને બચવું હોય તેને મહાદારાવ અને દામાહરાવ, અદ્ધાન સૈન્યની જમણી તરફના જે માર્ગે નાકા હતા તે બે માર્ગે દિલ્લી અને ચમુનાછ તરફ જવું. શિક્ષિત અને વ્યવસ્થાથી પાછી હકારી ખીજા મરાઠા હુકડીઓ કરતાં, ધોડી નહાસનારી ગાદીઓની પલટણને માટે, આ રસ્તો મહાદાહના માણસોના કરતાં, વધારે લાભકારક હતો. યુદ્ધના વિચિત્ર સ્વરૂપને દેખાડનાર, યુદ્ધની અધિ-ધાનીના વૈચિત્ર્યનો અનુભવ મેળવનાર મહાદાહને જે રસ્તેથી તેણે દામાહરાવના ધસારાથી પાછળ હટવા લીધે રોહિલાઓને નહાસતા જોયા હતા-તે બે માર્ગે પુરવાને આણું રણક્ષેત્ર ઉલ્લંઘવાનું હતું, કે જે રણક્ષેત્રમાં એક તરફથી વિજયી થવા મુસલમાનો તેના માર્ગમાં આરા આવે તેમ આગળ વધતા હતા તથા તરફથી ખાલીના વિચાર તહિં ભયગ્રસ્ત મરાઠાઓ, કોઈ પણ રીતે સંરક્ષિત

છાયામાં દ્રાખલ થઈ જવાની ઇચ્છાથી તે તરફ ધસ્યા આવતા હતા, અને તેવી રીતે તેઓ પણ સિંધિયાના માર્ગમાં હરકતકર્તા થઈ પડતા હતા. ઇશ્વાલીમખાનના માર્ગમાં આવી કોઈ પણ હરકત નહોતી. તેનો માર્ગ શત્રુથી અતુપાધિત હતો. તેણે પોતાના સૈન્યને હાથ રહેવાનો, જમણી તરફ વળવાનો અને દૃઢ દિશાકારે ગોઠવાઈને પાછા હાથવાનો, હુકમ આપ્યો; અને શત્રુ તરફની ઝાઝી હરકત વિના, તે ભાઉ સાહેબની સહાયથે ન્યાંથી આગળ વધી આવ્યો હતો ત્યાં, ત્વરથી પાછો આવી ગોઠવાયો. કેટલીક મીનીટ તો તેને કોઈ રોકનાર ન હતું. સુસલમાન સેનાનો મધ્યનો ભાગ, ન્યાં સૂધી ભાઉસાહેબના બાજી રહેલા માણસોનો નાશ કરવામાં રોકાયેલો હતો તથા વિજયની ઘેલણમાં આવી જઈને આશ્રય શોધકોને નહસારતો હતો ત્યાં સૂધીમાં, ગોળીના બારથી ડરીને પલાયન કરી જનારા સૈન્યની આસપાસ ભટકવાવાળા છુટાકાવાળા બીર મનુષ્યો, સિવાય, કોઈએ પણ તેના માર્ગમાં અંતરાય નાંખ્યો નોતો. પરંતુ વિજયના હર્ષનો પ્રથમ વેગ નરમ પડી ગયો અને શાહ શાંતપણે ચારે તરફનો મામલો જોઈ શક્યો તથા પોતાના માણસોને એકઠા કરી શક્યો કે તેણે જોયું કે, ગાદીઓ પોતે વ્યવસ્થિતપણે પાછા હાથતા હતા, એટલું જ નહિ પણ તેઓ બીજા અનેક આશ્રય શોધનારાઓના રક્ષણકર્તા થઈ પડે તેમ પેતે ગોઠવાતા હતા, અને જે મનુષ્યો તુરતાતુરત અથવા એક બે દહાડામાં તેના માણસોના કે થમના દુતોના સ્વાધીનમાં આવી જાય તેવા હતા તેઓને પણ, આ સ્વસ્થ રહેલા ગાદીઓ, નહાસવાની અતુકળતા કરી આપતા હતા. આથી તેણે પેશ્લિખતને માર્ગે નહાસનારાઓની પુઠે પડેલા આશિકોનાં પાછા બોલાવી ડીઘા, ને જમ બને તેમ ત્વરથી ઇશ્વાલીમખાનની 'શ્રીગેર'—તોપખાનાંપર મોકલ્યા. સાધારણ રીતે શાહના આ ચુંનદાઓ, અંદુશાન આશિકોમાંના સર્વોત્તમપણે શિક્ષિત બહાદુર મનુષ્યો હતા. પરંતુ કેળવણીના ગાદીઓ સારી રીતે સમજી શકતા હતા કે; પોતાની દૃઢ વ્યવસ્થિત પંક્તિમાં જ પોતાની સક્ષમતી છે; તેથી જીવનની આશા છોડીને, હિંમતથી અને મક્કમપણે સામા થયા; અને નાદિરશાહની સાથે અનેક યુદ્ધોમાં કસાયેલા વૃદ્ધ અંદુશાન શિપાઇઓ પણ, આનનીન પ્રકારની બચાવની રીતિથી હેરત પામી, પાછા હાથ્યા. વિજયથી હતેજિત થયેલા—કોઈ પણ જાતની વિરોધતા વિના બધાનો નાશ કરી નાંખવાની આશાવાળા અંદુશાન આશિકોનાં સસુદનાં મોજાંની માફક આવતાં ઉપરાયાપરી ટોળાંઓને, તેપોમાંના ગોળાથી કે "ચદર"ના વર્ષાદથી, તેઓ પ્રાણ ધકેલતા હતા. આ વખતે જ બીજી આગુધારી રીતે, ઇશ્વાલીમખાનને મદદ મળી ગઈ—જે તે કે તેના શત્રુઓ પણ જાણતા નહતા. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે, હરિલા સેનાનીઓ, જે માર્ગે નહાસતા હતા. વધારે નિરાધાર, વધારે ડરકણા, વધારે અજ્ઞાન અથવા તો વધારે ભયગ્રસ્ત, ભવિષ્યના વિચારશૂન્ય મનુષ્યો, બહીને, પશુઓનાં ટોળાંની માફક સ્વાભાવિક પ્રેરણાને અનુસરીને, આંધળાની માફક, પેશ્લિખત તરફ ધસ્યા જતા હતા; પરંતુ સૈન્યમાંના વધારે વિચારશીલ, શાંત, જાણકાર, હિંમતવાન, શક્તિવાન, ઘોરેશ્વર કે શંખવાલા મનુષ્યો, સિંધિયા અને ઇશ્વાલીમખાનના જેવા વિચારેથી જ દોરાઈને, દિલ્હીને માર્ગે નહાસતા હતા. આ લોકોનો સમૂહ ઇશ્વાલીમખાનના પાછા હાથા ચોરસ વ્યૂહની ડાબી તરફથી અગાડી વધતો હતો, અને તેવી રીતે તેના સૈન્યના તે ભાગનું રક્ષણ, સુસલમાનોની સામે, દીવાલની માફક કરતો હતો. તેઓને પોતાનું આશ્રય સ્થાન બનાવીને, ઇશ્વાલીમ-

ખાન ધીરે ધીરે, પણ દૃઢ પગલે, અહમદશાહની છાવણીની જમાણી તરફથી જત રસ્તા તરફ વળ્યા.

સૌર્યવાન પણ નિરાશ થયેલા અને હવે ઉપર આવીને નહાસવામાં પ્રવર્તેલ અસંખ્યાત મનુષ્યોના આ ટોળાંએ, તેની ઘટ્ટ-અતિ ઘટ્ટ અવસ્થાને લીધે-ઈશ્વાર ખાનની સેનાના તે ભાગના સંરક્ષણમાં, એક દિવાલ જેવી કે મેહોટી ઉભરાઈ જત વેગના પ્રવાહવાળી ખાલીની પેઠે મદદ આપી. તેની આગલનો માર્ગ તો સરળ ન હતો; કારણ કે તેની બાજુમાંથી ધસી જતાં આશ્ચર્યશોધકો, તેના સૈન્યથી અગાર જતા કે રસ્તામાં હથેલી વેરાઈ જતા ને તેમના પગમાં કે અશ્વના પગમાં જેટલું શક્તિ હોય તે પ્રમાણે, આગલ પાછલ નજર કીધા વિના, હવે લઈને નહાસત હતા, અને ફેાહિલાઓ, ગાયકવાડ અને હોલકરે ખાલી કરેલા માર્ગમાં, ગુમ થઈ જત હતા! આથી તેને પોતાની બે બાજુઓનું જ રક્ષણ કરવાનું હતું અને યુરોપિય શિક્ષણનાં અને નિરાશ અવસ્થામાં ફસાયેલા મનુષ્યોના સંવરક્ષણાર્થે કરવામાં આવતા ભીમ પ્રયત્નોના સંયુક્ત પ્રભાવથી, તે અધાધિપર્યંત તો સર્વ હલ્લાઓને નિવારી શક્યો હતો.

પરંતુ પરાજિત સૈન્યોના સંબંધમાં આની વખતે સર્વજ્ઞ જેવામાં આવે છે તેમ, મામલો હવે વધારે ને વધારે ખારીક થતો જતો હતો. રાત્રીઓની સંખ્યા પ્રતિક્ષણે વૃદ્ધિ પામતી હતી અને દરેક નવા હલ્લાને અતિ તેઓ ગાઈઓની નજીકને નજીક આવતા જતા હતા પાછળથી આવનારાઓ, પહેલેથી આવેલાંઓની ભીર-ડરકણ વગેરે શખ્તોથી મજેરી કરતા હતા, તથા તેમને અગાડી ધસવાને હતેજન આપતા હતા; તથા પાછળથી હડસેલતા હતા. એકાદ બે બાર તેમને નસાડવાને હવે પૂરતા નહોતા, અને તેથી તોપોનો મારો આજુ રાખવો પડતો હતો. જેમ જેમ તે વધારે અડપથી ફેાડવી પડતી હતી તેમ તેમ નેમ અચોક્કસ થતી જતી હતી. નહાસતા ભરાઈઓ પણ પાછળ આવનારાઓના દબાણને લીધે, વધારે અને વધારે નજીક આવતા ગયા, અને નિરાશી અને ભયને લીધે અચેત જેવા થયેલા આ યોદ્ધાઓ, પોતાના માર્ગનું રક્ષણ કરવાની શક્તિવાળા આ ગાઈઓની, હંસલમાં ધૂસીને, વગર બિચારે તેમાં બંગાણ પાડતા હતા. તોપણ ગાઈઓએ તેમના ઉપર પણ પોતાની બાગનેટ-ખંદુક્તા હુદા-વગેરેનો ઉપયોગ કરીને, તેમને કિલ્લા અથવા વચમાંના ચારસમાં ધસતા અટકાવ્યા. ઈશ્વાલીમખાનના પોતાના માણસો પણ હવે તાઈમત થઈ જતા હતા. રાત્રી દરના ભાગોનાંના કેટલાકો તો ભયને લીધે રવંડા પણ માપી ગયા હતા; તથા કેટલાકો ભય અને શ્રમથી વ્યાકુળ થયેલા હોવાથી ત્યાં જ મરવાનો નિશ્ચય કરીને-જમીન ઉપર ચત્તાપાટ સૂઈ જતા હતા.

કારવસો કરવાથી કાળા ઘઈ ગયેલા હેડોવાળા, હડતી રેલી અને તાપથી લાલ સૂરેખ થઈ ગયેલી કપડી આવેલી આંખોવાળા,—શ્રમ અને ગભરાટથી અરધીર-તાથી હબા રહેતા શરીરોવાળા "તૈલંગાઓ"એ, "ફીરંગીઓના શિષ્ય"નું નામ સાર્થક કાઢ્યું. રાત્રીના પાછળ હુદના કે પોતાને ધારેલે માર્ગે આગળ ચાલવા માંડતા અને તેઓ નજીક આવતા કે હબા થઈ જઈ-મુખ ફેરવી-હુકમ પ્રમાણે તોપો તથા ખંદુકા ફેરવતા આ સ્ત્રીપાછળોની ધીરજ અને હિંમતે, રાત્રીઓને પણ આશ્ચર્ય થકિત કીધા! દૈવ તેઓના અગ્રોઓના દેરતાક દેદ પકડાયા હતા, દેરતાકને તેના રક્ષકો લઈને

નહાંશી ગયા હતા, કેટલાકને ધાયલ થયલા હોવાથી, માર્ગમાં ત્યજ દેવા પડ્યા હતા અને તેથી ઘણી ખરી તોપો સીપાઈઓને જ ખેંચવી પડતી હતી. તેઓ હવે તદ્દન થાકેલા હોવાથી, તોપો ખેંચવાને અશક્ત પણ થયા હતા. હવે તેઓએ તે ખેંચવાને સાફ ના પાડી. વધારે સાહસિક અકબીનો, હરોળમાં ઘુસી આવતા અને તોપથીઓને ધાયલ કરતા હતા. આથી શત્રુઓમાં ત્રાસ વર્તાવનારી એક પછી એક તોપોને માર્ગમાં છોડી દેવી પડતી હતી અને તેના મારાથી જ ગભરાયલા શત્રુઓમાં આથી નવિન ઉત્સાહ આવ્યો. તબયેલી તોપોના માણસો, હરોળમાં ગોઠવાતાં અને મૃત્યુ પામેલાઓના હાથમાંની બંદુકો લઈને, સામાયતા હતા. આ લેલંબેલાને લીધે ચોરસ વ્યૂહ ફીટીને એક વર્તુળાકારનો કિલ્લો થઈ ગયો! અધુરામાં પૂરું હવે દારૂ ગોળો ખૂટવા માંડ્યો, અને બીજી તરફથી રસ્તા તરફ મુખ રાખીને ગોઠવવામાં આવેલી શાહની છાવણીમાંની તોપોએ પોતાનું કામ શરૂ કર્યું. આથી મરાઠાઓમાં, તેમ જ ગાદીઓમાં બારે ગભરાટ મચી રહ્યો. આટલું છતાં પણ શાહની પ્રીતિ અને ગર્વ, યોગ્ય સ્થાને હતાં, એમ સ્પષ્ટપણે આજના યુદ્ધમાં પ્રવચન કરનારા આ શિક્ષિત સીપાઈઓની મોખરાની હરોળમાંથી, અશ્વિનો વર્ષાદ બંધ પડ્યો નહિ અને સખ્તમાં સખ્ત ઉત્તરના આશ્વિને પણ, તેમની તરવારો અને બેગનેટના ત્રાસથી કંપીને દૂરના દૂર જ રહેતા હતા.

અજ્ઞાત અવસ્થામાં તેમની પછી થતારા તેમના શિક્ષકના હેરામાંના વિપરલના યુદ્ધમાં લડનારા, “અનુભવી રક્ષકો” (આલડ ગાદી)નું નામ પસંદ કરનારા અને તેઓના જેવા જ શૌર્યથી તે નામનું સાર્થક કરનારા આ ગાદીઓ, નિરાશાથી અને ધુમરાયલે વહેને, આ નહાંસતા સૈન્યની સાથે, સ્થિર પગલે પાછા હાજર હતા. તેમની પછવાડે શત્રુઓ ધસારા બંધ આવતા હતા અને પાછળનો રસ્તો તેઓ પોતાના તથા મરાઠા શત્રુના યોદ્ધાઓના શબથી આવ્યોદિત કરતા જતા હતા. મરાઠાઓ જે બાજુથી ધસારો કરી રહ્યા હતા ત્યાં આગળ હવે લાલન અને મહાદાજ આવી પહોંચ્યાં. ગાદીઓની એક નજીકમાં આવતાં જ તે લોકો શું કરતાં હતાં, તે ધુમાડાના ગોળાઓમાંથી મહાદાજ બહુ જ બારીકથી જોવા લાગ્યા.

હાથમાં ઘોડાવાળી એક બંદુક લઈને ખરોબર વચમાં, જે સીપાઈઓના ખભા ઉપર ટકીને ઉભેલો ઈત્રાહીમખાન, તેની નજરે, ત્યાંથી પડ્યો. તેના લોહીથી ખરંડાયલાં કોટ પાટકુન ફાટી ગયાં હતાં; તેના માથાઉપર ફક્ત એક સમાલ જ બાંધેલો હતો; તેની દાઢી અર્ધી બળી ગયેલી દેખાતી હતી; તેનો જમણો પગ લટકતો, આમતેમ જોલ્લા ખાતો હતો; અતિશય તીવ્ર વેદનાની અને ક્રોધની છાપ તેના મુખ ઉપર સ્પષ્ટ દેખાતી હતી; તેના હોઠો ફીણથી ઢંકાય ગયા હતા; શૌર્યના આવેશમાં, થતી વેદનાનું દુઃખ ભૂલી જઈને, તે વારંવાર આમથી તેમ ફરતો હતો તથા મહોટા પણ ઘોઘરા સાહે ‘હુકમો’ આપ્યો જતો હતો તથા માણસોને ઉત્તેજિત કરતો હતો. તેની પાસે જ તોપ ફેડવાનો હુકમ આપવો હોય તે માટે મુખમાં રણશિંયુ લઈને તે કહે તે પ્રમાણે વગાડવાને, એક બ્યુગલવાલો ઉભેલો હતો. થોડેક દૂર, જુડાના રક્ષકો, પકડાણના વાવડાને ફાટીને તેનાં ચીથરાં હવામાં ઉડાડતા દેખાતા હતા. દૂરથી ચોરસની હરોળમાંથી ધાયલ થઈને વા મરણ પામીને પડતાં મનુષ્યોની ચીસો, અમલદારોના કર્કશ ‘હુકમ’ રૂ

સાદો અને ઝનુની ઉત્સાહમાં લેવામાં આવતા સોગંદો, બંદુક્ના ઘોડાઓના પરવાના ટપટપના અવાજો, ઝનુની અધ્યાનોના સાંધામિક શબ્દોના ઘોષો અને તેમના અશ્વોની ખરીઓના ખડખડાટો, મહાદાઝને કાને પડતા થતા હતા. મરેલા અને ઘાયલ થયેલાઓ, આ વર્તુલ કિલ્લામાં પડતા જતા હતા અને પાસેના યોદ્ધાઓ શાંતપણે તેમના ખીસાંઓ અને પટાની ચેડીઓ, ગોડીઓ તથા દારૂને માટે શોધતા હતા. આ ક્વાયદી પલટણોના સરદારની અને તેના ચતુર અને દૃઢ મનના હડીલા સીપાઈઓની હિંમત અને ધીરજ જોઈને, મહાદાઝ પોતાની બચબચેડી સ્થિતિ ભૂલી ગયો, અને જતાં જતાં વધારે નહિ તો માત્ર મુખના ચાર શબ્દોથી પણ, તેઓને ઉત્તેજન આપવાને તથા તેમના તરફની પોતાના હૃદયમાં રહેલી માનવૃત્તિ દર્શાવવાને તે ચૂક્યો નહિ.

“સાખારા, તૈવંગાઓ! સાખારા, સાખારા, ગાઈઓ! સાખારા રંગ હૈ જનરલ સાખ!” તેણે ત્રાડ મારી.

ધધ્રાહીમખાને આ શબ્દો સાંભળતાં પાછળ જોયું. બોલનારને યોગ્યપણે અને તેના વિકાળ વદન ઉપર આ સમયે પણ વિજયી ગર્વનું ચિહ્ન સ્થિતરૂપે પ્રત્યક્ષ થયું.

“ઉપકાર! ઉપકાર! રાવસાહેબ!” તેણે સાંભળેલા અવાજો સાંભળીને “યુદ્ધમાં હાર્યા છોએ, તોપણ મરાઠાઓ હવે ગાઈઓને ધિક્કારશે નહિ. તમે કિલ્લામાં આવવા ઇચ્છો છો?”

“નહિ! નહિ! બિરાદર!”—તેણે કહ્યું “તમારો મોટો ઉપકાર થયો, પરંતુ મરાઠાનો કિલ્લો તો તેના અશ્વનું જીવ જ છે! અલ્લાહ બેદી, ખાન સાહેબ (ધધ્ર તમારી જોડાર કરો!)”

“તે કૃપાળુ અલ્લાહની કૃપા તમારું રક્ષણ કરો!”—રિચ્ચલરના વંશગે પ્રત્યુત્તર આપ્યો. આ જ સમયે મહાદાઝના કાન ઉપર પાછળથી “દીન! દીન!” ના શબ્દો આવ્યા અને પાછળ ફરીને જોતાં તેણે ભૂતકાલે અલ્લાહને કેટલાક સોળતીઓ સાથે, ન્હાસનારા સેનાનીઓમાં થઈને, તેની તરફ ધસ્યો આવતો જોયો અને ખીજ જ પળે તેણે ત્યાંથી જવ લઈને ન્હાસવા માંડયું.

પછવાડેવાળાના શબ્દોથી વધારે ઉશ્કેરાઈ જતાં, આ વાર્તાના નાયક અને નાયીકા અગાડીને અગાડી ધસ્યાં ગયાં. ગાઈઓની હરોળ મૂકીને આગળ આવતાં, લીડ ઓછી થઈ અને ત્યાં તેઓએ અશ્વને પૂરે જોશમાં દપટાવ્યાં. અધ્યાન ઓવણીની આસપાસ અત્રાત્રો ખાઈને જનાર દિલ્લીના માર્ગે, તેઓ હવે પડ્યા; અને અધ્યાન ઓવણીને પછવાડે દૂર મૂકી દીધી. તેનાં માર્ગે રેતીવાળા જોરના અને ખાવળના ટુંડાઓથી ઢંકાયેલા યોગાનમાંથી હવે પસાર થતા હતા અને દૂર દૃષ્ટિમર્યાદાની લીટી સુધી, દંડાછવાયા પંદર વીરાતા ટોળામાં મળીને, જેમ અને તેમ ત્વરાથી ન્હાસતા મરાઠાઓ જ તેની નજરે પડતા હતા. દિલ્લીનો માર્ગ જ માત્ર નહિ, પણ આસપાસનો સંઘર્ષો પ્રદેશ, મરાઠા સૈન્યના મનુષ્યોથી ભરાઈ ગયો હતો. આ જ સમયે તેની પછવાડેથી આવતા તોપાના અવાજો—જે પ્રતિક્ષણે યોજા અને યોજા થતા હતા, તે તદ્દન બંધ થઈ ગયા અને તેને બંદલે એક હૃદયભેદક તીવ્ર ચીંચીયારી તેને કાને પડી. પોતાનો ભય વિસારી દઈને મહાદાઝએ, વિજલીની ચાલ ઠીક પાડી

તથા પાછલ ફરીને શું થયું તે જોવા લાગ્યો. નજર નાંખતાં જ તેને ખુલાસો મળી ગયો. પક્ષટણુનો દારૂગોળો છેવટે ખંલાસ થઇ ગયો હતો અને તેટલામાં જ લખ-નોના સૂખાના વગર થાકેલા બખ્તરિયાઓ, તેમના ઉપર તૂટી પડ્યા હતા. પગથી માથા સુધી પોલાદના બખ્તરમાં સમજ થયેલા અશ્વો અને મનુષ્યાની પાણીના રેલાની પેઠે ઉભરાઇ આવતી ટુકડીની સામે, ગમે તેવા શિક્ષિત, પણ દારૂગોળા વિનાના શૂરા ગાદીઓ, માત્ર બેચોનેટ લઇને જ સામે થયા. તેમનો આ છેવટેનો પ્રયત્ન, આવા સુરક્ષિત આશ્રિત સામે નિર્રથક ગયો અને રેલમાં તણાઇ નય તેમ ગાદીઓ ટપાટપ પડવા માંડ્યા અને મરાઠા સૈન્યનો છેવટેનો ભાગ પણ અંતે નાશ થઇ ગયો !

“દીન ! દીન ! ત્યાં તે છે ! હું અહિંયાં છું ! છેવટે હું તેણીને પકડીશ !”—ખોલ-નારના પરિચિત સ્વરે મહાદાજને પોતાની અવસ્થાનું ભાન કરાવ્યું. પોપલઝાઇ સંરદાર તેના સાથીઓ સાથે ન્હાસતા ટોળાઓની ગીચ ગીર્દીમાંથી છેવટે બહાર આવ્યો અને આટલી ગડબડમાં પણ મહાદાજ અને લાલનને નજરમાંથી દૂર નહિ કરનારાઓ, લાલનને જોતાં જ, ઉપલા શખ્દો મોટીથી ઉચ્ચાર્યા હતા.

તેની પરવાહ ન કરતો હોય એમ સૂચવવાને, પોતાની તરવાર ઉચે હવામાં હલાવતાં તથા ઘોડીને વધારે ત્વરાથી દોડાવતાં, મહાદાજએ ઉત્તર આપ્યો—

“કાંઈ ચિંતા નહીં, બચ્ચાજી ! વિજલીપર બેવડો ભાર હોંવા છતાં પણ તુહારા જેવા બે મનુષ્યો તેને પકડી પાડવાને જોઈશે; કેમ ખરું કેની, બચ્ચા !”—અને છેલ્લા શખ્દો બોલતી વખતે, તેણે ઘોડીની ગરદનપર પ્રેમ ભરેલો હાથ ફેરવ્યો.

પોતાના સ્વામીની પ્રીતિના સ્વીકારરૂપે ઘોડીએ ધીરે હણહણાટ-કીચો અને તેના મજબૂત પગોથી, લાંબાં લાંબાં પગલાં ભરતી, વાયુવેગે તે ઉડવા લાગી.

પ્રકરણ ૪૩ મું.

શુભાવી અને બચ્ચો.

યુદ્ધમાં ભાઉસાહેબના મૃત્યુસૂચક ભયંકર શખ્દો કર્ણગોચર થયા ત્યારથી જ, મહાદાજએ જીવનની આશા છોડી હતી, પરંતુ હવે ખુદશો અનવરોધિત માર્ગ હાથમાં આવેલો જોતાં જ, તેની જીવતા આશા પુનઃ પ્રદીપ્ત થઇ ગઇ. જેમ માર્ગ ખુદશો બાણીયા, તેમ જ તેના હૃદયમાં નવિન મહાન્ આશાઓ પણ પ્રકટી નિકળી અને અત્યંત નિરાશામાંથી, સમયની અનુકૂળતા કરતાં પણ વધારે વિશ્વાસ તેના મનમાં, તેણે ઉપજાવ્યો. તેનું લોહી જે ઉકળી ગયું હતું તે રિથર થયું હતું, તેની પ્રિયા હાથ આવી હતી, અને તેને શસ્ત્રો પણ મળ્યાં હતાં. વળી યુદ્ધમાં જે સમય ગયો હતો તે ઉપરથી તેણે ધાર્યું કે, તેના જનાનાના માણસો—જે રોહિલાઓ તરફથી હરકત નડી નહિ હોય તો—આ વેળાએ સંહીસલામત જઇને મહાદારાવને મળ્યા હશે. વિજળીની પીડ ઉપર હોવાથી, તેને પોતાની કે લાલનની તરફનો ભય તો હવે રહ્યો જ નહોતો.

લગભગ એક કલાક સુધી આવી રીતે દોઝ્યા પઢી, તેણે લાલનને, પાછલ કાંઈ છે કે નહિ તે જોવાને કહ્યું, અને તેની ભારે અન્યથા વચ્ચે, તેણીએ કહ્યું કે, વિલાયતીઓ પૂંઠે પૂંઠે જ લૂટફેલ્લાહ અને તેના સાથીઓ ખૂંસો પાડતા આવે છે અને માત્ર એક મૈલ જેટલા જ દૂર છે. હવે તેને લાગ્યું કે, જેમ ખીજે સમયે વિજળી

જેવી રીતે જાનવે છે તેટલી શક્તિ આટલાં મરાવતી નથી. આજી દિવસના યુદ્ધન અમથી થાકેલી તથા કેટલેક દેશોને પાયલ થયેલી હોવાથી, આ મરાગતુ જેવી દક્ષ પ્રાપ્તિના વચનથી પણ, તેની આસમાં ફેર પડ્યો હતો-તેનીની શક્તિ જતી હતી તેણી પ્રજાની હતી અને વચ્ચમાં વચ્ચમાં હજી હજાર કરીને દોરથી યુગ પાડતી હતી તેથી સ્પષ્ટ જણાયું કે, હવે તેનું શરીર કામ કરવાને અસાધ્ય થયેલું હોવા છતાં પણ તેનો અંતરાત્મા સ્વામિપ્રકાશ રહીને, આટલી ત્વરાથી તેના શરીરને લઈ જતો હતો. તેને એકદમ દોડાવીને મારી નાંખવાથી બે જાણા ફરસાઈ પર તેમ હોવાથી નથ પાળા કલાકા સુધી આ પ્રમાણે નહોતવાથી જ જાણી શકાય તેમ હોવાથી તેણે તેને આશાયેશ આપવાનો હવા પ્રધો. ઘોડી ઉભી રહી ને દમ લેતી હતી તેટલામાં હાલનને પોતાને પડકારથી મહાદાહની કમર સાથે જાંધી લીધી અને તે મરાહા સરદાર પાછળ આવનાર શત્રુની આલ જોવા લાગ્યો.

સૌ એક સ્વાંશ સાથે, તુલ્યમાન અથ ઊપર ઝેલો લુતુફદલાહ, ત્વરાથી પાછળ આવતો હતો અને જો કે તે ઘોડો, વિજળી જેટલી ઝડપથી દોડતો નોતો, તોપણ તે માત્ર મક્કમ પગલે ને ઝડપી ચાલે જ આવતો હતો અને તે ઉપરથી મહાદાહ જેવા અશ્વપરીક્ષકને સ્પષ્ટ થયું કે, તે વધારે જળવાનું અને સહનશક્તિવાળો છે.

આટલો વખત વિજળી ઉધારે મુખે અને ફૂલી ગયેલા નરકારાંથી, હંડીને નિર્મળ હવાનો દમ છૂટથી-પાણી પીતી હોય તેમ-લેતી હતી અને અત્યાર સુધીમાં વેડેલા અતિ શ્રમને અંતે આ વાયુ તેનો જીવનવાયુ જ હતો!

શરીરને વારંવાર હલાવીને, વારંવાર દમ ખેંચીને, ફીણ થયેલી શક્તિ પુનઃ સંપાદન કરતી વિજળીએ, મુસલમાનો દોહસેક વાર જેટલે દૂર રહ્યા હતા ત્યારે, મસ્તક કંપાયું, ઉંચું કીધું-અને પાછળ ફરીને જોયું તથા પાછળ આવવાને તેમને આમંત્રણ કરતી હોય તેમ ધીરે ધીરે હજી હજાર કીધો. મહાદાહ ઘોડીની આ રીતનો અર્થ સમજ્યો, અને શિકાર હાથમાં આવવાની પૂર્ણ ખાંચસથી ધસતા મુસલમાનો ખૂમે પાંડતા નજીક આવ્યા કે, તેણે ઘોડીને પાંચડા લગાવ્યા ને તુરત જ નવિન જીવન આવ્યું હોય તેમ તે વિશ્વાસુ ઘોડી, ત્યાંથી તીરની માફક છૂટી!

પરંતુ આ વખતે ઘોડીની સ્વારી કરનાર અનેક સ્વારોએ અનુભવેલી મહા વિઠખણનો અનુભવ, મહાદાહને પણ મળતો જણાયો. એશિયાખંડના ઘોડાઓ ખૂબ ખરું, સઘળાં જ ગંધસોળી હોય છે. પાછળ આવનારાઓના અશ્વોએ, અશ્વનીનો હજી હજાર, પવનના સપાટા સંગે સાંભળ્યો તથા તેના શરીરની ગંધ ત્યાં જઈ પહોંચી કે તેઓમાં નવિન જીવન આવ્યો અને સ્વારોના કાપ્પમાં ન રહેતાં, તેઓ ઉન્માદની માફક પાછળ ધસ્યા-આગળ નહાસતી સ્ત્રીએ, તેમના સરદારને જેમ નવિન શક્તિ અને ઉત્સાહ આપ્યા હતા, તેમ જ આ આગળ ઉડતી અશ્વનીએ, યુદ્ધથી કંટાળેલા આ પ્રાણીઓને પણ નવિન શક્તિ આપી હતી.

ખેવડો ભાર હોવા છતાં પણ, હજી મહાદાહની અશ્વનીએ, પોતાની કીર્તિ જળવી રાખી. પ્રથમ કરતાં ધીરેથી, પણ દૃઢ પગલે, તેણી પૂંઠે આવનારાઓથી દૂરની

ઘોડાનો સ્વભાવ છે કે, જો તેને ઘોડીનો ગંધ આવે તો, તે તેની પૂંઠે, વિષય-ઉચ્છાથી દોડે છે.

ફર નિકળતી ગઇ, અને એક ક્લાકને અંતે તેઓની વચ્ચેનો તફાવત લગભગ પ્રથમ જેલો ન થઇ ગયો. મહાદાજને પાછી ઘોડીને સંભાળવાની જરૂર નહોતી. હવે તેણે જોયું કે, શત્રુના માણસો પણ એમાં થયાં હતાં—ઘણાકે રસ્તામાં પકડાયલા-ઓને લૂંટવા માટે રોકાઇ ગયા હતા—કેટલાકોના અશ્વો થાકી નવાથી કે મરી નવાથી પછવાડે રહી ગયા હતા તથા કેટલાકો નિર્જીવ વસ્તુ માટે ચાલ્યા શ્રમ લેવા નિરર્થક ધારી, અટકી ગયા હતા. માત્ર ત્રિસેક સ્વારો સાથે લૂતુકઉલ્લાહ પાછળ ધસ્યો આવતો હતો અને આ સાથીઓ-જેમાંનો મોટો ભાગ તેના અગ્રંત નોકરોનો હતો—તેઓ પાછળ પાછળ જેમ અશ્વો લાવતા હતા તેમ આગળ આવતા હતા.

ફરીથી દોડ શરૂ થઇ. વિજળી હવે તદ્દન થાકી ગઇ હતી; તેણીના પાંસળાંઓ હવે ઉંચે ઉડતાં હતાં, નરકોમાં પગલે પગલે શીલુથી ભરાઇ જતાં હતાં; ફફડે ફફડે તેણી આર્તનાદ કરતી હતી; આટલું છતાં પણ મહાદાજના મુખમાંથી નિકળતા ઉત્તેજન આપનારા શબ્દો સમજાતી હોય તેમ તેણી બનતી શક્તિથી નહાસતી હતી. વિલાયતીના અશ્વો પણ હવે થાક્યાં લાગ્યા હતા અને તેમની ચાલ પણ વિચલની ચાલના પ્રમાણમાં ધીરી પડી હતી.

રસ્તામાં નહાસતાં ટોળાઓને, મહાદાજએ, અનેકવાર પોપલઝાઇ સરદારના મૂઠીબંધ માણસો સામે થવાને ઉશ્કેર્યા, પણ તેના સંઘના પ્રયત્નો નિરર્થક ગયા. અકુશનોના નામથી જ તેઓ હવે કંપતા હતા, કેટલાકોએ શસ્ત્રો નાંખી દીધાં હતાં અને સંઘનાઓ ભયથી ગૌમુખા બની ગયા હતા. ઘોડેસ્વારો જેમ બંને તેમ ત્વરાથી નહાસવા લાગ્યા; પગપાળાઓ આસપાસ વિખેરાઇને ઝાડીમાં છૂપાવા લાગ્યા; માત્ર એક પરદેશી આરબે જ તેનું કંઈ માન્યું અને એક ઝાડને ઓથે રહીને, પોપલઝાઇઓ ઉપર બંદુક ફેડી. એક માણસ મરણ પામ્યો, એક જન ખાલી પડ્યું. પણ લાલનને પ્રાપ્ત કરવાને ઉત્સુક લૂતુકઉલ્લાહના સખ્ત હુકમને લીધે, કોઇ પણ આ મારનારની પૂંદે પડ્યું નહિ. સંઘનાઓ અગાડી જ ધસ્યા ગયા.

આગળ! આગળને આગળ, ‘બુકાયૂન’ અને ‘મહુડા’ના ઝોડોમાંથી; લીલી ‘ઝીલ’ની જગ્યામાંથી; માટીના ઝુપડાંઓની બાજુમાંથી; ખરની ઝાડીમાંથી; ખેતરોની માટીની દીવાલોની પડોસમાંથી; નાળાઓ અને ગોરના ઝોડોવાળા ઉત્તર વેરાનમાંથી; વડની વડવાઇઓમાંથી અને આમરાઇમાંથી; બંજુ અને ફણસના ઝોડોની ઘટામાંથી; મોટા મોટાવાળા ને વગર પાળના કુવાઓની અને હુમટદાર ચોકીવાનોના ઘરોની* નજીકમાંથી તથા જાણે થઇ ગયેલી મોટા મહેસળદાર દ્વારોવાલી “સરાહી”†ઓના થટમાંથી, આગલ ને આગલ વધતા હતા. ચારે તરફ નહાસતા સૈન્યમાંના, રસ્તામાં કાંકરાની માફક વિખરાયલા પોરલા અને કોરતા માણસોની મધ્યમાંથી; રસ્તામાં પડેલા મૃત અશ્વોના શબ ઉપરથી; વચમાં

* રાત્રિને વખતે ઉત્તર વેરાળુ જગ્યામાંના જમીન સરસા કુવાઓ, ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવાસ કરતા મુસાફરોને, તે ક્યાં છે તે જણાતા ન હોવાથી, ઘણા ભયંકર થઇ પડે છે. એ કુવાઓપર સવળે ઘાસ પથરાઇ ગયેલું હોય છે ને તેથી અસાવધ મુસાફર તેમાં પડી મરણ પામે છે.

† ‘સરાહ’—આરામગૃહ ધર્મશાળા—ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં, મોગલોના સમયથી આવા આરામ ગૃહો ઘણા છે. તે કિલ્લાના ઘાટના, સુરક્ષિત હોય છે.

દોરી આવતા સ્વાર રહીત પણ લાથેલા કીટોને ગ્રાહીઓમાં નસાડીને, નહાસનાર અને પૂકે આવનારા, આગળ ને આગળ ધસ્યા જતા હતા. માર્ગમાં ત્યાં ત્યાં નહાસતા સિંપાઈઓએ ફેંકી દીધેલાં બાલાં વગેરે શસ્ત્રો પેરલાં હતાં; ધવાયકા મનુષ્યો સંતાવાની કોશેશ કરતા હતા; કેટલાકે લંગડાતા લંગડાતા નહાસતા હતા; નદીઓનાં અને નાળાઓનાં પાણીઓ હનરો મનુષ્યો અને પ્રાણીઓના કતરવાથી કીચર જેવા થઈ ગયા હતા; નિરાધાર સ્ત્રીઓ અને બાળકો, કૂવાની ચંદર, પછવાડી કે ઝરોતા થયેલાં છપાતાં હતાં; માથાપ પિનાનાં નિર્દોષ બાળકો, ભયથી અક્ષત હોવાને કારણે, લોકોની દોડધામથી વિસ્મય પામતાં, કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા વિના માર્ગમાં હોમાં હોમાં માથાપનાં નામ પોકારી પોકારી બોલાવતાં કે રડતાં હતાં અને થોડે દૂર દામાઈ અથવા મહાદારાવના હાથે નારા પામેલા મુસલમાનો-રૌહિલાઓના શબોના ઢગલે ઢગલા, અહીં તહીં દૃષ્ટિએ પડતા હતા અને ભયસ્પર્શક* દોલ ત્રાસના ગરગરાટોથી ભગત થયેલા, દરેક ગામોની આસપાસની ભીંતો ઉપર સુન્ન થઈને બેઠેલા ગામડીયાઓના કાળા અને વિદ્વાળ પાણુ ત્રાસેલા વફોનોની હારની હાર ત્યાં ત્યાં દેખાતી હતી. માથા ઉપર ગીધો, સમડીઓ, કાગડાઓ આદિ માંસાહારી ખેંચે પ્રાણીઓ હરતાં દેખાતાં હતાં અને મુહાઈઓને, ધીમે ધીમે આકાશમાંથી કતરો આવી, ટોચતાં હતાં; પણ વરઓ, અલગરો, શિયાળવાંઓ, લોહડીઓ, વાઘો, દીપડાઓ, રાત્રી બીલાઓ, સોનડાઓ, નોળિયાઓ, કાળા વિલુઓ,† માંસ-ખીલ્લાઓ, વનીયરો વગેરે લંગડી પશુઓ, મનુષ્યના ગરબારથી, રાત્રિની કાંઈ જેતાં ત્યાં ત્યાં છપાતાં કરતાં હતાં.

રૌહિલાઓના શબો હવે દૃષ્ટિએ પડતાં. અંધ થઈ ગયાં-હવે નહાસનારો માત્ર મરાઠાઓ જ દૃષ્ટિ પડતા હતા-હવે તેઓ ચમુનાહતા માર્ગપરથી ખાસ દિલ્હીના માર્ગપર પડ્યા હતા-હવે પાછલો પહોર થયો હતો અને સૂર્યનાદાયણ દેવ અસ્ત થવાની તૈયારી કરતો હતો. કેટલીક વખતે વિભળીને દમ લેવાને હોમી રાખી અને દરેક વખતે પાછલ જેતાં, મહાદાહએ લૂટકડલાહને લેયો. ભય નળા હવે ધીરા પડ્યા હતા ખરા-કંઈક થાકથી ને કંઈક ઘોરા-ઘોડીના અટકવાથી-પરંતુ પાછળ આવનાર દૃઢપણે અગાડી ધસ્યો જ આવતો હતો; અને પ્રાણુધાતક આ ઘોરકોર દક્ષિણી અશ્વિનીની અને હનરીય અશ્વતી પરીધારૂપ હોય એમ લાગતું હતું.

મહાદારાવના સૈન્યના પાછલા ભાગને માટે, મહાદાહએ નેરડી અને નેરડી દૃષ્ટિને પ્રસારી; પરંતુ “નહંખા” સિવાય કોઈપણ ખીન્ન મુસલમાનોનો વિચાર નહિ

* દિલ્હનાં ગામડોઓમાં, ત્યારે લડાઈ, ધાર, આગ, ખૂત કે ખીજે કોઈ બતાવ અને જે ત્યારે, કે કોઈ ભય નહકમાં હોય જે ત્યારે, કોલ એવા પ્રકારે વગારવામાં આવે છે કે, તે ભયભીત કરનાર જ હોય !

† જુના વખતથી આ દેશના ગામડોઓની આસપાસ, લૂટારા, પિંડારા ને ધાર-પાંચુથી બચવાને, મારીની ભીંતો કે મારીના કાચો હોલા ફેરો હોય છે. કેટલેક દેશોએ ખાઈઓ હોય છે, ને કેટલેક દેશોએ ગાંવડિયાનો ઝાંઝ કે ધૂવેરની મોડો દરી લીધી હોય છે કે જેથી લૂટારા સહેલાઈથી ગામમાં દાખલ થઈ શકે નહિ.

‡ ‘વિલુ’ એ કાણું ને બિલાડાની જાતનું પ્રાણી છે. તે ચોરી છપાઈથી કાન-સમાંતા મુહાઈઓ ખેંચી કપાડી પીંખી નાંખવામાં વ્યવહાર હોય છે.

રાખનાર તે સાવચેત સરદાર, જેમ અને તેમ વધારે દૂર નિકળી ગયો હતો; કારણ કે તેને પોતાના દગ્ગાનો ખદલો કોઈ તેનો દેશી જ વાળે, એ ભય-પણ વ્યાપેલો હતો.

તેરમી વખતે ઘોડીને ઉભી રાખતાં મહાદાજાએ લાલનને પૂછ્યું; “મીઠડી ! તને ખીક તો લાગતી નથી ?”

“ભગવાનનો જ આશ્રો છે—” ધીરેથી પોતાના હાથ તેની કમરે વિટાલતાં લાલન બોલી.

“પરંતુ કૂર વિધાતાની માફક પૂંઠે આવતા પેલા વિલાયતીથી જો આપણે બહા પડી જઈએ તો ઘણું જ સાફ !”—નિઃસારો મૂકતાં મહાદાજા બોલ્યો.

ભયને લીધે નહિ, પરંતુ એક ભંતના વહેમને લીધે, પાછળ આવનારા રાત્રીને ભયને, હવે તેની હિંમત સહેજ ઓછી થવા લાગી હતી.

“પ્રિય પ્રાણનાથ, ધીરજ રાખો !”—લાલને ઉત્તેજન-આપવાને ઉત્સાહભરે કહ્યું.

તૃપ્તા, ધૂસર અને શ્રમને લીધે ચીચીચારી જેવી લાગતી લૂતુક-ઉલ્લાહની હુમ-સાંભળતાં જ, અશ્વિનીએ પાછું દોડવા માંડ્યું.

સૂર્યાસ્ત થયો. દૂર-પહેલાના નડાસનારાઓએ દીપકનું કામ સારે તથા ચલમ-જેના વિના હિંદુસ્થાનીઓને ખરેખરા સંકટમાં પણ ચાલતું નથી તે-સળગાવવાને માટે કોટા, બાવલિયા ને ખાતરના ઢગલા-પોતાનો માર્ગ લેવાને બની આવે તે માટે, સળગાવેલી ઝાડીઓના પ્રકારથી, મહાદાજા પણ ચાલતો હતો. તેની સામે તદન અંધારું હતું, હવે તેની નજરે-એક સૈંકા પછી પાણિપતના જેટલી જ પ્રખ્યાતી મેળવનારી-તેની માફક જ હિંદનો-ચોક્કાઓની વિરુદ્ધ જનારી-દિલ્હીની પ્રખ્યાત ‘રીડ’ જ-ટેકરી પડી. તે લગભગ ચાલીસ મૈલ-આગ્યો હતો, પણ લૂતુક-ઉલ્લાહ હજી તેની પૂંઠે જ હતો.

હવે બેય પક્ષની ચાલ ઠંડી પડી હતી-વધારે ઉત્સાહી પ્રેમચેલો લૂતુક-ઉલ્લાહ પણ હવે કંટાળ્યો હતો અને મહાદાજાના હૃદયમાં તો વહેમરૂપી ડાકણે ભય ઉત્પન્ન કર્યો હતો. વિજળી તદન થાકી ગઈ હતી-તે વારંવાર ડોકરાળી હતી; મહાદાજાના અનેક યત્નો છતાં પણ તે મારું નીચે નાંખી દેતી હતી; તેની આંખો અગ્નિની માફક પ્રકાશતી હતી; તેના મુખ અને નાકમાંથી શીણ અને કફ લીંટ ગળતાં હતાં; અને દરેક પગલે તેનું પેટ ફાટી જવાનો ભય લાગતો હતો. વારંવાર તેણી દુઃખની બરાડ પાડતી અને મહાદાજાને હવે પગલે પગલે તેને ઉભી રાખવી પડતી હતી. રાત્રી છેક પાસે આવતો સારે તેની બરાડથી, મહાદાજાની ત્રાડથી, પગના અને હાથોના ગોદાથી અને શપ્દોના ઉત્તેજનથી, તેનામાં નવિન કૌવત આવતું અને સો દોઢ-સો ચાર તે ઝૂમમાં ને ઝૂમમાં દોડતી ને વળી પ્રથમની માફક લથડાતી હતી. લૂતુક-ઉલ્લાહના હાલ પણ તેથી કંઈ સારા ન હતા. તેનો ઘોડો હાંફતો હતો ખરો, પણ તેને વારંવાર ઉભો રાખવો પડતો નહોતો, તથાપિ કાઠીયાવાડી અશ્વિની જેટલો યુદ્ધિમાન ન હોવાથી, તેને ચાલતો રાખવાને તેનો સ્વાર વારંવાર પગથી, તરવારની મૂંઠથી અને ખંડુકના ગોદાથી તેને મારતો હતો; કારણ કે તે બાળતો હતો કે, જો તે એક વાર અટક્યો તો પછી કોઈપણ પ્રકારે પાછો ચાલશે નહિ.

મહાદાજા હવે તદન નિરાશ થઈ ગયો. કેટલીક વખતે તેણે પાછા ફરીને લડવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ પોતે તદન થાકી ગયેલો હોવાથી તથા રાત્રી પૂરાં ન

હોવાથી, તેણે તે વિચાર પડતો મૂક્યો, વળી તેની સાથે લાલન પણ હતી. તેમ જ લુતુડ-હસ્તાઈની પાછળ પાછળ ચાલુચાર માણસો પણ આવતા હતા અને દેડકે તેમના ફરે હતા તોપણ, હંદયુજમાં સદેજ વખત લાગે તો તેમના આવી પડેલાં એ પણ સંભળિય હતું. કેટલાક વર્ષો પછી, સાર જોત મહાલકમ* સાથે આ વાત કરતી વખતે પણ મહાદાદા કહેતા હતાં એટલે તે, તે વખતે બચતીત થયા હતા. દેડકે વળતે હતા રાણીને પાછળ જોતાં તે વેર લેવાના દૃઢ દરાવવાળા ખંતીલા લુતુડ-હસ્તાઈને જોતો અને તુરત જ ચાક, ઝોક, ભય અને લોહીના વહેવાથી પ્રાપ્ત થયેલી નિર્જળતાને લીધે તેનું હૃદય કંપનું: ભય અને સંકેતને લીધે તેનો પોતાના બળના વિશ્વાસ રખસિત થયો હતો; બાવી તેની વિરુદ્ધ હતું—એ વહેંચે તેને નિરાશાવાળી નિરાધાર સ્થિતિમાં નાંખ્યો હતો; અને દેડકે વળતે ખીનવાયલા સૂર્યના જેવા અદ્યક્ષીત આંખો તે પાછળ ફેરવતો ત્યારે, તેની નજરે, બળાકારે—પ્રહારથી—અથન હોતો રાખવાને મળતો સ્વાર—અને વગર થાકેલા જેવો જણાતો તુફોમાની અથન—નજરે નજર આવતા સંચાના અધકારમાં જણાતો. “સાહેબ!” થોડો લાંબો સમય વીતી ગયા પછી પણ ભયથી કંપતાં તેણે કહ્યું હતું: “તો અથ નહોતો, પણ સચતાન હતો. મહારી પાછળ ચાલીસ મેલ દોરવા છતાં પણ, તે નહોતો હાંફતો કે કોણ દેરાતો પણ નહોતો!”

પણ અને તુપાથી મુંઝાયલા, અમથી અર્થ મરેલા જેવા થઈ ગયલા લુતુડ-હસ્તાઈના કંદેરા ને ઘાસ પણ વિભયસૂચક, “આહા! સંભાલજે, કાકર બચ્યા! હવે તું સપડાયો છે”—એ સ્વરથી તેના અંગમાં નવિન બળ આવતું, તેનો મોહ ફરતો અને તે ભયચરત માણસ, થાકેલી અશ્વિની જેટલી ત્વરાથી લઈ જઈ રાંકે તેટલી ત્વરાથી, ત્યાંથી નહાસતો હતો.

એટલામાં, શુદ્ધ, સરળ, પ્રેમાળ અને પતિ પરાયણ લાલનને, પોતાને ભોળે, મહાદાદાનું શ્રેય કરવાનો જ એક વિચાર માત્ર હતો! તેણીના નિઃસ્વાર્થ હૃદયમાં આ સમયે પણ તેની રક્ષા કરવાનો જ વિચાર હતો. હિંદની સાધ્વી, પતિપરાયણ સ્ત્રીઓએ જ, વંખતો વખત, આવી જતનો હિતમ નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ જણાવેલો ક્ષતિહાસોમાં વણેલો છે. ખીજ કોઈ પણ દેરાની સ્ત્રીઓ તેમની આ કીર્તિમાં બાળીયણ થવાને શક્તિમાન થઈ કે થવાની નથી; અને તેનું જ મહાન કાર્ય કરવાનો લાલને હવે દૃઢ દરાવ કીધો. તેણીને “સંત” અટકું હતું.

“મહારા નાથ!—પ્રાણ!—સરકાર!”—તેણીએ ધીરે સ્વરે મહાદાદાના કાનમાં કહ્યું—“હવે આ અશ્વિની આપણુ બેંચને લઈને દોડી રાકશે નહિ. મહારે ગળું કાંપી નાંખો—મને અશ્વપરથી ફેંકી દો! એટલે આપ બચી રાકશો!”

પણ મહાદાદા આર્યાવર્તનો વતની હતો, વધી તે હિંદુ હતો. હાલના જમાનાના, સ્ત્રીઓના સ્ત્રીત્વનો નાશ કરવાની દૃઢવાળા કહેવાતા સુધારકને કે યુરોપિયનને કે ખ્રીસ્તીને લાગે તેમ, તેને આ રાખેથી કંઈ ભય લાગ્યો નહિ. હિંદની તવારીખમાં આવા બનાવો નવાહતા નથી, પરંતુ મહાદાદાને વેરાણુ પ્રતિનો પ્રેમ બળવાન હતો. આખા દિવસનું તેણીનું સૌંધ—તેના હૃદયમાંની

મીતિમાં શબ્દોએ બમણો વધારો કીધો. ગઈ રાત્રે, રાઠોડ રાજપૂતાણીના અને રાજપૂતનાં બેયલાં કામો, તેની નજર આગળ, આ શબ્દોથી, તરી આવ્યાં. મ જ મરાઠાઓમાં “જોહાર” કરવાનો ચાલ નહિ હોવાથી, મહાદાજને આ તત્ત્વ સ્વી નહિ. તેવું શરીર લાલનને પ્રત્યક્ષ થાય તેમ કંપ્યું.

“નહિ, નહિ ! હું તેમ નહિ ફરીશ ! માતાજી મહારા હાથને પાછા ફેરવે છે ને હારું રક્ત ગ્રહણ કરવાને, ના પાડે છે ! આપણે બન્ને સાથે નાશી જઇશું કે સાથે જ મરીશું !”

લાલન મૂંગી રહી.

ચારે તરફ ઘોર અંધારું ફેલાઈ ગયું હતું. સામે ઝાડોની ઘટામાં એક મોઢું મકાન દેખાતું હતું અને તેની અને તે મકાનની વચ્ચેમાં, એક નાણું હતું. તેના બેય તરફના કાંઠાઓ, ઢળાણવાળા હતા. ઘોડીએ છેલ્લા ચત્ત કરતી હોય તેમ આંધળાની માફક, ઠોકરાતી લથડતી, કૂંદકો-માર્યો. લૂતુફઉલ્લાહ પાછળ જ હતો. લગભગ પચાસવાર ફરતી તેના ધીરા ચાલતા, પણ દૃઢ પગ મૂકતા અશ્વની ખરીનો અવાજ કાનપર આવતો હતો.

અસ્પષ્ટ શબ્દોનો પણ ઘાટો અવાજ લાલને ફરીથી સાંભળ્યો—“બખરદાર ! કાફર ! હવે તો તું સપડાયો છે જ !”

લાલને દાંત પીસ્યા અને મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કીધો.

ધીરથી તેણે કમરપટામાંથી નહાતું ખંજર ખેંચી કાઢ્યું, અને પોતાની છાતીમાં ભોંકવાને જાંચું કીધું. દૃઢ અને નિઃસ્વાર્થ પ્રેમવાળી હોવા છતાં પણ, આ જીવાન બાળામાં તે ખંજર પોતાના જ હૃદયમાં ભોંકવા જટલી હિંમત કે શૂરાતન નહોતું.

હૃદય ડગમગ્યા કરતું હતું. તે પ્રકટ દર્શાવતું હોય તેમ તે ખંજર એક ક્ષણ ભર હવામાં અફર રહ્યું. તુરત જ લાલનનો વિચાર બદલાયો અને તેની સાથે જ તેણીએ નિરાશીસૂચક એક કારમી ચીસ પાડી.

પોતાના પ્રિતમ અર્થે દેહાર્પણ કરતાં આંચકો ખાતારી શુદ્ધ બાળાએ, પોતાના પ્રેમનો અને પોતાની સ્વતંત્રતાનો ભોગ આપવાનો કરાવ, એક ક્ષણમાં કરી દીધો; અને ઉપર ઉંચકેલા ખંજરથી તેણીને પકડી રાખનાર પટકાને કાપી નાંખી શોક-નિરાશા અને હૃદયમાંના કારી દુઃખનું ભાન કરાવનારી-મહાદાજના સ્મરણ-માંથી કદીપણ નહિ ખસી જનારી-કારમી ચીસ સાથે, તેણી અશ્વ ઉપરથી નીચે ગબંડી પડી.

અંધારામાં જતાં મહાદાજને ઉપલી ચીસ અને કમરપરથી ઝાઝા ધડેલા ભારને લીધે માલમ પડ્યું કે, લાલન પડી ગઈ છે-તેણે ધાર્યું કે, તેણીએ આત્મ-હત્યા કીધી છે, અને વિસ્મયતાનાં અને દુઃખના પ્રથમ વેગને અંતે ન્યારિ તેણે વિજળીને રોકવાનો પ્રયત્ન કીધો ત્યારે પણ, અમૂંથી હાંફતી તે અશ્વિની, તેની રોકવાની નિશાન સમજવામાં અશક્ત માલમ પડી અને મહાપ્રયાસથી જ તે તેને અટકાવી તથા ફેરવી શક્યો. તેણે પાછા ફરીને જોયું ત્યારે તો લાલન ઘણા વાર ફર-ઉપર-કહેલા નાળાની સામી પાર જ-પડી હતી, એમ તેને જણાયું.

આખા દિવસની દોડમાં લૂતુફઉલ્લાહનું ધ્યાન મહાદાજની પાછળ ખેંડેલી બાળા-વેરાગણના ઉપર જ દૃઢ ચાંટેહું હોવાથી, તેણે આવા ઘોર અંધકારમાં પણ

કોઈક વસ્તુને પડતાં જોઈ અને તુરત જ જાણી લીધું કે, જે વસ્તુને અંધે તે આટલે સુધી આવ્યો હતો તે જ તે હતી.

સ્પષ્ટાક્ષર વિનાની, વિવેચસૂચક ઉન્મોહના જેવી બૃમ્ભ મારતો તે લાલનની નજીક આવ્યો.

આ જ પળે મહાદાઘ, ઉભો હતો ત્યાંનો ત્યાં જ પથ્થર જેવો-જેવો થઈ ગયો અને મહાપ્રચારે છત ઉપર વાંકો વળીને લાલનને પાછા ફરવાનું ચિતવવા અને ખેલાવવા લાગ્યો. એટલામાં જ તે મકાન પાસેના અંધકારમાંથી નીચલા શબ્દો તેના કાન સાથે અફળાયા.

“કોન થેતે?” (કોણ આવે છે?) અને તુરત જ બાલા લઈને ફેટલાક મરાઠા સ્વાસી તેની તરફ ફરતા આવ્યો.

આ વખતે અંધકારમાં ભૂદા ભૂદા ખેલાનારાના અસંખ્ય વાક્યો એક બીજાના પ્રતિધ્વનિ હોય, તેમ હવામાં દોડા દોડી કરવા લાગ્યા.

“મારા-અલ્લાહ ! ફત્તેહ !”

“પ્રિયે-પ્રિયે ! હા ! દોડતી આવ્યો !-પ્રાણ ! મહારા સમ છે ! તુરત પાછી આવ્યો !”

“કોન થેતે; ઉત્તર દા !”

પણ આ શબ્દોની પછવાડે જ લૂતુડલ્લાહે માર્ગમાં સંકડાઈને પડેલી લાલન તરફ જવાને-શયતાનબદાપરથી ફરકો માર્યો, અને તેણે જઈને, બળે વખતે તેના હાથમાંથી છટકી જનાર બાળાનો હાથ, હૃદયમાં આવી જઈને પકડ્યો કે તુરત જ આણહદ ભય, ધારતી, અને નિરાશીથી પૂર્ણ એક મહાકારમી ચીસે, રાત્રિની શાંતિમાં ઘણેક દૂર સુધી બળબળાટ કરી મૂક્યો.

શારીરીક, તેમ જ માનસિક વ્યાધિ અને આધિથી, મહાદાઘનાં ચર્મચક્ષુઓ નિરૂપયોગી થઈ ગયાં હોય તેમ તેણે તેની આસપાસ વિરલાઈને ઉભેલા નવિન આગંતુકોને દીઠા નહિ-નાળાની પેલી તરફ ઉભેલા ટોળા સિવાય બીજું કંઈ પણ તે આ વખતે જોઈ શક્યો નહિ. પ્રિય આત્માના મુખમાંથી નિકળેલી હૃદયભેદક ચીસ હતી તેના કર્ણમાં ઘર કરી રહેલી હોવાથી, તે બીજું કંઈ પણ સાંભળી શક્યો નહિ, તથા એકલા થયેલાઓમાંના એક તેનું નામ ઉચ્ચાર્યું નહિ ત્યાં સુધી, તેના ઉપરની આ મોહજળ દૂર પણ થઈ નહિ-તેની પાંચે ઈન્દ્રિયો ખૂંદેર મારી ગઈ હોય તેમ જોઈને આ ટીકીટીકીને જોનાર સીપાઈ બોલી ઉઠ્યો, “માતાજીનો જય ! આ તો મહાદાઘ સિંધિયા ખેતે જ !”

“તમે કોણ છો ?” પોતાનું નામ સાંભળીને નવિન આશાથી ઉશ્કેરાયલા મહાદાઘએ પૂછ્યું.

“મરાઠાઓ, સરકાર ! પાણિપત તરફનું નારસંકરનું આ છેલ્લું ધાણું છે. મહાકારનાવનું લશ્કર અહીંનાં જ આદિથી ગયું છે. તેની સાથે આપનો એક બિરની રાખાખાન પણ હતો, પરંતુ નહારી આવનારાઓને પરમેશ્વર પ્રિયથે પાળી ખાવાને માટે, તે અગ્નિ જ રહી પડ્યો છે !”

“જવાનો!”—તેના પાછલા શબ્દોપર ધ્યાન નહિ આપતાં, મહાદાજી બોલ્યો—
“મહાદાજી સિંધિયાની સાથે રહીને વૈરનું અને શૌર્યનું એક મહાન કામ કરશો?
ચાલો આગળ ને પેલા વિલાયતીઓની સામે ધસો! તેઓ માત્ર પાંચ સાત જ છે!”

સીપાઇઓએ, તેણે બતાવ્યું ત્યાં જોયું. લૂતુફુલ્લાહે લાલનને બાથમાં પકડી
હતી, અને માત્ર એક કે બે જ જણ જ તેને આવી મળ્યા હતા. લૂતુફુલ્લાહે હજી
નીચે જ ઉભો હતો અને પોતાનામાંના એકને, લાલનને પોતાની પછવાડે બેસાડી
લેવાને, તેણે હુકમ કીધો હતો. પણ મરાઠાઓનાં મન ભયથી ચોકેલાં હતાં—જટ્ટના
બંધનમાં પચ્યા હોય તેમ તેઓ ઠરી ગયા હતા! મહારાવદ્વારા સાંભળેલા પરા-
જયના વર્તમાનથી તેમની હિંમત દૂર થઇ ગઇ હતી. તેઓએ માથું હલાવ્યું!

“શા માટે, સરકાર?”—તેમાંના એકે પૂછ્યું.

“તે લોકોએ હાલમાં જ પકડેલી એક સ્ત્રીને છોડવી લાવવાને!”—સિંધિયાએ
ઉદ્ગેરાયેલી અધિરાધથી કહ્યું.

“એક સ્ત્રી!! વાહ સરકાર! એક સ્ત્રી માટે આપણા જીવને શા માટે જોખમમાં
નાંખવા જોઇએ? પછવાડે કેટલા રહેઞ્છો હશે તે કોણ જાણે છે? સરકાર, જરાક
ઠાઠા થાઓ! તમે તદ્દન અશક્ત, ઘાયલ અને યુદ્ધને માટે આ વેળાએ નકામા
છો! તે સ્ત્રીની વાત છોડી દો! ગમે તે હો—તેને તેના ભાગ્યેની ઉપર રહેવા દો.
તેની સોંપણુ પરમેશ્વરને કરો ને અમારા સદ્ભાગ્યે આપ અહિં આવેલા છો, તે
અમારી સાથે ચાલો!”

“ગહારા નાથ! ગહારા બ્રાણુ! હું જાઉં છું! હું જાઉં છું! ભગવાન
તમને હજાર વર્ષ સુખ ચેનમાં રાખો!” નાળાની પેલીગમ પોપલગ્રાહ સરદાર, લાલ-
નને ઉચકીને ચાસીનખાનના અશ્વપર બેસાડતો હતો ત્યારે, તેના મધુર કંઠમાંથી,
ઉપલા શબ્દો નિકળ્યા.

આ શબ્દોથી મહાદાજીનું ચિત્ત ચમ્પકી ગયું.

તે લવવા લાગ્યો,—“બહીરો! નામદો! બાચલાઓ!”—પોતાની તરવાર તેમના
તરફ હલાવતાં તે બોલ્યો,—“જો તમે નહિ આવો, તો હું એકલો જ જઈશ.”—
“મિત્રે! ડર નહિ! હું આવું છું!”

તેનાં મુખમાંથી છેલ્લા શબ્દો નિકળી ગયા તે પૂર્વે તો, તેણે વિજળીને
નાળાની સામે પાર જવાને પાવડા મારીને ઉદ્ગેરી.

“તો વેરા ઝાલેલા આહો!”—સીપાઇઓએ કહ્યું,—“તાર્યે રોકે ફીરલેલે આહો! આ
વેળાએ તે મહાદાજી છે—એમ માનીને દૂર ન રહો, પણ તેને જલદીથી પકડો!”

અહા! હુદ્દેવ! આમ તેને પકડવાની જરૂર જ ન પડી! શૌર્યવાન કાઠીયા-
વાડી અશ્વિનીએ, પોતાની જાતિનું નૂર સાચવ્યું. તેના સ્વામિની બૂમ અને એડી-
ઓના મારને અનુકૂળ થઇને, રહેટો કુદકો માર્યો—પણ તે તેનો છેલ્લો જ કુદકો
હતો—તેનું લોહી એકદમ ઠંડુ પડી જવાથી, ઉપલી વાતચિત દરમિયાનમાં મળેલો
કુદક આશાયસ જ, તેનો બ્રાણુ લેણુ શત્રુ નિવડ્યો. છેલ્લી દુઃખની બરાડ મારીને,
જેશથી દમ લેતી તે અશ્વિનીએ બીજો કુદકો મારવાને માથું અગાડી કરીને, શરીર
ઉચક્યું! પરંતુ તેના સ્વારને લઇને તે ત્યાં જ જેશલેર ફસડાઈ પડી. આ આંચકાની
સાથે જ મહાદાજીની આંખે પણ તરમર ચટ્ટી આવ્યા, અને તેના દુઃખી મગજ-

માંથી, દ્વાલન અને પાણીપત-ગોવાયલી પ્રાગુરનેહા અને હારેલી લડાઇ-સ્વપ્નમાંની ઇદ્રનળની માફક પસાર થઈ ગયાં. મનુષ્ય અને અશ્વ-વિશ્વ વિખ્યાત શૂરવીર અને તેની જગપ્રસિદ્ધ થયેલી ઉમદા અશ્વિની, નાળાના ઢળાણ ઉપર, નિશ્ચેત રાજ કેમાં થઈને અંધારામાં પડ્યાં.

તેમની ઈચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત થતાં જ, ખુશી થતાં વિલાયતીઓ, સામે દિના-રેથી જ પાછા વળ્યા.

“આ બધી શી ગડગડ છે? શું થયું?”—એવા પ્રશ્નો પૂછતો, એક નીચો, સજ્જુત બાંધાનો મનુષ્ય, મહાદાજી જીવતો છે એમ જોવાથી, સીપાઈઓ તેની આસપાસ વિચલાઈ વળ્યા હતા તે ટોળા પાસે, આવ્યા.

“અરે શું, લે જો આ હારા સ્વામિ-રાણાજના પુત્ર જ અહિ છે! ખીલું તે કોણ હોય? હવે આપણે કેમ કરવું તેની અમને સમજ પડતી નથી. તેની ઘોડી મરી ગઈ છે; તે પોતે ધાયલ થયેલા છે અને શ્રમથી થાકેલા છે, અને વળી તદ્દન અચેત પડેલા પણ છે, વિલાયતીઓ અહિ ક્યારે આવી પહોંચશે તે કહી શકાય તેમ નથી; છતાં પણ આવા મહાન મરાઠા મુખરને અત્ર, સ્લેચ્છાના હાથમાં જવાને જોઈ દેવા, એ વાત તો વિચારવાની જ નથી! ત્યારે આપણે કેમ કરવું? રાણા-આનં! બોલ તું શું કહે છે?”

“વળી કહે શું, માંડે માયું?”—તે નિમકડલાલ ભિસતીએ કહ્યું—“ખસો, એની આઘડી કાઢો ને એને મહારા બળદની પીઠ ઉપર બસાવે બાધો, ને જો અલ્લાહની મરજી હશે તો હું એને સહીસલામત દિલ્હી લઈ જઈશ!”*

પ્રકરણ ૪૪ મું.

છેવટ-યુદ્ધ પછી.

પ્રાણિપતમાં નહાસીને ભરાયેલાંઓને પકડવાને માટે અફઘાનો આખી રાત્રિ તેને ઘેરીને પડ્યા રહ્યા! અને જો કે ત્યાં ભરાયેલાઓ શ્રમ અને પરાજયથી ના-હિંમત થઈ ગયેલા હતા અને સામે થાય તેવું તેમાં કોઈ પણ જણાવું નહોતું, તથાપિ બહુ જ સારી રીતે રક્ષણ થાય તેમ, સજ્જ કરેલા બચાવ કામપર રાત્રે ધસારા કરવાની અફઘાનોની હિંમત આલી નહિ. સવારે સઘળાઓ શરણે આવ્યાં. લાખો રૂપીયાની લૂટ અફઘાનોને હાથ લાગી અને સામે થનારા લડવૈયાજી બંદીવાનો થયા નહોતા, પણ જાવણીમાં કામકાજ કરનારાઓ, હજારો સ્ત્રીઓ, બાળકો, શુલામો, વેપારી અને પુખ્ત વયના મનુષ્યોને તેઓએ પકડ્યાં. આ સર્વ તરફ અફઘાનો જાણી જ ધાતકી રીતે વર્ત્યાં. સ્ત્રીઓ અને બાળકોને શુલામો ખનાવવાને રહેવા દઈને, લડી શકે તેવા સઘળા મરદોને, તેઓએ હારબંધ બાંધીને, મેદાનમાં ઉભા કીધા અને વિલાયતીઓએ, પોતાના શસ્ત્રોને ધાર કરતા હોય તથા ખંડુકથી નેમ તાકતા શીખતા હોય તેમ, શાંતપણે તે બધાને કાપી નાંખ્યા. આવા મહાન યુદ્ધમાં આપલેથી જ આ

* આ વાત સત્ય છે. પોતાના મુખના દિવસોમાં ન્યારે તે દિલ્હીનો સ્વામી હતો ને ઉત્તર હિંદમાં ધૂમતો હતો ત્યારે મહાદાજીએ એને એક મહાન સરદારનું પદ આપ્યું હતું. (જુઓ, મહાકાવ્ય “મધ્ય હિંદ.”)

રાક્ષસી કર્મ અટક્યું ન હતું. અતિશય નિપુણતા દર્શાવીને જય મેળવનાર અહમદ-શાહે, પોતાની કીર્તિને કલંકિત કીધી. શાહ પોતાના રાતા તંબૂની આગળ ખેંચે અને દરેક હિંદુ મસ્તકને માટે પારિતોષિક આપવા લાગ્યો અને જેમ એસિરિયાનો માણસનાં મુઠ્ઠાનાં ઢગ કરતા, તેમ કેદીઓના જ નહિ, પણ ઇનામ મેળવવાની લાલચે ધાયલોનાં પણ માથાં કાપીને, તેમ જ મરેલાઓનાં માથાંઓ લાવી લાવીને, સિપાઇઓએ તેની સામે, મ્હોટો ઢગલો કરવા માંડ્યો. તે આ પ્રમાણે મનુષ્ય જાતના નામને લાંછન લાગે તેમ એસિરિયાના મનુષ્યભક્ષી રાજાઓની માફક વર્તેલો હતો. તેવામાં જ, અફઘાનોનું એક ટાળું, વિશ્વાસરાવના રાખને ઓળખી કાઢીને, જૂંમો મારતું ત્યાં આવ્યું—

“કાફરોના રાજાનું રાખ આ રહ્યું!”

“તેમાં મસાલા ભરો! અને તેને સૂકવો અને યરાના નિશાનરૂપે તેને કાળૂક લઇ ચાલો!”—દુરાનીશાહે કહ્યું.

જે કે મરાઠાઓને હાથે હિંદના મુસલમાનોને બહુ બહુ ખમતું પડ્યું હતું, તોપણ આખરે તેઓ હિંદના જ વતની હતા, અને અહુણાં યુદ્ધનાં ઉત્સાહના વેગ અને ખુનામરફી પૂરી થઇ ગયા પછી, તેઓનું અંતર તેમના સ્વદેશીઓને મળેલા પરાજય માટે, બળતું હતું; તથા દુરાનીશાહની નિર્દયતા માટે તથા વિલાયતીઓના અવર્ણનીય દુરાચરણ અને ધાતકી કામો માટે, તેઓનાં હૃદય કંમકંમી હાથાં—જે કે તેઓએ બોલવાની હિંમત કીધી નહિ, તોપણ ઉપલા રાખે તે સહન કરી શક્યા નહિ. શેહિલાઓ જે કે યુદ્ધમાં પરાજિત થયા હતા, તોપણ આ વખતે સુન્નહૌલા સાથે તેઓ મળી ગયા અને અહમદશાહ પાસેથી પેશ્વાના શર પુત્રનું રાખ, તેના ધર્મના નિયમ પ્રમાણે ઠંકાણે પાડવાને માગ્યું.

“અમો હિંદના પુત્રો!”—તેઓએ, શાહ તેમના અંતરની નાખુશી જોઈ રહે તેમ કહ્યું—“જે કે જીવતા સામે લડવામાં દયા રાખતા નથી, તોપણ મૃતક દેહની સાથે લડતા નથી!”

ખેરાસાનના કહેવાતા રાજાને આ લોકોના ‘વહેમ’ને તાબે થઇ, મન મનાવવાની જરૂર જણાઇ. કાશીરાયે તથા લખનૌના સૂબાના સૈન્યમાંના ખીજા બ્રાહ્મણોએ, સઘળા માનપાન સાથે, વિધિથી વિશ્વાસરાવના દેહની અગ્નિસંસ્કાર વગેરે ક્રિયા કીધી.

*

*

*

*

*

પરંતુ એક ખીજા મહાન નરને બચાવવાના તેમના ચનો નિષ્ફળ નિવડયા. ઈબ્રાહીમખાને, જે તેને માટે લાયક હતું તેવા એક વીરપુરુષના મૃત્યુને માટે, બહુ જ ફાંફાં માર્યાં, પરંતુ તેના બાગ્યમાં તે નહોતું! તે અતિશય ધવાયેલો સુન્નહૌલાના ખખટરીયાઓના હાથમાં આવ્યો. લખનૌના સૂબાએ દયાથી, તેમ જ ખીજા હેતુથી કે હિંદી પ્રજાની માણસાઇને લીધે, તેને છપાવી રાખવા તજવીજ કીધી. પરંતુ ગમે તેમ વાત બહાર પડી અને શાહે ઈબ્રાહીમખાને માંગી લીધો અને તે સરણ થયો. અફઘાનો, હિંદના પક્ષમાં લડનાર મુસલમાન તરફ ઉશ્કેરાયા હતા; કારણ કે હિંદુસ્તાનીઓને જેમ રાત દહાડો એવી સીતે લડતા હિંદુઓ અને મુસલમાનોને પરિચય હતો, તેમ આ ધર્મગ્રિને નહોતો. તેઓને મનથી આ ‘અજમ’ ગુન્હો.

હતો. અફધાનોએ તેના બાહુ ન ખૂસ હાલ કીધા. કાઈક કહે છે કે, તેનાં અવયવો કાંપી લીધાં ને કાઈ કહે છે કે, તેના ઘાગોમાં ઝેરી વિષ ગોળાનં તેનં મારી નાંખ્યા હતો.

મહાન ભાઈ સાહેબના મૃતકદેહનો પત્તો લાગ્યો નહિ, એમ ઇતિહાસકારો કહે છે. કદાચ સુબ્બઉદ્દૌલાએ તેને શોધી મંગાવીને, વિશ્વાસરાવની બાળતમાં વેકવી પડેલી વિરંબણા સહન ન કરવી પરંતુ તે હેતુથી, તેનો બહારોબહાર અગ્નિદાહ કરાવ્યો હોય એ સંભવિત છે. પણ લાગ્યા સમય સુધી એમ મનાતું હતું કે, ગોધ લોકોના દેહારીક અને છીટનના રાજ આર્થર અને હાલના નાનારાવની માફક, તે પણ નાશી ગયો છે, અને હજુ જીવે છે તથા સમય પર પાછો મરાઠાનો ન્ય દર્શાવવાને બહાર આવશે. આ વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખીને વખતોવખત અનેક જન ગુમ થયેલા “પરશુરામાવતાર”ને નામે બહાર આવ્યા હતા અને રાજ્યોમાં થોડી-ઘણી ઉથલપાથલ કરવા પામ્યા હતા.

જંકાજ નિંધિયા,* જશંતરાવ પવાર અને અંતાજ માનકેશ્વર રણેશ્વરને દીપાવ્યું હતું-ત્યાં જ મરણ પામ્યા હતા. રામશેર બહાદુર ઘણા જ કારી થા ખમીને, છેવટે નાશી છટ્યો હતો. પણ બીજે દહાડે તે નાસભાગ કરતો હતો તેવામાં કેટલાક ખેડુઓએ તેને મારી નાંખ્યો હતો. દામાજ ગાયકવાડ અને મહારાવ હોલકરની સાથે ગયેલા અસ્ત્રશસ્ત્રો અને ઝુંડાઓ સિવાયની સંધળી તોપો, ગોળી ગોળાઓ ને ઝુંડાઓ વગેરે સર્વ પદાર્થો, અફધાનોને હાથ આવ્યા હતા. મહોટા સરદારોના જનાનાની સ્ત્રીઓ, જીતનાર સરદારોને વહેંચી દીધી હતી, અને ભાઈ સાહેબના કુટુંબની (તેનું ખરું સગપણ શું હતું તે જણાવું નથી) કાંઈ સ્ત્રી-ઘણાં વર્ષો સુધી ભખતૌના સૂખાના જનાનામાં “ભાઈ ભગમ”ને નામે હતી. ઉચ્ચ જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓને પોતાના જનાનામાં રાખવાને ઉત્સુક સૂખાએ, તેવી ઇચ્છાથી અથવા તો જેના નાશમાં પોતે મહોટા ભાગ લીધો હતો તેના સ્વજનોને સારી રીતે રાખી શકાય ને વિલાયતીઓને હાથે બાહુ દુઃખ ન પડે તેવી ઇચ્છાથી-ગમે તેમ હો, પણ સૂખાએ ભાઈના સંબંધીઓને પોતાને માટે લૂંટના ઇનામ તરીકે, પોતાના ખાનગી ભાગમાં મેળવ્યા હતા.

મરાઠાઓની હાનિનો નિર્ધાર થઈ શક્યો નથી. પરંતુ એટલું તો સર્વાનુમતે કબૂલવામાં આવ્યું છે કે “પરદેશીઓને આરકની પેલે પાર” હાંકી કાઢવાને માટે, મહાઉત્સાહભરે પુનેથી ભાઈ સાથે આવેલાઓમાંના ૨૦૦૦૦૦ કરતાં વધારે માણસો, દક્ષણના પહોડો ને મેદાનો જોવાને પાછા ફર્યા નથી. જીતનારાઓની હાનિ એટલી ભારે હોવા છતાં પણ મરલા ને ધવાયલાઓ ૨૦૦૦૦ થી ૩૦૦૦૦ હતાં. આથી દક્ષિણીઓનું મહાન બળ તથા દૃઢનિશ્ચયપૂર્વકની વિરુદ્ધતા સ્પષ્ટ જણાય છે. લૂંટથી તર થયેલા, ગુલામોથી સંખ્યામાં વધેલા અફધાનો, આરામથી ખોરાસાન પાછા ફર્યા અને નજીબુદ્દૌલા દિલ્લીમાં સર્વ સત્તા હાથ કરીને બેઠો.

આંટ ઉફ લાગે છે કે, તે દેહ પકડાયો હતો ને પાછળથી કતલ કરવામાં આવ્યો હતો. બીજાઓ આ વાર્તામાં જે વત્તાંત છે તેને મળતા છે.

પોતાના પુત્ર અને ભાઈની મદદે જવાને, આસતે આસતે આવવા નિકળેલો પેશ્વા ખાલાજીરાવ, જે મોટા લશ્કર સાથે, નર્મદાના તટ ઉપર પડેલો હતો.

૧૮૬૧ ના જાન્યુઆરીની ૧૫ મીએ, ઉદારીન વૃત્તિનો એક કાસદ, એક પત્ર લઈને આવ્યો. તે પત્ર કોણે મોકલાવ્યો હતો તે જણાયું નથી, પરંતુ તેમાં માત્ર નિચલા શબ્દો જ હતા:-

“જે મોતીઓ પીગળી ગયાં છે, ૨૭ સૂવાળું મહોરો શુભ થઈ છે, અને ચાંદી તથા ત્રાંખાના સિક્કાનો નાશ ગણાય તેવો નથી.”

આનો અર્થ સમજાવવાને ધર્મરાજની જરૂર નહોતી. ‘આસ્ટરલિટ્લ’ની લડાઈના પરિણામની ખબર પીટ જે ભારે દીલે સાંભળી હતી, તેમ જ આ ખબર સાંભળ્યા પછી, ખાલાજી મોઢો પડ્યો અને થોડા સમયમાં મરણ પામ્યો. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ઘેર અવ્યવસ્થા રહેવા દઈને તે એકદમ ખૂના પાછો ફર્યો હતો.

* * * * *

મહાદાજી સિંધિયાની ત્યાર પછીની જીંદગી ઐતિહાસિક બનાવ છે. તેની શુદ્ધિ અને શક્તિ અને વીરતાએ, થોડા સમયમાં તેને હિંદનો સર્વોપરી સ્વામી બનાવ્યો અને જે પેશ્વાનો તાબેદાર નામનો જ હતો તે; જે દિલ્હીમાં તે બળદની પીઠ ઉપર પેઠા હતો તે જ દિલ્હીમાં પાછળથી જહાંનપનાહ મોગલ શાહન-શાહના પ્રતિનિધિરૂપે અને રક્ષકરૂપે કેમ પેઠા હતો તે; તથા ઉત્તરના યોદ્ધાઓનાં કરતાં વધારે ભયાનક અને ક્રોધભળાવ અંગ્રેજોને, તે જીવ્યા ત્યાંસૂધી કેવા ચાતુર્યથી-અખાત તરફ-ફરના દૂર રાખ્યા હતા, તેનો ઇતિહાસ આટલું ઉંડું, માલકમ, એલરીન્સ્ટન ને ટોડના ગ્રંથોમાં લખવામાં આવ્યો નથી. તેના વખતના હિંદના રાજ્ય-કર્તાઓ કરતાં તેનાં હૃદયમાં સ્ત્રી જાતિપર વધારે માન રહેવાનું કારણ તેનો લાલનનો અનુભવ હોવો જોઈએ. તેમ જ ઇતિહાસમાં ગાર્દીના છેવટના યુદ્ધને લીધે જ, તેના મનમાં મરાઠા સીપાઈઓ કરતાં પગારદાર સીપાઈઓ માટે ભાવ ઉત્પન્ન થયો હોવો જોઈએ, અને તે જ યાદદાસ્તીને “ડી બોઇન”ની પ્રખ્યાત ટુકડી આભારી હોવી જોઈએ-કે જે સૈન્યને પાછળથી તેના વારસ દૌલતરાવે અને પીરનના લોભ અને ઇર્ષ્યા-દગાએ નહિ-લોક અને વેલસલીની સામા ફેક્ટમાં કપાઈ મરવાને મોકલી હતી. એ મરણ પામ્યો ને તે પછી તેની શુદ્ધિશક્તિએ વધારેલા રાજ્યના મહોટા ભાગની દુર્દશા થઈ ગઈ.

* * * * *

કળિયુગમાં ધર્મને ઘેર ધાડ અને કર્મને ઘેર કુશળ એ લોકવાયકાની સત્યતાના દૃષ્ટાંતરૂપે મહારાજાવની પાછળની જીંદગી છે. દગા પછી તે આખાદ થયો હતો. ‘ભાઈ’-“નજીબ”ની સાલતાથી પાણીપતની લડાઈ પછી જે ગોળોપિંડાળો વળી ગયો તેમાં, તેણે પણ સિંધિયા પેઠે એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. પરંતુ હિંદુઓ માને છે કે, લાઉ સાહેબનો અંત્યનો શાપ અક્ષરશઃ ખરો પડ્યો. તેનો એકનો એક પુત્ર તેની પહેલાં મરી ગયો; તેની પુત્રવધૂ પ્રખ્યાત અહલ્યાબાઈએ, તુકોજીરાવ જેવા જખખડ, પણ પ્રમાણિક સરદારને રાજ્ય કરવા ને સૈન્યની વ્યવસ્થા રાખવાને દત્તક લીધો હતો. પણ લાઉનો શાપ એનાપર હતો જ કે-“શ્રાદ્ધાંજલિ આપનાર તથા ઘરમાં દીવો દેવતા મુકનાર કોઈ પણ રહેશે નહિ,” તે સત્ય પડ્યો છે.

* * * * *

સુખનોના સુખાને પણ તેના દુષ્કર્મનાં ફળો આપવાં પડ્યાં. આ વખત પણ તેના સૈન્યને કદી પણ જય મળ્યો નથી અને જો કે તે મોંગલોથી સ્વતંત્ર થયો ગયો, પરંતુ તે સ્વતંત્રતા, હોલમાંથી નીકળીને ચૂલમાં પડવા જેવી તેને નિવડી અને તે અંગ્રેજોના ખંડીયાની સ્થિતિમાં મૃત્યુ પામ્યો હતો.

* * * * *

ખીલ ખાનુએ હાફેઝ રહેમત, વોરન હેસ્ટીંગ્સના અફરારું હક્કોની સામે દેશનું રક્ષણ કરતાં કીર્તિસહ મૃત્યુ પામ્યો અને તેનું નામ ખર્કની ખુદ્દિએ ઈંગ્લેન્ડમાં અમર કીધું છે. એમ જ, વૃદ્ધ અને વૃદ્ધાદાર નજીબુદ્દૌલા પણ દિલ્હીની પાદશાહતના બાકી રહેલા ભાગનું રક્ષણ કરતાં યુદ્ધમાં પડ્યો હતો અને વંછરાત પોતાના પુત્ર ઝાશીત-ખાનને આપી ગયો હતો-જેના નશીબમાં રાજ્યનો નાશ જોવાનું દુઃખ સરજેલું હતું.

* * * * *

જેમ મઠની અધિષ્ઠાત્રી મોહનધારીએ (લડાઈની સઘળી વિટંબણામાંથી તે અથી ગઈ હતી કેમકે તે વૃદ્ધ હોવાથી શુલામઝી બનાવવાને કે કતલ કરવાને અયોગ્ય ગણાઈ હતી) વૃદ્ધાવસ્થામાં કહેલી વાતોને આધારે કમનસીબ લાલનનો પ્રેમ નોંધાઈ રહેલો છે, તેમ જ કાશીરાયે પાછળથી લખેલા ઇતિહાસને જ આ યુદ્ધના અનાવોની વિગત માટે સઘળા ઇતિહાસકારો આભારી છે.

* * * * *

ખીરબલ નંદ યુદ્ધમાંથી બચી ગયો હતો-પણ તેનો ભત્રિજો હનુમંત કપાઈ મૂલો હતો. અફઘાનોના જવા પછી તે પોતાના રાજ સુરજમલની નોકરીમાં રહ્યો હતો અને ઘડપણમાં, ભરતપૂરનું રક્ષણ કરતાં મરણ પામ્યો હતો.

* * * * *

લાલનનાં વિપેક્ષ અમને કાંઈ પણ સત્તાવાર ખબર મળી શકી નથી-તેના સુખની કે સંકટની-અફઘાન સરદાર પોપલઝાઈના કિલ્લામાં તે રહી રહીને મરી ગઈ કે તેના પ્રેમને વશ થઈ. પણ એમ કહેવાય છે કે, ૧૮૭૬ માં અહમદખેલ આગળ અંગ્રેજો અને ખીલઝાઈ અને પોપલઝાઈની સેના વચ્ચે જે બપોજખી થઈ તેમાં આપણી નાથીકનો અને લૂતફહીહનો છેલ્લો વારસ, એક તોપ ધસડી જતા, એક ઐરીશ ત્રીપાઈની ગોળાથી મરણ પામ્યો હતો. ખીલ હંતકયા એવી છે કે, યુદ્ધના અંતે લાખા મંદવાડ ભાગવીને લૂતફહીહ હાથો ત્યારે તેણે લાલનની માંગણી જમરદ થાસે કીધી. પરંતુ તેણી શુભ થઈ ગયાના વર્તમાન તેણે તેને આપ્યા-ક્યાં તો પોતાના સ્વામીના મંદવાડનું અને દુઃખનું કારણ તે જ છે બાણી, જમરદ લાલનને મારી નાંખી હોય અથવા તો હાવણીમાંથી નાસીને તેણીએ આત્મહત્યા કીધી હોય.

હિંદુસ્થાનના આધુનિક સમયના ઇતિહાસમાં મોટામાં મોટી અને ખુનખારમાં ખુનખાર આ લડાઈથી રાજ્યકીય સ્થિતિમાં શો ફેરફાર થઈ ગયો, તે વિષે ખોલવાને આ સ્થળ યોગ્ય નથી. જે મહાન્ પરમાત્મા સર્વ વિશ્વના કારણરૂપે રહીને આ સંસારની નહાની ગોટ્ટી દરેક બાબતોને પોતાની ઇચ્છાનુસાર ચલાવે છે અને જેની ગુહ્ય ઇચ્છાના ગુપ્ત કારણોની શોધ કરનારાઓ વધારે અને વધારે ગહન વિચારમાં પડી જાય છે, તે જ માત્ર કહી શકે કે ખીજ પ્રજાઓની માફક સ્વસત્તામાં સ્વતંત્ર રહીને, પ્રકૃતિના નિયમાનુસાર આસ્તે આસ્તે સુધારો વધારો કરવામાં, આ પૂરાતન આર્યાવર્તને વધારે લાભ થતે કે પરદેશી રાજ્યકર્તાના સમાગમમાં આવીને પોતાના પુરાતન મહાન્ સુધારાઓ ઉપર પાશ્વિમાલ્ય ઐહિક સુધારાનું ચૂના જેવું પડ ચઢાવવાથી તેને વધારે-લાભ થયા છે. અત્રે તો આપણે માત્ર એટલું જ કહીશું કે, મોગલ શાહનશાહનાં અંત પછી, એકસંખી ધરાવનાર આ જ પ્રજા, જે પાણીપતનું ધોરયુદ્ધ ન થયું હોત તો, દેશનું રક્ષણ વિદેશી રાત્રુઓથી કરી શકતે. હિંદમાં વસતી અનેક જાતોમાં માત્ર ભરાકાઓ જ સૃષ્ટિના વધારામાં સરળતાથી ભળી શકે તેવી જાત છે. ચંચળ, ઉદ્યોગી અને બુદ્ધિમાન, શીખવી શકાય તેવા, વ્યવહાર કુશળ અને વહેમોથી મુક્ત, હિંમતવાન અને સહનશીલ, તેમ જ કાર્યદક્ષ અને કરકસરીયા-આ લોકો જે ભાગ્યદેવીએ દગો ન દીધો હોત ને તેમની સૈનિક, તેમ જ મુલકી વ્યવસ્થામાં સુધારો વધારો કરવાનો સમય જે તેમને મળ્યો હોત તો, સંયુક્ત હિંદુસ્થાન ઉભુ કરતે અને હિસ્ટોરિયસ જેવા રાજનયમાં કુશળ પુરુષો સાથે, તેમ જ વેલેસલી જેવા યુદ્ધમાં નિપુણ સરદારો સાથે, સહેલાઈથી બાથ લીડતે અને યશ મેળવતે. નવિન વસ્તુ પસંદ કરવામાં, તેમ જ નવા સુધારા દાખલ કરવામાં તેઓ પહેલ લે તેવા છે. આ બાબતમાં તેઓ હાલના જાપાનીસોને વધારે મળતા આવે છે. જ્યારે મોગલો, ચીનાઓની માફક-મંગોલીય-નોની સ્વાભાવિક મંગુસ જેવી લૂચ્યાઈ અને હકૂ, તેમ જ તેમની જડતા, ધરાવતા હતા. પરંતુ પાણિપતે તેમનો ધાણ કાઢ્યો અને કુસંપે તેમ જ હારે તેમની ઉત્સાહશક્તિને દાખી દીધી. તેઓ પાંચ સાત નહાના રાજ્યમાં વહેંચાઈ ગયા અને પરિણામે જેઓને તેઓ “સમુદ્રમાંથી આવતા મનુષ્યો” લેખતા હતા તેઓએ, ભારીમાંના લાકડાની માફક, એક પછી એક તે રાજ્યોનો અંત આણ્યો. હાલ તુરતને માટે તો હિંદુસ્થાન આહિંસી જ ઇતિહાસમાંથી બાતલ થાય છે અને ભવિષ્યની કોને ખબર છે? ભવિષ્યનું જાણવાના વ્યર્થ પ્રયત્નો રહેવા દઈને આપણે પરમાત્મા-પરમકૃપાળુ-જગતપિતાને લડાઈ, શોણિત પ્રવાહ, શોક અને પાપાચારનો અંત આણવાને વિનવીશું. ઓ જગતપિતા! તારી કૃપાથી પૂર્ણ અમૃતહાથ અમારી તરફ લંબાવ અને અમારું રક્ષણ કર-તારા વિના અમે મૃત્યુને પામીશું અને મનુષ્યનો ગર્વ તથા આશા, અમારા રક્ષણ માટે નિરૂપયોગી છે. ઓ પરમકૃપાળુ! તારી ઇચ્છા જ સર્વથા સત્ય છે-ઓ સત્ય કામ હરિ! “જેમ ભૂતમાં, તેમ જ વર્તમાનમાં અને ભવિષ્યમાં” તારી જ મનોકામના સફળ થઈ છે, થાય છે અને થશે!

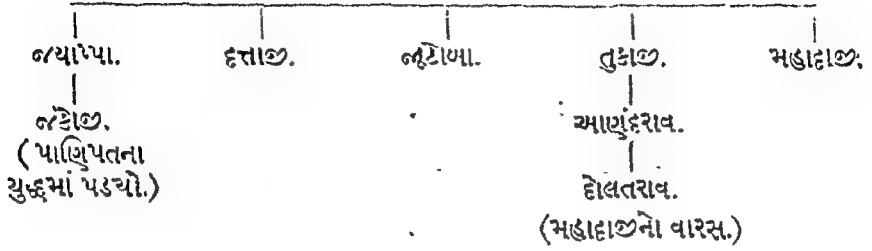
(૨૪૬)

પરિશિષ્ટો..

નાં ૧.

સિંધિયાઓની વંશાવળી.

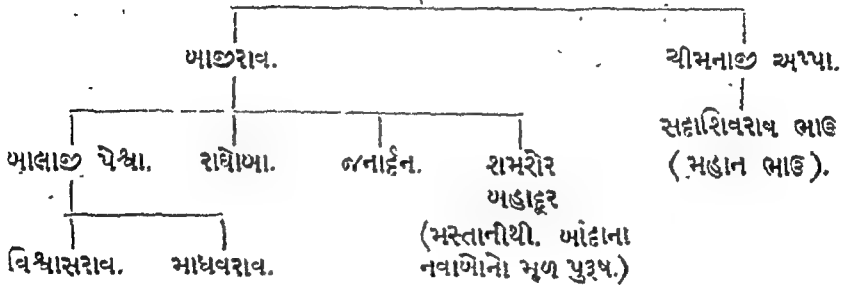
રાણાજી.

નાં ૨.

જેશ્વાની વંશાવળી.

ખાલાજી વિશ્વનાથ.

(૨૫૦)

નાં ૩.

હોલકરની વંશાવળી.

મહાદારરાવ.

ખંડેરાવ (બાપ ખંડેલાં ન મુળા.)

હુકોચ (દત્તક.)

મલીરાવ.

કારીરાવ.

મહાદારરાવ.

હુકોચરાવ.

જરાવંતરાવ.
(અંગ્રેજો સાથે
લડનાર વીર.)

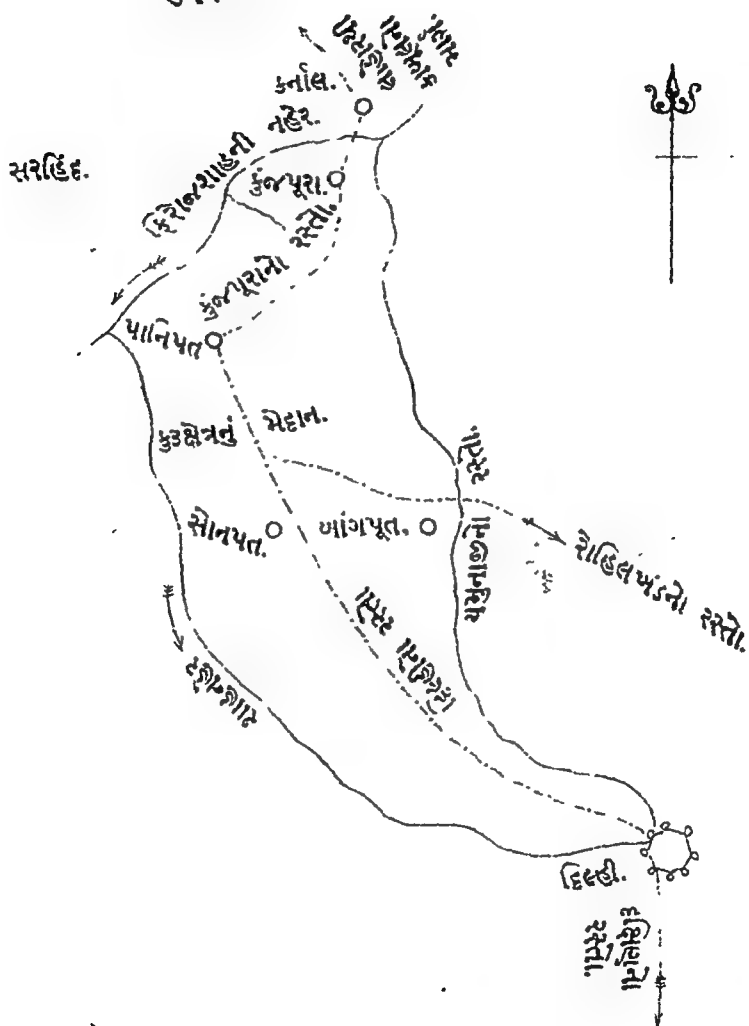
નાં ૪.

લાલનનો કાળક્રમ.

ગોવિંદપંત ખંડેલાનો પરાજય.....	૧૭૬૦ નવેમ્બરનો આરંભ.
વાર્તાની શરૂઆત.....	૧૭૬૦ ૨૮ મી નવેમ્બર.
હોલકરનો અફવાન છાવણીપર છાપો.....	૧૭૬૦ ૨૬ મી નવેમ્બર.
છાવણીમાં કતલ.....	૧૭૬૧ ૫ મી જાન્યુઆરી.
ખાણીપતનું સુધ્ધ.....	૧૭૬૧ ૭ મી જાન્યુઆરી.
પેશ્વાને વર્તમાન મળ્યા.....	૧૭૬૧ ૧૫ મી જાન્યુઆરી.

પરિશિષ્ટ પ.

કુરુક્ષેત્રનો નકશો. (યુધ્ધની વિગત સાથે)

તા. ૬૦—આ નકશો કંઈ બરોબર માપ વગરે દર્શાવતો નથી, તેમ જ યુધ્ધની

ચોક્કસ રચના પણ દર્શાવતો નથી, પરંતુ જ્ઞાનકર્તા ઐતિહાસિક ભાગ સરળતાથી સમજાય તે હેતુથી માત્ર દોરી કાઢેલી રૂપરેખા છે.

પરિશિષ્ટ ૬.

પાણિપતના યુદ્ધની રચના. (પહેલા ભાગ.)

મરેઠાઓ હલ્લો લઈ જાય છે.

અકબરના ઘાવણી.

રીઝવ સેના. ૦ શાહનો સેના તંત્ર. શાહ પરંદ્યાન

શાહવત્સી

સુબકદૌલા

નજીબદૌલા

અહમદખાન
મગેશ.

હાફેઝ રહેમત

પાણિપતના
યુદ્ધઅમીરખાન
અમીરખાન

દયાહીમખાન

દામાળ ગાયકવાડ

(જયપુરાવાળાઓ ઉપર.)

વિંચૂરકર.

ભાઉસાહેબ

મહારાવ

સિંધિયાઓ.

દક્ષિણ

પૂર્વ. પશ્ચિમ

ઉત્તર

તા. ૫૦-આમા હલો લીધો

લશ્કરું મુખ દેખાડે છે

પરિશિષ્ટ ૭.

૨ મરેઠાઓનો વિજય.

રોહતાઓમાં બંગ.

દામાજરાવ

પુઠી.

અફઘાન છાવણી.

ધ્યાહીમખાન.

રીઝીવ

રાહનો

તંખૂ

શાહપસંદખાન.

હાથ

સુબહદૌલા

નજબદૌલા.

મહારાવ

સિંધિયાઓ

પરિશિષ્ટ ૭.
૨ મરેઠાઓનો વિજય.

દક્ષિણ.

પૂર્વ.

પશ્ચિમ.

ઉત્તર

પરિશિષ્ટ ૮.

મહારાસત્રનો દેશ.

દિલ્લી તથા ચમુનાબનો માર્ગ.
દિલ્લી તથા ચમુનાબનો માર્ગ.
દિલ્લી તથા ચમુનાબનો માર્ગ.

અક્ષાંશ ઓવણી.

ધ્યાતીમખાન.

ધ્યાતીમખાન.

ધ્યાતીમખાન.

રીઝવ. શાહનો તંબુ. શાહ પસંદખાન.

રીઝવ.

શાહનો તંબુ.

શાહ પસંદખાન.

નજબ હોલા.

સિધિયાઓ.

મહારાસત્રનો દેશ.

દક્ષિણ.

પૂર્વ.

પશ્ચિમ.

ઉત્તર.

પરિશિષ્ટ ૯.

૪ લાઉ ઘેરાયો.

દક્ષિણ.

પૂર્વ

પશ્ચિમ.

ઉત્તર

અરિશિષ્ટ ૧૦.

૫ ભંગ.

અકગાન છાવાણી.

○ ગાહના તળ.

નદનું કુંદોલા

આગળ વધે છે

હાલિ મહાકાશિકા

પાણીપત્ર તરફ નાકલવાળા

પાણીપત્ર તરફ નાકલવાળા

દક્ષિણ.

પૂર્વ

પશ્ચિમ.

ઉત્તર.

ઇત્રાહીમખાનની 'ખિગડ.'

મંજુર સમયની હિન્દુસ્તાનની લશ્કરી ભાષામાં આ જાતનાં લશ્કરને 'ફાન્શીશી' અથવા કેટલીકવાર 'તિલંગા' (' તિલંગા' પરથી, કારણ કે તિલંગ દેશમાં એ જાતની ટુકડી પ્રથમ હોવા કરવામાં આવી હતી) કહેવામાં આવતી હતી. આર્કટના ઘેરાના સમયથી તે ખંભાને હંમેશાને માટે બ્રિટીશ હિન્દ સાથે જોડવામાં આવ્યું ત્યાંસુધી, લગભગ દરેક દેશી રાજ્ય, આરું લશ્કર વીભાવતું હતું. તેમની સરદારી લેવાને માટે ફ્રેંચ અમલદારોને સ્વાભાવિક રીતે પસંદ કરવામાં આવતા હતા; કારણ કે બ્રિટીશોની સામા તેઓ જ ઠકર ઝીલે અને તેઓ બ્રિટીશની સાથે હરીફાઈ કરે અને તેમનાપર સરસાઈ કરવાને દરેક રીતનો પ્રયત્ન કરે એમ માનવામાં આવતું હતું. પરંતુ ઘણીવાર ફ્રેંચ અમલદાર મળતા નહતા અને તેથી જ્યેઓએ, ઇત્રાહીમખાનની પેઠે તેમના હાથ તળે નોકરી કરી અતુલ્ય મેળવ્યો હોય તેઓને, નોકરીએ રાખવામાં આવતા હતા. કેટલાક રાજ્યોમાં આ ફ્રેંચ ટુકડીઓને લશ્કર તરીકે ગણવામાં આવે, એટલી હદ સૂધી સંખ્યા વધારવામાં આવી હતી અને નિયમ અને બંધા-રણની સંપૂર્ણતાએ પહોંચે તેટલી કેળવવામાં આવતી હતી. વેન્ચુરા, આવીટાખાઇલ, અક્ષાઉ અને કેર્ટલાંટની સરદારી તળેનું રણજીતસિંહનું લશ્કર આરું જ હતું; અને જો કે જુદાં જુદાં કારણોને લીધે એ લશ્કરની વ્યવસ્થા યુરોપી અમલદારોની કેમરેખ નીચે રહી હતી, તોપણ રણજીતનાં મરણ પછી એ લશ્કરે બ્રિટીશ હિન્દપર હાલો કર્યો; એટલું જ નહીં પણ કેટલીક લડાઇઓમાં અંગ્રેજોને ખરેખરા હરાવ્યા હતા. ડીબાઇન અને પીરોનની સરદારી નીચેનું, મહાદાજ સિંધીયા અને તેની પાછળ આવનાર દ્વૈલતરાવનું લશ્કર પણ તેલું જ હતું. દખણ હૈદરાબાદમાં ખુસી, કેન્નલાંસ અને રેમડે હેલું કરેલું ફ્રેંચ લશ્કર પણ તેલું જ હતું. ખીલ્ત લશ્કરોએ કદી એટલી પ્રખ્યાતી મેળવી નહીં, પણ પગારદાર લશ્કર તરીકે, મધ્યકાલના યુરોપી 'ફ્રી કંપેનિયન'ની પેઠે જ, એ આદેશનના સમયમાં, નાસભાગની લડાઇઓમાં ઇતિહાસની રેટમાળ ફેરવવામાં ઘણાં ઉપયોગી હતાં. (ફ્રાન્સના બ્રિટન પરગણાનો રહીશ) કેવેલિયર હુડેસેકે પોતાનું 'કેપુ' (રખડતા રક્ષણતા પણ નિયમીત નાનાં લશ્કરોને એ નામે ઓળખવામાં આવતાં હતાં) પહેલાં જશંતરાવ હોલ્કર માટે હેલું કર્યું, ત્યાર પછી તે દ્વૈલતરાવ સિંધીયાની નોકરીમાં જોડાયો અને છેવટે પાછો હોલ્કરની નોકરીમાં જોડાયો. જાણીતો કહો કે નામજદો કહો, સમર (ઉર્ફે સોમર અથવા વોલ્ટર રીન્હાર્ટ) એ બંગાળના મીરજીની પ્રથમ નોકરી કરી, પછી લખનૌના સુલકદૌલાની, પછી દીલ્હીના શાહનશાહ શાહઆલમની નોકરી કરી—શાહનશાહ ઉપકરના બદલામાં 'સરવાના'ની જગીર બક્ષિસ કરી—જે તેની ઘણીયાણી 'બેગમ સમર'એ લાંબો વખત સોગવી. પેશવા, નાગપૂરના હોંસલા અને ગાયકવાડની નોકરીમાં રહેલા ફ્રેંચ સૈન્ય, કદી પણ ઘણી ખ્યાતિ મેળવી ન હતી. પણ, જમે તેમ, વધારે કે ઓછી સંખ્યામાં તેઓ હતા ખરા. દ્વામાજ ગાયકવાડે પોતાનાં લશ્કરને કેળવવાને હૈદરાબાદવાળા પ્રખ્યાત રેમડેના સગા, એક મૉસ્યો હાર્ડીને રાખ્યો હતો અને તેના વંશના પ્રતિનિધિ તે (લખનૌનો પોતાનો અંગત મિત્ર) અંગ્રેજ ઢબપર ફેરવેલા કર્નેલ અલેક્ઝાંડર હાર્ડી, હજી પણ ત્યાં જ, ખરેખરા રેખુલર લશ્કરના ખીલ સેનાપતિ તરીકે નોકરી કરે છે. જનરલ જીન આપીરટ

જાનને હિંદીવાનો “જાન બીડી”ને નામે જાળવે છે તે) અને જનરલ ફીલોઝોફીલોઝન અને પેરોનના સમયમાં જ અને તે પછી ગ્વાલિયરના રાજ્યની નોકરીમાં હતા અને આગે અને આરગાંમની લડાયો પછી, પેરોનના લશ્કરનું કે કંઈ માન આબર અને સત્તા રહ્યાં હતાં તે સર્વનો તેમને વારસો મળ્યો હતો. હજી પણ તેમના વંશજો માન આબરવાળી જગ્યાપર સ્થિતિવાની નોકરી કરે છે. તેમાંના એક સર માઇકલ ફીલોઝે, આજે ધણી આબર મેળવી છે. બોખાલમાં પણ તેમ જ છે જ્યાં જુના ફ્રેંચ અમલદારોના વંશજોના ફ્રેંચ કુટુંબો હજી છે, “લા ઇટી ડીસ રાન્”-હિંદના રાજ્યોમાં પ્રવાસ-નામના પુસ્તકમાં ફ્રેંચેલેટ નામનો મુસાદર, “મિડેમ યુરગોન” નામની રાજકુટુંબના નામે ધરાવનારી જેગમ જેવી દેખાતી, મુસલમાની પહેરવેશ પહેરેલી, હુકો પીતી એક સ્ત્રીને જોઈ ક્યો અત્યય થયો હતો તે તમે તેના પુસ્તકમાં વાંચશો. દખાણમાં હૈદરઅલી અને ટીપૂ સુલતાનના હાથ નીચે ધણા ફ્રેંચ અમલદારોએ નોકરી કરી હતી. પણ તેમના વંશજોમાંનું કોઈ આજે જીવે છે કે નહીં તે હું જાણતો નથી. ઉત્તરમાં એક વિચિત્ર જાત, જેમાં પ્રથમ આવેલા પગારદાર ફ્રેંચ નોકરોની પાછલ આવેલા, નહીં જણાયલા સહારીક પુરોના વંશજો છે-તેની મોટી સંખ્યા છે અને યુરેશીયનોને, દેશીઓ અને અંગ્રેજો ગમે તેટલા બદનામ કરે તોપણ, સારા કે નરસા ગમે તે માટે, “ઓર્ડ” ને સુટીનર અને બીજા જે કોઈ ટોળાંએ અસાધારણ નહિમત, હુશીયારી અને ક્રિયાશક્તિ બતાવી છે તેની નાપાકી શકાશે નહીં. કદાચ તેમની સ્ત્રીમાં જે તેમના “ફ્રી લાન્સ”-જાપદાદારોનાં લોહીનું ઉચ્છ્રાવલપણું વહેતું હશે તેથી તેઓ એટલા બહાર આવી શક્યા હશે અને તેણે જ સાધારણ ‘કુરાણી’ની અવસ્થાએ પ્રહોંચતા અટકાવ્યા હશે. કુકમાં જો કે થોડાક જ ઇતિહાસમાં નામ મૂકી જવાની કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ગયા છે; તોપણ મધ્ય, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ હિંદમાં એવું બાળ્યે જ કોઈ રાજ્ય મળી આવશે કે જ્યાં કોઈ યુરોપી સહાસિક (પછી તે નાસી ગયેલા સાલ્વેન્ટ કે સૈનિક હશે તોપણ) વધારે ઓછી ફતેહ સાથે, રાજ્યના વડા માટે કેળવાયેલું લશ્કર હોયું કર્યું ન હોય. કેળવાયલા લશ્કર તરીકે વધારે ઓછું ગણાવાને હક ધરાવનાર આયું લશ્કર, કેપ્ટા, જેપુર, હદેપુર અને જોધપુર સર્વ રાજ્યોમાં હવું અને જેવટેની એ પગથીએ આવતાં ૧૮૧૦ થી તે ૧૮૩૦ ની વચ્ચેમાં, એવો બાળ્યે જ તાબાનો સુબો, કે દરબાર ગામનો ધણી હશે કે જેને ત્યાં થોડા રખંડતા રજળતા ઉઘાડપંચા નામના “લીલગાઓ”-કે જેઓ કટાઈ ગયેલી જંજળી બંદુકો લઈ અંગતી કસરત અને “ગોસ-સ્ટેપ,” સાધારણ રીતે ડીખાઈનના કે જાન બીડીના લશ્કરના કસાયલા સૈનિક અથવા કંપની બહાદુરના વાનપ્રસ્થ થયલા અને પેન્શન ખાતા સુબેદાર, તે કંપાન સાહેબની દેખરેખ નીચે, કરતા ન હોય.

મજાદર સમયમાં કેળવાયેલા લશ્કરતા આજેવાન તરીકે પ્રખ્યાતી પામેલા યુરોપીયનો અને તેમના વંશજો જ હતા એમ ન હવું, પણ કેટલાક દેશીઓ પણ તેમની કીર્તિ સાથે હરીફાઈ કરતા હતા. દખાણમાં જનરલ મહમદ યુસુફ, હૈદરઅલીના કેટલાક મિત્રો અને સગાંઓ, ઉત્તરમાં ઇશ્વાલીમખાન ખાદી ઉપરાંત ઇશ્વાલીમખેગ અને ઇસ્માઇલખેગ-એ સર્વ યુરોપીયન યુક્તિપ્રયુક્તિના પ્રખ્યાત વિપુલકાર કરનારા હતા અને ધણીવાર જે ખરા “સીમન યુરેસ”નું અનુકરણ કરતા, તેમની મા વધારે કે થોડા વિજય સાથે લડતા હતા.

જી. ર. ઝં. દ. ગં. ગા. રૂ. જરી માલના વે પારી.

હમારે ત્યાં ચોખી ચાંદીના જરી માલ તમામ જાતનો જીક, સુરમો કાંગરી, ટીકી, કટોરી બાદલુ તથા પાઘડીના છેડાની તથા સરતકામની તથા વણાટકામની તથા ગુંથવાની પાકા રંગની ડિંચી હલકી તમામ જાતની જરી (કસબ) હમારે ત્યાં પોતાના કારખાનામાં બનાવી જથાબંધ તથા પરચુરણુ ઘણાજ કીકાયત સાવથી વેચવામાં આવે છે તથા ઓર્ડરથી પણ બનાવી આપવામાં આવે છે, બહારગામના ઓર્ડર પર પુરતું ધ્યાન આપી વી. પી. મોકલવામાં આવશે, એકવાર કામ પાડી ખાત્રી કરો.

કા. સીંડીબજાર દુકાન નં. ૬૯

મુંબઈ, નં. ૯.

રાજ રજવાડામાં વખ- ણાતી દવાઓ.

રાજ રજવાડામાં બાણીતા તથા કેટલાક રાજવંશીઓના ખાસ વૈદક સલાહકાર ડાક્ટર કાલિદાસ સરકારમાં મેડીકલ ઓફીસરના હોદ્દા પર નોકરી બનતી ઉત્તમ સરકારીકૃત મેળવેલ છે.

બાદશાહી ચાકુતી.

અનંગ વિકાસ.

ગમે તે કારણથી ગુમાવેલી તાકાત પાછી લાવે છે, પુરુષાતન કાયમ રાખે છે. સંસાર મુખ ભોગવવા માટે ઉંચામાં ઉંચી દવા જોઈએ તો અનંગ વિકાસ ચાકુતી છે. રાજ રજવાડામાં તથા શ્રીમંત લોકોમાં આ દવા બહુ વખણાય છે. વીર્ય દોષના તમામ વ્યાધિ મટાડી ખરું પુરુષાતન આપે છે. ખરી મરદાઇ આપનાર અને નબળા માણસને પણ જીવાનની માફક જોરાવર બનાવનાર આ દવાનો લાભ લેવા, અમારી ખાસ સલામત છે. ગુમાવેલી તાકાતને પાછી લાવી જીવાનને ટકાવી રાખવી એ તો આ દવાનો ખાસ ગુણ છે. આ દવા વાપરવામાં કોઈ પણ બતની પરેશની જરૂર નથી. ૪૦ ગોલીની ડબ્બી એકના રૂ. દસ.

બાનુઓના લાલની વાત

પ્રદર, ધુપણી, ફુદોપ, દસ્તાન સંબંધી વ્યાધિ અને ધાતુ વિકારના સ્ત્રીઓના દરેક રોગ મટાડી અબલા જીવન નામની દવા ગર્ભાશય સુધારે છે. ૬૪ ગોલીની ડબ્બી એકના રૂપીયા બે.

ગરમીના દુશ્મન !!

રક્ત સુધારક નામની વનસ્પતીની ગોળીઓ, ગરમીને લીધે બગડી ગયેલ લેહી સુધારવા માટે અમૃત સમાન દવા છે. આ દવાના સેવનથી (Syphilis ઉપદંશ) ગરમીનું ખરાબ દરદ ફરીથી થવાની ધારતી રહેતી નથી. ૬૪ ગોલીની ડબ્બી એકના રૂપીયા બે. ગરમીના જખમને તુરત રૂઝવનાર મલમની ડબ્બીના આઠ આના. તમામ દવાઓનું પોસ્ટ ખર્ચ જુદું.

ડાક્ટર કાલિદાસ મોતીરામ-

રાજકોટ-કાઠીયાવાડ.

वैद्य प्रभुराम जीवनराम अनंत

औषधालय.

DR. POPAT'S

THE ANANT PHARMACY.

BEST COLLECTION OF SCIENTI-
FICALLY PREPARED MOST
USEFUL AYURVEDIC
MEDICINES.

☞ ALL the principle Ayurvedic drugs are daily prepared in large quantities according to the accepted formulas of Charaka, Sushruta, Vagbhata, Ras Ratan Samuchaya, Yogratnakar and other standard Sanskrit Medical works.

This Pharmacy which has a reputation of last 30 years in Bombay, has achieved the highest awards in the form of Poona, Rajkot, Ahmedabad and Bombay Exhibition medals with first class certificates.

CATALOGUES ON APPLICATION.

Address:—

Dr. POPAT'S ANANT PHARMACY.

Anantwadi Bhuleshwar—BOMBAY.

ગોળશાસ્ત્ર, ગેરમરીઝમ અને વિદ્યુન્માનસ શાસ્ત્રને આધારે ખનાવેલા
અને

પૃથ્વીના ચારે ખંડોમાં માન પામેલા ત્રિકાળદર્શી-આયના!

અદ્ભુત અમત્કાર !

ત્રિકાળદર્શી આયના એ વીસમી સદીની મોટામાં મોટી શોધ છે. કહેવત છે કે કાળા માથાનું માનવી શું ન કરે? જે ધારે તે કરે. તે કહેવત મુજબ ઘણાં વરસની સતત મહેનતે સંત મહાત્માઓની સેવાથી અને તેમની પરમ કૃપાથી આ આયનાની શોધ હાથ લાગી છે. માણસ જે જે વિચારો કરે છે, તેનું ચિત્ર આકાશમાં ચિત્ર ગુપ્ત દેવ અદૃશ્ય રીતે પાડી લે છે. તે ચિત્ર અને તેના પરિણામને મનુષ્ય સમાધિ અને મૃત્યુકાળ સિવાય બીજા અવસરમાં ખુદી આંખે જોઈ શકતા નથી, તેવા વિચારો અને તેના પરિણામો અમુક ભાગ જોઈ શકવાની અદ્ભુત કૃતિ એક મહાત્માની કૃપાથી હાથ આવી છે. અદ્વાળુ બાળકો, સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો, પોતાના વિચારો અને તેનું પરિણામ જોઈ શકે છે અને તે આધારે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન હકીકત કહી આપે છે. અમુક ગામમાં અમુક માણસ શું કરે છે? તેની હાલત કેવી છે? અમુક કામ થશે કે કેમ? પ્રલાણી બાળકનું પરિણામ શું આવશે? ગામ; પરગામ, દેવ, દેવસ્થાન, પિતૃઓ, મિત્રો, સર્ગા, વહાલાં તેમ જ દુર દેશાવરની ખબર અંતર કહાડવામાં તથા મનના હરેક પ્રશ્નનું સમાધાન કરવામાં આ આયના ઘણા ઉપયોગી છે. વિદ્વાન પુરૂષોએ ખાત્રી કરી પુષ્કળ સર્વિશીકેટો મોકલાવ્યા છે. અને તેનો જોહોજો ઉઠાવ થાય છે. એ જ એના ઉપયોગીપણાની નીશાની છે. આયનો લાંબો ઈંચ સાત અને પોહોજો ઈંચ પાંચ સાદા કાચનો. એકવાર વાપરીને ખાત્રી કરો. એના ઉપયોગ આગળ કીંમત કાંઈ લેખામાં નથી.

કીંમત રૂ-૦-૦ પોસ્ટ અને પેકીંગ ચાર્જ ૦-૬-૦ તથા આના-હિંદુસ્તાન બહારના પ્રાંતોએ કીંમત ઉપરાંત પોસ્ટ ખર્ચ જાહેર મોકલવું. એની વાપરવાની છુક ગુજરાતી શિવાય બીજા મરાઠી, હિંદી કે ઈંગ્રેજી ભાષામાં જોઈએ તો તે સ્પષ્ટ લખવું.

આ આયનો પસંદ ત પડે તો આયનો મલ્યા પછી વધારેમાં વધારે ૨૪ કલાકની અંદર પોષ્ટમાં રૂપિયા બેનું વી, પી. કરીને રવાના કરવો. એટલે માત્ર તેની કીંમતના રૂપિયા બે પાછા આપવામાં આવશે.

મંગાવનાર ગૃહસ્થ પોતાનું નામ, ઠામ અને ઠેકાણું ચોખ્ખા સ્પષ્ટ વાંચી શકાય તેવા અક્ષરે લખી જણાવવું.

આશાભાઈ વાઘજીભાઈ પટેલ.

મુ. કરમશદ; તાલુકે આણંદ; જિલ્લે ખેડા, પ્રાંત ગુજરાત.

છપાય છે ! છપાય છે !! છપાય છે !!!

ધી સેફ વાજંત્ર ગાઈડ.

(એટલે પોતાની મેળે હારમોનિયમ, સિતાર, દિલ-
રૂપા, તાઉસ, ફિડલ, વિગેરે સંપૂર્ણ મુરનાં વાજંત્રો
વગાડતાં શીખવનાર લોભિયો.

આ પુસ્તક વાજંત્રોના ફેટા સહિત લેખન પદ્ધતિમાં નીચે દર્શા-
વેલી બાબતો સહીત સપ્ટેમ્બર માસમાં બહાર પડશે.

આ પુસ્તકમાં દર્શાવેલી બાબતો:-

૧ સંગીત સાર.—સંગીત વિષે, સંગીત શાસ્ત્રના ભેદ વિષે, સ્વર
વિષે, સ્વર સ્થાન વિષે, સ્વરના ભેદ વિષે; સ્થાઇ અસ્થાઇ સ્વરનું કોષ્ટક,
સ્વર-સપ્તક વિષ, આરોહ અવરોહ વિષે, સ્વર દાદરનું ચિત્ર, આલાપ
વિષે, તાન વિષે, શુદ્ધ તાનોનું કોષ્ટક, ગાયક વિષે, રાગ-જાતિ વિષે,
રાગ રાગણીઓના સ્વર-મિલ શત્રુ વિષે, રાગ વિષે; મુખ્ય છ રાગોનું
સવિસ્તર કોષ્ટક, ૧૩૦ પ્રસિધ્ધ રાગ રાગણીઓમાં આવતા સ્વરોનું
જાતિનું તથા વખત વિગેરેનું કોષ્ટક, તાલ વિષે, જાતિ વિષે, મુખ્ય સાત
તાલાની જુદી જુદી જાતિઓનું કોષ્ટક, કાળ વિષે વિગેરે વિગેરે,

૨. આ પુસ્તકમાં આપેલા ચિન્હોની સવિસ્તર સમજ.

૩. સિતારની સમજ.

૪. દિલરૂપા, તાઉસની સમજ.

૫. ફિડલની સમજ.

૬. હારમોનિયમની સમજ.

૭. સારીગમના ૨૦ પાઠો.

૮. નોટેશન સહિત ગાયનો.—પ્રખ્યાત ૪૨—૪૩ નાટકોના
લોક પ્રીય ગાયનો, રસીક ગરબાઓ તેમજ ઉસ્તાદી ચીન્હો
વિગેરે વિગેરે

તા. ૩૧-૮-૧૯૦૮ મુદ્દી આગળથી કીંમત રૂ. ૦-૧૪-૦.

પાછળથી કીંમત રૂ. ૧-૪-૦. પોસ્ટેજ જુદું.

 આ પુસ્તકમાં જાહેર ખર્ચ આપનારાઓએ પોતાની જાહેરાત
આગસ્ટ માસ મુદ્દીમાં મોકલી આપવી.

પ્રસિદ્ધ કર્તા:-

નગીનલાલ મગનલાલ પારેખ.

કે. દડંગવાડ—નવસારી.

અમુદ્ય ખખર.

ચાલુ વર્ષ એટલે કે સંવત ૧૯૬૪ માં નીચે પ્રમાણે દર્શાવેલાં પુસ્તકો, અમારા આનંદ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં છપાઈ ગદાર પડ્યાં છે. જેની અંદર-મુંદર છપાઈ, ઉંચું ગાઇ-રીંગ તથા સારામાં સારા કાગળો વાપર-રવામાં આવ્યા છે, છતાં તેની કિંમત નફાની આશા રાખ્યા સિવાય માત્ર ખર્ચના પ્રમાણમાં જુગ રાખવામાં આવી છે, માટે ગ્રાહક ધનારે પોતાનું વિગતવાર સરનામું કૃપી જણાવવું. પુસ્તકો નોવેલ રૂપે ગોધક જમાનાને અનુકુળ આવે તેવી ઉંચી શૈલીમાં કળાએલાં હોવાથી તુરત મુદતમાં ઉકાવ થઈ જવા સંભવ છે. તે પાછળ રહેનારાં તેનો લાભ મેળવવા લાગ્યશાળી થશે નહિ.

પુસ્તકોની યાદી.

	કચું પુઠું	પાકું પુઠું
શ્રી. જૈન સતી. મંડળ ભાગ ૧ લો.	૧- ૦-૦	૧- ૪-૦
„ દાનવીર રત્નપાળ.	૦- ૮-૦	૦-૧૨-૦
„ જૈન ધર્મદાસ	૦- ૬-૦	૦-૧૦-૦
„ તત્ત્વ ભૂમીમાં પ્રવાસ.	૦-૧૪-૦	૧- ૨-૦
„ શ્રાવીક સુગોધ દર્પણ.	૦- ૮-૦	૦-૧૨-૦
„ ઉપદેશ રત્નાકર ભાગ ૧ લો.	૧- ૮-૦	૧-૧૨-૦
શ્રી. જૈન સશિક્ષાંત ભાગ ૧ લો.	છપાય છે.	
શ્રી. જૈન સતી મંડળ ભાગ ૨ જો.	„	
શ્રી. ઉત્તમ કુમાર નોવેલ.	„	
„ શ્રાવીક જુગલ તૃતિઆલંકાર.	„	
„ દિક્ષા કુમારી પ્રવાસ	„	
„ જૈન ધર્મ ત્રીજી ગોપડી	„	
„ ઉપદેશ પદ	„	
„ પાંડવ પ્રગોષ્ઠ.	„	
„ શ્રાવક સુગોધ રત્નાકર	„	

શ્રી જૈન ધર્મ વિદ્યા પ્રસારક વર્ગ
પાલીતાણા.

શા. મેઘજી હીરજી,

જૈન છુટસેલર-માંગરોડ જૈન સભા.

પાયથોની, નં. ૫૬૬-મુંબઈ.

જમનાદાસ પ્રધર્ય

અંગ્રેજ દવા વેચનાર સામસેટ સ્ટ્રીટ.

મારકીટ મુંબઈ.

“પીન્સ” રૂમેટીઝમ ખાસ-સંધીવા તેમજ દરેક જાતના દુખાવા માટે ખાસ-આ ઘણાજ અસરકારક મલમ શરીરે ચોળવાથી સંધીવા સરખો દુઃખદાયક રોગ થોડા વખતમાં નાબુદ થાય છે. હાથ પગનું રહી જવું, શરીરના કોઈ અવયવ ઉપર એકદમ સોજો ચઢી આવવો, પેડુની આબુખાબુના ભાગમાં અતિશય દુખાવો થઈ આવવો, વાંસો ફાટ્યા કરવો તથા અકડાઈ જવો, કમરનો ભાગ ઝલાઈ જવો, ગરદનની નસો સજડ થઈ જવી. તેમજ સ્ત્રીઓના કેટલાક ભયંકર રોગો, જેવા કે સુવાવડ અને ગર્ભાશયના રોગોને વળી કમર અને પગનું ઝલાઈ જવું વગેરે દરેક જાતના શરીરના દુખાવા ઉપર આ મલમનો ઉપયોગ કરવાથી તરતજ આરામ થાય છે. શરદીને લીધે માથાનો દુખાવો અને કલતર આ મલમ ઘસવાથી મટી જાય છે. કીમત શીશી એકના આઠ આના.

“પીન્સનો” દાદર માટે ખાસ મલમ.—ફક્ત ત્રણ વખત લગાડવાથી જરા પણ અગન બદલા વગર ગમે તેવી દાદર સાફ થાય છે. આ દવા થંડક સાથે સારી ખુશખો પણ આપે છે, અને દરદને જડમૂળમાંથી કાઢી નાખે છે અને ફરી તે દરદ એ જગાએ પાછું થતું નથી, એજ એ દવાની જામીનગીરી છે. આ દવા ઘણા વખતથી હજારો દરદી ઉપર અજમાવેલ હોવાથી, અમે હીંમતથી કહીએ છીએ કે, આરામ ન થાય તો તેના પૈસા પાછા આપીશું. ડબ્બી ખરીદતી વખતે અમારા નામનું લેખણ ડબ્બી ઉપર વાંચીને લેવું. કીમત ડબ્બી ૧ ના આના ચાર.

“પીન્સ” એમ્પ્રોકેશન—દરેક જાતના સંધીવા માટે ખાસ આ ઘણુંજ અસરકારક તેલ શરીરે ચોળવાથી સંધીવા સરખો ઘણો જ દુખ-દાયક રોગ થોડા વખતમાં નાશ થાય છે, હાથ પગનું રહી જવું, પેડુની આબુખાબુના ભાગમાં અતિશય દુખાવો થઈ આવવો, વાંસો ફાટ્યા કરવો તથા અકડાઈ જવો, કમરનો ભાગ ઝલાઈ જવો, ગરદનની નસો સજડ થઈ જવી, તેમજ સ્ત્રીઓના કેટલાક ભયંકર રોગો જેવા કે સુવાવડ અને ગર્ભાશયના રોગો ને વળી કમર અને પગનું ઝલાઈ જવું વગેરે દરેક જાતના શરીરના દુખાવા ઉપર આ એમ્પ્રોકેશનનો ઉપયોગ કરવાથી તરતજ આરામ થાય છે. શરદીને લીધે થતું કલતર, આ તેલ ઘસવાથી મટી જાય છે. કીમત શીશી ૧ ના આના ૧૨.

વિદ્વાન ડાક્ટરના ફાર્માકોપીઆ ઉપરથી બનાવવામાં
આવેલી દવાઓ.

વસનજી નયુની કુંઠ

અત્રેજી દવા વેચનાર

બહારકોટ, મારકીટ—સુખધ.

ધ્યાન આપી વાંચશો તો પ્રાયદો થશે. જીવું તે ઓનું. શરીરની તંદુરસ્તી બળવી રાખવાના અકસીર ઉપાયો. ઘરમાં રાખવા લાયક તથા મુસાફરી કરતી વખતે દરેક માણસ હમારી દવા સાથેજ રાખે છે.

તાવ માટે અકસીર—મેનીકા એગ્યુમિક્સર ગમે તેવા તાવને ધ્રુત બે ભાગ લેવાથી નાશુદ કરે છે. કી. બા. ૧ આના ૧૦.

મેનીકા શીવર પીલ્સ—શરીરમાં હમેશા ઝીણા તાવનું રહેવું એકાંતરીયા તાવ વીગેરે તાવને ધ્રુત એકજ બાટલી વાપરવાથી પ્રાયદો કરે છે. કી. બા. ૧ આના ૧૨.

લોહી સાફ કરવાનો અકસીર ઉપાય—વિન્સનો આયો-ડાઇઝ સારસાપરેલા. શરીરનો મુખ્ય આધાર લોહીને સ્વચ્છતા છે; પણ જ્યારે તે ખરાબ થાય છે, ત્યારે શરીરની અંદર ઘણી જાતના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે આ એકજ બાટલી વાપરવાથી ઘણેજ પ્રાયદો છે. આ સારસાપરેલા સ્ત્રીને પાવાથી પણ બહુ ફાયદો કરે છે. કી. બા. ૧ ૩. ૨.

હિરીસ ટોનીક પીલ્સ—અનાજ પાચન કરી અદ્યુત શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, ઝાડો સાફ લાવે છે, શરીરની અંદર કોઈ પણ જાતનો રોગ ઉત્પન્ન થવા દેતી નથી, તેવી અકસીર ગોળીઓ બા. ૧ ૩. ૧.

વિન્સ કફ પીલ્સ—જાખારનું નીકલવું ઉધરસ વીગેરેનું થવું તથા સલ્ફેમ્બને માટે આ ગોળી બહુ ઉપયોગી માલમ પડી છે. બા. ૧ કી. આના ૧૦.

વિન્સ ગોલ્ડ ટ્રાપ—ગરમીથી થતા રોગો જેવા કે પ્રમેહ ધાતુ વીગેરેનું ક્ષીણ થવું, નબલાઇનું વધવું વીગેરે માટે આ એક અકસીર ઇલાજ છે. બા. ૧ કી. ૩ ૨-૦-૦.

વિન્સની જીલાખની ગોળીઓ—ઝાડો સાફ લાવે છે અનાજ પાચન કરે છે. તથા શરીર બહુ સારી સ્થિતિમાં રાખે છે. કી. બા.

વિન્સ રોઝ આઇડ્રોપ્સ—શરીરની અંદર આંખ તે એક રત્ન છે; તેને સંભાલવાની દરેક માણસને જરૂર છે. તેને માટે આ દવા બહુ અકસીર છે. હમેશા આંખની અંદર ટીપાં નાંખવાથી, આંખ બહુ ચોખ્ખી રહે છે. આંખની અંદર લોહી વીગેરેને તોડી નાંખે છે. કાયની ભુંગલી સાથે બાટલી વેચાય છે. કી. બા. ૧ આના ૧૦.

વિન્સ કલોરોડાઇન—ઝાડા ઉપર તથા કોલેરા ઉપર આ દવા પ્રકૃત એકજ લાગ લેવાથી ગમે તેટલા બુલાખ થતા હોય તો બંધ કરે છે. બા. ૧ કી. ૩. ૦ા.

વિન્સનો દરાજનો મલમ—ગમે તેવી દરાજ લાલ કાળી વીગેરેને ફક્ત એકજ દાખડી વાપરવાથી ફાયદો થાય છે. કી. ડબ્બી ૧ આના ૪.

રેજીસ્ટર્ડ નંબર ૧૦૬ તપાસી લેવો.

વિન્સ એમ્થ્રોકેશન—સાંધાનું ઝલાર્થ જવું શરીરમાં કલતરનું થવું તથા વા વીગેરે માટે અકસીર તેલ છે, બા. ૧ કી. ૩. ૦-૧૨-૦.

વિન્સ રૂમેટીઝમબામ—માથાના દુખારા માટે અકસીર મલમ બા. ૧ ૩ ૦ા.

પ્લેગ પ્રીવર પીલ—આ ગોળી ગમે તેવા પ્લેગને નાશ કરે છે. કારણ કે તે વિદ્વાન ડાકતરના ખાસ અનુભવ મૂજબ બનાવવામાં આવેલી છે. કી. બા. ૧ ૩ ૨.

ગોલ્ડન સેન્ટપર્લ—ગરમીના રોગ માટે અકસીર ગોળીઓ ખરાબ સંગતથી થતા રોગો જેવા કે પ્રમેહ માટે અકસીર. બા. ૧ ૩ ૨.

તે શીવાય હમારી દુકાને દરેક જાતની વિલાયતી દવાઓ, સાબુ, સેન્ટ વીગેરે જથ્થાબંધ તથા છુટક મલે છે. બહારગામના વિ. પિ. ઉપર પુરતું ધ્યાન આપવામાં આવે છે. હમારી દવાઓની ખાત્રી પ્રકૃત એકજ વખત વાપરવાથી થાય છે અને તે દરેક કુટુંબમાં રાખવા ખાસ લલામણ કરીએ છીએ. વાપરવાની રીત ગુજરાતી તથા અંગ્રેજીમાં બાટલી સાથેના હેન્ડબીલમાં હોય છે.

વેચનાર તથા બનાવનાર,

વ સ ન જ ન થુ ની કું,

મારકીટ-મુંબઈ.

ડોંગરેનું વાલામૃત

(સ્વદેશી બનાવટ)

બાળકો માટે પુષ્ટીકારક પિબન.

પ્રખ્યાત ડોંગરેકૃત બાલામૃત—ગર્યાઓ માટે આ બરેબર અમૃત સમાનજ કરી ચુક્યું છે. કારણ કે તે ઊર્જા જ્વર, થાણા દહાડાની ખાંસી, હમોશાં ગળામાં ધરધર અવાજ થવો, (વારંવાર સજે-ખમ) તાવ, અતિસાર, સંગ્રહણી, પાંદુરોગ, આંખો ઉઠી જવી (નળગાઈ) પેટ મોટું થવું વિગેરે બાળકોના દુઃખકારક રોગ જડમુગથી વિજગીક ઝડપે નાશુદ કરી નાખવા ઉપરાંત લીમ જેવાં રુનો બનાવે છે. લોહી તથા માંસની વૃદ્ધિ કરવા ઉપરાંત ગુલાબી ચહેરો બનાવે છે. દરેકના નાનાં મોટાં બાળકોને માટે આ એક મધુરી મદદ છે. એવું સિદ્ધ થઈ ચુક્યું છે.

દરેક શીશીના ૧૨ બાના. દરેક બાળક ૪ બાના. ૩ શીશીના ૩. ૨ દરેક બાળક ૧૦ બાના.

બનાવનાર—કે. ટી. ડોંગરે.

ગિરગામ મુંબઈ.

એજન્ટો:—(૧) કુંવરજી માણેકજી—વડોદરા.

(૨) રામરાવ કૃષ્ણરાવ—અમદાવાદ.

(૩) ગોપાળ ત્રિપાઠી—સ્વદેશી માલના હિસાબી વેપારી—મુરત.

(૪) ડા. અકબરઅલી જકાઉદીન—પાણેજી.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પાષ્ટિક દવાઓની મદદ રાશી છે, ડાક્ટરો અને વૈદ્યોનું અમાધ દર્દીઆર છે, વીર્યની ઉત્પત્તિનો ઝંર છે, શક્તિનો અખુટ ખજાનો છે, સ્મરણશક્તિનો સાગર છે, ભુદ્ધિઓને જુવાનીનો મંત્ર છે, દુષ્ણિઆઓને આશીર્વાદ છે અને દુંકામાં મનુષ્ય માત્રનું જીવન છે.

શુભ થયેલી યાદદાસ્ત, શુભ થયેલ મરદાઈ તત્ત્વ તથા શુભ થયેલી તાકાતને પાછી મેળવવા માટે, મગજને પુષ્ટિ આપવા માટે, જ્ઞાનતંતુઓને તેજ કરવા માટે, ધાતુવિકારને દૂર કરવા માટે, ધાતુપાતને અટકાવવા માટે તથા કોણી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ શ્રીન હરીદ્ર ધવાજ છે,

કિંમત ગોળી ૩૨ ની ૩૫૫ ૧ નો રૂપિયા ૧.

કામશાસ્ત્ર.

શરીર સંરક્ષણ અને નીતિના નિયમોનું ઉત્તમ શિક્ષણ આપનાર આ ઉપયોગી પુસ્તકની આજ સુધીમાં લાખો નકલો વગર કિંમતે અને વગર પોસ્ટેજે અપાઈ ચુકી છે. હવે પણ જેઓ મંગાવે છે, તેઓને તે તેવીજ રીતે મોકલવામાં આવે છે.

તૈયાર છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે મૂળ શ્લોક, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ પુષ્કળ વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમ શાસ્ત્ર દરેક સહૃદય, દરેક ધર્મપ્રેમી, અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે અવશ્ય ધ્યાનવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે, કેદ કેમી આઠ પેહુ લગભગ ૮૦ પ્રારમ, પુરું પાકું.

કિંમત રૂ ૪૦ પોસ્ટેજ આના પાંચ.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માલેક—આતંકનિગ્રહ ઔપધાન્ય,
રૂડિ—આશીસ જામનગર—કાલીયાવાડ.

કાંચ કાલ્યાણદેવી રોડ,—મુંબઈ.

૨૭૭૮૨ નંબર ૮૨, જોધને લેજે, શીશી

૧ ના દસ આના.

જવેરીયનનું જીવન મીકચર

કોલેરાનો ખાસ ઉપાય, ઉલટી જડો જલદી જાય;
પેટપીડનું કાઢે શુભ, તાવ તણું તો જાએ મુળ;
ફેફરે દરદ બહુ ગંભીર, વાપરો મારા હીંદીવીર;
દાઢ દુખારો મસ્તક શુભ; જીવન મીકચર કાઢે મુળ;
બાળ રોગ સુવાવડ રોગ, જીવન મીકચર ખાસ પ્રયોગ;
૨૭૭૮૨ નંબર ૮૨ ભાષ, શીશી આના દસમાં જાય;
અન પાચન અદેકેરૂં થાય, જીવન મીકચર બહુ વખણાય;
જીજીવાતમાં નહી કાંઈ મુલ્ય, જીવન મીકચર અમરૂત તુલ્ય;
ખરી દવા જો ખાટી થાય, બમણા પધસા આપું ભાષ;
દેસ પરદેશ કરે જતન, જીવન મીકચર ખાસ રતન;
જીવન મીકચર જીવન કામ, જેને મળ્યાં બહુ ધનામ;
સરડીશીકિટનો નાવે પાર, ગુણ છે તેમાં અપરમ પાર;
જીજી કહીએ જાએ તોલ, સાચા માનો મારા બોલ;
જવેરીયન કામ બહુ વખણાય, ખલાશી ચકલાં મુંબઈ માય.

વી. એચ. જવેરીયનની કુાં,

ખલાસી ચકલા-મુંબઈ.

જામનગરવાળા પ્રસિદ્ધ રાજવૈદ્ય એન. કે. નાનસીની મુલક
મશહુર અકસીર દવાઓ.

મદન મંજરી.

લોહીને સુધારનાર, ધાતુ વીકાર દરેક જાતની નયજાઈ દુર કરનાર,
ગયલું પુરુષત્વ પાછું બક્ષનાર ગોળીઓ, કી. ગોળી ૪૦ નો રૂ. ૧.

નપુંસકત્વારી ધૂત-લેપ લગાડવાથી કમતાકાત દુર થઈ કાયમની
મરદાનગી પ્રાપ્ત થાય છે, કી. તોલા ૨ નો રૂ. ૧.

મેહુમરદન ચુર્ણુ-પેશાબમાં થતી બળતરાને બંધ પાડી તમામ
જાતના પ્રમેહનો નાશ કરે છે, તોલા ૧૦ ના ડબ્બાનો રૂ. ૧.

શુદ્ધ સાચા મોતીનો નયનામૃત સુરમો-આંખોના તમામ
દરદોને માટે અકસીર ધલાજ નંબર ૧, તોલા ૧ ના રૂ. ૧૦ નંબર ૨
તોલા ૧ ના રૂ. ૧-૪-૦

કેટલોગ મુદ્રત. દવાઓનું પોસ્ટેજ ભુદું.

રાજ્યવૈદ્ય નારાયણજી કેશવજી,

આયુર્વેદોદય ઔપધાલય, જામનગર.

બેચ-મુંબઈ, નંબર ૨૮૬ કાલ્યાદેવી. રોડ,

શુદ્ધ સાચા મોતીનો સુરમો.

આજ કાલ પૈસા કમાવાની વાત જ્યાં જોઈએ ત્યાં જગજગદેર થઈ પડી છે તેમજ વધારે કીમતનો માલ કીમતી ગણાય છે તેમાં ફક્ત દવાની નામની કીમત લઈ માણસોના હિતખાતર દવા વેચતાર માણસો પણ હશે. આ સુરમો રૂ. ૨ ના તોલાની કીમત ખરાબરીનો અમોએ ખાસ હિંચી કપાલીટીનો મોતીના મીઠ્ઠાચરવાળો બનાવ્યો છે. તે આંખનાં નાનાં મોટાં તમામ દરદોને મારે ઘણા જ ફતેહમંદ નિવડ્યો છે. તેની હરીશાઈ વાસ્તે વધારે યાકા ધુંકવા જરૂર નથી. કીમત તોલા ૧ ની શીશીનો રૂ. ૧-૦-૦. અગાઉથી પૈસા મોકલનારને પોસ્ટે જ માફ. ઓછામાં ઓછો ૦૧ તોલા સુધી પણ શીશીમાં મોકલી શકાશે. એક આનાની પોસ્ટની ટીકીટ મોકલનારને જે આના લાર સુરમો સંખલ તરીકે મુક્ત મોકલવામાં આવશે. બહારગામ સાઈ એજન્ટ જોઈએ છીએ. વેપારીઓને ઘણું જ સાઈ કમીશન આપવામાં આવશે.

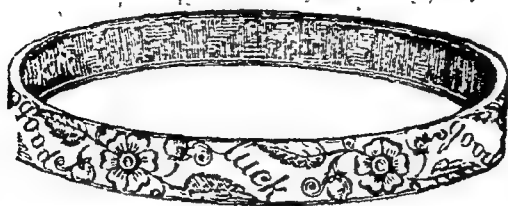
આ છુટી નાનાં મોટાં તમામ ગામોમાં મળી શકે છે. એક વખત ૦-૪-૦ શી લઈ તેનું નામ આપવામાં આવે છે. તેનાં પાંદડાં કચરી ગમે તેવા વીછીના ડુંખ ઉપર લગાવવાથી આરામ થઈ જાય છે. જો દવા ઓટીછે એમ ખાત્રી થાય તો અમોને એક શોગન નામાના રૂપવાળો કાગળ લખનારને તેના લીધેલા પૈસા પાછા આપવામાં આવશે. પત્રવ્યવહાર નિયેના શીરનામાથી જ કરવો.

ટી. જી. કાનાણી.

પાલેદ (કાઠીયાવાડ)

સ્વદેશી હુન્નરનો દિગ્વિજય.

સ્વદેશી હુન્નર વીલાયતી કામને પણ ટક્કર મારે છે,
તેની ખાત્રીને માટે પ્રધારો!

સોનું, ચાંદી, અને ઝવેરાતના વીધ વીધ દેશનેબલ દાગીના વીલા-
યતી સફાઈની ખરાબર આ દેશમાં શું નથી બનતા?
બને છે! બને છે! તે ક્યાં?

કાનજી માલજી ઝવેરીને ત્યાં?

કંઈ વરસના વિશાળ અનુભવથી દેશી હુન્નર દીપાવવા પ્રત્યે ખાસ ખંન
રાખીને પોતાની કારીગરીને યશ મળે તેને માટે પ્રબલમાં વીશ્વાસ બેસાડ્યો છે,
અને કીર્તિચંત્ર વીશ્વાસ એજ મોહટી દોલત સમજીને દાગીના બનાવવામાં આવે છે.
તેથી જ જેને તે કાનજી માલજી ઝવેરીનું નામ પુછતાં આવે છે.

કામ સંતોષકારક, વાયદાસર, ઉત્તમ, ગ્યારંટીની સરચાઈ માટે સંખ્યાબંધ
સર્ટીફિકેટોની બુક આહુકોની નજર આગળ રજૂ કરવામાં આવે છે.

ગ્યારંટી-લખી આપવામાં આવે છે કે, ભરોસે લીધેલો માલ મરજી પડે
ત્યારે પાછો આપતાં, મજૂરી કાંપી સોનાના પુરેપુરા ભાવથી પૈસા પાછા મળે છે.

મશીન પોલીશ એ અમારી કારીગરીની ખરી ખુબી છે
એક વાર પ્રધારો ને ખાત્રી કરો.

કાનજી માલજી ઝવેરી.

અબદુલ રહેમાન સ્ટ્રીટ-(પાયથુગી, ક્રાફ્ટ મારકીટ તરફ જવાને રસ્તે)

ટેલીફોન. નાં ૭૮૨.

સ્ત્રીઓનું વંધ્યત્વ.

સ્ત્રીઓના કમળમુખનો સંક્રાંત, અને ઉત્પત્તિની ખામી, બાલી જવું ગર્ભાશયનું પ્રદર ગર્ભાશયમાં વચ્ચે થયા, ગરબી, ગર્ભાશયનું વાંકાપણું, ઉપદંશ, આર્તવદોષ, વિગેરે વંધ્યત્વના મુખ કારણો છે. પરંતુ જાણે ગરબી રક્તસ્રાવ, આર્તવદોષ વિગેરે કારણો દુર થવાથી બેશક સ્ત્રીઓ સત્ર પ્રજનન થવાની આશા રહે છે, શિવાય ઉપદંશથી મુખનું મુશ્કેલ આવવું પીડા-બમાં બળતરા હોય, અને સ્ત્રીઓના મુચારંગા, અને રક્તસ્રાવના વિકટ દર્દો માટે આળીશ વર્ષના લાંબા અનુભવથી

અમારું દવાખાનું જુનુ અને જાણીતું છે.

સ્ત્રીઓના આર્તવદોષ.

માસીક રક્તસ્રાવના દર્દો, રક્તસ્રાવનું અનિયમીતપણું માસીક અડચણ વખતે થતો પેટું તથા કમ્બરનો સખત દુઃખાવો, પડખામાં જળ, અધકુશપણું વિગેરે માટે હમારી (આર્તવદોષ નિવારણ) શુદ્ધિ. “અમ્મળા સંરક્ષક પીલ્સ નં ૨”નો ઉપયોગ કરવાથી ઉપલા દર્દોના નાશ કરી આર્તવ સાફ અને નિયમીત કરે છે, સાથે વાપરવાની સોગડી મંગાવવી; અને મળી ડીં ૩. ૩).

પ્રદરરોગ.

સ્ત્રીઓના ગર્ભાશયના વિકારને લીધે ગુલ્લ લાગમાંથી થતો સફેદ અગર પીળા પાણીનો સ્રાવ શરીરને લીધે કરનાર છે. હાથ પગ અને કમ્બરનો દુઃખાવો, ક્ષુધા મંદ થવી જીર્ણીકર વિગેરે મુખ્ય ચીન્હ છે. ઉપલા પ્રદરરોગના જુનામાં જુના દર્દને પણ હમારી “નં ૩ ની પીલ્સ” અને સોગડીનો ઉપયોગ કરવાથી પ્રદર રોગથી પીડાઈ મરણતોલ હાલતપર આવેલી અસંખ્ય સ્ત્રીઓ નવું જીવન પામી છે. પીલ્સ તથા સોગડી મળી ૩. ૩).

રક્તપ્રદર (લોહીવા.)

આ દર્દમાં રક્તનો લયકર વહેતા ઝરાને નં ૪ ની પીલ્સ તેમજ તેજ નંબરની સોગડીથી માત્ર ત્રણ જ કલાકમાં અમદાર સાથે એક જ બાટલીથી સંપૂર્ણ સંતોષ મળ્યાના અસંખ્ય સરટીરીક્ટો મોજુદ છે. પીલ્સ તથા સોગડી મળી ૩. ૩).

સલાહ તથા પ્રાઇસ લીખે માટે પત્રો હેવાર કરવો.

માહાલે એન્ડ કંપની,

વીલાયતી તથા સ્વદેશી ટોપીના વેપારી.

મારવાડી બજાર મુંબઈ.

ઉંચી બનાવટની અસલ સ્કીન ટોપીઓ

બેહદ સસ્તે લાવે.

ફર્ક્ટ ૩. ૩-૮-૦

ફર્ક્ટ ૩. ૩-૮-૦

ગેએટી કેપ

૩. ૪-૦-૦

વીલાયતી કીરટી મેકરની બનાવેલી જગત્રસિદ્ધ હાથી-
છાપની બેંગલોર, હંગેરીયન, સાઇકલ, વિગેરે, બર્યાના ફેનસી
ડ્રેસો, સાચી જરીની તેમજ સાદી મખમલની તથા સ્વદેશી
બનાવટની હંગેરીયન અને કાશમીર ટોપીઓના મોટા
જથો હમારે ત્યાં તૈયાર રહે છે. જથાબંધ તથા છુટક મળશે.

પં જ બી

શીતારામ જેગોપાલ.

શાલ અને બનારશી કાપડનાં વેપારી.

મારવાડી બજાર મુંબઈ.

અમારી દુકાને બનારશી શેલા, તથા ફેન્સી સાડી,
ઝોહણી, પાઘડી, ખંડ, તથા કાશમીરી ઊંચી શાલ રૂમાલ
જથાબંધ તથા છુટક મળશે. તે શીવાય ઊંચું સ્વદેશી કેશર

અળખ બુદ્ધિની પરીક્ષા.

ચતુરંગ યાને સેત્રંગ

આ શુદ્ધ પ્રમાણિત ગ્રંથ પરીક્ષક અને પ્રમાણિત રમનારઓની અનુમોદનથી ખાસ આ “ચતુરંગી યાને સેત્રંગ” બહાર પાડવાની અભિ-
ન પ્રરણ પડી છે. ગમ્મત સાથે જ્ઞાન આવે એવી મોટી બાદસાદી
રમ્મત શીખવનાર આ ઉત્તમ પુસ્તક છે. આ શુદ્ધમાં તમામ બાજુઓ
પીકચરો સહીત દાખલ કરવામાં આવેલ છે. સેત્રંગ રમનાર દરેક ઉમે-
દવારોને અવશ્ય આ ગ્રંથ પાતાની પાસે રાખવા અમારી બલામબુ છે.
આ પોકેટશુદ્ધ ઘણીજ સુગોળીત રંગબેરંગી બાઈન્ડીંગ, ઉંચા ગ્લેસ
કાગલ, ઉંચા ટાઈપ, વીગેરે વીગેરે મનને આનંદ આપે એવું પુસ્તક બના-
વવામાં આવેલું છે. કીમત રૂ. ૧-૦-૦ ફક્ત.

બહુનાં ઉપયોગી પુસ્તકો

અળખ બહુના ખેલ

આ શુદ્ધમાં પેટી, દાખડી, કરંડીયા, રમાલ, વીગેરે વીગેરે સામા-
નોથી થતાં યુરોપીયન તરેહના વિચિત્ર દેખાવના ૨૫ બહુના અદ્ભુત
ચમત્કારીક ખેલોનો સંગ્રહ કરવામાં આવેલ છે તે ઉપરાંત દર એક
ખેલોની વચ્ચમાં રમ્મત ગમ્મત અને હસાહસ માટે નકલીયાત ખેલોનો
સંગ્રહ કરવામાં આવેલ છે. માટે તુરત ખરીદવાને આતુર થાઓ.

કીમત રૂ. ૩-૦-૦ હાલ રૂ. ૧-૦-૦ ફક્ત.

બહુ ડોલક સંગ્રહ

રમવાના પર પાતાના ‘કાર્ડ’થી થનારા અદ્ભુત બહુના ૩૫
વિચિત્ર ખેલો.

કીમત રૂ. ૩-૦-૦ હાલ રૂ. ૦-૧૨-૦

પંખળી લાગ્યાછ એટલે હીન્દની અદ્ભુત બહુ વિદ્યા. ચમત્કાર-
ીક ૨૫ ખેલો ચીત્રો સહીત.

કીમત ફક્ત રૂ. ૨-૮-૦ હાલ રૂ. ૦-૧૨-૦

ખુશખોદાર ઉંચી વાપરવા લાયક ચાહ

રતલ ૨ નો રૂ. ૧-૦-૦ ફક્ત

ઉપર સીવાય અમારી દુકાન ઉપર તમામ બતનાં પુસ્તકો રોકડી
કીમતે મલી શકશે. બહાર ગામનાં ઓડરોપર પુસ્તુ લક્ષ આપવામાં આવે છે.
કામકાજ નીચેને સરનામાથી કરવું.

ડા. વશનજી પરમાણુદ ચાહેવાલા.

શુક્રસેલર, પગ્ગીશર એન્ડ કમીશન એજન્ટ.

નંબર ૩૪૨ કાલ્યાણેવી રોડ ઝવેરખાગ-મુંબઈ.

વાંચો ! વાંચો !! વાંચો !!!

દેશનો ઉદય.

સ્વદેશી ચલવલનો અદ્ભુત

વીજ્ય વગર સાંધાની

સ્વદેશી ટોપીઓ.

અમારે ત્યાં ધી હિંદુસ્તાન કેપ ફેક્ટરીમાં બનેલી વગર સાંધાની ટોપીઓ જેવી કે, સાયકલ કેપ, હંગેરીયન કેપ, બેંગલોર કેપ, તરફી કેપ, આ ટોપીઓ મજબુતાઈ અને સોભામાં વીલાયતી ટોપીઓ કરતાં ઘણીજ સરસ બનાવ્યા ઉપરાંત કાઢથી પણ એમાં દોશ કાઢી શકાશે નહીં, એવી અમારી ખાત્રી છે અને તૈયાર કરવામાં એકેએક વસ્તુ સ્વદેશી છે તેની ખાત્રી લોક માન્ય દેશભક્ત બાલ ગંગાધર તીલકની સરટીશી-ફટ અમારી પાસે છે તથા છાપાના અભિપ્રાયો પણ છે તે જોવાની એક વખત મહેરબાની કરશો. સર્વને સ્વદેશી ટોપીએ વાપરવાને અનુકૂળ પડે માટે કીમત બહુ જ ઓછી રાખવામાં આવી છે. હવે વીલાયતી માલ વાપરવા માટે સ્વદેશી માલ સારો મલતો નથી, એવો સખખ ટકી શકવાનો નથી તથા એ શીવાય બીજી સ્વદેશી ટોપીઓ જેવી કે કાસમીરી સાંધાવાલી, ભરતની, ખરી જરીની તથા ખોટી જરીની; તથા દરેક વીગેરે પણ કીફાયત ભાવે મલશે. તે બધો સ્વદેશી માલ છે.

એ સીવાય શ્રી ત્રંબકેશ્વરની તથા ત્રંબકેશ્વરના દેવાલયની તથા શ્રી ગણુપતીની તથા બાલ, પાલ, લાલ તથા પ્રાંજપે તથા ગુરુ દત્તાત્રયની તથા બીજી ઘણી જાતોની તથા લોક માન્ય તીલક મહારાજની પણ છબીઓના ફોટો મલશે તે ઘણાજ સારા અને સસ્તા ભાવે વેચવામાં આવે છે તે એકવાર જોવાની મહેરબાની કરશોજ તથા થોડા કમીશનથી દરેક જાતનો માલ મોકલવામાં આવશે. તથા દરેક જાતનાં ફેનસી પુઠાનાં બાકસો આર્ડર પ્રમાણે તૈયાર બનાવી આપવામાં આવશે. આર્ડર ઉપર પુરતું ધ્યાન આપવામાં આવશે.

વલભદાસ રાણછીડદાસ ભીમડીવાલા,

સોલ એજન્ટસ.

ધી હિંદુસ્તાન કેપ ફેક્ટરી,

દકાન નં ૦ ૩૭૧-૩૭૩ કાલ્યાદેવી-મુંબઈ.

ઉત્તમ વાર્તાઓ.

આનંદાશ્રમ—“વંદે માતરમ” પદ્યના લખનાર આશ્રુ
બ્રહ્મચર્યવ્રત આનંદ મહેતા આ તરબુરો
છે. રવંદેશના ઉદ્ધાર માટે કેમ અને કેટલા
લોગ આપવો જનકજી તેનો ચિતાર આગેનુંજ છે કપડાની બંધાઈ, ૩૪૦
પાનાના પુસ્તકનો રા. ૧-૪-૦

ગૃહલક્ષ્મી—દિદુ સંસારીચિતાર—એક નમુનેદાર ગૃહિણી કેવી હોય
તે તેમજ અત્તાન સ્ત્રીઓનાં દુઃખ કલશમાં મુસીક્ષીત
કેળવાયેલ સ્ત્રીની ઉત્તમ રીતી નીતીનો નમુનો છે.
ના. ગાયકવાડ સરકારના ખાતામાં પાસ થયેલ કપડાની બંધાઈ. રૂ. ૧-૧૨-૦

દુશ્મન દારાબ—ધારમાં દારેલો મુજબનો શેડીઓ,
પારસી સંસારી સ્ત્રીલી વાર્તા એટલી
રસીક છે કે તેની બીજી આવૃત્તિ કરા
ડવી પડી છે. રા. ૧-૧-૮-૦

દી. લખમીદાસની કુંપની, કોટ મુખર્ઝ.
પુસ્તકો વેચનારા.

તાકીદે મંગાવી લ્યો !!!

દેશલકતોને માટેજ.

તિલક

કેસનો સંપૂર્ણ હેવાલ જેમાં કેસ ચોક્કસ વખ-
તથી તે છેવટ સુધીનો તમામ હેવાલ, ભાષણો
વિગેરે સમાવ્યું છે.

કીમત પ્રક્ટ ૦-૫-૦ પોસ્ટેજ ૦-૧-૦

કાળ

કેસનો સંપૂર્ણ હેવાલ જેમાં કાળપત્રના અધિપતિ
મી. પ્રાંબે એમ. એ. ઉપર ચાલેલા કેસનો
સંપૂર્ણ હેવાલ ભાષણો વિગેરે પ્રક્ટ કર્યું છે.

કીમત પ્રક્ટ ૦-૨-૦ પોસ્ટેજ ૦-૦-૬

મળવાનાં દેકાણાં:-

રાંદેર પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ-મુરત.

દેશીમિત્ર પ્રેસ-મુરત.

ભારતચવન પ્રેસ-પોસ્ટ-નં. ૨-મુખર્ઝ.

ઠક્કર અમૃતલાલ માણેકલાલ

દવાવાલા.

સુતારચાલ મારકેટ સુખધ (નં. ૨)

જુવાનીમાં જણાતી જુઠાપાની અસરવાલાઓ માટે, નબલાઇને દુર કરવા માટે, નસોને મજબુત બનાવવા માટે, શરીર અને મનને પુષ્ટી આપવા માટે

“એડવર્ડ ટોનીક પીલ્સ”

અહુ વખણાય છે. કીંમત છત્રીશ ગોળીઓની શીશી એકનો ૩૧.)

માથાનો દુખાવો દુર કરવા માટે સ્વદેશી

“ઠક્કરના મૈથોલ”

અહુ જાણીતા અને માનીતા છે. એના ગુણો જગજાહેર છે. કીંમત એક સીસીના ચાર આના.

શરીરના કોઈપણ ભાગમાં લાંગેલી લચક, સાંધાનો દુખાવો, વાયુના સણુકા અને અવયવનું રહી જવું તેને માટે તથા માથાના દુખારા માટે

“ઠક્કરનો રૂમેટીઝમ બામ”

અજરમાં બીજ વેચાતા બામને જુઠાવી નાંખે છે, તેનો મોટો અપજ તેના ગુણની પુરતી સાબીતી છે. કીંમત આટલી એકના આઠ આના.

લાલ, કાળી અને ઉભરાતી કે ફેલાતી, ફરી ફરીને થતી

“દાદર—મજકરણ”

માટે ઠક્કરનો મધમ તમે કહી વાપર્યો છે? જરૂર વાપરો તે એક રામબાણુ ઉપાય છે. કીંમત શીશી એકના ચાર આના.

ઉપરની સઘલી દવાઓ ઉપરાંત દરેક જાતની પેટનું દવાઓ વીગેરે અમારે સાં ઘણાજ કીશાયત લાવથી મળશે.

અંગ્રેજ અને આયુર્વેદીક વૈદ્યકની ખાસ મફત સલાહ

અંગ્રેજી આયુર્વેદીક ફારમાસ્યુ- ટીકલ વર્કસ.

અંગ્રેજી-વૈદ્યક-પ્રારમ્ભિકાપીયા ને રસાયણ શાસ્ત્રના પદાર્થો-વહાડ કાપનાં ઝોજનરો-વિદ્યાહુતરના પદાર્થો-ફોટો-ગ્રાફ-સોડાવોટરને સાળુ બનાવવાની વસ્તુઓ-વૈદ્યકશાસ્ત્ર હુતરનાં પુસ્તકો-પેટન્ટ દવાઓ-વિગળીની પેટીઓ-થરમોમીટર-સ્ટેથોસ્કોપ-દવાખાના ઉપયોગી વસ્તુઓ, સેન્ટ સાળુ પરફ્યુમ-વીગેરે વીગેરે.

આયુર્વેદીક વૈદ્યક-અબ્રક-સુવર્ણ-મોતી-પ્રવાલ-આદિ ભસ્મ-રસાયણ ચુર્ણ-ગુટીકા-અવલેહ આસવ-અરિસ્ટ-પુટપાક-તૈલ-ધૂત-ગુગળ-અંજન મંજન-આયુર્વેદીક પુસ્તકો ફેસર-ફસ્તુરી શીલાજીત આદિ-અસાધારણ ઔષધી પદાર્થો દેશી અત્તર-સાળુ-સુગંધી તેલ વિગેરે વિગેરે.

ધર વૈદ્યકની અસરકારક દવાઓ-ફીવર એન્ડ એગ્યુ-મીફયર-ફ્લોરોડોઇન-કોલેરા પીલ્સ-નરવાઇન ટોનીક (વાતુ પૌષ્ટીક)-પીલ્સ-અસ-અરબુ ને દરાજના જુદા જુદા ખાસ મલમ-આયોડાઇડ સારસાપરીલા-ખાળજીવન ઇસ્ટન-શીરપ કેમીકલ-કુડ-હાઇપોફોસ્ફ-ગોપ્ર લાઇમ-ને કોમ્પાઉન્ડ શીરપ-પ્રમેહ-ચાંદી-કોલ્ડ-આદી દરેક રોગની દેશી અને અંગ્રેજી અકસીર દવાઓ.

માલના ભાવનું લીષ્ટ મંગાવો.

વધુ હકીકત માટે અંગ્રેજી-ગુજરાતી-મરાઠી-ને

હિંદુસ્તાની ભાષામાં ખુલાસો કરો.

“એક વાર પ્રસંગ પાડવા-નમ્ર વિનતિ.”

બીહારીદાસ એન્ડ સન્સ.

અંગ્રેજી આયુર્વેદીક ફારમાસ્યુટીકલ વર્કસ.

શામસેટ સ્ટ્રીટ મારકેટ-મુંબઇ.

“ધી નેશનલ અમ્પ્રેસા ફેક્ટરી.”

માલેકો

“ઈબ્રાહીમ કરીમ એન્ડ સન્સ,”

મુંબઈ.

આ ફેક્ટરીએ છેલ્લાં સાત વરષોમાં છત્રીઓની બનાવટમાં દીન પ્રતીદીન એટલો બધો સુધારો કીધો છે કે હીંદુસ્તાનનાં કલકત્તા, દિલ્હી અને મુંબઈમાં ચાલતાં છત્રીઓનાં સરવે કારખાનાંઓને પાછાં હઠાવી ધી ઇન્ડીયન ઇન્ડસ્ટ્રીયલ એન્ડ એગ્રીકલચરલ એકઝીબીશનો તરફથી મુંબઈ, બનારસ, કલકત્તા અને સુરત ખાતેથી છત્રીની સ્વદેશી હંચા પ્રકારની બનાવટ તથા મજબુતાઈ માટે માનવંતા આંદો તથા સરદીફીકેટો મજકુર ફેક્ટરીના માલેકો મેશર્સ ઇબ્રાહીમ કરીમ એન્ડ સન્સને મળેલાં છે.

આ પેહેડીમાં ચાલતા ધણાજ સંતોષકારક કામકાજનો પુરાવો એટલોજ આપવો બસ થશે કે આજ લગભગ પચાસ વરષો થયાં ચાલતા વહીવટમાં દીન પ્રતીદીન તેમના માનવંતા ધરોહમાં મોટો ઉમેરો થતો જાય છે એટલું જ નહીં પણ છત્રીનો વેપાર કરતી દરેક વેપારી ચાલમને આ પેહેડી સાથે પોતાનો વેપારી સંબંધ જોડવાને આગ્રહ સાથે સરવે તરફથી ભલામણ થતી જોવામાં આવે છે.

નીચમસરતું કામકાજ, પત્રવ્યવહારના તુરત જ થતા ખુલાસા તથા સવાલ જવાબ અને ચોરડરોપર એકદમ અપાતાં ધ્યાનનો આ પેહેડીનો અનુભવ લેવા નીચે સહી કરનારા માલેકો તરફથી દરેક વ્યાપારી ભાઈને એક વખત પોતાની સાથે કામ પાડી અજમાયશ લેવા વિનંતિ કરવામાં આવે છે.

આ ફેક્ટરીની પ્રખ્યાત છાપો—હરણછાપ, ગલો-બછાપ, હંશછાપ વિગેરેનો માલ દરેક ગામ મધે આખરુદાર છત્રીના વેપારીને ત્યાંથી મલી શકશે.

લો. ઇબ્રાહીમ કરીમ એન્ડ સન્સ,

મારકેટ જુમા મસજીદ—મુંબઈ.

હરશ મસાનું દરદ.

હરસ મસાનાં લક્ષણો-સફરાની પાસે નાના મસા થાય છે તેને આપણે “હરસ”ના નામથી ઓળખીએ છીએ. હરસ મસાની જે વન છે જ્યારે તે સફરાની પાસે અથવા સફરાને ફરતા હોય અને તે દેખાતા હોય તે બહારના મસા કહેવાય છે અને જ્યારે તે સફરાની અંદર હોય અને બહાર જણાતા નથી ત્યારે તેને અંદરના મસા કહે છે. આ મસા-માંથી લોહી નીકળે છે, માંદ તેને દુઝતા મસા કહે છે અને બહારના મસામાંથી લોહી નીકળતું નથી, વારંતે તેને સુકા મસા કહે છે. બહારના મસા જ્યારે તરતના તથા નાના હોય ત્યારે તેમાં સહેજ ગરમી લાગે, કીડ અને ખરજ થાય અને મસામાં ઘણું દરદ થાય છે, અંદરની હરસ હોય તો સફરામાં કીડ લાગે, બળતરા બળે, અકરસાટ તથા દરદ થાય, સફરામાં કંઈ ચીજ ખુચતી હોય એમ જણાય. ઘણીવાર કાંસવાથી આમળ નીકળે અને તેની સાથે દુઝતા મસા બહાર નીકળે અને લોહી પડે છે. લોહી લાલ કીરમજ જેવું હોય છે, અને તે ટીપું ટીપું તથા વખતે વખતે પડે છે, અને આગ્નરીનો ચેહેરા પ્રીકા થાય છે, શરીરમાં નબળાઈ આવે છે.

આ અંદરના મસાપર અમારી હરસની રામબાણ ગાળીઓ વાપરવાથી લોહી પડતું ફક્ત બેજ દહાડામાં બંધ થાય છે. દુઝતા મસા તરત બેસી જાય છે, પેટ સાફ લાવે છે, ભુખ લગાડે છે અને એ દરદનાં મુળ સુધાં નાશ કરે છે. કીંમત રૂપીઆ એક.

બહારના મસા ઉપર મસાનો મલમ લગાડવાથી વેદના બંધ થાય છે, ખરજ થતી અટકાવે છે તથા બહારના મસાને ખેરવી નાંખે છે. કીંમત રૂપીઆ દોઢ.

સપટ લોશન.

દરાજ કે દાદરની અકસીર દવા. આ દવા સુગંધી પાણી છે જેથી કપડાં ખરાબ થતાં નથી ને લગાડવાથી તરત સુકાઈ જાય છે દાદર કે દરાજ ખરજવું, સુકી ખુજલી, ફક્ત ત્રણ દહાડામાં સાફ થાય છે. કીંમત શીશી એકતા આના ચાર.

સપટનો ખરજવાનો મલમ.

આ મલમ ગમે તે જાતનું ખરપસુ કે ખરજવું (લીલું કે સુકું) પીત, લીલી સુકી ખુજલી; દરાજ કે દાદર ખીલ વગેરે ચામડીનાં દરેક જાતનાં દરદો માટે ફાયદાકારક દવા. કીંમત શીશી એકના આના આઠે.

સંજવની ગોળીઓ.

ઉત્તમ ધાતુ પૌષ્ટિક દવા છે. કમકૌવત થઈ ગયેલ યુવાનોને આ ગોળીઓ જરૂરની છે, મંદ પડી ગયેલ પુરૂષત્વ પાછું સતેજ થાય છે, તન અને મનને વધારે પ્રવૃત્તિત બનાવે છે. કીં. ડબ્બીનો રૂ ૧.

ગરમી ઉપર રામબાણ દવા.

આ દવા ગમે તેવા નવા કે જુના ગરમીના રોગોને ફક્ત એકજ દહાડો પીવાથી પીસાબમાં થતી અગન, તનક અને પડને નરમ કરે છે અને ચાર કે પાંચ દહાડા પીવાથી રસી, પડને બંધ કરી જખમ જડ-મુળ સુધાં નીકળી જાય છે. ગરમીને વારતે આ એક અકસીર હલાજ છે. કીંમત શીશી એકનો રૂ ૧.

ખાંસીની ગોળીઓ.

આ ગોળીઓ ખાંસી, છાતી, ફેફસાંનાં અને ગળાનાં દર્દપણ જાતનાં દરદો ઉપર ઘણીજ અકસીર છે. ખાંસી મટે છે, કંઠ સુધારે છે. સાદને મીઠો બનાવે છે. કીંમત શીશીના છ આના.

ટુકાણું—સપટ કંપની,
કાલબાદેવી રોડ-મુંબઈ.

ધારાજ પુરોના અખર.

ત્રીકમદાર—તમારા કહેવાથી હું એ માટા વેહેપારીને ત્યાં ગયો.

નાગજી—હવે તમને મારી વાતપર ખૂબું વિશ્વાસ આવ્યો કે?

ત્રીકમદાર—તમારા કહેવા કરતાં પણ વધારે સગવડો તે વેહેપારીએ રાખી છે. જુઓ. મકાનના કામમાં આવતી ચીજો, શાહાખાદી તથા પોરખંદરી પથરનાં ઘડેલાં પાનથરા, પટ્ટી મારેલાં અગર જોઈએ તેવાં, સીવાય કંઈક માટે કંતિલી ફેનશી પોરખંદર પથરની ગીરાદો, સીવાય તયાર ચાંચલા, ખુરશીઓ, આરકા માટે આવકુનો, મોરી માટે અખંડ જોઈએ તે સાઈનિતી લાદીઓ, પારી, પાણીઆરા, વળી ધાંગધરાના પથરો, જખર-જસ્ત મોટા તેમજ એકદમ નાનલા, સીતારામ લાદીઓ, રંગ એકદમ કાળો, શાહાખાદી પથરના ઘડેલા પાટલા, અખંડ કાતરેલા શાહાખાદી, સીતારામ, મદ્રાસ, ટાંકુર, નાવંગીની લાદીઓ પાલીસ કરેલી, સીવાય પથરની દરેક ફેનશી ચીજો, ટેબલ વીગેરે તેની દુકાને મેં તયાર જોયાં અને વળી માંગ-રોળી નળીઆં-લાલ ટાઈલ જોઈ મને આનંદ થયો અને વિચાર કરો કે ધરો ખાંધનારા બીજા વેહેપારીઓને ત્યાંથી હલકા માલ ખરીદી હેરાન થાય છે અને જુદા જુદા પથરો માટે જુદી જુદી દુકાનોએ ધકા ખાઈ અને ટાઈમસર પુરો માલ નહીં મળવાથી હેરાન થવું પડે તે કરતાં આ વેપારીને બધી જાતનો ઓર્ડર આપે તો કેવી સવડથી કામ થાય. હું તો દરેક મારા પીછાનના માણસને તે માટે લલામણ કરીશ. તમે શાહાખાદી લાદીઓ વાપરો. મેં તે જ વાપરી છે.

નાગજી—મેશર્સ ખેરાજ બાબા એન્ડ પ્રધર્સ,

૬. ખેતવાડી, ગોલપીઠા-મુંબઈ નં. ૪. આ દુકાન ગામની વચ્ચેવચ્ચ છે તેથી ધરાકાને હેલ વીગેરેમાં પણ ફાયદો થાય અને મળવું હોય તો તુરત મળાય.

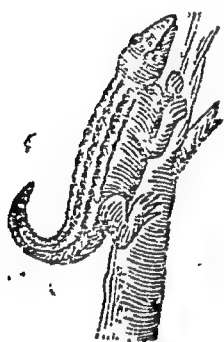
વળી બાહાર ગામના ઓરડર ફક્ત કમીશનથી તેઓ તુરત પુરા કરે છે.

રાજ રજવાડા ઉપરાંત આખી દુનોઆમાં

પ્રસીદ્ધ થયેલી અમારી દવાઓ રાજવંશી નવરંગ ચાકુતી તથા સાંઢાના તેલની અમારી જાહેર ખખરો વાંચીને તને લગતાંજ નામો આપી નકલો નીકળી છે. અમારી જાહેરખખરો વાંચનાર પાતેજ સમજશે. માટે તેવા નકલી માલથી સંભાળજો. અમારી દવાઓ ઉપર શાંઢાનો રજસ્ટર્ડ ટ્રેડ માર્ક તથા ડા. ડી. એચ. ભટ્ટ તપાસીને લેજો.

અશક્ત અને નબળા પુરુષો માટે ખેહક કૌવત આપી વીર્યનો અખુટ ભંડાર ભરનાર અમુલ્ય

રાજવંશી નવરંગ ચાકુતી

કીં મ ત ર ૧૦.

તથા લેપ માટે

રાજવંશી શંઢત્વ વિનાશક

શાંઢાનુ તેલ.

કીં મ ત ર ૫.

ઉપરની બંને દવાઓ વાપરનારને નાદાનપણામાં હાથચાલાકી કરવાથી થયેલી ગુપ્ત નસોની નબળાઈ તથા ધાતુ પાતળી પડી જઈ, ટકાવ શક્તીનું કમી થવું, સ્વપ્ના તથા પેશાબમાં ધાતુનું જવું, કળતર, કમરનો દુઃખાવો, ચહેરા પીકા પડી જવો, સ્ત્રીનો અભાવ, મગજ ખાલી પડી જવાથી થતો દુઃખાવો, ચાદશક્તીનું કમી થવું, ચક્રી વિગેરે ધાતુ સંબંધી રોગો મટાડી પાચન શક્તી વધારી દસ્ત સાફ લાવી આંખોના તેજમાં વધારો કરી, શરીર રૂઝ પુટ ને સંસાર સુખ ભોગવવાને બળવાન બનાવે છે. માત્ર એકજ ડખીથી બુઢાપાની નબળી દશાને પાત્ર થવા દેતી નથી. પરંતુ કાંઈ નથી. ડખી એકમાં ચાળીસ ગોળીઓ આવે છે.

દરેક દવાનું પોસ્ટેજ જુદું સમજવું.

ડા. ડી. એચ. ભટ્ટ જામનગરવાળા.

ટેકાણું-જામલી મોહલો મંચડી

તમારા દોસ્તાને જ પુછી જુઓ !

સેંકડો માણસે વાપરી તેથી સંપૂર્ણ સંતોષ મેળવ્યો છે.
તેમાં કેટલાક તમારા દોસ્તો પણ હશે.

કામેન્દ્ર સાળુ

આ સાળુ લગાડવાથીજ માત્ર બે ચાર દીવસમાં તેની અસર જણાય છે. સંસાર મુખ ભોગવવામાં નિષ્ફળ નીવડેલા સેંકડો જણ આજે મદનવિલાસમાં મોજ મારે છે. તમારી ઇચ્છા પણ તમે ખાતરીથી પુરી પાડી શકશો—કીમત રૂ ૨

કામેન્દ્ર ગુટીકા

સ્વપ્નમાં, પેશાબમાં, હરતાં પ્રતાં, ઠાંસતા, વિલાસ સંગથી વિચાર કરતાં, કે તેવાં પુસ્તકો વાંચતાં થતો વિર્યપાત દુર થઈ ગમે તે કારણથી પ્રાપ્ત થયેલું નપુશકપણું એક અઠવાડિયામાં દુર થાય છે. કીમત માત્ર રૂ ૨)

ધણાંજ જુનાં દરદવાળાને બન્ને દવાનો એક સાથે ઉપયોગ કરવા લલામણ છે—

જ્યોતીષને નહીં માન- નારાઓ માટે.

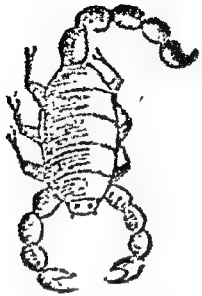
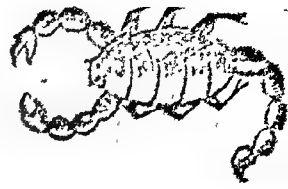
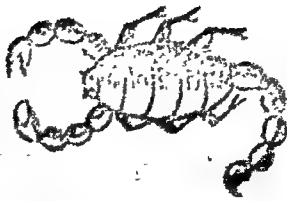
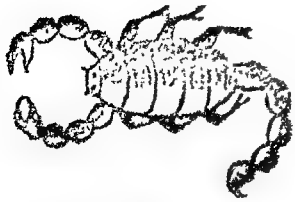

દરેક વિદ્યાઓમાં આગલ વધતી ચાલુ સદીમાં યૂરોપ, અમેરીકા વીગેરે સુધરેલા દેશોમાં જ્યોતીષ વિદ્યા જ્યારે શ્રેષ્ઠતાએ પહોંચી છે, સારે હિંદુસ્તાનના કેટલાક લેભાગુ જ્ઞેશીઓથી કંટાળી જ્યોતે તે વિદ્યા ઉપરથી વિશ્વાસ હટી ગયો હોય તેઓને આખા હિંદુસ્તાનમાં જુના અને પ્રખ્યાત આફ્રોલોહિસ્ટની જ્યોતીષને લગતી કોઈપણ બાબત ઉપર સલાહ લેવા ખાસ અરજ કરવામાં આવે છે. નામદાર પ્રીન્સ અને પીન્સેસ ઓફ વેલ્સની મુંબઈની પધરામણી વખતે ભરાયેલા People's Fair માં જ્યોતીષને નહીં માનનારા સંકેડો શ્રીમંતો અને બહેનોએ જ્યોતે ફક્ત મગફળને ખાતર અમારી મુલાકાત લીધી હતી તેઓને અમે લખી આપેલાં ભવિષ્યને લગતા બનાવોનો અનુભવ થતાં તેઓ અમારા કાયમના ધરાકો થઈ પડ્યા છે. કેળવણીમાં આગલ વધેલી મુંબઈની પારસી કામમાં અમારાં નામ તેમજ કામ માટે સવાલ નાંખશે તો તમારી ખાત્રી થશે કે અમારા માટે તેઓ કેવું માન ધરાવે છે.

અમારી શી-જન્મના વખત અથવા જન્મપત્રીકાપરથી આખી જીંદગીનું ભવિષ્ય-સરળ ગુજરાતી ભાષામાં લખી આપવાનાં ... રૂ. ૩
વધુ વીગતવાર બનાવોનાં ભવિષ્યના ... રૂ. ૫
જન્મના વખત અથવા જન્મપત્રીકાપરથી બાર જીંદગી માસના સારા માહા બનાવો લખી આપવાનો ... રૂ. ૧૫
દસ્કત લખવાના વખત ઉપરથી એક વરસના સામટા બનાવો લખી આપવાનો ... રૂ. ૧
કાગળ પત્ર ચલાવતી વખતે હમેશાં બા આનાની ટીકીટ ખીડવી. બા આનાની એક ટીકીટ મોકલી અમારાં સર્ટીફિકેટ તથા Secrets of Nature નામનું નાનકડું પુસ્તક મંગાવો.

હેકાગું:-જુના આફ્રોલોહિસ્ટ.

ગોક્લદાસ સ્કુલ પાસે, દાદીશેઠ અગીઆરી સ્ટ્રીટ,
કાલ્યાણેવી-મંબઈ

અરો પરો પદાર.
(૧ રૂપિયામાં ૧૦૦૦-૨૦૦૦
આશીર્વાદ.)

જ સ્મા ઇ ન ની
વીં છી ની દ વા.

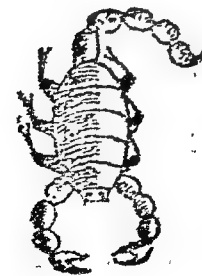
ગમે તેવી અછાડા પછાડ અને
જુમ બરાડા એકજ મીનીટમાં
શાંત! શાંત! શાંત!
એક પુડીતો ૧૦-૨૦ માણસ પર ચાલે છે.
૧૦૦ પુડીતો ૩ ૧) ૫૦ પુડીના ૩ વાત.

જ સ્મા ઇ ન ની
તા વ ની દ વા.

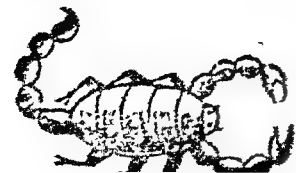

ગમે તે જતનો તાવ હોય તો શું
થયું? ત્રીજે પડીકે આરામ ન થાય તો
પૈસા પાછા! તાવથી ઉત્પન્ન થયેલી અ-
શક્તિ દુર થાય છે. ૧૦૦ પુડીતો ૩. ૧)
તથા ૫૦ પુડીના ૩. વાત પોસ્ટેજ જુદું.

જ સ્મા ઇ ન નો
ખી જ ખ.

સફેદ વાળ કાળા જિમર જેવા, અસલ
કુદરતી કાળા રંગના બનાવવા માટે સૌથી
સરસ ખીજખ છે. ૧ શીશી ૩. ૧)
ત્રણ શીશી ૩. રા ખસ મફત.
જ સ્મા ઇ ન ઇડિયા એજન્સી.
નાં. ૧૦૬-૦૮ હાફુદાર રોડ. સુબહ.

થોડા વખતમાં બહાર પડશે.

અક્ટોબર ૧૯૦૮ પહેલાં ગ્રાહક થનાર પાસે રૂ. ૨. પોષ્ટ-૦-૪-૦.

ફ્રેન્ચદારી, રેવન્યુ અને દીવાની કાય- દાઓનું જુથ (ગુજરાતીમાં). આજ સુધીના

સુધારા વધારા સાથે-કીંમત રૂ. ૪-૦-૦.

પ્રજનવર્ગ ને તેમજ નાના મોટા સર્વે સરકારી નોકરને થોડી કીંમતે તમામ કાયદાઓની માહિતી પુરી પાડી પોતાના વ્યવહારમાં પડતી અડચણો દૂર કરવાના હેતુથીજ આ પુસ્તક બહાર પાડવા શ્રમ લીધો છે, જેમાં નીચે પ્રમાણે કાયદાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

ફ્રેન્ચદારીમાં-૧ વીલેજ પોલીસ એક્ટ, ૨ ઈન્ડિયન પીનલકોડ (ઈ), ૩ ડીસ્ટ્રીક્ટ પોલીસ એક્ટ, ૪ ક્રીમીનલ પ્રોસીજરકોડ (ઈ), ૫ ડબ્બા એક્ટ, ૬ કારીગર અને મજૂર બાયતનો એક્ટ (ઈ), ૭ ગાંડા શખસોને આશ્રમ સ્થાનમાં રાખવા બાયતનો એક્ટ (ઈ), ૮ નાટકના ખેલ બાયતનો એક્ટ (ઈ), ૯ જુગાર બાયતનો એક્ટ, ૧૦ અરીણુ બાયતનો એક્ટ (ઈ), ૧૧ એક્સટ્રાડીશન એક્ટ (ઈ), ૧૨ છાપખાના તથા વર્તમાનપત્ર બાયત એક્ટ (ઈ), ૧૩ ફેક્ટરી એક્ટ (ઈ), ૧૪ મીઠા બાયત એક્ટ, ૧૫ આબકારી એક્ટ, ૧૬ યુરોપીયન વેઇનસી એક્ટ (ઈ), ૧૭ જમીનમાં દાટેલું ધન જડે તે બાયતનો એક્ટ (ઈ), ૧૮ તાર બાયતનો એક્ટ (ઈ), ૧૯ હથીયાર એક્ટ (ઈ), ૨૦ રેલવે બાયતનો એક્ટ (ઈ), અને ૨૧ પોષ્ટનો એક્ટ (ઈ) વીગેરે.

રેવેન્યુમાં-(નવો) ૧ મામલતદાર કોર્ટનો એક્ટ, ૨ લેન્ડ રેવેન્યુ કોડ, ૩ (નવી) રૂલ સાથે, ૪ રેકર્ડ ઓફ રાઇટસનો એક્ટ, ૫ તે ઉપર થયેલી રૂલ, ૬ તાલુકાના નમુના, ૭ ગામના નમુના, ૮ સરકલ ઇન્સ્પેક્ટરની રૂલ, ૯ સરવઇની રૂલ, ૧૦ લોકલ ફન્ડ એક્ટ, ૧૧ ઇનકમટેક્સ એક્ટ, ૧૨ વતન એક્ટ, ૧૩ મતાદાર એક્ટ, અને ૧૪ ગુજરાતના તાલુકદાર બાયતનો એક્ટ વિગેરે.

દિવાનીમાં-૧ (નવો) સીવીલ પ્રોસીજર કોડ (ઈ), ૨ કરારનો કાયદો (ઈ), ૩ હીંદુધર્મ શાસ્ત્ર બાયત એક્ટ, ૪ પારસી લોકોના લગ્ન તથા તલ્લાક બાયત એક્ટ, ૫ પારસીઓના વારસા બાયતનો એક્ટ, ૬ મુસલમાની કાયદો, ૭ મીલકત તબદીલ કરી આપવા બાયત એક્ટ, ૮ સગીરના વાલી નીમવા બાયત એક્ટ, ૯ દસ્તાવેજ રજીસ્ટર કરાવવા બાયત એક્ટ, ૧૦ હીંદુના વંસીચતનામા અગર વીલ બાયત એક્ટ, ૧૧ દીવાની કોર્ટનો કાયદો, ૧૨ હીંદુ વિધવાનાં પુનર્લગ્ન બાયતનો એક્ટ, ૧૩ ગાંડા માણસની મીલકતપર દેખરેખ રાખવા બાયતનો એક્ટ, ૧૪ કોર્ટ ફી એક્ટ, ૧૫ પ્રોપર્ટી બાયત એક્ટ, ૧૬ વારસાનું સર્ટીફિકેટ લેવા બાયત એક્ટ, ૧૭ મુદત બાયતનો કાયદો, ૧૮ ખેડૂતોને મદદ કરવા બાયતનો એક્ટ, અને ૧૯ કોર્ટ ઓફ વાર્ડ્ઝ એક્ટ વિગેરે.

પરચુરણ-૧ તગાવી ખાખત, ૨ મરીગેશન એક્ટ, ૩ જંગલ
ખાખતનો કાયદો, ૪ વહાણો રજીસ્ટર કરવા ખાખતનો કાયદો, ૫ દેશ
ઉતાર લઈ જનારાં વહાણો ખાખત એક્ટ, ૬ જળ માર્ગની કસ્ટમ ડ્યુટી
લેવા ખાખતનો કાયદો, ૭ હીંદુસ્થાનના બંદરો ખાખતનો એક્ટ, ૮ સ્ટામ્પ
એક્ટ વિગેરે. ઉપર પ્રમાણે લગભગ ૬૨ કાયદાઓનો સમન્વય તેવી
રીતે સાદી ભાષામાં આ પુસ્તકમાં સમાવશ કર્યો છે. અક્ટોબર ૧૯૦૮
પછી કીંમત રૂ. ૪) લેવામાં આવશે. હાલ છપાય છે માટે અગાઉથી ગ્રાહક
થવું. તૈયાર થયે પુસ્તક વી. પી થી મોકલીશું. પત્રવ્યવહાર માટે ટીકીટ ખીડવી.
જેઠાલાલ દેવશંકર દવે.

બોરસદ-ગુજરાત.

c/o મામલતદાર કોર્ટ.

તૈયાર છે ફક્ત રૂ. ૧-૪-૦ માંજ ૧૪ કાયદાઓનું જીથ.
થોડી નકલો સીલક છે.

સરવૈ રેવેન્યુ અને ફોજદારી કાયદાઓનું જીથ.

કીંમત રૂ. ૧-૪-૦ પો. ૦-૨-૦.

આ પુસ્તકમાં-૧ ઈંડિયન પીનલ કોડની અગલની કલમો, ૨
વીલેજ પોલીસ એક્ટ, ૩ ડિસ્ટ્રીક્ટ પોલીસ એક્ટ, ૪ ક્રીમીનલ પ્રોસીજર
કોડ, ૫ લેન્ડ રેવેન્યુ કોડ, ૬ તે ઉપર થયેલી નવી ફેલ, ૭ મામલતદાર
કોર્ટનો એક્ટ, ૮ ડાયા એક્ટ, ૯ સરકલ ઇન્સ્પેક્ટરની ફેલ, ૧૦ સરવંધની
ફેલ, ૧૧ તાલુકાના નમુના, ૧૨ ગામના નમુના, ૧૩ રેકર્ડ ઓફ રાઇટ-
સનો એક્ટ, ૧૪ અને તે ઉપર થયેલી ફેલ વિગેરે કાયદાઓનો સમન્વય
તેવી રીતે સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. જીજ કોપી સીલક છે માટે
તાકીદે મંગાવી લેવું.

જેઠાલાલ દેવશંકર દવે.

બોરસદ ગુજરાત.

c/o મામલતદાર કોર્ટ.

**લાંબા અનુલવની નીચેની સ્વદેશી દવાઓ વાપરી
ખાત્રી કરો, ન મટે તો પૈસા પાછા.**

વિષ્કોટક નિવારણ ગુટીકા—આ દવાથી પત, રગતપીત, વિષ્કો-
ટક, રસાયણનું ઘુટી નીકલવું, હાથ પગના ટેરવાનું ખરીજવું, હાડ ગંભીર,
નાસુર, ચાંદી, પ્રમેહ, ખરજવું, શરીર ઉપર ચાંદીઓ પડી ધારાં પડવાં,
સ્ત્રીઓના કોકાનો રતવા, અને ગચરકાનું ઘુટી નીકલવું વિગેરે ગરમીનાં અસાધ્ય
ગણાતા રોગો મટે છે. ફરી પાળવાની હોતી નથી. આ દવાથી તજન,
ગરમી, પારસખસ અને એવાં બીજાં ગરમીનાં દરદો પણ મટે છે.

કી. ડબ્બી એકના રૂ. ૨-૦ પોષ્ટેજ જીલું.

વંઝાદાપનિવારણ ગુટીકા—(અનુલવેલી) જે સ્ત્રીઓ ગર્ભ ધારણ
કરતીજ ન હોય, જે સ્ત્રીને વારંવાર ગર્ભપાત થતો હોય, અને જેને બાલકો

જીવતાંજ ન હોય તેવી સ્ત્રીઓએ આ દવાનું સેવન કરી પ્રગ્ન પ્રાપ્ત કરવી. આ દવાથી હજારો વંદા (વાંઝણી) સ્ત્રીઓએ ગર્ભ ધારણ કર્યો છે. તેના ઉત્તમ સરટીરીકેટો છે માટે આ દવા વાપરી વાંઝીઆ મેણું ભાંગી સુખી થાય. ગમે તે સ્ત્રીને આ દવા ઝટ લાગુ થાય છે. દવા મંગાવનારે સ્ત્રીની તા. બીજી તમામ હકીકત લખી જણાવવી ફી. ડબ્લી ૧ ના રૂ. ૩-૦ પોષ્ટેજ ભુલું. એકજ દબી વાપરવાથી પ્રયદો થાય છે,

વિર્ય વૃદ્ધિકર ગુટીકા—આ દવાથી વીર્યવીકારના તમામ વ્યાધિ મટે છે. અને વીર્ય ઘટ્ટ બનાવી ખરૂં પુરુષાતન આપે છે, ખરી મરદાઇ આપનાર અને તખલાં માણસને પણ જીવાનતી માફક જોરાવર બનાવનાર આ દવાનો લાભ લેવા દરેક માણસને અમારી ભલામણ છે. આ દવાથી નેત્રનું તેજ વધે છે. સ્મરણ શક્તિમાં વધારો થાય છે. કેટલા ફાટતી મટે છે. પગ હાથનું કલતર મટે છે. માથું ચઢતું મટે છે અને શરીરને હંમેશાં નીરોગી રાખી, જોરાવર બનાવે છે. ફી. ડબ્લી ૧ ના રૂ. ૨-૦ પોષ્ટેજ ભુલું. સ્વપ્ન વાંટે તેમ બગલ વાટે જતી ધાતુ બંધ થાય છે.

ફક્ત જીજ સરટીરીકેટો વાંચો.

*** આપની વિષ્કેટક નિવારણ ગુટીકાથી મારા લાઇને પતનો રોગ તદ્દન મટી જવા આવ્યો છે, ઘણી દવાઓ કરી ઘણા પૈસા ખર્ચ્યા પણ આપની દવાથીજ ગુણ થયો છે, ધન્ય છે આપને! હાલ એક ડબ્લીની જરૂર છે માટે વી. પી. થી મોકલશો.

કલકત્તા, ૫-૪-૧૯૦૪.

જે. એમ. માતીવાલા.

*** આપની “વંઝાદોપનિવારણ ગુટીકા”થી મારા એક મિત્રની સ્ત્રીને કેપ વરસે પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ છે, એવું સાંભળી આનંદ થયો છે કે આવી દવાઓ પણ આપ બનાવો છો! ** મહેને આપની દવા ઉપર આથી લરોસો બેઠો છે માટે મારી સ્ત્રી માટે ૨ ડબ્લી વી. પી. થી ખાવાની તમામ હકીકત સાથે મોકલી આપશો. મારી સ્ત્રીની હકીકત *** દવા વળતી પોષ્ટે મોકલશો.

મુંબઈ, ૪-૩-૧૯૦૭.

કેશવલાલ મગનલાલ જાની.

આપની વિર્ય વૃદ્ધિકર દવાથી માફ શરીર ધાતુપાતના દરદી હાડપિંજર જેવું થયેલું તે આજે પૂર્ણ આરોગ્યવાન બન્યું છે. જે ઘણા ડાક્ટરો અને વૈદોની દવાઓમાં પુષ્કળ પૈસા ખર્ચ્યા છતાં આવો ફેરફાર થયો ન હોતો. હાલ હંમેશની માફક ૨ ડબ્લી મોકલવશો. *** આપની દવાની જેટલી પ્રશંસા કરીએ એટલી ઓછી છે. આ દવાના પ્રમાણમાં આપે કીંમત ઘણી જીજ રાખી છે તેથી આપનો ઉપકાર માનવો જોઈએ. કેપટાઉન (આફ્રીકા)

R. M. JUVELAR.

આ સિવાય તમામ દવાઓ અમારે લાંથી મળશે. પત્રવ્યવહાર માટે ટીકીટ બીડવી. દવા મળવાનાં ટેકાણાં.

વૈદરાજ મહાશંકર પુંનરામ ગોડી, } સી. ડી. દવે એન્ડ કંપની.
 } વ્યવસ્થાપક વિષ્કેટકનિવારણ
 } ઔપધાલય.
 બ્રે. એ. નાપાડ-આણંદ-ગુજરાત. } હે. એ. બોરસદ-ગુજરાત.

ભીખા કલ્યાણજીની કંપનીની

અક્ષીશ ! અક્ષીશ !! અક્ષીશ !!!

અક્ષીશ લેવાની ઈચ્છાવાળાએ

લક્ષ દઈ વાંચવું.

તાવની ગોળીઓ-તાવને માટે અકસીર ધલાજ. આ ગોળીઓ એકાંતરીયા, ચોથીયા, ટાઢીયા, ઉના, વિગેરે તમામ જાતના જવર (તાવ) ઉપર રામબાણુ ધલાજ છે. ફક્ત દિવસમાં ચાર ગોળીઓ લેવાથી જ તાવ ઉતરી જાય છે. દુધ અથવા પાણી સાથે એક ગોળી ત્રણ કલાકના અંતરે લેવી. કીમત બાટલી એકનો રૂ ૧-૦-૦.

જીલાખની ગોળીઓ-આ ગોળીઓ ચમત્કારીક છે. આ ચાર ગોળીઓ રાતે સુતી વખતે થડા પાણીમાં લેવાથી સવારે ઉઠતાંજ પેટ સાફ આવે છે, કચણાત દુર થાય છે અને પેટમાં થતાં દરદ મટી જાય છે. કાયમની કચણાતવાળાએ રાતે હમેશાં એક ગોળી લેવી. આ ગોળીથી મળમૂત્ર શુદ્ધ થાય છે, લોહીનો ખીગાડ મટે છે, જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે, વાયુ, અણુ, માથાનો દુખાવો, હાથ, પગ, કમરનો સાંધાનું અકડી જવું, કળતર વિગેરેનો નાશ થાય છે. કીમત બાટલી ૧ ના રૂ ૦-૮-૦.

દાદરનો મલમ-બકાલ ઓઇન્ટમેન્ટ-આ મલમ જીની હઠીલી કાળી તેમ જ લાલ દાદરનો એકદમ જડમુળથી નાશ કરે છે. દવા બળતી નથી, ચામડીને ડાઘ પડતો નથી, તેમ જ વળી ખુશખોદાર છે. દાદરવાળા ભાગ ઉપર આ મલમ આંગળીવતી ચોપડી ખુબ મસજવો. આંખમાં ન જાય તેને માટે સંભાળ રાખવી, કીમત બાટલી ૧ ના રૂ ૦-૪-૦.

વાનો મલમ-ગાંડીવ ઓન્ટી રૂમેટીક બામ-આ મલમ જાંઘની પેઠે અસર કરે છે, ખુશખોદાર છે તથા બળતો નથી. દર્દવાળા ભાગ ઉપર ચોપડી ખુબ માલેસ કરવું. આ મલમ સંધીવા, પક્ષાઘાત, શરીરનું કાંપવું,

ધનુર્વા, હાથ પગનું રહી જવું, કાષ્ઠ ભાગ ઉપર આવેલો સોજો, માથાનો દુખાવો, સ્ત્રીઓને સુવાવડ પછી સોજો ચડેલો હોય તે, હાથ પગ અકડાઈ યા હોય તે વિગેરે માટે ઉત્તમ અકસીર છે. આ મહામવાળાને વળી મેન્થોલની પણ જરૂર રહેતી નથી. કીંમત નાની સાઈઝની બાટલી ના ૩ ૦-૮-૦ અને મોટી સાઈઝની બાટલી ૧ ના ૩ ૦-૧૨-૦

દાંત તથા પેઢાંના દુખાવાનો અકસીર ઈલાજ—આ દવા ઇંતના દુખાવાને તથા કળતરને આરામ કરે છે, કાઠી જતા ભાગોને મટકાવે છે, સોજાને ઉતારે છે, લોહી નીકળતું બંધ કરે છે, મોઢાની મરાખ વાસને દુર કરે છે અને છેવટે દાંત તથા પેઢાંઓને મજબુત કરે છે. ૩ (કાપુસ) થી દુખતા ભાગ ઉપર લગાડવું. કીંમત બાટલી ના ૩ ૦-૮-૦

સંજીવન મીઠ્ઠ્યર-કાલેરા કે જે વિસુચિકા, મહામારી, પટકી, ગળીયું વિગેરે નામોથી ઓળખાય છે તેને માટે આ એક જ ખાત્રી મરેલો ઇલાજ છે. વળી આ દવા સંગ્રહણી, અડો, અતિસાર વિગેરે રોટનાં દર્દોને મટાડે છે તેમ જ પેટમાંના દુખાવાનો નાશ કરે છે. પેટના માફરા વગેરેને ખેસાડી દબ જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે છે. દવા પાણીમાં મેળવી લેવી. વજન બાટલી ઉપર લખેલું છે. કીંમત બાટલી ૧ ના ૩ ૦-૧૦-૦

ફક્ત છ કલાકમાં તાવને નાબુદ કરનાર મીઠ્ઠ્યર.

તાવનું અકસીર મીઠ્ઠ્યર—આ મીઠ્ઠ્યર મેલેરીયા, ટાઢીયા, એકા-રીયા, ચોથીયા તથા ખીજી જાતના જેરી તાવ ઉપર બહુ ઇલાજ છે. પણે કલાકે અકેક ભાગથી છ કલાકમાં આરામ થાય છે. દવા પીધા મેલેલાં બાટલીને ખુબ હલાવવી. દવા લેવાની રીત બાટલીઉપર લખેલી છે. કીંમત બાટલી ૧ ના ૩૦-૧૨-૦

વિચ્છીના ડાંખ માટે તાત્કાલિક અને ચોક્કસ ઈલાજ—ગમે તેવી જાતના જેરી વિચ્છીના ડાંખ ઉપર આ દવાના બે ત્રણ ટીપાં લગાવાથી તરતજ આરામ થાય છે. દરેક કુટુંબમાં આ દવા રાખવાની ખાસ જરૂર છે. કીંમત બાટલી ૧ ના ૩૦-૮-૦.

વેજીટેબલ હેર ટોનીક—આ શુદ્ધ કરેલું વાળને પુષ્ટિ આપનારું મુશળોદાર તેલ અમૂલ્ય વનસ્પતિના તત્વનું બનાવ્યું છે. મગજ તેમ જ માન તંત્રને નુકસાન કરનારી કાષ્ઠપણ ચીજ નાંખી નથી. આ તેલ વાળને મુંવાળા અને ચળકતા કરે છે, ખરી જતા વાળને અટકાવે છે, વાળને

મોટા કરે છે અને સફેદ થઈ ગયેલા વાળને ખજી ધીરે ધીરે દાળા કરે છે. (મુળ રંગ ઉપર લાવે છે.) માથાના દુખાવનો નાશ કરે છે, આંખને થંડક આપે છે, અને મગજને પ્રુષ્ટિ આપે છે; દરેક સ્ત્રી, પુરુષ, અને છોકરાંને ઉપયોગી છે. વિદ્યાર્થીઓને આ તેલ ઘણું જ ઉપયોગી છે. કીમત બાટલી ૧ ના રૂ ૦-૧૨-૦

ગોલ્ડ ટોનીક પીલ્સ—નવા સુધારાથી બનાવેલી

આયુઃવર્ધની અને મનહુલસાસિની ધાતુ પૌષ્ટિક સોનેરી ગોળીઓ.

ધાતુ માત્રમાં જેમ સોનું સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને અગ્રગણ્ય છે તેમ શક્તિવર્ધક સર્વોત્તમ ઔષધોમાં આ ગોળીઓ પ્રાધાન્ય એટલે મુખ્ય છે, તેનો ગુણ અવર્ણનીય છે, એટલે જેનું વર્ણન થઈ શકે નહિ એટલે અસંખ્ય છે. બાળ, યુવા કે વૃદ્ધ ગમે તે અવસ્થાનું માણસ એક વખત આ ગોળીઓનું સેવન કર્યા પછી શક્તિ વધારવા બીજી કોઈપણ દવાને હાથ ધરશે નહિ; એવી તે રામબાણુ તુલ્ય ચમત્કારીક છે તથાપિ જેમ કોઈ વસ્તુમાં ગમે તેવા ગુણો હોય તે તેનો પુરતો પ્રચાર થતાં સુધી અપ્રકાશિત રહે છે. એ સ્વભાવિક છે તેમ આ ગોલ્ડ ટોનીક પીલ્સના ગુણો પણ પ્રકાશિત છે. સખખ (જનરલ પખ્લીક)ની બાણુને માટે તેના મુખ્ય મુખ્ય ગુણોનું આ જગે વિવેચન કરવું જરૂરનું છે.

આ ગોલ્ડ ટોનીક પીલ્સ લેતાંની જ સાથે જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે અને ભુખ લાગે છે, રચિ ઉત્પન્ન થાય છે, ગમે તેવાં પરિશ્રમ કરવાથી પણ થાક લાગતો નથી, મગજની તરાવટ થાય છે, જ્ઞાનતંતુ સખખા થઈ સ્મરણુ શક્તિ વધે છે, મન પ્રકૃષ્ટિત થાય છે અને આંખની રોશની વધે છે તે સાથે મન્દાગ્નિ અને અશક્તિના કારણે ભુખનું ઓછું થવું, પેટનું ચઢી આવવું, ખાટા ઓડકાર આવવા, પેડુમાં અને મગજમાં દુખાવો થવો, ચક્કર આવવા, થોડા પરિશ્રમે ઘણો થાક લાગવો, આંખે ઝાંખ આવવી, તિમરિ એટલે ઝાંઝવા જેવું દેખાવું, શરીર તુટવું, આળસ આવવું અને ચિત્તનું ઉદાસ થવું, વગેરે જે દોષો ઉત્પન્ન થાય છે તેનો જેમ સૂર્યનો ઉદય માત્ર થવાથી અંધકારનો નાશ થઈ જાય છે, તેમ નાશ થઈ જાય છે. બાટલી ૧ નો રૂ ૧૧.

વાપરવાની રીત—અકેક ગોળી દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી અથવા દુધ સાથે લેવી. તેના ઉપર દુધ ધીનો ખોરાક વધારે રાખવો બીજી કોઈ ની પરેજી નથી.

પ્લેગની ગાંઠનો ખાસ મલમ.

આ મલમ પ્લેગની ગાંઠ ઉપર લગાડવાથી પ્લેગના જંતુઓનો નાશ કરી, પ્લેગની ગાંઠને વગર પોટીસે બેસાડી દેય છે અને ઠંડક વળે છે. જે મોહોલામાં મરકીનું બેર વધારે હોય, ત્યાં રહેનાર માણસે હમેશાં નહાતી વખતે લગાડી નહાઈ શરીર સાફ રાખવાથી ખીલકુલ મરકી થવાની ધારતી રહેશે નહીં. કાઠીયાવાડમાં તથા ખીજ ધણા દેશોમાં જ્યાં મરકી ચાલતી હતી ત્યાં આ મલમ વાપરી ખાત્રી કરેલી છે માટે તેને માટે અમે ભલામણ કરીએ છીએ.

આ મલમ રસ તથા વધરાવલના દરદ ઉપર ખડુજ ફાયદો કરે છે.

વાપરવાની રીત—પ્લેગની ગાંઠ ઉપર આ મલમ દિવસમાં ત્રણ વખત લગાડી કાપુસ મુકી પાટો બાંધી રાખવો. વધરાવલ તથા રસનાં દરદ ઉપર દિવસનાં તથા રાતનાં મસળીને મલમ લગાડવો. કીમત ખાટલી ૧ ના આના આઠ.

કફ પીલ્સ.

આ કફ પીલ્સ ધણી અંજાયબ રીતે ટુંક મુદતમાં ગમે તેવી લાંબી તથા ટુંકી મુદતની ખાંસી, ઉધરસ, સલેખમને તુરત આરામ આપી મટાડી દે છે તથા વારંવાર આવતા ઠાંસાને તુરત અટકાવે છે. તેમ જ ગળાનાં નાનાં મોટાં દર્દોને તથા ગળાનું સ્ક્રાપ જવું તેમ જ ગળાનું અને સાદનું બેસી જવું, તેને પણ આ ગોળીઓ વાપરવાથી આરામ આપે છે અને કંઠને સુધારે છે. તેમ જ શરૂઆતના ક્ષયને પણ તાબડતોબ ફાયદો કરે છે. કીમત ખાટલી એકના આના ચાર.

ગરમીના રોગની અકસીર ટ્રેન્યુઅલ્સ.

ગરમીના રોગનો આ ખરો ઇલાજ બહાર પાડતાં જણાવવાને ખુશાલી ઉપજે છે, કે એ ઇલાજ આ દરદના પીડાતા હજારો દરદીઓ ઉપર પ્રતેદ સાથે અજમાવવામાં આવ્યો છે.

આ ટ્રેન્યુઅલ્સ એક ધણા જ પ્રખ્યાત અને એ દરદોના ખાસ અતુલવી ડાક્ટરના તુકસા પ્રમાણે બનાવવામાં આવી છે.

આ ટ્રેન્યુઅલ્સ એ દરદને તદ્દન જડમાંથી સાફ કરે છે. અને તે પાછું વખત ગયે ઉભરી આવવાની ધારતી રહેતી નથી.

આ ટ્રેન્યુઅલ્સ કોઈપણ જાતની તુકસાનકારક દવાની તથા પારાની મેલવણીથી તદ્દન નીરાળી છે.

આ રોગથી પીડાતા હજારો દરદીઓને ખચર નથી કે, એ દરદ કેવું ઝેરી તથા તુકસાનકારક નીવડે છે, અને તેનો ખચર ખર ધટો

ધલાજ ન કરવાથી, આગળ જતાં પોતાના પેસાનો, પોતાની તંદુરસ્તીનો, પોતાના કુટુંબનો તથા થતી ઝોલાદનો દેવો નાશ થાય છે. એ એરી દરદનો ખરો ધલાજ શોધવો હોય તો આ ટ્રેન્યુઅલ્સ છે કે જે લેવાથી દરદને આરામ થાય છે અને આગળ જતાં નુકસાનનો અટકાવ થાય છે.

આ ટ્રેન્યુઅલ્સ વીશે લ'બાણુ સીફારસ કરવા કરતાં વાપરીને ખાતરી કરી લેવી.

આ ટ્રેન્યુઅલ્સ દિવસમાં ત્રણ વખત બંને ગોળી દુધ અથવા પાણી સાથે ગળવી.

ખોરાક જેમ અને તેમ હલકા લેવો અને મસાલેદાર ખોરાકથી તથા કોઈ પણ વસ્તુનાં દારૂનાં પીણાથી બચવાં સુધી દુર રહેવાથી જલદી આરામ થશે. ડીમંત ખાટલી ૧ નો ૩ ૧-૦-૦

બલક ટ્યુરીફાયર.

લોહી સુધારનાર સીરપ-શરીરની તંદુરસ્તીનો ખરો આધાર લોહી ઉપર છે અને તે લોહી બગડે તો અનેક દરદોનો હુમલો વારંવાર શરીર ઉપર થયા કરે છે. આથી કરીને તંદુરસ્તીનું ખરું મુળ લોહી સુધારવાનું છે.

ઉપલો સીરપ શરીરનાં બગડેલાં લોહીને તદ્દન સાફ કરી પુણું તંદુરસ્તી બક્ષે છે અને વળી સ્વાદમાં પણ મીઠો હોવાથી પીવાને કંટાળો થતો નથી.

પીવાની રીત-એક નાની ચમચી ભરી દિવસમાં ત્રણ વખત તેલવાળ પાણી સાથે લેવી. ડીમંત ખાટલી ૧) ૩. ૨.

લોહીને સાફ કરી શક્તિ આપનાર આયોડીડ

રેડ જેમીકા-સારસા-પરેલા.

શરીરનો ખરો આધાર અને ગમે તેવા રોગનું મુળ કારણ લોહીજ છે. આથી લોહીને શુદ્ધ રાખવું, એ તંદુરસ્તીનો મોટામાં મોટો નિયમ પાળ્યો એમ ગણાય છે. નાનેથી તે મોટા સુધી કોઈ પણ માણસ આ દુનીયામાં એવો નહિ હોય કે જે પોતાની, તંદુરસ્તી માટે બેદરકાર રહે.

શરીરમાંના બીગડેલા લોહીની તખીયત મુસ્ત થઈ શરીર તંવાતું અને એ સ્થિતિમાં અનેક દરદોનો હુમલો વારંવાર થયા કરે છે. આવી સ્થિતિમાં બીજા ઉપાયો કરતાં લોહી સુધારવાના ઉપાયની પેહેલી જરૂર છે. અને લોહી સુધારવા માટેનો સૌથી અસરકારક ઉપાય રેડ જેમીકા-સારસા-પરીલા છે. એના ઉત્તમ ગુણો કાબેલ ડાક્ટરોએ કબુલ રાખ્યા છે. અને તેઓ એક અવાજે ખાતરી આપે છે કે, રેડ-જેમીકા-સારસા રેલા લેહી સુધારવામાં અનન્યજ જેવી ક્ષતેહ મેળવે છે.

શરીરમાં આવી ગયેલી નળખાઈ, ગરમીનું પુટી નીકળવું, લીવર ખગડવું, જ્ઞાનતંતુઓની નળખાઈ વિગેરે અનેક પ્રકારનાં દરદો આ દવા દુર કરે છે.

ગરમીનાં દરદો ઉપર આ દવા ખાસ કરીને રામખાણ અસર કરે છે.

સર્વથી સરસ તળીળી સત્તા ધરાવનારાઓ, એના વિષે ઉંચામાં ઉંચું મત આપે છે, એ જ તેના અસરકારકપણાની ખરી જામીનગીરી છે.

વાપરવાની રીત—એક નાની ચમચી ભરીને દુધ અગર પાણી સાથે દહાડામાં ત્રણ વખત લેવી. કીમત ખાટલીના રૂ ૧૫૫ રૂ ૨૫૫

એક રૂતેમંદ દવા.

ટ્રેસ્ટમાં સ્વાદીષ્ટ ખાળજીવન સીરપ.

આ ખાળજીવન સીરપથી બચ્ચાંઓને ખાંસી, સસણી, આંચકી, નળખાઈ, હાથ પગનું તવાઈ જવું, ચહેરાની ફીકાશ, કોઈપણ જાતના દમથી ભરાઈ જવું, તેમ જ આરોગ્ય શક્તિ મંદ પડવા ઉપર આ ખાળજીવન સીરપ દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી આરામ કરે છે. તેમ જ મોટી ઉંમરનાં સ્ત્રી પુરુષોને ઉધરસ, દમ, પાચનશક્તિ નળખાઈ પડી, તથા ક્ષય રોગથી તાવ અને ખાંસીને આ ખાળજીવન સીરપ લેવાથી બહુ જ આરામ કરે છે.

રડતાં બચ્ચાંઓને આ સીરપ ખુંશ મીઠાજ સાથે સારી નિદ્રા આપે છે.

ખોલનારાઓને તથા ગાનારાઓને થાક નહીં લાગવા દેતાં, ગળાને અને અવાજને બહુજ મદદ કરે છે અને તેથી ઉપરનાં દરેક દરદો ઉપર આ ખાળજીવન સીરપ એક મોટામાં મોટા આશીર્વાદ સમાન છે.

વાપરવાની રીત—મોટા માણસને એક ચમચો તેટલા જ પાણી સાથે દહાડામાં ત્રણ વખત અને બચ્ચાંને પાંચ ચમચો દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી અગર દુધ સાથે. કીમત ખાટલી એકના ૧૨ આના.

લીખા કલ્યાણજી કુંવો ક્રેમીકલકુડ.

એ ખોરકતી બનાવટમાં ખસુસ કરીને ટ્રેસ્ટ્રેટ આર્ લાઇમ અને ટ્રેસ્ટ્રેટ આર્ આયર્ન એ બે મુખ્ય ચીજો આવેલી છે. પહેલી ચીજ વિષે એવું સિદ્ધ થયેલું છે કે, તે માણસ જાતના બદનની બાંધણીને ઘણું અનુસરતું તત્ત્વ છે તથા હાડકાંને મજબુતી આપનારું છે. બીજી ચીજ એવી છે કે બદનમાં લોહીને સુધારીને હમેશા ફરતું રાખે છે અને સુકાઈ ગયેલા આદમીને, પાછું તાજું કરવાને તથા દુર્બળને બળ આપવાને કુદરતી પોષણની માફક છે.

ક્રેમીકલ પ્રુડ એ એવો રસાયણ સંજોગે બનાવેલો ખોરાક છે કે કોઈપણ રીતનાં દુઃખ, દરદ, વિગેરે પુરૂષ, સ્ત્રીઓ તેમ જ નાનાં બચ્ચાંઓને અતિ ઉપયોગી તથા પ્રાયદાકારક છે.

દરદો તે એ જે મોટાના ધીમી ગરેરો, બંદનમાં બધું નબળાઈ, દિવસમાં બધુંવાર બાંડો, ઠંડી અથવા કદ, અંદરના બાગનો શોભે, હાડકાની કળતર, મગજની બગરી, ખાધા પછીનું અચરજ, ઘણી મોં-
નત તથા થાકથી તુટી ગયેલી તંદુરસ્તી અને એ વિગેરે બીજા અનેક દરદો ઉપર એ સીરપ સારી અસર કરે છે.

ખીવાની રીત-ઉગરે પુગેલાં દરેક ચમચી દીનમાં ત્રણવાર થોડા પાણીમાં, એક વરસનાં બાળકને ૫ થી ૮ ટીપાં, ૫ વરસનાં બાળ-
કને ૨૦ ટીપાં, એ મુજબ ઉગરનાં પ્રમાણમાં વધુ અથવા ઓછો પાણીમાં આપવો, કીંમત બાટલી ૧ ના આના બાર.

કેપીલેટરી.

નકામા વાળને નાણુક કરનાર ચમત્કારી પાઉડર

આ પાઉડર પાણીની સાથે મેળવી, લેપની માફક બાલ ઉપર ચોપડી પાંચ મીનીટ સુધી રહેવા દઈ ઠંડા પાણીથી ઘોષ નાંખવું, એટલે નકામા વાળ તુરત નીકળી જશે. ચામડી કાળી પડતી નથી. કીંમત બાટલી એકના આના ચાર.

ઇસ્ત-સ સીરપ.

નામાંકીત ડાક્ટર ઇસ્તને આપર્ન, કવીનાઇન તથા સ્ટ્રીકનીઆનો બનાવેલો અને જાહેર કીધેલો સીરપ.

બંદનના બાગોમાં થતી નબળાઈ, સાંધાનું દરદ, હલકી ક્રીણી તાવ તથા ગરમ દેશમાં લાંબો વખત રહ્યાથી તથા તન અને મનને મહેનત આપવાથી જે દરદો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં અનેક દરદોનો નાણુક કરવાને સહીથી વખણાયેલો અને અકસીર ઇલાજ એજ છે કે સીરપ લાંબો વખત સુધી વાપરવો.

એ સીરપ ઉગરે પુગેલાં સ્ત્રી પુરુષોને-એક સરખી રીતે માફક આવે છે. તે એટલા સુધી કે લોહીને પુષ્ટપણું, સાંધાઓની સકતાઈ, આળસાઈ ને તજદાર હોશીયારી આવી માણસ પુરતાં તંદુસ્ત થાય છે, માટે આ સીરપ નબળાં માણસે અવશ્ય કામમાં લેવો.

અરધી ચમચીથી એક આખી ચમચી સુધી, અથવા અરધા દ્રામથી એક દ્રામ સુધી દિવસમાં ત્રણવાર પાણી સાથે લેવો. કીંમત બાટલી એકનો રૂ ૧ મોટી સાઇઝનો રૂ ૧.૫.

પેપસીન વાઈન.

દવાઓની હાલતી નવી શોધમાં બીજી દવાઓ કરતાં પેપસીન માણસોના ફાયદા માટે ઘણુંજ ઉપયોગી માલમ પડ્યું છે, પેપસીન ખોરાક પાચન કરી લુખ વધારે કરવાનો ઉત્તમ ગુણ ધરાવે છે. પેપ-
સીન હોજરીને મજબુત બનાવી, ખોરાકને પાચન કરવામાં મદદ કરે છે. લુખ તથા પાચન શક્તિને માટે લોકો બીજી લાગતી દવાઓ વાપરી તંદુરસ્તીનો નાશ કરે છે.

તંદુરસ્તીનો આધાર ખોરાક લઈ તેને બરાબર પાચન કરવામાં છે—
 હાથ તથા પાચન શક્તિનો સુધારો કરવા પેપસીન જેવું પ્રાયદાકરક
 ઊંચું કાંઈ નથી.

વાપરવાની રીત—એક નામો ચમચો પાણીમાં દિવસમાં બે વખત
 ખોરાક લીધા પછી લેવું. કીંમત બાટલી એકનો રૂપિયો સવા.

કાનના દુખાવા માટે અકસીર ઇલાજ.

આ દવા કાનના દુખાવા માટે ફોલ્કમંદ નીવડી છે. જે કાનમાં
 દુખતું હોય અગર પર થયું હોય અને પેન મારતી હોય સારે પાંચ
 સાત ટીપાં કાનમાં નાખવાથી તરત આરામ થાય છે. કીંમત બાટલી
 ૧) ના આના છ.

ઉપલી દવાઓ અકસીર હોવાથી તુરતજ સાફ થાય એજ મોટી
 બક્ષીશ સમજવી.

હેરડાઈ.

સફેદ બાલને કાળા કરવાનો ચમત્કારીક ઇલાજ—આ હેરડાઈ
 અમુલ્ય તત્વનાં વસાણામાંથી કાઢેલ છે. ચામડીને ધમ્મ નહીં થતાં લગા-
 ડતાં વાર તરતજ બાલ કાળા થઈ જાય છે.

વાપરવાની રીત—પહેલા નંબરની બાટલીમાંથી દવા લઈ સફેદ
 બ્રશથી બાલને લગાડી બીજા નંબરની બાટલીમાંથી દવા લઈ કાળા બ્રશથી
 બાલ ઉપર લગાડવાથી તરતજ બાલ કાળા થઈ જશે.

ધરોહોને વાપરવા માટે હરકત ન આવે માટે તેની સાથે ચોપડવાને
 માટે બ્રશ પણ સાથે મોકલ્યા છે. કીંમત બાટલી ૧ નો રૂ. ૧૫.

ઈચિ ઑઈન્ટમેન્ટ.

ખુજલીના ખાસ મેલમ.

આ મેલમ ખસ, ફોલા અને ખરજ આવતી હોય તેની ઉપર રાતના
 સુતી વખતે લગાડી સવારનાં સાંજથી ઘોઘ નાંખવું, એવી રીતે બે ત્રણ
 વખત લગાડવાથી ખુજલી મટી જશે.

કીંમત બાટલી ૧ ના આના ૪.

બનાવનાર.

લીખા કલ્યાણજીની કંપની.

બહારકોટ, ગણેશવાડી સામે, મુંબઈ.

દરદો તે એ જો મોડાંનો પ્રીય ગરબો, ગરબમાં ગરબ તળાવમાં, દિવસમાં ગરબમાં જોયો, રસો અથવા દહીં, જાંત્રિકા વાળેનો મોલો, દાઢકાની કળતર, મગજની જમરી, ખાખા પાડીનું અજીરણ, વળી મહે-
નત તથા માથાની તુટી ગયેલી તંદુરસ્તી અને એ વિગેરે બીજા અનેક
દરદો ઉપર એ સીરપ સારી અસર કરે છે.

ગીવાની રીત-ઉંમરે પુગેલાંને દરેક અમચી દીનમાં ત્રણવાર
ધોણ પાણીમાં, એક વરસનાં બાળકને પચી ૮ ટીપાં, ૫ વરસનાં બાળ-
કને ૨૦ ટીપાં, એ મુજબ ઉંમરનાં પ્રમાણમાં વધુ અથવા ઓછા
પાણીમાં આપવો, ક્રીમત બાટલી ૨ ના આના બાર.

કેપીલેટરી,

નકામાં વાળને નાખુદ કરનાર અમલકારી પાઉડર

આ પાઉડર પાણીની સાથે મેળવી, લેપની માફક બાલ ઉપર
આપડી પાંચ મીનીટ સુધી રહેવા દઈ ઠંડા પાણીથી સાધ નાંખવું, એટલે
નકામાં વાળ તુરત નીકળી જશે. આમડી કાળી પડતી નથી. ક્રીમત
બાટલી એકના આના બાર.

ઇસ્તન્સ સીરપ.

નામાંકીત ડાક્ટર ઇસ્તને આપને, ક્ષીનાઇન તથા સ્ટ્રીકનીઆનો
ખનાવેલો અને જાહેર કીધેલો સીરપ.

ખદનના લાગેમાં થતી નળગાઇ, સાંધાનું દરદ, દલકા ઝીણી તાવ
તથા ગરમ દેશમાં લાંગેા વખત રહ્યાથી તથા તન અને મનને મહેનત
આપવાથી જે દરદો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં અનેક દરદોનો નાખુદ કરવાને
સહથી વખણાયેલો અને અકસીર ઇલાજ એજ છે કે સીરપ લાંગેા
વખત સુધી વાપરવો.

એ સીરપ ઉંમરે પુગેલાં સ્ત્રી પુરુષોને-એક સરખી રીતે માફક
આવે છે. તે એટલા સુધી કે લોહીને પુષ્ટપણું, સાંધાઓની સકતાઈ,
આળસાઈ ને તજદાર હોશીયારી આવી માણસ પુરતાં તંદુસ્ત થાય છે,
માટે આ સીરપ નખળા માણસે અવશ્ય કામમાં લેવો.

અરધી અમચીથી એક આખી અમચી સુધી, અથવા અરધા
દ્રામથી એક દ્રામ સુધી દિવસમાં ત્રણવારે પાણી સાથે લેવો. ક્રીમત
બાટલી એકનો રૂ ૧ મોટી સાઇઝનો રૂ ૧૫.

પેપસીન વાઈન.

દવાઓની હાલની નવી શોધમાં બીજી દવાઓ કરતાં પેપસીન
માણસોના પ્રાયદા માટે વાળુંજ ઉપયોગી માલમ પડ્યું છે, પેપસીન
ખોરાક પાચન કરી લુખ વધારે કરવાનો ઉત્તમ ગુણ ધરાવે છે. પેપ-
સીન હોજરીને મજબુત બનાવી, ખોરાકને પાચન કરવામાં મદદ કરે
છે. લુખ તથા પાચન-શક્તિને માટે લોકો બીજી લાગતી દવાઓ વાપરી
તંદુરસ્તીનો નાશ કરે છે.

તંદુરસ્તીનો આધાર ખોરાક લઈ તેને ખરાબર પાચન કરવામાં છે—
 ભુખ તથા પાચન શક્તિનો સુધારો કરવા પેપસીન જેવું પ્રાયદાકારક
 બીજું કંઈ નથી.

વાપરવાની રીત—એક નામો ચમચો પાણીમાં દિવસમાં બે વખત
 ખોરાક લીધા પછી લેવું. કીંમત બાટલી એકનો રૂપીઓ સવા.

કાનના દુખાવા માટે અકસીર ઇલાજ.

આ દવા કાનના દુખાવા માટે ક્ષતેહમંદ નીવડી છે. જે કાનમાં
 દુખતું હોય અગર પણ થયું હોય અને પેન મારતી હોય ત્યારે પાચન
 સાત ટીપાં કાનમાં નાખવાથી તરત આરામ થાય છે. કીંમત બાટલી
 ૧) ના આના છ.

ઉપલી દવાઓ અકસીર હોવાથી તુરતજ સાફ થાય એજ મોટી
 બક્ષીશ સમજવી.

હેરડાઈ.

સફેદ બાલને કાળા કરવાનો ચમત્કારીક ઇલાજ—આ હેરડાઈ
 અમુદય તત્વનાં વસાણામાંથી કાઢેલ છે. ચામડીને ઇજા નહીં થતાં લગા-
 ડતાંને વાર તરતજ બાલ કાળા થઈ જાય છે.

વાપરવાની રીત—પહેલા નંબરની બાટલીમાંથી દવા લઈ સફેદ
 બ્રશથી બાલને લગાડી બીજા નંબરની બાટલીમાંથી દવા લઈ કાળા બ્રશથી
 બાલ ઉપર લગાડવાથી તરતજ બાલ કાળા થઈ જશે.

ધરકોને વાપરવા માટે હરકત ન આવે માટે તેની સાથે ચોપડવાને
 માટે બ્રશ પણ સાથે મુકેલાં છે. કીંમત બાટલી ૧ નો રૂ. ૧૫.

ઈચ ઑઈન્ટમેન્ટ.

ખુજલીના ખાસ મેલમ.

આ મેલમ ખસ, ફેલા અને ખરજ આવતી હોય તેની ઉપર રાતના
 સુતી વખતે લગાડી સવારનાં સાબુથી ઘોઈ નાંખવું, એવી રીતે બે ત્રણ
 વખત લગાડવાથી ખુજલી મટી જશે.

કીંમત બાટલી ૧ ના આના ૪.

બનાવનાર.

લીખા કલ્યાણજીની કંપની.

અહારકોટ, ગણેશવાડી સામે, મુંબઈ.

ધરમાં અવશ્ય રાખવા લાયક દ્રાક્ષા રસ.

છાતીના દુખાવા, ખાંસી, શરદી, કબજબન સત્તર મટાડે છે. બા-
અતીશય લગાડી રવખા વગરની સારી કિલ લાવે છે. દંડ પાંડલ શરીર
કરી ગરમી લાવવામાં દારૂનો ઉપયોગ નહીં કરતાં વિદ્વાન પુરુષા આ
મવાદીનોજ ઉપયોગ કરે છે.

કોમત શીશા એકના રૂપિયા સવા.

અતુલવશિષ્ઠ ઔષધો—જેમાં કે લસુન, આસવ, શરબત
મુરખા, અવલેહ, સુર્ણ, કવાય, ગોળી, તેલ, વગેરે ઉત્તમ દ્રિયાથી બના
વવામાં આવે છે.

ધ્રુવ એન્ડ કંપની
મીટ રોડ
કોટ, મુંબઈ.

વ્યવસ્થાપક
ડા० હરિલાલ શ્યામજી વૈદ્ય
એ. એ. એમ. એસ.

લોકપ્રિય નિર્દોષ સ્વદેશી ઔષધ જીવન

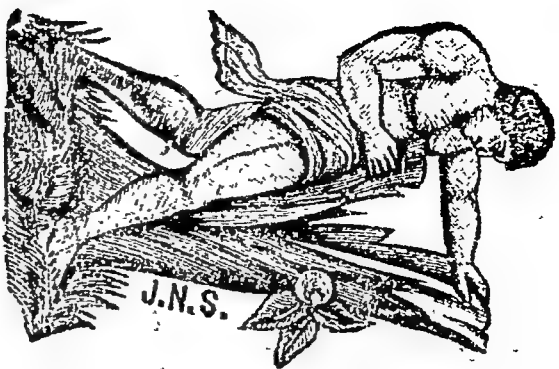
આ દવા બગડેલું રક્ત સ્વચ્છ કરે છે, અખૂટ વીર્ય ઉત્પન્ન કરી તેને
ધટ બનાવે છે. વીર્યશ્રાવથી થતી અશક્તિ દુર કરી શરીરમાં પાછી શક્તિ
આપે છે. નાજળાં સ્ત્રી, પુરુષો, અને બાલકોનાં બાંધા મર્જાયુત કરી બળવાન
બનાવે છે. અતિ અભ્યાસથી મગજનાં જ્ઞાન તંતુ નિર્બળ થઈ જે યાદ
શક્તિ કમી થઈ જાય છે તેવા વિદ્યાર્થીની સ્મરણ શક્તિ જલદી વધારે છે.
કસુવાવડની—ટેવ હોય તેવી સ્ત્રીઓએ બે માસ અગાઉથી આ
દવાનું સેવન કરવું, જેથી ફરી કસુવાવડની ધાસ્તી રહેતી નથી. વળી
સ્ત્રીઓનાં ગુમ દરદ પ્રદર, અત્યાંતવ, પાંડુ (શરીરનું પીળું પડવું) લીલ્હ-
રનું બગડવું, શ્વાસ, અર્પ, ક્ષય, સંગ્રહણી (ધાંસણી) વગેરે લયકર રોગો
પણ જડમૂળથી મટાડી શકે છે.

કોમત—એક રતલના ડાબાનો માત્ર—રૂપિયા સવા.

મણ એકના રૂપિયા ૪૫. મણ અરધાના રૂપિયા ૨૦

ધ્રુવ એન્ડ કંપની
મીટ રોડ
કોટ, મુંબઈ.

વ્યવસ્થાપક
ડા० હરિલાલ શ્યામજી વૈદ્ય
એ. એ. એમ. એસ.

અહો ! આટલી શક્તિ ! કહી ચીજથી ?

(ક્ષાયદો ન થાય તો પૈસા પાછા.)

કુલમ શું અવની

અદ્ભુત શક્તિ, યુક્તી અને સૌન્દર્યતાની સંપૂર્ણ વૃક્તી કરનાર આ દવા થોડાજ વખતમાં ભારે વખાણુ સાથે સર્વત્ર પ્રચલીત થઈ ગઈ છે.

ગણેલી જીવાની પાછી મેળવવા માટે આ દવા જાણીતી છે.

વિચ્છિન્નો ઝરો..... છે.

કિંમત રૂપીયો. ૧

શંકરવ વિનાશક તેલ.

ગુપ્ત. લાગની નસોની નખળાઇતો જે કોઈ પણ ઉપાય હોય તો અમારું શંકરવવિનાશક તેલ જ છે, ગમે તે કારણથી ઉત્પન્ન થયેલી નસોની નખળાઈ માત્ર ત્રણ જ દિવસમાં જડથી દૂર કરે છે. સાધારણ શિથિલતા તો પહેલેજ દિવસે દૂર થાય છે. એકવીસ દિવસનાં પુરાં સેવનથી જીંદગીભર નર્ચાતિ થવાય છે. કિંમત માત્ર રૂપીઆ ૫) નમુનો જોઈએ તો રૂપીયો ૧).

જે. એન. શેડના, ઠાકોરદવાર રોડ ઘોળીની વાડી સામે સુંબઈ, નાં. ૨.

બાનુ પીલ્સ. ખાસ સ્ત્રીઓ માટે.

ઘણીક સ્ત્રીઓને રૂતુચાલના દેખાયા થતાં દરદે જ્યાં કે કડનો, માથાનો અને પેડનો દુખાવો. મગજની ચકરી, પ્રીકા અદેરો વીગેરે દરદે, રૂતુચાલ નહી થવાથી, સેલેન્ડ સાજા આવી જાંધ થવા થી અથવા અનિયમીતપણે આવવાથી થાય છે. જેથી ગર્ભ રહી શકતો નથી. તેને માટે ઉપલી એ, હબલ્ડયુ, પટેલની જનાવેલી બાનુ પીલ્સનું સેવન કરવાથી અટકાવને નિયમીતપણે લાવી બીતરનાં દરેક દરદે સારાં કરી તાકાત

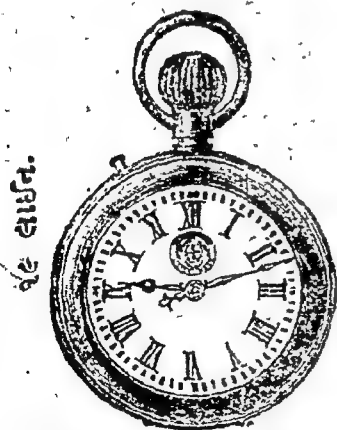
અને ખુબસુરતી વધારે છે. જેથી ગર્ભ ધારણ કરવાને શકતીવાન થાય છે.

વાપરવાની રીત બાટલી સાથે.

કીંમત ૩૬ ગોળીની બાટલી ૧નો રૂ. ૧. વી. પી. પારસલના આના (૪) રૂ થી ૪ બાટલીના આના (૭). જથ્થાબંધ લેનારને સાડાં કમીશન આપીશું. પત્ર વેહેવાર તથા છુટકે અને જથ્થાબંધ મંગાવનારાઓએ નીચેના ટેકાણે લખવું.

એ. હબલ્ડયુ પટેલ. ૧૮૬ નાગદેવી સ્ટ્રીટ-મુંબઈ-૩

રાસ્કોપ સીસ્ટમ વોચ.

૧૬ લાઇન.

આ ઘડીઆળોએ, એની થોડી કીંમત છતાં હુમારા માનવંતા ધરાકોને સંપૂર્ણ સંતોશ આપ્યો છે એજ એની ખાત્રી માટે પરતું છે. કીંમત-રૂ. ૬.

ફક્ત એકજ નંગ મંગાવી ખાત્રી કરો.

એ ઘડીયાળ ટાઇમ આપવામાં તેમજ ટકાઉપણામાં એવું મજબુત છે કે, બીજાં એથી વધારે કીંમતનાં ઘડીઆળો પણ એની ખરોખરી કરી શક્યાં નથી.

એ શીવાય રાસ્કોપ પેટન્ટ વોચ લાઇન ૨૧-૧૯-૧૮ કી. રૂ. ૧૪ તેમજ બીજાં હલકાં રાસ્કોપ સીસ્ટમ જેવાં વોચીસો એ ખાવ નાં ૧-૩૫ નાં ૨-૪૫ નાં ૩-૫. બ્યારંટી વરસ

દેશાઇ હાથાલાઇ લલ્લુલાઇ ઘડીઆળી.

કાલ્યાણેવી પોસ્ટ મુંબઈ,

કાઉસાધજી ૪૧x૩૧. કીમત રૂ. ૩)

ફોટોગ્રાફ પાડવાના

હુપા કેમેરા

ગમે તે માણસની તસખીર ગમે તે સખસ
તે ધણીને ખખર પડવા દીધા વિના પણ આ કેમે-
રામાં ફોટોગ્રાફ ઉતારી શકે છે. દોડતી ગાડી, ઉડતું
પક્ષી, વિગેરેનો સહેલાઈથી ફોટો લઈ શકાય છે.
એમાં શીખવાની કડાકુટ નથી. હમો તે ખરીદનારને
સંપૂર્ણ રીતે વેર જોડે શીખવી શકીએ છીએ. ધણા
લોકો આ કેમેરા રૂ. ૧૦ થી ૧૫ સુધી વેચે છે, પણ
તેની ખરી કીમત માત્ર રૂ. ૩૯ છે અને પોષ્ટેજ બુકું.

મળવાનું ઠેકાણું.

છોટાલાલ છગનલાલ મહાજન.

ઠાકોરદ્વાર રોડ-હુ.બઈ.

પદતાં પંક્તિ.

આંખ વાંચીને ખરીદા કરવી નહીં હોય તો નીચલું
ધ્યાન દઇ વાંચો ?

૧. આજ વેર સઉ દોષ તીજ્જરીમાં અખરક ભરતા હતા. જેઓની તીજ્જરીમાં અખરક હોય તેઓએ આશા રાખવી નહીં કે આગથી માંહેલી વસ્તુઓ ખાળી જશે નહીં. ગોદરેજે જ્યારથી ખતાવી આપ્યું કે તીજ્જરીમાં અખરક ભરવો નકામો છે ત્યારથી સફેદ માટી અને ચાકના જેવી ચીજ્જત તીજ્જરીમાં ભરવામાં આવે છે. આમ ક્યાંથી પણ તીજ્જરી ફાયરબ્રુક થાયજ નહીં. ખનારસના પ્રદર્શનમાં ગોદરેજે એવું કહ્યું હતું કે દરેકની તીજ્જરી માંહેલા મસાલાની કોઇ રસાયણી પાસે તપાસ કરાવવી કે તે મસાલાથી સોખંડ ખવાઇ જશે કે નહીં તેમ લાંબા વખત સુધી મસાલો સારી હાલતમાં રહેશે કે નહીં તેમ આગની વેળા માંહેલી ચીજ્જતો ખચાવ થશે કે નહીં. આવી તપાસ માટે ફક્ત ગોદરેજે પોતાનો મસાલો કાઢી આપ્યો અને ખીજ્જ દોષખી તીજ્જરીવાળાએ તેમ કરવાની હીમત કરી નહીં. ગોદરેજેના મસાલો રસાયણીએ સર્વ વાતે ઉત્તમ જણાવ્યો અને ગોદરેજેને સઉમાં પહેલું ઇનામ મળ્યું અને ખીજ્જએને ઉતરતાં ઇનામ મળ્યાં.

૨. આજ વેર સર્વ તીજ્જરીવાળાઓ અગ્નિ કળ વાપરતા આવ્યા છે. આવી કળ જે તીજ્જરીમાં હોય તે સહેજમાં તોડીને ઉઘાડી શકાય. અગ્નિ પોતે પોતાની ચોપડીમાં લખે છે કે અમે તીજ્જરીની મજબુત કળો વેચતા નથી અને જે તીજ્જરીવાળા અમારી કળો વાપરે છે તે કળો તો અહુ નાળુક હોય છે અને લાકડાનાં ખાનાંને લગાડવાની હોય છે. અગ્નિ પોતે આવું કહે છે તે છતાં ખીજ્જ સર્વ તીજ્જરીવાળા એવી નાળુક કળો તીજ્જરીમાં નાંખતા આવ્યા છે. ગંધ દીવાળી ઉપર શેઠ લલ્લુભાઈ સામળદાસને લાં જે મોટી ચોરી થઇ તે આવીજ કળ તોડીને કરવામાં આવી હતી.

૩. ગોદરેજ સાથની હરીફાઈમાં ખીજ્જ સર્વ તીજ્જરીવાળાને ત્રણ ત્રણ વાર ઉતરતાં ઇનામ મળ્યાં છે. ફક્ત ગોદરેજને જ દરેક વેળા પહેલાં ઇનામ સોનાનાં ચાંદ મળ્યાં છે.

૧. કલત્તામાં ગોદરેજને પહેલું ઇનામ. ૨. અમદાવાદમાં ગોદરેજને પહેલું અને ખીજ્જએને ઉતરતાં. ૩. મદ્રાસમાં ગોદરેજને પહેલું એક મદ્રાસી તીજ્જરી ખનાવનારને ખીજ્જું ઇનામ, અને મુંબઈના ખીજ્જ તીજ્જરીવાળાએને તેથી ખી ઉતરતાં ઇનામ હતાં. ૪. મુંબઈમાં ગોદરેજને પહેલું ઇનામ. ૫. ખનારસમાં ગોદરેજને પહેલું અને ખીજ્જએને ઉતરતાં ઇનામ.

કારખાનું—જેસ કંપની પાસે પરેલ, } મુંબઈ.
દુકાન—નાંખાડાં પાંચવીની.

ગોદરેજની તીજેરી

તોડવાનો અખતરો.

ગઈ દીવાળીએ ભાવનગરવાળા શેઠ લલુભાઈ શામળદાસની કોટની સરકલ માહેલી ઓશીસમાં ચોરોએ દરોડો પાડી રૂ. ૩૫૦૦ ચોર્યા હતા. ઓશીસમાં બે તીજેરી હતી—એક ગોદરેજની અને એક ખીજ મેકરની. ચોરીની ખબર પડતાં તપાસ થઈ સારે જણાયું કે ગોદરેજની તીજેરી ભાંગવાની કોશેશ રદ ગઈ હતી જ્યારે ખીજ તીજેરી ટુટી હતી અને ઉઘડી હતી. લલુભાઈ શેઠે વીચાર કર્યો કે કદાચ ચોરને ગોદરેજની તીજેરી તોડવા માટે પુરતો વખત મળ્યો હશે નહીં અને તેથી ટુટી હશે નહીં. શેઠ પોતે કરોડપતી અને હંમેશાં તીજેરીઓમાં મોટો જોખમ રાખે એટલે ગોદરેજની તીજેરીની મજબુતાઈ વીશે ખાતરી કરી લેવાનો વીચાર કર્યો, તીજેરીઓ તોડવાનો રાત દહાડો ધંધો કરનાર ત્રણ સખસોને એક દીવસે શેઠ પોતાની ઓશીસમાં તેડ્યા અને ગોદરેજને પણ બોલાવી મંગાવ્યા અને પુછ્યું કે આ માણસોને તમારી તીજેરી તોડવા આપું? ગોદરેજે હા પાડી, અને ત્રણે સખસોએ તીજેરી તોડવાની વારાફરતી મેહેનત કરવા માંડી. ચોરી તો છુપી રીતે થાય અને આ તો સાહુકારીથી કામ કરવાનું એટલે મોટા ધડાકા સાથેના હથેડાનો મારો તીજેરી ઉપર ચાલુ થયો. વખત સાંજના છ વાગ્યાનો હતો. ક્યાંવેર અવાજ જાય છે તેની તપાસ કરવા શેઠે ઓશીસની બહાર માણસો મોકલાવ્યાં તો જણાયું કે આજુબાજુના સર્વ મોહોલાઓમાં અવાજ જતો હતો, એક થાકે સારે ખીજે બેસે એવી રીતે ત્રણ કલાક સુધી તોડવાની કોશેશ કરી અને દરવાજે ચુંથાઈ ગયો પણ તીજેરીએ મયંક આપી નહીં. તોડવાવાળા પાણી પાણી થઈ ગયા અને કામ બંધ કરવામાં આવ્યું અને તીજેરી ઉઘાડીને સમારવા ગોદરેજને કારખાને મોકલાવવામાં આવી. લલુભાઈ શેઠ આ અજમાએશથી એટલા તો સંતોષ પામ્યા કે મીત્રો સાથે કારખાને પધાર્યા અને ચાર નવી તીજેરી બનાવવાની વરદી ગોદરેજને આપી.

કારખાનું.—ગેસ કંપની પાસે પરેલ, } સુખધ.
દુકાન—ત્રાંબાકાંટા, પાયધોની,

૬૧૦ લોખંડ વાલાનું બનાવેલું

(૫૧) રોગ ઉપર અકસીર

લક્ષ્મી છાપનું

સ્વદેશી—પેનક્યુર

મુસાફરી કરનારા તથા દરેક માણસે ઘરમાં રાખવા લાયક પેનકીલરના જેવું, એકવાર વાપરી ખાત્રી કરો નકલી માલથી સંભાલજો. કી. ૬ આના તથા ૧૦ આના શક્તિને માટે. અમર ટોનીક પીલ્સ—(૨૫) ગોળીની ખાટલીની કી. રૂ ૧૧. દરેક જાતના કાનના દરદો માટે અકસીર તેલ કી. ૦૧= દરાજનો અકસીર મલમ કી. ૦૧ વાપરી ખાત્રી કરો એજંટો જોઈએ છીએ.

ઠ:-અખીકા દવાખાનું બુલેવેર તળાવ-સુખમ્.

આયુ. મહાત્માની ચમત્કારીક બુટી, મીઠી પીસાખ (સાકરીઆ પ્રમેહ)નો રોગ જડબુળથી નાબુદ થાય છે, શરીર મજબૂત બનાવે છે. આવો ઇલાજ કોઈ પાસે નથી સાકર દુધ વગેરે ખોરાકની છુટ છે પરેણ નથી ગોળીના રોગો (હાઇડ્રો-સીલ-હરનીઆ) એ રોગો જેને અંતરગર વધરાવળ કહે છે તેને દવા ચોપડવાથી ગોળી અસલ માફક થાય છે. પરેણ નથી ખાત્રી કરો. આ દવાઓ માટે અમને જુદાં જુદાં પ્રદર્શનો-માંથી ચાંદ તથા સરટીફિકેટ મળેલાં છે.

૬૧૦-કે. જી-લોખંડવાલા,

અખીકા દવાખાનું બુલેવેર તળાવની સામે-સુખમ્.

વગર ઈન્કો વાળ કાઢવા માટે

બાદશાહી સાબુ

આ સાબુ જે જગા ઉપર લગાડવામાં

આવે છે તે જગાના વાળ ઘણીજ સફા-

ઈથી નીકળી જાય છે. ચામડીને કંઈ પણ

ઈજા થતી નથી. ચામડીને કુદરતી રંગ

અનાવે છે. ત્રણ સાબુના બાકસની કીંમત

રૂ ૧, પોષ્ટેજ ભુલું.

એજન્ટ :-

છોટાલાલ છગનલાલ

મહાજન.

ઠાકોરદાર રોડ, મુંબઈ.

હરિચંદ મંછારામની તીજેરીઓ.

સ્વદેશી હુન્નરની ફતેહ.—જરા મહેરબાની કરીને વાંચો કે તમારા
હવાને માટે છે. તીજેરી ખરીદતા પહેલાં ખ્યાલ કરો કે
અસલ તે અસલ અને નકલ તે નકલ.

“હરીચંદ મંછારામની તીજેરીઓ અદાર પડ્યા પછી કેટલાકો તેની
નકલ કરી જાહેર ખર્ચથી જાહેરમાં આવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ સાચા
માણસો સમજે છે કે; અસલ તે અસલ અને નકલ તે નકલ.
સર્વથી પહેલાં સને ૧૮૭૦ માં હરીચંદ મંછારામે હિંદુસ્તાનમાં
પહેલવહેલું તીજેરી બનાવવાનું કારખાનું ખોલ્યું.

હરીચંદ પોતાના લાંબા અનુભવના લીધે તીજેરીઓ, તાળાં અને
કલોમાં એટલો બધો સુધારો વધારો કરેલો છે કે હરીચંદની ખરોખરી
કરનાર હિંદમાં તીજેરીનું ખીલું કારખાનું નથી.

હરીચંદ પોતાની તીજેરીઓ શાયરપુક, મજબુત ગુમ્મલ્હાર વિગેરે
સર્વોત્તમ કારીગીરીના સારૂ ચમત્કારીક ચાવીની ઉમદા બનાવટની કલો
તથા અખંડ તાળાં માટે સરકારમાંથી પેટન્ટ મેળવ્યાં છે. અને વળી મુંબઈ,
કલકત્તા, પુના, પંદરપુર, અમરાવતી, મદુરા, સુરત, ભાવનગર વિગેરે એક-
બીજાનામાંથી એટલા તો સંખ્યાબંધ ચઢતા સોનાના ચાંદો તથા સરટી-
શીકટો મેળવેલ છે કે તેટલા હિંદમાંના ખીજા કોઈ તીજેરી બનાવનારને
મળ્યા નથી.

ગુમ્મલ્હાર—થોડા વખત ઉપર ખીજાર પ્રાંતમાં એક સાહુકારના ઘરમાં
લુટારાની ટોળીએ ધુસીને ધરધણીને કહ્યું કે આ તારી તીજેરીની ચાવી
આપ નહીતર તારૂં ખુન કરીશું. ત્યારે તે ધણીએ મારી નાંખવાની ખીકથી
તીજેરીની ચાવીઓ આપી દીધી. તેજ વખતે લુટારાઓએ તીજેરી ખોલી,
અંદરનો ખજનો લઈ ચાલતા થયા. તેવી ખીના હરીચંદનો જાણમાં આવી.
તેજ વખતે હરીચંદ ચમત્કારીક અજબ તરેહની નવી શોધની એક એવી
તીજેરી ઉત્પન્ન કરી કે તે હરીચંદની તીજેરીની ચાવીઓ લુટારૂં અથવા
ચોરના હાથમાં આવી જવા છતાં, તીજેરી ખોલવા છતાં અંદરનો માલ
ચોરના હાથમાં જતો નથી. આવા હરીચંદની તીજેરીમાં ગુમ્મલ્હાર છે
અને જેના માટે હરીચંદ સરકારથી પેટન્ટ મેળવ્યું છે. જેથી કરી આવી
જાતની તીજેરી હિંદુસ્તાનમાં હરીચંદ શીવાય ખીજા કોઈ પણ તીજેરીવાળા
બનાવી શકતા નથી. પ્રાઇસ લીસ્ટ મંગાવવાથી મોકલી આપવામાં આવશે.

૧૩૮, ગુલાલવાડી, પોસ્ટ નં ૦ ૪—મુંબઈ.
અહારગામ માટે ચાલાક અને આખરૂદાર અજન્ટો
જોઈએ છે.

“ગુજરાતી” પ્રેસમાં વેચાતાં પુસ્તકો.

✦ વેદાન્ત. ✦

નામ.

રૂ. આ. પા.

- ૧ પંચદશી-વેદાન્ત જ્ઞાનનો આ ગ્રંથ પૂજ્યપાદ ભગવાન શ્રીમત્ શંકરાચાર્યની ગાદીપર વિરાજનાર વિધારણ્ય સ્વામીનો રચેલો છે. એનાપર વિસ્તાર સહિત ચન્દ્રકાન્ત નામનું વિવરણ આપવામાં આવેલું છે. જે એવી તો સરળતાથી આપવામાં આવ્યું છે કે, સાધારણમાં સાધારણ વેદાન્તનો જિજ્ઞાસુ પણ વેદાન્ત જેવા ગઢનમાં ગઢન વિષયની અંદર અતિ સરળતાથી પ્રવેશ કરી શકે. પ્રથમ ઉત્થાનિકા આપવામાં આવેલી છે, પછી મૂળ શ્લોક, પછી શબ્દાર્થ અને તેની નીચે વિસ્તારવાળું વિવરણ આપવામાં આવ્યું છે. જિજ્ઞાસુને સમજવાને સરળ પડે તેટલા માટે સ્થળે સ્થળે દૃષ્ટાંતોથી સિદ્ધાંતો સિદ્ધ કરેલા છે. આ પ્રકારની કોઈ પણ નતની ટીકા ગુજરાતી ભાષાના કોઈ પણ ગ્રંથમાં યદ્ય નથી. સુપર રાચલ આક્ટેવો પૃષ્ઠ ૮૦૦; પાકાં પૃષ્ઠાં અને ઉત્તમ કાગળપર છાપેલું છે. ... ૬- ૦-૦
  - ૨ ચન્દ્રકાન્ત-પ્રથમ ભાગ (છઠ્ઠી આવૃત્તિ) ... ૨- ૮-૦
  - ૩ ચન્દ્રકાન્ત-બીજો ભાગ (ત્રીજી આવૃત્તિ). ... ૨- ૮-૦
  - ૪ ચન્દ્રકાન્ત (ભાગ ૩ જો. (બીજી આવૃત્તિ) હિમગિરિની પર્ણકુંડી) ... ૨- ૮-૦
- ઉક્ત ત્રણે અંશોમાં ઘણી સરસ રીતે પરલોકના શ્રેય સાધનનો માર્ગ બતાવ્યો છે. એની લોકપ્રિયતા, એનો ફેલાવો જ બતાવે છે. જ્ઞાનથી ભક્તિ શ્રેષ્ઠ કે ભક્તિથી જ્ઞાન, એનું સુંદર દર્શન આ અંશોમાં છે. ભાષા સરળ-વિષયનું સફેદન યથાર્થ ને સુંદર વેદાન્ત જ્ઞાનનો આ ખરેખરો મુખ્ય ગ્રંથ છે.
- ૫ શ્રી અધ્યાત્મ રામાયણ-(સચિત્ર-બીજી આવૃત્તિ)બહુ સરસ શ્રીરામચંદ્રનું ચરિત્ર છે. એ એક રામાયણ સમજવાની દૃષ્ટી છે, પુરું પાડું છે. ... ૧- ૮-૦
  - ૬ શ્રી પંચરત્ન ગીતા-(રેશમી પુઠાં-પાંચમી આવૃત્તિ). ૧- ૦-૦
  - ૭ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-(શ્રીધરીને આધારે) સરળ ભાષા-તર, રેશમી પુઠાં (પાંચમી આવૃત્તિ) ... ૦- ૮-૦

ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

નામ.

રૂ. આ. પા.

- ૮ શ્રીમદ્ભાગવદગીતા-મૂળ શ્લોક, ગુજરાતી શ્રીમ, દ્વિતી
ને ગુજરાતી કવિતા... .. ૦-૮-૦
- ૯ શ્રીમદ્ભાગવદગીતા-મૂળ શ્લોક અને શ્રીધરી શ્રીકાને
આધારે કરેલું ભાષાંતર દેશભી પૃથ્ઠા, રાણના દોરા અને
દૂધની લાલીથી બાંધવામાં આવેલું હોવાથી પૂત્રમાં
રાખવાને બાધકારક નથી... .. ૧-૦-૦
- ૧૦ ભર્તૃહરિ રાતકે ચતુષ્પદ્ય મંથર-ગુરુજી સુધારા વધારા
સાથે આ ત્રીજી આવૃત્તિ કાઢવામાં આવી છે. કેવેલના
વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થઈ પડે તેટલા માટે ક્ષાસ-
વાસી રા. રા. તીલાંગની આવૃત્તિ પ્રમાણે શ્લોકોની
ગોઠવણ રાખવામાં આવી છે. તથા ત્રણ રાતકોની
સાથે વિજ્ઞાન રાતકે આમાં વધાર્યું છે તેમ જ મહારામા
ભર્તૃહરિનું છવન ચરિત્ર આપવામાં આવ્યું છે... .. ૦-૧૪-૦
- ૧૧ યુક્તિ પ્રકાશ-વિચારસાગરના કર્તા સાધુ શ્રીનિશ્ચલ-
દાસજીકૃત, આ ગ્રંથ હિંદુસ્તાની ભાષામાં છે. એમાં
વેદાન્તના ૩૯ સિદ્ધાંતો બહુ સરસ યુક્તિઓથી સિદ્ધ
કરવામાં આવ્યા છે. નિશ્ચલદાસની વાણીથી સર્વ જિજ્ઞા-
સુઓ જ્ઞાતા હોવાથી વિશેષ જલાવવાની કઈ જરૂર
નથી, પરંતુ જિજ્ઞાસુઓને આ ગ્રંથ બહુ ઉપયોગી છે.
પૃથ્ઠા પાઠાં અને હંચા કાગળ. ૧-૦-૦
- ૧૨ યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુ-(પ્રથમ ભાગ) આ ગ્રંથ
શુદ્ધ અને સરળ ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર થયો છે.
પૂર્ણ વેદાંત વિષયથી ભરપૂર આ ગ્રંથ છે. ૫-૦-૦

* વર્મ *

- ૧૩ શ્રીમદ્ભાગવત-ગંગા જમની પાનીયાના આકારમાં
સંસ્કૃત સમજનાર વ્યારો અને કથા કરનારા બ્રાહ્મણોને
બહુ ઉપયોગી થઈ પડે. ૧૦-૦-૦
- ૧૪ શ્રીમદ્ભાગવત-કવિતામાં મહા કવિ પ્રેમાનંદ, કવિ વલ્લભ અને કવિ
સુંદર, એ ત્રણ કવિની પ્રાસાદિક વાણીનું આ ભાગવત છે. ૫-૦-૦
- ૧૫ શ્રીમદ્ભાગવત-મંગળારવરૂપનું. (આવૃત્તિ ૪ થી)
ગુજરાતી ગદ્યભાષાંતર હંચા એન્ટીક કાગળપર છાપેલું છે.
જેમાં નીચેનાં રંગીન ચિત્રો છે:—
શ્રીનાથજીનું સુંગારરૂપ. નૃસિંહાવતાર.
નિગમક્રમપત્રક. વિરાટરૂપ શ્રીનારાયણ.

કોટ-સાસુન બિદિંડગ્ગ-મુંબર્ધ.

નામ.

૩: આ. પા.

ગોકર્ણ અને પ્રેત.	અને બલિરાજ.
શમીક ઋષિનો આશ્રમ.	કપિલ મુનિનો આશ્રમ.
શુકદેવ અને પરીક્ષિત.	કૃષ્ણજન્મ અને યમુના ઉતાર.
વરાહ અને હિરણ્યાક્ષ.	ગોવર્દ્ધનલીલા.
ધ્રુવ અને નારદ.	રાસલીલા.
ધ્રુવ અને નારાયણ.	જનકરાજ, યજ્ઞકુંડ અને
જડભરત અને રહુગણ રાજ.	નવ યોગેશ્વર.
વૃત્રાસુરવધ.	બલમુકુંદ.

કિંમત. ૪-૮-૦

૧૬ શ્રીમદ્ભાગવત-ગુટકા-ભાષાંતર. (૧૭ ચિત્રસમેત)

સાધારણ માણસોને લેવાને સરસું પડે તેવા ... ૨-૮-૦

૧૭ શ્રીમદ્ રામાયણ-(સચિત્ર) સુધારેલી વધારેલી બીજી

આવૃત્તિ-આદિ કવિ વાલ્મીકિ વિરચિત અવતારી શ્રી રામચંદ્ર પ્રભુનું સંપૂર્ણ ચરિત્ર, મહા કવિએ વર્ણવેલાં સર્વ પ્રકરણો બૃહદાં પાંચાં છે, જેથી પ્રત્યેક વિષય સહજમાં જણાઈ આવે છે. ભાષાંતર રસ લાલિત્યથી ભરપૂર છે; નીતિ-સ્તુતિના શ્લોકો સ્થળે સ્થળે આપવામાં આવ્યા છે ને શ્લોકે શ્લોકનું ભાષાંતર છતાં રસમય કરી વાચકવૃંદનો રસ વધતો જાય તેમ કરવામાં કશી પણ કચાસ રાખી નથી. રંગીન ને હાફટોન આઠ ચિત્ર સાથે.

સીતા વનવાસ. (રંગીન). સુગ્રીવ સાથે સખ્યત્વ.
સીતા સ્વયંવર. અશોક વાટિકામાં સીતા.
દશરથ પ્રાણત્યાગ. રામ રાવણનું યુદ્ધ.
સીતા હરણ. સીતા ભૂમિપ્રવેશ.

કિંમત. ૬-૦-૦

૧૮ વૃતરાજ-સંસ્કૃત તથા ભાષાંતર સાથે-પ્રતોની સમન્વૃત્તિ

આપનારે. ... ૪-૦-૦

* નીતિ *

૧૯ શુકનીતિ-(પાકાં પૃઠાં) ... ૨-૪-૦

” (કચાં પૃઠાં) ... ૧-૧૨-૦

૨૦ યમ સ્મૃતિ ... ૦-૨-૦

ગુજરાતી ત્રિન્દિગ પ્રેસ.

નામ.

રૂ. આ. પા.

- ૨૧ પરમહંસ રામકૃષ્ણનાં ઓધવચન (ચિત્ર ચરિત્ર સહિત) પ્રથમ તથા દ્વિતીય ભાગ સાથે. ... ૦-૧૦-૦
- ૨૨ વિદુરનીતિ ગુજરાતી (ત્રીજી આવૃત્તિ) ... ૦-૨-૬
- ૨૩ પુત્રીશિક્ષા-(ચોથી આવૃત્તિ.) ... ૦-૪-૦
- ૨૪ નીતિઓધ-(ત્રીજી આવૃત્તિ.) ... ૦-૬-૦
- ૨૫ હિતવચન માળા-(ચોથી અ.વૃત્તિ.)... ૦-૧-૦
- ૨૬ પં રત્ન ... ૧-૮-૦
- ૨૭ કળા વિલાસ-(બીજીઆવૃત્તિ) આ ચોપડી વાંચવાથી વ્યવહાર કુશળ થવાય છે. ૧૦૦૧ કળાઓ બતાવી છે, જેના નજીવાથી સંસારમા કળાવાને બધ રહેતો નથી. ૦-૮-૦
- ૨૮ ચાતુર્યર્થ-(બીજી આવૃત્તિ.) મહા કવિ ક્ષેમેન્દ્રના અસંગ સંસ્કૃત પુસ્તકનું સમજીતી સાથે ભાષાંતર. ઘણો મોટો જ્ઞાનોપદેશ મળે તેવું એમાં સાહિત્ય સમાવેશું છે. ... ૦-૨-૬
- ૨૯ નીતિસુધાતરંગિણી-આ પુસ્તક હિંદુસ્તાની ગ્રંથનું ભાષાંતર છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એની પાંચ આવૃત્તિ થયેલી છે. નીતિના સંબંધમાં એમાં નહી નહી સરસ વાર્તાઓ આપેલી છે. બોળ, વૃક્ષ સ્ત્રી પુરુષોના હાથમાં એ શૃંગારરૂપ થઈ પડે એવો ગ્રંથ છે. એમાંથી નીતિ સાથે ધર્મનાં એવાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વો નજીવામાં આવે છે કે, જેવાં બીજા ગ્રંથમાંથી ભાગ્યેજ મળી શકે ... ૧-૦-૦

ક કાવ્ય

- ૩૦ નર્મકવિતા ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ કવિ નર્મદાસંકર લાલ-સંકરની સર્વ કવિતાનો સંગ્રહ, વીર, શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, શાંતાદિ સર્વે રસથી ભરપૂર. ગ્રંથમાં કવિની છપાયેલી ને ન છપાયેલી સર્વે કવિતાનો સમાવેશ કીધો છે. ૭-૦-૦
- ૩૧ બૃહત કાવ્યદોહન, ભાગ ૧ લો-(ચોથી આવૃત્તિ), એમાં નરસિંહ મહેતાનાં પુષ્કળ પદો, પ્રેમાનંદકૃત મામેરું, નળાખ્યાન, ઓખાહરણ, સુદામાચરિત્ર, દાણ લીલા, અખાના ૭૫૦ છંપા-સામળભટ્ટની નંદનત્રીશી, પંચદંડ, અંગદવિહિ, રાવણ મદોદરી સંવાદ, કાલીદાસનું પ્રહ્લાદાખ્યાન, ને ધુવાખ્યાન, સુક્તાનંદની ઉદ્ધવગીતા, બીજા ૩૦ નંદા નંદા કવિઓની ઉત્તમ પ્રતિની કવિતાઓ છે. વળી એ ભાગમાં ચાર સ્ત્રી કવિઓની પણ સુંદર કવિતાઓ સમાયેલી છે. ... ૧-૮-૦

કોટ-સાચું બિલ્ડિંગ્સ-મુંબઈ.

	નામ.	રૂ. આ. પ.
૩૨	બૃહત્ કાવ્યદોહન-ભાગ ૨ જો.	૨-૮-૦
૩૩	બૃહત્ કાવ્યદોહન-ભાગ ૩ જો.	૨-૮-૦
૩૪	બૃહત્ કાવ્યદોહન-ભાગ ૪ થો.	૩-૦-૦
૩૫	બૃહત્ કાવ્યદોહન-ભાગ ૫ મો.	૩-૦-૦
૩૬	બૃહત્ કાવ્યદોહન-ભાગ ૬ દો.	૩-૦-૦
૩૭	નભૂવાણી-પ્રાસાદિક કાવ્ય. નડિયાદવાસી કવિભક્ત નભૂલાલ ધાનતરાયે સાહિત્ય નાગરકૃત. કવિરત્નના ચરિત્ર સંહિત.	૨-૦-૦
૩૮	શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્ર-(ગિરિધરકૃત-સચિત્ર. ટપાલ સાથે.)	૨-૦-૦
૩૯	સવિતાકૃત કવિતા... ..	૧-૦-૦

* નવલ કથા *

૪૦ અરેબીયન નાઈટ્સ-આવૃત્તિ બીજી-૧૭૫ મોટાં
સુંદર ચિત્રો સાથે પહેલી આવૃત્તિની કીમત રૂ ૬ હટી,
તે ઘટાડી છે; ચિત્રો ઘણાં સુંદર છે, પુઠાં પાકાં છે.
વાર્તાઓ એવી તો સરસ છે કે, જેનાં વર્ણનની વિશેષ
જરૂર નથી. એકવાર ગ્રંથ હાથમાં લીધો તે પાછો
મૂકવો ગમશે જ નહીં. ઇંગ્લેન્ડનો વડો પ્રધાન મી.
ગ્લાડસ્ટન લખે છે કે, 'જ્યારે જ્યારે તે કામના બોબથી
થાકી જાય છે, ત્યારે ત્યારે, વિશ્રાંતિ મેળવવા ને મનને
આનન્દી બનાવવાને, જે જે પુસ્તકો વાંચે છે તેમાં
અરેબીયન નાઈટ્સ પણ છે.' મી. લેખુશાયરે ઘરમાં
રાખવાબેગ જે ૧૦૦ ગ્રંથો ગણાવ્યા છે, તેમાં પણ
અરેબીયન નાઈટ્સ છે... .. ૩-૮-૦

૪૧ ચિકમની ૨૦ મી સદી-ચાલુ જમાનાની અદ્ભુત
સાંસારિક વાર્તા-શેડીયાઓનાં છોકરાઓની છટલાઈ-
મીલ એલન્ટોની દારાઈ-મુંબઈની સોનેરી ટોળીનાં
પરાક્રમો-હાઈ કોર્ટનાં અંગેર અને હાય-હાય-નામ-
ચીત શેડીયાઓની અકલ્પના નમુના અને સંત પુરુષોનું
માહાત્મ્ય. આ એક આ જમાનાની real નવલ કથા છે. ૩-૦-૦

અમારે સાંના જથ્થાબંધ તથા છુટક પુસ્તકો ખરીદ કરનારાઓએ
૦) ૦૧ ની ટીકીટ મોકલવાથી અમારા પુસ્તકોનું સુચિપત્ર એલા-
હેદું રવાના કરવામાં આવશે.